ANDRIJA LJUBOMIR LISAC

PEKARSTVO I MLINARSTVO ZAGREBA

MONOGRAFIJA

ANDRIJA LJUBOMIR LISAC • PEKARSTVO I MLINARSTVO ZAGREBA

Izdavač: ŽITOKOMBINAT ZAGREB, Koturaška 1

Za izdavača: inž. polj. Vlatko Bukovšak

Fotografije: Zvonko Jovanović

Likovna obrada: Čedomil Bachrach

Tisak: Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin

Prema mišljenju Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu Zagreb broj 7159/1-1976. od 30. 12. 1976. godine Monografija »Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba« smatra se proizvodom iz čl. 36. stava 1. točke 7. Zakona o oporezivanju proizvoda i usluga i tarifnog broja 7. stava 2. Tarife posebnog republičkog poreza na promet proizvoda, za koji se ne plaća porez na promet proizvoda.

ANDRIJA LJUBOMIR LISAC

PEKARSTVO I MLINARSTVO ZAGREBA

MONOGRAFIJA

ZAGREB 1977.

PREDGOVOR

»Žitokombinat« se ponosi neospornom činjenicom, da je nosilac i realizator ponovnog ujedinjenja pekarsko-mlinarske djelatnosti, koja je stoljećima bila neprirodno razdvojena. No danas ta organizacija udruženog rada objedinjuje ne samo pekarstvo i mlinarstvo, nego i niz srodnih djelatnosti (tjesteničarstvo, kolačarstvo, preradu ječma, prehrambeno-trgovačku distribuciju, ugostiteljstvo) na području zagrebačke regije i šire. Srce ove velike radne organizacije je stari zagrebački paromlin, oko kojega su upravo na stogodišnjicu njegovog postojanja započela prva značajnija integraciona kretanja (1962).

Već tada se kod radništva ovog paromlina rodila ideja o objavljivanju jedne spomenice, no kako je proces daljnjih integracija bio u punom jeku i nastavljen 1969. i 1971. godine, samom tom činjenicom objavljivanje jedne spomenice isključivo o paromlinu postalo je nerealno i neprihvatljivo. Integracije su, naime, ukazale na potrebu obilježavanja i drugih značajnih obljetnica pekarsko-mlinarske djelatnosti. Zato je odlučeno, da se pripremi monografsko djelo, koje će obuhvatiti razvoj cjelokupnog pekarstva i mlinarstva Zagreba sa srodnim strukama kao obrtno-industrijske grane od vitalnog značaja za prehranu njegovog stanovništva, ali koje će pružiti i dokumentirani prikaz klasne borbe zagrebačkog pekarskog i mlinarskog radništva.

Ovom monografijom, koja je rezultat dugogodišnjih autorovih istraživanja od preko 30 godina, to je po našem uvjerenju u cijelosti postignuto.

Ipak treba posebno upozoriti, da ova publikacija obilježava i cijeli niz naših značajnih obljetnica, koje padaju upravo u ovaj sedmi decenij našega stoljeća. To su:

- *150-GODIŠNJICA DOKUMENTIRANOG POSTOJANJA UDRUGE ZAGREBAČKIH PEKARSKIH POMOĆNIKA (1826—1976)*
- *115-GODIŠNJICA OSNUTKA ZAGREBAČKOG PAROMLINA (1862—1977)*
- *100-GODIŠNJICA KOLEKTIVNOG PRISTUPANJA PEKARSKOG I MLINARSKOG RADNIŠTVA ZAGREBA OBRTNIČKO-RADNIČKOM DRUŠTVU (1873—1973)*
- *85-GODIŠNJICA FORMIRANJA KOMITETA PEKARSKIH RADNIKA KAO PRIPREMNOG ODBORA ZA OSNIVANJE ILEGALNE SINDIKALNE ORGANIZACIJE (1890—1975)*
- *80-GODIŠNJICA USTANOVLJENJA PRVE SINDIKALNE ORGANIZACIJE KOD NAS (1893—1973)*
- *70-GODIŠNJICA KATASTROFALNOG POŽARA ZAGREBAČKOG PAROMLINA I NJEGOVE PONOVNE IZGRADNJE (1906/07—1976/77)*

Pogled u prahistoriju kruha

Neosporno je, da je pradavni predak današnjeg čovjeka bio isključivo mesožder. On je pribavljao hranu sebi i svojoj porodici lovom i ubijanjem drugih živih bića: ptica, riba, životinja, pa i ljudi. Takav način iznalaženja neophodne hrane za opstanak i život iziskivao je veliki napor, spretnost, jakost, izdržljivost i borbenost, pa je to u pravilu bio posao muškarca. Njegovo bavljenje u lovu odvodilo ga je za tragovima životinja često vrlo daleko od logorišta, pa je zbog toga znao izbivati po cijeli dan, no često je proteklo i više dana, dok bi se natovaren lovinom mogao vratiti ženi i porodici. Žena je zato imala vremena da se uz djecu zabavlja i prirodom oko sebe, da si pobliže ogleda razno drveće i bilje, da ubere njihov cvijet i plod, te da ga u svojoj radoznalosti po prirodnom nagonu i zagrize, okuša, pa i pojede. Tako je ona prva zapazila korisnost raznih plodova. Ali ona je nailazila i na najrazličitije zrnje na vlatima pojedinih biljaka, ubrala ga i usput poneko zrno otresla na zemlju ne mareći za nj. Zatim bi zrnje okušala, pregrizla, zdrobila, pa ako joj se činilo dobro i ukusno, ona ga je i pojela. Po materinskom nagonu ona se sjetila i svog djeteta. Uzela bi nešto takvog užitnog zrnja, izgrizla ga, zdrobila zubima i sažvakala, te ga zatim njemu dala, da ga pojede. Žena je, dakle, bila prvi pronalazač kaše, pa i postupka budućeg mljevenja zrnja. Ona je pomalo stekla veliko iskustvo u pronalaženju i razlikovanju jestivih plodova i užitnog zrnja dobrog okusa, a to je znatno obogatilo jednoličnu sirovu mesnu prehranu njezine porodice.

Međutim, potraga za ulovom i uvijek novim lovištem prisiljavala je pračovjeka na stalni pokret, a takav nomadski život nije mu dozvoljavao da razmišlja o nekoj drugoj mogućnosti prehrane. Suprotno, žena je uvijek imala dovoljno vremena iščekujući muža da se vrati iz lova, pa se je mogla daleko više prepustiti razmišljanju kod proma-

tranja prirode i njenog mijenjanja u toku godišnjih doba. Tako je ona prva uočila, da se na nekim mjestima, osobito uz vodu, nalazi mnogo biljaka iste ili slične vrste sa užitnim zrnjem, a morala je opaziti i da je dosta zrnja, dok ga je ubirala, otreseno od vlati popadalo na zemlju, no kako ga je bilo dosta na biljkama, ona se na to u prvi čas nije ni osvrtala. Ali kasnije, kada se porodica nakon više mjeseci lutanja opet ponovno našla na tome mjestu, ona je na svoje veliko iznenađenje ovdje pronalazila mnoštvo novih biljaka iste vrste, koje su u međuvremenu ponikle i također rodile plodom — zrnjem. Tako se u njoj pomalo rađala ideja o **njezinom** nalazištu, o **njezinim** biljkama i **njezinoj** zemlji, a to joj je bilo drago i veselilo je. Pa ako je to mjesto uz vodu imalo i neki prikladni prirodni zaklon ili špilju, ono je postalo jednim od stalnih povremenih bivališta tih praljudi, na koje bi se oni uvijek ponovno vraćali. Tu, dakle, možemo naći i prve prapočetke kasnijeg poljodjelstva i prelaska iz nomadskog života na stalna bivališta naših predaka.

Ipak, još uvijek nije moguće arheološki utvrditi, da li se i u kojoj mjeri pračovjek kamenog doba — paleolitika služio biljnom hranom. Međutim, arheološka iskapanja kao na primjer ono u Taubachu kod Weimara ili u Krapini, a i nalazi ostataka drvenog ugljena dokazuju, da je u to vrijeme pračovjek već upoznao vatru. A vatra je pružala nove mogućnosti u njegovoj prehrani, ponajprije u pečenju sirovog mesa. Vjerojatno nije dugo potrajalo, možda nekako do neolitika, pa su on i njegova žena počeli pržiti na vrućem kamenu neku kašu. Žena bi kasnije tu kašu istresla u pepeo ognjišta ili bi je gnječila i valjala na ugrijanom kamenu, dok nije postala žilava i tvrda, te prikladna da se ispeče i osuši zapretena u vrućem pepelu.[1]) Kasnije su joj za pečenje služile i glinene posude.[2]) Bila je to užitna hrana, mada ne baš prijatna okusa, ali uz pečene komade mesa ona je ipak prijala. Tako je nastala neka vrsta lepinje i to je bio veliki korak na dugom putu do današnjeg kruha.

Prethistorijski čovjek dugo se zadržao na kaši i lepinji. Njima su se hranila mnoga primitivna plemena u prošlosti, a i danas se još mnoga hrane ukoliko su dostigla tek taj stupanj razvoja. Ali na kaši i lepinji su dugo ostali čak i kulturni narodi staroga svijeta. Znamo da su na primjer Grci jeli lepinje, jer ih zorno prikazuju slikarije na njihovim vazama iz 6. stoljeća. Asirci su pekli ječmene lepinje. Rimljani su do svojih prvih kontakata sa Egipćanima također živjeli na lepinjama,[3]) Germani su prije sukoba s Rimljanima poznavali samo zobnu prekrupu, a Slavenima je još i mnogo kasnije glavna hrana bila također kaša.[4])

Epohalnu prekretnicu u prehrani ljudskog roda načinili su tek Egipćani, koji su uz plodno tlo rijeke Nila veoma rano pronašli osnovnu prehranu u uzgoju raznih žitarica. Uostalom, Egipat (Misir) bio je poznat kao žitnica tadanjeg svijeta još iz Biblije, a i cijelo njegovo državno uređenje osnivalo se upravo na žitaricama i kruhu. Oni su, naime, prvi pronašli razne načine za drobljenje, usitnjavanje i mljevenje zrnja žitarica u brašno, ali i nesvjesno koristili proces vrenja u pripremanju žitne hrane (kvas) i tako postali pronalazači današnjeg kruha.[5]); Oni, doduše, nisu znali što je vrenje i da ga prouzrokuju kvaščeve gljivice, ali su dobro poznavali njegove posljedice, do kojih su došli tako, što su osoljeno tijesto ostavljali neko vrijeme, dok ne počne truliti, pa ga tek onda pekli. Kemija je istom u novije vrijeme utvrdila bit vrenja i objasnila da zrak sadrži uvijek mnogo klica, koje čekaju na hranjivo tlo. Kvaščeve gljivice se obaraju na ostatke šećera u vodi i brašnu rastvarajući ih na ugljičnu kiselinu i alkohol, a plinovi nadimlju tijesto i razrahljuju ga. Kod pečenja alkohol potpuno isparuje, a ugljična kiselina tek djelomično ostavljajući svoj trag u poroznosti kruha. No kako se ovakovo tijesto više nije moglo dobro ispeći u pepelu ognjišta, Egipćani su došli na ideju da iz mulja rijeke Nila izgrade kupaste obloge nad ognjištem i pomalo ih usavrše kao cilindrične građevine, koje su se sužavale u tupi stožac. Tako je bio stvoren novi pojam — pojam kruha, koji je u Egiptu postao ne samo glavna hrana, nego i pojam kulture i mjerilo bogatstva.[6]) U tome nalazimo i opravdanje za ono ponešto čudno nazivanje Egipćana »kruhožderima« u djelima pojedinih antičkih pisaca.[7])

Umijeće pravljenja kruha naučili su zatim od Egipćana i mnogi susjedni narodi, u prvome redu Židovi,[8]) a napokon i Grci i Rimljani. Ovi posljednji su, štoviše, svu svoju vlast i snagu zasnovali upravo na kruhu i s njime upoznali redom sve pokorene narode. Tako je kruh sa stvaranjem i proširivanjem rimskog imperija sve više postajao glavna i najznačajnija namirnica u prehrani civiliziranog svijeta. Rimljani su također usavršili i mehanizirali postrojenja za drobljenje i mljevenje zrnja žitarica, oni su poboljšali sistem egipatskih peći do te mjere, da je ona pod imenom »rimske peći« stoljećima sve do najnovijeg doba ostala pojam dovršene savršenosti gotovo i ne mijenjajući svoj oblik i strukturu. Oni su stvorili mlinarsko-pekarski obrt i dali mu prve staleške organizacije,[9]) a samo pečenje kruha oni su doveli upravo do sladokusne umjetnosti. Dovoljno je spomenuti da u djelima njihovih pisaca možemo naći cijeli niz vrsta i oblika kruha.[10]) Činjenica je, da su njihovi pekari pokazali izuzetnu invecioznost u obogaćivanju krušne osnove raznim dodacima i mirodijama sa istoka, te da su u svoje

pekarstvo unijeli i slastičarsko umijeće u želji da čuvene gozbe i bakanalije svojih gospodara učine što spektakularnijim, neobičnijim i atraktivnijim za uzvanike.

U cijelom antičkom svijetu postao je kruh — ta čudesna tvar — pojam ne samo materijalnog i fizičkog života kao osnovna hrana, nego je on postavljen i na piedestal duhovnog i religioznog doživljavanja (dar božji).[11] Njegovi pronalazači Egipćani na kruhu su izgradili svoj sistem državne uprave,[12] Židovima je kruh bio izvorište religioznog i socijalnog zakonodavstva,[13] Grci su ga produhovili u svojim legendama i kultu božice kruha Demetre u Eleusisu, [14] Rimljani su ga uveli u politiku svojega imperija i pomoću njega zavladali narodima, a s Kristom i kršćanstvom kruh je ušao i u obredni ritual i postao religiozni misterij.[15] Kroz cijelu daljnju svjetsku historiju kruh je neprestano bio u središtu svih zbivanja i uzročnik mnogih i čestih sukoba među narodima, klasama i pojedincima, koji u svojoj suštini više ili manje gotovo uvijek predstavljaju borbu za kruh.

Eto, to bi bila u najkraćim potezima duga historija razvojnog puta od prve upotrebe zrnja žitarica kao hrane do stvaranja kruha u njegovom današnjem pojmovanju..

Napomene

1.) **H. G. Wells:** Svetovna zgodovina I. Ljubljana 1937, str. 115—116, 126, 142—143, 150, 177, 211, 213; **W. Hirschberg:** Etnologija. Pogled u razvitak ljudskih kultura. Zagreb 1943, str. 29, 46; **E. Mayerhofer:** Kako je pračovjek pripremao hranu (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 171—173); **K. V. Ostrovitjanov:** Predkapitalistične ekonomske formacije. Ljubljana 1948, str. 10—14; **H. E. Jacob:** Šest hiljada godina kruha. Zagreb 1957, str. 41; **B. Thomas:** (Ernährungs- und Lebensmittellehre. Leipzig 1968, str. 248—251); **E. Schild:** Der junge Bäcker. Giessen 1973, str. 4—6.

2) Ovdje bih napomenuo, da su iz razdoblja oko 1230. godine prije naše ere u blizini Zagreba (Bregana, Samobor) pronađene glinene pekve (lonci) za pečenje kaše od zrnja žitarica na otvorenom ognjištu. **(I.Kampuš—I.Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 11).

3) Caius Secundus Plinius izričito veli: Pulte, non pane, vixisse longo tempore Romanos manifestum (Historia naturalis. Libri XXXVII. Paris 1829).

4) **H. E. Jacob** o. c. str. 41—42.

5) Francuz **Antoine Augustin Parmentier** (1737—1813), dobar poznavalac mlinarstva i pekarstva veli, da kruh nisu pred oko 4000 godina prije naše ere pronašli Egipćani, bili bi ga u novije vrijeme posve sigurno načinili Francuzi (Le parfait Boulanger. Paris 1772; Expériences et réflexions sur le blé et les farines. Paris 1776).

6) Hljeb kruha bio je i mjera; broj hljebova označivao je bogatstvo porodice; brojem hljebova odmjeravala se nadnica težacima itd.

7) Prema svjedočenju Hekataiosa Miletskog oko 500. godine prije naše ere (Genealogia).

8) Najprije su ga pravili od ječmenog brašna, a poznat je i takozvani žrtveni pšenični kruh »kemohsoleth« — kruh bogatih. Pekli su ga isprva kao okrugle pogače na vrućem pepelu, zatim na glinenoj podlozi i konačno u peći (Knjiga Postanka XVIII, 6; Prva knjiga Kraljeva XIX, 6; Levitski zakonik II, 5). Usporedi **H. E. Jacob** o. c. str. 51—52; Biblijski leksikon. Zagreb 1972, str. 164.

9) Nakon osvojenja Makedonije (168. god.) prema svjedočanstvu Aemiliusa Paullusa pojavili su se u Rimu već pekarski obrtnici, koji su u stvari objedinjavali mlinara, pekara i prodavača kruha (H. E. Jacob o. c. str. 95—97), baš kao što i u Egiptu nije bio posao mlinara i pekara odvojen.

10) Tako **panis** ili obični kruh u obliku duguljastog hljeba (bombe), **panis artopticius,** koji su prilikom pečenja okretali kao na ražnju, **panis testuatius** pečen u zemljanim posudama (vazama) itd.

11) U Bibliji starog zavjeta na primjer: uvjet za život (Amos IV, 6; Jeremija V, 17; Ezekiel IV, 16 itd.) ili božji dar i blagoslov (Psalmi XXXVII, 25; CIV, 14; CXXXII, 13; Prva knjiga kraljeva XIX, 6; Mudre izreke XII, 11 itd.).

12) Postojala je državna organizacija, koja je prikupljala žito u rodnim godinama, da bi ga se moglo dijeliti stanovništvu kad nastupe nerodne godine (sedam gladnih i sedam rodnih godina), a to nesumnjivo predstavlja prvu pojavu ove vrste aprovizacije u historiji. Usporedi **F. Pasković** (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 122—128); **V. I. Avdijev:** Zgodovina starega vzhoda. Ljubljana 1964, str. 160—161.

13) U židovskom bogoštovlju imao je posebno mjesto beskvasni žrtveni kruh (na primjer: Prva knjiga Kraljeva VII, 48; Druga knjiga Ljetopisa XIII, 11; Levitski zakonik XXIII, 17; Knjiga Izlaska XXIII, 18; XXXIV, 25 itd.).

14) **H. E. Jacob** o. c. str. 76—89.

15) Kruh je svagdanja hrana, ali i božja riječ, kruh života i vjere — Krist (na primjer: Evanđelje po Marku VI, Evanđelje po Mateju IV, 4; Evanđelje po Ivanu VI, 32, 35, 48, 51 itd.).

KRUH NAŠ SVAKDANJI

Pa što je, dakle kruh?

To je prehrambeni proizvod od brašna žitarica, vode, kvasca i soli dobiven fermentacijom, mijesenjem i pečenjem, a po svojoj fiziološkoj, biološkoj, kemijskoj i ekonomskoj vrijednosti predstavlja osnovnu i svakodnevnu ljudsku namirnicu, jer sadrži kalorije i ostale bioelemente potrebne za održanje i funkcioniranje ljudskog organizma.[1]

Već je iz same definicije vidljiv i proces proizvodnje kruha (tehnologija), koji obuhvaća:

— **pripremu sirovina** (brašno žitarica, voda, kvasac, kuhinjska sol),

— **mješanje sirovina i početno fermentiranje tijesta,**

— **mijesenje (gnjetenje) i oblikovanje tijesta** s nastavljanjem fermentacije,

— **pečenje tijesta i hlađenje** pečenog kruha.

Brašno žitarica predstavlja osnovnu sirovinsku sastojinu (komponentu), pa od njegove kvalitete i njegovih osebina pretežno zavisi i kvaliteta gotovog proizvoda — kruha. Kroz historiju su čovjeku za pripremanje kruha služile sve vrste poznatih žitarica od ječma, pšenice, raži, zobi (ovsa), kukuruza, riže, heljde (ajde) i prosa (proje) pa do graha, graška i leće. Danas je broj krušnih žitarica uglavnom sveden na pšenicu i raž, dok ostale (ječam, zob, kukuruz, proso, riža, heljda) služe više

ili manje kao dodaci za miješani kruh ili se još ponegdje lokalno koriste kao posve samostalna ili bar osnovna sirovina. Grah, grašak i leća potpuno su napušteni u proizvodnji kruha. Razlog tome je jednostavan: optimalna kvaliteta i najprikladnija pecivost.

Sastojine zrna žitarica mogu se jasno uočiti iz slijedećih tabela:

Analiza po Königu (na 100 zrna):[2]

žitarica	voda	škrob (slador i drugo)	ugljični hidrati	masnoća	celuloza	pepeo	prosječno % ljepak	prosječno % slador
pšenica	13,56	67,89	12,42	1,70	2,66	1,77	17	70
raž	15,26	67,82	11,43	1,71	2,01	1,77	16	68
ječam	13,78	65,51	11,16	2,12	4,80	2,63	15	81
zob	12,92	55,43	11,73	6,04	10,83	3,05	15	63
kukuruz	13,88	66,78	10,05	4,75	2,84	1,69	12	80
riža	13,23	76,40	7,81	0,69	0,78	1,09	9	85
heljda	11,36	55,84	10,58	2,79	16,52	2,91	11	80
proso	11,26	67,33	11,29	3,56	4,25	2,31	12	70
grah	14,84	49,25	23,66	1,63	7,47	3,15	—	—
grašak	14,31	53,24	22,63	1,72	5,45	2,65	—	—
leća	12,51	54,78	24,81	1,85	3,58	2,47	—	—

Analiza po Thomasu (uz 15 % vode):[3]

žitarica	bjelančevine	masnoća	ugljični hidrati	mineralne soli	celuloza	vitamin B-1 (mg/100 g)
pšenica	12,0	1,9	68,5	1,7	1,9	0,45
raž	9,0	1,7	70,7	1,7	1,9	0,30
ječam rešetani	7,5	1,2	73,6	1,3	1,4	0,40
zob rešetana	13,0	7,0	61,6	2,3	1,4	0,61
kukuruz	11,0	4,4	67,2	1,5	2,2	0,38
proso ljušteni	11,5	3,9	68,1	1,7	2,3	0,20
riža ljuštena	8,9	2,0	77,2	2,7	1,0	0,35
riža polirana	6,8	0,4	79,4	0,5	0,4	0,02
heljda ljuštena	8,9	1,6	71,3	1,7	1,5	0,20

Analiza po Neumann — Pelschenke (uz 15 % vode):[4]

žitarica	mineralne soli	bjelančevine (protein)	masnoća (ekstrakt etera)	ugljični hidrati	celuloza (pentosan)
pšenica obla (puna)	1,7	10,0	1,7	70,0	1,6
pšenica srednja	1,7	12,0	1,9	68,5	1,9
pšenica plosnata	2,6	13,5	2,2	64,0	2,7
raž obla (puna)	1,5	7,2	1,5	73,2	1,6
raž srednja	1,7	9,0	1,7	70,7	1,9
raž plosnata	2,0	11,5	2,3	66,5	2,7
ječam naravni	2,5	9,5	2,1	67,0	4,0
ječam rešetani	1,3	7,5	1,2	73,6	1,4
zob naravna	3,2	10,3	4,8	56,4	10,3
kukuruz	1,5	11,0	4,4	67,2	2,2
proso	3,8	10,6	3,7	58,6	8,1
riža neljuštena	4,0	6,9	1,6	68,4	8,9
riža ljuštena	0,8	7,4	0,4	75,6	0,8
riža polirana	0,5	6,8	0,4	79,4	0,4

Međutim, od pojedinih žitarica prema vrsti meljave u mlinu dobiva se brašno, koje se razlikuje po svojim sastojinama, pa i po svojstvima. Odnos tih sastojina nakon meljave kod pšeničnog i raženog brašna kao glavne krušne osnove zorno pokazuje slijedeća tabela:[5]

Sastojine u %:

meljava brašna	pepeo	masnoća	protein	škrob i slador	drvno vlakno	pentosan	neodredene tvari
pšenično							
bijelo 0—30 %	0,46	1,44	10,70	83,99	0,42	2,59	1,00
svjetlo	0,62	1,55	12,23	81,30	0,20	3,15	0,93
tamno	0,80	1,80	13,00	80,52	0,28	3,35	0,35
obično 0—80 %	1,15	1,90	13,00	78,85	0,53	3,95	0,62
prekrupa 0—94 %	1,87	2,25	13,50	72,64	2,10	7,25	0,39
raženo							
svjetlo 0—50 %	0,60	0,85	6,80	83,05	0,30	4,00	4,40
krušno 0—70 %	0,95	1,25	8,10	79,03	0,45	5,20	5,04
komisno 0—82 %	1,30	1,65	9,30	73,75	1,10	7,40	5,50
prekrupa 0—94 %	1,85	1,80	10,15	69,95	1,91	8,45	5,89

Brašno prema postotku meljave danas, doduše, dolazi iz mlina sa oznakom tipa,[6] ali pojedine partije brašna ipak imadu različita svojstva, koja su za dobar kruh neobično važna. Zato je potrebno radi ujednačenosti kruha u fazi pripreme točno utvrditi njegovu finoću (stupanj mliva), količinu bjelančevina — proteina (11—16 %), kvalitetu ljepka — glutena, boju i pecivost. Na osnovu dobivenih rezultata brašno se zatim izmiješa i prosije.

Glede **vode** treba reći, da ona mora biti potpuno čista i bistra, te određene temperature. Njezina količina će ovisiti od kvalitete, finoće i vlage brašna, jer bolje brašno upija više vode.

Kvasac, koji je danas uglavnom potpuno zamijenio nekadašnji kvas (komad ukislog tijesta od posljednjeg pečenja kruha), dolazi na tržište ili kao suhi kvasac ili kao pekarski kvasac. Pošto kvasac neobično mnogo utječe na proces proizvodnje kruha, potrebno je znati njegova organoleptička svojstva i stupanj aktivnosti.

Kuhinjska sol uopće ne predstavlja neki problem, jer na tržište dolazi isključivo u tipiziranoj kvaliteti i pakovanju..

Pravi proizvodni proces započinje, dakle, nakon izvršenih priprema **doziranjem** naprijed navedenih sirovina i određivanjem njihovog međusobnog odnosa kako bi se postigla osnovna ujednačenost. Taj se odnos mora kretati otprilike unutar slijedećih granica: na 100 kg krušnog brašna dolazi 50—60 litara vode (25—33°C) prema kvaliteti brašna, te kvasca 1—3 % i soli 1,6—1,8 %. Slijedi **mijesenje** (gnjetenje) tijesta, što je nekoć predstavljalovrlo mučan fizički rad, dok je danas to više ili manje mehanički postupak pomoću posebnog stroja (mjesilice). Mijesenjem se dobiva homogena masa — tijesto određene plastičnosti i elastičnosti, a to u stvari predstavlja koloidni rastvor brašna, u kojemu dolazi do fermentacije — vrenja (fizičko-kemijske i biokemijske promjene) sa svrhom, da se od zbijene mase dobije rastresito i rahlo tijesto prikladno za pečenje. To se postiže njegovim odležavanjem kroz jedan i pol do dva sata, u kojem se vremenu uslijed rastvaranja sastojina brašna stvaraju plinovi (pretežno ugljični dioksid), pa se tijesto nadiže i povećava svoj obujam. Zatim je potrebno tijesto ponovno premijesiti, da bi se proces fermentacije zadržao u željenom pravcu dovođenjem novih količina kisika. Pošto se nakon toga izvrši **dijeljenje** i **oblikovanje** tijesta, a danas se i to radi strojno, formirani komadi tijesta nastavljaju fermentaciju **odležavanjem** u trajanju od 40—45 minuta na temperaturi od 35—40°C i uz relativnu vlažnost od 70—80 %. Završnu fazu procesa predstavlja **pečenje** tijesta na temperaturi od 180—230°C uzimajući u obzir da se kruh od 1 kg u pravilu ispeče za 30—50 minuta, a od 3 kg za 90 minuta. Nakon vađenja ispečenog kruha iz peći neophodno je njegovo **hlađenje** (2—5 sati), da bi se oslobodio suviška pare (3—3,5 %) i sveo na temperaturu okoline (23—25°C).[9]

Na kraju spomenimo još, da se danas u suvremenoj proizvodnji kruha upotrebljavaju i razni aditivi ili sredstva pomoću kojih se postiže bolje tipiziranje brašna (u mlinovima), bolja i ubrzana fermentacija (u pekarnama) i bolji kvalitet finalnog proizvoda.[10] Njihovo korištenje znatno utječe na ekonomičnost upotrebe sirovina, smanjuje gubitke kod finalnih proizvoda, skraćuje radno vrijeme i osjetno poboljšava kvalitet sa-

moga kruha u pogledu izgleda, okusa i arome, ali i njegovu hranjivu vrijednost svojim nutritivnim obogaćivanjem. Djelovanje aditiva je usmjereno ili na brašno kao takovo ili na bjelančevine i škrob ili pak najčešće kompleksno.[11]

Kao osnovno mjerilo u pogledu vitaminskih sastojina današnjih najmasovnijih vrsta kruha (bijelog i raženog) neka posluži ova tabela:[12]

	bijeli kruh			raženi kruh		
meljava	B-1	B-2	nikotinska kiselina	B-1	B-2	nikotinska kiselina
100 %	290	160	3400	190	140	560
75 %	60	80	1500	140	110	450
65 %	35	60	1000	90	100	150
40 %	—	—	—	40	55	120

Da bi se postigao stupanj današnje uobičajene proizvodnje kruha prošlo je mnogo stoljeća, mada se sam osnovni proces u biti gotovo i nije ništa promijenio. Poboljšane su u stvari samo sirovinske sastojine, zamijenjen fizički rad odgovarajućim strojevima i time skraćen tehnološki proces, te postignuta maksimalna higijena u toku proizvodnje.

Napomene

1) **B. Drobnjaković** (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 141-143); **F. Pasković** (Znanje a radost III. Zagreb 1944, str. 122-128); **H. E. Jacob:** Šest hiljada godina kruha. Zagreb 1954, str. 30; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 51; **M. Arsenijević** (Poljoprivredna enciklopedija I. Zagreb 1967, str. 431—433); **B. Thomas** (Ernährungs- und Lebensmittellehre. Leipzig 1968, str. 248—251); Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Zagreb 1974, str. 516; **M. Ljubisavljević:** Prehrambeni proizvodi i pića. Beograd 1975, str. 115.
2) **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo . . . Zagreb 1901—02, str. 35—36.
3) **B. Thomas** o. c. str. 239.
4) **Neumann-Pelschenke:** Brotgetreide und Brot. Berlin-Hamburg 1954; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 258—259. Skrećem pažnju na analizu prosa, koja se bitno razlikuje od Thomasove analize.
5) **Neumann-Pelschenke:** Brotgetreide und Brot. Berlin-Hamburg 1954; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 263.
6) Prema čl. 26 Pravilnika o kvalitetu žitarica, mlinskih proizvoda, hleba i peciva, testenina i keksa (Službeni list SFRJ br. 21/1963) određene su vrste i tipovi mlinskih proizvoda od pšenice u tri grupe: a) brašno tip 400 (glatko, oštro, krupičasto), 600, 800 (jednolično), 1000 i 1150; b) krupica tip 400 (sitna, krupna) i c) krupa tip 1800 (graham). Vidi kod **D. Dejanović-N. Mrvoš:** Zbirka propisa o kvalitetu proizvoda. Beograd 1968, str. 56.
7) Za pecivost ili potencijalnu pecivu sposobnost brašna traži se što veća svojstvenost vezivanja vode kod pripreme tijesta, određeno vrijeme fermentiranja, odnosno bubrenja ljepka i škroba miješanjem tijesta, osposobljenje tijesta za redukciju i oksidaciju aktivne SH-grupe, te odgovarajući postotak (barem 20%) oštećenih škrobnih zrnaca radi stvaranja plinova pri fermentaciji, kako bi se postigao određeni oblik dobro naraslog kruha, porozne sredine, izraženog okusa i prijatnog mirisa. Na dobru pecivu sposobnost utječe prije svega odnos između aktivatora i inhibitora u bio-sustavu tijesta (Proizvodnja i prerada žita. Beograd 1975, str. 8).
8) **Suhi kvasac** se pravi miješanjem pšeničnog brašna, crvenog luka, ječma u zrnju i popare od mekinja s vodom i dodavanjem već ukvašenog tijesta, te sušenjem i formiranjem u željene oblike, a priređuje se i od pjene, koja nastaje fermentiranjem šljiva ili divljih jabuka. **Pekarski kvasac** se proizvodi od melase šećerne repe miješanjem s vodom i kominom na temperaturi od oko 90°C i dodavanjem matičnog kvasca radi izazivanja intenzivne fermentacije, koja traje kroz 12 sati na temperaturi od 28—30°C. Dobivena masa kvasca propušta se zatim kroz separator, hladi (na oko 9°C), odstranjuje se tekućina i stiskanjem (prešanjem) se oblikuje. Usporedi: Sveznanje, opšti enciklopediski leksikon. Beograd 1937, str. 1031; Privredni leksikon. Zagreb 1961, str. 331; **H. Tartalja:** O kemijskoj djelotvornosti kod južnih Slavena do XVIII. stoljeća (Rasprave i građa iz povijesti nauka JAZU I. Zagreb 1963, str. 13—124); **M. Ljubisavljević:** Prehrambeni proizvodi i pića. Beograd 1975. str. 335—336.
9) **J. Štefanović:** Nešto o pripravi — Herführung (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 5, str. 3); **F. Pasković** (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str.122—128); **V. Ilić:** Osnovi tehnologije pekarstva. Beograd 1959, str. 161—162, 196—197, 239—240, 289; **M. Arsenijević** (Poljoprivredna enciklopedija I. Zagreb 1967, str. 431—433); **M. Nikolić:** Industrijski način proizvodnje hleba (Proizvodnja i prerada brašna XV. Novi Sad 1967, br. 3, str. 35—40); **B. Thomas** (Ernährungs- und Lebensmittellehre. Leipzig 1968, str. 248—251); **Lj. Milatović:** Suvremeni trend tehnologije i mehanički razvoj tijesta u proizvodnji kruha (Materijali sa seminara o suvremenim aktuelnim operacijama i procesima u tehnologiji kruha I. Zagreb 1971, str. 46—82); **E. Schild:** Der junge Bäcker. Giessen 1973, str. 27—30; **M. Višnjić:** Tehnologija proizvodnje hleba i peciva i problemi (Savetovanje o kvalitetu žitarica, mlinskih proizvoda, hleba i peciva, testenina i keksa u Subotici. Beograd 1973, str. 57—67)
10) **Askorbinska kiselina** (C-vitamin) povećava stabilnost tijesta, produžuje fermentaciju (10—30 minuta), povećava volumen (10—15 %), daje svjetliju i jednolično šupljikastu sredinu, ali traži veće dodavanje vode (oko 1 %) i pogodnije tijesto za strojnu obradu. **Sladni ekstrakt** (panifex) nadoknađuje nedostatak šećera u brašnu, skraćuje i pospješuje fermentaciju (s jakim ljepkom), poboljšava boju, izgled, okus i probavljivost kruha. **Bonipan** (smjesa od emulgatora, maltodekstrina, proteina i C-vitamina) poboljšava pecivost. **Pecipan** (smjesa od emulgatora, sladnog ekstrakta, mlječnog praha, šećera i askorbinske kiseline) namijenjen je isključivo poboljšanju peciva. **Bonikol** (smjesa od emulgatora, glukoze, šećera, škroba, mlječnog praha, sladnog ekstrakta i askorbinske kiseline) djeluje na prhkoću proizvoda. **Biskol** (smjesa od emulgatora, sorbitida i škroba) namijenjen je poboljšanju biskvita. **Gedel** (smjesa deltalakton-gluktonske kiseline, natrijevog hidrogena, karbonata i škroba) je prašak za dizanje kolača. **Sanopan** (kalcijeva sol) spriječava kvarenje kruha. **Amipan** (soli propinske i sorbinske kiseline) spriječava razvoj plijesni kod onih vrsta kruha, od kojih se očekuje dugotrajna užitnost.
11) Proizvodnja i prerada žita. Beograd 1975, str. 200—214
12) **Neumann-Pelschenke:** Brotgetreide und Brot. Berlin-Hamburg 1954; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 274

PEKARSTVO

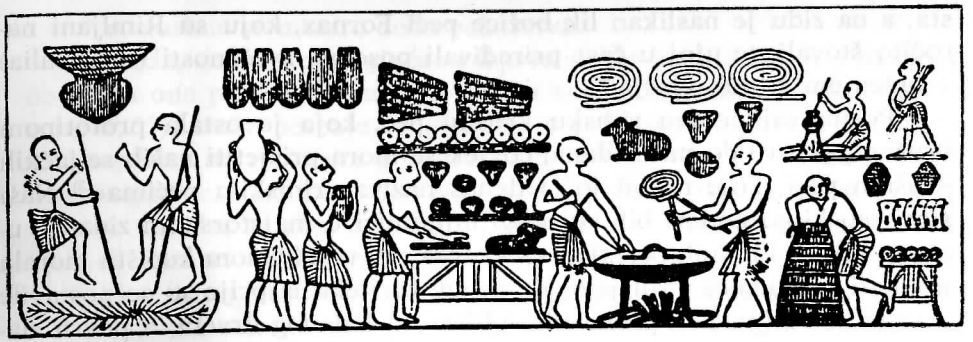

PEKARSTVO U NAJSTARIJE DOBA

Osnovni alat pekara svih vremena bila je zidana krušna peć, dok se sav ostali alat sastojao od nekoliko pomagala kao što su korito, sito, posude i lopari i bio izrađen ponajviše iz bukovog drveta. Kako je pekar u prvo vrijeme bio ujedno i mlinar, on je tada posjedovao još i stupu, žrvanj ili mehanizirano mlinsko postrojenje, no od toga je bio oslođen već u ranom srednjem vijeku, kada se mlinarski obrt osamostalio.

Prve peći su Egipćani, njihovi pronalazači, gradili uz kuću od opeka napravljenih iz nilskoga mulja. To su bile cilindrične građevine prema vrhu sužene u tupi stožac. Unutarnji prostor peći bio je razdijeljen na dvije etaže, donju s rupom za paljenje vatre i gornju s većim otvorom za pečenje hljebova i odvođenje plinova od izgaranja. Osim ovih stabilnih peći, oni su konstruirali i nešto manje prenosive peći izrađene od kamena ili metala u obliku lonca otprilike tri stope visokih i dakako poprilično teških. Te peći su poznavali i Židovi, pa i Grci, koji su ih uostalom i preuzeli od Egipćana, a zvali su ih Κλιβανοτ, što odgovara židovskom nazivu »tannurim«.[1] Od Egipćana su naučili praviti peći i Rimljani izmijenivši im ponešto oblik. U otkopanim Pompejima, koji su bili 79. godina zasuti lavom iz vulkana Vezuva, sačuvala se uz mlinska postrojenja i krušna peć. To je građevina od opeke i kamena s vrlo brižljivo izrađenom unutrašnjosti. Uzorno nadsvođena peć je ograđena s četverouglatim pretprostorom, koji je zadržavao usijani zrak, ima dobro postavljeni odvod dima i spremnicu za pepeo, a pred njom se nalazi poveće kameno korito za vodu. U sklopu ovog rimsko-pompejanskog mlinarsko-pekarskog postrojenja bile su i dvije posebne prostrane prostorije za rad pekara. U njima se nalaze kameni radni stolovi za mijesenje tije-

sta, a na zidu je naslikan lik božice peći Fornax, koju su Rimljani naročito štovali, te njoj u čast priređivali posebne svečanosti (fornacalia) s prženjem žitnog klasja.[2]

Posmatrajući ovu rimsku krušnu peć, koja je ostala prototipom krušne peći sve do naših dana, čovjek se mora prisjetiti naših seljačkih krušnih peći, koje narod još i danas naziva »rimskim pećima«.[3] Naši stari seoski gospodari bili su pravi umjetnici u majstorskom zidanju upravo takvih krušnih peći. Dobra krušna peć u ozidanom kućištu morala je imati tri žarnice i ždrijelo. Za osnov ždrijela najprije su se postavile drvene klade (purke), preko njih oblice od kalanog drveta, a povrh slama omazana blatom od dobro izgnječene ilovače. Na tu osnovu postavila se košara ispletena od vrbovog šiblja i dobro obložena blatom od ilovače. Unaokolo se stavila slama (ili i sijeno) ispletena u pletenicu, a cijela konstrukcija se dobro omazala blatom od ilovače i ostavila sušiti. Kada se je zatim u peći zapalila vatra, košara od vrbovog šiblja je izgorjela, a cijela preostala masa je posve otvrdnula. Vanjski oblik krušne peći inače se najčešće podudara sa onim u Pompejima. Peć je imala i svoja željezna vrata.[4]

Taj najstariji tip krušnih peći bio je, dakle, na **direktno (unutrašnje) sagorijevanje,** jer je gorivo (isključivo drvo) izgaralo u samom prostoru za pečenje. Starije obrtničke krušne peći nisu se mnogo razlikovale od ovih seljačkih narodnih peći. One su bile obično ozidane opekama iz nabijene ilovače ili iz šamotnih cigala u novije vrijeme, a njihova veličina bila je nešto veća, te imala prečnik bočnih strana 2—3 metra i dužinu prema otvoru od koja tri metra. Pod peći bio je nagnut prema vratima s nagibom od 1 : 5 - 1 : 9. Uz to su imale ugrađen i sistem dimnih kanala. Poboljšana im je i izolacija toplote ispod jajastog pećnog poda slojem pijeska i sa zračnim kanalima ispod njega, a iznad pećnog svoda stavljen je također sloj sitnog pijeska, šljunka i pepela, dok su im vrata zamijenjena suvremenijim šuberima za reguliranje topline. Noviji je tip obrtničkih peći sa **indirektnim (vanjskim)** zagrijavanjem, pa se za razliku od ranijeg loženja sada loženje vrši na ložištu odijeljenom od prostora za pečenje. Ovim tipom postignuta je znatnija ekonomičnost, veći kapacitet i bolja higijena zbog primjerenijeg održavanja vatre. Taj je tip glavni predstavnih takozvanih kanalskih peći.

Daljnji napredak je **parna peć** s vanjskim zagrijavanjem, građena ponajviše uz pomoć željezne armature. Za zagrijavanje služe Mannesmannove bešavne cijevi, a pećni pod je u stvari velika metalna ploča. Radi postignuća većeg kapaciteta i bolje ekonomičnosti one se uglavnom grade na dvije etaže, a lože se ugljenom, plinom ili električnom strujom. Posljednje dostignuće su **automatske peći** s pokretnom trakom (tunelske peći) namijenjene industrijskoj proizvodnji kruha.[5]

No vratimo se u staro doba pekarstva.

Izgleda, da su kod Egipćana isprva pekle kruh žene, a poznato je, da su ga one prodavale na trgu prema svjedočenju Herodota (Historiarum II, 35). Inače postoje o egipatskom pekarstvu sačuvani mnogi prizori s tržišta na zidovima grobnica iz razdoblja II. i IV. dinastije (3000—2400. godine prije naše ere). Među izloženom robom na tržištu uz žito vide se također hljebovi kruha i razni kolači.[6] Na stijenama grobnice faraona Ramzesa sačuvana je slikarija dvorske pekarne koja prikazuje i pojedine faze proizvodnje kruha: dva pekarska pomoćnika gaze tijesto poskakujući i oslanjajući se na motke,[7] vodonoše donose amfore s vodom k radnom stolu, na kojemu pekar valja tijesto, jedna se peć ugrijava, na nju se pomoću štipaljki stavlja pogača i zatim loparom prevrće, a nešto podalje loži se i peć za sitnije pecivo, koje je naslikano u većim količinama.[8] Egipćani su pravili kruh u raznim oblicima. Tako znamo za egipatski okrugli kruh nalik na kutiju, zatim kruh izrađen poput kovčežića, pa stožasti kruh (kao meksikanski šešir) ili kruh u obliku svitka ženske kose, ribe, piramide itd. Jednako se zna za mnogovrsno pecivo najrazličitijih oblika (puž, srce itd.).

Pekarstvo je bilo dobro razvijeno i kod Židova, jer je u Kristovo doba postojala čak posebna pekarska ulica u Jeruzalemu s »kulom peći« — dakle sigurno centrom proizvodnje kruha. Njihovi hljebovi bili su ponajviše okrugli ili plosnati, ali uvijek dosta maleni i jedva prst debljine, pa je čovjek za svoj glavni dnevni obrok (ručak) trebao tri takova hljeba. Oni su više nalikovali na neko pecivo ili pogače, a prije uživanja oni su se uz obavezno izgovaranje molitve (»barahu«) lomili.[9] Posebno značenje imao je kod Židova beskvasni kruh, koji je služio i za žrtvene obrede,[10] a na stolu u jeruzalemskom hramu bilo je stalno izloženo po dvanaest hljebova.[11]

Vrlo razvijeno pekarstvo imali su i Grci. I kod njih su najprije pekle kruh žene, no već za cara Aurelijana (270—275) u Ateni je bilo 45 pekara, koji su pekli do 70 vrsti kruha i peciva prema pripovjedanju pisca Atheneosa iz 3. stoljeća.

Rimljani su, doduše, dosta rano prihvatili kruh od Egipćana, ali je njegovo pripremanje neobično dugo ostalo u domeni rimske domaćice. Međutim, s porastom blagostanja u Rimu, osobito nakon osvajanja Orijenta, Rimljanke sve više postaju dame i oslobađaju se tog posla, koji je povjeren robovima ili libertinima. Zato prije osvajanja Makedonije od strane pretora Luciusa Aemiliusa Paullusa (168. godine prije naše ere) u Rimu još nema pekarskog staleža. Pekarne su se pojavile, kako svjedoči Marcus Portius Cato, oko 583. godine od izgradnje Rima (174. godine prije naše ere).[12] Rimski pekari su bili ujedno i mlinari i prodavači kruha, pa i slastičari, a svoje pekarsko i slastičarsko umijeće doveli su do

zamjerne visine, koju jedva da je nadmašila današnja kulinarska kemija. Oni su pekli kruh također u raznim oblicima, kako je već ranije spomenuto. Tako obične duguljaste hljebove nalik na bombe (panis), kruh naboden na metalni prut i okretan prilikom pečenja kao na ražnju (panis artopticius), kruh u zemljanim vazama (panis testuatius), kruh, koji je prije pečenja dugo ostavljen u vodi, da bi se dobro nabubrio (panis partus), pa zatim kruh u obliku lire (panis lyricus, panis poeticus) ili isprepletenih prstenova (panis matrimonialis) i drugi. Uz to su pekli i razno mlječno pecivo i paštete, a za slastice su nabavljali med iz Grčke i Male Azije, ulje iz sjeverne Afrike, zrnje sezama, bajama, oraščića, papra, anisa i druge mirodije sa Orijenta. Nadalje je poznato, da je u Rimu bilo više vrsta pekara, tako pekari bijelog kruha (pistores siliginarii), mlječnog kruha (pistores lactarii), pekari slastica (pistores dulciarii) itd. Sačuvane su i slikarije s prizorima iz pekarskog poslovanja. Tako na primjer oni na grobnici Vergiliusa Euriracesa i njegove žene Atistije u Rimu, prikazuju pekara kako nadzire posao mijesenja tijesta svojih pomoćnika. Pa i pojedini pisci rimski su nam zabilježili mnoge detalje iz rimskog pekarstva. Da spomenemo samo onaj, koji govori o tome, kako se mnogo polagalo na čistoću i higijenu pri radu u pekari.[13] Općenito treba reći, da je u starom Rimu pekarsko-mlinarski obrt smatran odličnijim zanatom i da se zato nazivao umjetnošću (ars pistorica), pa nije čudno što je samosvijest rimskih pekara neprestano jačala. Tim obrtom su se, doduše, bavili uglavnom oslobođeni robovi (libertini), ali su oni upravo zbog svog umijeća bili posebno poštivani kao građani, te su mnogi od njih postali vrlo imućni, a pojedinci su postigli i visoke municipalne časti. Tako je primjerice drugi načelnik Pompeja bio Paquius Proculus, koji je pripadao pekarskom kolegiju (corpus pistorum).[14] Pekarima su i carevi davali posebne privilegije, pa ih čak uvedoše i u državnu službu, što je za pekarske obrtnike kasnije za vladanja Flavijeve carske porodice bilo kobno, jer su kao državni činovnici pomalo prestali biti slobodni obrtnički stalež i postali podređeni prefektu prehrane (praefectus annonae). Tada je u Rimu bilo čak 258 pekarskih radionica.[15] Osim toga pekarne se više nisu smjele prodavati, a nije se mogla otuđiti ni pekarska licenca, jer je obrt prelazio od oca na sina. Tako je zarada obavezno tekla u blagajnu korporacije, pa je država pekarima isplaćivala plaće iz posebnog fonda (fiscus frumentarius). Poslije toga je uslijedilo i odvajanje mlinara od pekarskog obrta i njihovo postepeno istiskivanje iz gradova.[16] Tako se uskoro među njima razvio antagonizam, kojemu je uostalom pogodovao i visoki položaj pekara, slobodnih građana i imućnih posjednika vlastitih obiteljskih pekarna nasuprot nižem položaju mlinara, koji su već u srednjem vijeku živjeli izvan gradova, u njegovoj okolici, na selu. Uz to većina njih nisu ni imali vlastitog mlina, već su

radili u feudalnom, crkvenom ili samostanskom mlinu kao zakupnici ili najamnici. Iz rimskih kolegija i korporacija[17] u srednjovjekovnim gradovima su se zatim razvile bratovštine i cehovi, koji su okupljali i sve gradske pekare.[18] Zatim se stoljećima život i rad pekara odvijao isključivo unutar cehovskih okvira i pod nadzorom gradskih uprava. Treba reći i to, da su vlasti pekarima već vrlo rano počele propisivati cijene, kvalitetu i težinu njihovih proizvoda, pa i dobit, zbog čega su oni gotovo uvijek bili u neravnopravnom položaju prema ostalim obrtnicima.[19]

Napomene:

1) **H. E. Jacob:** Šest hiljada godina kruha. Zagreb 1957, str. 42, 50—51

2) Svečanost je utemeljio kralj Numa Pompilius (715—672 prije naše ere); **A. Mau:** Pompeji in Leben und Kunst. Leipzig 1908, str. 407—411; **H. E. Jacob** o.c. str. 93—95 (slika tab. VIII); **E. Schild:** Der junge Bäcker. Giessen 1973, str. 11—16

3) **A. Zeininger:** Misli i tumač. Odlomak iz folklorističke radnje. Zagreb 1904, str. 36

4) Podatke dao Tuna Rebrović iz Tomašice (februar 1976).

5) **V. Ilić:** Osnovi tehnologije pekarstva. Beograd 1959, str. 306—318; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 37; **E. Schild:** Der junge Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 37; **E. Schild:** Der junge Bäcker. Giessen 1973, str. 15—16; **F. Janeček** (MPI — Mlinarstvo, pekarstvo i testeničarstvo Jugoslavije VII. Beograd 1976, br. 37, str. 26—30)

6) **V. I. Avdijev:** Zgodovina starega vzhoda. Ljubljana 1964, str. 170; u jednom popisu žrtava žrtvovanih nekom pokojniku nabrojeno je 16 vrsti kruha i kolača (Pekar I. Zagreb 1925, str. 13)

7) Mijesenje se obavljalo, dakle, nogama, što je dalo historičaru Herodotu povod, da se naruga Egipćanima kao »narodu, koji tijesto mijesi nogama, a ilovaču rukama« (Historiarum II, 36; **A. Musić:** Herdotova povijest I. Zagreb 1887, str. 104—105)

8) **H. E. Jacob** o.c. str. 45—46

9) ibid. str. 51—52, 57; Biblija (Knjiga Postanka XVIII, 5; XIX, 3; Ruta II, 14; Jeremija XXXVII)

10) Biblija (Levitski zakonik XXIII, 17; Knjiga Izlaska XXIII, 18; XXXIV, 25)

11) Biblija (Prva knjiga Kraljeva VII, 48; Druga knjiga Ljetopisa XIII, 11)

12) **T. Mommsen:** Römische Geschichte I. Berlin 1902, str. 875; **H.E. Jacob** o.c. str. 95

13) Atheneos, grčki pisac iz 3. stoljeća pripovijeda, da su pojedini pekari od svojih pomoćnika tražili da rade u rukavicama i sa zavojem od rijetkog platna preko lica (maska od gaze), da ne bi znoj ili nečist dah pokvario okus kruha

14) **H. E. Jacob** o.c. str. 95—97

15) ibid. str. 105. — Jedan službeni izvještaj iz 312—315. godine nabraja tadanji inventar grada Rima: 6 obeliska, 8 mostova, 11 javnih kupališta, 19 vodnih kanala, 2 cirkusa, 2 amfiteatra, 3 kazališta, 28 biblioteka, 4 gladijatorske škole, 5 nautičkih centara za pomorske bitke, 36 mramornih lukova, 37 kapija, 290 trgovačkih skladišta, **254 javne pekarne,** 1790 palača i 46602 stambena objekta (insulae). Usporedi kod **R. A. Lanciani:** Ancient Rome in the Light of Recent Discoveries. Boston 1892; **L. Mumford:** Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi. Zagreb 1968, str. 265.

16) Još u kasno antičko doba (364. godine) pekarski i mlinarski obrt nisu bili odvojeni kako se vidi iz zakona careva Valentinijana (364—375) i Valencija (364—378), kojima se određuje da pekar, kada napušta službu, mora uređaj pekarne, mlin, robove i životinje predati nasljedniku obrta.

17) Za cara Ulpijana Trajana (117—98 prije naše ere) počela su nastajati prva udruženja (kolegiji, korporacije)

18) Pekari su svugdje prije od svih drugih obrtnika imali svoje korporacije, bratovštine (calendinum) i cehove. Prvi sačuvani cehovski statut datira iz 1260. godine (Paris), a prema sačuvenim pariškim dokumentima pravo na obavljanje pekarskog obrta mogao je podijeliti isključivo vladar. Pojedini vladari manifestirali su i inače svoju naklonost pekarskom staležu. Tako je francuski kralj Louis XI (1461—1483) oslobodio pekare svake vojne i ratne službe, a Ludwig Bavarski nakon bitke kod Mühldorfa podijelio je 1322. godine posebne povlastice pekarima Münchena i proklamirao prioritet pekarskog obrta.

19) Tako je već 1366. godine u Francuskoj izdan propis, da pekari moraju pripremati »isključivo kruh iste težine, od istog brašna, istog sastava i iste cijene« (Larousse Gastronomique. Paris 1930). Međutim, najstariji edikt o normiranju cijena kruha potiče od engleskog kralja Johna (1199—1216). Ovome je zatim godine 1266 slijedila poznata isprava »assisa panis« kralja Henrika III. o stabilnoj pekarskoj dobiti od 13 %, koja je ostala na snazi preko pet stoljeća.

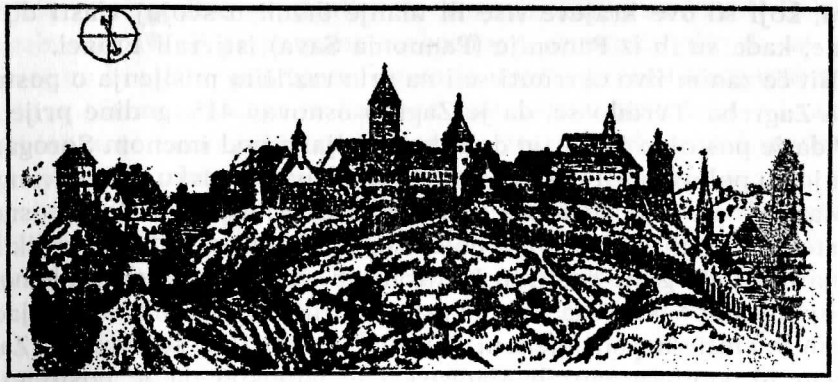

ZAGREB I NJEGOVA NASELJA U SREDNJEM VIJEKU

Tragovi prvih naselja na području današnjeg Zagreba potječu iz prethistorijskog doba. Svjedočanstva brojnih arheoloških nalaza rječito govore o postojanju pravih urbanih naselja podno Medvednice uz rijeku Savu na potezu od Stenjevca preko današnjeg dolnjeg grada do Šćitarjeva kroz sve vrijeme vladavine rimskog imperija.

Tu su prebivali najprije nepoznati nam stanovnici indoevropskog porijekla, pa Iliri, Kelti, Rimljani i Slaveni. Ovuda su prolazili na svojim osvajačkim pohodima Huni, Goti, Langobardi i Avari pljačkajući i uništavajući postojeća naselja.

O boravku Ilira od druge polovice 8. stoljeća prije naše ere i Kelta potkraj 4. stoljeća prije naše ere, pa i Rimljana od 28. godine prije naše ere do prvih godina naše ere, ostali su tek neznatni tragovi u arheološkim nalazima. Međutim, nakon što su Rimljani uspjeli potpuno skršiti otpor Ilira i Kelta 6. do 9. godine naše ere, dokazi o rimskom boravku na ovom području vrlo su brojni i još se uvijek pronalaze.

Na području današnjeg Zagreba nalazilo se raskršće triju magistralnih rimskih cesta Siscia—Andautonia—Emona, Siscia—Andautonia—Aqua viva i Siscia—Andautonia—Poetovio, te više rimskih naselja. Nalazi rimskog novca i iskopine na cijelom potezu od Šćitarjeva do Stenjevca to potvrđuju. Najpoznatije i najveće naselje bila je Andautonia, rimski municipium (reipublicae Andautoniensium) sa organiziranom upravom i svim značajkama rimskih gradova. Njezin tristogodišnji procvat zaustavljen je nažalost prodiranjem Gota (395—401) i njezinim poharanjem od strane gotskog vojskovođe Alaricha 401. godine, kada je on nadirao prema Italiji.[1] obnovljena ona je 615. godine bila potpuno uništena od

Avara, koji su ove krajeve više ili manje držali u svojoj vlasti do 795. godine, kada su ih iz Panonije (Pannonia Sava) istjerali Franci.

Bit će zanimljivo osvrnuti se i na vrlo različita mišljenja o postanku grada Zagreba. Tvrdilo se, da je Zagreb osnovan 415. godine prije naše ere,[2] da je postojao još prije dolaska Rimljana pod imenom Soroga,[3] da je u njemu polovicom 1. stoljeća propovijedao kršćansku vjeru evangelist sv. Marko,[4] da nije postojao prije dolaska Rimljana,[5] da je osnovan u 4. stoljeću,[6] da je utemeljen polovicom 5. stoljeća prilikom velikih seoba naroda,[7] da ga je osnovao Kuturgurah, vladar turanskog plemena u drugoj polovici 6. stoljeća,[8] da je prema franačkim analima postojao početkom 9. stoljeća pod imenom Sarabia (Saria),[9] da su tvrđavu Zagreb koncem 10. stoljeća zauzeli Madžari,[10] te napokon da je postojao kao veće naselje u rimsko doba prema nalazima novaca rimskih careva iz dobe 324—455. godine.[11] Na širem teritoriju današnjeg Zagreba postojala su svakako naselja još od najstarijih vremena zbog izvanredno primamljive konfiguracije položaja podno visoke gore Medvednice i njenih obronaka, uz veliku rijeku Savu i dovoljno vode iz mnoštva gorskih potoka. Kada su Slaveni došli u ove krajeve, naselja su bila opustošena, a preživjeli stanovnici raspršeni po obroncima Medvednice i podno nje (Vicus Latinorum). Pomalo su opustošena i razorena naselja između Save i Medvednice bila obnovljena, pa koncem 10. stoljeća ovdje već postoji slavensko županijsko sjedište (castrum Zagrabiense) sa utvrdama. Zagreb je, dakle, u to doba bio centar jedne od većih starohrvatskih županija,[12] a to mu je davalo i važnost, a ne možda neka veličina samoga grada.[13] Uostalom, upravo zbog toga u tom gradu madžarski kralj Ladislav I. (1077—1095) između 1093. i 1094. godine osniva zagrebačku biskupiju, a poznato je, da su se biskupije osnivale isključivo u većim centralnim urbanim naseljima ili gradovima.[14] A uz taj grad postojalo je tada i naselje Laška ves (Vicus Latinorum). Ta činjenica razjašnjava zbog čega je upravo Zagreb izabran za sjedište nove biskupije.

U to vrijeme na brdu Gradec vjerojatno još nije postojalo neko naselje, ali je možda na njemu bila već neka manja utvrda, u koju bi se stanovnici Zagreba sklanjali za čestih prolaza raznih barbarskih plemena, koja su redovito ovim putem prodirala prema Italiji. Nakon silovite provale Tatara pod Batu-kanom u Madžarsku kralj Bela IV. (1235—1270) na svom bijegu sklonio se u Zagreb, što dokazuje da je taj grad raspolagao s dovoljno palača (banskom i biskupskom) za smještaj njegove brojne pratnje.[17] Ali, kada su se pred božić 1241. godine Tatari približili Zagrebu, on je s pratnjom pobjegao u Split i Trogir. Zagreb i okolna naselja u siječnju 1242. godine su strahovito poharani, katedrala tek dovršena 1217. godine bila je srušena, a stanovnici su se morali skloniti tko zna po koji put po obroncima Medvednice. Kada su Tatari ujesen iste godine napustili naše krajeve, vratio se i kralj Bela IV. u Zagreb, no našavši ga potpuno razorenog i nemajući gdje da se smjesti sa svojom brojnom pratnjom, on se je uputio prema Madžarskoj i zaustavio u Virovitici, koja je kako se čini ostala pošteđena od tatarskih pustošenja, te tamo izdao zagrepčanima 16. novembra 1242. godine poznatu listinu sa zlatnim pečatom (zlatna bula).[16] Tom zlatnom bulom on je dozvolio gradnju novog utvrđenog grada na susjednom višem brežuljku Gradec i obdario ga privilegijima slobodnog i kraljevskog grada »zbog sigurnosti granice i drugih koristi«. On je gradu dao autonomiju i izuzeo ga iz županijske vlasti, a uz ostala uobičajena prava on mu je podijelio i pravo na sajmove.[17] Zlatna bula nije samo omogućila izgradnju utvrđenog grada, što je bilo isključivo pravo vladara, nego je ona bila i podstrek za obnovu razorenih zagrebačkih naselja oko katedrale na brdu Gradic (Kaptol) i Laške vesi (Vicus Latinorum), u koja su se razbjegli stanovnici ponovno vratili nakon odlaska Tatara. Uskoro zatim Zagreb je postao političko, ekonomsko, crkveno i kulturno središte.

Prema do danas poznatim izvorima prije provale Tatara u naše krajeve postojao je županijski i biskupski grad Zagreb (castrum Zagrabiense) s katedralom, biskupskim dvorom i palačom banskog rezidenta, vjećnicom, katedralnom školom i kanoničkim kućama (kurijama)[1] na brežuljku zvanom Gradicz, kasnije nazvanom Kaptol, te naseljem Laška ves (Vicus Latinorum) ispod njega. Nakon potpunog razorenja ovoga grada u siječnju 1242. godine stanovnici su ubrzo obnovili oba naselja. Popravljena je katedrala,[2] biskupski dvor i banska palača, ali, kako izgleda, nedovoljno, jer se ona (curia bani) već oko 1250. godine nalazila u derutnom stanju. Istovremeno je na suprotnom višem brdu Gradec u razdoblju 1242—1266 nastao novi slobodni kraljevski grad opasan utvrdama i sa organiziranom gradskom upravom. Kanonici su također uz privolu kraljevu tik do samih gradskih bedema na najsjevernijoj točki Gradeca sagradili i svoju obrambenu kulu — Popov turen (1247—1252), da bi se imali kuda skloniti u slučaju novih barbarskih nasrtaja, jer Kaptol još tada nije bio utvrđen.

Tako od tog vremena na području Zagreba postoje tri urbana naselja s tri samostalne jurisdikcije: biskupskom, kaptolskom i gradskom (varoškom).

Zagreb (Castrum Zagrabiense) je bila biskupska jurisdikcija sa sudačkom vlasti prema privilegiju hercega Andrije (kasnijeg kralja Andrije II.) biskupu Dominiku od 11. svibnja 1198. godine, te potvrdama povlastica od strane kraljeva Andrije II. (1217) i Stjepana V. (1272).[3] Zagrebački biskup je vjerojatno već 1201. godine izdvojio iz svoje jurisdikcije civilnu vlast i prenio ju na kanonički kolegij — Kaptol (Monasterium S. Stephani regis, Capitulum Zagrabiense), ali obdržavši juris-

dikciju nad Laškom vesi (Vicus Latinorum), podgrađu ispod biskupskog dvora. Tako su već početkom 13. stoljeća postojale na području županijskog i biskupskog grada dvije posebne jurisdikcije:

Kaptol (Capitulum Zagrabiense) s jurisdikcijom kanoničkog zbora nad teritorijem sjeverno i jugoistočno od katedrale na brežuljku Gradicz (kasnije prozvanom Kaptol), odnosno naseljima Kaptol i Lepa ves (Villa nova), kojoj je Kaptol 9. travnja 1344. godine podijelio posebne povlastice, te Opatova ves, koja je slične povlastice od njega primila 2. siječnja 1478. godine.

Laška ves (Vicus Latinorum) s jurisdikcijom biskupovom nad područjem južno od katedrale prema rijeci Savi (čiji je tok tada bio nešto sjevernije) u kutu, koji čini potok Cirkvenica (Medveščak) s najsjevernijim rukavom rijeke Save i Laščinom.

Nakon osnutka slobodnog kraljevskog grada i njegove izgradnje ovim se jurisdikcijama pridružila i treća, koja nastaje u toku izgradnje grada i prvog naseljavanja (1242—1266) na brdu Gradec.[21] To je:

Gradec (Libera regia civitas in Zagabria in Monte Grech), varoška jurisdikcija na osnovu dobivenih privilegija zlatnom bulom kralja Bele IV. od 16. studenog 1242. godine.[22]

Biskup zagrebački Stjepan II. uz to je 1244. godine izdao povelju, kojom je Kaptolu i Laškoj vesi proklamirao slična prava i povlastice onima u zlatnoj buli (sudstvo, oprost od tlake),[23] koju je kralj Stjepan V. potvrdio posebnom ispravom od 17. lipnja 1272. godine.[24] Tako su bili više ili manje izjednačeni u pravima stanovnici svih triju jurisdikcija.

Srednjovjekovni Zagreb bio je, dakle, smješten na dva brežuljka. Starije naselje na Gradiczu (Kaptolu) i oko njega kao biskupsko kaptolski grad (castrum), te novije naselje na Gradecu (Grič)[25] kao kraljevski slobodni grad (civitas).[26] Oba teritorija je dijelio potok Cirkvenica (Cirkvenščak, Medveščak).

Ovako specifičan položaj Zagreba i njegova podvojenost na dvije gradske polovice daju pečat njegovom životu i razvoju kroz punih šest stoljeća. Oni su često bili uzrokom pojavama antagonizma i rivaliteta, pa čak i krvavih međusobnih obračuna i sukoba, kada je to odgovaralo njegovim upravljačima, plemstvu i crkvenim dostojanstvenicima, koji su to znali koristiti i za postizanje političkih i drugih interesa, mada su u pozadini svih tih trvenja bile glavnim povodom ekonomske koristi i primat tržišta. Takovo stanje potrajalo je sve do polovice 19. stoljeća, kada su sve zagrebačke lokalne vlasti združene u jedan grad s jedinstvenom upravom.[27]

Kada se govori o gradu toga vremena, valja razlikovati grad u ekonomskom smislu od grada u javnopravnom pojmovanju. Grad u ekonomskom smislu je općinska zajednica stanovnika, uglavnom zemljoposjednika, trgovaca i obrtnika, koja potpada pod sudsku i upravnu vlast feudalnog gospodara ili župana. Sticanjem položaja slobodnog kraljevskog grada, ta zajednica na osnovu privilegija postaje grad i u javnopravnom smislu, jer vladar grad i njegove stanovnike sadašnje i buduće izuzima iz vlasti feudalnog gospodara ili župana i stavlja ga pod svoje okrilje.[28] Na gradsku upravu vladar privilegijem prenosi svoju upravnu, sudačku i izvršnu vlast, garantira gradu pravnu sigurnost i svoju zaštitu dozvoljavajući mu da se opaše zidinama, a ujedno mu daje pravo održavanja sajmova, oslobađa ga raznih davanja i dariva mu i druge povlastice, da bi mogao razvijati se i samostalno sticati potrebna sredstva za svoje uzdržavanje. Sve to primamljivo djeluje na priliv okolnog stanovništva i doseljenika, naročito obrtnika i trgovaca, jer se svi oni sticanjem građanstva oslobađaju kmetskih obaveza i dobivaju slobodu, ravnopravnost i pravo na sudjelovanje u gradskom javnom životu. Srednjovjekovni grad, mada je zadržao mnoge crte ranijeg urbanog poretka, ipak je vrlo originalna pojava u stvaranju gradske zajednice. Sloboda, ravnopravnost, demokratičnost i samouprava nisu, doduše, nikada u potpunosti u njemu ostvareni, ali su u poređenju s rimskim, pa i grčkim, gradovima oni kroz cijeli srednji vijek bili u znatnijoj mjeri ipak prisutni. Posebno je ustanova sticanja građanstva kao i novi oblik slobodnog udruživanja u gradsku skupnost uspostavila nove odnose i zamijenila stare krvne veze, prinudno vezivanje uz zemlju i podložnost feudalnim gospodarima za nova prava i dužnosti prema gradskoj zajednici i religiozno-stručnim udruženjima. Uz to je bila probuđena samosvijest zbog nezavisnosti i ekonomske sigurnosti kao i mogućnosti stvaranja ličnog i porodičnog prosperiteta vlastitim radom. Zato su srednjovjekovni slobodni gradovi bili izvor blagostanja i bogatstva. No oni su istovremeno i tvrđave i najodlučniji braniči stečenih sloboda, jer grad je u sebi usredotočio radnu snagu, ekonomsku moć i obrambenu oružanu vojsku ljudi, koji su se imali za što boriti i znali braniti ličnu slobodu, svoje porodice i domove i svoju imovinu, a to znači grad, u čijem su stvaranju i razvoju i sami učestvovali.[29]

Zagreb je, dakle, sa zlatnom bulom u stvari dobio ozakonjenje postojećeg običajnog prava i već po njegovim stanovnicima stvorenih povlastica, proklamiranih i potvrđenih u obliku privilegija, čime je onemogućeno svako kočenje njegovog razvitka od strane županijske uprave. Kao slobodni grad on je stekao dozvolu za izgradnju obrambenih zidina, dobio je statut, sudstvo, vlastite financije i prihode, pravo sajmova i slobodnog trgovanja, te isključivo pravo podijeljivanja dozvola za na-

seljavanje (pravo građanstva). Tako se potpuno osamostalio i uskoro postao važni činilac i u državnom životu.[30]

Srednjovjekovni Zagreb živi i razvija se poput ostalih srednjovjekovnih gradova Evrope i ni po čemu ne zaostaje za njima, štoviše u mnogočemu ih i nadmašuje. Njegova uprava organizirana je na temelju zlatne bule iz 1242. godine kao osnovnom gradskom zakonu za područje slobodnog kraljevskog grada na Gradecu. To su potvrdili i kasnije kraljevi posebnim ispravama, tako 1266. godine (Bela IV.), 1322. i 1324. godine (Karlo I.), te 1406. godine (Sigismund). Na zahtjev građana upućen 1417. godine zagrebačkom Kaptolu ovaj je kao »locus credibilis« skupio i prepisao sve te zakone u poseban zbornik 1425. godine. 1609. godine kodificiran je i prvi gradski statut i potvrđen 28. srpnja iste godine od kralja, te 1618. godine reformiran. Slijedili su mu zbornik statuta (1611—1742), nova redakcija statuta (1732) i zbornik statuta (1773).[31] Biskupski grad s Kaptolom imao je također organiziranu upravu na dobivenim privilegijima iz 1198., 1217. i 1272. godine, a sačuvan je i kodeks sa statutima iz 1334. godine u redakciji iz 1350. godine.[32] Kodifikacije svih tih statuta temelje se na pravnim normama rimskoga prava (Justinijanov zakonik), srednjevjekovnih crkvenih propisa (Kanonsko pravo) i običajnog prava, a kasnije su bili usklađeni i sa madžarskim tripartitnim pravom.[33]

Međutim, s naglim i velikim porastom gradskog stanovništva razvija se i privreda grada, ali rastu i gradske potrebe usporedno s redovnim i izvanrednim obavezama prema vladaru (godišnji census, razna podavanja), a koje nisu bile male. U prvo vrijeme grad te potrebe namiruje naturalnim podavanjima i ličnim radom na izgradnji gradskih utvrda. Razvitak robno-novčanih odnosa mijenja strukturu obaveza stanovništva prema gradskoj zajednici, novčane dažbine rastu i diferenciraju se, a naturalna davanja i obaveze ličnog rada se smanjuju, pa i posve nestaju. Grad brine brigu i za javne potrebe, pa nastaju razne javne ustanove kako društvene (škole, bolnice, hospitali i ubožnice), tako i ekonomske (klaonice, skladišta). Grad osigurava i redovito snabdjevanje stanovnika živežem, gradi i uzdržava obrambene utvrde radi zaštite građana, te održava javni red. Za sve to potreban mu je i službenički aparat, ali i nova sredstva. Da bi ih osigurao, on uvodi nova davanja od dohotka svake radinosti u gradu i namete na kretanje robe na svom području. Reguliranje upravo tih odnosa kao i svih ekonomskih propisa sadrže gradski statuti, dok odnose obrtničke i trgovačke još napose reguliraju statuti pojedinih stručnih organizacija odnosno cehova.[34]

Napomene

1) **M. P. Katancsich:** Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum, in quo de origine, lingua et literatura Croatorum... disseritur. Zagrabiae 1795 (poglavlje: De situ Andautonii in agro Schitariensi); **T. Smičiklas:** Poviest hrvatska. I. Zagreb 1882, str. 79; **Š. Ljubić:** Andautonia (Viestnik hrvatskog arkeologičkog društva V. Zagreb 1883, str. 1—13); **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. V—VII; Paulus Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft I/2. Stuttgart 1894, str. 2119; **R. Horvat:** Povijest Hrvatske. Petrinja 1904, str. 18; **V. Klaić:** Slobodni i kralj. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 12—13; **F. Šišić:** Geschichte der Kroaten I. Zagreb 1917, str. 348-349; **R. Horvat:** Povijest Hrvatske. I. Zagreb 1924, str. 17, 19; **E. Laszowski:** Stari Zagreb (Stari i novi Zagreb 1925, str. 5—14); **F. Šišić:** Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 618; **J. Pfister:** Pannonien in politisch-geographischer Betrachtung (Ungarische Jahrbücher VIII. Budapest 1928, str. 152); **L. Schmidt:** Die angebliche Frankenschaft über Pannonien (Ungarische Jahrbücher XV. Budapest 1934, str. 254—256); **V. Klaić:** Zagreb (Zagreb I. Zagreb 1934, str. 6—42;) **Gj. Szabo:** Stari Zagreb, Zagreb 1940, str. 7—8; **V. Hoffiller:** Andauatonia (Hrvatska enciklopedija I. Zagreb 1941, str. 420—421); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 1;**M. Barada:** Važnost osnutka zagrebačke biskupije (Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka I. Zagreb 1944, str. 1—4); **K. Piuk:** Zur Frage der Slaven in Pannonien im 9. Jahrhundert (Wiener slavistisches Jahrbuch I. Wien 1950, str. 112—130); **Z. Doroghy:** Andautonia (Enciklopedija Jugoslavije I. Zagreb 1955, str. 98—99); **F. Šišić:** Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb 1962, str. 48—94, 52, 54, 62—64; **V. Cindrić:** Grički milenij, kulturno-povijesna panorama. Zagreb 1965, str. 25; **K. D. Grothusen:** Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum städtwesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden 1967, str. 80—90; **I. Kampuš - I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 7, 14—16

2) **J. Bedekovich:** Natale solum magni ecclesiae doctoris S. Hieronymi in ruderibus Stridonis occultatum, probatorum nihilominus historicorum et geographicorum opinionibus ac brevis ilyricanae chronologiae adjumento erutum atque cum vita ejusdem purpurati Dalmatae. I. Neostadii Austriae 1752, str. 28

3) Ptolomeos Klaudios (83—161): Geographia II, cap. 13—16; **F. Sussnik—A. Jambressich:** Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples... Zagrabiae 1742, str. 1056

4) **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrebiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 10; **T. Mikloushich:** Izbor dugovany vszakoverztneh, za haszen y razveszelenye. Zagreb 1821 (1839), str. 33.

5) »Malo imade gradova, a među njimi je slučajno naš glavni grad Zagreb, koji nebi imao svoga ishodišta već od rimske dobe« (**T. Smičiklas:** Poviest hrvatska I. Zagreb 1882, str. 19)

6) **I. K. Tkalčić:** Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada. Zagreb 1885, str. 2

7) **Š. Ljubić:** Andautonia (Viestnik hrvatskog arkeologičkog društva V. Zagreb 1883, str. 1—13)

8) **A. B. Kercselich:** De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares. Zagrabiae 1770, str. 30

9) **D. Farlati:** Illyricum Sacrum V. Venetiis 1775, str. 331

10) Anonymi Belae Regis notarii Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae. Cassoviae 1747, cap. XLIII; **J. G. Schwandtner:** Scriptores rerum hungaricarum veteres... I. Vindobonae 1746, str. 1—38

11) **I. Švear:** Ogledalo Ilirie, iliti dogodovština Ilirah, zatim Slavinah, a najposlě Horvatah i Serbah zvanih... IV. Zagreb 1842, str. 69; **I. K. Tkalčić:** Poviestni

spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. V—VII; **F. Šišić:** Geschichte der Kroaten I. Zagreb 1917, str. 348—349; **Gj. Szabo:** Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1920, str. 41; **F. Šišić:** Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 618; **B. Vikić-Belančić** (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 584); **I. Kampuš-I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 7—12

12) Treba imati na umu, da arheološki nalazi na prostoru oko katedrale dokazuju postojanje većeg slavenskog naselja barem u 8. stoljeću (**I. Kampuš—I. Karaman** o.c. str. 19), a ta lokacija je i lokacija županijskog sjedišta (Castrum Zagrabiense), jer naziv »Castrum« imadu isključivo sjedišta županija, mada se županija u Zagrebu izrijekom spominje tek u sačuvanom dokumentu iz 1225. godine (**T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III. Zagreb 1905, str. 251). Očito je, da je županija postojala i davno prije, barem u 10. stoljeću. Usporedi **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. VII, IX; **V. Klaić:** Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. I. Zagreb 1899, str. 130, 288; **A. Timon:** Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. Berlin 1909, str. 208; **J, Ćuk:** Povijest grada Zagreba do godine 1350. Garešnica 1932, str. 12, 27; **Z. Herkov:** Ime grada Zagreba u prošlosti. Zagreb 1957, str. 28—32, 47; **N. Klaić:** Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971, str. 497—507

13) Zagrabia ad Belae IV. annum nonum usque non tam civium frequentia, cuam Episcopi sede Regioque Castro, ad quod, tamquam caput, cis, ultraque Savum magna terrarum portio pertinebat, sed postea bene meritis beneficio Regum attributa est, nobilis, eam fere hodiernae Zagrabiae partem, quae ab insigni Majorum Sacerdotum Collegio Capitulum vulgo dicitur, modicumque clivum duos inter colles, ab orientali, occidentaliquae latere assurgentes, insidet, occupabat. Sed uti neque natura, neque arte munitus erat, locus, ita nulli non injuriae, si qua vis ingrueret, patebant cives. Quamvis enim hic loci, ubi hodie Regia est civitas jam ante Belae IV. imperium aliquid, quos paullo tutior forret Zagrabia, exstitisse inde apparet quod eumdem ante Belam collem hunc a Grad Gradecz, item Gretz, unde postea Montis Graecensis enatum nomen, appellatum fuisse constat: id tamen quidquid fuit, nemoroso ceteroquin in colle specula quaedam potius quam Castrum fuit... Usporedi **J. Mikoczy:** Banorum Dalmatiae, Croatiae & Slavoniae ad saeculum XIV. usque perducta series anno Domini 1792 (Arkiv za povjestnicu jugoslavensku XI. Zagreb 1872, str. 122—123, 128—129); **Z. Herkov:** Ime grada Zagreba u prošlosti. Zagreb 1957, str. 28—32

14) Listina o osnutku biskupije nije sačuvana, a osnutak pada nekako između druge polovice 1093. i prve polovice 1095. godine. Usporedi ispravu ostrogonskog nadbiskupa Felicijana od 20. travnja 1134, u kojoj se spominje njen osnutak po kralju Ladislavu I. O tome vidi **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 6—10; **D. Farlati:** Illyricum Sacrum V. Venetiis 1775, str. 348—349, 369; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 1—2; **I. K. Tkalčić:** Sbor prebendara prvostolne crkve zagrebačke. Zagreb 1884, str. 1—5; **I. K. Tkalčić:** Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada. Zagreb 1885, str. 4; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Zagreb 1904, str. 42—43; **B. Hóman:** A zágrábi püspökség alapitási éve (Turul XXVIII. Budapest 1910, str. 100—113); **F. Šišić:** Geschichte der Kroaten I. Zagreb 1917, str. 347—348; **F. Šišić:** Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 614—619; **E. Laszowski:** Utemeljenje zagrebačke biskupije (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 137—139); **J. Ćuk:** Povijest grada Zagreba do godine 1350. Garešnica 1932, str. 20—23; **B. L. Kumorovitz:** Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter. Budapest 1960, str. 21—22; **K. D. Grothusen:** Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im

Mittelalter. Wiesbaden 1967, str. 92—96; **J. Buturac:** Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od X—XII. stoljeća. Zagreb 1970, str. 38—43; **N. Klaić:** Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971, str. 497—507; **N. Klaić:** Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb 1972, str. 83

15) U županijskom i biskupskom gradu Zagrebu Bela IV. je boravio od svibnja do prosinca 1241. godine. Usporedi **Thomas Archidiaconus:** Historia salonitanorum pontificum XXXVII. kod **F. Rački:** Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Zagreb 1894, str. 171; **I. Kukuljević:** Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Zagreb 1863, str. 20—30, 53—54

16) Postojale su dvije vrste madžarskih kraljevskih zlatnih bula (pečata): **cavae** — šuplje, s pečatom od tanjih zlatnih lamela, ispunjenim s pamukom i smolom, te **solidae** — čvrste (pune) kao značajnije i vrednije. Zlatna bula Bele IV. Zagrebu ide u red ovih drugih (**I. Domin:** Predznanya pravicz szamoszvojneh vugerszkeh... Zagreb 1818, str. 96—97)

17) **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrebiensis partis. I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 83; **I. Švear:** Ogledalo Ilirie, iliti dogodovština Ilirah, zatim Slavinah, a najposlę Horvatah i Serbaljah zvanih... IV. Zagreb 1842, str. 68—76; **I. Kukuljević:** Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae I. Zagreb 1861, str. 63—66; **T. Smičiklas:** Poviest hrvatska I. Zagreb 1882, str. 347—348; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 15—18; **V. Klaić:** Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća I. Zagreb 1899, str. 224—230; **R. Horvat:** Povjest Hrvatske. Petrinja 1904, str. 150; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV. Zagreb 1906, str. 262; **V. Klaić:** Slobodni i kr. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 15—16; **R. Horvat:** Povijest Hrvatske I. Zagreb 1924, str. 83—85; **J. Nagy:** Zlatna bula kralja Bele IV. od god. 1242. za Zagreb (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 14—21); **J. Ćuk:** Povijest grada Zagreba do godine 1350. Garešnica 1932, str. 29—34; **V. Klaić:** Zagreb (Zagreb I. Zagreb 1934, str. 6—42); **Gj. Szabo:** Stari Zagreb. Zagreb 1940, str. 17—19; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 3—7; **F. R. Preveden:** A History of the Croatian People I. New York 1955, str. 106—107; **F. Šišić:** Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb 1962, str. 188—192; **N. Klaić:** Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb 1972, str. 140—142.

18) Zagrebački Kaptol imao je već 1185. godine 32 kanonika, a toliko se navodi i u čl. 1. Kaptolskih statuta iz 1334. godine (redakcija 1350.). Listina biskupa Ladislava od 9. siječnja 1329. godine navodi čak 33 kanonika. Međutim, kasnije je taj broj sveden na 28. Usporedi **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 13; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreb I. Zagreb 1889, str. CXVII; **V. Klaić:** Slobodni i kr. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 14; **Lj. Ivančan:** Zagrebački Kaptol 1093—1932. (Croatia sacra II. Zagreb 1932, sv. 4, str. 161—275); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 2

19) Zagrebački biskup Stjepan II. (1225—1247) popravio je i osposobio katedralu izgrađenu 1102—1217, a razorenu 1242. godine, te sagradio kapelu sv. Stjepana prvomučenika (**T. Kovachevich:** Catalogus praesulum episcoporum Zagrabiensium — Arhiv JAZU Zagreb). No kako je katedrala već 1264. godine postala ruševna, to je biskup Timotej (1263—1287) 1269. godine započeo njezinu temeljitu obnovu, koju su nastavili i biskupi Augustin Kažotić (1303—1312), Eberhard de Alben (1377—1406, 1410—1419) i Osvald Thuz de Szentlaszlo (1466—1499), koji je za njezinu daljnju gradnju ostavio i oporučno 17.000 for. Tako je gradnju nastavio njegov nasljednik Luka (1500-1510). Zatim ju je 1592. godine vojska generala grofa Nikole Thurna za vrijeme građanskog rata s kraljem Ivanom Zapolja dosta oštetila, nakon čega su izvršeni tek najnužniji popravci. Gradnja je nastavljena istom 1590., odnosno 1629. godine. Usporedi DAH Zagreb, Acta Capituli Zagrabiensis antiqua fasc. 92, br. 35; **D. Farlati:** Illyricum Sacrum

V. Venetiis 1768, str. 510—512; **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiase Zagrabiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 83, 88, 102, 151, 191, 204, 216—217; **I. Kukuljević:** Prvostolna crkva zagrebačka opisana s gledišta povjestnice umjetnosti i starinah. Zagreb 1856, str. 1—7; **A. Theiner:** Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Romae 1859, str. 236; **F. Schmidt** (Agramer Zeitung LIV. Zagreb 16. travnja 1879); **I. K. Tkalčić:** Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada. Zagreb 1885, str. 3—19, 23—24; **R. Horvat:** Zagrebačka katedrala. Zagreb 1941, str. 3—7; **J. Buturac:** Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094—1944. (Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka. Zagreb 1944, 17—70).

20) **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrebiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 44—45, 327; **D. Farlati:** Illyricum Sacrum V. Venetiis 1775, str. 358; **S. Katona:** Historia critica regni Hungariae V. Pestini 1783, str. 246; **G. Fejér:** Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/1. Budae 1829, str. 210; **I. Švear:** Ogledalo Ilirie, iliti dogodovština Ilirah, zatim Slavinah, a najposlê Horvatah i Serbaljah zvanih . . . IV. Zagreb 1842, str. 69; **I. Kukuljević:** Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae I. Zagreb 1861, str. 46—47; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 7, 44; **I. Kukuljević:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Zagreb 1875, str. 193; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 2—5, 48—49; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Zagreb 1904, str. 42, 297; III. Zagreb 1905, str. 151; **V. Klaić:** Slobodni i kr. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 15; **J. Ćuk:** Povijest grada Zagreba do 1350. godine. Garešnica 1932, str. 27—28; **K. D. Grothusen:** Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden 1967, str. 92—96; **I. Kampuš** (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 584—592); **N. Klaić:** Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb 1972, str. 105—106, 115—116.

21) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 172—174, II. Zagreb 1894, str. 385—390; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III. Zagreb 1905, str. 146; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 294, 345; **J. Horvath:** Stari i novi Zagreb (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 407—416); **P. Cindrić:** Grički milenij, kulturno-povijesna panorama. Zagreb 1965, str. 162; **N. Klaić:** Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb 1972, str. 197—199. — Glede Laške vesi (Vicus Latinorum), koja svojim nazivom upućuje na porijeklo većine prvih stanovnika, treba reći, da nije uvjerljivo zaključivanje, da su to doseljenici iz Italije, mada je i njih bilo, ali tek nakon 1242. godine. Isprava zagrebačkog biskupa Stjepana II. veli:« . . . villa Zagrabiensis necnon hospites de vico Latinorum«. Pod nazivom Latini treba, dakle, razumjeti asimilirane pripadnike raznih nacionalnosti. A isprava hercega Andrije iz 1198. godine izrijekom razlikuje kao podanike zagrebačkog biskupa Madžare, Latine ili Slavene (tam Hungaris, quam Latinis seu Sclavis). Razumljivo je, da je Madžar herceg Andrija na prvome mjestu spomenuo svoje sunarodnjake Madžare, mada je njih potpuno sigurno bilo najmanje. No on za ostale veli »Latinis seu Sclavis«, što daje naslutiti, da su pod tim pojmom mišljeni svi ostali raniji stanovnici. Uz to svi poznati dokumenti 13. do 15. stoljeća spominju isključivo Vicus Latinorum, a ne Italicorum, tako god. 1244, 1335, 1347, 1376, 1391, 1422, 1427, 1433, 1438, 1445, 1451—53, 1481. itd. **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 2—3, 19, 145—147, 189—190, 250—254, 323—324; II. Zagreb 1894, str. 30—41, 58—61, 195, 218—219, 220—225, 240—241, 362—364, 408—413. — Usporedi također **V. Deželić:** Zagrebačka vlaškoulička općina (Narodna starina II. Zagreb 1923, sv. 5, str. 101—119); **A. Pleidel:** A magyar város történet elsö fejezete (Századok LXVIII. Budapest

1934, str. 276); **K. D. Grothusen:** Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden 1967, str. 99—101

22) Vidi napomenu pod 17.

23) **I. Kukuljević:** Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Zagreb 1863, str. 29; **I. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 19; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV. Zagreb 1906, str. 262; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922,str.345; **V. Klaić:** Slobodni i kr. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 16; **J. Ćuk:** Povijest grada Zagreba do godine 1350. Garešnica 1932, str. 28; **R. Strohal:** Kaptol i Nova ves u Zagrebu. Zagreb 1935, str. 1—5.

24) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 162; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 48—49.

25) Treba upozoriti, da već povelja kralja Bele IV. od 11. rujna 1247. godine razlikuje dva brda: **Gradicz i Grecz. I. Švear** iz toga izvodi, da je tu već ranije bio stari kraljevski grad, a varoš pod njim da se zvala Zagreb, koji su za provale Turaka bili porušeni (o. c. str. 70—71), dok V. Klaić (Slobodni i kr. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 16) poistovjećuje Gradycz sa Gradecom, odnosno mjestom, na kojemu je kasnije sagrađena kanonička kula »Popov turen«. Sve je to, dakako, bez dokaza, jer se u povelji veli doslovce: ». . . montem quendam, nomine **Gradyz in comitatu zagrabiensi** juxta Zagrabiam existentem, cujus montis partem quandam ad villam hospitum de Grez, quandam vero ad Wanlegen novimus pertinere . . .«, dakle ne **in libera regia civitate in monte Grez (I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 20—22) **Brežuljak Gradicz** (kasnije općenito nazvan Kaptol) Rafael Levaković (1597—1647) u svom rukopisnom djelu »Historia episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabiensis« naziva imenom **Zagreb:** »... fluit rivus dictus Czircunicza . . . intra quem & Vicum Italicum (!) est Collis Zagreb vocata, a qua Civitati & Comitatui nomen . . .« **(A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 3; **I. Švear:** Ogledalo Ilirie, iliti dogodovština Ilirah, zatim Slavinah, a najposlę Horvatah i Serbaljah zvanih . . . IV. Zagreb 1842, str. 69—70). **Drugi viši brijeg Grecz** (Grech) tek Ivan Pergošić zove **Gradec (I. Pergossich:** Decretum, katerogaie Verbowczi Istvan diachki popiszal . . . Nedelische 1574, del III, tit. 19), a Anton Vramecz ga naziva **Gerčka gorica v Zagrebe (A. Vramecz:** Kronika vezda znovich zpravliena kratka . . . Lublana 1528, fol. 39; **V. Klaić:** Antonii Vramecz Kronika. Zagreb 1908, str. XL, 40; **Z. Herkov:** Ime grada Zagreba u prošlosti. Zagreb 1957, str. 39—46).

26) Nazivi **castrum** i **civitas** zapravo su sinonimi u starijoj madžarsko-hrvatskoj pravnoj terminologiji i označuju grad **(V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 341). Ipak **castrum** nije nužno opasan zidinama, a **civitas** prema Werböczyjevoj definiciji je uvijek utvrđen: »Civitas est domorum & vicorum pluralitas, moeniis & praesidiis circumcincta necessariis, ad bene honesteque vivendum privilegiata« **(I. Werböczy:** Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungarie. Budapest 1894, str. 493 — Pars III, titulus VIII, § 1). — Gradec je nakon dobivanja privilegija 1242. godine odmah započeo opasivanje svog teritorija zidinama, što je do 1266. godine bilo dovršeno, mada se na utvrdama gradilo i kasnije (na primjer 1335, 1475, 1557, 1645, 1686, 1696 itd.). Kaptol se, međutim, utvrđuje tek 1473. godine, pa zatim 1475—1476. i 1513—1521. Usporedi **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiens partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 187; **I. K. Tkalčić:** Isprave XV. vieka iz »crvene knjige zagrebačkog kaptola« (Starine JAZU knj. XI. Zagreb 1879, str. 45—46, 52—53); **I. K. Tkalčić:** Prvostolna crkva zagrebačka

nekoč i sada. Zagreb 1885, str. 21—22; **R. Lopašić:** Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga arkiva u Gradcu (Starine JAZU knj. XIX. Zagreb 1887, str. 1—80); **J. Barlè:** Popravak zagrebačkih gradskih zidina (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljskog arkiva XV. Zagreb 1913, str. 147—148); **Gj. Szabo:** Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1920, str. 43; **Gj. Szabo:** Stari Zagreb. Zagreb 1940, str. 19, 21—23, 28—29; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 7; **J. Buturac:** Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094—1944 (Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka. Zagreb 1944, str. 17—70).

27) Patent cara Franje Josipa I. od 7. rujna 1850. godine, kada je prestala i civilna upravna i sudačka vlast biskupova i predana gradskom magistratu ujedinjenog grada Zagreba. Napomenimo još, da je slovenski polihistor J. W. Valvasor Zagreb dijelio u drugoj polovici 17. stoljeća na Gornji i Doljnji grad: Diese Stadt wird in zwo Städte abgetheilt, nemlich in die Obere und Untere (**J. W. Valvasor:** die Ehre des Herzogsthums Crain IV. Nürnberg 1689 (Rudolfswerth 1877—79), knj. XII, str. 4).

28) **A. Timon:** Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. Berlin 1909, str. 163, 166, 262.

29) **L. Mumford:** Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi. Zagreb 1968, str. 282—283, 294, 296.

30) **F. Breitenfeld:** Zagreb — kraljevski i slobodni grad na brdu Grech (Zagreb III. Zagreb 1935, str. 1—8, 33—41, 69—74, 107—111, 143—148, 161—164, 201—207, 263—265).

31) **I Kukuljević:** Zakoni grada Zagreba (Arkiv za povjesnicu jugoslavensku I. Zagreb 1851, str. 186—202); **I. Kukuljević:** Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae I. Zagreb 1861, str. 63—66; **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kr. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 47—50; **V. Klaić:** Statut grada Zagreba od god. 1609. i reforma njegova 1618. Zagreb 1912; **Z. Herkov:** Statut grada Zagreba od god. 1732. i zbornik statuta grada Zagreba od godine 1773. Zagreb 1952.

32) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća II. Zagreb 1874, str. 1—159.

33) **S. Werböczy:** Opus tripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae. Viennae 1517; I. Werböczy: Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. Budapest 1894.

34) **M. Mirković:** Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 102—108; **M. Šamšalović:** Statuti (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 137—139).

ZAGREBAČKO PEKARSTVO DO KRAJA 18. STOLJEĆA

Zagreb je od davnina bio trgovačko središte i izrazito obrtničko urbano naselje. Već je stariji županijsko-biskupski Zagreb privlačio uvijek nove naseljenike-obrtnike, jer su imali u izgledu zaposlenje u svojoj struci bilo u radu po narudžbi crkvene gospode i plemstva bilo u slobodnoj prodaji svojih višaka proizvoda na velikom sajmu o Štefanju. Tako se je naselje Laška ves (Vicus Latinorum) pomalo pretvorilo u naselje obrtnika. To je i razumljivo, jer je kaptolsko naselje bilo isključivo svečenićko, a do polovice 13. stoljeća i plemičko, pa u njemu nije bilo mjesta za naseljavanje drugog stanovništva, kojemu je bila namijenjena Laška ves u kaptolskom podgradju. S druge strane većina stanovnika bila je u prvo vrijeme sastavljena od bezzemljaša potomaka raznih zaostalih bivših vojnika-stranaca, kojima je jedino znanje nekog obrta pružalo sredstva za život. To naročito važi za one, koji su bili vrsni u izradi odjeće i obuće, jer su ti obrti najviše bili potrebni biskupskom gradu. Osim toga svi došljaci bili su ponajviše stranci, pa su se oni upravo među ovim nacionalno izmješanim stanovništvom bolje snalazili i najlakše mogli pronaći svoj prvi smještaj i nakon izgradnje slobodnog kraljevskog grada na Gradecu očekujući da budu primljeni među građane toga grada, a to se zapaža već od polovice 13. stoljeća ili točnije nakon 1266. godine, kada je taj grad dovršio svoje opasivanje zidinama. Priliv stranih obrtnika od tada je naglo i stalno rastao, a vrste obrta sve su se više razgranjivale slijedeći zahtjeve i potrebe građana onog vremena.[1)]

Da je doista bilo tako već od 13. stoljeća, najbolje pokazuje prvi sačuvani popis kuća i stanovnika na teritoriju Gradeca iz 1368. godine. Tada je samo na tom teritoriju, jer popis nije obuhvatio biskupsku i

kaptolsku jurisdikciju, bilo 2810 žitelja, od kojih su bila 142 obrtnika najrazličitijih struka, tako 41 postolar, po 11 mesara i kovača, po 8 kamenara, tesara i ribara, po 4 stolara, voskara i slikara, po 3 mlinara, pekara, zlatara, sedlara, remenara, krznara, krojača, ostrugara, izrađivača lukova i svirača, po 2 klobučara, opekara i nožara, te po 1 užar, izrađivač strelica, tkalac, oružar, gumbar, izrađivač kosa i urar.[2] To očito govori, da obrtnici čine najbrojniju kategoriju stanovništva, što uz raznovrsnost njihove djelatnosti dokazuje razvijenost srednjovjekovnog Zagreba na razini sličnih gradova srednje Evrope. Kako obrtnički stalež s razvitkom obrta stvara proizvodne snage grada, radnu disciplinu i moral, te zastupa jednakost ljudi i demokraciju, to obrtnici u srednjem vijeku predstavljaju i napredne slojeve tadanjeg društva.[3]) Oni proizvode za potrebe građana i seljaka iz okolice. Prema tome oni rade po narudžbi, ali i za sajmove. A baš ti sajmovi bili su jedna od najznačajnijih povlastica i Gradeca i Kaptola stoljećima. Oni su bili pokretač bujnog razvoja Zagreba i učinili ga uz političko, crkveno i kulturno središte upravo preko svojih obrtnika i trgovaca zauvijek jednim od najvažnijih privrednih centara ovoga dijela Evrope.

Svi ti obrtnici, a tako uostalom i svi stanovnici srednjovjekovnih gradova, još su istovremeno i zemljoposjednici, te je posjedovanje zemlje uz posrednu ili najamnu obradu bitna karakteristika tadanjih građana u svim privrednim, pa i ostalim djelatnostima. Štoviše, zemlju jednako posjeduju i obrtnici i trgovci, i plemići, svećenici i nosioci javnih službi, pa i i ostali pučani, koji žive, doduše, unutar gradskih zidina, ali uvijek na ovaj ili onaj način imadu stalni dohodak od zemlje izvan grada.[4] Ipak glavna djelatnost obrtnika, pa i trgovaca kao proizvođača, prerađivača i snabdjevača gradskog stanovništva usmjerena je znatno i na sajmove, koji su na području Zagreba kao neobično razgranatoj raskrsnici glavnih puteva između istočne i srednje, pa i zapadne Evrope bili okosnica svih privrednih kretanja.

U starom županijskom Zagrebu kao zbornom mjestu vršila se i razmjena robe. Nakon osnutka zagrebačke biskupije 1094. godine održavao se kod stolne crkve godišnji dvotjedni sajam o blagdanu patrona sv. Stjepana kralja 20. kolovoza. Nije moguće točno utvrditi početnu godinu održavanja toga sajma općenito poznatog pod nazivom Štefanjski ili Kraljevski sajam, ali se on već redovito održavao u 12. stoljeću. To dokazuje povelja kralja Andrije II. iz 1217. godine, u kojoj se između ostalih potvrda povlastica izričito govori o oslobađanju biskupskog tržišta (forum episcopale) od daća. Tu povelju potvrdili su i kraljevi Bela IV. (1269), Stjepan V. (1272), Karlo Robert (1318) i Ladislav IV. (1492).[5] Treba napomenuti, da biskup i Kaptol za održavanje sajma nisu morali imati posebnog privilegija, jer je crkva sama po sebi

imala pravo na proslavljanje godova i skupljanje naroda prigodom proslave svojega patrona. A tada se, razumljivo, uvijek i trgovalo kao uostalom i u drugim biskupskim sjedištima..

Kada je 1242. godine utemeljen novi kraljevski slobodni grad na Gradecu, on je u samoj Zlatnoj buli dobio pravo na održavanje dnevnog tržišta i svečanog trga (forum solempne) na dva dana u tjednu. Kralj Bela IV. posebnom poveljom od 21. ožujka 1256. godine dozvolio je ovome gradu i održavanje godišnjeg sajma na blagdan sv. Marka, patrona gradske župne crkve (25. travnja), što su kasnije potvrdili i kraljevi Stjepan V. (1270) i Matija Korvin (1464).[6]) Ovaj dvotjedni sajam (sedam dana prije i sedam dana poslije blagdana) omogućavao je svim trgovcima oslobođenje od plaćanja tržnih daća i davao im sigurnost pri dolasku i odlasku, jer su za vrijeme trajanja sajma bili pod naročitom vladarevom zaštitom, a u to vrijeme morao je vladati i sveopći mir (treuga dei).[7])

No kako je uskoro pod gradskim zidinama nastalo novo naselje (Ilica), koje je imalo i svoju župnu crkvu, to su stanovnici tog naselja preko gradske uprave zatražili od kralja dozvolu za održavanje svog dvotjednog sajma o blagdanu sv. Margarete na 13. srpnja. Kralj Ljudevit I. im je to dozvolio s posebnom poveljom od 10. ožujka 1372. godine.[8]) No očito su ti sajmovi bili vrlo uspješni i unosni, jer su građani Gradeca već u 16. stoljeću stekli i pravo na održavanje takozvanog slobodnog godišnjeg sajma (nundinas liberas annuales) o blagdanu Marijinog začeća 8. prosinca u trajanju od dva do tri dana prema potrebi, a na temelju privilegija kralja Maksimilijana I. od 31. kolovoza 1569. godine.[9])

Kada je prilikom velikog požara 29. ožujka 1645. godine grad bio gotovo napola uništen, građani Gradeca isposlovali su od kralja Ferdinanda III. još jedan privilegij od 22. rujna 1655. godine, kojim im je bilo dozvoljeno održavanje dvaju novih slobodnih godišnjih sajmova (binas nundinas seu fora annualia libera), i to prvi u utorak nakon Duhova[10]) i drugi u nedjelju pred blagdan sv. Šimuna i Tadeja, a oba u trajanju od dva do tri dana prema potrebi.[11]) Tako je Zagreb do 17. stoljeća postao pravi sajamski grad, jer je uz dnevne sajmove zvane malim trgom pred katedralom na Kaptolu i pred gradskom župnom crkvom na Gradecu[12]) imao tri velika dvotjedna godišnja sajma (Kraljevski, Markov i Margaretski) i tri manja slobodna godišnja sajma (Marijin, Duhovski i Cvjetni), a time se malo koji grad srednje Evrope mogao podičiti. Naročito je veliki Kraljevski sajam[13]) uvijek bio vrlo dobro posjećen i izvanredno živahan,[14]) jer su prema svjedočenju slovenskog polihistora Janeza Weikharda Valvasora na taj sajam dolazili ljudi od svih strana austrijskog carstva, a sajmove su stalno posjećivali naročito brojni trgovci iz Štajerske i Kranjske, koji su putovali na splavima

po Savi do Zagreba i zatim se vraćali kući na konjima, koje bi kupili na sajmu.[15])

Kako su dnevno tržište i sajmovi bili znatni izvor prihoda, nastali su ubrzo nakon ustanovljenja slobodnog kraljevskog grada na Gradecu sporovi oko ubiranja maltarine i pijacovine između varoške i kaptolske uprave. Oni su povremeno bili i vrlo žestoki, a trajali su sve do 1632. godine. Gradec je, naime, zlatnom bulom Bele IV. godine 1242. dobio tržište, ali mu nije dano pravo pobiranja pijacovine, koje je od davnina posjedovao i dalje koristio Kaptol. Stanje nije bilo promijenjeno ni ispravom o oslobođenju tridesetnice, koju je bio 1267. godine izdao Gradecu kralj Bela IV. Gradska uprava s time se nije nikako mogla pomiriti, pa je uvela na svoju ruku pristojbe na sol i živež (solnina i filjarščina) na svom trgu, te zahtjevala da ih plaćaju i kaptolski građani. Zato se Kaptol pritužio kralju Karlu Robertu, pa je on 28. lipnja 1318. godine izdao povelju, kojom potvrđuje ubiranje pijacovine i maltarine sa izuzetkom tridesetnice kao isključivo pravo Kaptola uz napomenu, da se ni pod kakvom izlikom ne smiju uvoditi neke nove tržne pristojbe.[16]) No Gradec je i dalje tvrdoglavo ustrajao pri svome, pa se spor toliko zaoštrio, da je na kraljev nalog od 2. veljače 1321. godine bila provedena istraga.[17]) Nakon toga je izvršeno službeno izmirenje zavađenih uprava 18. listopada 1324. godine i načinjen ugovorni dokument, kojim je Gradec priznao pravo maltarine i pijacovine Kaptolu, a Kaptol odobrio Gradecu ubiranje solnine i filjarščine.[18]) Međutim, Gradec opet nije mirovao, pa je od kralja Karla Roberta isposlovao ispravu 13. lipnja 1333. godine, kojom je ranije učinjeni sporazum okrenuo u svoju korist.[19]) Tako je spor obnovljen, ali i nagodbom od 28. travnja 1339. godine ponovno okončan, jer su oba grada odustala od međusobnih pristojbi.[20]) Tiha borba oko ubiranja pijacovine ipak se i dalje vodila, pa kada je Kaptol potkraj 15. stoljeća uvidio da će u toj borbi s Gradecom morati podleći, odlučio se na radikalni potez skretanja sve trgovine na kaptolski trg izradivši 1483. godine svoj posebni tržni statut. Gradec je na to odgovorio protumjerom i izgradio gradske dućane oko crkve sv. Marka 1494. godine, te 8. svibnja 1508. godine izdao zabranu svakog trgovanja svojim građanima na kaptolskom trgu uz osjetne globe i oštre kazne.[21]) Na to je i Kaptol 1509. godine stao graditi dućane na svom trgu. Za provođenje ovakovih mjera dočuo je i kralj Vladislav, pa je 17. srpnja 1510. godine zbog toga opomenuo Kaptol, a 8. rujna iste godine mu i zaprijetio, da će, ukoliko se tako dalje nastavi, dati ista prava i Gradecu.[22]) Vidjevši Kaptol, da je kralj bio jednostrano obavješten, obratio se kralju i ukazao na pravo stanje. Kralj je 14. rujna 1510. godine otvorio istragu,[23]) koja je završila presudom hrvatskog sabora u Križevcima 16. travnja 1511. godine i priznanjem svih

prava Kaptolu.[24]) Istovremeno je naloženo i izvršeno javno izmirenje uz svečane izjave i Kaptola i Gradeca 19. ožujka 1515. godine, kojima se obe uprave obavezuju, da će unaprijed živjeti u miru.[25]) No ipak zbog više puta obnovljenih sporenja ta je borba definitivno okončana tek sporazumom od 18. ožujka 1632. godine.[26])

Eto, u takvim prilikama susrećemo u Zagrebu i prve pekarske obrtnike. U već spomenutom prvom popisu kuća i stanovnika Gradeca iz 1368. godine[27]) spominju se među obrtnicima i 3 pekara. Međutim, iz ostalih suvremenih dokumenata poznati su nam u toj godini poimenično šestorica pekara i tri hljebarice, a imena trojice pekara i dviju hljebarica spominju već dokumenti 1355. godine.[28]) Od tog vremena pa sve do kraja 15. stoljeća znamo poimenice za 27 pekara i 19 hljebarica. To su **pekari:** Volčen (Wlchenus) 1355, Nikola Hlebopek 1355—1384, Ivan Hlebopek 1355—1387, Radoslav 1356—1362, Lovrenc 1357, Martin 1357—1360, Pavao 1357—1360, Juraj 1359—1387, Andrija 1363—1368, Križan (Crisanus) 1368, Kušil (Cussilo) 1368, Štefan Pekohleb 1377—1387, Aleter 1382, Matija Hlebopek 1382—1387, Dominik 1382—1388, Damjan 1383, Simon 1386, Lukaš (Lucasius) 1397—1449, Ladislav 1402, Mihajlo 1422—1462, Juraj 1428—1434, Toma 1430—1444, Klement 1433—1437, Gal 1444, Štefan 1445, Gregor 1454 i Klement 1482.[29]) Od **hljebarica** se spominju: Alica 1355—1360, Marina (Mara) 1355—1365, Černka 1357—1375, Ana 1359—1390, Ivana 1362—1385, Alspeka 1365, Kata (Katria) 1371—1375, Gjunga 1376, Margareta 1415—1416, Elizabeta 1416, Katalenka 1416, Doroteja 1440—1445, Jelena 1441—1448, Paula 1442, Roza 1451—1468, Lucija 1455—1457, Jelena—Černa 1460, Barbara—Roza 1462 i Jelka 1466.[30])

Svi ti dokumenti uglavnom se odnose na sudske parnice zbog posjedovnih odnosa (kupoprodaje i ostavštine), na sporove između mlinara i pekara (na primjer 1386, 1387, 1437 itd.) ili zbog raznih nanesenih uvreda, u čemu su prednjačile pekarske žene i hljebarice. Inače, ovako veliki broj hljebarica dokazuje, da su se pekarstvom u starom Zagrebu uz obrtnike-pekare bavile i žene ili udovice raznih drugih obrtnika u kućnoj radinosti. To je vrlo često dovodilo do trvenja i borbi zbog konkurencije između pekarskih obrtnika i hljebarica, što uostalom nije bila pojava samo u Zagrebu, nego i u nekim drugim gradovima, osobito u susjednoj Sloveniji, a kasnije i u Vojnoj krajini.[31]) Treba reći, da je hljebarice poznavao već i stari Rim.[32])

Glede naziva pekara i hljebarica (latinskih i hrvatskih) potrebno je upozoriti, da se oni u dokumentima pojavljuju ovim kronološkim redom:

pistor (29. svibnja 1355)[33]
penestica (23. listopada 1355)[34]
pistrix panum (31. ožujka 1357)[35]
pecochlebica (2. listopada 1360)[36]
filarka — fylyarka (5. srpnja 1362)[37]
pistrix (8. kolovoza 1365)[38]
hlebopechicha (11. svibnja 1375)[39]
hlebopek (20. veljače 1377)[40]
pechohleb (16. lipnja 1377)[41]
pecohlep (6. lipnja 1382)[42]
pistor panum (15. prosinca 1430)[43]
pek (1614)[44]

Od 18. stoljeća postoje još neki drugi nazivi za pekarske obrtnike, ali se oni u Zagrebu nisu upotrebljavali.[45] No treba reći, da naziv hlebopek, koji se prvotno pojavljuje uz ime kao oznaka zvanja, već od 14. stoljeća postaje postupno porodično prezime, naročito od 1382. godine, pa se najprije stavlja uz ime pekar i oznaka »zvan« (dicti Hlebopek).[46] Slično se događa i s nazivom **kruhopek**, koji je 1558. godine već porodično prezime,[47] a i s nazivom **pek** u 17. stoljeću.

Među ovim nazivima posebno je zanimljiva riječ **filarka**, koja se upotrebljavala u Zagrebu za hljebarice od 14. stoljeća pa sve do naših dana, ali u ponešto izmijenjenom obliku (piljarica) kao sinonim za sve prodavačice živežnih namirnica na trgu. Nastala je najvjerojatnije od latinske riječi **filare** = **presti**,[48] jer su hljebarice u ono vrijeme običavale presti ili tkati, dok su stajale ili sjedile na trgu, a što im je gradski magistrat 1425. godine izrijekom zabranio i za prekršaje odredio kazne.[49] Istoga porijekla je i naziv **filarščina**, kojom se označavala gradska tržna pristojba na živež. Ona se u dokumentima pojavljuje čak i nešto ranije, naime godine 1321, 1330, 1346 itd.[50] Tu tržnu pristojbu morale su hljebarice i gradske i sve ostale plaćati zakupniku knežije u godišnjem paušalnom iznosu od 200 bečkih denara, kako im je na primjer bilo određeno prema dokumentu od 14. veljače 1494. godine.[51]

Sa zagrebačkim hljebaricama - filarkama imala je gradska uprava od najstarijih vremena uvijek dosta problema. One su se međusobno stalno vrijeđale, ogovarale, psovale i svađale, pa je često dolazilo do tužbi i sudskih parnica između njih, ali i sa ženama njihovih konkurenata u poslu — pekara i mlinara. U tome je, kako se vidi iz sačuvanih dokumenata, bila najoštrija hljebarica Gjunga, koja je uz to javno psovala i vrijeđala čak i suce, za što je na primjer bila 1376. godine još posebno suđena i kažnjena.[52] Da bi nekako upokorio borbene hljebarice, novoizabrani gradski sudac (načelnik) Lovrenc je odmah nakon svog izbora[53] uspio ishoditi jednoglasni zaključak gradskog vijeća, da se izradi velika kamena ploča i na nju prikuje željezni lanac, kako bi se ta kamena ploča mogla objesiti o vrat i nositi na leđima.[54] Ta ploča bila je postavljena na pranger pred crkvom sv. Marka, pa kada bi se hljebarice posvadile, bile bi po kratkom postupku odmah i suđene. Jednoj bi kod prangera taj sramotni kamen objesili o vrat, pa ga je ona morala nositi glavnom gradskom ulicom (Gospodskom) do gradskih vratiju nazvanih Dverce, odakle ga je na isti način u suprotnom smjeru nosila druga hljebarica sve do prangera na Markovom trgu.[55] Dakako, da je ovakovo spektakularno kažnjavanje bilo sa zadovoljstvom prihvaćeno od građana, koji su se na njihov račun dobro zabavljali i sigurno im dobacivali kojekakve primjedbe. No izgleda, da same hljebarice time i nisu bile bogznakako pogođene, jer mada su bile izvrgnute javnom ruglu, one su time sticale i izvjesnu popularnost. Konačni uspjeh ipak nije izostao, jer su sudske parnice od tog vremena potpuno izostale ukoliko se radilo o međusobnim svađama hljebarica.

Kada je gradski magistrat 1425. godine objavio svoj edikt s raznim statutarnim odredbabma,[56] koje su bile vrlo radikalne i oštre u pogledu sankcija, odnosile su se neke od tih odredbi i na trgovinu i obrt, a pojedine su se ticale izravno hljebarica. Tako je pored već prije spomenute zabrane predenja i tkanja na trgu, koja je određivala osjetljive novčane kazne za kršenje, sada bila donesena i zabrana preprodaje robe, koja je isključivala svako postojanje prekupca uz kaznu zapljene robe. Osim toga ovim je ediktom strogo normirana i cijena tako, da hljebarica nije smjela od jednog kabla (cubulus) brašna[57] mjerenog zajedno s posijama imati više od 40 denara dobiti na kruhu. A svaka hljebarica, koja posjeduje vlastitu peć, morala je uz kruh obavezno peći i perece (percellos), te ih prodavati po dvanaest za jedan denar ili će biti globljena sa 60 denara.[58] Zbog tih odredbi zagrebačke hljebarice su se vrlo uzbudile i organizirano pobunile. One su se oko 1450. godine dogovorile, da će potpuno prestati mijesiti i peći kruh i tako organizirano stupile u pravi štrajk u današnjem smislu te riječi. Izgleda, da su pokret vodile poznate hljebarice Helena i njezina kći Roza, koje su imale kuću u neposrednom susjedstvu nekog mlinara Petra. Koliko je točno sam štrajk potrajao, a morao je potrajati dosta dugo, i što je njime bilo postignuto, nije nam poznato, jer u dokumentima nema zahtjeva štrajkašica. Ali stoji činjenica, da je taj njihov protestni pokret imao i te kako velikog odjeka ne samo u gradu, nego i inače, jer hljebarice nisu iznijele kruh ni na sajam. On je teško pogodio osobito takozvani gornji sloj građanstva, koji se gotovo isključivo, kao uostalom i sam gradski magistrat, snabdjevao njihovim kruhom i pe-

civom u to vrijeme, jer nam je poznat iz dokumenata u tom razdoblju samo jedan pekar, neki Mihajlo (1422—1462). A da je gradski magistrat bio doista vrlo ogorčen zbog toga, jasno dokazuje odredba, s kojom je on na taj pokret reagirao. Gradsko vijeće je, naime, odredilo, da svaka hljebarica mora položiti posebno formuliranu zakletvu. Tako se svaka posebice morala pred magistratom zakleti, da nije gradu na sramotu uskratila mijesiti kruh ili se o tome s nekim dogovorila. Odbijanje ovakove zakletve povlačilo je vrlo visoku kaznu od dvije marke.[59] Tako je tek ovom drastičnom mjerom gradsko vijeće uspjelo skršiti otpor hljebarica.

Gradska uprava je i inače vrlo strogo nadzirala rad i poslovanje pekara i hljebarica u Zagrebu, a sačuvane računske knjige magistratskih rashoda svjedoče, da je ona pri tom imala i vlastiti interes, jer je za svoje potrebe kruh i pecivo naručivala i kupovala najviše od hljebarica.[60] 1534. godine gradski magistrat je bio prisiljen opomenuti hljebarice, da svoju robu moraju prodavati na trgu, a ne presrećući građane pred kazalištem.[61] 1581. i 1583. godine i zatim 1601. godine dokumenti spominju uz varoške i kaptolske hljebarice (prebendarske filarke,)[62] a 1597. godine navodi se poimence i biskupov pekar Luka Savec, koji je prije nekoliko godina bio umro.[63]

U 17. stoljeću nailazimo na više zanimljivih odredbi o pekarima i o kruhu. Tako je 5. veljače 1660. godine magistrat konstatirao, da su među građane u posljednje vrijeme bili primljeni mnogi pekari, te im naložio, da moraju hljebove zvane **trenta** i žemlje (semella) dobro i poput pekara drugih gradova peći.[64] To se svakako odnosilo na pekare, koje spominju dokumenti 17. stoljeća, a to su: Martin Mikuž (1648—1666), Bartol Kerbin (1651), Ivan Nebojan (1651), Lukač (1656—1669), Petar Majer (1661) i Ivan Sulka (1671), koji su uglavnom došli iz Slovenije.[65] Ubrzo, naime 4. veljače 1661. godine gradski magistrat naređuje svim pekarima u podgrađu (Ilici i Potoku), da imadu sebi kupiti kuće unutar gradskih zidina i preseliti se u grad do Duhova ili će biti predani sudu.[66] Zatim 1665. i 1672. godine magistrat određuje težinu i cijenu kruhu,[67] pa dobro pečeni bijeli kruh od 10 lota ili unci pekari moraju prodavati uz cijenu od jednog denara srazmjerno cijeni pšenice (vagan je tada stajao 1 talir i 5 groša), odnosno kasnije (1672. godine), da bijeli kruh ima težiti 16 lota, a kruh zvan proščak (proschak) 3 libre.[68] Kako su, međutim, učestale prevare na mjerama, donesena je 4. veljače 1676. godine odredba o drastičnoj kazni za pekare, koji budu zatečeni u varanju. Odsada se više neće kažnjavati globama, nego kaznom uronjivanja u vodu: Pistores porro in fraude reprehensi non amplius birsagialiter, sed aquae immersione punientur.[69] Slične kazne potapljanja ili bacanja nesavjesnih pekara u rijeku u to su vrijeme prakticirali i neki drugi gradovi, na primjer Ljubljana i Celje.[70] U zimi 1683—1684 neki zagrebački pekari, mada su imali dovoljno zaliha žita i brašna, neredovito su pekli kruh i nisu ga svakog dana donosili na trg, već su ga kriomice i uz višu cijenu, te nekontroliranu mjeru prodavali kod svojih kuća. Građani su se zbog toga pritužili magistratu, koji je 4. veljače 1684. godine naredio pretragu kuća tih pekara i zapljenu cijele pronađene količine brašna. Osim toga naređeno je, da pekari moraju nakon dnevne prodaje kruha pokazati utrženi novac gradskim senatorima.[71]

U 18. stoljeću također se poimenično spominju neki pekari. Tako Vid Rajko (1728), Andrija Bezjak (1769—1772), Andrija Tompa (1770), Anton Kocman (1775—1783), Ivan Benak (1783—1797), Josip Raitter (1792), Martin Miklavšič (1797), Martin Klaušić (1797) i Toma Tottervay (1799), od kojih su četiri doselila iz Slovenije, a dvojica iz Austrije.[72] Iz popisa stanovnika obavljenog na Gradecu 1769. godine poznato je poimenično i 9 hljebarica unutar gradskih zidina i 14 iz podgrađa.[73]

Na kraju potrebno je osvrnuti se i na sudske procese vođene od 14. do 18. stoljeća protiv tobožnjih vještica, jer su se među njima često puta nalazile baš hljebarice i žene pekara, pa čak i jedan mlinar, koji je pogubljen ili spaljen 1685. godine. Među prvim optuženim ženama-vješticama na Gradecu našla se je još 1360. godine zagrebačka hljebarica Alica, zatim se spominje neka stara hljebarica bez navođenja imena, pa isto tako neka hljebarica 1699. godine uz još mnoge druge bezimene.[74] Međutim, jedan od najzanimljivijih sudbenih procesa na Gradecu po svojoj dugotrajnosti i opširnosti optužnih materijala, te osobito po velikom broju osoba u tom procesu bio je sudski proces protiv poznate zagrebačke hljebarice Barice Cindek zvane Jurković i kasnije preudate Benšek.[75] Iz dokumenata je vidljivo, da je Barica bila lijepa, živahna, koketna, spretna i energična žena, a uz to još i dobro situirana udovica. Zato je imala mnogo udvarača, naročito među pekarima i trgovcima (kramarima). Njezino ime spominjalo se već u nekim procesima protiv vještica 1742. godine, ali je optužba zvanično podignuta tek u rujnu 1743. godine. Smislio ju je i pokrenuo parnicu protiv nje odbijeni udvarač gradski notar Ladislav Sale želeći joj se osvetiti. On je još u veljači 1743. godine preko svog pomoćnika pokušao nagovoriti neku optuženu tobožnju vješticu Barbaru Piszk, da u svojim iskazima na sudu potvori i Cindekovu, što je ona, doduše, učinila, ali i kasnije odlučno porekla. Tako je Barica Cindek bila 13. veljače 1743. godine uhvaćena i zatvorena, no zatim iznenada puštena na slobodu. Sada je u svibnju iste godine Barica Cindek otvoreno optužila notara

Salea i izjavila, da je on nad njom protuzakonito izvršio takozvano traženje vražjega pečata na golome tijelu, da ju je više puta nagovarao na bludne čine i da je od nje zahtjevao mito, koje mu je ona još iz zatvora preko jedne svoje znanice u vidu otkupnine i platila. Nije nam poznat u cijelosti postupak povodom ove njezine optužbe, jer je notar uspio nekako uništiti spise, stvar zataškati preko svojih veza i izvući se iz ovog vrlo neugodnog položaja. No taj notar je morao imati doista dobrih veza i sudionika među sucima, jer je uspio ubrzo Baricu ponovno strpati u zatvor, pa je ona već u rujnu iste godine bila ponovno u tamnici. Njezina nam je daljnja sudbina ostala nepoznata, no vjerojatno ona ipak nije bila spaljena kao vještica. Za ilustraciju spomenimo još neke navode na sud pozvanih svjedoka, koji su između ostaloga izjavili na primjer i to, da »Cindekovica gda pred svetkah kruh peče, vu njega zaradi vaganja kamen aliti cigel deva«, da nadalje po tri tjedna stari kruh prodaje sa uspjehom, dok pekari ne mogu prodati ni svoj svježi kruh itd.[76]

U gotovo svim procesima optužene žene u svojim iskazima daju posebni naglasak na vještičje sastanke i gozbe s vragom, na kojima je redovito jedno od jela **gibanica.** Tako je 1700. godine optužena Urša Glavan izjavila, da su vještice jele i »gibanicu ka je bila iz konskeh fig napravlena«,[77] a godine 1733. u jednom procesu na Gradecu optužena Margareta Kuljanka, koju su kasnije spalili na lomači, izjavila je pred sucima, da vještice »kada sze vu goscheine szpravlaju, da takovu gibanitzu szpeku, kak je vsze Turovopolje y da malo vszaku dopade, da ih je tuliko, y da za radi jegje gibanitze navraise pseniczam skode y tho da vrag zplase sam pseniczu obleti meglu napravi y onda dobro zerno vzeme y szmet napravi«.[78] Slično je izjavila 1743. godine i optužena Barbara Dugan, da su ona i još četiri žene na neko raskršće dovedene od vraga »k galgam« i da je tamo bila gozba, na kojoj su jele gibanicu.[79]

No jednako su vođeni procesi protiv tobožnjih vještica i na Kaptolu, pa su tako još u 16. stoljeću stradale neka pekarica Kata sa Harmice i Jela, žena pekara pri Kaptolskom mostu. Kanonik Benko Vinković napisao je u jednom svom izvještaju duhovnim vlastima, da su u župi sv. Marije nastanjene žene, koje peku kruh i njime trguju, pa da bi kruh imao bolju prođu, one tijesto prije nego ga stave u peć poprskaju svojom mokraćom. On dalje veli, da ljudi vjeruju kako je takav kruh ispečen mnogo tečniji. Zato on osuđujući takvo praznovjerje traži od vlasti, da poduzmu efikasne mjere za istrebljenje tog vjerovanja.[80] 1699. godine bila je optužena neka Bara Kramarić, koja je kaptolskim sucima izjavila, da je »Bara Klichevichka, drugač pekovica na

Manduševcu stojeća, debela životom žena, katera okolo gospih vu porodu hodi, najgorša i najvekša copernica i da ona sve njih živemi velikimi kačami bije.«[81] Eto, koliko je tadanje građanstvo bilo zasljepljeno i u Zagrebu, a monstruozne optužbe tobožnjih vještica nisu mimoišle ni Zagreb, u kojemu su jednako postupali i civilni i crkveni sudovi žrtvujući u svom neshvatljivom praznovjerju mnoge nedužne sugrađanke i jednako ih spaljivajući na lomačama kao i u drugim srednjovjekovnim gradovima. U Zagrebu su uz to optužbe bile vezane uz pekarstvo i uz kruh ili gibanice. Srećom su ti procesi sredinom 18. stoljeća već prestali, a posve ih je dokinula 1758. godine carica Marija Terezija.[82]

Napomene

1) Stanovnici Laške vesi bili su dijelom asimilirani potomci građana rimske Audatonije, dijelom su potekli od zaostalih vojnika raznih nacionalnosti, a dijelom su bili kolonisti (hospites) italskog, franačkog i germanskog porijekla uz domaći slavenski živalj. Stranci su većinom bili obrtnici, domaći pak poljodjelci. O tome je već bilo govora (vidi napomenu pod 2 u prethodnom poglavlju). Isprava hercega Andrije iz 1198. godine izrijekom navodi kao stanovnike Madžare, Latine i Slavene, a povelja biskupa Stjepana II. iz 1224. godine govori već o doseljenicima (hospites de Vico Latinorum), koji su bili smješteni u Laškoj vesi i Laščini.

2) **I. K. Tkalčić:** Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. VII. Zagreb 1875, str. 13—46); **M. Mirković:** Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 82; **M. Rogošić:** Gornji grad (Zagrebačka panorama I. Zagreb 1961, br. 6, str. 152—154).

3) **H. Tartalja:** Povijesni pregled razvitka ljekarništva u Zagrebu (600 godina zagrebačkog ljekarništva). Zagreb 1955, str. 16.

4) **M. Mirković:** o. c. str. 59—60.

5) **A. B. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 327; **D. Farlati:** Illyricum Sacrum V. Venetiis 1775, str. 358; **G. Fejér:** Codex diplomaticus Hungariae ecclesiaticus ac civilis III/1. Budae 1829, str. 210; **I. Kukuljević:** Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae I. Zagreb 1861, str. 46—47; **B. Šulek:** Naše pravice. Zagreb 1868, str. 14—19; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 44, 58; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 4—5.

6) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 26, 45; II. Zagreb 1894, str. 290—292; vidi i napomenu pod 17 u prethodnom poglavlju.

7) U Zagrebu je »treuga dei« važila samo za vrijeme 14-dnevnog Margaretskog sajma (**I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kr. grada Zagreba VIII. Zagreb 1902, str. IV).

8) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 243.

9) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XV. Zagreb 1937, str. 59—60.

10) U 18. stoljeću premješteno je njegovo održavanje na četvrtak pred Cvjetnu nedjelju, pa je prozvan Cvjetnim sajmom.

11) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. LXXIX—LXXXIX; II. Zagreb 1894, str. LXXXII—LXXXIII; III. Zagreb 1896, str. XLVIII—LI, XCIII—XCV; **V. Klaić:** Sajmovi u starom Zagrebu (Zagrebački Zbor III. Zagreb 1924, br. 5, str. 1—3); **Gj, Szabo:** Stari Zagreb. Zagreb 1940, str. 38; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 159, 465—467, 488—489; **P. Cindrić:** Grički milenij, kulturno-povijesna panorama. Zagreb 1965, str. 209—210.

12) Lokalitet dnevnog tržišta zvanog »mali trg«, odnosno veći trg ponedjeljkom i četvrtkom, striktno je bio određen kao isključivo mjesto javnog trgovanja već odredbama edikta iz 1425. godine (in foro vendere teneantur) kao i odredbom od 14. veljače 1494. godine (forum nostrum . . . prope vel penes ecclesiam parochialem sancti Marci ewangelise habitam et existentem). Usporedi **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 47—50, 494—497. — 1746. godine magistrat je hljebaricama s Kaptola ograničio prodavanje kruha na suborne i sajmene dane: »... ideo concluditur, ut non nisi diebus sabatinis et nundinarum tempore pistricibus Capitularibus in jurisdictione civitatis panem vendere liceat« (**L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XXI. Zagreb 1975, str. 21)

13) Nakon carskog patenta od 7. rujna 1850. godine o sjedinjenju zagrebačkih općina u jedan grad Kraljevski sajam postao je opći i najveći sajam Zagreba. Od tada su postojali u Zagrebu: **Cvjetni** sajam, jednodnevni (15. travnja, četvrtak), **Markovski** sajam, trodnevni (28. travnja), **Margaretski** sajam, trodnevni (13. srpnja), **Kraljevski** sajam, osamdnevni (21. kolovoza), **Šimunski** sajam, trodnevni (28. listopada) i **Nikolinski** sajam, jednodnevni (9. prosinca), dok je dnevno tržište bilo na Harmici i na Kaptolu (Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 196).

14) To konstatira već listina u prepisu čazmanskog kaptola 1552. godine, koja se temelji na izgubljenoj ispravi iz 13. stoljeća (**I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 58; **I. K. Tkalčić:** Sbor prebendara prvostolne crkve zagrebačke. Zagreb 1884, str. 11—12).

15) »Jährlich werden zu unterschiedlichen Zeiten bey dieser Stadt grosse Kirch-Täge und Jahrmärckte gehalten . . .« (**J. W. Valvasor:** Die Ehre des Herzogthums Crain IV. Laibach-Nürnberg 1689 (Rudolfswerth 1877—79), knj. XII, str. 4—5).

16) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 93—94.

17) ibid. str. 97—100.

18) ibid. str. 109—111.

19) ibid. str. 142—143.

20) ibid. str. 151—152.

21) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba III. Zagreb 1896, str. 72—73.

22) ibid. str. 84—86.

23) ibid. str. 87—89.

24) ibid. str. 95—96.

25) ibid. str. 129—130.

26) **F. Hrnčić:** Borba između Kaptola i gradske općine u Zagrebu za ubiranje sajamskih i tržnih pristojbi u srednjem vijeku (Vjesnik kr. državnog arhiva u Zagrebu IX—X. Zagreb 1941, str. 29—58); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 465—467; **I. Kampuš—I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 46, 74, 88.

27) vidi napomenu pod 2.

28) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 20, 22, 27, 34, 35, 38.

29) **I. K. Tkalčić:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 20, 22, 25, 27, 30, 38, 55, 57—58, 61, 65, 71, 81, 89, 123, 142, 158, 161, 175, 181, 192, 197, 219, 274, 285, 294, 296; V. Zagreb 1898, str. 77, 93—94, 96, 123—124, 132, 135, 160—162, 164—167, 173, 176—177, 180, 184, 191, 194, 196, 206, 208, 210, 212—213, 223, 227, 254, 256, 261, 268—269, 275—276, 278, 283, 289—290, 351—355; VI. Zagreb 1900, str. 107, 131, 140—141, 397, 419, 467, 469—470, 473, 480; IX. Zagreb 1903, str. 3, 5, 7, 31, 92, 153, 201, 250—251, 257, 310; X. Zagreb 1904, str. 20, 104, 157, 221; XI. Zagreb 1905, str. 126, 227, 240, 271.

30) **I. K. Tkalčić:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba. IV. Zagreb 1897, str. 34—35, 82, 92, 145, 158—159, 179, 221, 309, 313, 335, 341, 359; V. Zagreb 1898, str. 21, 72, 74, 238, 315—316, 340, 472; VI. Zagreb 1900, str. 21, 31, 35, 41, 289, 291, 329, 347, 363, 457, 480, 482, 492—493; VII. Zagreb 1902, str. 24, 90, 122, 187, 192, 262, 294, 334; X. Zagreb 1904, str. 50, 62, 175—176, 201, 221.

31) Na primjer u Samoboru i Požegi (**R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 81), zatim u Ljubljani, gdje je 1596. godine na primjer uz 10 pekara bilo i 6—13 »kruharica« (**V. Valenčič:** Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja . . . Ljubljana 1972, str. 115—141) ili u Celju (**J. Orožen:** Zgodovina obrti v Celju in severovzhodni Sloveniji. Celje 1971, str. 75—76; **J. Orožen:** Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, str. 374—375), dok je u Karlovcu 1785. godine bilo uz 7 pekara i 30 hljebarica (Karlovac. Radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti. Karlovac 1970, str. 131).

32) Zvale su se **artoptae** = **prodavačice kruha** (C. S. Plinius: Historia naturalis Libri XXXVII. Paris 1829).

33) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 20.

34) ibid. str. 34.

35) ibid. str. 82.

36) ibid. str. 189.

37) ibid. str. 221.

38) ibid. str. 333.

39) **I. K. Tkalčić:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba VI. Zagreb 1898, str. 21.

40) ibid. str. 77.

41) ibid. str. 94.

42) ibid. str. 177.

43) **I. K. Tkalčić:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba VI. Zagreb 1900,

44) **L. Dobronić:** Povjesni spomenici grada Zagreba XIX. Zagreb 1953, str. 56.

45) Pekar, pekovicza, kruhar, furundžija itd. Vidi kon **I. Belostenec:** Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium . . . Zagrabiae 1740; **F. Sussnik-A. Jambressich:** Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples . . . Zagrabiae 1742; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 543, 909; **V. St. Karadžić:** Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima. 4. izd. Beograd 1935, str. 509, 832.

46) **I. K. Tkalčić:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba V. Zagreb 1898, str. 184; X. Zagreb 1904, str. 3, 5 itd.

47) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XIII. Zagreb 1931, str. 372. Treba upozoriti, da se taj isti čovjek istovremeno pojavljuje i pod prezimenom Pfister (ibid. str. 372—376); **L. Hadrovics:** Mađarski elementi u srednjovjekovnom latinitetu Hrvatske (Starine JAZU knj. LIV. Zagreb 1969, str. 5—16).

48) Neki tu riječ izvode od **filer** = **novčić (V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 305), što uopće nema podloge, jer tu riječ najstariji dokumenti, u kojima se već upotrebljava naziv **filarka,** ne poznaju, a nema ni traga o tome, da bi takav novac kolao na području Hrvatske. Uostalom, on se kao **fillyer** pojavio u Madžarskoj tek 1550. godine (art. 48 decret. XII—1550), te se mnogo kasnije u Hrvatskoj zvao **beč** = 1/4 krajcara **(Z. Herkov:** Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II. Zagreb 1956, str. 405). Inače sama riječ odgovara latinskom nazivu za hljebarice (**penestica,** penesticus), koji u dokumentima nalazimo gotovo istovremeno i usporedno, a označuje onoga, koji prodaje živež. Usporedi **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 462; **I. Kampuš—I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 40.

49) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 47—50.

50) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 97, 152, 181 itd.; **Z. Herkov:** Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske I. Zagreb 1956, str. 406—407.

51) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 494—497.

52) »pro premissis vituperiis per juratos«, »judicam vel jurata ubicunque vel quandocunque verbis turpibus affecerit« **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba V. Zagreb 1898, str. 72, 74,

53) Sudac Lovrenc (Laurentius) položio je prisegu kao sudac 8. kolovoza 1384. **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 303), ali zaključak nije datiran, no morao je biti izglasan prije 23. rujna iste godine, kada je održano već slijedeće zasjedanje gradskog vijeća.

54) ». . . fecisse unum lapidem super kathenas, ut quecunque penestice se mutuo in foro vituperarent, tunc tales se vituperantes, una earum a hostio sancti Marci usque Parvam portam super colum suum, et alia ab ipsa porta usque hostium sancti Marci portare debeant« **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba V. Zagreb 1898, str. 218).

55) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. LXIX—LXX; V. Zagreb 1898, str. VIII; **S. Stiegler:** Sudovanje u starom Zagrebu (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 45—54); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 131; **I. Kampuš—I.Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 40.

56) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 47—50.

57) **cubulus** = **kabao** je mjera za tekućinu, žito i uopće rastresitu robu. Prema kodeksu Kaptolskih statuta iz 1334. godine (redakcija 1350. godine) čine tri polovinke ili dva čabrića jedan zagrebački kabao: Cubulum seu duos cazones suis expensis quilibet solutor ad nostrum cellarium Zagrabie assignabit . . . tres polonche in mensura faciunt unum zagrabiensem cubulum, seu duos cazones **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća. II. Zagreb 1874, str. 45, 61; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 118, 144). Dvije polovinke čine **vagan** (metreta)

dvostruke vrijednosti prema današnjem vaganu. **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. XCV; II. Zagreb 1894, str. XCIII).

58) Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 16; **Gj, Szabo:** Stari Zagreb 1940, str. 38; **Z. Črnja:** Kulturna historija Hrvatske . . . Zagreb 1964, str. 186.

59) »Item seniores judices adjudicavernut causam inter pistrices panum et judicem ac juratos modernos racione non pistrice panum, quod ipse panes non pinsuerunt, tali modo, quod quelibet earum juramentum deponere habebit in eo, quod ipse in obprobrium civitati panes non pinsuerunt nec aliquod consilium super eo tenuerunt; quecunque autem earum prefatum juramentum non deponet, tunc convincetur in birsagio duarum marcarum denariorum« (HA Zagreb, Schedae librorum Citationum et Sententiarum ann. 1450—1526, Nr. 1; **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba VIII. Zagreb 1902, str. 243; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 305; Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 16. — To je vjerojatno najranija pojava jednog organiziranog štrajka. Inače je poznata još jedino obustava pečenja kruha kroz tri dana od strane trojice pekara u Novom mestu sredinom 18. stoljeća **(I. Vrhovec:** Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891, str. 105—106)

60) Na primjer godine 1538, 1553, 1557—1560, 1578 itd., kada su im za kruh (uglavnom bijeli) isplaćivani znatni iznosi, tako samo u tim godinama preko 580 denara (**E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XIII. Zagreb 1931, str. 7, 34, 38—41, 46—48, 51, 54, 56—57, 59, 66, 72—73; XVI. Zagreb 1939, str. 224)

61) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XII. Zagreb 1929, str. 124—125

62) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XV. Zagreb 1937, str. 252—253, 263; XVII. Zagreb 1941, str. 5; Arhiv JAZU Zagreb, Ms II-c-76 (Protocollum civitatis Zagrabiensis 1534, fol. 5)

63) DAH Zagreb, Protocollum Loci credibilis Capituli Zagrabiensi XXVI-61; **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XVI. Zagreb 1939, str. 142

64) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. 154—155

65) ibid. str. 23, 116, 158, 173—174, 179; **L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XIX. Zagreb 1953, str. 187, 244; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 138

66) **L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XIX. Zagreb 1953, str. 159

67) ibid. str. 178, 211

68) 1 lot (bečki) je činio 1/32 funte ili 1/16 bečke marke (1 marka 1/2 funte), odnosno 1 3/4 dkg; međutim, u Zagrebu je do 16. stoljeća bilo nešto drugačije, pa je 1 lot težio 1/2 unce. Usporedi **M. Sillobod:** Arithmetika horvatszka... Zagreb 1758, str. 46; **I. Simonchicz:** Dissertatio de numismatica Hungariae. Viennae 1794, str. 43; **I. K. Tkalčić:** Zagreb do XVI. vieka (Vienac zabavi i pouci XIII. Zagreb 1881, str. 153); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 483—484; **Z. Herkov:** Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II. Zagreb 1956, str. 94, 120, 554; **M. Vlajinac:** Rečnik naših starih mera u toku vekova III. Beograd 1968, str. 548—554. — U Zagrebu je postojala do 14. stoljeća i takozvana **marca Zagrabiensis** = 5 penza »denariorum banalium« (1 penza = 40 denara), dakle: 200 denara ili 40 groša **(I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 195; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae X. Zagreb 1912, str. 47

69) HA Zagreb, Series statutorum Lib. et regiae civitatis montis Graecensis Zagrabiensis 1611—1742, § 21, str. 3; **E. Laszowski:** Povijesni spomenici grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. 238; **Z. Herkov:** Statut grada Zagreba od god. 1732 i zbornik statuta grada Zagreba od godine 1773. Zagreb 1952, str. 58—59

70) U Ljubljani su pekare potapljali u rijeku Ljubljanicu kod Čevljarskog mosta, a u Celju bacanjem s daskom u rijeku Savinju. O tome za Ljubljanu vidi **I. Vrhovec:** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Ljubljana 1886, str. 262; V. Valenčić: Gostinska in prehranjevalna obrt (Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Zbornik razprav. Ljubljana 1972, str. 115—141); za Celje kod **J. Orožen:** Zgodovina obrti v Celju in severovzhodni Sloveniji. Celje 1971, str. 76; **J. Orožen:** Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, str. 375

71) **E. Laszowski:** Povijesni spomenici grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. 281—282

72) **L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XX. Zagreb 1971, str. 87, 148, 153, 163, 172, 177, 180, tab. VI, XI, XIX, XXV

73) **R. Strohal:** Popis pučanstva iz godine 1769. u zagrebačkoj Gričkoj gorici (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 313—317, 347—349)

74) **I. K. Tkalčić:** Izprave o progonu vještcah u Hrvatskoj (Starine JAZU knj. XXV. Zagreb 1892, str. 1—102); **I. Bojničić:** Neizdane isprave o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva V. Zagreb 1903, str. 105—114, 239—246); **V. Kučinić:** Czoperniczki czeh (Zagreb 1940, str. 194—199, 219—229, 264—265)

75) Materijale iz ovog sudskog procesa upotrebila je Marija Jurić—Zagorka kao osnovu za svoj poznati roman: Gričke vještica.

76) **I. Bojničić:** Neizdane isprave o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva VI. Zagreb 1904, str. 221—241); **V. Kučinić:** Czoperniczki czeh (Zagreb IX. Zagreb 1941, str. 8—16, 65—76)

77) **I. Bojničić:** Neizdane isprave o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva V. Zagreb 1903, str. 239—246)

78) **E. Laszowski:** Prilog za poviest progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva X. Zagreb 1908, str. 203—208)

79) **I. K. Tkalčić:** Izprave o progonu vještcah u Hrvatskoj (Starina JAZU knj. XXV. Zagreb 1892, str. 1—102)

80) ibid

81) **I. K. Tkalčić:** Prinos k progonu vještcah u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva VI. Zagreb 1904, 78—79)

82) Više o progonima vještica u Hrvatskoj vidi u slijedećoj literaturi: Vještice u Hrvatskoj (Vienac zabavi i pouci VI. Zagreb 1874, str. 835—836); **I. K. Tkalčić:** Hexenprocesse in Kroatien (Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1890, br. 246); **I. K. Tkalčić:** Hexenprocesse in Kroatien (Rad JAZU knj. 103. Zagreb 1891, str. 83—116); **I. K. Tkalčić:** Izprave o progonu vještcah u Hrvatskoj (Starine JAZU knj. XXV. Zagreb 1892, str. 1—102); **E. Laszowski:** Dva priloga k povjesti progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva I. Zagreb 1899, str. 109—114); **I. Bojničić:** Neizdane isprave o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva IV. Zagreb 1902, str. 112—120, 182—184; V. Zagreb 1903, str. 1—8, 105—114, 239—246; VI Zagreb 1904, str. 80—96, 221—241); **F. Šišić:** O vještcah i parnicah protiv njih, osobitim obzirom na Hrvatsku (Dom i sviet XVI. Zagreb 1903, str. 361—363); **I. K. Tkalčić:** Prinos k progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva VI. Zagreb 1904, str. 78—79); **E. Laszowski:** Prilog za povijest progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva X. Zagreb 1908, str. 203—208); **V. Noršić:** Još jedan prinos k progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva XIII. Zagreb 1911, str. 42—44); **I. Švarc:** K povijesti progona vještica u Hrvatskoj (Sarajevski list XXXVI. Sarajevo 1913, br. 225, str. 1—2); **E. Laszowski:** Progon vještica u Turopolju (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva XVI. Zagreb 1914, str. 196—208); **I. Bojničić:** Novi prilozi za povijest progona vještica (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva XVII. Zagreb 1915, str. 155—172); **I. Bojničić:** Progon vještica u Hrvatskoj (Hrvatska XI. Zagreb 1917, br. 1709, str. 1—2; br. 1710, str. 1; br. 1711, str. 1—2; br. 1713, str. 1); **I. Bojničić:** Progon vještica u Hrvatskoj (Hrvatski ilustrovani Bjelovarski pučki ratni koledar XLIII. Bjelovar 1918, str. 87—102); **R. Strohal:** Prilog za povijest progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu III. Zagreb 1928, str. 200); **R. Horvat:** Prilozi povjesti progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnohg arhiva u Zagrebu VI. Zagreb 1934, str. 86—124); **P. Cerović:** U plamenu lomače (Politika XXXII. Beograd 1935, br. 9574, str. 10; br. 9575, str. 8; br. 9576, str. 8; br. 9577, str. 8); **N. Laszowski:** Prilog povjesti progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu VII. Zagreb 1937, str. 166—168); **E. Laszowski:** Prilozi spomenicima o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu VIII. Zagreb 1939, str. 47—60); **V. Kučinić:** »Božji sud« i grički inkvizitor. Kako su se pred gričkim sudom održavale parnice protiv vještica (Hrvatski dnevnik V. Zagreb 1940, br. 1637, str. 7); **V. Kučinić:** Czoperniczki czeh (Zagreb VIII. Zagreb 1940, str. 79—90, 118—126, 156—168, 194—199, 215—229, 255—266, 293—304, 328—340, 387—397; IX. Zagreb 1941, str. 8—16, 65—76, 109—122, 168—175); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 145—146

OBRTNE BRATOVŠTINE I CEHOVSKE KORPORACIJE ZAGREBA

Pojavu udruživanja obrtnika u strukovne zajednice nalazimo već u 3. stoljeću prije naše ere u gradovima stare Grčke,[1] a naročito u gradovima rimskoga carstva. Međutim, nas osobito zanima postojanje kolegija, saveza i bratovština u antičkom Rimu, jer su ti oblici zajednica bili prototip kasnijih udruživanja privrednika (obrtnika i trgovaca) u gilde i cehove. »Institutiones« rimskog kralja Nume Pompilija (715—672 prije naše ere) spominju 8 obrtničkih korporacija toga doba, ali među njima još nema pekarske.[2] Poznato je, da se rimska pekarska zajednica (kolegij) ubrzo nakon velikih rimskih osvajanja na Orijentu i Balkanu već u drugom stoljeću prije naše ere svrstala među najodličnije korporacije kao »Corpus pistorum«. Bio je to pekarsko-mlinarski kolegij, u kojemu su se udružili posjednici rimskih pekara, tada već imućni i vrlo cijenjeni libertini (oslobođeni robovi). Kolegij je imao i svoj statut, koji je regulirao odnose vlasnika prema pomoćnom osoblju i robovima, a sa istom svrhom kao i kod rimskim svećeničkih kolegija: udruživanje po pripadnosti staleža i očuvanje stečenih pozicija kroz tradiciju. Rimski kolegiji gojili su i društveni život održavajući povremeno zabave i obavezno 6 godišnjih skupova s gozbama za svoje članove. Uz njih su čak postojala i posebna pogrebna udruženja s naglašenom socijalnom svrhom, a koja je, kako se zna, vrlo izdašno pomagao car Marcus Nerva.[3]

Vezu s nekadašnjim rimskim obrtničkim korporacijama očito pokazuje i prvi njemački dokument, u kojemu se spominju cehovske organizacije — znamenita kraljevska povelja iz Wormsa (897.—904. godine). Međutim, prve poznate gilde — cehovi[4] datiraju iz nešto kasnijeg vremena: Pavia u Italiji (1010. god.), St. Omer u Francuskoj (1050. god.) i Mainz u Njemačkoj (1099. god.). U stvari **gilda**[5] je u srednjovjekovnim gradovima bila tijelo, koje je organiziralo i kontroliralo privredu u cjelini i sprečavalo svako poremećivanje tržišta pod djelovanjem vanjskih utjecaja, dok su **cehovi** kao udruženja obrtnika proizvođača regulirali proizvodnju i određivali joj standardnu kvalitetu. Gilde i cehovi bili su ekonomska osnova gradova u srednjem vijeku i oni su predstavljali grad u ekonomskom pogledu jednako kao što je grad bio njihov predstavnik u društvenom i političkom pogledu.[6] Osnovna karakteristika kako samog ustrojstva, tako i cjelokupne djelatnosti ceha sadržana je u srednjovjekovnom pojmovanju slobode: slobode od feudalnih ograničenja, slobode grada u vlastitoj komunalnoj politici, slobode cehovske zajednice kao pravnog subjekta i upravljača poslova svoje struke, a to se svodi na dva temeljna načela — na jednakost i solidarnost. No cehovi ne predstavljaju samo vrlo razvijene regulatore proizvodnje i monopolizma tržišta, nego i čvrste organizacije za međusobnu pomoć. A cehovi su istovremeno i korporacije s naglašenom religioznom notom.[7] Općenito se može reći, da su cehovi od samog svog početka javno-pravni savezi, odnosno udruženja slobodnih obrtnika radi zaštite i prosperiteta svoje struke.[8]

Na jugoslavenskom području kroz cijeli srednji vijek pa sve do druge polovine 19. stoljeća prevladavaju tri tipa obrtničko-trgovačkih udruženja:

1) **mediteranski** uz cijelu jadransku obalu u obliku bratovština po rimsko-talijanskom uzoru,

2) **kontitentalni** u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji, te Vojvodini u obliku cehova više ili manje po njemačkom uzoru,

3) **orientalni** u zemljama pod nekadašnjom turskom vladavinom: Srbiji, Bosni i Hercegovini, te Makedoniji u obliku esnafa po arapsko-turskom uzoru.

Cjelokupni život i djelovanje bratovština, cehova i esnafa odvijao se unutar većih gradova i trgovišta na osnovu pisanih pravila ili nepisane čvrste tradicije uz potvrdu ili privilegije vladara ili lokalnih vlasti. Njihova glavna funkcija svodila se na reguliranje proizvodnje, utvrđivanje kvalitete i kvantitete proizvoda i kontrolu njihovog kretanja na tržištu određujući cijene, isključujući nelojalnu konkurenciju i infiltraciju stranih proizvođača, čuvajući red (moral, odnose, uvjete poslova-

nja, radno vrijeme, naukovanje) i unutrašnju organizaciju zajednice, te vodeći brigu o socijalnom zbrinjavanju članova i njihovih porodica. Mediteranski i kontinentalni tip bratovština i cehova uvijek imade i religioznu funkciju, koja kod orientalnog tipa gotovo i ne postoji. Unutrašnje ustrojstvo bratovština, cehova i esnafa temelji se na strogo utvrđenoj hierarhiji, te postoje kategorije majstora, kalfa i šegrta. Zborovi biraju na određeno vrijeme svoju upravu, kojoj je na čelu cehmeštar (dekan, gaštald, ćehaja) i on predstavlja zajednicu pred vlastima. Postoje i funkcije nadzornog, stručnog i egzekutivnog organa (kalfabaša, ustabaša, jigit). Bratovštine i cehovi imadu svog crkvenog patrona, svoj oltar u župnoj crkvi i svoje određeno mjesto u javnim crkvenim ophodima. Svi imadu svoj pečat (sigillum, muhur), škrinju (ladicu, blaganju), a obično i svoje zastave i embleme (cimer, štit, grb).[9]

Majstor je vlasnik radionice i proizvodnih sredstava, alata i sirovina, pa prema tome i gotovih proizvoda. On kao osposobljeni stručnjak rukovodi poslom prenoseći svoje znanje na pomoćnike i šegrte, ali i vlastitim radom sudjeluje u proizvodnji, pa zato raspolaže i dohotkom. Za izvršeni rad pomoćnika, šegrta i članova porodice on iz dohotka isplaćuje nadnice i daje stan, hranu, odjeću i obuću. Tako se princip srednjovjekovnog udruživanja manifestira u potpunosti kao patrijarhalna porodica najprije u majstorovoj obitelji u širem smislu, zatim u cehovskoj korporaciji i napokon u općoj gradskoj zajednici.[10]

Prve bratovštine kod nas na mediteranskom području vrlo su stare.[11] U Zagrebu su ubrzo nakon ustanovljenja biskupije (1094. godine) nastale neke crkvene bratovštine nazvane kalende ili kolendine,[12] pa se u dokumentima već od 14. stoljeća dalje vrlo često spominju, posebice postolarska **(colendinum sutorum)** godine 1377, 1391, 1394. itd.[13] s time, da je u 15. stoljeću dokumenti uporedo nazivaju i **colendinum confraternitaris Theuthonicorum** sve do 1470. godine, kada je već dobila cehovski privilegij od kralja Matije Korvina (1466. godine).[14] U to vrijeme, naime između 1429. i 1470. godine pojavljuje se i **colendinum Sclavorum** (Sclavonialis)[15] kao i **colendinum confraternitatis Latinorum** između 1430. i 1490. godine.[16] Tih oznaka dokumenti kasnije više ne poznaju, pa izgleda da je slavenska bratovština istovjetna s krznarskom, a latinska s mesarskom,[17] koju dokumenti između 1428. i 1459. godine navode kao **colendinum carnificum.**[18] Uz ove bratovštine spominju još i kolarsku (colendinum carpentariorum) 1427. i 1455. godine,[19] te svećeničku (colendinum prebendariorum-sacerdotum) između 1428. i 1452. godine,[20] no te bratovštine bilo zbog malobrojnosti bilo zbog samog svećeničkog staleža ne dolaze u obzir ni kao slavenske ni kao latinske. Sve ostale bratovštine, o kojima govore dokumenti 14. do 15. stoljeća, nisu obrtničke, jer se izrijekom navode kao crkvene i sa imenom patrona.[21]

Međutim, u knjigama poziva i presuda (1357—1391) nalazimo 11. kolovoza 1385. godine uz kolendine i na jedan poseban pojam obrtničkog udruživanja pod nazivom **freiga (frajga)** kao slobodne obrtničke korporacije — ceha ili prelazne forme s crkvene bratovštine na cehovsku organizaciju.[22] A koliko su cehovi bili usko vezani uz crkvu najbolje potvrđuje činjenica, da je u ime zagrebačkog biskupa Jurja Branjuga generalni vikar barun Žiga Sinersperg 10. veljače 1745. godine bio izdao statut župne crkve sv. Marka s posebnim odredbama za varoške cehove. One se odnose na religiozne dužnosti, proslavljanje blagdana patrona uz prisustvovanje kod mise, održavanje cehovskog oltara itd.[23] Crkvene vlasti su u prvome redu stalno bdile nad cehovskim vjerskim obavezama i moralom članstva, dok je gradski magistrat opet budno pazio na cjelokupno djelovanje cehovskih zajednica, postavljao im svoje komesare, propisivao razne odredbe naročito u pogledu cijena, te sudski postupao protiv pojedinaca, koji bi se ogriješili ne poštujući zakone i moralno dostojanstveno. S druge strane sami cehovi su brinuli vrlo zdušno o »svetosti« i nepovredivosti svojih korporacija oštro kažnjavajući svaki prestup unutar svojega ceha. Zato su zagrebački cehovi smatrali povredom svojih prava, te uvredom i poniženjem obrtničkog staleža i svih cehova, kada je 1760. godine gradski sud bio osudio nekog stolara na javno batinjanje na trgu. Zbog toga su se solidarno podigli i poslali zajedničku pritužbu protiv gradskog suda carici Mariji Tereziji, pa je 4. rujna 1762. godine uslijedila istraga, da bi se ustanovilo kako i po čijoj inicijativi je uopće moglo doći do takvog postupka od strane suda.[24] Solidarnost zagrebačkih cehova manifestirala se je i inače u mnogim prilikama.

Na osnovu poznatih nam dokumenata od 14. do 19. stoljeća na području Zagreba postojale su dvije zasebne skupine cehova: jedna na Gradecu i druga na Kaptolu. Prva je bila brojnija i njezini su cehovi posjedovali starije privilegije vladara, dok je druga bila u pola manja, a privilegiji njezinih cehova datiraju tek od početka 17. stoljeća. Slijedeći pregled nam može pružiti sliku svih tih cehova:[25]

Gradec — varoški cehovi

1) **šoštarski (postolarski) ceh:** privilegij iz 1466. godine (postojao već 1377. godine), patron sv. Stjepan, zastava plave boje (slika patrona i Raspeće), oltar sv. Stjepana u Markovoj crkvi.
2) **mesarski ceh:** privilegij nije sačuvan (postojao već 1428. godine, a vjerojatno i prije), patron sv. Elizabeta, zastava crvene boje (slika patrona i cehovski grb), oltar sv. Elizabete u Markovoj crkvi.
3) **klobučarsko-tkalački ceh:** privilegij obnovljen 1818. godine (postojao već u 14. stoljeću), patron sv. Barbara, zastava crvene boje (slika pa-

trona i cehovski grb), oltar sv. Fabijana i Sebastijana u Markovoj crkvi.

4) **kolarski ceh:** privilegij nepoznat (postojao već 1427. godine), patron B. D. Marija, zastava bijelo-crvene boje, bio prethodnik špoljarskog ceha i vjerojatno prestao samostalno postojati još u 16. stoljeću.
5) **sabolski (krojački) ceh:** privilegij iz 1447. godine (postojao već u 14. stoljeću), patron sv. Ivana Krstitelja, zastava zelene boje (slika patrona i cehovski grb), oltar sv. Ivana Krstitelja u Markovoj crkvi.
6) **krznarski (uz remenare, uzdare i sedlare) ceh:** privilegij iz 1480. godine (postojao već u 14. stoljeću), patron sv. Doroteja, zastava crvene boje (slika patrona i kombinirani cehovski grb za 4 struke), oltar sv. Doroteja u Markovoj crkvi.
7) **zlatarski ceh:** privilegij iz 1519. godine, patron sv. Eligije, bez zastave i bez oltara.
8) **špoljarski (uz ostrugare, bravare, kovače i cestare) ceh:** privilegij iz 1521. godine (1829. godine kao »veliki varoški ceh«), patron B. D. Marija, zastava crvene boje (sv. Nikola i Raspeće), oltar B. D. Marije u Markovoj crkvi.
9) **čižmarski ceh:** privilegij iz 1465. godine (transumiran 1526), patron sv. Pavao, zastava crvene boje (slika sv. Pavla i Trojstva), oltar Obraćenja sv. Pavla u Markovoj crkvi.
10) **brijačko-vlasuljarski (kirurški) ceh:** privilegij nepoznat (postojao oko 1640. godine), patron Raspeće, bez zastave, oltar sv. Križa u Markovoj crkvi i briga za ulje.
11) **gumbarski ceh:** privilegij iz 1645. godine (1699. obnovljen, 1853. godine sjedinjen s kaptolskim gumbarskim cehom), patron sv. Luka, zastava crvene boje (slika Žalosne M. B. i cehovski grb), oltar sv. Luke u Markovoj crkvi.
12) **trgovački ceh:** privilegij iz 1698. godine (obnovljen 1835. godine), patroni B. D. Marija, sv. Franjo Serafski i sv. Antun Padovanski, zastava crveno-bijele boje (slika patrona i cehovski grb), bez oltara.
13) **stolarski (uz tokare, staklare i graditelje orgulja) ceh:** privilegij 1741. godine (postojao u 15. stoljeću), patron sv. Ivan Nepomuk, zastava ružičaste boje (slika patrona i cehovski grb), oltar sv. Ane u Markovoj crkvi.
14) **zidarsko-građevinski (uz klesare i tesare) ceh:** privilegij iz 1741. godine (obnovljen 1827), patron sv. Rok, zastava crvene boje (Slika B. D. Marije, sv. Josipa i sv. Roka i cehovski grb), veliki oltar u Markovoj crkvi.
15) **mlinarski ceh:** privilegij 1818. godine (postojao već oko 1780. godine), patroni sv. Toma i sv. Nikola, zastava bijele boje (slika patrona i cehovski grb), bez oltara, obuhvaćao i kaptolske mlinare.

16) **pekarski (uz slastičare i medičare) ceh:** prvi privilegij izgubljen (oko 1670. godine, obnovljen 1825. godine), patron sv. Florijan, zastava plave boje (slika patrona i cehovski grb) sa srebrnim vrpcama, veliki oltar u Markovoj crkvi.
17) **tkalački ceh:** privilegij 1827. godine (postojao kao klobučarsko-tkalački ceh od 14. stoljeća), patron sv. Barbara i sv. Ana, zastava bijelo-žute boje (slika patrona i B. D. Marije), oltar sv. Fabijana i Sebastijana u Markovoj crkvi.

Kaptol — kaptolski cehovi

1) **šoštarski (postolarski) ceh:** privilegij iz 1609. godine (pravila iz 1627. i kraljevska aprobacija iz 1637. godine).
2) **veliki ceh:** privilegij iz 1633. i 1660. godine (udruživao više vrsta obrtnika kao zajednički mješoviti ceh)
3) **čižmarski ceh:** privilegij iz 1662. i 1769. godine.
4) **zlatarski ceh:** privilegij iz 1665. godine (nazivan i srebrninarskim cehom)
5) **sabolski (krojački) ceh:** privilegij iz 1667. godine.
6) **gumbarski ceh:** privilegij iz 1794. godine (od 1853. godine sjedinjen s varoškim gumbarskim cehom).
7) **stolarski ceh: privilegij iz 1819. godine** (udruživao i srodne struke).
8) **opančarski ceh:** privilegij iz 1844. godine.

Cehovske organizacije kod nas već od zadnjih desetljeća 17. stoljeća, a osobito u toku 18. stoljeća, počinju pokazivati znakove svoje degeneracije. Njihov razvoj pomalo skreće s pravca boljeg i savršenijeg organiziranja proizvodnje, sve više dolazi do izražaja kočenje razvoja proizvodnih snaga, trgovina postupno i nezadrživo preuzima sve više njihovo snabdjevanje sirovinama, pojavljuju se manufaktura i početna industrijalizacija proizvodnje s jevtinijom i bržom produkcijom, kojoj cehovi više nisu u stanju konkurirati, a kapitalizam ih pomalo tako pritješnjuje, da počinju gubiti sposobnost samostalnih proizvođača. U želji da se zaštite, cehovi se sve više zatvaraju u krug svojih zajednica, ograničavaju pristup novom članstvu i pretvaraju se u skupove patricijskih mastora, koji struku i privilegije ceha prenose na svoje sinove. Dok je obrtnik radio isključivo za lokalno tržište, bio je sam i prodavač svojih proizvoda. Prelaz na šire nepoznato tržište dovodi ga do potrebe za posrednikom, prekupcem i trgovcem, a s time počinje proces diferencijacije među obrtnicima i naglo raspadanje cehovskog obrta.

S prodiranjem trgovačkog kapitala u cehovske organizacije regrutiraju se iz cehovskih redova najprije prekupci, koji se uz trgovačke operacije još ipak bave i sa svojim obrtom, da zatim pomalo postanu

samo trgovci, koji ulažu uz tuđi već i svoj vlastiti kapital u obrtničke proizvode. Uporedo s time dolazi do sve češćih i sve oštrijih suprotnosti i sukoba između majstora i njegovih pomoćnika ili radnika jer ovisnost majstora od trgovačkog kapitala neminovno dovodi do iskorištavanja radne snage (smanjivanjem dnevnica i u slabijoj hrani), pa tako od obrtnika-majstora postaju kapitalisti, a od pomoćnika nadnični radnici i proleteri.

S druge strane i trgovci ne žele u svojim redovima imati obrtnike, koji su, kako izgleda, u Zagrebu na primjer nastojali preći u trgovački ceh, o čemu nam jasno svjedoči statut zagrebačkog trgovačkog ceha s privilegijem cara Leopolda I. od 19. veljače 1698. godine.[27] Tako obrtnički cehovi više ne napreduju, već sve više koče opći ekonomski napredak, a njihova funkcija postaje u privrednom životu postepeno nepotrebna i parazitska, jer smeta slobodnom prometu na tržištu.

U drugoj polovini 17. stoljeća bave se cehovima upravo zbog takve njihove politike i zatvorenosti požunski sabori[28] u želji da cehovima vrate ulogu iz feudalnog poretka. Zato im za nadzor postavljaju magistratske komesare. No sve je bilo uzalud. Već požunski sabor godine 1764. dolazi do uvjerenja da je status cehova neodrživ. Carica Marija Terezija pokušala je privilegije svih cehova povući i prema novom cehovskom redu od 19. rujna 1767. godine reorganizirati i unificirati.[29] Car Josip II. svojim patentom o slobodnom bavljenju obrtom 1783. godine štoviše i ukida cehove, ali bez efikasnosti, pa već 1790. godine taj patent mora poništiti. Ipak su bile 1791. godine donesene neke odredbe o ograničavanju zloupotrebe cehova,[30] a 1813. godine car Franjo I. svojom proklamacijom o novom cehovskom redu (Allgemeine Zunftordnung)[31] započinje ponovno s reformiranjem cehova. Reforma se nastavlja i za njegovog nasljednika cara Ferdinanda I. Tako je između 1818. i 1844. godine dobilo dvanaest zagrebačkih varoških cehova uz dva kaptolska obnovljene ili nove privilegije po unificiranom austrijskom receptu.[32]

Na području kraljevina Madžarske i Hrvatske počinju se od 18. stoljeća razlikovati dvije vrste obrta: policijski i komercijalni,[33] pa se tako razvrstavaju i cehovi. Policajnim obrtima, a u te su spadali i mlinarski i pekarski, bio je već samim takvim razvrstanjem ograničen broj obrtnika-majstora u odnosu na lokalne potrebe, a cijene njihovih proizvoda stavljene pod najstrožu kontrolu lokalnih vlasti. A kako je takvu podjelu respektirala i cehovska naredba iz 1813. godine, postali su ti cehovi u poredbi sa ostalima u potpuno podređenom položaju. Proces konačne likvidacije s time je bio načet i pospješen, a u Hrvatskoj i priveden u završnu fazu s »Privremenim naputkom o uredjenju tèrgovačkih i obèrtnih poslovah u krunovini Hèrvatskoj i Slavonii«, koji je

objavio ban Josip Jelačić 2. travnja 1851. godine.[34] Taj je naputak u svemu slijedio uzor uređenja obrtnog statusa u Austriji. No cehovi su još ipak i dalje zadržali svoju važnost, jer su ih vlasti morale konzultirati prije izdavanja dozvola o obrtnoj djelatnosti, no cehovske su takse odsada ograničene i osjetljivo smanjene. Definitivna likvidacija svih naših cehova nastupila je s carskim patentom od 20. prosinca 1859. godine, kojim je proklamirana potpuna sloboda obrta.[35] Tako daljnje postojanje i održavanje pojedinih cehovskih zajednica valja smatrati organizacijama po općem obrtnom pravu sve dok nisu definitivno i kao takove prestale postojati u toku 1872. i 1873. godine, pa je njihovo članstvo pojedinačno ili korporativno pristupalo u novoosnovano Obrtničko-radničko društvo.[36]

Napomene

1) Heterije i fratrije, zajednice unutar jednoga grada, ali ipak još s pretežno religioznim karakterom (**F. Chamoux:** Grčka civilizacija u arhajsko i klasično doba. Beograd 1967, str. 214, 289, 412, 416)
2) **T. Mommsen:** Römische Geschichte I. Berlin 1902, str. 191
3) ibid. str. 192, usporedi također **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901—1902, str. 9—15; Brockhaus' Konversations-Lexikon X. Leipzig 1908, str. 486; XVI. Leipzig 1908, str. 403—424; Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 7—8; **H. E. Jacob:** Šest hiljada godina kruha. Zagreb 1954, str. 95—97, 105—106; **L. Mumford:** Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi. Zagreb 1968, str. 301
4) Postoji cijeli niz sinonima: collegium, calendinum (collendinum), fraternitas (fraternità), confraternitas, sodalitas, schola, officium, ars (arte), gild, corporation; métier; Zunft, Gilde, Amt, Handwerk, Innung, Gewerb, Meisterschaft, Bruderschaft, Zech; ceh, frajga, kalenda, kolendina, bratščina, bratovština, udruga; esnaft (arapski: sunufun), rufet itd.
5) **E. Wilda:** Das Gildenwesen in Mittelalter. Halle 1831; **Toulmin Smith:** English gilds. London 1870; L. Mumford o.c. str. 301—302, 306
6) **L. Mumford** o.c. str. 467; **K. V Ostrovitjanov:** Predkapitalistične ekonomske formacije. Ljubljana 1948, str. 112—119; **J. Kulischer:** Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka I. Zagreb 1957, str. 196
8) **J. Kulischer** o.c. str. 192; **T. K. Pažitkova** (Ekonomičeskaja istorija. Moskva 1967, str. 20—22)
9) Brockhaus' Konversations-Lexikon XVI. Leipzig 1908, str. 1041—1043; **T. R. Đorđević:** Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847. godine. Beograd 1925, str. XXXV—XLVII; **I. Majcen:** Kratka zgodovina Maribora, Maribor 1925, str. 55—61; **V. Brajković:** Etude historique sur le droit maritime privé du Littoral Yugoslave. Marseille 1933, str. 50—54; **J. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463—1878. Sarajevo 1935, str. 86—91; **P. Blaznik:** O cehih na Slovenskem. Ljubljana 1940; **I. Bach** (Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 654—656); **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 51—52; **M. Golia:** Obrtniško življenje v preteklosti (Celjski zbornik I. Celje 1951, str. 39—53); Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 339—340;

H. Kreševljaković (Enciklopedija Jugoslavije III. Zagreb 1958, str. 270—271); **T. K. Pažitkova** (Ekonomičeskaja istorija. Moskva 1967, str. 20—22)

10) **K. V. Ostrovitjanov** o.c. str. 112—119; **L. Mumford** o.c. str. 314

11) Zadar—zlatarska 1176 (druge 1203, 1214, 1296, 1296 itd.); Šibenik 1208; Dubrovnik-zlatarska 1306 (druge 1215, 1225, 1247 itd.); Korčula 1301; Krk 1348; Split--mornarska 1349; Kotor-mornarska 1350 (druge 1298, 1350 itd.). Usporedi Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 248—252; Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 186—188, 339—340; **V. Cvitanović** (Zadar. Zbornik. Zagreb 1964, str. 457—470)

12) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. LXXVIII—LXIX; **V. Hoffiller:** Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku (Vjesnik Hrvatskog arheološkoga društva NS X. Zagreb 1908—09, str. 107—119); **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 94—96; Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae I. Zagreb 1969, str. 151—152. — Napominjem, da su se voštanice, koje su pripadnici bratovština, odnosno cehova u Zagrebu nosili kod crkvenih ophoda ili pogreba zvale »kaleduške« (calendinae).

13) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 255; V. Zagreb 1898, str. 333; IX. Zagreb 1903, str. 75. — 1361. godine spominje se i svećenička bratovština (I. K. Tkalčić o.c. I, str. 408)

14) 1428—1510 calendinum confraternitatis sutorum, a 1431—1466 i kao colendinum confraternitatis Theutonicorum (**I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 307—310; IX. Zagreb 1903, str. 75, 151, 157, 168, 209, 264, 316, 319, 343; X. Zagreb 1904, str. 2—3, 19, 25, 36, 40, 51, 71, 124, 130, 141, 220, 253, 261, 280; XI. Zagreb 1905, str. 90, 93)

15) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IX. Zagreb 1903, str. 172, 309, 325, 335; X. Zagreb 1904, str. 107—108, 179, 236, 274, 280

16) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IX. Zagreb 1903, str. 201, 257, 283; X. Zagreb 1904, str. 3, 269; XI. Zagreb 1905, str. 61

17) U popisu od 1368. godine uz brojne postolare (41) po broju su slijedili mesari (11) i krznari (9), te zatim bravari i slični (11). Međutim, postolari i krznari dobili su cehovske privilegije 1466. godine, a špoljari (bravari) tek 1521. godine.

18) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 192—194; V. Zagreb 1896, str. 291; IX. Zagreb 1903, str. 154, 325, 329; X. Zagreb 1904, str. 132, 189

19) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IX. Zagreb 1903, str. 128; X. Zagreb 1904, str. 165

20) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IX. Zagreb 1903, str. 142—143, 152, 154, 156, 196, 305, 320; X. Zagreb 1904, str. 133

21) s. Marci (1455), B. Mariae Virginis (1470, 1499, 1518), s. Petri (1508—1509) Omnium sanctorum (1518). Usporedi **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 290—293, 308, 408; II. Zagreb 1894, str. 532; III. Zagreb 1896, str. 63—64; IX. Zagreb 1903, str. 140; X. Zagreb 1904, str. 162, 280; XI. Zagreb 1905, str. 92, 102

22) Riječ je očito njemačkog porijekla (frei = slobodan, Frei-Genossenschaft = slobodna bratovština), te ukazuje na postojanje bratovštine cehovskog oblika u Zagrebu već u 14. stoljeću (**I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj.

grada Zagreba V. Zagreb 1898, str. 248; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 312)

23) **J. Barlè:** Povjest župa i crkava zagrebačkih I. župa sv. Marka. Zagreb 1896, str. 55; **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 36

24) **R. Strohal:** Zanatlije u starom Zagrebu (Nastavni vjesnik XLI. Zagreb 1932/33, str. 205—209)

25) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. LXXVIII—LXXIX; II. Zagreb 1894, str. LXXX—LXXXI; III. Zagreb 1896, str. XXX—XXXIV; **L. Szadeczky:** A czéhek történetetéröl Magyarországon. Budapest 1890, str. 126; **J. Barlè:** Povjest župa i crkava zagrebačkih I. župa sv. Marka. Zagreb 1896, str. 12—16, 56—58; **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901—02, str. 37—44; **V. Hoffiller:** Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku (Vjesnik Hrvatskog arheološkoga društva NS X. Zagreb 1908§09, str. 107—119); **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 22—23, 28, 36, 56—57; Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 9—19; **R. Strohal:** Zanatlije u starom Zagrebu (Nastavni vjesnik XLI. Zagreb 1932/33), str. 205—209); **S. Stiegler:** Cehovi (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 330—334); **R. Horvat:** Kaptolski cehovi u Zagrebu. Zagreb 1936, str. 1—7, 23—55, 85—104, 113—115, 133—150, 163, 169, 186; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 417 **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 71; **M. Šercer:** Zagrebačke cehovske tablice (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 1968, str. 155—170); **I. Bach:** Zagrebački zlatari petnaestog i šesnaestog stoljeća (ibid. str. 43—64); **I. Bach:** Zlatari Zagreba u XVII. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba V. Zagreb 1974, str. 13—25); **L. Dobronić:** Zagrebački graditelji i građevinski ceh u XVIII. stoljeću (ibid. str. 117—126). — Glede obrtnika u Laškoj vesi još i ovo: biskup Maksimilijan Vrhovac izdao je 14. ožujka 1792, godine odluku, kojom se u kaptolske cehove uključuju i obrtnici Laške vesi.

26) **K. V. Ostrovitjanov:** Predkapitalistične ekonomske formacije. Ljubljana 1948, str. 138—143; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 52; **A. Dragičević:** Leksikon političke ekonomije I. Zagreb 1965, str. 65—66; **T. K. Pažitkova** (Ekonomičeskaja istorija. Moskva 1967, str. 20—22)

27) § 8. statuta toga ceha izrijekom navodi, da nijedan samostalni obrtnik ne može biti primljen u taj ceh, te se on ima zadovoljiti sa svojim staležem (**R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 476—482)

28) Corpus juris hungarici art. LXXIX—1659, LXXIX—1715, L—1729

29) **R. Lopašić:** Karlovac, poviest i mjestopis grada i okolice. Zagreb 1879, str. 60; tom su prilikom mnogi originali privilegija naših starih cehova, pa i zagrebačkih, bili otposlani u Beč, odakle više nisu vraćeni, a neki su i izgubljeni uopće (na primjer mesarskog, klobučarskog, brijačkog, mlinarskog, pekarskog itd.)

30) **J. Kautz:** Entwicklungsgeschichte der volkswirtschaftlichen Ideen in Ungarn und deren Einfluss auf das Gemeinwesen. Budapest 1876, str. 14—76

31) Opchinzke naredbe za izkupchinu y drustvo czehov kralyestva ungerzkoga. Budim 1813

32) Muzej grada Zagreba, Protocolum Privilegiorum Coehalium

33) **J. Slokar:** Geschichte der oesterreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien 1914, str. 86, 92, 133—140

34) U naputku se veli: »Cehovi su redovito povlašteno društvo više samostalnih suobrtnika, majstora, koji imaju pravo i sposobnost tjerati jednu vrst obrta« § 112), a karakter ceha priznaje se samo onima, koji posjeduju kraljevski privilegij (Zemaljski i vladin list za Krunovinu Hrvatsku i Slavoniju Zagreb 21. XI. 1851). Inače, ovaj naputak je doslovni prijevod publikacije: Provisorische

Instruktion über die Regelung der Handels und Gewerbsverhältnisse im Kronland Ungarn (Ofen 1851). Vidi i **M. Despot:** Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske. Zagreb 1967, str. 27—69)

35) Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich Wien 1859, str. 622

36) Potpuno dokinuće cehova proklamirano je Zakonskim člankom VIII—1872, a novoosnovano Obrtničko-radničko društvo u Zagrebu pozvalo je posebnim proglasom predstojnike zagrebačkih cehova i sve radnike, da pristupe društvu (Narodne novine XXXIX. Zagreb 1873, br. 16, 20; Branik-Obzor III. Zagreb 1873, br. 21). Usporedi **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 74—78, 81. — Napominjem, da su prema službenom spisku u Zagrebu godine 1871. postojali slijedeći cehovi: krojački, tkalački i užarski, krznarski, remenarski, barbirski, zidarski, postolarski, konobarski, stolarski, opančarski i veliki ceh (HA Zagreb, Grad pogl. Zgb br. 855—1871).

PEKARSKI I MLINARSKI CEHOVI

U srednjem vijeku zagrebačko pekarstvo još nije bilo odvojeno od mlinarskog obrta, dapače ono je s njime u uskoj povezanosti. Zagrebački mlinovi su bili u to doba smješteni na potoku Cirkvenici (Medveščaku) na potezu od Popovog turna do Harmice. Početkom 14. stoljeća bilo ih je devet prema ispravi o reambulaciji kaptolskih posjeda od 1. kolovoza 1328. godine,[1] koja ih točno nabraja: dva cistercitska, tri kaptolska, jedan biskupov, jedan franjevački i dva varoška. Dakle, od njih devet bilo je sedam na lijevoj (kaptolskoj) obali, a dva na desnoj (varoškoj) obali. Poznati popis kuća i stanovnika Gradeca iz 1368. godine[2] nabraja preko 30 vrsti obrta sa 142 obrtnika. Začuđuje, da su popisana samo tri mlinara (i tri pekara), kada iz suvremenih dokumenata znamo poimenično bar za devet mlinara u razdoblju 1355—1365, dakle neposredno pred sam popis.[3] Pa gdje su onda ostali mlinari i zašto nisu u popisu? Pokušajmo to razjasniti.

Gradec je do 1266. godine već bio potpuno opasan zidinama od svih strana, pa prema tome i iznad desne obale potoka Cirkvenice (Medveščaka). Danas znamo, da je ovaj popis obuhvatio samo kuće i stanovnike unutar zidina. Tada su već postojala i gradska predgrađa, a znamo barem za dva (Ilica i Potok). Ona su bila dobro naseljena, ali su bila izvan zidina, mada je i taj teritorij pripadao varoškoj jurisdikaciji. Spomenuti popis nije ih obuhvatio upravo zato, jer nisu bila unutar gradskih zidina. Oba varoška mlina nalazila su se u tom predgrađu na desnoj obali potoka, a oko njih i uz cijelu obalu sve do samih gradskih zidina smjestili su svoje skromne kućice siromašniji obrtnici, čije su se žene i udove

bavile pekarenjem kao gradske hljebarice, koje su svakodnevno donosile kruh i pecivo na varoški trg pred Markovom crkvom na Gradecu. Zato i njih popis ne spominje kao što ne spominje ni šestoricu od tadašnjih mlinara na teritoriju varoške jurisdikacije. To nas navodi na pomisao, da se je isto dogodilo i siromašnijim pekarima, koji žive na toj lokaciji. Potvrdu za tu misao nalazimo u činjenici da dokumenti iz istog razdoblja (1355—1365) poznaju poimenice osam pekara,[4] od kojih je spomenuti popis obuhvatio samo tri pekara, te šest nespomenutih hljebarica.[5] Zaključak je jasan: popis nije potpun i zato prema ostaloj dokumentaciji treba smatrati, da je u to vrijeme na teritoriju varoške jurisdikcije bilo barem devet mlinara, osam pekara i šest hljebarica, dok nam oni ostali s područja kaptolske jurisdikcije uopće nisu poznati, ali ih je i tamo moralo biti bar toliko. Spomenimo još i to, da na lokalitetu upravo ovog varoškog podgrađa treba tražiti centar gradskog pekarstva, jer nas na to upućuje i dugotrajna živa tradicija, koja je stoljećima sve do naših dana zadržala tu mlinarsko-pekarsku lokaciju, o kojoj će biti više govora u slijedećem poglavlju.

Smatramo, da ova hipoteza ima dovoljno jaku argumentaciju i da je treba prihvatiti, jer kako bismo inače mogli objasniti upravo nevjerojatnu činjenicu, da u svom bujnom razvoju i punom cvatu srednjovjekovni Zagreb, koji ni po čemu nije zaostajao za drugim gradovima srednje Evrope, imade tako malen broj pekara i da u takvom gradu ne postoji pekarski ceh do 17. stoljeća, odnosno kako se tvrdilo čak do 1825. godine, kada je u stvari samo obnovljen stariji privilegij? Ili zar nije potpuno nevjerojatno, da bi pekarski stalež, koji je inače svagdje ne samo dosta brojan, nego i vrlo cijenjen kako zbog svoje drevne tradicije još iz antičkog doba, tako i zbog svoje važnosti za prehranu stanovništva, u Zagrebu bio tako malobrojan i da još ni u 15. ili 16. stoljeću, kada su tolike obrtničke skupine ovoga grada već stekle svoje privilegije, još nema svog ceha?[7]

U prvo vrijeme zagrebački su pekari po svoj prilici bili uključeni u jednu od starih bratovština — kalendina, najvjerojatnije mesarsku (colendium carnificum), koja je, kako bar izgleda, bila neke vrsti zajednička živežarska korporacija već od 14. stoljeća. Tom cehu su oni pripadali sve do polovice 17. stoljeća, kada su gotovo sigurno formirali svoj vlastiti ceh. Uzrok tako kasnom osnivanju pekarskog ceha treba, dakle, potražiti u prvome redu u činjenici, da je većina varoških pekara kao i hljebarice živjela izvan gradskih zidina upravo do polovice 17. stoljeća.

Da je doista bilo tako, jasno potvrđuje već ranije spomenuta odredba gradskog magistrata od 4. veljače 1661. godine, kojom je svim pekarima varoške jurisdikcije iz podgradja (Ilica i Potok) pod prijetnjom sudskog postupka protiv njih određen rok od svega nekoliko mjeseci, u

kojem se moraju preseliti unutar gradskih zidina i tamo si kupiti kuću.[8] Upravo od tog doba dokumenti se sve češće bave s pekarima, a gradski magistrat donosi više svojih naredbi za pekare i pekarske proizvode. Osim toga Gradec je tek od tog vremena imao prave pekare, koji su već kao izučeni majstori došli iz susjednih slovenskih pokrajina ili iz Austrije i postali njegovim građanima. Uz to treba imati na umu, da su kroz cijelo 15. i 16. stoljeće hljebarice, kojih je bilo podosta, gotovo sasvim držale u svojim rukama cjelokupno pekarenje i pekle kruh i pecivo ne samo za građanstvo i dnevni trg, nego i za potrebe gradskog magistrata, pa je možda i zato bilo malobrojnim pekarima otežano formiranje samostalnog ceha.

Položaj zagrebačkih mlinara toga doba bio je još teži. Oni uglavnom nisu ni bili samostalni obrtnici, već samo zakupnici gradskih, crkvenih ili feudalnih mlinova, a kako su se i oni nalazili izvan gradskih zidina, ne samo da nisu bili uopće u mogućnosti da se organiziraju u vlastiti ceh, nego vjerojatno nisu bili uključeni ni u postojeće cehove drugih struka ili crkvene bratovštine. Osim toga oko mlinova, uz koje su bili vezani svojim obrtom, neprestano su se vodile borbe između dviju jurisdikcija, pa su tako bili primorani ostati izvan svih korporacija kako na Gradecu, tako i na Kaptolu.

Pekarima se je svakako već početkom 17. stoljeća položaj znatno izmjenio doseljavanjem novih pekara iz Slovenije i Austrije. Ti su majstori, naime, uglavnom bili iz krajeva s duljom tradicijom pekarskih cehova, pa su ubrzo osjetili nedovoljnu zaštićenost svoje struke u ovome gradu, što je sigurno ubrzalo pokretanje akcije za formiranje samostalnog pekarskog ceha, koja je urodila plodom nekako između 1660. i 1670. godine, kada su morali dobiti od kralja privilegij, koji je kasnije prilikom revizije cehovskih povlastica za carice Marije Terezije potkraj sedamdesetih godina 18. stoljeća nažalost izgubljen. Radi toga je postojanje toga ceha moguće utvrditi jedino na osnovu pojedinačnih usputnih spomena u suvremenim dokumentima. Naredba gradskog magistrata od 5. veljače 1660. godine, koja se odnosi izravno na pekare i pečenje kruha, izrijekom konstatira nastanjivanje mnogih pekara u posljednje vrijeme,[8] što daje naslutiti, da je pekarski ceh upravo za vladanja cera Leopolda I. (1657 — 1705) dobio privilegij i statut, jer je od istog cara nešto kasnije dobio takav privilegij i pekarski ceh u Varaždinu, čija su pravila iz 1697. godine po svoj prilici sastavljena prema statutu iz izgubljenog privilegija zagrebačkog pekarskog ceha, što je uostalom bilo uobičajeno u ono vrijeme.[9]

Napokon stvarno postojanje pekarskog ceha proizlazi i iz novog njegovog privilegija, što ga je 3. lipnja 1825. godine izdao car Franjo I. U uvodnom dijelu veli se »approbare, roborare, ratificare, ac pro mentio-

natis civibus, et magistris pistoribus, ipsorumque successoribus universis valituros bengine confirnare dignaremur« — dakle se potvrđuju i osnažuju već postojeće povlastice. Inače ovaj privilegij izuzev uvodnog i završnog dijela na latinskom jeziku ima već ustaljeni unificirani statut od 49 članova na njemačkom jeziku, koji je više ili manje istovjetan svim obnovljenim cehovskim statutima, a temelji se na već ranije spomenutom cehovskom redu (Allgemeine Zunftordnung) iz 1813. godine istoga cara.[10] Od novina u odnosu na ranije statute cehova valja u prvom redu spomenuti, da je precizirano vrijeme naukovanja za pekarske šegrte u trajanju od dvije godine,[11] dok ostale odredbe uglavnom ne odstupaju od uobičajenih propisa o djelovanju cehova uopće.

Iz prvog perioda postojanja zagrebačkog pekarskog ceha nema sačuvanih njegovih spisa ili dokumenata, pa o njegovom djelovanju u toku 17. i 18. stoljeća ne znamo gotovo ništa. Iz kasnijih spisa, međutim, saznajemo na primjer, da je ceh održao skupštinu 3. veljače 1805. godine i 13. prosinca 1814. godine, jer je na njima bio prisutan i gradski komesar Mihael. Kaiser. Ceh je, dakle, stvarno postojao prije privilegija iz 1825. godine.

Život pekara unutar ceha odvijao se u okviru svog statuta uz nadzor magistrata preko komesara, kojemu je bila osobita briga, da budno pazi na točno pridržavanje svih odredaba vlasti, naročito u pogledu kakvoće i težine kruha, te da cijene budu u skladu s normiranim cjenikom magistrata. Ceh je održavao svoje godišnje zborove — skupštine svih članova i na njima birao na određeno vrijeme svoga cehmeštra, a uz to povremeno i sjednice, kojima je uvijek predsjedavao najstariji pekarski majstor (Vorstand, Innungsmeister), o čemu se vodio posebni zapisnik, kojega je supotpisivao i magistratski komesar. Iz njega je vidljivo, da se za članstvo u cehu tražilo više dokumenata. Tako je kandidat morao predočiti svjedočanstvo o izučenom zanatu u toku tri godine, da je neko vrijeme radio i kod više drugih majstora (vandrovanje), da je posjedovao dokazalo o položenom ispitu za kalfu, te uvjerljivo dokazati s posebnim iskazom imovno stanje i gotovinu potrebnu za početak samostalnog vođenja obrta. Poslije tog prethodnog ispitivanja ceh bi odredio izradu majstorskog djela (Meisterstück) kod jednog od svojih članova, da bi se uvjerio da je kandidat uistinu majstor svoje struke. Međutim, glavni preduvjet za primanje u članstvo ceha bio je ispražnjeno mjesto u majstorskom zboru, koji je bio ograničen brojem (numerus clausus), a to se događalo rijetko i jedino uslijed smrti ili napuštanja ceha zbog odlaska nekog člana u drugi grad. Administracija ceha vođena je na njemačkom jeziku.

Ceh je nakon sticanja novog privilegija nabavio 1828. godine novu cehovsku zastavu od plave svile sa srebrnim vrpcama i dvjema kitama.

Na zastavi je bila s jedne strane slika Majke Božje, a s druge strane lik sv. Florijana, patrona ceha. Cehovski barjaktar nosio je i posebni bijelo-srebrni pojas. Ceh si je dao izraditi i vrlo lijepu cehovsku škrinju (ladicu) iz tvrdog drveta i s dva ključa kombinirane brave, te posebnim tajnim pretincem u pokrovu škrinje.[12] Cehovska tablica u obliku mjedene kapsule s relijefom pekarskog grba imala je ugraviranu godinu 1826 i lančani privjesak za nošenje. Ona je bila vrlo važan cehovski predmet, jer je u stvari predstavljala člansko pravo u cehu. U nju su se, naime, stavljala imena svakog novog majstora, koji je s time stekao pravo, da mu se u njoj šalju pozivi i obavijesti ceha, što bi izostalo, ako se dotični ogriješio o svetinju ceha bilo čime (»tablicza czeha zapirase«). Redoslijed njezinog odašiljanja označivao je i rang, odnosno staž u cehu.[13] Postojala je i posebna limena kutija s katancem, koja je služila za pohranu novca uplaćenog u bolničku zakladu ceha, jer je pekarski ceh poklanjao posebnu pažnju i brigu za starije nemoćne članove kao i za njihove udovice i siročad.[14] Cehmeštar je kao vanjski znak svoje časti nosio zlatni prsten sa oznakom ceha, a po isteku svojega mandata on ga je predavao svom nasljedniku. Ceh je imao također svoj pečat sa urezanim likom Majke Božje i natpisom: Bäcker Genossenschaft in Agram. Prvi štit (cimer, Schild) pekarskog ceha bio je ovalnog oblika sa slikom sv. Jurja i bez ikakvog natpisa. Kasnije je nabavljen novi cimer u obliku limenog štita s likovima dvaju lavova, koji drže jednom prednjom šapom žemičku, a drugom roščić (kifl), na kojemu je položena kruna. U sredini je bio naslikan perec, a gore stavljena godina 1826 upola s jedne i druge strane. Štit je bio uokružen lovorovim vijencem povezanim u sredini dolnjega dijela vrpcom. Taj cehovski štit visio bi uvijek iznad ulaznih vratiju cehovskog skloništa »Herberga«, u kojemu se nalazilo sastajalište trenutno nezaposlenih pekarskih kalfi. Poznati su nam lokaliteti takvog pekarskog »herberga« na Harmici i u staroj gradskoj pivovari.[15] Onaj, koji je želio koristiti ovo sklonište, morao se iskazati dozvolom boravka izdanom od lokalnih vlasti na određeni rok, unutar kojega je dotični bio obavezan zaposliti se ili, ukoliko mu to ne bi uspjelo, napustiti grad. Soba u »herbergu« je naplaćivana s 30 novčića, a ležaj u skupnoj prostoriji s 10 novčića. U zagrebačkom pekarskom cehu bili su i međičari (voskari, licitari), no treba napomenuti, da je na primjer 1784. godine licitar Mihael Müller bio primljen za člana varoškog krojačkog ceha.[16]

Pekarski ceh se strogo pridržavao svih propisa i brižno pazio na čast, poštenje i moral svojih članova, pa se s pekarima gradski magistrat u posljednjim desetljećima njegovog postojanja uopće nije trebao baviti. Upravo zbog toga nam je ostalo vrlo malo pisanih dokumenata, koji bi nam mogli pobliže osvjetliti djelovanje toga ceha. Iz njegove cehovske knjige je vidljivo još jedino to, da je ceh sve do kraja svoga postojanja

pridavao osobitu pažnju naukovanju pekarskih šegrta. Nakon učinjene pogodbe pred cehom (vcenenje) u obaveznoj prisutnosti cehmeštra, te naplate ustaljene takse majstor bi preuzeo šegrta uz točno naznačeno ugovoreno trajanje nauka (2 — 3 godine), a po isteku naukovanja majstor je morao najaviti cehu, da ga je spreman osloboditi, pa je zatim sa upisivanjem u cehovsku knjigu izvršeno njegovo osposobljenje za kalfu. Zanimljivo je napomenuti, da su ti kalfe redovito još dugi niz godina radili kod istog majstora.[17] Međutim, ako se broj osposobljenih kalfi (pomoćnika) iz godine u godinu množio i kako je za njih bilo vrlo malo nade, da ubrzo ili bar u dogledno vrijeme postanu samostalni obrtnici, oni su pomalo došli do saznanja, da se treba osloniti na vlastite snage, što je bilo moguće jedino postići udruživanjem i okupljanjem svih njima sličnih. Karakter pekarskog zanata već je samim svojim teškim i mukotrpnim uglavnom noćnim radom davao poticaja pekarskim pomoćnicima da se pridruže svakom pokretu za poboljšanje uvjeta rada i svog pomoćničkog položaja. Zato su se oni vrlo brzo našli u redovima socijalista (socijal-demokrata), kada su se oni pojavili u našim krajevima. A s njima su oni i spretno iskoristili trenutak definitivnog ukidanja cehovskih organizacija[18] i sa oduševljenjem prihvatiti akciju osnivanja obrtničko-radničkog društva u Zagrebu 1869 — 1872. godine. Kada je ono napokon i osnovano 19. siječnja 1873. godine i uputilo proglas svim cehovima i radništvu uopće, da pristupe društvu, pekarski su pomoćnici uspjeli nagovoriti svoje majstore, koji su i onako bili više ili manje sitni i skromni obrtnici, da se pekarski ceh korporativno priključi tom društvu, što je već 30. travnja 1873. godine i učinjeno.[19] S time ja zagrebački pekarski ceh stvarno i definitivno prestao postojati.

Zagrebački mlinarski ceh, mada je morao postojati još potkraj 18. stoljeća,[20] dobio je obnovljeni privilegij također od cara Franje I., ali nekoliko godina prije obnovljenog pekarskog privilegija, naime 26. lipnja 1818. godine.[21] U njemu su bili udruženi mlinari s cijelog područja Zagreba (Kaptola i varoškog podgrađa), pa i pojedini majstori iz bliže i nešto dalje okolice (Landmeister). I njihov statut sačinjen je po reglementu cehovskih statuta iz godine 1813., te sadrži unificirane cehovske propise, ali u cijelosti na latinskom jeziku. I život članova ovoga ceha odvijao se na način ostalih cehova, jedino se za naukovanje obavezno tražilo tri godine.[22] Ceh je održavao svoje godišnje skupštine (Jahrtag) početkom mjeseca srpnja o blagdanu sv. Tome, jednog od svojih patrona.[23] Sačuvani cehovski zapisnik počinje s prvim upisom 26. prosinca 1818. godine. Godinu dana kasnije nabavljena je cehovska zastava od bijele svile sa slikama patrona i cehovskim grbom, a nešto kasnije (vjerojatno tek 1828. godine) i cehovska tablica od mjedi u obliku ovalne kutije s kolutom za vezivanje vrpce. Izradio ju je zagrebački pojasar Karlo Köhler. Relijef na njoj prikazuje dva okrunjena lava isplaženih jezika, koji stoje na mlinskom kamenu s godinom 1818 i prednjim šapama drže mlinsko kolo, na kojemu je vreteno i pijuk, a njima s lijeva i desna po jedan čekić, te odozgo i šestar. Likove okružuje lovorov vijenac povezan odozdo s vrpcom, a odozgo sa umetnutom krunom. Ceh je ima i svoj štit (Schild na Herbergu), po svoj prilici tek od 1835. godine. On je visio kraj ulaza u prenočište mlinarskih pomoćnika.[24] Ovaj ceh je držao u zakupu kaptolski mlin na prokopanom rukavu potoka Cirkvenice (Medveščaka) u Novoj vesi. Zanimljivo je napomenuti, da su se pekarski i mlinarski ceh 1845. godine sporazumjeli o zajedničkom pokapanju svojih umrlih članova i njihovih žena prema zaključku pekarskog ceha od 6. srpnja 1845. godine i mlinarskog ceha od 21. rujna iste godine.[25] Tako su se nakon dugog niza godina provedenog u otvorenom antagonizmu ova dva srodna obrta našla prvi puta na jednom zajedničkom poslu. No proći će još punih stotinu godina da proces objedinjavanja i vraćanja na sam zajednički početak ovih dvaju toliko usko povezanih obrta bude okrunjen i stvarnim potpunim ujedinjavanjem.[26]

Na kraju osvrnimo se na pekarske i mlinarske cehove na ostalom jugoslavenskom području, kako bismo dobili cjelovitiju sliku o tim obrtima u prošlosti.

U **Zadru** je već 1203. godine postojala mješovita obrtnička korporacija pod nazivom bratovštine sv. Jakova Galicijskog, u kojoj su bili i pekari. Ona je bila obnovljena 1407. godine, a 1458. godine i reformirana.[27] U **Dubrovniku** su pekari ustanovili svoju bratovštinu uz dozvolu Malog vijeća od 18. veljače 1502 godine,[28] koju, doduše, popis bratovština iz 1514. godine ne spominje, ali je ona prema sačuvanim dokumentima postojala i 1591. godine i tek se u 18. stoljeću raspala, jer je u Cervinom popisu iz 1774. godine više nema.[29] U **Ljubljani** je postojao pekarski (pekovski) ceh od 16. stoljeća (oko 1570. godine), jer se 1612. godine pekari pozivaju na cehovski red ranije potvrđen od gradskog magistrata, a i više drugih dokumenata to potvrđuje. Nova pravila taj je ceh dobio od magistrata 30. rujna 1660. godine, a zatim ih je potvrdio 6. listopada 1661. godine i car.[30] **Mostar** je imao pekarski (ekmekčijski) esnaf 1633. godine, a njegovog cehmeštra turski dokumenti nazivaju »Ćehaja«.[31] Pekarskom (pekovskom) cehu u **Kranju** podijelio je privilegij 2. prosinca 1638. godine car Ferdinand III., a 24. siječnja 1756. godine potvrdila ga je i carica Marija Terezija. Područje cehovsko bilo je ograničeno na dvije milje hoda oko grada, a kao kuriozitet spomenimo, da je prema upisima u cehovskoj knjizi bilo dozvoljeno u toku jedne godine samo jednom majstoru peći perece. Posebno je bilo zabranjeno peći kruh poslije sedam sati uvečer i u nedjelju.[32] U **Škofjoj Loki** ustanovio je pekarski (pekovski) ceh biskup Albert Sigmund 1652. godine, a u njegovom statutu

imade i nekoliko zanimljivih detalja. Tako pekari nisu smjeli peći kruh u nedjelje i blagdane osim u izuzetnim slučajevima, kruh se nije smio donijeti na trg (odnosno u kruharnu) do jedanaest sati prije podne, jer se najprije morao prodati sav stari kruh, zatim se je tamo obavezno i pod nadzorom magistratskog nadzornika kruh morao vagati, a za posebne prigode (na primjer za svadbe ili proslave) bio je određen redoslijed za pojedine majstore.[33] Prema raspoloživim dokumentima u **Sarajevu** je pekarski (ekmekčijski) esnaf postojao 1694. godine, ali je iz Sidžila šerijatskog suda iz 1556. godine vidljivo, da su već tada postojali svi obrti, koji su kasnije imali svoje esnafe, pa tako i pekarski.[34] U **Varaždinu** je pekarski ceh dobio privilegij i pravila 1697. godine od cara Leopolda I.[35] Od istoga cara izdan je privilegij i pekarskom (pekovskom) cehu u **Celju** 16. lipnja 1701. godine, koji su potvrdili car Josip I. (1706) i carica Marija Terezija (1756). Pravila ovoga ceha za nas su posebno zanimljiva, jer je veći broj pekarskih majstora dolazio u Zagreb upravo iz Celja. U njima se određuje naukovanje u trajanju od 3 — 4 godine, a pekarski majstor može šegrta poslati na rad i mlinaru u mlin. Zatim je za članstvo u cehu povrh ostalih uobičajenih uvjeta bilo potrebno i jednogodišnje uposlenje kod jednog od celjskih majstora i jednomjesečni pokusni rad kod nekog drugog majstora. Kruh i pecivo nisu se mogli prodavati nedjeljom ukoliko nisu bili ispečeni nakon tri sata ujutro subotom, dok se ponedjeljkom svježi kruh smio prodavati tek nakon devet sati ujutro, da bi se prije prodao stari kruh.[36] U **Beogradu** je prema jednom dokumentu iz 1711. godine među 18 srpskih rufeta (esnafa) već postojao i pekarski (ekmekčijski). On je bio obnovljen ali i reorganiziran za kneza Miloša Obrenovića.[37] **Maribor** je 1732. godine imao pekarski ceh (morao je postojati i prije), kojemu je područje bilo ograničeno na tri milje hoda oko grada. Naukovanje je kod tog ceha trajalo tri godine.[38] U **Legradu** je od 1750. godine postojao mlinarski ceh, kojemu je pravila potvrdila carica Marija Terezija 1768. godine.[39] Ista carica je potvrdila 1766. godine i pravila trećeg mješovitog ceha u **Koprivnici,** u kojemu su bili udruženi s mesarima pekari, mlinari i licitari, te češljari,[40] a 1769. godine i pravila ceha mlinara i duhanara (izrađivača burmutica) u **Varaždinu,** koji je imao i svoj posebni cehovski vrč.[41] Nakon 1770. godine formiraju se i u **Novom Sadu** i **Subotici** cehovi po njemačkom uzoru, koji su prema nacionalnoj pripadnosti članova nazivani njemačkim i madžarskim cehovima ili srpskim esnafima. Pekari su pripadali njemačkom pekarskom cehu. Slično je bilo i u **Zemunu,** koji je također nakon dobivenog zajedničkog privilegija 1768. godine imao takove cehove, iz kojih se kasnije izdvojio pekarski (furundžijsko-lebcederski esnaf) i osamostalio, te 1851. godine nabavio novu zastavu.[42] U **Karlovcu** je carica Marija Terezija 31. rujna 1767. godine sve postojeće

cehove u karlovačkom generalatu spojila u jedan glavni (veliki) ceh za cijelo područje s važnošću od 1. svibnja 1773. godine, pa je tako bio u taj novi zajednički ceh, za koji je vojno zapovjedništvo 31. siječnja 1774. godine izdalo naputak o cehovskom redu, bio uključen i karlovački pekarski ceh, ustanovljen još 1768. godine (Pecken Zunft in Carlstad). No već 6. kolovoza 1774. godine bila su obnovljena pravila i svim starijim cehovima, pa tako i pekarskom, a 1778. godine taj se glavni ceh i posve raspao, kada je grad Karlovac bio odvojen od Vojne krajine.[43] Kako su karlovački pekari pekli kruh i za vojsku, to je morao svaki majstor označivati svoj kruh prema rednom broju svoje registracije u vojnoj komandi s točkama, a na to su bile obavezne i sve hljebarice.[44] U **Osijeku** su isprva postojala četiri mješovita ceha, u kojima su bile udružene 22 grane raznih obrta, ali se već 1800. godine cehovi raslojavaju u još 14 posebnih cehova, među kojima se nalazio i pekarski ceh.[45] **Samobor** je imao mlinarski ceh od 1805. godine, u kojemu su bili također pekari i mesari, no ovi posljednji su se 1825. godine odijelili u posebni mesarski ceh, pa je od tada dalje to bio mlinarsko-pekarski ceh.[46] U **Križevcima** je bio također mješoviti ceh s privilegijem iz 1819. godine, a u njemu su isprva uz pekare bili mesari, sedlari, krznari, remenari i sapunari. Međutim, njegova se struktura postupno izmijenila, pa su kasnije u cehu ostali samo pekari, mlinari, voskari i remenari, o čemu svjedoči i cehovska zastava, koja je 1896. godine bila izložena na milenijskoj izložbi u Budimpešti.[47] 1836. godine osnovani su mješoviti cehovi u **Sisku** za 24 struke [48] i u **Krapini** za 22 struke,[49] među kojima su bili također pekari, mlinari i voskari, a slično je bilo na primjer u **Požegi**[50] i još nekim gradovima i većim urbanim naseljima kod nas. Napokon, spomeninmo još, da je u **Čačku** početkom 1844. godine bio formiran ekmekčijsko-kafedžijski esnaf, koji je u ime 73 svoja člana zatražio od vlasti odobrenje pravila, ali mu je zahtjev bio odbijen, jer je već bila u pripremi »opšta esnafska uredba« za Srbiju, kojom je 1847. godine bio dokinut stari esnafski režim.[51]

Napomene

1) **I. K. Tkalčić:** Poviestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 129—130; **L. Dobronić:** Topografija zemljišnih posjeda Zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća (Rad JAZU knj. 286. Zagreb 1952, str. 171—256)
2) **I. K. Tkalčić:** Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. VII. Zagreb 1875, str. 13—46)
3) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 13, 16, 17, 29, 32, 57, 86, 87, 92, 107, 116, 117, 120, 131, 150, 153, 154, 155, 173, 178, 180, 189—192, 213, 218, 220, 221, 230, 242, 243, 245, 254, 257, 282, 301, 302, 337, 339, 347

4) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 20, 22, 25, 27, 30, 38, 55, 57—58, 61, 65, 71, 81, 89, 123, 142, 158, 161, 175, 181, 192, 197, 219, 294, 296, 349

5) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 34—35, 82, 92, 158—159, 179, 221, 289, 291, 309, 313, 335

6) Na primjer Paris ima pekarsku cehovsku organizaciju od 1260. godine, pa Heilbron od 1281. godine itd. Usporedi Pekar I. Zagreb 1925, str. 64—65; **V. Ilić:** Osnovni tehnologije pekarstva. Beograd 1959, str. 7—8

7) **L. Szádeczky:** A czéhek történetéröl Magyarországon. Budapest 1890, str. 136; **L. Szádeczky:** Iparfejlödes és a czéhek története magyar országon 1307—1848. II. Budapest 1913, str. 5—28

8) Siquidem in medium nostri multi essent acceptati pistores, panificium exercentes« (**E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. 154—155). Jednako i pojedine odredbe u zborniku »Series statutorum Lib. et regiae civitatis montis Graecensis Zagrabiensis« 1611—1742 upućuju na to (**Z. Herkov:** Statut grada Zagreba od god. 1732 i zbornik statuta grada Zagreba od god. 1773. Zagreb 1952, str. 58—63)

9) Taj statut sa 33 člana iz 1697. godine preveo je varaždinski gradski sudac Matija Galjuf s latinskog na hrvatski (kajkavski) 1713. godine. Usporedbi **J. Janković:** Pismohrana slob i kr. grada Varaždina (Izvješće kralj. velike gimnazije u Varaždinu... 1887/88. Varaždin 1888, str. 3—46); **M. Andrić:** Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću (Varaždin u XVIII stoljeću i političko-kameralni studij. Zagreb —Varaždin 1972, str. 15—88)

10) Povelja je unesena u Protocollum Privilegiorum Coehalium (Muzej grada Zagreba) i registrirana po notaru na str. 680 registra.

11) Već prema jednoj odredbi iz 1512. godine tražilo se od pekara da dokaže svoje znanje kao uostalom i kod svih drugih struka (Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 19), a već spomenuti zbornik statuta grada Zagreba 1611—1742 odredio je 1699. godine (§ 30, prvi stav.), da se u ceh ne smije primiti nitko prije nego 2—3 godine ne izuči svoj zanat, što je ponovio i 1701. godine (**Z. Herkov:** Statut grada Zagreba od god. 1732 i zbornik statuta grada Zagreba od godine 1773. Zagreb 1952, str. 62—63). Dvogodišnji nauk bio je propisan i za licitare, stolare, lončare i užare, dok je ostalima naukovanje trajalo 3—4 godine (mlinarima na primjer 3). Međutim, pekarski nauk gotovo redovito je trajao tri godine, osobito u kasnijim godinama kako se vidi iz cehovske knjige (**A. Zeininger:** Misli i tumač ... Zagreb 1904, str. 38—39; **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 59—60

12) Zastava je nabavljena 1828. godine prema upisu u cehovskoj knjizi, ali je na njoj godina 1826. Na madžarskoj milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine bili su izloženi privilegij, zastava, škrinja i pečatnjak pekarskog ceha (Kraljevina Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti. Zagreb 1896, str. 224, br. 639—642), a ladica (škrinja) je bila izložena i na hrvatskoj milenijskoj izložbi u Zagrebu 1925. godine (Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom hiljadu-godišnjice hrvatskog kraljevstva 925—1925. Zagreb 1925, str. 100)

13) **B. Toni:** Iz cehovskih vremena (Pekar IV. Zagreb 1928. str. 106—108, 115—116, 122—123, 171—172, 187—188); **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 21, 59; **M. Šercer:** Zagrebačke cehovske tablice (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 155—170)

14) 19. prosinca 1839. godine pekarski ceh je s Bolnicom milosrdne braće sklopio poseban ugovor o liječenju svojih članova uz godišnju paušalnu naplatu.

15) Na današnjem Trgu Republike i u Gajevoj ulici.

16) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 12, 41—42; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 436

17) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 59—60

18) Zajednički madžarsko-hrvatski sabor u Budimpešti (Zakonski članak VIII —1872)donio je 27. veljače 1872. godine Obrtni zakon, koji je stupio na snagu s 1. ožujka 1872. godine i odredio rok od tri mjeseca (dakle do 30. lipnja) za likvidaciju cehovskih organizacija.

19) Spomenica o 25-godišnjem djelovanju I. Zagrebačkog radničkog društva za podupiranje i naobrazbu njegovih članova 1873—1898. Zagreb 1898; **D. Kučenjak:** Spomen-knjiga o 50- godišnjem djelovanju »Zagrebačkog radničkog društva«. Zagreb 1923, str. 45; **M. Gross:** Počeci radničkog pokreta u Zagrebu (Historijski zbornik VIII. Zagreb 1955, str. 1—39)

20) **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 420; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 71; **M. Šercer:** Zagrebačke cehovske tablice (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 155—170); **I. Kampuš-I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 96

21) Vidi napomenu pod 10)

22) O tome cehu opširnije u poglavlju o mlinarima i njihovim organizacijama.

23) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 38

24) HA Zagreb, Zapisnik mlinarskog ceha pod 21. IX. 1835 (šild), 25. V. 1836 (mlin), 1. VII. 1838 (popravak šilda); **M. Šercer** o. c.

25) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 8, 25

26) Hrvatski pekar I. Zagreb 1900, br. 10, str. 3; II. Zagreb 1901, br. 8, str. 2; **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo ... Zagreb 1901—1902, str. 20; **A. Zeininger:** Misli i tumač ... Zagreb 1904, str. 33—35, 37—39, 41—44; Pekar I. Zagreb 1925, br. 16, str. 125—126; **R. Horvat:** Historijat pekarskog ceha u Zagrebu (Pekar II. Zagreb 1926, br. 18, str. 137—138); **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 8, 25, 41—42, 59—60 (za pekare), str. 8—10, 30, 38—39, 44—45 (za mlinare)

27) **R. Jelić:** Grgur Mrganić (Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII. Zagreb 1960, str. 487—508); **A. Piesevoli:** Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII st. (Zadar. Zbornik. Zagreb 1964, str. 23—47)

28) DA Dubrovnik, Liber Consilii Minoris 27125/II

29) **D. Roller:** Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 2). Zagreb 1951, str. 157—158

30) MA Ljubljana, Varia Mag. I, fasc. 2; **V. Valenčić:** Gostinska in prehranjevalna obrt (Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Zbornik razprav. Ljubljana 1972, str. 115—141)

31) **H. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463—1878. II. Mostar (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU knj. 35. Zagreb 1951, str. 61—138)

32) **A. Koblar:** Cehi v Kranju (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XII. Ljubljana 1902, str. 181—184); **J. Žontar:** Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939, str. 195—198

33) Kreisarchiv München, fasc. 34-a/b, No 169; **P. Blaznik:** Škofja Loka in loško gospostvo 973—1803. Škofja Loka 1973, str. 276—277

34) **V. Skarić:** Zanatska privreda u Sarajevu starih vremena. Sarajevo 1924, str. 12; **H. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463—1878. Sarajevo 1935, str. 78—79

35) Vidi napomenu pod 9); neobično je lijepa cehovska škrinja toga ceha (**K. Filić:** Varaždinski muzej. Varaždin 1943, str. 63—67)

36) **A. Gubo:** Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart. Graz 1909, str. 233, 253—256; **J. Orožen:** Zgodovina Celja III. Celje 1930. str. 36—39; **J. Orožen:** Zgodovina obrti v Celju in severovzhodni Sloveniji. Celje 1971, str. 75

37) **T. R. Đorđević:** Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od drugog ustanka do esnafske uredbe 1847 godine. Beograd 1925, str. 103; **D. J. Popović:** Srbija i Beograd od požarevačkog do beogradskog mira 1718—1739. Beograd 1950, str. 251—252; **N. Vučo** (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 336—337)

38) **R. G. Puff:** Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I. Graz 1847, str. 245—247

39) **D. Feletar:** Legrad. Čakovec 1971, str. 174—175

40) Nešto iz povijesti koprivničkih cehova (Podravski glasnik I. Koprivnica 1921, br. 9—10); **R. Horvat:** Poviest slob. i kr. grada Koprivnice. Zagreb 1943, str. 186—187; **R. Horvat:** Zaštitnici koprivničkih cehova (Hrvatska prošlost V. Zagreb 1943, str. 42—43); **D. Feletar:** Podravina. Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske. Koprivnica 1973, str. 96

41) **M. Androić:** Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću (Varaždin u XVIII i političko-kameralni studij. Zagreb-Varaždin 1972, str. 15—88); slika vrča u Enciklopediji Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 339

42) **Pančevo** je 1974. godine za cijelu Banatsku vojnu krajinu dobilo privilegij zajedničkog ceha (8 rufeta), **Bela Crkva** 1975. godine zasebni privilegij, a zatim 1818. godine **Vršac** (13 esnafa s 59 zanata), **Veliki Bečkerek** (Zrenjanin) također 1818. godine (9 esnafa), 1819. godine **Kikinda** (4 esnafa), te još 1835. godine i **Alibunar.** — Arhiv SAN Karlovci, Magistrat 1753 br. 34; 1768-privilegij Zemuna; **F. Millecker:** Istorija Vršca I. Pančevo 1886, str. 262; **I. Soppron:** Monographie von Semlin und Umgebung. Semlin 1890, str. 327, 349, 363-366, 434, 519; **M. Érdujhelyi:** Geschichte der Neusatz. Neusatz 1895, str. 272—273; **F. Millecker:** Istorija Pančeva. Pančevo 1925, str. 84; **F. Millecker:** Istorija Banatske vojne granice. Pančevo 1929, str. 70; **V. Stajić:** Građansko društvo i seljaci. Vojvodina II. Novi Sad 1940, str. 198; **F. Millecker:** Geschichte des Gewerbes im Banat. Vršac 1940, str. 13, 21; **M. Milošev:** Prilog proučavanju života i rada rufeta u južnom Banatu u XVIII i XIX veku (Rad vojvodjanskih muzeja I. Novi Sad 1952, str. 170—178); **M. Šulman:** Cehovski običaji u Subotici (Rad vojvodjanskih muzeja II. Novi Sad 1953, str. 197—199); **T. Krstonašić:** Cehovi i pojava prvih zanatskih udruženja i zadruga u Vojvodini (Rad vojvodjanskih muzeja III. Novi Sad 1954, str. 272—277); Novi Sad. Monografija. Novi Sad 1956, str. 43; **R. Mamuzić:** Zanatske slave srpskih esnafa u Zemunu i njihovi barjaci (Rad vojvodjanskih muzeja VIII. Novi Sad 1959, str. 232—236); **M. Milošev:** Neki seoski esnafi u Banatu (Rad vojvodjanskih muzeja X. Novi Sad 1961, str. 168—175)

43) **F. Vaniček:** Specialgeschichte der Militärgrenze II. Wien 1875, str. 629—632; **R. Lopašić:** Karlovac, poviest i mjestopis grada i okolice. Zagreb 1879, str. 60—61; **R. Strohal:** Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac 1906, str. 187; **K. Mihoković:** Karlovački cehovi i obrti u XVIII i XIX stoljeću (Karlovac. Radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti. Karlovac 1970, str. 105—160)

44) HA Karlovac, Magistrat No 1108—1785; Propis o označivanju kruha već je ranije postojao u Osijeku (Tvrđi), čiji municipalni statut iz 1698. godine (§ 17) određuje posebno označivanje kruha, kako bi se prekršitelji lakše i brže mogli primjerno kazniti (**I. Mažuran:** Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine. Uvod u historiju Osijeka XVIII stoljeća. Osijek 1965, str. 39). Posebnu oznaku, odnosno pečat morali su na svoj kruh stavljati i pekari u Ljubljani od 1793. godine (**I. Vrhovec:** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Ljubljana 1886, str. 262—264), a i pekari u Celju (**J. Orožen:** Zgodovina obrti v Celju in severovzhodni Sloveniji. Celje 1971,

str. 75—76; **J. Orožen:** Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, str. 374—375). — Suprotno ovoj odredbi postojao je na primjer u Kranju propis još iz 16. stoljeća, po kojemu su pekari bili dužni svoj kruh predavati određenom prodavaču u »kruharni«. Njemu je bilo najstrože zabranjeno odati kupcu ime pekara, koji je ispekao kupljeni kruh. Zato se i poredak polica za odlaganje kruha morao svakog tjedna mijenjati. **A. Koblar:** Cehi v Kranju (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XII. Ljubljana 1902, str. 181—184); **J. Žontar:** Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939, str. 112

45) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 32—33; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 72

46) **M. Lang:** Samobor (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU XVII. Zagreb 1912, str. 236); **J. Kocijanić:** Odanost Samobora djedovskoj katoličkoj vjeri (Samobor. Zagreb 1942, str. 36, 76); **M. Žeželj:** Obrtničke bratovštine i cehovi (Samobor u prošlosti i sadašnjosti. Monografski zbornik. Zagreb 1971, str. 76—77)

47) Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti ... Zagreb 1896, str. 223, br. 603, 611; **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 79—80; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 83

48) **V. Rudolf:** Zajednička obrtnička zadruga u Sisku 1836—1936. Sisak 1936, str. 12; **R. Bićanić** o. c. str. 72

49) **S. Ortner:** Povjest gradine i trgovišta Krapine. Krapina 1899, str. 120; **R. Bićanić** o. c. str. 73; **A. Kozina:** Krapina i okolica kroz stoljeća. Krapina 1960, str. 57—63

50) **J. Đerfi:** Privredna kretanja u komuni Slav. Požega (Požeški zbornik I. Slav. Požega 1961, str. 217—237)

51) **T. R. Đorđević:** Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od drugog ustanka do esnafske uredbe 1847 godine. Beograd 1925, str. 231, 240—242

PEKARSKI OBRTNICI 19. I 20. STOLJEĆA

Cehovske tradicije ranijih stoljeća dominiraju kod pekarskih obrtnika Zagreba još i u prvoj polovici 19. stoljeća sve do završnog procesa likvidacije cehovskih korporacija. Ipak treba upozoriti na neke promjene, koje su već potkraj 18. stoljeća došle do jačeg izražaja, da bi u prvim decenijima 19. stoljeća poprimile nove karakteristike i kod pekarskih obrtnika u tome gradu. Pokušaji reformiranja cehova od strane carice Marije Terezije (1740—1780) i cara Josipa II. (1780—1790) ostavile su tragove u skučivanju sloboda cehovskih zajednica. Treba se prisjetiti, da je već car Leopold I. (1657—1705) svojim obrtnim redom iz 1689. godine znatno ograničio djelokrug cehova. To se naročito odnosi na odlučivanje o broju majstora u pojedinom gradu, o čemu je od tog vremena stvarno odlučivala gradska uprava. Zatim je car Karlo VI. (1711—1740) 1832. godine potvrdio taj obrtni red (Zunftnorma), ali i cehovsku samostalnost u biti gotovo sasvim ukinuo. Ustanovljavanje cehova od tada je isključivo pravo vladara, koji izdaje privilegije i određuje pravila, a zabranjeno je svako neposredno dopisivanje između cehova, pa su oni obavezni to činiti jedino posredstvom lokalnih vlasti. Oduzeto je pravo cehovskim majstorima da samostalno odlučuju o cijenama proizvoda, a zabranjene su i razne tradicionalne ceremonije (vrlo često smiješne i besmislene) prilikom oslobađanja šegrta itd.[1] Carica Marija Terezija naredila je 1749. godine opću reviziju svih cehova, pa su oni morali izručiti svoje privilegije i statute vlastima i zatražiti od vlade odobrenje za daljnje djelovanje ceha uz predloženi iskaz o broju članstva i o imovnom stanju cehovske zajednice. Carica je nakon toga 1767. godine izdala novi cehovski red želeći sve cehove u monarhiji ne samo reorganizirati, nego i unificirati njihovo djelovanje. Slijedio je zatim patent cara Josipa II. 1783. godine, kojim je on bezuspješno pokušao cehove potpuno ukinuti, ali je bio prisiljen već 1790. godine povući ga. Od 1791. do 1813. godine doneseno je također više propisa o dalnjem ograničavanju cehovskih prava,[2] da bi zatim car Franjo I. (1792—1835) proklamiranjem novog cehovskog reda [3] priveo reforme u završnu fazu, koja je prethodila potpunom ukidanju cehova, o čemu je u ranijim poglavljima već bilo govora.

Francuska revolucija (1789. godine) uzdrmala je u temeljima i feudalni poredak u habsburškoj monarhiji, a s njime i njegov privjesak — cehovske organizacije, koje su od vajkada težile za nekim oponašanjem ustanove plemstva i plemićkih rodova pozivajući se sa sentimentalnošću i posebnim ponosom na »plemenitost« ceha. Smatrale su, naime, da su i one dobivanjem vladareve diplome i privilegija stekle pravo na plemenitots cehovskog roda kao što je i plemstvo stečeno vladarevom diplomom i privilegijem. Zato su i one slijedeći plemićku heraldiku oponašale njegove grbove i stvarale svoje cehovske »grbove« (štit, Schild) itd.[4] Rušenje tradicija zasnovanih na plemstvu zato se oštro odrazilo i u razaranju »plemenitih« cehovskih tradicija upravo od kraja 18. stoljeća dalje. Ratovanja Austrije s Francuzima (1792—1809) uz to su posve izmijenila politiku i odnos vladara prema cehovima, pa oni u strahu od revolucionarnih pojava nastoje u svojim rukama čvrsto držati nadzor nad njima i njihovim djelovanjem, napose zbog stalnog umnožavanja osposobljenih pomoćnika (kalfi), koji su predstavljali potencijalnu revolucionarnu opasnost radi svog proletariziranja. Tako cehovi, koji su u svom početku u srednjovjekovnim gradovima bili slobodne obrtničke korporacije, pa zatim, privilegirane organizacije na osnovu vladarevih privilegija, ali i znatno skučeni u samostalnosti, postali u 19. stoljeću više ili manje udruženja bazirana na općem obrtnom pravu.[5]

Završetak ratovanja doveo je do naglog i velikog uvećanja broja obrtnika, ali i do njihovog raslojavanja na vrste i podvrste, pa se tako velike i jake cehovske organizacije raspadaju na manje cehovske skupine, koje sve traže samostalnost i vlastite cehove. Vladari, osobito car Franjo I. u svom drugom periodu vladanja (1815—1835), spremno obnavljaju i blagodarno dijele nove cehovske privilegije, ali, dakako, reforfirane i uniformirane prema cehovskom redu iz 1813. godine, te prilagođene interesima vladara i dinastije. U to doba uglavnom pretežu obrti, koji služe potrebaam gradskog stanovništva, dok je onih, što proizvode za masovnu potrošnju, vrlo malo. Među ovima se nalaze u prvom redu mlinari, a donekle i pekari, koji se sada već orijentiraju i na sajmove,

proštenja i slično. Pojavljuje se i početno raslojavanje u pekarskom obrtu, pa već početkom 19. stoljeća postoje i pekari kolača — slastičari uz već ranije poznate srodne medičare (voskare, licitare).[6]

Diferencijacija obrta na podvrste i njihova specijalizacija nužno dovode do prelazne faze ka industrijskoj proizvodnji, jer se sada proizvodnja ograničuje na sve manje proizvoda unutar jedne grane. No ipak tome prateća pojava manufakture, koja u biti predstavlja prelaznu fazu na putu u kapitalističku industrijalizaciju, mada s jedne strane pomalo kapitalizira manji broj imućnijih obrtnika i istovremeno proletarizira ostale sitnije majstore i kalfe, nema gotovo uopće odraza na pekarski stalež. To treba tumačiti činjenicom, da on po prirodi posla bazira potpuno na ručnom radu. Ali zato manufaktura brzo i nezadrživo prodire u mlinarstvo, koje se i onako oduvijek oslanjalo na mehanizirana (makar i primitivna) postrojenja.[7] Međutim, pojava manufakture pokrenula je pekarstvo upravo u suprotnom smjeru. Ona je, naime, prisilila pekarske obrtnike, da se što bolje osposobe i da s boljim i kvalitetnijim proizvodima za dulje vrijeme onemoguće svako prodiranje industrijalizacije u taj obrt, mada on u 19. stoljeću već počinje postupno upotrebljavati i nova tehnička dostignuća kao što su na primjer parne peći. Jednako se uvode i pojedini pomoćni strojevi, kojima se ručna proizvodnja u svom najnapornijem dijelu tehnološkog procesa — u mijesenju — svodi na minimum.

Osposobljavanju i uopće solidnom izučavanju svoje struke pekarski su cehovi općenito, a zagrebački napose, poklanjali najveću pažnju.[8] O tome su brinuli i vladari, posebno car Josip II., koji je na primjer naredio Vojnoj krajini, da svaka pukovnija odabere po nekoliko dječaka, koji će se na državni trošak školovati za pekarske majstore i tako priviknuti narod na potrošnju boljeg i kvalitetnijeg kruha.[9] Osim toga za cara Franje I. počela se na temelju njegove naredbe od 16. rujna 1816. godine uvoditi obavezna opetovna obuka, a koja je trajala do navršene 15. godine života učenika, odnosno do osposobljenja šegrta za neki obrt. Zatim su reskriptom kraljevskog dvorskog vijeća od 27. siječnja 1827. godine u Vojnoj krajini uvedene trogodišnje opetovnice (od 13. do 16. godine života učenika), pa su tako bili na njihovo pohađanje obavezni i svi šegrti, jer više nisu mogli biti oslobođeni od cehova bez svjedodžbe o polaganju opetovnice. Cehovima je za prekršaje slijedila vrlo visoka kazna od 50 talira.[10] Daljnji korak predstavlja naredba ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 31. ožujka 1854. godine, koja u svom uvodnom dijelu glasi:

»Glavno opredeljenje nedĕljne ili opetovne škole jest nastaviti, popuniti i učvèrstiti školsko podučavanje. Iz toga slĕdi, budući da je većina obèrtničkih šegèrtah dobila nedovoljnu početnu poduku, da se . . . načini

više razdĕlah . . ., koji medju sobom stoje u uzlaznom razmĕrju tako, da se može od nižjega stupnja prelaziti u višji. Šegèrti se imaju odmah, kad se primu, uměstit u onaj razdio, za koi se nadju sposobnimi. Kroz vrĕme podučavanja biva uzlaz u višji razdio po měri učinjenih napredakah . . .«

Gornja naredba smatrana je privremenom, pa je zamijenjena naredbom kraljevskog hrvatsko-slavonskog namjesništva od 17. kolovoza 1856. godine, iz koje izdvajamo najvažnije dijelove:

§ 9. Pohadjati opetovnu i produžnu školu imaju strogu dužnost svi diečaci i dievojke . . . s početkom 13. do dovèršene 15. godine života, zatim svi obèrtnički, i umietnički i tèrgovački šegèrti i to za svega svoga učevnoga vremena.

§ 14. Svaki zanatski i obèrtski majstor i odnosno tèrgovac ima primljene šegèrte zanatlijskom i obèrtničkom stariešini ili predstojniku ceha i odnosno predstojniku tèrgovačkog sbora prijavit najdulje za 14 danah, koi ima shodnim načinom učinit, da se prijava istih odmah preda dotičnoj školi za upisanje u popis opetovnih učenikah. O učinjenoj prijavi ima učitelj . . . izdat pismo o prijavi, koje se ima kod formalnog uzimanja momka u zanat predložit, pa zatim ili kod gospodara momkova ili u cehovskoj škrinji ili kod tèrgovačkog sbora čuvati.

§ 28. Oslobodjenje šegèrta obvezanoga pohadjat kèrstjanski nauk i opetovnu nastavu, pripadalo isto cehu kojem ili se preduzimalo po kakovom dèržatelju tvornice i obèrta ili po sboru tèrgovačkom, može se sbiti samo na temelju sviedočanstva o kèrstjanskom nauku ili opetovnoj školi.[11]

Zatim je u Zagrebu nakon donošenja Obrtnog zakona od 1872. godine pokrenuta akcija za osnivanje srednje obrtne škole,[12] pa je ona osnovana 12. listopada 1882. godine, a Zakon od 10. prosinca 1889. godine dao joj je i definitivno ustrojstvo.[13] Na taj je način napokon bilo uređeno školovanje obrtničkog podmlatka u relativno zadovoljavajućem obliku.

Događaji u revolucionarnim godinama 1848. i 1849. i velike promjene u društvenom i gospodarskom sistemu habsburške monarhije pokrenuli su i nametnuli osnivanje i drugih ustanova uslijed brzog i izvanredno dinamičnog razvitka cjelokupne privrede i početaka njezine industrijalizacije.[14] To se u prvom redu odnosi na ustanovljenje Trgovačko-obrtničkih komora, koje su prema prototipu bečke komore iz 1848. godine formirane kao službene ustanove sa unutrašnjom organizacijom reguliranom posebnim statutom i prema tome bile potpuno ovisne od državnih vlasti.[15] Tako su na temelju zakona od 18. ožujka 1850. godine u toku 1852. godine ustanovljene takove komore u Zagrebu, Rijeci i Osijeku za Hrvatsku i Slavoniju, u Rovinju za Istru, te u Zadru, Splitu i Dubrovniku za Dalmaciju,[16] a zatim zakonom od 29. lipnja 1868. godine u Senju i

zakonom od 15. travnja 1869. godine u Sisku za Vojnu krajinu, ali je ova posljednja 1876. godine pripojena komori u Zagrebu.[17] Inače treba naglasiti, da je u prvom redu zagrebačka komora u svojoj biti bila predstavnik trgovačke buržoazije, koja se razvila u Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća na bazi tranzitno-izvoznog prometa žitom i drvom.[18]

Obrtnici su brzo uvidjeli, da su njihovi interesi u djelovanju Trgovačko-obrtničke komore tek u drugom planu i zato su 1884. godine započeli akciju za osnutak Obrtnog zbora, koji je na osnovu Obrtnog zakona iz 1884. godine (u smislu § 122) bio i osnovan. No već sam njegov početak obilježen je razmiricama i neslogom među osnivačima obrtnicima, pa je zemaljska vlada morala dekretom sazvati izvanrednu skupštinu zbora pridržavši sebi isključivo pravo o eventualnom razrešenju zakonito ustrojenog Obrtnog zbora.[19] Na skupštini održanoj 18. veljače 1894. godine u prisutnosti oko tri stotine obrtnika formiran je upravni odbor i izmijenjena pravila. Odmah je ustanovljena i posebna blagajna za potporu bolesnih i nemoćnih članova, njihovih udova i siročadi, a postavljen je i stalni plaćeni tajnik Obrtnog zbora.[20] Članstvo je svrstano u pogledu plaćanja godišnje članarine u četiri razreda: 1. bez radnika i do 2 šegrta (2 for.), 2. s 2 radnika i 2 šegrta (4 for.), 3. do 6 radnika i 3 šegrta (6 for.) i 4. s više od 6 radnika i sa 4 šegrta (10 for.). Do 1897. godine u Obrtni se zbor učlanilo 1110 obrtnika, koji su zapošljavali 4195 kalfi i 915 šegrta. Djelatnost zbora ograničila se uglavnom na brigu o šegrtskim školama, izgradnju i opremu vlastitog doma,[21] izdavanje svoga glasila (Obrtnički viestnik I. Zagreb 1896) i podnošenje predstavki na vlasti u vezi sa obrtničkim staležom ili obrtničkim zakonodavstvom. Za nas je, međutim, posebno zanimljiva aktivnost pekarske grupacije, koja je osnovana početkom 1896. godine na inicijativu Vjekoslava Wielanda, koji joj je bio i prvi predsjednik. Ona je u nastojanju oko unapređenja svoje struke organizirala u Zagrebu dva kongresa pekara sa stručnim predavanjima, i to prvi 10/11. kolovoza 1904. godine i drugi 22. lipnja 1926. godine.[22] Neposredno pred početak drugog svjetskog rata, naime u siječnju 1937. godine, osnovan je Savez hrvatskih pekarskih obrtnika, koji je izdavao stručni polumjesečnik (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937).[23]

A sada se vratimo na početak 19. stoljeća i pogledajmo kakve su bile zagrebačke obrtničke pekarne, na kojim su se lokalitetima u gradu nalazile i koji su im bili vlasnici — majstori u posljednjih sto i pedeset godina.

Sve do polovice 19. stoljeća pekarske radionice su bile uglavnom vrlo skromne, skučene unutar zbijenih gradskih kuća i ograničene na najnužniji prostor nešto veće sobe u majstorovoj kući ili prigradnji uz nju, u kojoj je bila smještena primitivna ozidana krušna peć jedva nešto veća od običnih seoskih krušnih peći rimskog tipa. Cijela oprema

radionice sastojala se od radnih stolova, polica za kruh, korita, čabrova i suđa s najnužnijim pomoćnim alatom. Uz radionicu je bila ostava za brašno, a u dvorištu drvarnica. Pekareva prodavaonica (dućan) u pravilu i nije postojala, jer je pekar svoje proizvode odmah nakon dovršenog pečenja prodavao kroz prozor same radionice. Imućniji pekari tek su oko 1830. godine smjestili svoje male dućane oko Harmice, tada već smatrane glavnim gradskim trgom. Prvu pravu pekarnu izgradio je pekar Ferdinand Fritz 1845. godine u Ilici, a prvu parnu peć, tadanje najveće dostignuće pekarske tehnike, postavio je tek 1888. godine poznati pekarski obrtnik Benjamin Zeininger u svojoj novoj pekarni.[24]

Sve do polovice 19. stoljeća sav pekarski posao obavljao je uglavnom majstor sam ili uz pomoć jednog šegrta i kojega od članova svoje obitelji, obično žene. Za više radnih snaga nije bilo ni potrebe, jer je količina proizvodnje bila ograničena i unaprijed poznata, a pekar je imao svoje stalne kupce. Uostalom za više uposlenih nije bilo ni mjesta u prostorno tako skučenoj radionici. Preokret u takvom načinu rada donijele su već prve godine nakon odlaska Francuza iz naših krajeva. Oni su, naime, kao tradicionalno poznati napredni pekari sa svojim vojnim garnizonima imali i vlastite pekarske majstore, od kojih su štošta čuli i naučili mnogi naši pekari, koji su na bilo koji način dolazili s njihovom vojskom u kontakt. Osim toga su pojedini pekarski kalfe na svojim »vandranjima« u to vrijeme obilazili ne samo austrijske i njemačke pokrajine po ustaljenom itineraru, nego i druge zemlje, osobito Francusku i Italiju i tako uvelike proširili svoje stručno znanje. Vrativši se kući, bili su upravo oni nosioci novih ideja i prvih pokušaja osuvremenjivanja tadašnjeg zagrebačkog pekarstva. U drugoj polovici 19. stoljeća zapaža se i prodiranje kapitalizma, koji sa sobom donosi korjenite promjene u svim obrtima, pa i u pekarstvu. Kapital pomalo ulazi u obrt u obliku manjih pomoćnih strojeva, građenja prostranijih radionica i odijeljenih prodavaonica, uskladištavanja većih zaliha sirovina i dobivanja kredita za opremu pekarni. Sve to obrtnika neprimjetno veže za rentabilnost uloženog novca — kapitala. On zato radi s većim brojem pomoćnog osoblja i tako nesvjesno prekida dugu cehovsku tradiciju, kada je majstor radio s pomoćnikom zajedno isti posao, s njime stanovao pod istim krovom i s njime se hranio za istim obiteljskim stolom. On sada imade većih briga oko komercijalnog vođenja posla, s kalkulacijom, nabavkama sirovina i nužnom računskom administracijom, pa veći dio izvršnog rada prepušta pomoćnom osoblju.[25]

Nakon sjedinjenja svih zagrebačkih općina u jedan jedinstveni grad 1850. godine i izdanja poznatog naputka o vođenju trgovina i obrta bana Jelačića od 2. travnja 1851. godine, te osobito nakon patenta cara Franje Josipa I. od 20. prosinca 1859. godine, kojim je proklamirana

sloboda obrta,[26] gradska uprava počinje strogo voditi kontrolu kvalitete pekarskih proizvoda,[27] a postepeno posvećuje i sve veću brigu oko doličnog izgleda i uređenja dućana i radionica putem pritiska na njihove vlasnike kod izdavanja obrtnih dozvola. Tako je 1860. godine ustanovljen prvi službeni registar o obrtima, doduše još nepotpun, jer su u nj uvođene samo nove obrtne dozvole ili obnovljene ukoliko su obrtnici mijenjali lokaciju svog obrta, dok se o starim cehovskim majstorima, koji još uvijek rade, ne vodi evidencija. Tako je potrajalo do 1884. godine, kada je na temelju novog Obrtnog zakona uveden pravi obrtni registar i zatim nastavljen do kraja 1931. godine. U međuvremenu je većina tih cehovskih majstora već pomrla, a njihove obrte su nastavljale udove i sinovi, zakupci i posve novi obrtnici, koji su prekupili te pekarne. U toku 1932. i 1933. godine gradska uprava provela je radikalnu reviziju svih obrtnih dozvola s time da su sve obrtnice morale biti vraćene Gradskom poglavarstvu, koje je zatim po novim kriterijima svakom obrtniku izdalo novu obrtnu dozvolu. Taj registar ostao je u upotrebi sve do 1948. godine, kada je registracija obrta prenesena na rajonske Narodne odbore.

Pojedini napredniji i imućniji pekarski obrtnici počeli su samoinicijativno modernizirati svoje pekarne u posljednjim decenijama 19. stoljeća, pa su neke od njih važile kao suvremeno uređena pekarska postrojenja i bile na glasu po svojim proizvodima, a pojedini pekari su postali i dvorski dobavljači. Nakon prve parne peći Benjamina Zeiningera (1888. godine) postepeno je preudešeno do početka prvog svjetskog rata još kojih deset pekarna na taj sistem, da bi zatim do 1927. godine bilo postavljeno još devet parnih peći, pa je Zagreb u to vrijeme imao dvadesetak moderno uređenih pekarna, koje su svoje kapacitete učetverostručile.[28] Istovremeno je zapažena redovita pojava brzog obustavljanja obrta većine novih pekarskih obrtnika, koji nisu financijski izdržali početnu fazu poslovanja, pa su se zato vrlo često na pojedinim lokacijama mijenjali vlasnici.[29]

U zadnjem deceniju pred drugi svjetski rat modernizacija zagrebačkih pekarna opet se naglo ubrzala, te je u to doba postavljeno oko 60 novih parnih peći sa suvremenim postrojenjima, a pojavila se i tendencija za izgradnju jedne industrijske pekarne. Tako je Zagreb bio smatran vrlo naprednim pekarskim gradom, koji je brojčano raspolagao s više parnih pekarna od mnogih drugih gradova srednje Evrope, pa i onih većih, tako poimenice od Beča, Graza, Budimpešte ili Praga.[30] Tome je svakako doprinjela »Naredba o uređenju pekarskih radionica i o prodaji kruha i peciva u gradu Zagrebu« iz 1931. godine. Kako je ona bila neobično važna za daljnji razvoj pekarstva u Zagrebu, a uz to je bila i prva takove vrste kod nas, to je donosimo u izvatku.[31]

§ 1. Sve pekarske radionice u kojima se pecivo i slastice izrađuju i prodavaju, te prodavaonice kruha, peciva i slastica ... obavezuju se.

§ 2. Pekarska radionica mora imati dva odjeljenja (poslovne prostorije i stanovi za radništvo). Poslovne prostorije moraju imati garderobu, zahode, kupaonu, ložionu, spremište goriva, skladišta brašna, izbu za maslac, ulje, kimel, sol i ostalo, radionu s peći, zatvoreni prostor za držanje tijesta u hladu, spremište za pecivo i natkriti prostor za otpremu peciva u kolima. U drugom odjeljenju mora se nalaziti stan za radnike s blagovaonicom (po mogućnosti), s kupaonom, tuševima i zahodima. Ako uz radionu nije stan, moraju kupaona i zahodi s odjeljenjima za presvlačenje biti u vezi s radionicom. Bezuvjetno moraju postojati: prostorija za svlačenje, prostorija za kupanje s ulazom iz prve, prostorija za oblačenje radnog odijela s ulazom u radionu.

§ 3. Svako odjeljenje u pekarskoj radionici mora biti izolirano zidom (opeka, beton) i smješteno u suhoj i svjetloj zgradi (za nju potrebna građevna i uporabna dozvola).

§ 4. Svako odjeljenje mora imati izravnu naravnu ventilaciju, po potrebi i umjetnu, dobro osvjetljenje, dobro okrečenje itd.

§ 5. Svako odjeljenje mora služiti samo svrsi za koju je namijenjeno.

§§ 6—26 detaljno se bave ovdje spomenutim prostorijama, §§ 27—30 o stanovima radnika, § 31 o hrani radnika, §§ 32—45 o prodavaonici i prodaji kruha i peciva, §§ 46—56 o higijeni rada (liječnički pregled svaka dva mjeseca, djeci ispod 14 godina života se zabranjuje zaposlenje, vršenja nadzora nad pranjem radništva, propisuje se radna odjeća radnika, zabranjuje sjedenje i ležanje na namještaju radionice, detaljno propisuje red i čistoća itd.), § 57 navodi kazne, a §§ 58—60 su prelazne odredbe.

Neobično je zanimljivo pratiti postojanje ustaljenih lokacija pekarskog obrta u Zagrebu. Među najstarije takove lokacije treba u prvome redu uvrstiti one, čija tradicija vuče svoje korijene još iz srednjega vijeka. To je za Gradec ponajprije podgrađe na Potoku (od 13. stoljeća), pa zatim Pivarska i Mesnička ulica, te podgrađe Ilica s dijelom Harmice,[32] a za Kaptol na Opatovini i Dolcu, u Novoj vesi i Laškoj vesi, te dijelu Harmice oko vrela Manduševca.[33] Kako su se neka od naselja, osobito na području današnjeg Dolnjeg grada u užem smislu, u toku 18. i naročito 19. stoljeća širila, a od početka ovog stoljeća nastajala i posve nova udaljena od gradskog centra, to su nastajale i neke nove lokacije. Istovremeno oko polovice 19. stoljeća pekari nastoje svoje pekare i dućane smjestiti u blizini glavnog gradskog središta, današnjeg Trga Republike i početka Ilice. Zato smo na osnovu dostupnih dokumenata izradili pregled svih postojećih lokaliteta, koji su očito grupirani u manje središne

punktove, koje smo prema uobičajenim skupnim nazivima dijela grada svrstali u odgovarajuće skupine. Uz lokaciju naznačeno je ime posjednika obrtne dozvole u odgovarajućem vremenskom razdoblju. Treba napomenuti, da su očigledno neki pekarski lokaliteti bili u stvarnom vlasništvu prvog pekarskog obrtnika — nazovimo ga matičnog, jer su po njemu kupci kroz niz godina nazivali i pekarnu, ili njegove obitelji i u vrijeme obavljanja obrta po drugim imaocima obrtne dozvole. Vrlo često su oni zapravo bili u zakupnom odnosu, pa se kontinuitet ponekad na kraće ili dulje vrijeme prekida i ponovno uspostavlja po članovima iste pekarske obitelji. Glavni uzrok tome je sigurno postojanje izgrađene pekarske peći, čime je bila pružena jevtinija mogućnost započimanja samostalnog poslovanja novim tek izučenim obrtnicima, ali i postojeća stalna klijentela prijašnjeg pekarskog obrtnika. Pekarska tradicija pojedinih lokaliteta bila je toliko jaka, da se održala sve do današnjih dana.

Napomene

1) **I. Soppron:** Monographie von Semlin und Umgebung. Semlin 1890, str. 363—364; **J. Gruden:** Zgodovina slovenskega naroda I. Celovec 1910, str. 1033; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 9—10; Historija naroda Jugoslavije II. Zagreb 1959, str. 712
2) **J. Kautz:** Entwicklungsgeschichte der volkswirtschaftlichen Ideen in Ungarn und deren Einfluss auf das Gemeinwesen. Budapest 1876, str. 14—76; **M. Bermann:** Maria Theresia und Kaiser Josef II. in ihrem Leben und Wirken. Leipzig 1881, str. 897—902, 910—924, 952—960
3) To je primjena »Allgemeine Zunftordnung« na područje Madžarske i Hrvatske publicirana u posebnoj publikaciji: Opchinzke naredbe za szkupchinu y drustvo czehov kralyestva ungerzkoga (Budim 1813)
4) Usporedi table s grbovima njemačkih cehova, a ti su bili uzor našim cehovima u Brockhaus'Konversations-Lexikon XVI. Leipzig 1908, str. 1041—1043
5) **J Slokar:** Geschichte der oesterreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien 1914, str. 86, 92, 133—140
6) Statistički podaci iz početka 19. stoljeća pokazuju, da je uz veći broj mlinara (na primjer Zagreb 12, Varaždin 15, Požega 3) i dosta pekara (Zagreb 8, Varaždin 9, Požega 4) već i po jedan pekar slastica u svakom od tih gradova (**A. Demian:** Statistisches Darstellung des Koenigreichs Ungarn und der dazu gehoerigen Laender I. Wien 1805, str. 520—524; II. Wien 1806, str. 193—217
7) Zato se i među našim prvim manufakturama pojavljuju upravo mlinovi, koji ubrzo postaju i glavni nosioci industrijalizacije (**R. Bićanić** o. c. str. 5, 412—413; **J. F. Lockwood:** Flour milling. Liverpool 1945; **J. F. Lockwood:** Die Mehlmüllerei. Detmold 1951; **J. F. Lockwood:** Mlinarstvo. Subotica 1956, 25—36. — Vidi više u poglavlju: Od vodenice do modernog paromlina.
8) **E. Schild:** Der junge Bäcker. Giessen 1973, str. 18—19; o samom naukovanju više se govori u prethodnom poglavlju.
9) **A. Cuvaj:** Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas II. Zagreb 1910, str. 109
10) **L. Szalay:** Die historischen Denkmäler Ungarns II. Pest 1966—75, str. 341—342; **A. Cuvaj** o. c. str. 506—508

11) Na šegrte se odnose i §§ 15, 16, 29 i 30 (**A. Cuvaj:** Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas IV. Zagreb 1910, str. 167—174)
12) Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu podnijela je zemaljskoj vladi 28. prosinca 1876. godine prijedlog, da se upotrebe sredstva iz komercijalno-gospodarske zaklade, osnovane još 1780. godine od carice Marije Terezije (Narodne novine XLIII. Zagreb 1877, br. 2)
13) § 3. Obrtna škola ima dva razdjela: A) Školu i radionu za naučnike (šegrte) B) Produžnu školu za pomoćnike (djetiće, kalfe). Vidi kod **A. Cuvaj:** Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas VII Zagreb 1911, str. 156—160
14) **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str.309
15) Suprotno tipu engleskih komora, koje su bile potpuno slobodne korporacije dotičnih staleža uključenih u komorsku zajednicu
16) U vrijeme francuske uprave u našim krajevima postojale su neslužbeno trgovačke komore u Splitu (1806), Zadru (1807) i Dubrovniku (1808), a službeno su osnovane na osnovu Napoleonovog dekreta od 15. travnja 1811. godine (Decret Imperial sur l'Organisation de l'Illyrie art. 116—VIII) samo u Rijeci i Dubrovniku. Međutim, one su nakon odlaska Francuza likvidirane i nemaju nikakve veze s komorama osnivanim kasnije od Austrije. Usporedi Recueil de lois, decrets et reglements a l'usage des Provinces Illyriennes V. Paris 1812, str. 8, **P. Pisani:** La Dalmatie 1797 à 1815, Épisode des conquêtes Napoléoniennes. Paris, 1893, str. 363, **J. Onyszkiewicz:** Stota obljetnica 1808—1908 trgovačko-obrtničke komore u Dubrovniku. Povjestničke crtice iz prvih sto godina opstanka komore. Dubrovnik 1908; **B. Vošnjak:** Ustava in uprava Ilirskih dežel 1809— — 1813. Ljubljana 1910, str. 218, 222—232; **M. Antula:** Komore (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 392—396); **P. Paskijević:** Die Handelskammern in Südslavien. Stuttgart 1930, str. 175; **M. Pivec-Stelè:** La vie economique des Provinces Illyriennes 1809—1813. Paris 1930, str. 129—130; **G. Viezzoli:** Fiume durante la dominazione francese 1809—1813 (Fiume, rivista XIII—XIV. Fiume 1938, str. 23—99); **D. Klen:** Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske JAZU knj. 8). Zagreb 1959, str. 7—8, 15—24
17) 50. godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1852—1902. Zagreb 1903, str. 1—8, 53—55; **R. Horvat:** Povjest Hrvatske. Petrinja 1904, str. 612; **S. Popovitch:** Les corporations de métiers et les chambres consultatives en Yougoslavie. Peris 1923; **A. Cuvaj:** Privredne komore. Zagreb 1925; **M. Antula:** Komore (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 392—396); **R. Bićanić** o. c. str. 342—355; **M. Despot:** Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske Z.agreb 1967, str. 27—69); **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću Zagreb 1972,str. 87. Zahtjev za komorama, koje bi bile zakoniti predstavnici interesa trgovačkog i industrijskog kapitala i obrtnika sadržan je i u peticiji Hrvatskog sabora 1848. godine (**S. Pejaković:** Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Wien 1861, str. 166—170 (§§ 11 i 22)
18) **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str. 81; vidi i **R. Bićanić** o. c. str. 347,355—361
19) Vladina odluka br. 32778—1893 od 7. kolovoza 1893
20) Tajničku službu vršili Ferdo Šnidaršić do 1903, godine a zatim Pavao Gašparović
21) Od 1894. godine izdvajan je godišnji iznos u tu svrhu, gradska općina odstupila je besplatno gradilište, a gradnja i oprema doma dovršene su 1908—

—1910, te je zatim stvorena zakladnica o imovini i odobrena od zemaljske vlade 19. studenog 1911. godine (br. 66344—1911). — Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 21—51

22) Prva pravila potvrdila zemaljska vlada 5. ožujka 1896. godine, a nova pravila 28. kolovoza 1901. godine (Hrvatski pekar II. Zagreb 1901, br. 6, str. 1—3; br. 8, str. 1—2; br. 20, str. 3; Pekar I. Zagreb 1925, str. 109—110, 117; II. Zagreb 1926, str. 129—130; Hrvatski pekar II. Zagreb 1938, br. 25, str. 3)

23) Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 1, str. 2—4 (s nacrtom pravila); br. 3, str. 2

24) Ilustrovani vodič po Zagrebu i njegovoj okolici. Zagreb 1888 (reklamni oglas na cijeloj strani u dodatku knjige); **A. Zeininger:** Misli i tumač. Odlomak folklorističke radnje. Zagreb 1904, str. 37, 39—40, 44; Zagreb II. Zagreb 1934, str. 302—304

25) **M. Mirković:** Zanatska politika. Zagreb 1934, str. 74—75; **M. Mirković:** Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 389—391

26) Vidi napomene pod 34) i 35) u poglavlju: Obrtne bratovštine i cehovske korporacije u Zagrebu

27) O tome vrlo ilustrovano svjedoči »Proglas« Gradskog poglavarstva od 13. studenog 1862. godine, objavljen u dnevniku Pozor (Obzor) III. Zagreb 18. XI. 1862, br. 265 (vidi reprodukciju u prilogu)

28) Izvještaj Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za god. 1927. Zagreb 1928, str. 178

29) Da se vidi koliko je bila slaba financijska mogućnost pekarskih obrtnika (bilo ih je tada 20—30), može poslužiti usporedba njihovog oporezovanja s nekim drugim obrtnicima sredinom 19. stoljeća (**R. Bićanić** o.c. str. 58):

Porezovnici	Najniži	Najviši	Prosjek
krojači	0,2	68,0	3,6
mlinari	0,5	94,1	10,5
mesari	0,5	48,0	10,5
postolari	0,3	29,0	3,8
pekari	0,8	59,0	8,0
kovači	0,5	28,0	2,5
tkalci	0,2	15,0	1,8
stolari	0,5	41,0	3,5

30) Hrvatski pekar II. Zagreb 1938, br. 18, str. 3—4; br. 22, str. 3; br. 27, str. 5

31) Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba godine 1931. Zagreb 1931, str. 177—183

32) To su današnja Tkalčićeva ulica do Medvedgradske, Basaričekova i Mesnička ulica, te zapadna i južna strana Trga Republike

33) Nazivi uglavnom odgovaraju današnjim, Laška ves se odnosi na gornji dio današnje Vlaške ulice otprilike do Smičiklasove ulice, a kaptolski dio Harmice obuhvaća sjevernu i istočnu stranu Trga Republike

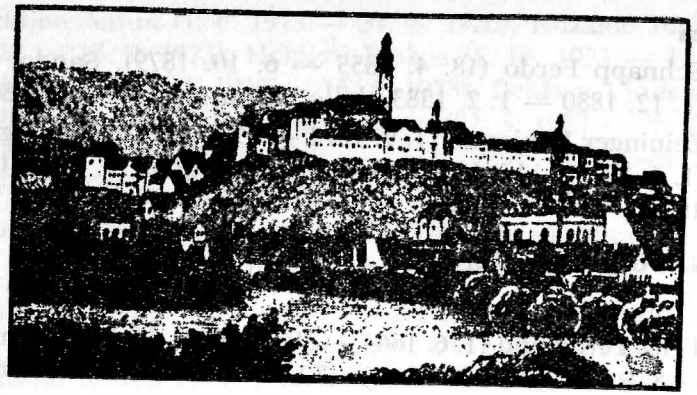

PREGLED LOKACIJA ZAGREBAČKIH PEKARA

I. GORNJI GRAD

Pivarska (Basaričekova) ulica

br. 8 Saračević Adolf (29. 5. 1863 — 10. 3. 1864), Korš Ivan (10. 3. 1864 — 10. 3. 1867), Poljak Gjuro (30. 9. 1867 — 30. 9. 1870), Hrastić Stjepan (31. 10. 1870 — 1. 3. 1889, 7. 8. 1900 — 30. 11. 1900), Rukavina Blaž (1. 10. 1894 — 1. 11. 1906), Celjak Vid (6. 11. 1906 — 1. 8. 1907), Kic Vinko (20. 7. 1907 — 7. 11. 1909), Žabčić Franjo (8. 11. 1909 — 15. 3. 1915, 16. 8. 1916 — 1. 10. 1931), Tomšič Ivan (1. 11. 1931 — 14. 1. 1946) od 22. 8. 1935 samo kekse i pecivo), Lesjak Franjo (13. 2. 1935 — 21. 8. 1948)

Jurjevska ulica

br. 63 Krautblatt Adolf (30. 6. 1919 — 29. 4. 1927)

Mesnička ulica

br. 6 Bobek Katarina (1. 1. 1929 — 15. 6. 1931), Tomaško Mijo (7. 10. 1932 — 21. 2. 1933), Houš Albin (9. 6. 1933 — 14. 12. 1948)

br. 34 Hoinig Josip (1. 3. 1815 — 31. 3. 1831), Kraus Bogomir (1. 4. 1831 — 1. 6. 1863), Kraus Ferdinand (1. 6. 1863 — 25. 11. 1884), Kraus Bogomir ml. (26. 11. 1884 — 1. 3. 1889), Hrastić Stjepan (1. 3. 1889 — 30. 4. 1899), Guštak Franjo (17. 5. 1899 — 4. 8. 1938), Patrun David (16. 9. 1939 — 21. 1. 1948)

Duga ulica

br. 14 Schnapp Ferdo (18. 4. 1855 — 6. 10. 1879), Šandor Vatroslav (1. 12. 1880 — 1. 2. 1883, dalje udova Ana — 1. 7. 1886)

br. 14 Zeininger Benjamin (1. 9. 1872 — 29. 8. 1892), Zeininger Andrija (1. 6. 1893 — 15. 12. 1910), Zeininger Julka (19. 12. 1910 — 9. 12. 1940)

II. DOLNJI GRAD — CENTAR

Ilica

br. 8 Fritz Ferdinand (1. 6. 1844 — 30. 4. 1850), Halm Anton (3. 6. 1850 — 8. 9. 1861), Šnabl Matija (30. 10. 1861 — 30. 4. 1866)

br. 11 Balia Stjepan (6. 8. 1868 — 16. 2. 1877), Guthard Josip (4. 9. 1877 — 1. 12. 1883), Guthard Artur Vilim (1. 12. 1883 — 1. 2. 1901), Guthard Marija (1. 2. 1901 — 15. 4. 1905), Guthard Rudolf (15. 4. 1905 — 30. 4. 1912)

br. 22 Černetič Martin (1. 9. 1830 — 1. 6. 1841), Schwarzwald Josip (1. 6. 1841 — 8. 3. 1853), Hoinig Josip ml. (29. 5. 1863 — 30. 6. 1867), Šandor Vatroslav (2. 9. 1867 — 1. 12. 1880), Nikolić Juro (21. 7. 1883 — 18. 11. 1883)

br. 42 Majcen Andrija (1. 4. 1843 — 31. 8. 1877), Majcen Adela (30. 8. 1883 — 1. 10. 1885), Majcen Andro (1. 10. 1885 — 20. 7. 1897), Majcen Antun (21. 7. 1897 — 18. 4. 1902, dalje udova 1. 1. 1903 — 30. 9. 1904), Stolzer Samuel (7. 10. 1904 — 10. 7. 1905), Fuchs Eduard (11. 7. 1905 — 24. 7. 1909), Rukavina Rudolf (25. 7. 1909 — 31. 1. 1913)

br. 63 Miles Juraj (8. 5. 1861 — 8. 5. 1863), Barišić Škender (24. 5. 1866 — 1. 11. 1894), Kalapir Mirko (11. 9. 1902 — 1. 2. 1904), Rožman Ivan (1. 10. 1904 — 1. 9. 1905), Halapir Mirko (1. 9. 1905 — 1. 10. 1907), Loebl Milan (1. 4. 1908 — 4. 8. 1909)

br. 75 Blažeković Sofija (25. 9. 1877 — 15. 5. 1884), Blažeković Marija (16. 5. 1884 — 31. 12. 1884), Petković Stjepan (20. 12. 1903 — 24. 4. 1904), Vrkljan Mato (24. 4. 1904 — 26. 2. 1906), Vrkljan Slava (23. 3. 1906 — 17. 7. 1911), Kerep Mirko (15. 7. 1911 — 15. 7. 1912), Kopsa Milivoj (1. 3. 1918 — 1. 11. 1919), Petanjek Vjekoslav (1. 11. 1919 — 1. 9. 1923), Voglar Josip (1. 8. 1927 — 15. 4. 1928), Balzer Ljuba (16. 4. 1928 — 15. 3. 1929), Weis Mišo (22. 4. 1929 — 13. 11. 1933)

br. 83 Kašaj August (29. 1. 1922 — 25. 5. 1922, dalje poslovođa), Udruženje ratnih invalida (25. 5. 1922 — 16. 11. 1923), Vučković Jovan (poslovođa 15. 9. 1922, vlasnik 16. 11. 1923 — 1. 1. 1926), Stamičak Vinko (1. 5. 1926 — 2. 6. 1932)

br. 110 Vrkljan Antun (1. 6. 1913 — 31. 8. 1920), Huzanić Josip (10. 8. 1922 — 15. 9. 1923), Halpern Pinkas (1. 10. 1923 — 1. 4. 1928), Očko Vinko (1. 2. 1928 — 15. 6. 1928), Deklava Ljudevit (16. 6. 1928 — 20. 5. 1929), Skipala Franjo (21. 5. 1929 — 25. 11. 1929), Vrkljan Petar (26. 11. 1929 — 23. 5. 1936), Jakasović Nikodim (19. 9. 1936 — 27. 8. 1937)

br. 151 Morović Josip (15. 9. 1919, od 16. 9. 1920 sa Basić Josipom — 31. 5. 1922), Velebit Luka (21. 6. 1922 — 15. 6. 1929)

br. 156 Marković Jakov (7. 1. 1909 — 30. 6. 1909), Eisenstädter Julio (7. 7. 1909 — 30. 9. 1912), Feldbauer Oto (1. 12. 1919 — 3. 1. 1920), Landski Rudolf (3. 1. 1920 — 18. 9. 1934), Vukmanić Alojz (6. 3. 1936 — 9. 7. 1948)

br. 168 Spehar Petar (8. 9. 1876 — 15. 8. 1877), Pramberger Josip (15. 8. 1877 — 15. 3. 1881), Skerbić Smiljana (27. 4. 1881 — 31. 7. 1881), Regović Josip (14. 7. 1883 — 30. 9. 1885), Spann Emil (8. 12. 1885 — 1. 2. 1890), Müller Rikard (1. 3. 1890 — 12. 9. 1890), Kaurić Janko (1. 5. 1893 — 12. 6. 1894), Spann Emil (15. 6. 1894 — 15. 6. 1895), Filipović Mijo (1. 3. 1898 — 13. 10. 1898), Vrkljan Petar (1. 3. 1898 — 1. 9. 1901), Filipović Mijo (12. 9. 1901 — 15. 4. 1902), Vrkljan Petar (15. 4. 1902 — 30. 4. 1911), Jureša Josip (3. 5. 1911 — 31. 7. 1911), Bakač Antun (15. 11. 1911 — 15. 1. 1914), Domitrović Gjuro (3. 3. 1914 — 1. 6. 1929)

br. 170 Petanjek Vjekoslav (6. 8. 1907 — 20. 10. 1908)

br. 175 Galić Šime (14. 7. 1943 — 8. 6. 1948)

br. 191 Wieland Vjekoslav i Guthard Rudolf (1. 5. 1912 — 20. 9. 1915), Wieland Vjekoslav, Schreiner Franjo st. i Navratil Jaroslav (20. 9. 1915 — 16. 4. 1916), Wieland Vjekoslav i Navratil Jaroslav (17. 4. 1916 — 3. 11. 1932), Wieland Dragutin, Navratil Jaroslav i Schreiner Franjo ml. i Navratil Jaroslav (20. 11. 1937 — 30. 10. 1942)

br. 196 Aksan Leonard (7. 8. 1862 — 30. 6. 1863), Podamer Marija (3. 7. 1863 — 15. 4. 1868), Winkler Ivan (23. 4. 1868 — 31. 12. 1869), Milovčak Škender (10. 1. 1870 — 6. 12. 1870), Moharić Josip (7. 12. 1870 — 10. 2. 1871), Hajšek Lacko (13. 2. 1871 — 26. 12. 1875), Novosel Stjepan (15. 3. 1876 — 31. 3. 1877), Hajšek Josipa (27. 3. 1877 — 19. 9. 1885), Vizjak Antun (16. 5. 1887 — 30. 11. 1896), Kirsteier Dragutin (15. 1. 1897 — 7. 11. 1897), Planić Dragutin (1. 11. 1898 — 1. 12. 1898), Kveštek Franjo (2. 10. 1899

— 15. 2. 1901), Spann Rudolf (1. 3. 1901 — 1. 2. 1902), Blekač Aleksa (17. 3. 1902 — 29. 9. 1902), Kranjčec Andrija (1. 2. 1904 — 11. 2. 1904), Blekač Aleksa (23. 2. 1904 — 23. 4. 1904), Kranjčec Andrija (23. 4. 1904 — 9. 9. 1925), Kranjčec mldb. Ružica (19. 9. 1925 — 18. 12. 1941)

br. 201 Simon Hugo (10. 1. 1923 — 15. 7. 1923), Brand Mijo (15. 7. 1923 — 18. 6. 1924), Smolčić Ivan (15. 5. 1930 — 31. 12. 1930), Trajković Dimitrije (7. 11. 1930 — 3. 7. 1937)

br. 220 Maglečić Ivan (5. 6. 1885 — 10. 12. 1892), Mlinarić Mirko (15. 8. 1898 — 31. 12. 1900), Hochstädter Leonard (1. 4. 1906 — 1. 7. 1910, 5. 10. 1910 — 1. 7. 1911), Momčilović Nikola (31. 7. 1911 — 31. 1. 1912), Horvat Eduard (7. 6. 1912 — 3. 3. 1914, 1. 6. 1915 — 31. 5. 1919), Mahek Petar (16. 10. 1922 — 15. 8. 1925), Kranjčec Josip (16. 8. 1925 — 5. 4. 1932), Biser Rafael (8. 3. 1932 — 31. 3. 1933), Biser Rafael, Feldbauer Hugo i Vizler Sajko (29. 8. 1933 — 19. 12. 1934), Kosorčić Luka (1. 5. 1933 — 2. 3. 1949)

br. 246 Chmelař Martin (15. 8. 1903 — 30. 4. 1908), Ivanković Stjepan (1. 8. 1908 — 30. 9. 1910)

br. 256 Stipetić Sofija (20. 11. 1900 — 8. 7. 1916)

Svilarska (Marovska, Masarykova) ulica

br. 14 Grasmuck Johann (23. 5. 1860 — 1. 7. 1861), Kratzl Franjo (2. 7. 1861 — 5. 12. 1864), Hartl Ferdo (6. 12. 1864 — 1. 12. 1865), Geisler Lavoslav (1. 12. 1865 — 15. 6. 1866), Kornfeind Ferdo (30. 6. 1866 — 15. 5. 1867), Kronigl Antun (25. 5. 1867 — 15. 2. 1873), Kohn Dragutin (7. 3. 1873 — 30. 4. 1882), Kohn Henrik (4. 5. 1882 — 1. 3. 1884), Grubić Petar (1. 1. 1895 — 31. 12. 1900), Krpić-Močilar Lovro (5. 8. 1911 — 31. 8. 1918), Krpić-Močilar Mirko (1. 9. 1918 — 26. 6. 1922), Krpić-Močilar Josipa (1. 7. 1922 — 21. 3. 1934), Krpić-Močilar Josipa i Zvonimir (25. 4. 1934 — 30. 4. 1936), Fretze Oto (10. 5. 1936 — 12. 11. 1945), Jančiev Antun (6. 5. 1946 — 28. 8. 1947), Božić Nikola (28. 8. 1947 — 11. 12. 1948)

br. 26 Golubić Albert (26. 2. 1861 — 26. 2. 1862), Luketić Marija (29. 3. 1862 — 7. 9. 1863), Luketić Stjepan (7. 9. 1863 — 1. 12. 1868), Blažeković Janko (21. 12. 1868 — 30. 6. 1877), Peer Franjo (1. 7. 1877 — 1. 1. 1878), Gaberšek Ana (3. 4. 1878 — 15. 5. 1879), Blažeković Janko (15. 5. 1879 — 31. 10. 1883), Draganec Ivan (1. 11. 1883 — 16. 12. 1908, dalje udova — 1. 2. 1909), Blau Eugenija 1. 5. 1912 — 8. 6. 1914), Blau Miroslav (16. 8. 1920 — 25. 9. 1921)

Preradovićeva ulica

br. 3 Blau Fridrik (6. 2. 1880 — 31. 12. 1894)

br. 5 Klakočer Vjekoslav (15. 7. 1865 — 15. 7. 1884), Karlović Josip (18. 7. 1884 — 10. 8. 1884), Kohn Henrik (1. 10. 1884 — 15. 10. 1885), Leskovac Josip (20. 10. 1885 — 15. 11. 1886), Blažeković Marija (1. 12. 1886 — 31. 8. 1896), Klakočer Vjekoslav (3. 9. 1896 — 26. 4. 1906), Kunović Aleksandar (3. 6. 1906 — 19. 12. 1913), Rukavina Rudolf (1. 1. 1914 — 6. 12. 1946)

br. 37 Gačnik Franjo (27. 12. 1876 — 30. 4. 1877), Gačnik Josipa (1. 5. 1877 — 31. 5. 1883, 18. 5. 1884 — 15. 2. 1888), Wunster Adolf (1. 3. 1889 — 30. 6. 1898), Preglej Ivan (1. 9. 1898 — 1. 3. 1901), Spann Josipa (8. 11. 1910 — 24. 4. 1914, 5. 5. 1914 — 20. 11. 1918), Ulamec Mato i Weiss Franjo (1. 4. 1921 — 31. 12. 1921), Ulamec Mato (21. 3. 1922 — 15. 4. 1925), Lesjak Franjo (16. 1. 1925 — 13. 2. 1935)

Gajeva ulica

br. 27 Kratzl Franjo (1. 1. 1865 — 30. 9. 1883), Arlavi Mijo (19. 8. 1888 — 11. 8. 1889), Blažeković Ivan (1. 9. 1896 — 30. 7. 1908), Blažeković Marija (30. 7. 1908 — 2. 10. 1909), Babić Dane (3. 10. 1909 — 30. 4. 1920, 16. 9. 1922 — 16. 1. 1933)

Nikolićeva ulica

br. 5 Benko Josip (1. 9. 1853 — 30. 6. 1877)

br. 9 Krobath Antun (1. 10. 1842 — 16. 9. 1867), Krajnčić Dragutin (18. 9. 18667 — 19. 10. 1875), Krobath Ana (1. 11. 1875 — 1. 9. 1876), Wieland Vjekoslav (30. 10. 1882 — 1. 5. 1912)

Petrinjska ulica

br. 5 Bulvan Ignac (29. 12. 1875 — 25. 5. 1878), Bulvan Matilda (25. 5. 1878 — 8. 2. 1883), Bulvan Ignac (9. 2. 1883 — 10. 5. 1887), Bulvan Matilda (15. 5. 1887 — 1. 4. 1903), Grilec Josip (1. 4. 1903 — 30. 6. 1911), Miločak Draga (1. 7. 1911 — 30. 7. 1911), Jagić Mijo (27. 8. 1912 — 31. 3. 1913)

br. 29 Koščec Stjepan (16. 3. 1928 — 19. 6. 1929)

br. 37 Zeininger Benjamin (6. 9. 1854 — 1. 9. 1872)

br. 57 Novtić Dragutin st. (24. 12. 1864 — 20. 1. 1881), Novtić Marija 1. 2. 1881 — 5. 12. 1889), Franz Vatroslav (4. 10. 1890 — 3. 10. 1894), Krajan Franjo (1. 3. 1895 — 30. 3. 1896), Lončarević Franjo (8. 10. 1900 — 30. 12. 1901), Kostić Maksim (5. 3. 1902 — 30.

4. 1903), Huić Nikola (1. 5. 1903 — 15. 3. 1911), Ormuž August (15. 3. 1911 — 1. 12. 1917), Marić Mijo (1. 12. 1917 — 30. 12. 1917), Kovačec Tito (1. 1. 1918 — 5. 1. 1918), Janežić-Utvić Zorka (5. 1. 1918 — 15. 12. 1919), Bobek Dragutin (16. 12. 1919 — 31. 1. 1921), Jazbec Josip (15. 12. 1923 — 15. 4. 1928), Fretze Josip (20. 8. 1928 — 5. 1. 1930), Zatezalo Teodor (1. 1. 1933 — 23. 11. 1948)

br. 73 Lövy Jakob (8. 4. 1869 — 10. 8. 1876), Antolić Ivan (30. 8. 1876 — 15. 5. 1883), Milanc Milivoj (16. 5. 1883 — 4. 12. 1883), Erlich Koloman (10. 12. 1895 — 27. 6. 1896), Stegenšek Josip (1. 2. 1901 31. 12. 1902), Knežević Dane (10. 2. 1902 — 11. 4. 1911), Knežević Ana (12. 4. 1911 — 31. 12. 1914), Večer Stjepan (16. 8. 1916 — 29. 2. 1924), Wiesler Herman, Samuel i Josip (11. 6. 1924 — 17. 3. 1926), Fretze Josip (15. 1. 1930 — 6. 7. 1934), Fretze Oto (21. 7. 1934 — 31. 3. 1936), Smojver Ivan (10. 4. 1936 — 4. 7. 1936), Smojver Ivan i Wiesler Minka (3. 7. 1936 — 24. 8. 1942), Smojver Ivan (25. 8. 1942 — 16. 1. 1947)

Jurišićeva ulica

br. 12 Panić Aleksandar (6. 7. 1920 — 29. 2. 1924)

Palmotićeva ulica

br. 21 Draganec Milan st. (15. 3. 1902 — 30. 6. 1911), Grilec Ana (1. 7. 1911 — 30. 6. 1919), Draganec dr. Milan (30. 6. 1919 — 31. 12. 1919, 24. 1. 1930 — 31. 12. 1934)

Vrhovčeva (Draškovićeva) ulica

br. 6 Schreiner Franjo ml. (21. 12. 1923 — 3. 11. 1932)

Radišina (Božidara Adžije) ulica

br. 6/8 Šnjarić Nikola (31. 10. 1935 — 6. 5. 1936), Krivošić Gabriel (7. 8. 1937 — 23. 10. 1937)

Medulićeva ulica

br. 19 Pramberger Antun (2. 1. 1881 — 10. 10. 1881), Pramberger Josip (10. 10. 1881 — 15. 2. 1887), Ciglenečki Janko (22. 2. 1887 — 1. 9. 1888), Vrančić Mihalj (12. 3. 1888 — 21. 10.1888), Pramberger Antun (15. 10. 1888 — 1. 7. 1896), Trobiš Franjo (1. 9. 1900 — 31. 1. 1911), Petranović Mato (1. 2. 1911 — 1. 3. 1912), Spann Rudolf (1. 4. 1914 — 5. 5. 1919), Spann Milan (1. 9. 1919 — 10. 7. 1923), Urek Ivan (18. 7. 1923 — 1. 2. 1937), Čuljat Nikola (5. 8. 1938 — 28. 10. 1938), Marković Ivan (31. 1. 1939 — 27. 11. 1944), Marković Suzana (28. 2. 1945 — 31. 1. 1948)

Kačićeva ulica

br. 16 Gjurmanić Stjepan (10. 2. 1920 — 25. 3. 1948)

br. 21 Bobek Dragutin (3. 9. 1921 — 1. 9. 1922), Milisavljević Đuro (11. 9. 1922 — 31. 1. 1924), Knezić Mato (29. 10. 1924 — 30. 10. 1932), Mlinar Krsto (14. 11. 1932 — 9. 10. 1933), Mlinar Krsto i Lomnicki Katica (21. 7. 1933 — 11. 7. 1940)

Prilaz

br. 39 Pramberger Josip (20. 6. 1898 — 1. 5. 1903, 1. 12. 1903 — 12. 2. 1905), Pramberger Lukrecija (15. 2. 1905 — 1. 8. 1910), Kužnar Petar (1. 3. 1911 — 31. 5. 1928)

Primorska ulica

br. 8 Godler Josip (1. 5. 1891 — 31. 8. 1900), Kerep Mirko (15. 7. 1912 — 8. 4. 1913), Gjurmanić Stjepan (20. 10. 1919 — 10. 2. 1920), Srečec Andrija (11. 2. 1920 — 3. 4. 1925, 26. 8. 1925 — 1. 12. 1926), Trajković Dimitrije i Suhić Gjuro (1. 8. 1928 — 11. 8. 1930), Pap Pavao (1. 9. 1931 — 5. 3. 1932), Božić Nikola (26. 7. 1935 — 28. 8. 1947)

rb. 10 Kotarski Martin (1. 3. 1899 — 31. 8. 1917), Pilarić Gjuro (1. 9. 1917 — 26. 5. 1920), Pilarić Julka (1. 6. 1920 — 1. 5. 1933), Travinić Rudolf (21. 2. 1935 — 15. 12. 1935), Cvrtila Mirko (31. 7. 1936 — 1. 6. 1937)

Klaićeva ulica

br. 34 Heršak Gjuro (2. 7. 1898 — 1. 2. 1899), Čorko Lovro (16. 2. 1911 — 30. 3. 1918), Huzanić Josip (15. 9. 1923 — 5. 12. 1929), Cecelja Marija (13. 12. 1929 — 28. 3. 1935), Weiss Franjo (10. 1. 1940 — 28. 6. 1943), Ožvald Mirko (25. 6. 1943 — 27. 5. 1947)

Domobranska ulica

br. 1 Feldbauer Hugo (1. 4. 1926 — 3. 1. 1933)

Vodnikova ulica

br. 8 Pavković Janko (31. 1. 1922 — 31. 3. 1943), Berislavić Nikola (23. 12. 1942 — 11. 9. 1945)

Dalmatinska ulica

br. 11 Kohn Dragutin (1. 3. 1895 — 3. 9. 1896), Žličar Rudolf (14. 10. 1896 — 30. 7. 1898), Koler Petar (1. 8. 1898 — 1. 10. 1898), Štefičić Mato (1. 4. 1899 — 1. 9. 1902), Perić Ilija (3. 9. 1902 — 1. 12.

1902), Velički Ivan i Perić Ilija (2. 12. 1902 — 15. 12. 1903), Štefičić Mato (15. 12. 1903 — 31. 1. 1905), Stefanović Mijat (1. 2. 1905 — 1. 4. 1905), Štefičić Mato (1. 4. 1905 — 30. 3. 1908), Stefanović Radisav (30. 3. 1908 — 1. 9. 1908), Tačković Ivan (1. 9. 1908 — 1. 2. 1909), Štefičić Mato (1. 2. 1909 — 1. 3. 1917), Prometno d. d. (1. 3. 1917 — 4. 2. 1933), Biser Rafael, Feldbauer Hugo i Wiesler Sajko (29. 8. 1933 — 19. 12. 1934), Wiesler Herman (28. 11. 1934 — 6. 8. 1935)

br. 13 Novaković Stevo (4. 8. 1945 — 22. 9. 1948)

Samostanska ulica

br. 42 Čorko Lovro (12. 11. 1907 — 15. 2. 1911)

III. KAPTOL

Potok (Tkalčićeva ulica)

br. 20 Hefele Adalbert (1. 10. 1860 — 15. 6. 1874), Novosel Stjepan (3. 7. 1874 — 15. 3. 1876), Cekić Đuro (18. 3. 1876 — 31. 8. 1877), Teodorović Izidor (24. 9. 1877 — 19. 10. 1879), Teodorović Konstantin (20. 10. 1879 — 30. 11. 1879), Regula Ivan (29. 3. 1881 — 1. 4. 1881), Teodorović Konstantin (15. 8. 1881 — 30. 10. 1881), Jezernik Josip (30. 10. 1881 — 11. 4. 1882)

br. 22 Inhof Katarina (15. 4. 1864 — 26. 7. 1888), Milojević Milan (18. 7. 1888 — 1. 5. 1889), Inhof Katarina (1. 5. 1889 — 1. 5. 1898), Vidovič August (27. 6. 1900 — 5. 12. 1947)

br. 54 Kušanec Mato (3. 6. 1862 — 3. 10. 1862), Glavan Marko (7. 10. 1862 — 15. 5. 1863), Šurbek Andrija (29. 5. 1863 — 29. 9. 1868), Butzmann Antun (29. 9. 1868 — 1. 5. 1875), Mraulag Simo (24. 5. 1875 — 7. 4. 1876), Kokot Marija (8. 4. 1876 — 31. 3. 1890), Mačefat Gjuro (15. 12. 1889 — 30. 11. 1890, 16. 4. 1893 — 27. 5. 1893), Gorupić Miroslav (7. 8. 1893 — 31. 12. 1900)

br. 70 Golob Gjuro (1. 5. 1855 — 10. 5. 1863), Spitzer Moritz (11. 5. 1863 — 18. 1. 1884), Krenn Ivan (1. 4. 1890 — 20. 3. 1895, dalje udova — 1. 7. 1906), Šetinc Anton (3. 7. 1906 — 16. 10. 1911), Dušek Josip (17. 10. 1911 — 6. 9. 1911), Ivanković Stjepan (1. 9. 1911 — 1. 5. 1912), Žiger Josip (13. 9. 1912 — 4. 1. 1914), Spitzer Mirko (1. 1. 1914 — 30. 4. 1914), Crnić Gjuro (6. 10. 1914 — 28. 3. 1925), Mužar Stjepan (1. 5. 1914 — 29. 9. 1914), Krenn Dragica

(1. 3. 1925 — 31. 3. 1925), Antolić Franjo (4. 4. 1925 — 21. 2. 1927), Ajd Franjo (21. 2. 1927 — 1. 5. 1927), Horvat Marica (16. 1. 1928 — 31. 12. 1929), Kovačić Juraj (14. 1. 1930 — 10. 2. 1933)

Opatovina

br. 25 Fuchs Andrija (1830 ili i prije — 15. 9. 1854), Puher Franjo (9. 2. 1861 — 6. 10. 1879)

Kaptol (Dolac)

br. 39 Baumgartner Ivan (1830 ili i prije — 30. 6. 1860), Baumgartner Josip (5. 11. 1863 — 20. 8. 1867), Cehulić Antun (24. 8. 1867 — 20. 9. 1876)

Kožarska ulica

br. 75 Sorg (Sorko) Josip (1. 6. 1875 — 13. 8. 1874)

Nova ves

br. 2 Matošić Terezija (18. 1. 1873 — 15. 10. 1880), Šnirer Ivan (24. 6. 1881 — 31. 8. 1881), Stiplošek Antun (14. 11. 1881 — 6. 1. 1882), Šiprak Stjepan (9. 3. 1882 — 1. 6. 1883), Milanc Milivoj (5. 12. 1883 — 7. 8. 1898), Jurčec Stjepan (15. 3. 1899 — 1. 5. 1908), Halapir Mirko (1. 9. 1909 — 1. 6. 1913), Herak Branko (10. 1. 1914 29. 12. 1914), Suka Mihajlo (5. 8. 1932 — 11. 10. 1937), Jakasović Nikodim (28. 8. 1937 — 2. 11. 1948)

br. 31 Šnabl Matija (1. 5. 1866 — 31. 12. 1878), Miković Mijo (28. 7. 1879 — 25. 9. 1883)

br. 42 Batjani Franjo (28. 6. 1861 — 28. 6. 1862), Schwarz Mirko (29. 7. 1862 — 30. 4. 1889), Petrović Ignjat (18. 5. 1889 — 15. 11. 1889), Fučkar Rok (24. 3. 1891 — 24. 8. 1893), Schwarz Dragutin (1. 11. 1893 — 1. 7. 1894), Koren Martin (1. 12. 1896 — 1. 6. 1897), Kohn Izidor (1. 6. 1897 — 31. 12. 1897), Vrkljan Martin (1. 2. 1898 — 1. 1. 1906), Čubelić Mane (15. 1. 1906 — 1. 8. 1911), Buzjak Šandor (18. 8. 1911 — 25. 3. 1948)

br. 61 Mareš Josip (31. 5. 1861 — 31. 5. 1884), Stiplošek Antun (6. 1. 1882 — 1. 12. 1892), Maglečić Ivan (12. 12. 1892 — 12. 6. 1895), Filipović Mijo (3. 7. 1895 — 13. 10. 1898), Premrl Franjo (1. 3. 1899 — 5. 10. 1900), Turneški Mijo (31. 3. 1902 — 31. 5. 1902), Mrmić Miloš (1. 3. 1901 — 30. 4. 1903), Hilčer Franjo (1. 2. 1903 — 21. 10. 1905), Ivanković Stjepan (20. 10. 1905 — 14. 2. 1908), Sekulić Martin (17. 1. 1908 — 1. 8. 1908), Gregurić Gjuro (15. 8. 1908 — 15. 5. 1910), Jagarić Antun (13. 7. 1910 — 13. 8. 1913), Sinovec Andrija (24. 9. 1913 — 30. 3. 1914), Uroić Stjepan (16. 4.

1919 — 15. 3. 1920), Radić Mirko (15. 4. 1930 — 23. 6. 1930), Halapir Mirko (17. 11. 1933 — 14. 12. 1933)

br. 68 Zoff Ferdo (21. 6. 1925 — 20. 11. 1926), Kopsa Milivoj (21. 11. 1926 — 30. 6. 1927), Tomšič Ivan (5. 10. 1927 — 30. 10. 1931), Jasić Gjuro (4. 12. 1931 — 31. 12. 1934), Siljanić Ljubo (29. 1. 1925 — 21. 3. 1936), Trajković Ljubomir (14. 4. 1936 — 21. 7. 1941), Trajković Krunoslav (16. 9. 1943 — 6. 5. 1948)

br. 89 Regović Josip (1. 10. 1885 — 30. 4. 1889), Lesar Oskar (1. 5. 1889 — 20. 9. 1909), Lesar Vjekoslava (21. 9. 1909 — 1. 10. 1910), Kokot Vatroslav (14. 9. 1910 — 6. 5. 1912), Jurković Mijo (1. 5. 1912 — 24. 9. 1913), Preglej Ivan (1. 5. 1914 — 22. 7. 1914)

br. 90 Klančer Urša (8. i. 1872 — 5. 7. 1872), Klančer Josip (6. 7. 1872 — 1. 1. 1873), Pondrk Ivan (20. 1. 1873 — 18. 8. 1874), Klančer Franjo (5. 9. 1874 — 30. 4. 1875), Hrupe Izidor (13. 5. 1875 — 15. 1. 1877), Balia Amalija (16. 2. 1877 — 31. 1. 1879), Sušković Melko (6. 8. 1880 — 9. 11. 1880), Draganec Milan (20. 6. 1885 — (20. 6. 1885 — 30. 5. 1887) Stipetić Adam (10. 6. 1887 — 20. 11. 1900), Draganec Milan (1. 12. 1900 — 15. 3. 1902), Jagić Valentin (9. 1. 1907 — 25. 3. 1948)

br. 93 Schreiner Ignac (16. 3. 1865 — 24. 9. 1867, 7. 5. 1875 — 1. 3. 1876, 3. 4. 1877 — 26. 9. 1895), Schreiner Franjo (2. 10. 1895 — 28. 3. 1923)

Nova (Belostenčeva) ulica

br. 3 Knežević Dane (11. 9. 1922. — 30. 4. 1923), Travinić Rudolf (11. 5. 1923 — 12. 11. 1923), Antolić Josip (26. 1. 1924 — 30. 9. 1924), Marečić Ilija — (1. 10. 1924 — 18. 2. 1925), Ćirić Živojin (16. 4. 1927 — 15. 7. 1927)

Medveščak

bb. Prekratić Pavao (26. 11. 1902 — 22. 4. 1923)

Ksaver

br. 11 Tomaško Mijo (16. 9. 1923 — 15. 2. 1924), Horvat Josip (16. 2. 1924 — 15. 7. 1924), Stojanović Damjan (1. 8. 1924 — 15. 3. 1926), Stojanović Božin (16. 3. 1926 — 16. 3. 1927), Trajković Dimitrije i Suhić Gjuro (21. 6. 1927 — 1. 8. 1928), Damjanović Petar (1. 4. 1934 — 30. 11. 1936), Schreiner Vjekoslav (28. 1. 1937 — 19. 11. 1947)

br. 20 Žubrinić Tomo (6. 8. 1858 — 13. 5. 1883), Mraulag Simo (15. 10. 1895 — 11. 5. 1899), Kokot Marija (15. 11. 1899 — 20. 5. 1901), Radočaj Petar (1. 6. 1901 — 15. 10. 1904, 1. 1. 1906 — 30. 1. 1907,

1. 12. 1909 — 1. 12. 1910), Schulhauser Josip (15. 2. 1907 — 22. 6. 1907), Antunović Nikola (13. 3. 1909 — 30. 11. 1909), Horga Gašpar (2. 8. 1911 — 31. 12 1911)

IV. VLAŠKA ULICA

Vlaška ulica

br. 16 Pramberger Josip (7. 2. 1876 — 14. 8. 1877), Obermayer Đuro (14. 8. 1877 — 31. 8. 1892)

br. 26 Ružić Vatroslav (1. 8. 1910 — 15. 2. 1915)

br. 33 Barišec Šandor (1. 9. 1892 — 15. 8. 1896), Kolarek Antun (10. 9. 1896 — 9. 8. 1926)

br. 35 Stipetić Adam (5. 11. 1891 — 20. 11. 1900), Hrenović Josip (1. 6. 1901 — 1. 7. 1902), Šestanj-Mežnarić Andro (9. 9. 1902 — 15. 9. 1903), Kerep Martin (24. 12. 1903 — 25. 2. 1904), Tramičak Milan (28. 2. 1904 — 4. 5. 1904), Vrkljan Dominik (2. 10. 1905 — 20. 9. 1910), Vrkljan Ana (21. 9. 1910 — 26. 7. 1914), Ivanković Stjepan (16. 7. 1916 — 13. 9. 1945)

br. 37 Pučka zadruga za nabavu potrepština (31. 3. 1896 — 30. 8. 1909, poslovođa Hrenović Josip)

br. 39 Černetič Martin (1. 6. 1841 — 17. 9. 1868), Černetič Barbara (18. 9. 1868 — 1. 6. 1894), Zebec Ljudevit (1. 6. 1894 — 1. 9. 1894), Kveštek Franjo (25. 9. 1894 — 25. 3. 1895), Kveštek Amalija (27. 3. 1895 — 30. 5. 1895), Holiček Vjekoslav (1. 6. 1895 — 31. 3. 1901), Holiček Eva (1. 4. 1901 — 30. 12. 1906), Arlavi Mijo ml. (15. 1. 1907 — 22. 12. 1916), Vdovič Mijo (4. 12. 1916 — 1. 6. 1925), Vdovič Dragutin (4. 1. 1926 — 8. 4. 1948)

br. 55 Drašković Ivan (9. 7. 1875 — 26. 7. 1879), Saic Franjo (26. 7. 1879 — 15. 9. 1879), Drašković Ivan (15. 9. 1879 — 31. 5. 1880), Drašković Barbara i Jazbec Josip (26. 6. 1880 — 10. 7. 1880), Drašković Barbara (10. 7. 1880 — 15. 12. 1882), Šram Hedviga (22. 12. 1882 — 10. 9. 1884), Maglečić Ivan (10. 9. 1884 — 5. 6. 1885), Šram Hedviga (8. 6. 1885 — 22. 9. 1891), Šram Franjo (1. 10. 1891 — 15. 12. 1900), Grubić Sofija (1. 9. 1901 — 15. 9. 1910), Grubić Petar (1. 10. 1910 — 26. 2. 1915, 1. 7. 1916 — 16. 1. 1917), Jakušić Vjenceslav (19. 7. 1920 — 23. 11. 1922), Jakušić Vjenceslav i Velebit Milan (26. 11. 1922 — 31. 8. 1925), Velebit Milan (6. 11. 1925 — 20. 4. 1928), Jakušić Vjenceslav (15. 10. 1927 — 4. 10. 1929), Jančiev Antun (27. 8. 1941 — 6. 5. 1946)

br. 61 Petrovečki Ivan Nepomuk (27. 5. 1884 — 1. 2. 1896), Petrovečki Ivan (1. 10. 1898 — 1. 6. 1905), Tepeš Alojz (1. 5. 1908 — 17. 10.

1910), Tepeš Rozalija(18. 10. 1910 — 29. 10. 1910), Tepeš Vjekoslav (31. 10. 1910 — 31. 8. 1948)

br. 75 Blau Leonard i De Zorzi Raimundo (26. 9. 1876 — 15. 4. 1877), Matešić Tomo (12. 4. 1877 — 12. 10. 1877), Hamburger Ignac (23. 10. 1877 — 23. 10. 1879), Krajan Franjo (20. 11. 1879 — 26. 7. 1880, 1. 3. 1890 — 4. 1. 1892)

br. 121 Kovačević Ivan (16. 5. 1877 — 16. 9. 1877), Margetić Ivan (24. 9. 1877 — 28. 2. 1878), Bočak Lacko (18. 7. 1878 — 30. 6. 1880), Ruprecht Josip (14. 8. 1880 — 25. 10. 1883), Vdovič August (16. 6. 1900 — 31. 12. 1905), Vučilovski Franjo (15. 1. 1906 — 1. 2. 1909), Medvedec Janko (22. 1. 1910 — 15. 8. 1910), Kaurić Janko (16. 3. 1911 — 29. 4. 1912), Hrbud Janko (6. 12. 1913 — 6. 12. 1914), Bazar Nikola (6. 9. 1915 — 15. 1. 1930), Vdovič Milan (15. 1. 1930 — 1. 8. 1930), Brzac Trpimir (15. 9. 1931 — 11. 5. 1933), Čotar Josip (22. 6. 1933 — 7. 6. 1934)

br. 129 Bregeš Pavao (10. 1. 1867 — 1. 3. 1872), Schwarzwald Franjo (1. 3. 1872 — 1. 10. 1893), Schwarzwald Franjo ml. (1. 10. 1893 — 1. 8. 1898), Bregeš-Pepelar Mirko (1. 8. 1898 — 15. 1. 1930), Horvat Marica (15. 1. 1930 — 24. 10. 1946)

Petrova ulica

br. 25 Travinić Dragutin (26. 2. 1941 — 13. 3. 1944)

br. 50 Šojat Gjuro (3. 5. 1912 — 5. 5. 1913)

br. 89 Horvat Josip (6. 10. 1921 — 25. 11. 1921), Antolić Franjo (5. 12. 1921 — 21. 3. 1924), Pavelić Grga (16. 6. 1924 — 18. 6. 1929), Šivak Josip (26. 1. 1929 — 11. 12 1948)

br. 90 Kundić Josip (28. 5. 1921 — 8. 4. 1942)

br. 101 Kozina Janko (6. 8. 1941 — 21. 3. 1946), Orešković Ivan (1. 3. 1946 — 11. 7. 1947)

Medjašna (Domjanićeva) ulica

br. 22 Lipovac Cvetko (5. 5. 1913 — 31. 5. 1922), Ciglar Jakov (12. 2. 1923 — 16. 4. 1927), Lipovac Cvetko (1. 6. 1927 — 1. 5. 1928), Vujec Valentin (6. 5. 1928 — 19. 5. 1936)

Florijanski put (Zajčeva ulica)

br. 11 Čeko Antun (1. 4. 1919 — 20. 8. 1919), Gajer Ante (1. 7. 1919 — 29. 2. 1920), Trompetić Slavko (16. 3. 1920 — 1. 2. 1931), Vitek Karl (17. 4. 1929 — 29. 12. 1946)

Maksimirska cesta

br. 31 Schwarzwald Franjo ml. (1. 8. 1898 — 1. 8. 1923), Trampetić Stjepan (30. 8. 1923 — 9. 6. 1948)

br. 35 Kolar Andrija (18. 6. 1908 — 14. 5. 1948)

br. 69 Prva maksimirska pekarna d. d. (15. 8. 1921 — 10. 8. 1924, 1. 8. 1925 — 31. 10. 1933), Černjavić Ivan (17. 10. 1933 — 14. 4. 1936), Očko Petar (5. 1. 1940 — 21. 10. 1948)

br. 75 Radić Mirko (23. 6. 1930 — 25. 11. 1930), Horvat Stjepan (25. 11. 1930 — 20. 8. 1932) Radić Mirko (1. 9. 1932 — 2. 11. 1936)

br. 82 Krajcar Dragutin (1. 7. 1921 — 18. 2. 1925), Tenšek (15. 6. 1930 — 25. 8. 1948)

Lenucijeva ulica

br. 26 Grgurić Antun (20. 8. 1928 — 30. 5. 1947)

Laščina

br. 5 Mihajlović Gjuro (16. 5. 1921 — 15. 3. 1923), Petraš Ivan (15. 3. 1923 — 19. 1. 1925)

br. 94-b Grujić Stjepan (1. 12. 1924 — 1. 5. 1925, 1. 4. 1927 — 30. 4. 1927)

Rebar (Dolčić)

br. 7 Hrbud Janko (14. 6. 1918 — 25. 11. 1939), Hrbud Josipa (25. 11. 1939 — 30. 4. 1940), Kossi Franjo (11. 5. 1940 — 28. 10. 1940)

br. 25 Bubnjar Antun (25. 5. 1921 — 1. 6. 1925), Babić Vjekoslav (25. 7. 1925 — 11. 12. 1948)

Jordanovac

br. 41 Krajačić Mirko (15. 6. 1901 — 1. 6. 1906), Vdovič Mijo (7. 6. 1906 — 31. 7. 1906), Krajačić Mirko (1. 8. 1906 — 1. 5. 1907, 1. 9. 1908 — 8. 2. 1908)

Barutanski jarak

br. 1 Bezjak Ivan (1. 4. 1919 — 30. 9. 1920), Perduka Dragutin (1. 10. 1920 — 30. 7. 1921), Bezjak Ivan (21. 8. 1921 — 30. 11. 1922), Tenšek Vjekoslav (30. 11. 1922 — 15. 6. 1930), Kosorčić Luka (17. 6. 1930 — 28. 2. 1931), Mihaliček Maks (1. 3. 1931 — 15. 5. 1931), Kosorčić Luka (15. 5. 1931 — 1. 5. 1933)

Bukovačka cesta

br. 35 Belošević Ivan (29. 8. 1935 — 4. 8. 1938)

V. SAVSKA CESTA

Savska cesta

br. 42 Pogačić Franjo (14. 10. 1908 — 1. 12. 1908, 1. 12. 1910 — 15. 9. 1911), Gluhak Mijo (15. 9. 1911 — 18. 6. 1912), Vrkljan Slava (1. 4. 1912 — 12. 2. 1915), 1. 9. 1916 — 15. 2. 1919), Ćukac Dra-

gutin (16. 2. 1919 — 6. 2. 1922), Bobek Dragutin (1. 9. 1922 — 22. 11. 1923), Kic Vjekoslav (1. 12. 1923 — 15. 3. 1924), Kovačić Martin (21. 3. 1924 — 25. 5. 1926), Šopar Ivan (6. 12. 1926 — 6. 12. 1927), Kermend Mato (6. 12. 1927 — 1. 6. 1928), Maltar -Vuzem Gjuro (11. 6. 1928 — 1. 6. 1931)

br. 55 Kolarić Josip (16. 11. 1919 — 3. 5. 1920), Stanković Antun (16. 7. 1920 — 24. 7. 1947)

br. 58 Berta Stjepan (16. 10. 1921 — 15. 2. 1922), Žigman Franjo i drugovi (5. 3. 1922 — 16. 9. 1924), Škarec Josip (1. 12. 1924 — 15. 2. 1928), Valadžija Mile (16. 3. 1928 — 31. 12. 1928), Milošević Kosta (21. 4. 1931 — 10. 7. 1935)

br. 62 Wimmer Josip (16. 9. 1860 — 5. 10. 1862), Vallo Stjepan (6. 10. 1862 — 9. 2. 1863), Kodrić Josip (9. 4. 1864 — 26. 1. 1865), Schwarzwald Franjo (1. 2. 1865 — 1. 3. 1872), Smrekar Franjo (15. 2. 1873 — 15. 2. 1874), Bereč Cvetko (3. 4. 1874 — 20. 8. 1874), Jeršić Josip (20. 8. 1874 — 5. 12. 1874), Pleško Stjepan (7. 12. 1874 — 1. 7. 1879), Lang Antonija (2. 7. 1879 — 31. 12. 1879), Reicher Mijo (23. 6. 1881 — 1. 6. 1904), Despinić Ema (13. 6. 1904 — 10. 12. 1906), Mužar Franjo (15. 12. 1906 — 15. 7. 1909), Mužar Justina (15. 7. 1909 — 30. 4. 1915), Kralj Mirko (12. 5. 1915 — 31. 12. 1927), Šuka Mihajlo (16. 7. 1928 — 11. 10. 1937)

br. 98 Feldbauer Oto (3. 1. 1920 — 7. 5. 1923), Turčić Eduard (15. 5. 1923 — 30. 6. 1926), Feldbauer Oto (1. 7. 1926 — 7. 3. 1929), Domitrović Ivan (13. 12. 1932 — 16. 1. 1935), Feldbauer Oto (23. 1. 1935 — 6. 10. 1938), Badžek Milan (30. 12. 1938 — 10. 9. 1942)

br. 102 Neumann Adolf (17. 9. 1934 — 16. 4. 1935), Kostanjevec Rudolf (1. 5. 1935 — 9. 11. 1936), Koprivnjak Antun (11. 2. 1937 — 10. 5. 1939), Orešković Ivan (14. 2. 1941 — 1. 3. 1946)

br. 107 Ormuž August (1. 2. 1892 — 30. 4. 1894), Knehtl Dragutin (10. 6. 1894 — 30. 6. 1900), Krajačić Mirko (1. 7. 1900 — 15. 6. 1901), Eisenkohl Ivan (16. 6. 1901 — 1. 8. 1901), Plaščar Ignac (15. 11. 1901 — 10. 10. 1911), Jazbec Vjekoslav (16. 10. 1915 — 14. 8. 1920), Jazbec Magdalena (15. 8. 1920 — 16. 10. 1923), Jazbec Josip (16. 10. 1923 — 15. 12. 1923), Milošević Kosta (23. 5. 1931 — 10. 7. 1935)

br. 130 Rožman Ivan (15. 8. 1893 — 27. 5. 1894), Šiprak Stjepan (28. 11. 1894 — 30. 6. 1903), Božić Josip (1. 7. 1903 — 15. 5. 1904), Matiašec Baltazar (15. 5. 1904 — 15. 10. 1906), Obraz Gjuro (24. 10. 1906 — 30. 4. 1907), Matiašec Baltazar (1. 5. 1907 — 1. 7. 1907, 15. 8. 1907 — 9. 11. 1907), Tkalec Dragutin (15. 11. 1907 — 27. 8. 1912, 23. 10. 1912 — 12. 11. 1912), Babić Adam (11. 11. 1927

—1. 11. 1928), Zidar Ivan (2. 5. 1929 — 19. 5. 1932), Pokupec Josip (1. 11. 1934 — 1. 4. 1935), Čotar Stanislav (15. 4. 1935 — 20. 4. 1937), Kužnar Matija (21. 4. 1937 — 6. 6. 1939), Sokačić Tomo (6. 11. 1940 — 8. 4. 1948)

Trnjanska cesta

br. 39 Mužinić Mirko (11. 4. 1922 — 23. 12. 1924), 19. 3. 1926 — 9. 6. 1932), Marin-Okroša Franjo (1. 7. 1936 — 3. 4. 1939), Šubić Dragutin (20. 8. 1942 — 23. 11. 1948)

br. 60 Vdovič Mijo (24. 8. 1911 — 28. 2. 1915), Bubnjar Antun (16. 3. 1918 — 25. 4. 1918), Jakopović Petar (22. 5. 1923 — 23. 7. 1925), Mališ Dragutin (1. 6. 1927 — 1. 3. 1930), Weiss Regina (4. 6. 1930 — 31. 3. 1938)

Bosutska ulica

br. 11 Kasumović Osman (21. 6. 1923 — 12. 9. 1935), Bunčec Vilko (6. 4. 1934 — 10. 3. 1949)

Vrbik

br. 77 Štok Matija (27. 6. 1934 — 12. 12. 1939)

br. 85 Pokupec Josip (1. 4. 1935 — 11. 12. 1948)

br. 129 Maramić August (17. 7. 1939 — 10. 8. 1939), Kos Dragutin (14. 10. 1939 — 6. 3. 1948)

Cvjetna cesta

br. 34 Kovačić Juraj (16. 12. 1929 — 14. 1. 1930), Pokupec Josip (21. 1. 1931 — 30. 10. 1934), Kovačić Juraj (15. 9. 1936 — 30. 3. 1944), Kovačić Matija (1. 4. 1944 — 22. 5. 1944)

Paromlinska cesta

br. 83 Kacun Blaž (1. 11. 1930 — 15. 10. 1942), Barišić Nikola (13. 2. 1943 — 9. 4. 1948)

Miramarska cesta

br. 7 Kolenc Antun (15. 8. 1921 — 17. 12. 1929), Zatezalo Teodor (24. 1. 1930 — 31. 1. 1933)

br. 69 Mihaliček Makso (31. 7. 1936 — 15. 12. 1939)

br. 82 Vučilovski Ivan (6. 8. 1925 — 6. 10. 1925), Kacun Blaž (16. 11. 1925 — 1. 11. 1930), Zidanić Franjo (6. 11. 1930 — 14. 5. 1931)

Martinovka (Sutlanska ulica)

br. 9 Marin-Okroša Franjo (20. 8. 1928 — 30. 6. 1936), Biondić Blaž 28. 2. 1938 — 17. 5. 1948)

Trumbićeva ulica (Zaprude)

br. 1 Grahovar Valentin (2. 12. 1942 — 27. 8. 1945)

VI. ILIČKI TRG

Ilički trg

br. 4 Pratengraser Franjo (15. 6. 1899 — 1. 5. 1900), Pratengraser Marija (1. 5. 1900 — 2. 6. 1900), Krpić-Močilar Mirko (1. 10. 1904 — 4. 8. 1911), Svečnik Josip (5. 2. 1909 — 19. 11. 1915), Koutný Antonija (19. 11. 1915 — 4. 6. 1923), Svečnik Josip (11. 6. 1923 — 15. 12. 1926)

Radnički dol

br. 11 Klauser Anton (20. 11. 1862 — 1. 3. 1881), Križevčić Josip (11. 6. 1881 — 6. 8. 1881), Bajc Mato (1. 7. 1886 — 2. 7. 1893), Jakoplić Julijana (1. 8. 1916 — 15. 3. 1920), Vrkljan Slava (1. 4. 1920 17. 6. 1928), Vrkljan Mato (3. 7. 1928 — 23. 8. 1935)

br. 20 Jakoplić Mirko (1. 12. 1927 — 31. 5. 1928), Međimurec Dragutin (1. 6. 1928 — 31. 1. 1932), Pilarić Julka (1. 5. 1933 — 8. 4. 1948)

Josipovac (Mošinskoga ulica)

br. 47 Rožman Slavko i Stamičak Vinko (21. 7. 1923 — 16. 6. 1924), Mužek Ignac (21. 6. 1924 — 21. 6. 1929), Kranjc Petar (15. 1. 1933 — 29. 12. 1936)

Pantovčak

br. 50 Matišić Eliza (1. 9. 1911 — 10. 10. 1913), Buneta Josip (15. 11. 1913 — 31. 3. 1914), Ulamec Dragutin (1. 3. 1919 — 1. 1. 1925), Weinberger Adolf (1. 9. 1925 — 7. 10. 1926), Stojković Marija (21. 5. 1927 — 20. 10. 1927), Weinberger Adolf (20. 10. 1927 — 25. 11. 1927), Šubić Dragutin (1. 12. 1927 — 20. 8. 1942)

br. 58 Topol Stjepan (11. 12. 1923 — 20. 10. 1930), Topol Marija (1. 11. 1930 — 15. 3. 1946)

Kuniščak

br. 2 Kranjčec Nikola (19. 7. 1905 — 8. 4. 1909), Dević Ostoja (16. 3. 1910 — 1. 7. 1910), Peršin Nikola (1. 7. 1910 — 3. 5. 1912), Kranjčec August (1. 5. 1912 — 1. 10. 1912), Tkalec Juraj (27. 11. 1912 — 30. 11. 1913), Radnička pekarna kao zadruga (5. 2. 1913 — 24. 9. 1915), Vučilovski Franjo (5. 9. 1916 — 7. 9. 1925), Benkotić Ladislav (14. 1. 1926 — 27. 6. 1933), Domitrović Dragutin (9. 6. 1933 — 31. 10. 1945)

Sveti Duh

br. 25 Vučilovski Franjo (7. 7. 1925 — 24. 2. 1936), Rogić Mato (28. 7. 1938 — 8. 9. 1938)

Nad lipom

br. 12 Štefičić Gjuro (2. 4. 1928 — 30. 7. 1945), Štefičić Franciska (27. 12. 1945 — 9. 6. 1948)

Vrhovec

br. 3 Halapir Filip i Hochstädter Leopold (10. 9. 1899 — 25. 11. 1899), Kranjčec Nikola (1. 3. 1900 — 15. 1. 1904), Hochstädter Josip 1. 3. 1905 — 21. 3. 1906), Kranjčec Katarina (16. 4. 1909 — 1. 2. 1910)

Imbrišimovićeva ulica

br. 5 Grgurić Antun (17. 11. 1928 — 17. 7. 1933, 1. 1.1934 — 28. 2. 1934), Stojan Josip (9. 4. 1940 — 22. 6. 1940)

Črnomerec

br. 7 Mlinar Krsto (16. 5. 1941 — 21. 6. 1948)

br. 34 Mužek Ivan (11. 7. 1933 — 8. 5. 1947)

Kustošija

br. 1 Slavić Petar (14. 12. 1934 — 31. 5. 1935)

br. 46 Poljak Mijo (31. 3. 1942 — 29. 1. 1948)

br. 122 Domitrović Dragutin (31. 10. 1945 — 20. 6. 1947)

VII. TREŠNJEVKA

br. 17-a Musija Ivan (16. 8. 1920 — 31. 10. 1923), Sinovec Andrija (1. 11. 1923 — 1. 11. 1925), Jordan Josip (1. 11. 1925 — 1. 4. 1927), Dumbović Mijo (1. 4. 1927 — 1. 11. 1927), Jordan Josip (1. 6. 1927 — 1. 11. 1927), Cvetanović Siljan (14. 7. 1928 — 8. 5. 1935)

br. 22 Grediček Marko (1. 12. 1924 — 11. 2. 1928), Grediček Anastazija (15. 2. 1928 — 6. 3. 1935)

br. 33/41 Halapir Mirko (1. 8. 1913 — 1. 11. 1914, 1. 1. 1915 — 15. 3. 1917), Leonhardt Leopold (1. 4. 1930 — 31. 12. 1931), Mrkša Anka (1. 1. 1932 — 1. 4. 1933), Mandrak Vencl (21. 4. 1932 — 13. 10. 1947)

br. 36 Horvat Andrija (11. 3. 1926 — 31. 8. 1930)

br. 127 Velički Ivan (1. 9. 1918 — 31. 12. 1923), Osrečki Ljudevit (2. 5. 1927 — 17. 4. 1929), Kobeščak Slavko (1. 2. 1930 — 8. 9. 1939), Kobeščak Betika (9. 9. 1939 — 17. 6. 1942), Badžek Milan (10. 9. 1942 — 19. 6. 1946)

br. 130 Kranjc Petar (21. 11. 1928 — 30. 4. 1929, 20. 1. 1930 — 15. 1. 1933), Čotar Stanislav (15. 4. 1935 — 20. 4. 1937)

Zadarska ulica

br. 44 Dick Ignjat (26. 2. 1923 — 15. 7. 1929), Jazbec Josip (1. 8. 1929 — 29. 9. 1934), Dick Ignjat (3. 1. 1934 — 1. 4. 1934), Jančiev Antun (21. 1. 1935 — 27. 8. 1941), Schauperl Josip (1. 10. 1936 — 12. 1. 1940), Božek Ivan (11. 6. 1938 — 16. 7. 1946)

br. 57 Maltar-Vuzem Gjuro (1. 6. 1931 — 20. 6. 1932), Marić Simo (18. 10. 1932 — 26. 6. 1933), Konstantinović Risto (28. 10. 1933 — 5. 1. 1935), Gradičak Mira (21. 7. 1937 — 13. 1. 1947)

Zagorska ulica

br. 88 Rodić Petar (13. 5. 1932 — 24. 7. 1947)

Nova cesta

br. 67 Lomnicki Katica (21. 5. 1940 — 21. 10. 1948)

br. 82 Margetić Marko (15. 8. 1913 — 7. 3. 1929)

br. 93 Čorko Lovro (1. 6. 1918 — 1. 2. 1940), Čorko Milivoj (9. 2. 1940 — 25. 8. 1948)

Ozaljska ulica

br. 19 Šipak Tomislav (11. 8. 1921 — 27. 1. 1923), Šipak Agneza (1. 2. 1923 — 1. 10. 1923), Kužnar Matija i Pižeta Jakov (26. 6. 1926 — 1. 8. 1926), Musija Ivan (1. 11. 1923 — 1. 2. 1927), Kovačec Tito (1. 4. 1927 — 1. 7. 1927), Musija Ivan (1. 8. 1927 — 10. 8. 1931, 18. 7. 1932 — 18. 7. 1935), Domitrović Ivan (18. 4. 1936 — 11. 11. 1937, 25. 11. 1937 — 5. 1. 1942)

Cernička ulica

bb. Švigir Franjo (10. 6. 1921 — 1. 5. 1923)

Srebrenička ulica

br. 9 Puljko August i Ljudevit (12. 10. 1926 — 15. 10. 1930), Uroić-Futač Gjuro (16. 10. 1930 — 15. 2. 1931, 28. 6. 1940 — 3. 3. 1941)

Pazinska ulica

br. 2 Fot Mirko (6. 3. 1929 — 15. 5. 1920), Skipala Franjo (15. 11. 1929 — 21. 11. 1931), Horvat Stjepan (20. 8. 1932 — 7. 9. 1932), Grahovar Valentin (26. 5. 1933 — 15. 11. 1933)

Hreljinska ulica

br. 45 Imbrovčan Mijo (26. 6. 1930 — 11. 11. 1930), Damjanović Petar (16. 3. 1931 — 31. 3. 1934, 1. 12. 1936 — 14. 8. 1940)

Sokolgradska ulica

br. 3 Gradičak Anastazija (6. 3. 1935 — 21. 7. 1937), Dumbović Mijo (25. 3. 1936 — 29. 1. 1940), Brezak Josip (16. 1. 1941 — 19. 1. 1949)

Brinjska ulica

br. 2 Žnidarić Franjo (26. 1. 1938 — 17. 6. 1948)

Gortanova ulica

br. 15 Habulin Ivan (17. 3. 1939 — 10. 7. 1948)

Ljubljanica

br. 21 Kričković Ivo (13. 5. 1937 — 3. 4. 1947)

br. 43 Šopec Blaž (4. 8. 1945 — 25. 8. 1948)

VIII Peščenica

Naseljak

br. 9 Durbin Marko (1. 7. 1904 — 15. 7. 1904, 26. 9. 1905 — 2. 12. 1905), Njul Gjuro (1. 11. 1906 — 30. 11. 1906), Durbin Marko (17. 11. 1906 — 1. 10. 1907, 8. 5. 1909 — 1. 5. 1910), Gjurmanić Stjepan i Mraković Mile (14. 4. 1919 — 15. 10. 1919), Mraković Mile (19. 10. 1919 — 22. 12. 1919), Milković Stevan (16. 4. 1927 — 28. 9. 1944), Kuzmanić Vinko (6. 11. 1944 — 8. 1. 1948)

Peščenica II.

br. 9 Rumbak August (11. 6. 1921 — 6. 5. 1948)

br. 38 Vdovič Stjepan (28. 9. 1923 — 9. 1. 1941), Vdovič Olga (10. 1. 1941 — 22. 8. 1946)

Andrilovečka ulica

br. 28 Bobek Dragutin (9. 1. 1939 — 21. 7. 1948)

Zavrtnica

br. 57 Vrkljan Anka (20. 5. 1918 — 30. 4. 1922), Brumen Ignjat (10. 5. 1922 — 24. 3. 1923), Sertić Luka (1. 5. 1924 — 15. 6. 1925), Kovačević Mato (21. 8. 1925 — 31. 12. 1925), Međimurec Miroslav (5. 1. 1929 — 30. 11. 1929)

Svetice

br. 22 Popović Mile (29. 4. 1910 — 3. 8. 1910), Tarabić Jovan (22. 12. 1919 — 30. 6. 1938), Karabaić Antun (10. 10. 1938 — 20. 4. 1948)

Harambašićeva ulica

br. 42 Mraković Mile (21. 3. 1920 — 1. 6. 1925)

Lupoglavska ulica

br. 3 Mraković Mile (8. 5. 1930 — 30. 1. 1937)

Ščitarjevska ulica

br. 27 Vujec Valentin (14. 3. 1941 — 22. 9. 1947)

Sigečica (Kanal)

br. 27 Cajko Šandor (1. 9. 1925 — 11. 4. 1934), Jug-Barbin Blaž (9. 8. 1933 — 24. 5. 1948)

Menčetićeva ulica

br. 3 Lazarević Milan Trajko (8. 1. 1925 — 1. 6. 1933), Cajko Šandor (11. 4. 1934 — 13. 2. 1936)

br. 21 Brlečić Franjo (1. 12. 1924 — 26. 11. 1926), Šnjarić Nikola (11. 5. 1926 — 4. 5. 1929), Gjurić Nikola (21. 10. 1929 — 31. 12. 1930), Srbinović Stojmir (3. 12. 1931 — 30. 5. 1936), Trampuš Ivan (3. 10. 1932 — 22. 7. 1935), König Zvonimir (23. 5. 1938 — 2. 10. 1946)

Rabska ulica

br. 2 Vlahović Mijo (28. 10. 1937 — 13. 10. 1948)

Frankova ulica

br. 28 Žepec Janko (24. 5. 1933 — 23. 3. 1948)

Držićeva ulica

br. 11 Vujec Valentin (19. 7. 1928 — 15. 8. 1931), Hribar Vilim (11. 8. 1931 — 15. 9. 1931), Vrbanac Pavao (15. 9. 1931 — 1. 2. 1931), Vujec Valentin (1. 2. 1932 — 19. 5. 1936), Zemljič Metod (31. 12. 1935 — 16. 10. 1939), Kolarić Josip (13. 10. 1939 — 27. 9. 1940), Metelko Ivan (15. 11. 1940 — 13. 5. 1943), Metelko Jelka (21. 9. 1943 — 3. 11. 1948)

Međutim, potrebno je upozoriti, da su neki pekarski obrti uz ime obrtnika imali i posebne nazive pekarne, po kojima su bili čak i bolje poznati. A kako su slične nazive nosile i neke zadruge i veća pekarska poduzeća, neka slijedeći iskaz posluži kao tumač za pronalaženje njihovih lokaliteta, kod kojih je označeno samo ime registriranog nosioca obrtne dozvole.

Građanska pekarna d. d. (25. 6. 1910 — 5. 7. 1918) Dalmatinska 11

Ilička pekarna — Balzer Ljuba (16. 4. 1928 — 15. 3. 1929) Ilica 75

Luksus-pekarna — Jakušić Vjenceslav (15. 10. 1927 — 4. 10. 1929) Vlaška 55

Narodna pekarna — Radić Mirko (8. 10. 1934 — 22. 4. 1939) Maksimirska 75

Naša pekarna — Cvrtila Mirko (31. 7. 1936 — 1. 6. 1937) Primorska 10

Parna pekarna — Rodić Petar (13. 5. 1932 — 24. 7. 1947) Zagorska 88

Prometno d.d. — Građanska pekarna d.d. u likvidaciji (1. 4. 1918 — 31. 12. 1933) Dalmatinska 11 (zakup)

Prva hrvatska pekarska produktivna zadruga (31. 10. 1898 — 10. 9. 1899) Dalmatinska 11 i Vrhovec 3

Prva maksimirska pekarna d.d. (15. 8. 1921 — 10. 8. 1924, 1. 8. 1925 — 31. 10. 1933) Maksimirska 69

Prva primorska pekarna — Biondić Blaž (28. 2. 1938 — 17. 5. 1948)

Prva radnička pekarna kao udruga (22. 6. 1919 — 28. 6. 1947) Gajeva 27, Kukuljevićeva 31, Mandrovićeva 3

Prva samoborska pekarna — Koščec Stjepan (16. 3. 1928 — 19. 6. 1929) Petrinjska 29

Prva srijemska i banatska pekarna — Domitrović Ivan (18. 4. 1936 — 11. 11. 1937) Savska 98

Prva vardarska pekarna i buregdžinica — Trajković Ljubomir (14. 4. 1936 — 21. 7. 1941) Nova ves 68

Prva zagrebačka velepekarna — Trgovačko opskrbno d.d. (25. 2. 1932 — 19. 10. 1948) Slovenska 16 (22)

Pučka zadruga za nabavu potrebština — Proizvodnja peciva (31. 3. 1896 — 30. 8. 1909) Vlaška 35

Radnička parna pekarna — Jurković Ilija (1. 10, 1928 — 25. 10. 1930) Maksimirska 69

Radnička pekarna — Žigman Franjo i drugovi (5. 3. 1922 — 16. 9. 1924) Savska 58

Radnička pekara kao zadruga (5. 2. 1913 — 24. 9. 1915) Kuniščak 2

Sjedinjene pekarne Wieland-Guthard (1. 5. 1912 — 20. 9. 1915) Ilica 191

Sremska pekarna — Konstantinović Risto (21. 5. 1934 — 5. 1. 1935) Zadarska 57

Trgovačko opskrbno d.d. — Velepekarna (25. 2. 1932 — 19. 10. 1948) Slovenska 16(22)

Udruženje ratnih invalida — Kašaj August (25. 5. 1922 — 10. 11. 1923) Ilica 83

Zadruga nezaposlenih pekarskih radnika (15. 7. 1936 — 30. 4. 1937) Dalmatinska 11(zakup Građanske pekarne u likvidaciji)

Zagrebačka radnička pekarna — Leonhard Leopold (1. 4. 1930 — 31. 12. 1931) i Mrkša Anka (8. 3. 1932 — 1. 4. 1935) Selska 33/41

IMAOCI PEKARSKIH OBRTNICA DO POLOVICE 20. STOLJEĆA

1815—1831 Hoinig Josip
1830—1860 Baumgartner Ivan
1830—1850 Fuchs Andrija
1841—1984 Černetič Martin
1842—1867 Krobath Antun
1843—1885 Majcen Andrija
1844—1850 Fritz Ferdinad
1850—1861 Halm Antun
1853—1877 Benko Josip
1854—1892 Zeininger Benjamin
1855—1863 Golob Gjuro
1855—1879 Schnapp Ferdo
1857—1874 Sorg (Sorko) Josip
1858—1883 Žubrinić Tomo
1860—1861 Grasmuck Johann
1860—1874 Hefele Adalbert
1860—1862 Wimmer Josip
1861—1862 Batjani Franjo
1861—1862 Golubić Albert
1861—1883 Kratzl Franjo
1861—1884 Mareš Josip
1861—1863 Miles Juraj
1861—1879 Puher Franjo
1861—1866 Šnabl Matija
1862—1863 Aksan Leonard
1862—1863 Glavan Marko
1862—1881 Klauser Anton
1862 Kušanec Mato
1862—1863 Luketić Marija
1862—1889 Schwarz Mirko
1862—1863 Vallo Stjepan
1863—1867 Baumgartner Josip
1863—1867 Hoinig Josip ml.
1863—1868 Luketić Stjepan
1863—1868 Podamer Marija
1863—1864 Saračević Adolf
1863—1884 Spitzer Moritz
1863—1868 Šurbek Andrija
1864—1865 Hartl Ferdo
1864—1898 Inhof Katarina
1864—1865 Kodrić Josip
1864—1867 Korš Ivan
1864—1889 Novtić Dragutin
1865—1866 Geisler Lavoslav
1865—1895 Schreiner Ignac
1865—1893 Schwarzwald Franjo
1866—1894 Barišić Škender
1866—1867 Kornfeind Ferdinand
1867—1872 Bregeš Pavao
1867—1876 Cehulić Antun
1867—1875 Kranjčić Dragutin
1867—1873 Kronigl Antun
1867—1870 Poljak Gjuro
1867—1886 Šandor Vatroslav
1868—1879 Balia Stjepan
1868—1909 Blažeković Janko
1868—1875 Butzmann Antun
1868—1869 Winkler Ivan
1869—1876 Lövy Jakob
1870—1900 Hrastić Stjepan
1870 Milovčak Škender
1870—1871 Moharić Josip
1871—1875 Hajšek Lacko
1872—1873 Klančer Josip
1872 Klančer Urša
1873—1896 Kohn Dragutin
1873—1880 Matošić Terezija
1873—1874 Pondrk Ivan
1873—1874 Smrekar Franjo
1874 Bereč Cvetko
1874 Jeršić Josip
1874—1875 Klančer Franjo
1874—1877 Novosel Stjepan
1874—1879 Pleško Stjepan
1875—1903 Bulvan Ignac
1875—1882 Drašković Ivan
1875—1877 Hrupe Izidor
1875—1876 Krobath Ana

1875—1899 Mraulag Simo
1876—1883 Antolić Ivan
1876—1877 Blau Leonard
1876—1877 Cekić Gjuro
1876—1877 De Zorzi Raimundo
1876—1888 Gačnik Franjo
1876—1901 Kokot Marija
1876—1910 Pramberger Josip
1876—1877 Spehar Petar
1877—1896 Blažeković Sofija
1877—1883 Guthard Josip
1877—1885 Haišek Josipa
1877—1879 Hamburger Ignac
1877 Kovačević Ivan
1877—1878 Margetić Ivan
1877 Matešić Tomo
1877—1892 Obermayer Gjuro
1877—1878 Peer Franjo
1877—1879 Teodorović Izidor
1878—1880 Bočak Lacko
1878—1879 Gaberšek Ana
1879—1896 Krajan Franjo
1879 Lang Antonija
1879—1883 Miković Mijo
1879 Saic Franjo
1879—1881 Teodorović Konstantin
1880—1894 Blau Fridrik
1880—1894 Blau Friderik
1880 Jazbec Josip
1880—1883 Ruprecht Josip
1880 Sušković Melko
1881—1882 Jezernik Josip
1881 Križevčić Josip
1881—1896 Pramberger Antun
1881 Regula Ivan
1881—1904 Reicher Mijo
1881 Skerbić Smiljana
1881—1892 Stiplošek Antun
1881 Šnirer Ivan
1882—1885 Kohn Henrik
1882—1903 Šiprak Stjepan
1882—1891 Šram Hedviga
1882—1932 Wieland Vjekoslav
1883—1909 Draganec Ivan
1883—1905 Guthard Artur Vilim
1883 Kokolić Juro
1883—1898 Milanc Milivoj
1883—1889 Regović Josip
1884 Karlović Josip
1884—1889 Kraus Bogomir ml.
1884—1895 Maglečić Ivan
1884—1903 Petrovečki Ivan Nep.
1885—1919 Draganec Milan
1885—1886 Leskovac Josip
1885—1897 Majcen Andro
1885—1899 Spann Emil
1886—1893 Bajc Mato
1887—1888 Ciglenečki Janko
1887—1900 Stipetić Adam
1887—1896 Vizjak Antun
1888—1889 Arlavi Mijo
1888—1901 Milojević Milan
1888 Vrančić Mihalj
1889—1910 Lesar Oskar
1889—1893 Mačefat Gjuro
1889 Petrović Ignjat
1889—1898 Wunster Adolf
1890—1891 Franz Vatroslav
1890—1906 Krenn Ivan
1890 Müller Rikard
1891—1893 Fučkar Rok
1891—1900 Golder Josip
1891—1900 Šram Franjo
1892—1896 Barišić Šendor
1892—1896 Barišec Šandor
1892—1917 Ormuž August
1893—1900 Gorupić Miroslav
1893—1912 Kaurić Janko
1893—1905 Rožman Ivan
1893—1894 Schwarz Dragutin
1893—1923 Schwarzwald Franjo ml.
1893—1910 Zeininger Andrija
1894—1900 Knehtl Dragutin
1894—1895 Kveštek Franjo

1894—1906 Rukavina Blaž
1894 Zebec Ljudevit
1895—1896 Erlich Koloman
1895—1902 Filipović Mijo
1895—1900 Grubić Petar
1895—1908 Holiček Vjekoslav
1895—1923 Schreiner Franjo
1896—1926 Kolarek Antun
1896—1897 Koren Martin
1896—1898 Žličar Rudolf
1897—1899 Brajdić Stjepan
1897 Kirsteier Dragutin
1897 Kohn Izidor
1897—1904 Majcen Antun
1898—1901 Bregeš-Pepelar Mirko
1898—1899 Heršak Gjuro
1898 Koler Petar
1898—1900 Mlinarić Mirko
1898 Plemić Dragutin
1898—1914 Preglej Ivan
1898—1906 Vrkljan Martin
1898—1936 Vrkljan Petar
1899—1938 Guštak Franjo
1899 Halapir Filip
1899—1911 Hochstädter Leopold
1899—1908 Jurčec Stjepan
1899—1917 Kotarski Martin
1899—1901 Kveštek Franjo ml.
1899—1900 Pratengraser Franjo
1899—1900 Premrl Franjo
1899—1928 Štefičić Mato
1900—1908 Krajačić Mirko
1900—1909 Kranjčec Nikola
1900—1901 Lončarević Franjo
1900—1916 Stipetić Sofija
1900—1911 Trobiš Ffranjo
1900—1947 Vdovič August
1901 Eisenkohl Ivan
1901—1910 Grubić Sofija
1901—1902 Hrenović Josip
1901—1930 Medvedec Dragutin
1901—1903 Mrmić Miloš
1901—1911 Plaščar Ignac
1901—1910 Radočaj Petar
1901—1914 Spann Rudolf
1901—1902 Stegenšek Josip
1902—1904 Blekač Aleksa
1902—1933 Halapir Mirko
1902—1923 Knežević Dane
1902—1903 Kostić Maksim
1902—1903 Perić Ilija
1902—1903 Šestanj-Mežnarić Andro
1902 Turneški Mijo
1902—1923 Velički Ivan
1903—1904 Božić Josip
1903—1908 Chmelař Martin
1903—1911 Grilec Josip
1903—1905 Hilčer Franjo
1903—1911 Huić Nikola
1903—1904 Kerep Martin
1903—1904 Petković Stjepan
1904—1906 Despinić Ema
1904—1910 Durbin Marko
1904—1925 Kranjčec Andrija
1904—1936 Krpić-Močilar Mirko
1904—1907 Natiašec Baltazar
1904—1905 Stolzer Samuel
1904 Tramišak Milan
1904—1935 Vrkljan Mato
1905—1909 Fuchs Eduard
1905—1915 Guthard Rudolf
1905—1906 Hochstädter Josip
1905—1940 Ivanković Stjepan
1905 Stefanović Mijat
1905—1910 Vrkljan Dominik
1906—1907 Celjak Vid
1906—1911 Čubelić Mane
1906—1913 Kunović Aleksandar
1906—1915 Mužar Franjo
1906 Njul Gjuro
1906—1907 Obraz Gjuro
1906—1911 Šetinc Anton
1906—1925 Vdovič Mijo

1906—1928 Vrkljan Slava
1906—1936 Vučilovski Franjo
1907—1916 Arlavi Mijo ml.
1907—1940 Čorko Lovro
1907—1948 Jagić Valentin
1907—1909 Kic Vinko
1907—1923 Petanjek Vjekoslav
1907 Schulhauser Josip
1907—1912 Tkalec Dragutin
1908—1910 Gregurić Gjuro
1908—1948 Kolar Andrija
1908—1909 Loebl Milan
1908—1911 Pogačić Franjo
1908 Sekulić Martin
1908 Stefanović Radisav
1908—1909 Tačković Ivan
1908—1948 Tepeš Vjekoslav
1909 Antunović Nikola
1909—1933 Babić Dane
1909—1912 Eisenstädter Julio
1909—1925 Feldbauer Gabriel
1909—1910 Kranjčec Katarina
1909 Maraković Jakov
1909—1946 Rukavina Rudolf
1909—1926 Svečnik Josip
1909—1931 Žabčić Franjo
1910 Dević Ostoja
1010—1917 Grubić Petar ml.
1910—1913 Jagarić Antun
1910—1912 Kokot Vatroslav
1910 Medvedec Janko
1910—1912 Peršin Nikola
1910 Popović Mile
1910—1915 Ružić Vatroslav
1910—1918 Spann Josipa
1910—1922 Vrkljan Ana
1910—1940 Zeininger Julka
1911—1914 Bakač Antun
1911—1948 Buzjak Šandor
1911—1918 Čorko Oliva
1911 Dušek Josip
1911—1912 Gluhak Mijo
1911—1919 Grilec Ana
1911 Horga Gašpar
1911 Jureša Josip
1911—1913 Kerep Mirko
1911—1914 Knežević Ana
1911—1912 Kranjčec August
1911—1918 Krpić-Močilar Lovro
1911—1928 Kužnar Petar
1911—1913 Matišić Eliza
1911 Milošak Draga
1911—1912 Momčilović Nikola
1911—1912 Petranović Mato
1912—1914 Blau Eugenija
1912—1919 Horvat Eduard
1912—1913 Jagić Mijo
1912—1913 Jurković Mijo
1912—1913 Šojat Gjuro
1912—1913 Tkalec Juraj
1912—1914 Žiger Josip
1913—1914 Buneta Josip
1913—1939 Hrbud Janko
1913—1928 Lipovac Cvetko
1913—1929 Margetić Marko
1913—1925 Sinovec Andrija
1913—1919 Vrkljan Antun
1914—1925 Crnić Gjuro
1914—1929 Domitrović Gjuro
1914 Herak Branko
1914 Mužar Stjepan
1914 Spitzer Mirko
1915—1930 Bazar Nikola
1915—1923 Jazbec Vjekoslav
1915—1923 Koutný Antonija
1915—1927 Kralj Mirko
1916—1920 Jakoplić Julijana
1916—1943 Navratil Jaroslav
1916—1924 Večer Stjepan
1917 Marić Mijo
1917—1948 Pilarić Gjuro
1917—1933 Prometno d.d.
1918—1925 Bubnjar Antun
1918—1919 Janežić-Utvić Zorka
1918—1927 Kopsa Milivoj
1918—1927 Kovačec Tito

1919—1922 Bezjak Ivan
1919—1923 Bobek Dragutin
1919 Čeko Antun
1919—1922 Ćukac Dragutin
1919—1925 Feldbauer Josip
1919—1938 Feldabuer Oto
1919—1920 Gajer Ante
1919—1948 Gjurmanić Stjepan
1919—1920 Kolarić Josip
1919—1927 Krautblatt Adolf
1919—1937 Mraković Mile
1919—1923 Spann Milan
1919—1926 Srečec Andrija
1919—1938 Tarabić Jovan
1919—1925 Ulamec Dragutin
1919—1920 Uroić Stjepan
1920—1922 Basić Josip
1920—1921 Blau Miroslav
1920—1929 Jakušić Vjenceslav
1920—1934 Landski Rudolf
1920—1922 Morović Josip
1920—1948 Musija Ivan
1920—1924 Panić Aleksandar
1920—1921 Perduka Dragutin
1920—1974 Stanković Antun
1920—1931 Trompetić Slavko
1921—1927 Antolić Franjo
1921—1922 Berta Stjepan
1921—1924 Horvat Josip
1921—1929 Kolenc Antun
1921—1925 Krajcar Dragutin
1921—1942 Kundić Josip
1921—1923 Mihajlović Gjuro
1921—1948 Rumbak August
1921—1923 Šipak Tomislav
1921—1923 Švigir Franjo
1921—1925 Ulamec Matija
1921—1943 Weiss Franjo
1922—1924 Androić Vid
1922—1924 Barbir Blaž
1922—1925 Brumen Ignjat
1922—1926 Čorko Vjekoslav
1922—1924 Deželić Josip
1922—1924 Gjurmanić Franjo
1922—1929 Huzanić Josip
1922 Kašaj August
1922—1924 Krnjulc Andro
1922—1924 Lojen Rudolf
1922—1925 Makek Petar
1922—1924 Milisavljević Đuro
1922—1932 Mužinić Mirko
1922—1934 Pavković Janko
1922—1924 Posavec Stjepan
1922—1923 Prekratić Pavao
1922—1947 Tenšek Vjekoslav
1922—1929 Velebit Luka
1922—1928 Velebit Milan
1922—1926 Vučkovi Jovan
1922—1924 Žigman Franjo
1923—1924 Brnad Mijo
1923—1927 Ciglar Jakov
1923—1934 Dick Ignjat
1923—1928 Halpern Pinkas
1923—1925 Jakopović Petar
1923—1934 Jazbec Josip
1923—1924 Kic Vjekoslav
1923—1925 Petraš Ivan
1923—1924 Rožman Slavko
1923—1943 Schreiner Franjo ml.
1923 Simon Hugo
1923—1932 Stamičak Vinko
1923—1933 Tomaško Mijo
1923—1946 Topol Stjepan
1923—1948 Trampetić Stjepan
1923—1935 Travinić Rudolf
1923—1926 Turčić Eduard
1923—1937 Urek Ivan
1923—1946 Vdovič Stjepan
1924 Antolić Josip
1924—1926 Brlečić Franjo
1924—1937 Gredičak Marko
1924—1927 Grujić Stjepan
1924—1935 Knezić Mato
1924—1926 Kovačić Martin
1924—1925 Marečić Ilija
1924—1929 Mužek Ignac

1924—1929 Pavelić Grga
1924—1925 Sertić Luka
1924—1926 Stojanović Damjan
1924—1928 Škarec Josip
1924—1936 Wiesler Herman
1924—1926 Wiesler Josip
1924—1933 Wiesler Samuel
1925—1948 Babić Vjekoslav
1925—1936 Čajko Šandor
1925—1927 Jordan Josip
1925—1942 Kacun Blaž
1925 Kovačević Mato
1925—1930 Kranjčec Josip
1925 Kren Dragica
1925—1933 Lazarević Milan Trajko
1925—1948 Lesjak Franjo
1925 Vučilovski Ivan
1925—1928 Weinberger Adolf
1925—1926 Zoff Ferdo
1926—1933 Benkotić Ladislav
1926—1934 Feldbauer Hugo
1926—1930 Horvat Andrija
1926—1939 Kužnar Matija
1926 Pižeta Jakov
1926—1948 Puljko August
1926—1932 Puljko Ljudevit
1926—1927 Stojanović Božin
1926—1936 Šnarić Nikola
1926—1927 Šopar Ivan
1926—1948 Vdovič Dragutin
1927 Ajd Franjo
1927—1928 Babić Adam
1927 Ćirić Živojin
1927—1948 Dumbović Mijo
1927—1928 Jakoplić Mirko
1927—1928 Kermend Mato
1927—1930 Mališ Dragutin
1927—1944 Milković Stevan
1927—1929 Osrečki Ljudevit
1927 Stojković Marija
1927—1930 Suhić Đuro
1927—1948 Šubić Dragutin
1927—1946 Tomšič Ivan
1927—1937 Trajković Dimitrije
1927—1928 Voglar Josip
1928—1929 Balzer Ljuba
1928—1935 Cvetanović Siljan
1928—1929 Deklava Ljudevit
1928—1934 Fretze Josip
1928—1947 Grgurić Antun
1928—1946 Horvat Marica
1928—1930 Jurković Ilija
1928—1929 Kuščec Stjepan
1928—1936 Kranjc Petar
1928—1941 Kranjčec Ružica
1928—1932 Maltar-Vuzem Gjuro
1928—1939 Marin-Okroša Franjo
1928—1932 Međimurec Dragutin
1928 Očko Vinko
1928—1948 Štefičić Gjuro
1928—1937 Šuka Mihajlo
1928 Valadžija Mile
1928—1947 Vujec Valentin
1929—1931 Bobek Katarina
1929—1935 Cecelja Marija
1929 Fot Mirko
1929—1930 Gjurić Nikola
1929—1944 Kovačić Juraj
1929 Međimurec Miroslav
1929—1931 Skipala Franjo
1929—1948 Šivak Josip
1929—1946 Vitek Karl
1929—1933 Weiss Mišo
1929—1932 Zidar Ivan
1930—1934 Draganec dr. Milan
1930—1932 Horvat Stjepan
1930 Imbriovčan Mijo
1930—1942 Kobeščak Slavko
1930—1949 Kosorčić Luka
1930—1932 Kranjčec Vera
1930—1931 Leonhard Leopold
1930—1939 Radić Mirko
1930 Smolčić Ivan
1930—1942 Uroić-Futač Gjuro
1930 Vidović Milan
1930—1938 Weiss Regina

1930—1948 Zatezalo Teodor
1930—1931 Zidanić Franjo
1931—1935 Brzac Trpimir
1931—1940 Damjanović Petar
1931 Hribar Vilim
1931—1934 Jasić Gjuro
1931 Jednak Miloš
1931—1939 Mihaliček Maks
1931—1935 Milošević Kosta
1931—1932 Pap Pavao
1931—1948 Pokupec Josip
1931—1936 Srbinović Stojmir
1931—1932 Vrbanac Pavao
1932—1934 Biser Rafael
1932—1942 Domitrović Ivan
1932—1947 Mandrak Vencl
1932—1933 Mirić Simo
1932—1948 Mlinar Krsto
1932—1935 Mrkša Anka
1932—1947 Rodić Petar
1932—1935 Trampuš Ivan
1932—1937 Wieland Dragutin
1933—1936 Černjavić Ivan
1933—1934 Čotar Josip
1933—1947 Domitrović Dragutin
1933—1945 Grahovar Valentin
1933—1948 Houš Albin
1933—1948 Jug-Barbin Blaž
1933—1937 Kasumović Osman
1933—1935 Konstantinović Risto
1933—1936 Kostanjevec Rudolf
1933—1948 Lomnicki Katica
1933—1947 Mužek Ivan
1933—1934 Weisler Sajko
1933—1948 Žepec Janko
1934—1949 Bunčec Vilko
1934—1945 Fretze Oto
1934—1935 Neumann Adolf
1934—1937 Slavić Petar
1934—1939 Štok Matija
1935—1938 Belošević Ivan
1935—1948 Božić Nikola
1935—1937 Čotar Stanislav
1935—1948 Jančiev Antun
1935—1936 Siljanović Ljubo
1935—1939 Zemljič Metod
1936—1937 Cvrtila Mirko
1936—1948 Jakasović Nikodim
1936—1940 Schauperl Josip
1936—1947 Smojver Ivan
1936—1941 Trajković Ljubomir
1936—1948 Vukmanić Alojz
1936—1942 Weisler Minka
1937—1947 Gradičak Mira-Katarina
1937—1939 Koprivnjak Antun
1937—1947 Kričković Ivo
1937 Krivošić Gabriel
1937—1947 Schreiner Vjekoslav
1937—1948 Vlahović Mijo
1938—1946 Badžek Milan
1938—1948 Biondić Blaž
1938—1946 Božek Ivan
1938—1940 Čuljat Nikola
1938—1948 Karabaić Antun
1938—1946 König Zvonimir
1938 Rogić Mato
1938—1948 Žnidarić Franjo
1939—1948 Bobek Dragutin
1939—1947 Dakić Jovan
1939—1948 Habulin Ivan
1939—1940 Kolarić Josip ml.
1939—1948 Kos Dragutin
1939—1940 Maramić August
1939—1948 Marković Ivan
1939—1948 Patrun David
1940—1948 Čorko Milivoj
1940—1945 Ivanković Zvonko
1940 Kossi Franjo
1940—1948 Metelko Ivan
1940—1948 Očko Petar
1940—1948 Sokačić Tomo
1940—1941 Stojan Josip
1941—1949 Brezak Josip
1941—1947 Kozina Janko
1941—1947 Orešković Ivan
1941—1944 Travinić Dragutin

1942—1945 Berislavić Nikola
1942—1948 Poljak Mijo
1943—1948 Barišić Nikola
1943—1947 Ožvald Mirko
1943—1948 Galić Šime
1943—1948 Trajković Krunoslav
1944—1946 Hrupec Nikola
1944—1948 Kuzmanić Vinko
1945—1948 Novaković Stevo
1945—1948 Šopec Blaž

Na kraju još nekoliko napomena. Nosilac obrtne dozvole u pravilu je sam vodio obrt, i to do otkaza po vlastitoj odluci ili do svoje smrti, ali je redovno njegova udovica koristeći zakonsko pravo nastavljala još neko vrijeme obrt na temelju iste ili nove obrtne dozvole, dakako uz obavezno prijavljenog poslovođu. Treća mogućnost prekida obrtnog poslovanja, naime po odluci vlasti ili na nalog suda, u zagrebačkom pekarstvu bila je vrlo rijetka. Spomenimo nekoliko takovih primjera. Prvi slučaj je zabilježen još 1857. godine, kada je poznatom zagrebačkom pekaru i istaknutom ilircu Bogomiru Krausu na zahtjev apsolutističkog režima sudskom odlukom bila oduzeta obrtnica i tek 1860. godine nakon pada Rachove vlade vraćena.[1] Sud je posegao i u poslovanje drugog poznatog zagrebačkog pekara Andrije Zeiningera otvorivši 1910. godine stečajni postupak, kojega je on bio oslobođen tek 1916. godine, pa je zbog toga od 19. prosinca 1910. godine nosilac pekarskog obrta bila i ostala njegova žena Julka.[2] Slijedeći zanimljiv slučaj odnosi se na »Zagrebačku radničku pekarnu«, koju je 1930. godine otvorio i vodio do kraja 1931. godine Leopold Leonhard,[3] a koja je u stvari bila vlasništvo Anke Mrkša. Ona je za tu pekarnu dobila i obrtnu dozvolu 8. ožujka 1932. godine prijavivši kao poslovođu Alberta Perca.[4] Međutim, nakon otkaza Leonhardovog, pekarna je kroz sve vrijeme radila, pa je nadzornik za istraživanje nadriobrta prijavio Obrtnom zboru sve pekare, koji su se njome služili, odnosno u njoj radili na svoj račun, a Obrtni zbor je kod Gradskog poglavarstva pokrenuo postupak za prisilnu obustavu rada.[5] U međuvremenu je Vencl Mandrak, jedan od prijavljenih, a prije toga pekarski obrtnik u Daruvaru, ishodio i sebi obrtnu dozvolu 21. travnja iste godine i nepovlasno koristio raniji nešto izmijenjeni naziv (Radnička parna pekarna) zbog čega je pozvan na red od vlasti. Gradsko poglavarstvo je, doduše, obustavilo postupak, ali je Mandraku izričito zabranjena upotreba takvog naziva 12. svibnja 1932. godine,[6] jer to nije neka zadružna radnička pekarna, nego njegov privatno-vlasnički obrt. Slijedi i jedan slučaj zabrane daljnje upotrebe pekarne od strane vlasti 1939. godine, koji se odnosi na pekarski obrt Krste Mlinara i Katice Lomnicki u Kačićevoj ulici 21.[7] Za vrijeme okupacije zemlje bila je 28. lipnja 1943. godine oduzeta i podržavljena pekarna Franje Weissa u Klaićevoj ulici 34,[8] a nakon oslobođenja zemlje oduzete su od strane vlasti i konfiscirane pekarne Ota Fretze-a (Masarykova 14) 12. studenog 1945.

godine, Rudolfa Rukavine (Preradovićeva 5) 31. prosinca 1945. godine i Zvonimira Ivankovića (Vlaška 35) 21. siječnja 1946. godine.[9]

Nadalje treba upozoriti i na to, da su na nekim lokacijama istovremeno paralelno korištene pekarne s cjelokupnom opremom (uglavnom zbog peći) od dvojice ili i više obrtnika s posebnim obrtnim dozvolama. To se najčešće događalo, kada je jedan pekar isključivo pekao kruh, a drugi pecivo ili burek. Osim toga je ponekad isti obrtnik posjedovao i dvije obrtnice, jednu za pekarski, a drugu za slastičarski obrt (na primjer Zeininger, Rukavina itd.), ali i za medičarski obrt (na primjer Jakušić). Tako su se na taj način ponovno našli srodni obrti u rukama jednog obrtnika kao što je to bilo nekoč u doba Rimljana.

Analiza vremenskog raspona obavljanja pekarskog obrta pojedinih obrtnika pokazuje neke značajne pojave, pa ih je potrebno pobliže osmotriti. Tako je u prvom redu uočljiv vrlo veliki broj napuštenja obrta prije isteka jedne godine dana, pa i već nakon nekoliko mjeseci rada. A vrlo je visok i broj prestanka poslovanja nakon dvije do deset godina. To rječito govori o dobroj volji i poduzetnosti mladih pekara, ali i o njihovom brzom i velikom razočaranju nad očekivanim efektom tek započetog poslovanja. Oni su mahom bili prisiljeni napustiti obrt zbog pomanjkanja financijskih sredstava i kredita, a njihovo je materijalno stanje bilo preslabo, da podnese samostalno teret svih režija i poreznih obaveza bez vlastitog rezervnog kapitala. Tako su oni ubrzo od obrtnika postajali opet najamni radnici i proleteri. Ipak treba reći, da je lijepi broj pekarskih majstora izdržao do 20 i 30 godina samostalnog poslovanja, a nekolicina njih je svoj radni vijek u vlastitom pekarskom obrtu završila sa 40 i 50 godina, pa i više (na primjer Martin Černetič sa 53 godine). Razdoblje 1815—1945, za koje je bilo moguće slijediti dokumentaciju, pruža nam vrlo dobru sliku o zagrebačkim pekarskim obrtnicima u slijedećoj tabeli:

ispod 1 god.	1 god.	2 god.	3 god.	4 god.	5 god.	6 god.	7 god.	8 god.	9 god.	svega
69	103	57	33	29	26	19	19	28	27	420
10 god.	11 g.	12 g.	13 g.	14 g.	15 g.	16 g.	17 g.	18 g.	19 g.	
13	14	14	8	7	14	10	9	5	12	106
20 god.	21 g.	22 g.	23 g.	24 g.	25 g.	26 g.	27 g.	28 g.	29 g.	
2	10	7	7	5	7	2	4	4	3	51
30 god.	31 g.	32 g.	33 g.	34 g.	35 g.	36 g.	37 g.	38 g.	39 g.	
7	3	2	1	2	1	—	2	1	1	20
40 god.	41 g.	42 g.	43 g.	44 g.	45 g.	46 g.	47 g.	48 g.	49 g.	
2	2	3	—	1	—	—	1	—	—	9
50 god.	51 g.	52 g.	53 g.							
1	—	—	1							
									Ukupno 1815 — 1945	608

Ispod jedne godine bilo je ukupno 69 pekarskih obrtnika, ali od toga broja, ako se rasčlani, dobivamo još porazniju sliku, naime:

1 mjes.	11	4 mjes.	8	7 mjes.	6	10 mjes.	—
2 mjes.	11	5 mjes.	9	8 mjes.	1	11 mjes.	4
3 mjes.	18	6 mjes.	8	9 mjes.	3	12 mjes.	—
I. kvart	40	II. kvart.	25	III. kvart.	10	IV. kvart.	4 svega 69

Napomene

1) Zagreb III. Zagreb 1935, str. 48—52
2) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb Obrtni registar 1893—A—38, 1910—A—131, 1932—II—372
3) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 41072—III—1930
4) Ibid. br. 27781—III—1932
5) Prijavljeni su bili Mlinarić Rudolf, Đakić Jovo, Balen Pero, Ružić Ignac, Medved Viktor, Mandrak Slavko (Vencl), Lojan Rudolf, Matić Petar, Osrečki Milan, Gjurić Milan i Bratulić Rudolf (Obrtni zbor Zagreb br. 1655—1932)
6) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 43400—III—1932, 45543—III—1932
7) Ibid. br. 88744—III/a—1939; Obrtni registar 1933—II—3518
8) Ibid. Obrtni registar 1940—II—11; izvršni nalog Glavnog ravnateljstva za ponovu NDH
9) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1932—II—592, 1933—II—1633, 1934—II—404

RIJEČ - DVIJE O PEKARSTVU SRODNIM OBRTIMA

U starije doba pojedini zagrebački pekari pekli su uz kruh i obično pecivo (žemlje, perece i slično) također i razne jednostavnije kolače. To su radili naročito pred veće blagdane i za vrijeme održavanja sajmova. Ti se kolači nisu mnogo razlikovali od onih što su bili uobičajeni u boljim domaćinstvima, a koje je u posebnim prilikama pekao i prosti puk (gibanice, orehnjače i razne savijače, kovrtanji i slatke pogačice). Poneki plemić i biskup imali su i svoje posebne pekare kolača i slastica, koji su kao stalni ili povremeni njihovi službenici dolazili iz Beča i Pešte, a ponekad i iz Venecije. Već smo ranije spomenuli takvog biskupskog pekara u 16. stoljeću (Luka Savec), a biskupski dvor je s tom praksom nastavio sve do 19. stoljeća. Videći dobru zaradu u pečenju kolača mnogi zagrebački obrtnici već su se rano orijentirali na takovu proizvodnju uz svoj uobičajeni pekarski posao. Međutim, samostalnog slatističkarskog obrta do početka 19. stoljeća u Zagrebu nije bilo. Ali su slastice dolazile u konzumaciju građanstva i drugim putem, a uveli su ih naši prvi kavanari, koji su uz kavu i čaj nudili i piškote ili čokoladom premazano pecivo. To je, koliko se iz dokumenata može zaključiti, činio već prvi zagrebački kavanar Leopold Duhn (Thunn), koji je došao iz Maribora i postavši građaninom Gradeca otvorio prvu kavanu 1749. godine. Iz sačuvanih

računa se vidi, da je on uvozio preko Graza iz Italije i Holandije piškote za svoju kavanu, a i sam ih je pravio i premazivao čokoladom i nekim mirodijama sa šećernim kombinacijama.[1] Ne znamo u kolikoj mjeri su i njegovi nasljednici u kavanama to isto činili, ali je poznato, da su građani u kavanama uz kavu i čaj stalno konzumirali i razno čajno pecivo i piškote. Najvjerojatnije su ih vlasnici kavana naručivali i nabavljali od pojedinih pekara, pa i od biskupskog slastičara. Tako je na primjer otac poznatog hrvatskog romanopisca Augusta Šenoe Alojz (Vjekoslav) Šenoa bio biskupski pekar i slastičar (dulciarius episcopalis) od 1837. godine, a došao je iz Budima, gdje je njegov otac tada imao pekarnu i slastičarnu.[2] Upravo on je otvorio u Zagrebu i prvu pravu slastičarnu 20. kolovoza 1848. godine u Dugoj ulici i to oglasio u dnevnoj štampi:[3]

»Podpisani daje na znanje slavnome občinstvu ovdašnjega grada, da je u dugoj ulici u kući g. Antuna Petkovića otvorio svoju novoustrojenu **pekarnu svakojakih slasticah,** koju je obskèrbio sa svake vèrsti zakuscima (confeture), stolovnim nakitima, sokovima, začinjenim voćem, pekmezom itd. isto tako sa više rukuh finiem likerima, dobrim Jamaika-rumom i ostalim ovakovim pitjem. Dobivat će se kod njega također po naručbini i zahtěvanoj količći, ne samo svake struke sladoleda, hladnetine, Blamascha, itd. nego i sve ostale tèrgovačke šećerne stvari. Tim se više nada podpisani blagosklonosti gostiuh, čim će se većma starati, da uz jevtinu cěnu što najhitnije i najbolje poslužívani budu. U Zagrebu dana 20. kolovoza 1848. Věkoslav Šönoa, slastičar.«

Ovaj oglas neobično je zanimljiv, jer nam kazuje gotovo cijeli asortiman naše prve prave slastičarne. Ova slastičarna, doduše, nije bila velika i luksuzno uređena, ali je bila prva. Drugu veliku slastičarnu, također u Dugoj ulici, otvorio je Franjo Šolc, koji se u Zagreb doselio iz Lwówa 1850. godine i u isto vrijeme ustanovio i malu tvornicu likera na Zelenom brijegu. On je na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine izložio niz svojih slastičarskih proizvoda i dobio diplomu. Poslije njegove smrti 1899. godine slastičarski obrt su nastavili njegovi nećaci Dragutin i Stjepan i 1906. godine slastičarnu preselili na početak Jurišićeve ulice.[4]

Kada je poslije potresa 9. studenog 1880. godine Zagreb teško stradao, grad je formirao posebnu komisiju za pregled postradalih zgrada, u kojoj je bio član i gradski senator August Šenoa. On je prilikom pregleda u svom izvještaju zapisao između ostaloga: »U dućanu našeg slastičara u Dugoj ulici učinio je potres malo štete. Tu su stajale u staklenicah figurice od tanka skrućena šećera na papirnatim podlošcima, stranom kvadratnih, a stranom eliptičkih oblika, bilo ih je nekoliko stotina (to je već bilo priređeno za predstojeće Nikolinje). Od tih figurica i stakalca ne razbi se nijedna, već samo osam stakala koje stajahu na najvišem

mjestu. Čak nije se nijedna figurica ni srušila. Od šećera načinjeni »amor«, visok dva palca, okrenu se samo na nožici sa svog položaja, a da se kod toga ne razbi. Nekoliko stotina koračaja od njega na brdu puče zapadni zid vatrobranog tornja šest sto godina star, četiri sprata visok, zidan od kamena sa zidovi debelima poldrug hvata . . .« Eto, i iz ovog izvještaja ponešto saznajemo o proizvodimo zagrebačkih slastičara u ono vrijeme.

Od slastičara Vjekoslava Šenoe kupio je 1866. godine ovu prvu slastičarnu Franjo Krežma, koji je došao iz Osijeka, te ju je zatim preselio na Jelačićev trg i uz nju već slijedeće godine otvorio i kavanu, koju je opet 1883. godine bio preselio na Zrinjevac.[6] Od kasnijih poznatijih slastičarna spomenimo najprije onu Franje-Blatnika Hölzla na početku Ilice, koji je uz slastičarnu imao mali vrtić sa uticama, pa je to mjesto bilo omiljelo sastajalište za ljubavne sastanke. Inače, on je u izlogu svoje slastičarne svake godine postavljao božićno drvce rasvjetljeno s plinskim svjećicama i ukrašeno najrazličitijim šećernim i poslastičarskim nakitima.[7] Poznati su bili kao dobri slastičari i pekari Andrija Zeininger i Rudolf Rukavina, koji su stekli i naziv dvorskog dobavljača, uz još neke dugogodišnje slastičarske obrte kao na primjer Nikole Kroka (od 1894. godine), Stjepana Kostinčera (od 1919. godine), Bedřicha Barte (od 1922. godine), te obitelji Žerjav (od 1920. godine).

Općenito treba reći, da je slastičarskih obrtnika, naročito poslije prvog svjetskog rata, u Zagrebu bilo dosta, a nakon 1920. godine i posebno od 1925. godine počeli su u Zagreb sve više pristizati novi. To su uglavnom bili slastičari orientalnih slatkiša, alvari i sladoledari iz Makedonije i Kosova. No kako su oni više ili manje bivali u gradu tek godinu-dvije, a većinom nisu ni posjedovali svojih vlastitih slastičarskih dućana, pa i po naravi svoga posla oni i nisu bili vezani uz pekarski obrt, ne uzimamo ih u obzir u slijedećem pregledu zagrebačkih slastičara iz razdoblja 1848 — 1949.[8]

1848—1866 Šenoa Vjekoslav
1850—1899 Šolc Franjo
1866—1899 Krežma Franjo
1875—1884 Vilatore Giuseppe
1876—1907 Šolc Dragutin
1883—1901 Šolc Stjepan
1884—1906 Zabukošek Franjica
1885—1888 Hübler Helena
1887—1896 Blatnik-Hölzl Franjo
1887—1889 Lifka Franjo
1888—1893 Štampa Otilija i Ana
1889—1895 Vatzek Rheinhold
1829—1903 Barth Rudolf
1892—1895 Varga Zoltan
1893—1911 Bittner Antun
1893—1923 Muhr Ivana
1893—1894 Rekucki Stanislav
1894—1947 Krok Nikola
1895—1896 Bühler Vilim
1895—1912 Valentin Franjo
1896—1903 Dörfler Ferdo
1896—1903 Wenzl Alojz
1898—1920 Kondelka Ivan
1898—1899 Leidl Dragutin

1899—1932 Paulin August
1900—1907 Smeschkal Ljudevit
1901—1910 Valički Ivan
1906—1908 Jutriša Petar
1906—1924 Ohnleitner Franjo
1907 Formašek Franjo
1907—1920 Jeglič Adolf
1907—1920 Šurmin Mirko
1907—1919 Vodopija Dragutin
1908—1919 Hlopec Bolto
1919—1946 Rukavina Rudolf
1910—1919 Faget Josip
1910—1911 Pantelić Josip
1910—1940 Zeininger Julka (i Andrija)
1911—1925 Hriber Rudolf
1912—1927 Lazić Mirko
1917—1919 Hruby Ema
1918—1933 Brzezka Franjo
1918—1923 Stojković Radivoj
1919—1921 Fröbe Franjo
1919—1920 Kapusta Josip
1919—1946 Kern Franjo
1919—1925 Kolentić Zdravko
1919—1948 Kostinčer Stjepan
1919—1926 Lauš Ignac i Adolf
1919 Lepčin Marko
1919—1920 Logar Vjekoslav
1919—1920 Pihović Pavao
1919—1921 Srečec Ivan i Andrija
1919 Stopar Dragutin
1919—1920 Šupuka Josip
1920—1924 Antunović Milan
1920—1921 Balagović Milivoj
1920—1921 Barčanec Franjo
1920—1925 Egger Ivan
1920—1932 Iglić Adolf
1920—1923 Jakšić Gjuro
1920—1948 Šoštarić Čedomir
1920—1926 Urajković August
1920—1921 Vinković Ivan
1920—1938 Žerjav Vjekoslav
1921—1926 Božić Antun
1921—1931 Kren Ivan
1921—1941 Šimak Štefanija
1921—1948 Žerjav Stanko
1922—1948 Barta Bedřich
1923—1926 Breslauer Berta
1923—1926 Bruckner Margareta
1923—1948 Ferenc Josip
1923—1938 Hristov Daniel
1923—1949 Žerjav Juraj
1924—1929 Breber Josip
1924—1925 Pajić Nikola
1924—1925 Vujanović Gjuro
1924—1939 Žerjav Viktor
1925—1939 Bajramović Azem
1925—1928 Šolc Franjo ml.
1925—1946 Žerjav Ivan
1926—1948 Božić Adam
1926—1933 Turčin Katarina
1927—1949 Drobac Miloš
1928—1934 Fretze Josip
1928—1948 Lepčin Dragutin
1929—1930 Fon Dragutin
1929—1948 Hajoš Geza
1929—1948 Kontić Adem
1929—1946 Lovreković Josip
1929—1948 Rettig Dragica
1929—1934 Vitek Karl
1931—1939 Rupčić Roko
1932—1934 Žerjav Margareta
1933—1939 Vince Antal
1933—1948 Lazić Predrag
1933—1942 Mandelsamen Adolf
1933—1935 Miletić Josip
1934—1948 Brandt-Horak Amalija
1934—1948 Inhof Hinko
1934—1942 Kostešić Ivan
1934—1936 Piegl Antun
1934—1948 Stuhne Stjepan
1935—1948 Babić Vjekoslav
1936—1948 Grohar Antun
1936—1937 Rainis Atilio
1937—1939 Apić Zdravko
1937—1948 Herceg Franjo

1937—1947	Rehoř Robert	1940—1941	Knestić Albin
1937—1948	Tejrovsky Karlo	1940—1948	Rogić Šime
1938	Fedele Konstantin	1940—1948	Sabljak Franjo
1938—1948	Fotivec Šandor	1941—1948	Gortan Edo
1938—1948	Kovačić Dragutin	1941—1947	Marković Ivan
1938—1946	Marinić Luka	1941—1948	Perčinlić Slavko
1939—1943	Bernhardt Bela	1941—1948	Volarić Franjo
1939—1948	Božić Vital	1941—1942	Vuković Todor
1939—1948	Drobnik Juraj	1943—1948	Krsnik Branko

Drugi srodni obrt pekarskom bio je obrt medičara, koji su i u prošlosti uvijek bili zajedno s pekarima u cehu. Međutim, već od najstarijeg doba oni su bili ujedno i voskari, a to je u srednjovjekovnim cehovskim zajednicama predstavljalo neobično važan obrt. Cehovi su se, naime, morali brinuti za svijeće na oltarima cehovskih patrona, pa se od starina u svim cehovima kod uplaćivanja cehovskih taksa odvajao određeni iznos i za svijeće, koje su voskari izrađivali. Oni su, dakako, bili i stalni dobavljači za crkve i za puk, koji je svijeće kupovao na proštenjima za crkvu, ali i za domaću upotrebu, naročito tražeći lijepo izrađene takozvane samrtne svijeće. Kod nas su medičari popularno nazivani licitarima po svom opće poznatom proizvodu lecetu, odnosno licitarskim kolačima vrlo različitih i šarolikih oblika.[9]

Obrt medičarsko-licitarski svakako je vrlo star, a zagrebački dokumenti spominju voskare (woscar, cereoplasta) poimenično već od 14. stoljeća, pa su nam na primjer poznati voskari Damjan (1359 — 1365),[10] Gregor (1357 — 1393) itd.[11] U 18. stoljeću znamo za medičara Ivana Jurja Birlinga (1708 — 1781), koji je 25. lipnja 1762. godine postao zagrebački građanin. Njegov sin Ivan Birling (1775 — 1852), kasniji zagrebački kanonik i naslovni biskup anonimni je autor naše poznate prve kulinarske knjige: Nova z-kup szlosena zagrebachka szokachka kniga vu sheztih razdelenyih, zadersavajucha 554 naredbe vszakojachke jeztvine pripravlyati . . . Vu Zagrebu 1813.[12] U njoj ima i više recepata za kolače. 1783. godine dobio je građanstvo medičar Mihalj Müller i 1784. godine bio primljen u varoški krojački ceh.[13] U 19. stoljeću bio je osobito poznat zagrebački medičar Ferdinand Morić (1834 — 1894), koji je zanat izučio u Mariboru, a u Zagrebu je vodio medičarski obrt od 1871. godine do svoje smrti (1894. godine), ali je obrt nastavila njegova udova sve dok nije i ona umrla (1901. godine). On je bio ne samo vrlo vješt obrtnik svoje struke, nego je i objavljivao razne stručne članke u zagrebačkim novinama.[14] Zadnji poznatiji zagrebački medičari bili su Vjenceslav Jakušić (1903 — 1947), koji je ujedno bio i pekar i slastičar, te Mato Kratković (1912 — 1944).[15]

Posjednici medičarskih obrtnica u razdoblju 1840 — 1945 su bili:

1840—1896	Gesner Josip	1918—1920	Habazin Antun
1862—1879	Spiegelhalter Josip	1913—1926	Šimak Štefanija
1862—1874	Smoljanović Petar	1924	Haller Gustav
1871—1901	Morić Ferdinad	1924	Vedrina Stjepan
1879—1898	Schön Eduard	1926—1949	Laić Gjuro
1881—1928	Šipoš Antun	1927	Rajković Mirko
1885—1887	Schön Vilko	1929	Jakušić Vladimir
1897—1901	Pavleković Josip	1929—1949	Krsnik Ignac
1901—1909	Vujin Petar	1931—1935	Lisac Petar
1903—1947	Jakušić Vjenceslav	1932—1935	Štefan Božidar
1906—1907	Jakušić Josip	1933—1939	Karić Ibrahim
1907—1931	Frljak Gjuro	1935—1943	Zajelšnik Alojz
1907	Grah Blaž	1935—1947	Žagač Ljudevit
1907—1912	Kratković Vjekoslava	1937—1944	Borovečki Milan
1912—1944	Kratković Mato	1945—1947	Putar-Novoselec
1918—1919	Gužvinec Antun		Valentin

Napomene

1) DAH Zagreb, Acta jesuitica (prije u Országos Levéltár Budapest), HA Zagreb, Protocollum civium LR Civitatis Zagrabiensis 1733—1799; **R. Horvat:** Zagreb, povijest hrvatskoga glavnoga grada. Zagreb 1942, str. 90, **E. Laszowski—L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XX. Zagreb 1971. str. 132

2) M. Šenoa: Moj otac Zagreb 1933, str. 12—26

3) Novine dalm. hèrv. slavonske XIV. Zagreb 1848, br. 90, str. 364, br. 93, str. 376, isto i Agramer Zeitung.

4) Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu god. 1864. Zagreb 1864, pod odjelom 12 su bile izložene slastice; **I. Ulčnik** (Zagreb III. Zagreb 1935, str. 284—286)

5) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Građevno-eksekutivni odbor br. 2323—1881. Vienac zabavi i pouci XII. Zagreb, 1880, br. 49; **I. Ulčnik:** Bilješke iz života i rada Augusta Šenoe (Građa za povijest književnosti hrvatske JAZU knj. 25. Zagreb 1955, str. 129—165)

6) To je otac poznatog violinskog virtuoza Franje Krežma (1862—1881), zbog čije smrti se je on nekoliko puta pokušao ubiti, što mu je i uspjelo. Vidi kod **I. Ulčnik** (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 364; III. Zagreb 1935, str.284—284)

7) **I. Ulčnik** (Zagreb III. Zagreb 1935. str. 287)

8) U samo nekoliko godina (1925—1931) bilo je u Zagrebu registrirano takovih obrtnika čak 77.

9) Lecet = obojeno pecivo iz tjestenine sa šećernim aplikacijama u vrlo različitim oblicima, posebno likova raznih životinja i ptica, vojnika i konjanika. Kod nas su najviše poznata licitarska srca sa umetnutim sličicama ili ogledalcima kao vrlo obljubljeni i obavezni sajamski ili proštenarski darovi za djecu i međusobno darivanje zaljubljene mlađarije (Sveznadar, nauka i znanje u riječi i slici. Zagreb 1954, str, 391; Priročni leksikon. Ljubljana 1955, str. 363).

Inače je po obliku licitarsko srce redovito dvodjelno i bez rubnih ukrasa, ponajviše je crveno obojeno (ili narančasto) i sa aplikacijama od šećera i tijesta sa ornamentima cvijeća ili lišća (seljački barok), a po starosti tradicije vuče porijeklo iz 16.—17. stoljeća (**M. Kus-Nikolajev:** O podrijetlu licitarskog srca. Zagreb 1928, str. 1—7).

10) **I. K. Tkalčić:** Povijestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IV. Zagreb 1897, str. 109—113, 115, 122, 156, 159—160, 181, 183, 185, 294, 327—328, 330—331, 355

11) **I. K. Tkalčić:** Povijestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba V. Zagreb 1898, str. 1, 4, 10, 13, 19, 21, 29, 46—51, 54, 65—66, 68—69, 74—75, 79, 81, 91, 93, 96, 103, 105, 108, 117, 121, 128, 136, 139, 146, 148, 152, 157, 165, 169, 177, 185, 245, 255, 263, 266, 274, 292, 295, 299, 303, 307, 313, 316, 320, 322, 324, 326, 329, 333, 340, 255, 263, 266, 274, 292, 295, 299, 303, 307, 313, 316, 320, 322, 324, 326, 329, 333, 340, 345, 350, 359, 362; VI. Zagreb 1900, str. 469, 481; IX. Zagreb 1903, str. 5, 14, 17—18, 43, 49, 69, 71—72, 350; X. Zagre b1904, str. 169; XI. Zagreb 1905, str. 239

12) Knjigu (8° str. 213+19) posjeduje Sveučilišna knjižnica u Zagrebu (R-II-D-8°-52; 149—312). Vidi i **I. Ulčnik** (Zagreb X. Zagreeb 1942, str. 65—68); **O. Šojat:** Zagrebačka sokačka kniga Ivana Birlinga (Kaj I. Zagreb 1968, br. 12, str. 81—98)

13) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929,str. 12; **E. Laszowski-L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XX. Zagreb 1971, str. 163

14) **I. Ulčnik** (Zagreb III. Zagreb 1935. 55)

15) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 23541 1903, 117552-III-1929; Obrtni registar 1903-A-39, 1920-A-139, 1933-II-1070.

POČECI INDUSTRIJSKOG PEKARSTVA

Većina zagrebačkih pekara sve do posljednjih decenija 19. stoljeća radila je ne samo na potpuno zanatski način, nego i bez pomoćnika i s tek po kojim šegrtom. To nam jasno pokazuje prvi službeni obrtni registar vođen od 1860. godine.[1] Do 1869. godine imalo je svega pet pekarskih obrtnika prijavljeno po jednog pomoćnika, a dvojica po jednog šegrta.[2] Jakob Lövy 1869. godine već pokazuje tendenciju pretvaranja pekarskog obrta u neke vrsti manufakture, te radi s tri pomoćnika (1869—1876), ali je ostao osamljen. Isto, dakako, vrijedi i za one starije cehovske majstore kolikogod oni bili popularni među stanovništvom po svome kruhu ili dobrom pecivu i svojim specijalitetima. To se odnosi na primjer na Martina Černetiča, koji je iz Brežica preselio svoj pekarski obrt u Zagreb 1830. godine i bio poznat po »kruhu Jezuša-peka«,[3] ili na Miju Arlavi-ja, koji je prvi počeo proizvoditi pecivo ovalnog oblika zvano »venere«, pa na Andriju Fuchsa (1830—1854) i Bogomira Krausa (1831—1873), koji su proizvodili takozvano »pemsko belo pecivo« ili na Andriju Majcena (1843—1885) i Ignaca Schreinera (1865—1895) poznatim po svojim perecima.[4] Tek u osmom deceniju pojavljuju se počeci unošenja industrijskih elemenata u dotadašnji način rada u pekarnama. Nosioci akcije moderniziranja zagrebačkog pekarskog obrta u prvome su redu školovani i visoko stručno osposobljeni pekari Benjamin Zeininger i njegov sin Andrija, pa vrsni pekari Vjekoslav Wieland, te braća Ivan i Milan Draganec. Njima su se kasnije početkom 20. stoljeća pridružili još i Rudolf Rukavina i Stjepan Ivanković. Zato je potrebno o tim obrt-

nicima nešto više reći, jer su oni uostalom bili i preteče kasnijih industrijskih pothvata u pekarstvu, koji su uslijedili tek pred prvi svjetski rat.

Benjamin Zeininger (1833—1892) polazio je gimnaziju u Zagrebu 1842—1848 i počeo studij filozofije u zagrebačkom sjemeništu, ali ga je napustio i postao kadet u vojnom učilištu u Osijeku, te bio određen za pitomca vojne akademije u Beču, no majka ga je kao udovica uspjela izvući iz vojske. On se odlučio za pekarski nauk i pošao naukovati k Sebastijanu Štetini u Samobor. Poslije osposobljenja usavršavao je zanat u raznim poznatim pekarnama u Austriji, Češkoj, Njemačkoj i Švicarskoj (1851—1854), a kada se vratio u domovinu, otvorio je 6. rujna 1854. godine vlastitu pekarnu u Zagrebu i odmah uz obično pecivo počeo proizvoditi svoj dvopek (»Zagrebački dvopek«), biskvit i razno čajno pecivo, pa je po tim proizvodima došao na glas i izvan Hrvatske, te stekao i naslov carskog i kraljevskog dobavljača. On je u stvari već od 1856. godine dva puta tjedno slao svoje čajno pecivo i dvopek u Beč, a bio je i stalni dobavljač hrvatskih banova, zagrebačkih biskupa i mnogih odličnika, te cijelog zagrebačkog kaptola. Za bolnice i neke zavode on je već od 1872. godine proizvodio i specijalni Graham-kruh. Svoju proizvodnju je naročito povećao otkako je postavio u svoju novu pekarnu prvu parnu peć kod nas. Bio je jedan od glavnih osnivača Obrtne škole uz dra Izidora Kršnjavog, član brojnih humanitarnih i kulturnih društava, te plodan pisac stručnih članaka u domaćim i stranim stručnim časopisima i novinama.[5] Njegova nova pekarna bila je uređena najsuvremenije i imala je sva tehnička dostignuća onoga vremena, koja su se primjenjivala u pekarstvu. U njoj je radilo više pomoćnika i u njoj je izučilo mnogo naših kasnije poznatih pekarskih obrtnika.[6]

Njegovim stopama pošao je i sin mu **Andrija Zeininger** (1864—1950), koji je nastavio očev obrt, pošto se kod njegla izučio i također stekao diplomu Industrijske tehničke škole za pekarstvo i mlinarski obrt. S proizvodima svoje pekarne on je sudjelovao na mnogim izložbama, tako u Zagrebu (1891), u Stuttgartu (1893), u Beču (1894 i 1898), u Petrogradu (1913) itd.[7] Na bečkoj izložbi (1894) odlikovan je i zlatnom medaljom. Bio je opće priznati stručnjak za pekarstvo, te je izdao dvije knjige i objavio niz članaka po stručnim časopisima i novinama,[8] a i pod svoje stare dane, pošto je već bio napustio pekarski obrt (1940), on je poželio 1946. godine pomoći narodnim vlastima sa svojim stručnim znanjem, pa je 20. rujna 1946. godine predložio Gradskom narodnom odboru u Zagrebu osnovu za osnutak jedne specijalne ustanove-poduzeća pod njegovim rukovodstvom, koja bi proizvodila posebne krušne proizvode za malodobnu djecu, starce, bolesnike i bolnice. Predlagao je da mu se dade u najam uz kredit od tri godine jedna od pekarni i jedan od vodenih

mlinova na Ksaveru radi mljevenja 14 vrsti brašna potrebnih mu za proizvodnju specijalnih i dietetskih pekarskih proizvoda za djecu i bolesnike s time, da bi ustanova-poduzeće nakon isteka trogodišnjeg roka prešla u vlasništvo Gradskog narodnog odbora i dalje nastavila rad, jer smatra da bi u tom roku on osposobio i potrebni stručni kadar. Cijene bi se formirale isključivo na realnim troškovima proizvodnje i režije uz suglasnost vlasti. On je priložio i svoju tablicu o potrebnoj ishrani, koju zbog zanimljivosti prenosimo.[9]

vrsta rada	jakost	masti	kalorije
teški radnik	137	173	352
srednji radnik	118	56	500
vojnik u ratu	157	285	331
vojnik u miru	118	56	485
bolesna žena	76	23	304
bolničarka	82	49	267
kažnjenik u zatvoru	95	30	300

Gradski narodni odbor odgovorio je na taj prijedlog, da molbi za sada nije moguće udovoljiti s razloga što momentalno ne raspolaže niti s jednim mlinom niti kojom pekarskom radionicom, koja bi odgovarala propisima, a nije zauzeta od nekog obrtnika. Ipak, ovaj njegov prijedlog pokazuje njegovu nesebičnost i ljubav za stručno pekarstvo i pomoć narodu.

Vjekoslav Wieland (1855—1938), porijeklom Čeh, koji je pekarski zanat izučio u Olomoucu, Pragu i Beču. Došavši u Zagreb, preuzeo je 7. studenog 1882. godine pekarnu Antuna i Ane Krobath, te odmah organizirao moderniju proizvodnju kruha i peciva s više pomoćnika.[10] Bio je vrlo aktivan i borben u radu Obrtnog zbora u Zagrebu, osnivač i prvi predsjednik Pekarske obrtne zadruge (1896), organizator skupštine pekarskih obrtnika održane 6. veljače 1906. godine u Zagrebu i prvog kongresa pekara u Zagrebu (10—11. kolovoza 1904), pokretač stručnog lista »Hrvatski pekar« (1900—1914) i počasni predsjednik drugog kongresa pekara u Zagrebu (22. lipnja 1926). 1911. godine on je u zajednici s Rudolfom Guthardom osnovao tvornicu kruha kao dioničko društvo, koja je zatim u nekoliko navrata mijenjala suvlasnike (1915, 1916, 1932, 1937) i postojala do potkraj 1942. godine.[11]

Ivan Draganec (1855—1908) izučio je pekarski zanat kod Benjamina Zeiningera 1872. godine, te se zatim specijalizirao u Beču i Lwówu, a 6. studenog 1883. godine preuzeo i preuredio pekarnu Janka Blažekovića (osnovanu 1861. godine po Albertu Golubiću) i proizvodio uz pšenični

kruh i razne vrste raženog, kukuruznog i mješanog kruha i hljebčića, koje je građanstvo neobično cijenilo. Od 1900. godine imao je i filijalu u Ilici. Poslije smrti njegova je udova Hedviga ubrzo napustila obrt (1909), koji su zatim od 1912. do 1921. godine vodili Eugenija i Miroslav Blau držeći se Dragančeve tradicije u proizvodnji.[12]

Milan Draganec (1859—1929) izučio je pekarski zanat također kod Benjamina Zeiningera 1875. godine, a stručno znanje je usavršio u poznatoj pekarni Batz u Budimpešti (1879—1884), te kod starijeg brata Ivana u Zagrebu (1884—1885). 20. lipnja 1885. godine otvorio je vlastiti pekarski obrt, koji je 15. ožujka 1902. godine preselio u svoju novosagrađenu modernu pekarnu u Palmotićevoj ulici. Proizvodio je vrlo dobar kruh i svoj posebni dvopek, koji je izlagao na izložbama u Londonu (1902), St. Luisu u SAD (1903) i drugdje. Njegov sin dr. Milan Draganec bio je i izučeni pekar, pa je očev obrt nastavio voditi nekoliko godina sve do kraja 1934. godine.[13]

Rudolf Rukavina (1884—1968) bio je sin zagrebačkog pekara Blaža Rukavine (1894—1906), kod kojega je i izučio zanat, te bio osposobljen od Obrtnog zbora u Zagrebu 1900. godine. Zatim se je usavršio u pekarskoj struci u Beču i Parizu, a kasnije je izučio i slastičarstvo. 27. srpnja 1909. godine on je preuzeo pekarnu Eduarda Fuchsa (ustanovljenu 1843. godine od Andrije Majcena) i vodio je do 1913. godine, kada je preuzeo mjesto tehničkog upravitelja i poslovođe u Sjedinjenim pekarnama Wieland i Guthard d.d. No već 8. siječnja 1914. godine on preuzima od Aleksandra Kunovića staru pekarnu (ustanovljenu 1865. godine od Vjekoslava Klakočera) i potpuno je preuređuje i postepeno modernizira kao »Parižku pekarnu i slastičarnu« isposlovavši si i naziv dvorskog dobavljača. Stekao je veliku popularnost sa svojim parenim kruhom. On je od prvog početka svojega rada imao ambicije da njegov obrt preraste u industrijsko poduzeće radeći s većim brojem pomoćnika i ostale radne snage. Općenito je i bio smatran industrijalcem, naročito otkako je s funkcionerima Prometnog d.d. Stjepanom Mihunom i Ivanom Mihaljevićem u ortakluku s Narodnom bankom 28. kolovoza 1920. godine ustanovio poduzeće Mana d.d. tvornicu slastica, dvopeka i peciva u Tvorničkoj ulici i postao jedan od četvorice prvih dioničara, a u kojoj je jedno vrijeme bio i poslovođa (1921—1923). On je od 1928. godine počeo otvarati i svoje filijale (4), a 1939. godine prekupio je i susjednu slastičarnu Viktora Žerjava, kada je ovaj umro. Nakon oslobođenja zemlje osuđen je po članu 10 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države na lišenje slobode s prinudnim radom i konfiskacijom imovine, pa je 6. prosinca 1946. godine njegovu pekarnu i slastičarnu preuzela država.[13]

Stjepan Ivanković (1875—1936) izučio je pekarski zanat kod Andrije Zeiningera 1894. godine, te zatim radio kao pomoćnik u pekarnama

Zeiningera, Schreinera, Draganca i Wielanda, a 20. listopada 1905. godine je preuzeo pekarnu od Franje Hilčera (ustanovljenu 1861. godine po Josipu Marešu) u Novoj vesi. Zatim je 1908. godine preselio obrt u dolnju Ilicu, pa 1911. godine u Tkalčićevu ulicu, dok nije početkom prvog svjetskog rata prekupio od Ane Vrkljan staru pekarnu u Vlaškoj ulici 35 i vodio je od 1916. do 1924. godine, kada je na toj lokaciji počeo sa izgradnjom moderne pekarne. Nakon njegove smrti (6. ožujka 1936) obrt je vodila do punoljetnosti sina Zvonimira 1940. godine njegova udova. Obrt je zatim vodio sin, a nakon završetka drugog svjetskog rata pekarnu je preuzela država 21. siječnja 1946. godine privremeno, dok nije uslijedila i konfiskacija 1947. godine.[14]

Koliko se od posljednjih dvaju decenija 19. stoljeća pa do polovice prvog decenija ovog stoljeća počela struktura zagrebačkog pekarskog obrta mijenjati i pretvarati u veća obrtna poduzeća, koja su prethodila njegovoj industrijalizaciji, mogu najzornije pokazati službeni podaci o broju pekarskih obrtnika. Taj broj je, doduše, od 1886. godine, kada ih je bilo 28 postepeno rastao, da 1899. godine dostigne broj od 51 obrtnika, ali se ipak on uglavnom zadržao na zadnjoj brojki sve do početka prvog svjetskog rata. Istovremeno broj pekarskih pomoćnika, koji se u razdoblju 1886—1897 kretao od 40 do 70, toliko naglo raste, da se od 1897. godine više nego udvostručuje (197), a u 1903. godini dostigne čak brojku od 239 pekarskih pomoćnika. Broj šegrta slijedio je ove slično, pa je od 30—33 šegrta u razdoblju 1886—1897 također stao naglo rasti i 1903. godine dostigao brojku 188. Neka nam za to posluži slijedeća tabela.[15]

Godina	Obrtnici	Pomoćnici	Šegrti	Ukupno
1886	28	42	30	100
1887	32	56	29	117
1888	33	57	31	121
1889	32	60	33	125
1890	32	57	31	120
1891	38	60	33	131
1892	38	63	31	132
1893	42	63	31	136
1894	44	68	33	145
1895	45	70	33	148
1896	45	70	33	148
1897	39	69	48	156
1898	43	197	72	312
1899	51	203	150	404
1900	54	218	138	410
1901	50	220	140	410
1902	59	230	180	469
1903	64	239	188	411
1904	48	111	73	232
1905	43	113	73	239

Ova pojava sve većeg i stalno rastućeg broja pekarskih pomoćnika i šegrta nemalo je još u to vrijeme uznemirila manje pekarske obrtnike i brojne pomoćnike, koji su već bili na putu potpunog proletariziranja. Zato se pomišljalo kod jednih i drugih na stvaranje zadruge i na ortaško udruživanje pri vođenju obrta, o čemu će biti govora u slijedećem poglavlju. S druge strane kapitalisti i bankari uz pomoć svojih pripadnika iz krugova činovničke i osobito advokatske inteligencije, te pojedinih obrtnika sa ambicijama da i sami postanu industrijalci, započinju više akcija za stvaranje dioničkih društava i poduzeća, s kojima žele pojedine obrte pomalo pretvoriti u poduzeća pod kontrolom industrijskog kapitala. Prvi njihov veći uspjeh u grani pekarstva bio je stvaranje dioničkog društva pod nazivom:

Građanska pekarna d.d., čiju su osnovu objavili 2. prosinca 1909. godine predstavnici »sindikata utemeljitelja«, a koja glasi: »Nesnosne prilike na ovomjestnom tržištu kruha i pekarskih proizvoda prinukaše začetnike ovog poduzeća, da su ozbiljno počeli razmišljati kako bi se doskočilo skupoći svagdanjeg kruha. Poznavajući rentabilitet proizvodnje kruha, zaključili smo osnovati u Zagrebu veliku parnu pekarnu, pomoću koje hoćemo u prvom redu reducirati cijene, a u drugom sjegurno kapital uložiti. U tu svrhu odlučismo polovicom kolovoza 1909. osnovati komanditno društvo koje je odmah započelo svoje djelovanje i otposlalo tri dioničara u Beč i Graz, da prouče cijelu industriju kruha, te sve za podignuće ovakvog poduzeća provedu. Točnim sastavom proračuna uvjerili smo se, da prvobitno projektirano komanditno društvo, obzirom na potreban veći kapital, nije moglo provesti naumljene osnove, pa smo za to cijelo poduzeće pretvorili na dionice sa glavnicom od K 200.000.— u 200 dionica po 1.000.— K. sa kojim kapitalom nadamo se urediti poduzeće, koje će se sa svakim najmodernijim tog smjera takmičiti moći.« Osnovu su potpisali: Ivan Čefuta, nadzornik nadbiskupskih dobara, Rudolf Šimunić, bankovni ravnatelj, Ivan Hangi, kanonik, Marko Mileusnić, veleposjednik, Eugen Volani, trgovac, dr. Ante Gašparac, advokat, Šandor Drašković, veleposjednik, Mijo Arko, veletrgovac, Josip Pogorelec, trgovac, Rikard Flögel, gradski blagajnik, Janko Lukač, posjednik i Vladimir Arko, veletržac. Ti potpisnici su vjerojatno predstavljali »sindikat utemeljitelja«, koji je kod subskripcije (30 % uplate dionica) upisao 50 udjela, a posebice su udjele upisali veletrgovac Mijo Arko 27, sveučilišni profesor dr. Hugo Mihalovich 15, kanonik Ivan Hangi i veleposjednik Mirko Mileusnić po 10, žena bankovnog činovnika Olimpija Gollner 6, te još 15 njih po 5 udjela. To su advokat dr. Mirko Antolković, veletržac Vladimir Arko, ravnatelj tiskare Mate Baranović, nadzornik nadbiskupskih dobara Ivan Čefuta, veleposjednik Šandor Drašković, ljekarnik E.V. Feller, gradski blagajnik Rikard Flögel, advokat dr. Ante Gašparac, veliki župan u m. Milan Kipach, bankovni ravnatelj Robert Leibenfrost, posjednik Janko Lukač, trgovac Josip Pogorelec, bankovni ravnatelj Eugen Volani, sveučilišni profesor dr. Josip Pazman. Uz njih upisalo je dvoje po 2 udjela (graditelj B. Jurdana i privatnica iz Ljubljane Manica Milavec), te trojica po jedan udjel (veletrgovac iz Ljubljane Viktor Meden, kanonik dr. Feliks Suk i baždarski ravnatelj Dragutin Šviglin). Sastav i struktura zvanja ovih dioničara govori dovoljno jasno sama za sebe, ali upada u oči, da u toj družbi ipak nema ama niti jednog jedinog pekarskog obrtnika. Zar to nije čudno, kada se zna, da je svrha tom dioničkom društvu prema § 1. pravila produkcija peciva i uopće pekarskih proizvoda ? Doduše, u § 5 to je dopunjeno s time, da je »društvo za postignuće njezino ovlašteno baviti se nabavom i prometom brašna i žitarica i inih proizvoda, kojima se ova svrha postizava«.[16] Prema tim pravilima (od 30. siječnja 1910) temeljna glavnica je označena sa 200.000 K. (200 dionica po 1.000.— K), a do tog dana upisalo je 24 dioničara 176 dionica i uplatilo 30 %-tni iznos od 52.800.— K.

Društvo je kupilo od Mije Arka kuću u Dalmatinskoj ulici 11, adaptiralo ju za tvornicu, nabavilo strojeve i opremu, te odmah započelo s radom. Prva poslovna godina je završila s gubitkom, ali je već na drugoj godišnjoj skupštini (6. siječnja 1913) konstatirano, da rentabilnost raste, te da će se uslijed znatnog dobitka na pecivu gubitak pokriti. Međutim, već slijedeće poslovne godine gubitak je ponovno bio velik, pa je povišena temeljna glavnica na 350.000 K., a njezino povišenje su dioničari uplatili do 16. listopada 1915. godine, kada je održana izvanredna skupština. Prva ratna godina kao da je spasila društvo od daljnjeg neuspješnog poslovanja, jer je vojska naručila veće količine dvopeka, pa se radilo danju i noću. Osim toga je s vojnim erarom sklopljen i ugovor za opskrbu cijele zagrebačke vojne oblasti s kruhom. No bilo je sve uzalud. Dobitak iz 1916. godine je, doduše, pokrio ranije gubitke, ali je bilo očito da se gubici daljnjeg takvog poslovanja više neće moći pokrivati. Zato je sazvana 20. veljače 1917. godine izvanredna skupština, koja je na prijedlog Vladimira Arka zaključila likvidaciju. Ona je izvršena tako, da su sve nekretnine i inventar prema kupoprodajnom ugovoru od 21. veljače iste godine prodani Prometnom d. d., a dionice su po nominali od 200.— K. isplaćene na izvanrednoj skupštini 23. veljače 1918. godine. Treba reći još i to, da je društvo u toku svog kratkog postojanja mijenjalo u dva navrata pravila (1913, 1915),[14] a i poslovođe svake godine.[18]

Kretanje dionica 1910—1918

Poslovna godina	Dionička glavnica	Broj izdanih dionica	Dobitak	Gubitak	Broj dionica i dioničara	
					g. sk.	izv. sk.
1910/11	200.000	1.000	—	56.588,91	136(18)	—
1911/12	200.000	1.000	2.029,66	54.559,25	114(8)	—
1912/13	350.000	1.000	3.580,69	58.139,94	143(7)	—
1913/15*)	350.000	1.000	3.733,41	54.406,53	117(7)	138(8)
1915/16	500.000	1.000	79.345,63	—	1503(4)	1519(9)
1917/18	500.000	1.000	—	—	—	1488(3)

Bilančni pregled 1910—1916

Godina	Bilanca	Nekretnine	Oprema i inventar	Zalihe	Dobitak	Gubitak	Glavnica
1910/11	510.382,95	300.573,09	71.877,50	30.258,22	—	56.588,91	200.000
1911/12	528.286,86	310.610,08	94.797,65	22.067,74	2.029,66	54.559,25	200.000
1912/13	650.202,10	324.564,27	89.578,36	98.195,73	—	58.139,94	350.000
1913/15*)	646.353,71	325.523,27	93.328,18	50.932,44	3.733,41	54.406,53	350.000
1915/16	932.908,06	325.523,77	93.628,18	394.402,41	79.345,63	—	350.000

*) do 30. 6. 1915.

Prometno d.d. je osnovano sa svrhom, da otkupi i uzme u zakup Građansku pekarnu d. d. i u tom smjeru vodi trgovačke poslove. Subskripciju temeljne glavnice od 100.000.— K. u 50 dionica s nominalom od 200.— K. izvršili su Marko Mileusnić (22), Tadija Šimunjak (1), Pero Mileusnić (1), Josip Pogorelec (5), Ivan Hangi (10), Vlatko Pogorelec (1)

i Vladimir Arko (10), te još 31. siječnja 1917. godine održali konstituirajuću skupštinu, donijeli pravila i društvo propisno registrirali. Prema § 5. pravila »predmet poslovanja poduzeća jeste nabava odnosno djelomično ili u cijelosti uzeće u zakup pekare Građanska pekarna d.d. u Zagrebu u svrhu tjeranja trg. posla (izuzev poslova bankovne i štedioničke struke)«.[19] Iz same subskripcije dionica je vidljivo, da se u stvari posao Građanske pekarne d.d. samo nastavlja u krugu istih kapitalista, kojima novo dioničko društvo imade poslužiti kao nova forma istog posla i iste svrhe sticanja dobiti. No ovaj puta se među dioničarima uz Narodnu banku s 25 dionica pojavljuju s po 5 dionica i glavni akteri u kasnijim zbivanjima oko zagrebačkog pekarstva Stjepan Mihun i Ivan Mihaljević uz dra Branka Arko i ostale. Do prve godišnje skupštine 31. prosinca 1920. godine održane su i dvije izvanredne skupštine (1918, 1920), te je bila povišena temeljna glavnica na 2,000.000 K i izvršena promjena pravila. Samo poduzeće bilo je zbog ratnog stanja sve do polovice 1919. godine rekvirirano od vojske i moralo raditi za njezine potrebe. Ipak je iskazan i ukupni dobitak iz tog razdoblja od 8.682,58 K. U 1920. godini izvršeni su veći popravci na zgradi pekarne i remont svih peći, a u toku 1921. godine ponovno je temeljna glavnica povišena. Daljnje godine donosile su primjereni dobitak, ali su među dioničarima izbijale stalne razmirice, zbog kojih od 1922. do 1929. godine uopće nije održavana godišnja skupština. Osim toga zbog smrti pravnog zastupnika društva dra Vladimira Matića nije se nikako mogla srediti ni dokumentacija, no pozadina svega bile su zapravo skrivene makinacije glavnih dioničara, koji se na godišnjoj skupštini 30. travnja 1930. godine uz Hrvatsku sveopću banku d.d. (290 dionica) pojavljuju otvoreno. To su Ivan Mihaljević sa 50, Ivo Kokalj sa 20, Josip Varović sa 20, Albin Kržić sa 30, Ladislav Bašić sa 20, Stjepan Mihun sa 50 i Stjepan Mihun ml. sa 20 dionica. Opća kriza 1931. godine pogodila je i ovo poduzeće, naročito zbog stalnog pada cijena u poljoprivredi i maksimiranja cijena kruhu od vlasti, pa i zbog poznatog žitnog zakona. Tako je ova godina završena s gubitkom. Sve to dovelo je do toga, da je potkraj 1933. godine obustavljen pekarski posao potpuno. Daljnje poslovne godine su u znaku mirovanja pekarske djelatnosti, čuvanja društvene imovine i iznajmljivanja, kojim se sticao i izvjesni dobitak sve do 1939. godine, kada je zbog slabih izgleda za neko rentabilno poslovanje na godišnjoj skupštini 4. travnja 1939. godine zaključena likvidacija. Međutim, mora se naglasiti, da je stvarni i glavni vlasnik zgrade i postrojenja od 1930. godine dalje bio Stjepan Mihun i članovi njegove obitelji.

Poslovna godina	Dionička glavnica	Broj izdanih dionica	Dionička nominala	Dobitak	Gubitak	Broj dionica i dioničara na	
						god. sk.	izv. sk.
1917	100.000	50	200	—	—	—	—
1918	100.000	50	200	8.167,12	—	48(7)	—
1919	100.000	50	200	8.682,58	—	—	—
1920	100.000	50	200	9.710,42	—	49(8)	49(8)
1921	1,000.000	500	200	84.783,10	—	194(9)	—
1922	1,000.000	500	200	95.583,12	—	—	—
1923	250.000	500	200	21.793,57	—	—	—
1924	250.000	500	200	23.187,10	—	—	—
1925	250.000	500	200	20.512,82	—	—	—
1926	250.000	500	200	24.759,14	—	—	—
1927	250.000	500	200	22.183,14	—	—	—
1928	250.000	500	200	37.227,79	—	—	—
1929	250.000	500	200	70.083,44	—	—	—
1930	250.000	500	200	37.275,84	—	510(8)	—
1931	250.000	500	200	55.369,30	—	—	—
1932	250.000	500	200	50.349,96	—	500(9)	—
1933	250.000	500	200	—	707.871,63	—	—
1934	250.000	500	200	—	75.346,24	500(11)	—
1935	250.000	500	200	—	9.647,75	280(9)	—
1936	250.000	500	200	938,93	—	280(9)	—
1937	250.000	500	200	—	9.491,00	440(8)	—
1938/39	250.000	500	200	—	8.552,07	340(7)	—

Prva maksimriska parna pekarna d. d. je, doduše, formirana kao dioničko društvo 30. lipnja 1921. godine (nepoznatih utemeljitelja), koje je bilo registrirano na sudu,[20] te dobilo obrtnu dozvolu za poslovanje 18. kolovoza 1921. godine, ali u stvari ono nije nikada ni započelo s radom, već je glavni dioničar Ilija Jurković društvo i rasturio u toku 1923. godine, ali ipak proizvodeći pod njegovom firmom kroz sve vrijeme na svoj račun. Tako je uspijevao raditi sve do sredine 1924. godine, kada je prestao s proizvodnjom na neko vrijeme. 1925. do 1928. godine on je ponovno na isti način poslovao, ali pravovremeno opazivši da je vrag šalu uzeo, on je na brzinu izvadio obrtnu dozvolu na svoje ime s nazivom »Radnička parna pekarna« otvorivši 31. kolovoza 1929. godine čak i filijalu na Selskoj cesti 33. Onda je prijavio napust obrta 25. oktobra 1930.

godine, pa opet radio pod firmom dioničkog društva sve do revizije svih obrtnica u smislu Zakona o radnjama od 5. studenog 1931. godine. Tada je Gradsko poglavarstvo radi stvarnog nepostojanja dioničkog društva obrt brisalo iz Obrtnog registra.[21]

Sjedinjene pekarne Wieland i Guthard d.d. Osnovu za to dioničko društvo s temeljnom glavnicom od 75.000.— K. i 750 dionica nominale od 100.— K. predložilo je i potpisalo 11 dioničara, od kojih Hrvatska eskomptna i mjenjačna banka d.d. iz Slav. Broda 650, Rudolf Guthard 500, Vjekoslav Wieland 150, Ernest Kardoš 100 i još sedmorica (vidi tabelu po 50 dionica. U tvrtku su ušli Rudolf Guthard sa svojom pekarnom, svim strojevima, inventarom i mušterijama uz protuvrijednost od 30.000 K. u dionicama, te Vjekoslav Wieland sa svojom pekarnom, svim strojevima, inventarom i mušterijama uz protuvrijednost od 15.000 K. u dionicama, pa je 12. rujna 1911. godine održana konstituirajuća skupština svih 11 subskribiranih dioničara, a donesena su i pravila. Prema tim pravilima u djelokrug društva spadaju svi poslovi pekarskog obrta, te kupovanje i prodaja brašna i drugih mlinskih proizvoda (§ 3). Dionička glavnica je utvrđena na 350.000 K., odnosno 3.500 dionica nominale od 100 K., ali izdana je samo polovica dionica, dok se druga polovica rezervirala za Hrvatsku eskomptnu i mjenjačnu banku d.d. iz Slav. Broda, jer joj se priznaje pravo predkupa, dok na ostale dionice imadu prednost stari dioničari (§ 7).[22] Prva godina poslovanja (u stvari 7 mjeseci) do prve godišnje skupštine održane 18. svibnja 1913. godine protekla je sa efektom dnevne proizvodnje od oko 900.— K., ali u stalnom porastu do prosjeka od 1.320.— K. U prvo vrijeme bilo je poteškoća s privikavanjem radnika na rad sa strojevima, no to je uspješno svladano i proizvodi su općenito bili priznati kao dobri, pa ih je tržište tražilo. Proizvodnja se stalno povećavala i usprkos nastalog prvog svjetskog rata, ali je na izvanrednoj skupštini 25. rujna 1915. godine ravnateljstvo podnijelo prijedlog za likvidaciju dioničkog društva zbog ponude novoosnovane tvrtke **Vjekoslav Wieland i drug** (Jaroslav Navratil), s kojom će se sklopiti kupoprodajni ugovor za cjelokupnu nepokretnu i pokretnu imovinu i sa svim zalihama i tražbinama, i to u iznosu od 244.000.— K. u gotovini, bez ikakovog jamstva i snošenja troškova oko prenosa i likvidacije, ali uz obavezu da otkupi sve ponuđene dionice nakon potpisivanja ugovora po nominali od 106.— K. Likvidacija je bila prihvaćena i kratkim putem provedena, pa je tako tvrtka zapravo samo promijenila vlasnike.[23] Zatim je brisana i iz trgovačkog registra 16. travnja 1917. godine. To je bila i ostala prva prava tvornica kruha i peciva industrijskog tipa.

Kretanje dionica 1911 — 1915

Dioničar	1911 (subskripcija)	1911 (izv.)	1913	1914	1915	1915 (izv.)
Hrv. eskomptna i mjenjačna banka d.d.	650	100	59	59	—	—
Rudolf Guthard	500	500	250	—	—	—
Vjekoslav Wieland	150	150	250	235	284	564
Ernest Kardoš	100	—	100	385	280	25
dr. Vladimir Prebeg	50	50	50	50	50	50
Božidar Gaj	50	—	—	—	—	—
Julio Rudovits	50	80	85	—	150	—
Viktor Gross	50	50	50	—	—	—
Franjo Gremer	50	—	50	100	100	500
Gustav Czižek	50	—	—	—	—	—
Radoslav Modec	—	—	10	—	—	—
Richard Neumann	—	—	10	125	30	—
Hungaria mlin Temesvar	—	—	25	25	—	—
dr. Nikola Thaller	—	—	25	25	50	25
Lavoslav Schwarz	—	—	50	—	—	—
Viktor Reichl	—	—	20	—	—	—
Alfred Kramer Karlovac	—	—	—	15	—	—
Tobias Rosenberg	—	—	—	125	—	—
Jaroslav Navratil	—	—	—	—	160	500
Vladimir Rosenberg	—	—	—	—	50	—
Emil Pick	—	—	—	—	25	—
Stjepan Slivnjak	—	—	—	—	25	—
dr. Aurel Forenbacher	—	—	—	—	—	100
dr. Stjepan Posilović	—	—	—	—	—	100
dr. Želimir Mažuranić	—	—	—	—	—	100
Miroslav Kostial	—	—	—	—	—	60
Ukupno	1.100	930	1.049	1.349	1.479	2.024

Bilančni pregled 1911 — 1914

Godina	Bilanca	Nekretnine	Strojevi i oprema	Zalihe	čisti	Dobitak pecivo	filijale	Dionička glavnica
1911/12	351.316,11	201.234,16	95.651,89	7.851,84	2.095,19	82.962,96	3.985,24	225.000
1913	391.749,03	203.080,24	108.915,23	17.665,77	242,42	141.361,34	—	225.000
1914	430.640,73	203.730,94	108.822,29	433.330,30	14.333,46	171.985,34	—	225.000

Vjekoslav Wieland i drug (Jaroslav Navratil) je prekupljeno poduzeće od ranijeg dioničkog društva i odmah je na temelju obrtne dozvole od 26. lipnja 1916. godine nastavilo rad (u stvari već od 17. travnja) u Ilici 191.[24] Podaci o proizvodnji i poslovanju ne postoje, pa se ne može o tome ništa reći. K toj tvrtki je 13. svibnja 1932. godine pristupio kao treći član Franjo Schreiner ml., a Vjekoslava Wielanda je zamijenio sin Dragutin, pa je tvrtka promijenila naziv u **Wieland, Schreiner i drug** (Jaroslav Navratil) i bila nanovo protokolirana.[25] Poslovanje je teklo dalje bez prekida i poteškoća sve do 30. studenog 1937. godine, kada je iz tvrtke istupio Dragutin Wieland, pa je tvrtka opet morala mijenjati naziv u **Schreiner i drug** (Jaroslav Navratil).[26] Nastavila je više ili manje uspješan rad do 31. listopada 1942. godine, kada je obustavljena proizvodnja kruha i peciva, te otkazan obrt zbog ratnih prilika.[27] Međutim oko kategorizacije posla ove tvrtke vodila se od 1934, do 1937. godine vrlo žučna rasprava na liniji Zanatska komora — Gradsko poglavarstvo — Banska uprava Savske banovine preko Trgovačko-industrijske komore do Ministarstva trgovina i industrije u Beogradu. Spor je neobično zanimljiv zbog raznolikosti stavova o karakteru pekarskog posla, a započeo je s pritužbom Zanatske komore u Zagrebu od 25. siječnja 1934. godine Banskoj upravi Savske banovine, u kojoj je traženo da se tvrtka ima smatrati obrtnim poduzećem suprotno stavu Gradskog poglavarstva, koje ju je smatralo industrijskim poduzećem. Komora je zauzela stav »da se kod nas pitanje, da li jedna pekarska radnja ima industrijski karakter, ne može uopće postavljati, a naročito ne na temelju jedinog kriterija o broju uposlenih namještenika među koje je nota bene u konkretnom slučaju, ubrojeno i pomoćno osoblje, koje u samom procesu proizvodnje ne sudjeluje (kočijaši, razvažači kruha i peciva itd.). . . . Način, na koji pekarska radnja Wieland, Schreiner i drug vrši samu izradbu i prodaju kruha i peciva, potpuno je isti i kod većine drugih pekarskih zanatskih radnja u Zagrebu i ostalim gradovima i većim mjestima. Upotreba motorne snage i strojeva u modernim pekarnama, kraj današnjeg tehničkog progresa, posve je razumljiva, pa nije niti kriterij, koji se često pogrešno primjenjuje . . . Podjela rada u spomenutom poduzeću provedena je na način, koji je već od davnine uobičajen kod svih, pa i manjih pekarskih radnja, t.j. svaki od izučenih pekara i pekarskih pomoćnika obavlja sve poslove, koji su u vezi sa pripremom, izradbom i pečenjem kruha i peciva. Stoga ni u najvećim pekarnama nema one detaljne diferensirane podjele rada na bezbroj posve određenih radnih komponenata, što je karakteristika fabričkog sistema rada. Po naravi samog posla, pekarske radnje rade u pravilu za stovarište odnosno za prodaju u vlastitim prodavaonicama, a samo u vrlo rijetkim slučajevima i to u manjim mjestima, po tako ni ovaj kriterij ne može biti odlučan pri ocjeni, da li jedna pekarska radnja ima industrijski ili zanatski karakter.« Na ovo je dala svoje mišljenje Trgovinssko-industrijska komora u Zagrebu: »Poduzeće radi sa strojevima, upotrebljava motornu snagu od 20 HP, te uposluje prosječno 18 radnika i 9 namještenika. Po prirodi posla ovakvo poduzeće ne može raditi na skladište, jer se kruh i pecivo prodaje iz dana u dan, dok se na skladište može izrađivati jedino dvopek i slična roba. Prema dobivenim informacijama radi ovo poduzeće dobrim dijelom po narudžbama u ve-

ćem opsegu. Stoga po našem mišljenju nema ovo poduzeće karakter zanatskog rada nego karakter tvornice kruha i peciva industrijskog karaktera...«[29] Uz to je Gradsko poglavarstvo zapisnički saslušalo i Franju Schreinera, koji je između ostalog izjavio, da tvrtka »radi samo po porudžbinama, i to u većem obimu. U radioni se nalaze zaposlena 22 kvalificirana radnika i 8 nekvalificiranih radnika. U poslovanju se obavlja rad primjenom podjele rada. Sav rad se obavlja primjenom motorske snage. Motorna snaga, koja se primjenjuje u poslovanju iznaša 22 HP. Osim po porudžbinama proizvodi se i za dvije vlastite prodavaone.«[30] Poslije toga Banska uprava Savske banovine donijela je odluku »da se u preduzeću Wieland, Schreiner i drug radi na fabrički način i prema tomu se odnosno preduzeće ima smatrati kao industrijska (fabrička) radnja.«[31] Zanatska komora u Zagrebu žalila se na tu odluku ostajući pri svom stavu i obrazlažući ga ovako:[32]

»**Zanatski način rada** u svim pekarskim radionicama u našoj državi bilo da rade sa malim brojem radnika ili da rade sa velikim brojem radnika potpuno je isti. Početak rada je sijanje brašna, koje vrši pekarski radnik uz pomoć sita bez obzira na to, da li je to sito obično sito na ruke, mehaničko sito na ruke ili sito na motorni pogon, jer u svakom slučaju to radi pekarski radnik stručnjak. Njegovom znanju i njegovoj tako izrađuje više ili manje tvrdo ili meko tijesto opet prema svom stručrukom bilo sa tzv. mjesećim strojem. radnik prema svom stručnom znanju pravi taj kvas od pjenice i s vodom naročite topline, pa kvalitet kvasa ovisi samo o volji i znanju toga stručnog radnika. Mjesenje tijesta vrši stručni pekarski radnik rukom ili strojem. Za to mjesenje uzima radnik određenu količinu vode i soli prema svom stručnom znanju, a isto solidnosti prepušten je taj posao. Kvas pravi i opet pekarski radnik bilo nom znanju. Vrijeme stajanja (kisanja) tog tijesta do konačne izrade **kao i pravljenje svih oblika kruha i peciva vrši se po samim stručnim radnicima odnosno pekarskim zanatskim pomoćnicima.** Zrelost pojedinih komada kruha i peciva za umetanje u peć, za premetanje po peći kao i konstatiranje da je kruh ili pecivo dovoljno pečeno, prepušteno je potpuno na volju i znanje stručnih zanatskih pomoćnika, koji taj posao u pekarskim radionicama vrše. **Trema tome se vidi da bez obzira da li postoje u pojedinim manjim ili većim pekarskim radnjama parne peći, strojevi za mijesenje tijesta, za dijeljenje tijesta, za pravljenje roščića, za mljevenje mrvica, za sijanje brašna i slično, ipak ta tehnička pomagala samo su nadoknada ljudske snage, a nikako stručne spreme.** Parna peć ne peče nikako drugačije nego li i najprimitivnija zemljana peć, samo se razlika između jedne i druge peći nalazi u grijanju, t.j. u potrošku gorivog materijala. Sam rad kod peći je stručni rad, te stručni radnik mora svaki komad kruha ili peciva lopatom umetnuti u peć i

pravovremeno izvaditi iz peći, pa se iz toga vidi, da o fabričkom načinu rada nema ni govora, ako se mjesto zamljane peći upotrebljava parna peć. Isto tako mjeseći stroj nadoknađuje ljudsku snagu, ali nikako ne stručnu spremu radnika i zato je i samo mijesenje rad toga stručnog pekarskog radnika, a nikako stroja. U taj stroj pekarski radnik stavlja, i to rukom, sol, vodu, brašno, kvas itd., te po svojoj sposobnosti i znanju određuje, kada je tijesto izrađeno. Stroj za pravljenje roščića (kifla) traži veći broj radne snage nego kada je taj rad vršio jedan pekarski radnik. Kod toga stroja moraju biti uposlena najmanje dva radnika, a sam stroj izrađuje roščiće samo onda lijepo i dobro, ako kraj njega radi jedan **vješt pekarski radnik.** Iz svega izloženoga vidi se da nikakove razlike ne postoje između veće ili manje zanatske pekarske radnje zato što u većoj radnji postoje stanovita tehnička pomagala, koje u stvari imade i svaka manja pekarska radnja, jer je to danas uvjet postojanja, boljeg rada i napretka, a nikako nije obilježje tvornice, odnosno obilježje fabričkog načina rada...

Fabričkom proizvodnjom kruha i peciva može se smatrati samo ona, koja radi automatski. Tako je u raznim pekarskim tvornicama u svijetu rad na proizvodnji kruha i peciva postao tako automatičan, da kod toga rada nije potrebna nikakova stručna sprema uposlenih radnika. To je ona podjela rada u industrijskom smislu, koja ne traži ni za jedan posao u samoj radionici nikakove stručne spreme uposlenih radnika. U takovoj tvornici kruha i peciva prenaša se brašno iz mlina automatski u silose, iz kojih se brašno kroz naročitu cijev pušta na vagu, a time rukuje jedan oibčan radnik bez stručne spreme, koji ima dužnost, da u momentu, kada vaga pokazuje stanovitu mjeru, zatvara izlaz brašna, a drugi radnik vozi vagonet s brašnom na određeno mjesto. Nadalje radnik bez ikakove spreme pušta u određeno korito stanovitu količinu vode, koja je automatski izmjerena i u količini i u toplini. Automatski bacaju pomoćni radnici bez spreme u stroj za miješanje već potpuno izračunate količine razređenog kvasa, soli, vode, brašna itd., te niti ne gledajući u stroj za miješanje puste da taj stroj radi kroz određeni broj minuta, a onda bez ikakvog gledanja i stručnog nadzora nakon tog vremena obustavljaju stroj i tijesto je gotovo. To tijesto imade od kemijskog stručnjaka propisano vrijeme da stoji (kisne) u prostoriji, u kojoj se automatski regulira temperatura. Zatim obični radnik bez spreme vozi tijesto do jednog lijevka, u koji se to tijesto putem stroja presipa, a iz lijevka izlaze odvagnuti i izrađeni komadi tijesta, koji putem dviju nategnutih platnenih vrpci dolaze do košarice (simperla), u koje gotovi oblici tijesta, duguljasti ili okrugli padaju, a obični radnik te košarice meće u za to pripravljena kola, koja se puna stavljaju u toplu prostoriju radi ležanja kroz određeno vrijeme, nakon čega se pojedini komadi sirovog

tijesta slažu na platnene vrpce, koje automatski umeću taj kruh u peć. U automatskoj peći naročitim napravama prolazi ovako umetnuti hljeb kroz cijelu peć i nakon stanovitog vremena automatski izlazi iz peći pečeni kruh i pecivo.

Kao što se iz prikazanog načina rada tvorničke proizvodnje kruha i peciva vidi, taj način rada bazira na **automatskim** strojevima i na radu posve nestručnih lica, koja ne trebaju imati nikakovih pojmova o pekarstvu uopće, koja ne trebaju znati kemijsku proceduru pjenice ili kvasca, brašna, soli, mješavine, vode i brašna, a niti upliva vrućine na tijesto. Sve to određuje se kod tvorničke proizvodnje kruha i peciva u naročitom kemijskom laboratoriju dotične tvornice i iz toga laboratorija izlaze detaljni nalozi, koje imaju pojedini pomoćni radnici bez stručne spreme da izvršavaju, bez obzira da li će taj kruh ili pecivo biti dobri ili ne. Takav radnik radeći kod jednog stroja niz godina ipak nije u stanju da kaže što je on u stvari radio, a nema ni znanja što bi učinio, kad ne bi dobio određeni nalog, što ima automatski da izvrši.

Jasno je, da se ovim tvorničkim načinom može izraditi samo roba, koja se naziva tipizirana, t.j. jedan komad je točno isti kao i drugi, te nema u nizu godina nikakove razlike između proizvoda jednog ili drugog dana, jedne ili druge godine. Na ovaj način roba može biti tipizirana bilo da je to crni ili bijeli kruh, bilo da se radi o pecivu. Tipizirana roba ima prednost, da je uvijek jednaka u boji, obliku, pa i okusu, što je sasma razumljivo, kad se uoči gore opisani način tvorničke produkcije kruha i peciva... I kod nas je poznat po svom imenu tipizirani kruh, kojega proizvodi tvornica kruha Anker u Beču. Mi nemamo i ne možemo imati ovako tipiziranu tvorničku pekarsku robu iz jednostavnog razloga, što nemamo tvorničke proizvodnje, t.j. nemamo tvornice kruha.«

Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu upitana ponovno je dala svoje mišljenje u kratko izloženom stavu: »Ako je ustanovljeno, da spomenuto poduzeće radi primjenom podjele rada, da uposluje veći broj radnika, da rad vrši redovno uz upotrebu motorne snage i da proizvodi robu po narudžbi u većem obimu, a sve su te činjenice... ustanovljene, onda se za prosuđivanje karaktera ove radnje mogu uvažiti samo ove činjenice, a ne teze Zanatske komore u Zagrebu, koje u samom Zakonu nemaju nikakova oslona.«[33] Banska uprava Savske banovine je uputila zatim predmet Ministarstvu trgovine i industrije u Beograd, koje je zatražilo, da se komisijski utvrde vrste strojeva i kapacitet dnevne proizvodnje, na što je po Gradskom poglavarstvu u Zagrebu posebna komisija izvršila pregled postrojenja 13. siječnja 1938. godine i podnijela slijedeći izvještaj:

»U prostoriji za pečenje nalaze se četiri parne pekarske peći, svaka s po tri etaže. Do ove nalazi se prostorija, u kojoj su smještene četiri

mješalice tijesta na električni pogon. Nadalje se nalazi jedan omanji stroj za proizvodnju roščića (kifla), koji je u pogonu i još jedan, koji je van pogona. Osim toga ima i za ostalo pecivo jedan stroj. Ukupna pogonska snaga elektromotora svih ovih strojeva je 13 i pol HP. U prvom katu nalazi se odjeljenje za uskladištenje brašna i prostor, u kome su smještena sita na lektrični pogon. U poduzeću su uposlena 23 pekarska pomoćnika, a osim njih i 16 nekvalificiranih radnika kao razvažača. — Način rada u ovoj pekarni prema njezinom uređaju, prema instaliranim strojevima i prema pekarskim pećima je onakav kako u svojoj žalbi opisuje Zanatska komora, te nema nijednog automatskog stroja ni automatske peći, za koje ne bi bila potreba stručno izobraženog osoblja. — Dnevna proizvodnja ravna se prema broju stalnih narudžbi pojedinih ugostiteljskih radnji, trgovina, mljekarskih prodavaonica, bolnica i slično. Po svom opsegu te su narudžbe većeg obima i predstavljaju svakako rad jedne velike pekarne. Poduzeće ne radi sa svojim punim mogućim kapacitetom, pa današnja produkcija iznosi u stvari 40 % od mogućeg kapaciteta (računano u tri smjene po osam sati unutar 24 sata). Iako su na poslu oko proizvodnje kruha i peciva uposleni kvalificirani pekarski pomoćnici.
ipak je provedena podjela rada u poslu na taj način, što su za svaku fazu proizvodnog procesa određeni stalni radnici, koji uvijek vrše jedan te isti posao... Prema izjavi suvlasnika poduzeće proizvodi oko 25 metričkih centi kruha (2.500 kg), te oko 5.000 komada sitnog peciva, ali ova količina varira prema konjunkturi...«[34] Nakon toga je Ministarstvo trgovine i industrije u Beogradu 17. veljače 1938. godine potvrdilo (br. 5265-III-1938) raniju odluku Banske uprave Savske banovine kao pravilnu, pa je tvrtka kategorizirana kao industrijsko poduzeće, što u stvari i jeste.[35]

Trgovačko opskrbno d.d. Ujesen 1928. godine osnovano je dioničko društvo za trgovinu žitom, brašnom i mlinskim proizvodima, te trgovinu i proizvodnju peciva, slastica i svih pekarskih proizvoda, ali i trgovinu mlijekom i mlječnim proizvodima, te vinom i žestokim pićima prema pravilima (§ 4.), koja je Ministarstvo trgovine i industrije u Beogradu odobrilo 6. listopada 1928. godine. Zatim je održana 26. studenog iste godine konstituirajuća skupština devetorice dioničara, koji su subskribirali svih 2.000 dionica nominale od 500.— dinara. Temeljna glavnica iznosila je 1,000.000.— dinara.[36] Međutim, poslovanje je započelo tek 18. travnja 1932. godine na temelju obrtne dozvole od 25. veljače 1932. godine u Slovenskoj ulici 16, gdje su izgrađene tvorničke zgrade i bili instalirani moderni strojevi za pekarsku proizvodnju pod rukovodstvom Ivana Mihaljevića kao ravnatelja poduzeća. Zbog velikih troškova oko izgradnje došlo je do razmirica i sporova, pa nisu bile izrađene bilance

sve do 1935. godine. U toku 1936. godine u poslovanju su se još osjećale posljedice opće privredne krize, a ravnateljstvo se je usvom izvještaju posebno pozivalo na veliku konkurenciju u pekarskoj struci, koja »često po razmjerima i metodama premašuje uobičajene granice na opću štetu. S druge strane djeluje štetno po normalni i zdravi razvoj poslovanja unašanje i intervencija nadzornih vlasti, naročito u pitanju maksimiranja cijena ... vlasti ... se redovno ograničuju na određivanje cijena samo kruha i peciva, a to često na način, kojim se pekarskim poduzećima oduzima na dulje vremenske razmake mogućnost i najmanje zarade. Opetovano se je dešavalo, da su cijene kruhu i pecivu maksimirane nakon sniženja uz uzimanje u obzir samo pada cijenama pšenice i brašna, a da se nisu uzimali u obizr povećani drugi troškovi proizvodnje. »Usprkos svemu, poslovanje je bilo ipak dosta uspješno, mada su sve godine iskazivane s gubicima (1932 — 1938). Od 1939. godine iskazuje se znatan dobitak, koji raste sve do 1942. godine, do kada su položeni obračuni i sastavljene bilance, te podnesene godišnjoj skupštini 28 prosinca 1944. godine. Na poslovanje iz razdoblja 1939 — 1942 ravnateljstvo se u svom izvještaju osvrnulo vrlo kratko: »Poslovanje 1939. kao i ranije; 1940. zbog zahvata vlasti u pogledu cijena kruhu veliki gubitak, a spas bio u nešto većim zalihama ranije nabavljenog brašna po povoljnijoj cijeni. Zbog velike nestašice brašna koncem 1940. stavljena je poduzeću zabrana slobodne prodaje, a vlasti su čak i oduzele dva vagona brašna i razdijelile ga drugim pekarnama uz obavezu, da će se to brašno nadoknaditi, što nije nikada učinjeno. Izostala je i posve slobodna nabava, jer je sa ustanovljenjem POGOD-a ograničena slobodna proizvodnja kruha i peciva. Poslovanje 1941. bilo posve u ratnim okolnostima. Zaposleno osoblje pozvano je u vojsku, rekvirirani su konji, a proizvodnja bijelog peciva potpuno je obustavljena, dok je proizvodnja kruha ograničena i strogo podvrgnuta normiranim cijenama. Kruh se proizvodio i za vojsku, ali nisu mogle biti utjerane naplate. Slično je bilo i 1942., kada se kruh proizvodio samo u određenim količinama, obliku i vrsti dodijeljenog brašna, a prema krušnim kartama uz normirane cijene. Poduzeće je moralo pojačano raditi i za vojsku, s čime je nekako bilo izravnano poslovanje.«[37]

Treba upozoriti, da tabela o kretanju dionica u posjedu pojedinih dioničara vrlo zorno pokazuje kako je većina dionica od samog početka bila u rukama Ivana Mihaljevića, te da su krajem 1944. godine gotovo sve dionice bile u posjedu obitelji Mihaljević. Nakon oslobođenja zemlje »Prva zagrebačka velepekarna«,[38] pod kojim nazivom je u stvari poslovanje obavljano kroz sve vrijeme postojanja, stavljena je pod upravu i nadzor Ministarstva industrije i rudarstva NR Hrvatske, a prema izvještaju privremenog upravitelja ona je proizvodila kruh za građanstvo

i razne ustanove prema postojećim mogućnostima. Navodi se također, da tehničko postrojenje, doduše, imade kapacitet od 16.000 kg kruha dnevno (16 sati rada), ali da stvarno proizvodi 11.200—11.800 kg kruha i 20.000 komada peciva raznih vrsta, da su postrojenja preopterećena, a strojevi istrošeni zbog neprestanog pogona od 1932. godine do danas i da u to vrijeme nije uopće izvršen niti jednom generalni remont. Po njegovom mišljenju pekarni bi bio potreban kredit za montiranje još dviju parnih peći za pečenje kruha, a kako posjeduje stroj za miješanje kapaciteta od 600 kg, proizvodnja bi se mogla od 16.000 kg povećati na 24.000 kg kruha. Pekarna je pod državnom upravom nastavila rad u granicama mogućnosti iskorištenja svojih kapaciteta.[39]

S time nije dan potpun prikaz industrijske proizvodnje, jer i neke zadružne pekarne po svom karakteru i načinu rada spadaju ovamo, ali o njima će se pozabaviti dva slijedeća poglavlja podrobnije. Na kraju možemo konstatirati, da je industrijalizacija polako, ali neizbježno ulazila i u zagrebačko pekarstvo, mada s malim zakašnjenjem u usporedbi s drugim zemljama, koje su Zagreb neposredno pred drugi svjetski rat pretekle.

Kretanje dionica 1928 — 1944

Dioničari	God.	1928	1935	1936	1938	1939	1940	1944
Ivan Mihaljević		500	500	900	900	900	800	1876
Adela Mihaljević		700	700	—	—	—	—	—
Dragutin Bosner		100	—	—	—	—	—	—
dr. Branimir Domac		50	—	—	—	—	—	—
Nikola Murnić		120	150	200	—	—	—	—
Oskar Pažur		100	—	—	—	—	—	—
Velimir Pleše		120	—	100	200	200	200	1
Viktor Kršić		110	—	—	—	—	—	—
dr. Vladimir Vidman		100	200	300	300	300	200	2
Ljudevit Žemva		100	100	200	200	200	200	—
Mihael Posinovec		—	200	—	—	—	—	—
Mato Stipetić		—	100	100	100	100	100	—
Josip Ceranić		—	50	100	150	150	150	—
Nikola Kopsa		—	—	100	150	—	—	—
Luka Radovinović		—	—	—	—	150	150	—
Kuzma Juričić		—	—	—	—	—	200	1
Ratimir Mihaljević		—	—	—	—	—	—	40
Mirjana Mihaljević		—	—	—	—	—	—	40
Borka Mihaljević		—	—	—	—	—	—	40
Ukupno		2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000

Napomene

1) Vidi poglavlje: Pekarski obrtnici 19 i 20. stoljeća
2) Anton Klauser (1862) imao je jednog šegrta. po jednog pomoćnika imali su Ivan Korš (1864), Vjekoslav Klakočer (1865), Ferdinand Kornfeind (1866), Dragutin Krajnčić (1867), Josip Klančer (1872), a Anton Kronigl uz jednog pomoćnika i jednog šegrta (1867)
3) Tako je prozvan po svojoj uzrečici »Jezušna«; **I. Ulčnik** (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 184—185)
4) **I. Ulčnik** (Zagreb III. 1935, str. 48—52)
5) 28. rujna 1872. godine objavio je Benjamin Zeininger slijedeću objavu: **»Graham-kruh.** Naklonošću ravnateljstva bolnice u Radegundu, odkle ću odsele dobivati neizkrivljenu jezgrovitu melju (Schrottmehl) pošlo mi je za rukom, da ću moći p. n. občinstvu prodavati tako zvani zdravstveni Graham ili pravi kruh pšenični od jezgrovite melje... »(Obzor II. Zagreb 1872, br. 222, str.3). 1888. godine on u svom reklamnom oglasu između ostalog navodi: **»Prva** hrvatska novo uredjena obća i uzorna pekarna pećnicom sa kružećom vatrom za neprestano pečenje **Benjamina Zeiningera** u Zagrebu, Duga ulica broj 14. Vlastita kuća. Utemeljena godine 1855. Preporučuje... skladište finog, bielog i crnog peciva, zagrebačkog dvopeka, orehnjakah, mliečnjakah, naduvkah, zatim različitih poslasticah kao: vaffela, karlovarskih ostijah, paciensah i pravih englezkih bisquitah i napokon pravog hrženog, zrnjavog i sladavog kruha i različitog drugog peciva... Tri put na dan svježe pecivo. — Na uvaženje! najuljudnije pozivlje se slavno občinstvo moju pekarnu sa neprestano radećom peći razgledati... »(Ilustrovani vodič po Zagrebu i njegovoj okolici. Zagreb 1888, reklamni oglas preko cijele strane u prilogu)
6) **A. Zeininger:** Misli i tumač. Odlomak folkloristične radnje. Zagreb 1904, str. 44; **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 59—60; Nakon punih 86 godina (Večer XXI. Zagreb 14. 12. 1940, str. 3) **I. Ulčnik** (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 302—304); **M. Sporčić:** Putna knjiga zagrebačkog pekara (Narodni list XV. Zagreb 1959, br. 4274)
7) **I. Ulčnik** (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 302—304)
8) Knjige: Pouka u pekarstvo ili popularna uputa u pekarsku struku za svakoga (Zagreb 1901—1902) izdana u 6 sveščića i nažalost nedovršena (8° str. 192); Misli i tumač. Odlomak folkloristične radnje (Zagreb 1904), te niz članaka, od kojih spomenimo bar neke: Je li opravdano štrajkovanje pekarskih pomoćnika u Zagrebu (Obzor XXX. Zagreb 1890, br. 99); Neki nedostaci u pekarskom obrtu (Obzor XLIII. Zagreb 1902, br. 196, str.3), na taj članak uslijedio je napad u Hrvatskom pekaru (III. Zagreb 1902, br. 17, str. 2—3) i odgovor A. Zeiningera (Hrvatski pekar III. Zagreb 1902, br. 18, str. 2—3); O zdravstvu pekarstva (Hrvatski pekar V. Zagreb 1904, br. 2, str. 2—3, br. 3, str. 5—6); Krzmanje pekarskih pomoćnika (Hrvatski pekar V. Zagreb 1904, br. 4, str. 2—3, br. 5, str. 3); Kruh naš svagdanji (Pekar IV. Zagreb 1928, str. 41—42, 49—50, 57—58, 67—68, 73—74); Kruh i njegova dietetična vrijednost (Pekar IV. Zagreb 1928, str. 153—154, 172—173, 188—190) itd.
9) HA Zagreb, GNO Zagreb, Industrijski odjel br. 14583-IX-1946 od 26. 11. 1946
10) Pozor XII. Zagreb 1882, br. 253, str. 6 (isto u brojevima 254—259)
11) Sudbeni stol Zagreb, Zbirka isprava Sb-51-1911; HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1882—262, 1912-A-87, 1915-A-40, 1916-A-35, 1932-II-447, 1938-III-18; Hrvatski pekar II. Zagreb 1901, br. 6, str. 1—3,br. 8, str. 1—2, br. 20, str. 3; Pekar I. Zagreb 1925, str. 109—110; II. Zagreb 1926, str. 129—130; **J. Lakatoš:** Jugoslavenska privreda. Jubilarno izdanje Jugosl. Lloyda. Zagreb 1933, str. 304; Hrvatski pekar II. Zagreb 1938, br. 25, str. 3

12) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 27593—1883, 64823—1908, 5982—1909; Obrtni registar 1883—245, 1912-A-89; Komisija Gradskog poglavarstva u Zagrebu prilikom pregleda izvršenog 21. siječnja 1930. godine konstatirala je, da je »pekarska radiona kao i sve ostale nusprostorije potpuno u redu i bez prigovora« (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 209-X-1930)
13) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 29396-I/B-1909, 4976-I/B-1913, 1071-III-1914, 17389-III-1923, 21684-III-1928, 14164-III-1932, 166718-III-1933, 45178-III-1934, 215740--1934, 255851-III-1936, 253392-III/a-1939, 29617-III-1940; Obrtni registar 1894-A-82, 1909-A-78, 1932-II-592; GNO Zagreb br. 14043-IX-1946; Sudbeni stol Zagreb Sb-112-1920; Okružni narodni sud Zagreb Kz-643/45-3; Vrhovni sud Hrvatske br. K-845/45
14) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 37103-II-1916, 95604-III-1936; Obrtni registar 1905-A-95, 1916-A-46, 1933-II-1633; GNO Zagreb br. 12077-IX-1947
15) Zagreb god. 1887. Izvješće gradskog poglavarstva o sveobćoj upravi slob. kr. glavnog grada Zagreba. Zagreb 1888, str. 128; Zagreb god. 1888... Zagreb 1889, str. 115—117; Zagreb god. 1889... Zagreb 1890,str. 100—102; Zagreb god. 1890... Zagreb 1891, str. 134—136; Zagreb 1891, str. 134—136; Zagreb god. 1891... Zagreb 1893, str. 130—132; Zagreb god. 1892... Zagreb 1893, str. 138—140; Zagreb god. 1893... Zagreb 1894; str. 134—136; Zagreb god. 1894... Zagreb 1895, str. 151—154; Zagreb god. 1895... Zagreb 1896, str. 161—163; Zagreb god. 1896... Zagreb 1897, str. 148—150; Zagreb god. 1897... Zagreb 1898, str. 150—152; Zagreb god. 1898... Zagreb 1899, str. 179—181; Zagreb god. 1899... Zagreb 1900, str. 177—179; Zagreb god. 1900... Zagreb 1901, str. 204—206; Zagreb god 1901... Zagreb 1902, str. 180—182; Zagreb god. 1902... Zagreb 1903, str. 169—171; Zagreb god. 1903... Zagreb 1904, str. 183—185; Zagreb god. 1904... Zagreb 1905, str. 79—80; Zagreb god. 1905... Zagreb 1906, str. 81—82
16) Pravila Gradjanske pekarne d. d. u Zagrebu Zagreb 1910, str. 27
17) Sudbeni stol Zagreb Sb-2-1910 (br. 4668, 8658, 13475—gr. R-127/1910)
18) August Gagliardi (28. 6. 1910), Dragutin Ban (6. 7. 1911), Martin Jobst (18. 8. 1911), Dragutin Ban (4. 4. 1912), Ivan Aleksić (5. 2. 1913), Vjekoslav Strelec (18. 11. 1914); HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 22965-I-1910, 2987-I/B-1911, 36797-I/B-1911, 13980-I/B-1912, 5927-I/B-1913, 67822-III-1914, 10543-III-1917, 30515--III-1918; Obrtni registar 1910-A-58
19) Sudbeni stol Zagreb Sb-4-1917 (br. 4150 gr. R-114-1917); Zapisnik konstituirajuće skupštine 31. ožujka 1917; HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 30515-III--1918; Zapisnici godišnjih skupština 1920—1939
20) Sudbeni stol Zagreb br. 21379-gr.-R-1921
21) HA Zagreb, Grad pogl. Zagreb br. 107959-III-1928, 95999-III-1929, 131277-III-1930, 110319-III-1933; Obrtni registar 1921-A-281, 1928-A-416
22) Sudbeni stol Zagreb Sb-51-1911 (br. 42807 gr.R-51-1911 od 18. 10. 1911); Zapisnik konstituirajuće skupštine od 12. 9. 1911
23) Zapisnici godišnjih skupština 1911—1915; Sudbeni stol Zagreb-Trgovački registar T-društ. tt IV-84 (br. 47911 gr-1911, 9677-gr-1917); HA Zagreb Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1912-A-87, 1916-A-35; vidi i napomene pod 10 i 11
24) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 21448-III-1915, 29176-III-1916
25) Sudbeni stol Zagreb br. 38156-gr.R-469-1915, 90281-gr.R-469-1915; HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 147008-III-1932, 92255-III/a-1937; Obrtni registar 1915--A-40, 1916-A-35, 1932-II-447, 1938-III-18
26) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 220131-III/-1937, 166108-III/a-1938; Obrtni registar 1938-III-18

27) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb. br. 30609-II-1942, 33292-II-1942, 35765-II-1942, 13739-II-1943, 26152-II-1943, 30682-II/1-1943, 1143-II/1-1944; Sudbeni stol Zagreb -Trgovački sud Fi br. 2809/33-28

28) Zanatska komora (Obrtna komora) Zagreb br. 404-1934

29) DAH Zagreb, Trgovinsko-industrijska komora Zagreb br. 15325-1934

30) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 32295-III/a-1936

31) DAH Zagreb, Banska uprava br. 7177-VIII-1936, 37599-VIII-1937

32) Zanatska komora Zagreb br. 5119—1937

33) DAH Zagreb, Trgovinsko-industrijska komora Zagreb br. 8227/2-1937; Banska uprava br. 40114—1937, 43327—1937

34) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 237849-III-1937

35) J. Lakatoš: Jugoslavenska privreda... Zagreb 1933, str. 304

36) Zapisnik konstituirajuće skupštine od 26. 11. 1928; Sudbeni stol Zagreb br. 98987-gr.R-3846-1928; Okružni sud Zagreb kao Trg. sud Zb-25-1931

37) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 70957-III-1931, 22551-III-1932; Obrtni registar 1931-D-307, 1932-A-133, 1933-II-2564, 1933-IV-1930; također br. 44082-III-1932, 81241--III-1932, 156002-III-1933, 161912-III-1933, 141558-III-1934, 42150-III-1937, 141984-III--1937, 48495-III-1941, 137445-II/1-1941, 27798-II/1-1944

38) Naziv je odobrila Banska uprava Savske banovine br. 10096-VIII-1932 od 24. 6. 1932

39) HA Zagreb, GNO Zagreb, Industrijski odjel br. 14093-III-1946

PEKARSKE ZADRUGE

Zadruge kao ekonomska udruženja proizvođača ili potrošača čedo su 19. stoljeća. Nastale su iz nužde i želje sitnih obrtnika i nesamostalnih zanatskih radnika da se zajednički suprostave kapitalizmu, koji ih je preko manufakture i industrijske proizvodnje počeo sistematski eksploatirati i potiskivati s tržišta. Mada je osnovna misao takvog udruživanja samopomoć u obavljanju privredne djelatnosti bez posrednika i u osiguranju prednosti zajedničkog rada svome članstvu, ono je idejno izraslo iz djelovanja raznih pravaca i oblika radničkih asocijacija početkom 19. stoljeća sa svrhom da u borbi s kapitalizmom demokratske i ravnopravne organizacije izravno utječu na sređivanje odnosa i nagrađivanje rada, te na cijene i kakvoću proizvoda na tržištu.[1]

U povijesti zadrugarstva općenito se smatra 1844. godina godinom osnutka prve zadruge. Te godine udružilo se, naime, 17 tkalaca u gradu Rochdale (Lancashire) u Engleskoj nakon neuspjelog štrajka u tvornici flanela (barheta) i na prijedlog Charlesa Howardha osnovalo udruženje »Rochdale Society of Equitable Pioneers«, koje će dijeliti dobitak članovima, ali ne po broju udjela, nego prema visini stvarnog utrška. U udruženje je pristupilo 27 muškaraca i jedna žena, pa je tih 28 prvih članova,

koji su uplatili po jednu funtu svaki, već 28. prosinca 1844. godine otvorilo skromnu zadružnu prodavaonicu, uglavnom osnovnih živežnih namirnica. Pothvat je odmah bio vrlo dobro prihvaćen u redovima radnika i običnih građana sa skromnijim prihodima, pa je broj članova već do 1850. godine narastao na 600, da bi se zatim do 1860. godine popeo na 3450, do 1870. godine na 5560, a do 1880. godine dostigao čak 10613 članova.[2] Ideju takvog udruživanja osim Engleske masovno su odmah prihvatile sve skandinavske zemlje, a potkraj 19. stoljeća i gotovo cijela srednja Evropa.

Međutim, Rochdalska konzumna zadruga, mada je najpoznatija, ipak nije prva konzumna zadruga, jer su engleski tkalci još 1769. godine u Feuwicku ustanovili konzumno društvo na gotovo istim principima, ali je taj pothvat ostao u lokalnim granicama i zato je manje poznat. Osim toga i Francuska je imala već prije Rochdalske zadruge svoje prvo konzumno udruženje, koje je bilo osnovano 1835. godine u Lyonu kao »Commerce veritique et sociale«, a i prvu proizvođačku zadrugu, koju su još 1831. godine ustanovili stolari u Parizu. Uz ova dva tipa zadruga (potrošački i proizvođački) u Njemačkoj se pojavio polovicom 19. stoljeća i treći tip (kreditni) sa svrhom prikupljanja novčanih sredstava putem štednog ulaganja i dijeljenja kredita. Taj tip je poznat u dva oblika: kao zemljoradnički i kao gradski. Prvi je ustanovio Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818 — 1888) 1849. godine u Flammersfeldu (Westerwald), pošto je već 1846/47. godine počeo primijenjivati svoj sistem u konzumnom udruženju u Weyerbuschu,[3] a drugi Hermann Schulze-Delitzsch (1808 — 1883) također 1849. godine u svom rodnom gradu Delitzschu (Rohstoffgenossenschaft für Schuhmacher und Tischler).[4] Ta tri osnovna tipa poznata su i kao engleski, francuski i njemački prema zemljama, u kojima su nastali. U zadnjim decenijima 19. stoljeća nastaju još neki specijalizirani tipovi prema svojoj glavnoj namjeni (građevni, stambeni).[5]

Prema tome možemo postaviti i definiciju pojma zadruge kao udruženja individualnih proizvođača ili potrošača sa svrhom obavljanja ili organiziranja određene privredne djelatnosti, snabdijevanja sredstvima potrebnim za proizvodnju i potrošnju, te za povoljnije dobivanje kredita,[6] odnosno prema marksističkom shvaćanju: zadruge su kolektivne ekonomske organizacije, čije ciljeve i zadatke, oblik i sadržinu (karakter) u krajnjoj liniji određuju društveni uslovi, u kojima one nastaju i razvijaju se.[7] U smislu Trgovačkog zakona za Hrvatsku i Slavoniju (Zakonski članak XXXVII — 1875, § 223) zadruge su društva, koja s neodređenim brojem članova-zadrugara imadu svrhu zajedničkog vođenja posla, da na temelju uzajamnosti omogućuju i unapređuju kreditiranje, privređivanje i gospodarenje svojih članova. Prema tome zadrugama daju pečat tri osnovne karakteristike:

1) neodređeni broj članova, što znači da i visina kapitala nije ograničena ni određena za razliku od dioničkih društava.

2) kreditiranje, privređivanje i gospodarenje članova, što ih odvaja od humanitarno-karitativnih udruženja.

3) zajedničko vođenje posla na osnovu uzajamnosti, dakle samostalno i bez posredništva.[8]

Nas posebno zanimaju obrtno-proizvođačke i uslužne zadruge, koje se temelje na francuskom tipu proizvođačkih zadruga, a koje mogu biti ustrojene u dva oblika: kod **prvoga** zadrugari prilikom stupanja u zadrugu unose svoja sredstva uz naplatu protuvrijednosti, pa ona postaju vlasništvo zadruge (društveno vlasništvo), a položaj zadrugara se poistovjećuje s položajem svakog drugog radnika u radnom odnosu, reguliranjem zadružnim pravilima i ugovorom. Zato kod ovog oblika nisu obavezni udjeli, a ni jamstvo, pa oni nisu ni bitno obilježje zadruge. Kod **drugog** oblika sredstva zadrugara pri stupanju u zadrugu ostaju u njegovom vlasništvu, a on na njih (kao na udjele) dobiva zakupninu, najčešće u vidu kamata na njihovu vrijednost.[9]

Zadrugarsku misao prihvatio je i Ferdinand Lassalle (1825 — 1864), te ju širio u socijalističkoj propagandi. Pa i Karl Marx se u više navrata osvrnuo na produktivne zadruge (1864, 1866, 1875), jer su one pokazale da je proizvodnja moguća i bez klase kapitalista i izrabljivača radne snage, a uz to je ona u neposrednoj vezi sa uspjesima političke snage proletarijata, pa prema tome treba pomagati one radničke asocijacije, koje su već same po sebi postale dio pokreta radničke klase. Treba reći, da je na primjer socijalistička partija u Belgiji zadruge uključila među svoje organizacije i sama ustanovila prvu takvu zadrugu 1880. godine u Ghentu (Vooruit), a drugu 1884. godine u Bruxellesu (Maison du peuple).[10]

Akciju za osnutak konzumne zadruge u Zagrebu započeli su pekarski pomoćnici pod vodstvom Josipa Hrenovića ljeti 1890. godine i ona je tekla uporedo sa akcijom za stvaranje strukovne pekarske organizacije (sindikata). Glavni pokretač Hrenović uvidio je, naime, poučen neuspjehom pekarskog štrajka (28. svibnja do 4. lipnja 1890), da ilegalna pekarska grupa šestorice (Hrenović, Holiček, Kveštek, Habrinec, Hoišek, Sandri) nije kadra bez legaliziranja organizacije [11] nijednu akciju privesti do uspjeha. Tako je stvoren uži odbor (Hrenović, Bedeniković, Mrak) sa zadatkom, da ispita mogućnost osnivanja jedne radničke konzumne zadruge, jer bi takvo udruživanje imalo oslonac u trgovačkom (iz 1875. godine) i obrtnom (iz 1884. godine) zakonu.[12] No pripreme i prethodna ispitivanja otegli su se i kroz cijelu 1893. godinu, jer je prijedloga bilo mnogo, pa se nisu mogli složiti glede oblika za svoju novu zadrugu. U međuvremenu su postolari, također poučeni svojim neuspjelim štrajkom u tvornici koža (studeni 1892. do veljače 1893. godine) uspjeli stvoriti prvu proizvođačku zadrugu, mada ona još tada nije počela s radom.[13] Bila su izrađena i neka pravila za pekarsko udruženje, pa se pregovaralo i s drugim postojećim grupama, tako s krojačkom i stolarskom, koje su isto tako već napisale neka pravila. U želji da prekine preduga razmišljanja i pokrene ideju s mjesta, Ivan Ancel je objavio početkom 1894. godine dva članka o potrebi jednog općeg društva s nekim nedužnim nazivom (Društvo za obranu radničkih interesa) kao konzumnim društvom i preporučio osnivanje strukovnih proizvođačkih zadruga (postolarskih, pekarskih, krojačkih), za koje postoje uslovi.[14] Ti njegovi članci i poziv na osnivanje radničke konzumne zadruge doista su 1894. godine pokrenuli pomalo zamrlu pekarsku akciju. Tako je 16. svibnja 1895. godine u štampi objavljen poziv na skupštinu, koja će se održati 26. svibnja iste godine.[15] Nema podataka u dokumentima, a ni u suvremenoj štampi kako je skupština protekla, no bilješka od 4. srpnja iste godine[16] navodi, da je zadruga osnovana i da je uplata udjela u toku. Tako je stvorena prva radnička konzumna zadruga u Zagrebu, pa i uopće u Hrvatskoj, pod imenom **»Pučka zadruga za nabavu potrebština«**, koja je 31. ožujka 1896. godine dobila od Gradskog poglavarstva u Zagrebu obrtnu dozvolu za proizvodnju peciva,[17] što znači, da je ujedno bila i pekarska proizvođačka zadruga.

Upravu zadruge vodio je postolar Josip Ječmenjak, a poslovođe su bili pekari Josip Hrenović i Anton Šetinc. Pecivo se peklo u Vlaškoj ulici 35, a prodavaonica robe nalazila se na Zrinjevcu 4 (dvorište). U zadrugu se učlanilo 40 zadrugara, ali su oni dosta nemarno uplaćivali udjele. Osim toga uzimano je mnogo robe na kredit, zbog čega je nužno uslijedio slab uspjeh. Kako mnoštvo dugovanja od potrošača nije bilo nikako moguće utjerati, uprava zadruge je bila prisiljena to učiniti putem suda. Radi toga su izbile razmirice među zadrugarima, koji su svu krivicu svalili na leđa uprave. Zato je ona pokušala financijske teškoće riješiti otvaranjem vlastitog dućana i krčme. Međutim, time ne samo da nesuglasice nisu bile otklonjene, nego su još i povećane, kada se financijsko stanje nekako popravilo. One nisu bile nestale ni nakon pekarskog štrajka 1901. godine (5. do 23. lipnja), kada je zadruga odlučila svoju dotada dosta skromnu proizvodnju peciva pretvoriti u radničku pekarnu kruha. Obrtnu dozvolu je izvadio poslovođa Josip Hrenović na svoje ime,[18] jer je uprava bila svijesna, da joj kraj razmirica prijeti stečajni postupak, a do njega je potkraj 1902. godine i stvarno došlo.[19] Zadruga je dalje vegetirala do 30. kolovoza 1909. godine, kada je otkazala pekarski obrt.[20] Poslovanje u 1897. godini donijelo je čisti dobitak od 611,24 forinti, a bilanca za 1898. godinu iskazana je ovako:

Aktiva:		Pasiva:	
Gotovina	10,43	Poslovni udjeli	1360,75
Roba	1905,00	Rezervni fond	32,00
Dužnici	1351,00	Zajmovi	1054,00
Dug ravnatelja (Ječmenjak)	837,56	Vjerovnici	1764,93
Inventar	865,78	Dobitak	758,11
	4969,79 for.		4969,79 for.

U polugodišnjoj bilanci 1899. godine iskazana je, doduše, svota od 5659,50 for., ali je proporcija stavaka bila posve loša. 1900. godine bio je godišnji promet od 37206,70 K uz dobitak od 159,14 K (čista imovina 746,46 K), a 1901. godine iznosio je godišnji promet 65287,68 K uz dobitak od samo 48,28 K. Tako neuspješnom poslovanju bile su prije svega uzrokom stalne razmirice među zadrugarima, ali i nedovoljna trgovačka spretnost uprave, koja je dozvolila da veliki krediti pokopaju jedan dobro zamišljeni zadrugarski pothvat pekarskih radnika.[21]

Pekarska obrtnička zadruga[22] u Zagrebu osnovana je u veljači 1896. godine. Glavni pokretač akcije za osnutak zadruge pekarskih obrtnika bio je zagrebački pekar Vjekoslav Wieland (1855—1938), njezin osnivač i prvi predsjednik, a od 1901. godine i doživotni predsjednik. Zadruga je svoje djelovanje usmjerila na zastupanje interesa pekarskih obrtnika u sklopu Obrtnog zbora u Zagrebu i posredovanje u nabavi opreme i sirovina za potrebe svojih članova, te pribavljanje potrebnih kredita pod povoljnijim uvjetima. U stvari ona je nastupala i kao predstavnik pekarskih obrtnika u svim pregovorima i sporovima s pekarskim pomoćnicima i radnicima, ali se brinula i o stručnom uzdizanju pekarstva kao takvog, organizirala stručna predavanja i organizirala skupštinu pekara (6. veljače 1901. godine), te dva pekarska kongresa (1904. i 1926. godine). Izdavala je i stručni list »Hrvatski pekar« (I-XV. Zagreb 1900—1914). Ali kako je njezin predsjednik više ili manje nastupao vrlo svojevoljno, to je dolazilo do čestih sukobljavanja između grupe oko njega (Ivan Draganec, Franjo Schwarzwald, Miroslav Blau i još neki) i posebno Andrije Zeiningera (na primjer 1902. godine), koji je stalno iznad interesa pojedinaca isticao unapređivanje pekarske struke.[23] Njezino djelovanje bilo je inače u pojedinim razdobljima posve neznatno, naročito nakon smrti Wielandove (1938), te se ona potpuno stopila s nastupanjima Obrtnog zbora u Zagrebu, osobito ako su se ona odnosila na pekarski obrt.[24]

Prva hrvatska pekarska produktivna zadruga osnovana je od šestorice mlađih pekarskih pomoćnika (Ilija Perić, Martin Jureša, Franjo Kveštek, Šandor Kalečak, Mirko Novak, Blaž Posavec) i predložila pravila, u kojima je naznačena svrha »da ustroji pekarsku radnju i da preuzme sve radnje u tu struku spadajuće na izradbu, da ih tako u zajedničkom radu proizvađa i da među članovima nastoji povisiti prihod ili im djelatnost povećati.« Vrijeme trajanja zadruge je predviđeno na 30 godina. Zatim je postavljeno ravnateljstvo od tri člana (Milan Mrmić, Ilija Perić, Petar Koler) i izvršen upis u trgovački registar s time, da svaki član zadruge prima na sebe odgovornost za izvršenje obaveza zadruge prema visini udjela, ali bez ikakovih drugih jamčenja.[25] Zadruga je započela s radom u pekarni u Dalmatinskoj ulici na temelju obrtne dozvole od 31. listopada 1898. godine i odmah otvorila i svoju filijalu u Vlaškoj ulici.[26] No već nakon dva mjeseca ona je preselila poslovanje u vlastitu pekarnu (»mala tvornica kruha«) u Vinogradskoj ulici. Ali kako nije bilo sloge među zadrugarima, a svađe su bile vrlo žučne, to je njezin ravnatelj Ilija Perić jednostavno polovicom 1899. godine napustio zadrugu i s Franjom Pratengraserom kao anonimni suvlasnik započeo pekarski obrt na Iličkom trgu.[27] Zadruga je radila još oko godinu dana, a pošto je Gradsko poglavarstvo 21. srpnja 1900. godine ustanovilo, da ona više ne postoji, izvršeno je njezino brisanje iz obrtnog registra.[28]

Radnička pekarna kao zadruga. U mjesecu siječnju 1913. godine udružilo se sedam pekarskih pomoćnika (Stjepan Mužar, Dragutin Ban, Veljko Žigman, Stjepan Bunčec, Stjepan Gjurmanec, Milan Mikić, Mile Mraković), sve sami mlađi ljudi, dobilo 5. veljače 1913. godine skupnu dozvolu za pekarski obrt (Stjepan Mužar i drugovi)[29] i u pekarni na Kuniščaku otpočelo s radom. No kako je nakon nekoliko mjeseci rada pristupio i Dragutin Hoblaj, to su oni odlučili svoj posao pretvoriti u zadrugu. Na konstituirajućoj skupštini održanoj 24. lipnja iste godine oni su usvojili pravila, po kojima se osniva zadruga na neograničeno vrijeme (§§ 2—3), a predmet poslovanja jest preuzeće obrta Stjepana Mužara i drugova, te vođenje u vlastitoj režiji pekarne s proizvodnjom kruha i svih vrsti peciva kao i »sudjelovanje u inim poduzećima, kojima je zadaća ekonomska organizacija i pridizanje radnog ljudstva« (§ 4) uz jamčenje zadrugara u visini upisanih udjela (§ 15).[30] Za ravnatelja i poslovođu izabran je Dragutin Ban, pa je zadruga registrirana kod suda.[31] Zadrugari su uplatili udjele po nominali od 500.— K. Poslovanje je prema izvještaju na godišnjoj skupštini 18. siječnja 1914. godine bilo zadovoljavajuće, a bilanca u svoti od 5865,96 K iskazuje uplaćene udjele u iznosu od 4000.— K i čistu dobit od 1865,96 K.[32] No izbijanjem prvog svjetskog rata rad zadruge je onemogućen, jer su zadrugari jedan za drugim bili mobilizirani i odlazili na frontu. Zato je proizvodnja u pekarni 24. rujna 1915. godine obustavljena i obrt otkazan.[33]

Prva radnička pekarna kao zadruga je u stvari nastavak prethodne zadruge. Nakon završetka prvog svjetskog rata neki od ranijih zadruga-

ra željeli su obnoviti rad zadruge, ali kako nisu bili u mogućnosti sakupiti između sebe dovoljno sredstava za obnovu pekarskog obrta, oni su započeli širu akciju. Pridobili su za svoju ideju veći broj organiziranih pekarskih radnika, koji su zatražili pomoć od Prve radničke konzumno-produktivne zadruge »Napred« u Zagrebu, dosta jake zadružne organizacije sa osam podružnica u to vrijeme i sa znatnim sredstvima u gotovini. Ona je na to pristala i obećala upis od 10 udjela na dan početka rada pekarne.[34] Zatim je 22. lipnja 1919. godine održana konstituirajuća skupština (39 prisutnih članova s 257 udjela po 300.— K), na kojoj je Mirko Cvrtila obrazložio potrebu udruživanja, te osnivanja i izgradnje moderne radničke pekarne »na podpuno zadrugarsko-demokratskim principima«, u kojoj će se »voditi računa o svim pravednim interesima, koli samih članova udruge, toli i konzumenata«. Nakon toga prihvaćena su pravila, po kojima se zadruga osniva na neodređeno vrijeme (§ 1—3), a predmet je poslovanja: otvorenje i vođenje u vlastitoj režiji pekarne, proizvodnja kruha i sve vrsti peciva; sudjelovanje u moralnom i materijalnom pogledu u inim poduzećima, kojima je zadaća gospodarska organizacija i gospodarsko jačanje radnog naroda (§ 4). Članom postaje svaka pravno sposobna osoba, koja se za pristup u udrugu pismeno prijavi i koju tri udrugara preporuče pa je ravnateljstvo udruge na temelju te prijave za člana primi. Svaki udrugar mora potpisati jedan poslovni udjel, ali može potpisati i neograničeni broj udjela (§ 5). Udrugar može poslovni udjel otkazati tek nakon 5 godina od upisa (§ 9). Jamstvo udrugara je u visini upisanih ma i neuplaćenih udjela (§ 15). Glavnicu udruge čine poslovni udjeli članova i vlastite pričuvne zaklade (§ 16). Poslovni udjel iznosi 300.— K (§ 17). Razdioba dobitka: 50 % u pričuvanu zakladu, 20 % u mirovinsku zakladu, 30 % za isplatu dividende, koja ne smije biti veća od 5 %, za povrat na račun kupljene robe prema visini godišnjeg utrška i za nagrade članovima ravnateljstva i ostalim funkcionarima (§ 26).

Najprije je uzeta u najam pekarna Danila Babića u Gajevoj ulici. Zatim je izabrana uprava (Mirko Cvrtila kao ravnatelj i članovi Hugo Simon, Franjo Žigman, Mirko Štimali, Ivan Belošević, Leopold Leonhard, Andrija Krnulc, Ilija Sarapa i Cvetko Martinić). Slijedila je registracija kod suda 21. kolovoza 1919. godine[35] i traženje pogodnih prostorija za pekarnu, što je potrajalo sve do 26. travnja 1920. godine, kada je tek zatražena i dobivena obrtna dozvola.[36] Prvih 39 zadrugara uplatilo je u cijelosti svih 257 udjela. Među tim prvim zadrugarima bilo je 25 pekarskih pomoćnika (136 udjela), 3 pekarska obrtnika, odnosno poslovođe (30 udjela), 1 slastičarski obrtnik (30 udjela), 4 slastičarska pomoćnika (5 udjela), 1 prodavač kruha (15 udjela), 4 činovnika (39 udjela) i 1 novinar (2 udjela). Tako je ustanovljena i započela svoj život

prva radnička zadruga u Hrvatskoj, koja nije bila vezana ni uz kakove političke tendencije ili uz neku političku stranku, mada su joj glavni osnivači bili desno orijentirani socijalisti, te koja je zato već u samom početku uspjela uz članove pekarske ili srodne struke okupiti i nekoliko intelektualaca izvan radničke klase.[37]

Poslovanje je bilo u prvom početku skromno i vrlo otežano skučenošću prostora stare neprikladne pekarne, pa je zadruga odmah pristupila izgradnji pekarne po nacrtima graditelja J. Denzlera (zgrada) i A. Gregora (dimnjak). Gradnja je dovršena 4. srpnja 1922. godine, ali su u toku 1924. godine učinjene još neke izmjene i nadogradnje, a 1925. godine sagrađena je i pomoćna dvorišna zgrada.[38] Bilo je i poteškoća zbog nediscipline i rovarenja nekih zadrugara, pa je takove pojave izvanredna skupština (13. ožujka 1921) osudila. A bilo je i prigovora od strane nekih pojedinaca radi izbora dra Ive Politea (3 udjela) u nadzorni. odbor. Na prigovore je on sam odriješito odgovorio ovako: »Da se takav prigovor čuo na skupštini kakvog kapitalističkog dioničkog društva, ne bih se čudio, jer se kapitalista ponosi svojim bogatstvom i što više novca i dionica ima, to više prava traži — ali se čudim takvome kapitalističkome naziranju na skupštini ove radničke institucije. Očito je, da prodire u nju s izvjesne strane kapitalistički duh, koji je pogibeljan za ovu radničku zadrugu. Znam da postoji među manuelnim radništvom neki zazor pred intelektualcima i zato sam se baš radi tog zazora skanjivao pristati da budem izabran u nadzorni odbor. Međutim, taj je zazor sasvim neopravdan, jer manuelni radnici trebaju poštene intelektualce, oni se međusobno popunjuju. Što bi danas komunistička Rusija bez intelektualaca ? Glavno je da intelektualac radi, i to pošteno radi i da je solidaran sa svojim drugovima, fizičkim radnicima proletercima . . Oni, koji se danas bune . . . oni se radi sebe, iz ličnih materijalnih interesa bune, a ne radi zadruge. A nama svima mora biti najprije interes zadruge. Nju moramo čuvati kao takvu, jer zadrugarstvo je ono zajedničko, u čemu nema razlike ni među socijalistima ni među centrumašima ni među komunistima. Zadrugarstvo će biti temelj svakog socijalističkog društvenog uređenja, a mi, promičući već danas zadruge, doprinjet ćemo ideji zadrugarstva i budućemu pravednijemu društvenome uređenju.« Skupština je nakon toga izglasala povjerenje izabranom odboru, a dr. Ivo Politeo je zatim izložio i nacrt mirovinske zaklade zadruge, koji je on i izradio. Dao je slijedeće obrazloženje:

»Rijetka su poduzeća, koja bi već u drugoj godini svog opstanka osnovala mirovinske zaklade svojim namještenicima. Prva radnička pekarna kao udruga nalazi se među rijetkim poduzećima. A to je i pravo, jer radnici, kad su iznimno poslodavci, moraju služiti uzorom ostalim poslodavcima, moraju djelima dokazati, da i kao poslodavci provađaju

ono, što kao radnici drugim poslodavcima preporučuju... Statuti su originalni... Htjelo se njima radnika priljubiti o udrugu i osjegurati mu starost, ali ga se u drugu ruku nije htjelo sasvim zarobiti i vječno i bezuvjetno vezati o udrugu. Zato se ustanovilo, da radnik, odlazeći svojevoljno iz zadruge, dobiva natrag polovinu uplaćenih prinosa. Uvažilo se također i to, da mirovina u svakome slučaju mora udovoljavati svojoj svrsi, t.j. opskrbi namještenika odnosno umirovljenika. No s druge strane pazilo se, da time ne bi bio ugrožen opstanak same udruge... « Skupština je sa aklamacijom primila predloženi statut.[39]

U toku 1921. godine nabavljena je u Beču i postavljena velika moderna parna peć, pa su sada u pekarni prosječno radila 33 radnika. U 1922. i 1923. godini uslijedile su i neke izmjene u pravilima, koje su se odnosile uglavnom na razdiobu dobiti na fondove. Značajno je, da se zadruga na prijedlog dra Ive Politea 1922. godine nije poslužila dozvolom vlasti o slobodi cijena, pa je svoje proizvode i dalje prodavala po dotadašnjim cijenama. 1923. godine montirani su još i ostali strojevi, pa je proizvodnja ubrzo porasla, a 1924. godine vrlo je poraslo i uslužno pečenje kruha (40 — 50 komada dnevno). Nakon dovršenja izgradnje i opreme pekarne postali su uvjeti rada vrlo dobri, higijena je bila na visini, a proizvodi su usprkos jakoj konkurenciji obrtničkih pekarna postali na tržištu vrlo traženi. Zato je 1927. godine postavljena nova dvoetažna parna peć, a preuređena je i radiona prema nacrtima graditelja S .Kundića.[40] 1928. godine postavljen je za novog poslovođu Ignjat Car, a 6. studenog 1934. godine Ilija Sarapa, kojega je 16. srpnja 1941. godine smjenio Gjuro Marković, te ostao na tom mjestu do likvidacije zadruge (1946. godine).[41] 1928. godine pomišljala je uprava na otvaranje podružnice u Varaždinu, ali se zamisao nije ostvarila. Inače je pekarna po produkciji prestigla sve ostale pekarne u gradu i postala time najveći pekarski proizvođač u zemlji, pogotovo nakon preuzeća Delavske pekarne DEBA u Ljubljani. Ta pekarna je preuzeta na pet godina prema ugovoru 29. rujna 1930. godine, pa je zatim preuređeno tamošnje poslovanje i usklađeno s poslovanjem centrale.[42] No oko sređivanja i preuređivanja bilo je dosta raznih prigovora i zamjerki od više strana, pa je zadruga bila prisiljena objaviti u štampi posebnu izjavu. U njoj je istaknuto, da je Radnička pekarna u Zagrebu radničko zadružno poduzeće, da su u njemu zaposleni samo radnici zadrugari, od kojih je jedna četvrtina Slovenaca, da su radničke plaće u toj pekarni veće nego li u bilo kojoj pekarni u državi, da je prekovremeni rad nakon osamsatnog radnog vremena posebno plaćen, da radnici imadu jednotjedni plaćeni dopust, te da u slučaju bolesti unutar godine dana svaki radnik dobiva razliku između zarada i potpore Okružnog ureda kroz 14 dana. Dalje je navedeno, da su u toku posljednjih sedam mjeseci rada

od preuzeća ljubljanske pekarne prilike gotovo sređene, te da su pekarski radnici sa Sušaka, iz Novog Sada, Banjaluke i Karlovca tražili osnivanje podružnica, što se za sada moralo otkloniti. Nadalje se veli, da je prošle godine osnovan Radnički fond za obje pekarne, a isto tako da je počela s djelovanjem i nedavno osnovana Prva radnička štedionica kao samostalno tijelo, te je u toku samo šest mjeseci prikupila uloge malih ulagača u iznosu od preko 100.000.— dinara.[43]

Međutim, nakon niza lijepih uspjeha i dobrog poslovanja uslijedilo je nekoliko uzastopnih godina s gubicima (1932 — 1935). Uzrok tome bila je u prvome redu opća svjetska privredna kriza, ali i u radu same uprave, koja se je bila upustila u neke nepotrebne investicije i poslove u vezi s ljubljanskom podružnicom. Zato su na godišnjoj skupštini (28. svibnja 1933) doneseni zaključci s radikalnim mjerama u vezi sanacije cjelokupnog stanja, koje je imala provesti novoizabrana uprava. Dok se stanje ne sredi, imadu se obustaviti sve investicije i svi nerentabilni poslovi, a zadrugare će se pozvati na uplatu dvaju dodatnih udjela radi povišenja zadružnog kapitala, a za proteklu godinu se ukida ukamaćenje zadružnih udjela. Odsada moraju svi radnici i namještenici biti zadrugari sa odgovarajućim brojem udjela. Gubici će se pokriti iz oba rezervna i prosvjetnog fonda. Nevolje su pratile rad zadruge i u slijedećoj godini, kada je bilo dosta troškova oko sudskih poravnanja s vjerovnicima, pa i neugodnosti zbog postupaka bivšeg ravnatelja Mirka Cvrtile, koji je i onako bio glavni krivac za nastalo stanje, a sada je pokušavao s raznim makinacijama oko likvidacije ljubljanske podružnice stanje još više zapetljati predlažući razne solucije o prodaji, o formiranju samostalne radničke pekarne, o kupnji ili zakupu te pekarne po njemu itd. Ipak je nađeno rješenje u davanju pekarne u zakup uz otkup inventara. Ali uprava se u želji da što prije popravi stanje zadruge odlučila i na teški korak »nakon stečenog uvjerenja, da je pravilnik mirovinske zaklade zadružnih namještenika neprovediv«, te je u sporazumu sa zainteresiranim pristupila njezinoj likvidaciji uz priznavanje uplata samih namještenika i otpis ostalih, koje su teretile samu zadrugu. Na godišnjoj skupštini 13. svibnja 1934. godine određena je i nadoplata od 191.— din po svakom udjelu u smislu § 27 pravila, i to do kraja tekuće godine. No treba još reći i to da su u pozadini svih tih nedaća bile i špekulacije vlasnika nekih zagrebačkih pekarna, posebno Stjepana Mihuna, koji je već dugo priželjkivao pogodan trenutak, u kojemu bi mogao kupiti Radničku pekarnu, pa je vijest o namjeri kupnje i javno razglasio, što je stvaralo opet pometnju među zadrugarima. No poslovi su se nekako sredili, ali gubici su se pokrivali iz rezervnog fonda sve do 1941. godine. Na skupštini 25. svibnja 1938. godine bila je izvršena znatnija izmjena pravila (§§ 4 — 21,

25, 27 — 42, 47 — 61), pa je sada kao zadatak zadruge navedeno unapređivanje privrede svojih zadrugara, a zadruga će odsada poslovati samo sa svojim zadrugarima. Tako se predmet poslovanja zadruge sastoji u:

a) otvaranju i vođenju u vlastitoj režiji svih poslova, koji spadaju u pekarsku struku, te u srodne živežarske struke, koje također izrađuju proizvode iz brašna kao glavne sastojine;

b) prodaji zadružnih izrađevina i nezadrugarima;

c) sudjelovanju u moralnom i materijalnom pogledu u drugim poduzećima, kojima je zadaća gospodarska organizacija i ekonomsko jačanje radnog naroda, te podizanje i unapređivanje zadrugarstva (§ 4).

Ratne godine su bile, doduše, u znaku ograničene proizvodnje i normiranih cijena kruhu, ali kako je pekarna od 5. svibnja 1943. godine morala proizvoditi veće količine kruha i za njemačku vojsku (u 7 mjeseci to je iznosilo 1,005.271 kg kruha), u pekarni je povećan broj radnika, a dodijeljeni su joj bili na rad i njemački vojnici-pekari, pa se to odrazilo i na rezultatu poslovanja, koje je donosilo znatne dobitke sve do završetka rata.

Na prvoj godišnjoj skupštini poslije oslobođenja zemlje (5. kolovoza 1945) održana je komemoracija zadrugarima poginulim u NOB-i (Zvonimir Novak, Mato Sertić) i ubijenim u toku okupacije (Ilija Sarapa, Miloš Jednak, Stanislav Ilakovac, dr. Božidar Adžija, Josip Stunković). Slijedila je izvanredna skupština 28. travnja 1946. godine, sazvana po nalogu Privremenog odbora za sređivanje zadrugarstva u Hrvatskoj, na kojoj je trebalo iz zadruge ukloniti one, koji po svom socijalnom sastavu ne spadaju u radničku zadrugu i pravila uskladiti s propisima, te provesti valorizaciju zadružnih udjela. Kako je zadruga 1941. godine morala promijeniti naziv u »Prva hrvatska radnička pekarna«, te bila uključena u Glavni savez hrvatskih privrednih zadruga,[44] to je na izvanrednoj skupštini 28. travnja 1946. godine donesen zaključak o vraćanju prvotnog naziva zadruge, što je zatim provedeno na sudu i u Obrtnom registru.[45]

Pošto je sve to izvršeno, utvrđena je i ratna dobit po Komisiji za utvrđivanje ratne dobiti (19. veljače 1946. godine) u iznosu od dinara 844.000.—, pa je uslijed toga i zbog izvršene valorizacije bilanca za 1945. godinu na godišnjoj skupštini 15. prosinca 1946. godine bila nešto izmijenjena. Utvrđeno je, da su sva dugovanja zadruge likvidirana, pa ostaju samo obaveze na temelju udjela zadrugara, dok je zadrugi ostao potrebni prometni kapital. Zato je donesen zaključak »da zadruga sa cijelom nepokretnom i pokretnom imovinom, te stečenim stručnim znanjem svojih zadrugara uđe u sklop državnog sektora privrede« prema

već ranije donesenoj odluci od 3. studenog 1946. godine. Tako je nakon obavljene likvidacije u kratkom roku zadruga 5. ožujka 1947. godine uvrštena u gradsko pekarsko poduzeće »Gradska pekarna«, te brisana iz zadružnog i obrtnog registra. U času likvidacije zadruga je posjedovala vlastito zemljište od 556,8 čhv (1999 m^2), te vlastitu zgradu tvornice s nusprostorijama i opremom kao i sa strojevima na električni pogon. Njezin proizvodni kapacitet ocijenjen je na 12.000 kg kruha u 24 sata, a imala je 4 namještenika, 29 kvalificiranih pekarskih radnika i jednog priučenog radnika.[46]

Na kraju treba još reći, da je zadruga nastojala i oko toga, da se njezini zadrugari i radnici što više politički i kulturno uzdignu, pa je u tu svrhu povremeno organizirala razna predavanja, od kojih je vrijedno spomenuti bar važnije zbog zanimljivosti i raznolikosti tema. Predavanja su na primjer održali Maksimilijan Fischer: O zadacima konzumno-produktivnih zadruga (1927); Gojko Berberović: O značaju i postanku radničkih konzumno-produktivnih zadruga (1928); Cvetko Kristan: O radničkom zadrugarstvu (1931); Gojko Berberović: Zadružna prosvjeta i štampa (1932); Cvetko Kristan: Solidarnost radničke klase — uslov za uspjeh radničkog zadrugarstva (1932) itd. — Ova zadruga je u svom poslovanju imala vidnih uspjeha, ali i neuspjeha, koji su uostalom pratili cjelokupni radnički pokret međuratnog perioda, a u kojem je ona sa svojim radništvom bila aktivni učesnik. Od uposlenih radnika se je tražilo, da budu članovi zadruge s barem 10 udjela i rokom uplate od godinu dana; radnicima je bilo utvrđeno osamsatno radno vrijeme uz nadoplaćivanje svakog prekovremenog rada s 50 %, ukoliko na takav rad pristanu dvije trećine uposlenih radnika; pružalo im se plaćeni godišnji šestdnevni odmor i hranarinu u slučaju bolesti kroz puna dva tjedna; plaćalo se također prinose za njihovo osiguranje. Osim toga zadruga je u potpunosti regulirala i slučajeve otkaza od strane radnika, disciplinski postupak i pitanja vezana sa otpustom s rada. Za svoje radnike zadruga je ustanovila i posebnu mirovinsku zakladu, koja nije bila obavezna, pa su radnici prema vlastitoj odluci uplaćivali 5 % od svojih zarada, ali uz ograničenje pristupa unutar deset godina rada u zadrugi. Time su bili ostvareni maksimalni zahtjevi radničke klase u odnosu na poslodavca, pa je svaki radnik morao smatrati ovu zadrugu svojim vlastitim poduzećem, mada još nisu bili ostvareni i idealni principi radničkog saomupravljanja, na čije je ostvarivanje tada bilo još prerano pomišljati. Završimo s konstatacijom, da je ova radnička zadruga svojim uposlenim radnicima kolektivnim ugovorom između nje kao poslodavca i radničkih sindikata zajamčila minimalne radne uslove i tako imala čiste odnose s njima.

Pregled zadrugara s 20 i više udjela 1919 — 1943 (uz zadrugarovo ime nalazi se godina, a u zagradama je broj udjela):

Alexander dr. Oskar 1925 (30), 1926 (30), 1927 (30), 1929 (30)
Augustić Matija 1925 (34)
Babić Daniel 1921 (110), 1922 (176), 1923 (176)
Ban Dragutin 1925 (24), 1926 (24), 1927 (24)
Behrmann Lavoslav 1929 (20), 1930 (36)
Benkotić Ladislav 1921 (20), 1922 (20), 1923 (20), 1925 (40)
Bolfek Stjepan 1922 (20), 1923 (20), 1925 (40), 1926 (44), 1927 (46), 1929 (50), 1930 (52)
Brgles Rudolf 1921 (30), 1922 (30), 1923 (60), 1925 (100)
Car Ignjat 1922 (20), 1923 (20), 1925 (40), 1926 (40), 1927 (40), 1929 (42), 1930 (44)
Cvitaš Bogumil 1919 (20), 1920 (20), 1921 (20), 1922 (20), 1923 (20)
Cvrtila Mirko 1922 (22), 1923 (45), 1925 (50), 1926 (75), 1927 (77), 1929 (82), 1930 (82), 1931 (21), 1932 (22), 1933 (22)
Dernovšek Anton 1930 (27)
Dukarić Florijan 1925 (26)
Feis (Fajs) Juraj 1922 (20), 1923 (20), 1926 (40), 1927 (40), 1929 (40), 1930 (40)
Feis (Fajs) Stjepan 1921 (100), 1922 (100), 1923 (100), 1925 (200), 1926 (200), 1927 (200), 1929 (200), 1930 (200), 1931 (50), 1932 (50), 1933 (50), 1934 (50), 1935 (50), 1936 (50), 1937 (50)
Feimann Olderich 1925 (20), 1926 (20), 1927 (20)
Fischer dr. Jack 1925 (20), 1926 (21), 1927 (30), 1929 (31), 1930 (32)
Florijan Dragutin 1927 (20)
Geršak Franjo 1922 (150)
Habulin Ivan 1925 (32), 1926 (40), 1927 (40), 1929 (40), 1930 (40)
Hafner Leopold 1920 (30), 1921 (30) 1922 (30), 1923 (30), 1925 (30), 1926 (30)
Hasan Mijo 1921 (29), 1922 (31)
Hoblaj Dragutin 1925 (22), 1926 (22), 1927 (23), 1929 (25), 1930 (26)
Holenček Juraj 1927 (20), 1929 (20), 1930 (20)
Horvatić Mirko 1925 (20), 1926 (20), 1927 (20), 1929 (20), 1930 (20)
Hršak Franjo 1920 (20), 1921 (20), 1922 (20), 1923 (20), 1925 (40), 1926 (40), 1927 (42), 1929 (42), 1930 (44)
Hruškar Nikola 1930 (20)
Jakopović Petar 1925 (20)
Javorski Nikola 1925 (20), 1926 (20)
Jednak Miloš 1926 (30), 1927 (40), 1929 (130), 1930 (130)
Joža Stjepan 1926 (100), 1927 (110), 1929 (115), 1930 (120), 1931 (31), 1932 (32), 1933 (33), 1934 (33), 1935 (33), 1936 (33)

Jurišić Anka i Marija 1921 (40), 1922 (74), 1923 (262), 1925 (267)
Keller Adam 1922 (27), 1923 (56), 1925 (102)
Knežević Katica 1930 (20)
Kovačić Janko 1923 (28), 1925 (28), 1926 (28), 1927 (30), 1929 (30), 1930 (30)
Krčelić Ivan 1929 (37), 1930 (39)
Krčmar Josip 1925 (20), 1926 (20), 1927 (20), 1929 (26), 1930 (26)
Krnulc Andrija 1919 (70), 1920 (70), 1921 (138), 1922 (138), 1923 (138), 1925 (138)
Kudelić Vinko 1925 (38), 1926 (38), 1927 (38)
Kundić Stjepan 1927 (20), 1929 (20), 1930 (20)
Kundić Vjekoslav 1927 (20), 1929 (23), 1930 (23)
Mak Juraj 1925 (32), 1926 (32), 1927 (32), 1929 (32), 1930 (32)
Mak Ljudevit 1926 (138), 1927 (138)
Martinić Florijan 1929 (20), 1930 (20)
»Napred« zadruga 1925 (20), 1926 (20), 1927 (20), 1929 (20), 1930 (20)
Pintarić Ivan 1925 (20), 1926 (20), 1927 (22), 1929 (22), 1930 (22)
Podgoršek Bela 1926 (20), 1927 (20), 1929 (24), 1930 (28)
Poglajen Josip 1920 (30), 1921 (30), 1922 (30), 1923 (30), 1925 (60), 1926 (60), 1927 (60), 1929 (60), 1930 (60)
Pongračić Stjepan 1927 (50), 1929 (50), 1930 (50)
Požeg Stjepan 1925 (20), 1926 (40), 1927 (40), 1929 (40), 1930 (40)
Prahin Stjepan 1926 (25), 1927 (25), 1929 (25), 1930 (25)
Prva radnička štedionica 1931 (70), 1932 (70), 1933 (70), 1934 (70)
Radnička komora 1929 (25), 1930 (28), 1931 (20), 1932 (20), 1933 (20), 1934 (20), 1935 (20), 1936 (20), 1937 (20), 1938 (20), 1939 (20), 1940 (20), 1942 (20), 1943 (20)
Rafaj Mirko 1925 (30), 1926 (30), 1927 (30)
Ratkajec Andro 1919 (20), 1920 (20), 1921 (20), 1922 (20), 1923 (20), 1925 (40), 1926 (40), 1927 (40), 1929 (40), 1930 (40)
Sarapa Ilija 1925 (28), 1926 (45), 1927 (47), 1929 (47), 1930 (47)
Simon Gabriel 1919 (50), 1920 (50), 1921 (50), 1922 (50), 1923 (50), 1925 (100), 1926 (110), 1927 (110)
Simon Hugo 1919 (30), 1920 (30), 1921 (30)
Strecha Hinko 1922 (20)
Sušilo Ivo i Frano 1922 (100), 1923 (100), 1925 (200), 1926 (200), 1927 (200), 1929 (200), 1930 (326), 1931 (100), 1932 (100), 1933 (100), 1934 (100), 1935 (100), 1936 (100), 1937 (100)
Svoboda Antun 1934 (100), 1935 (100), 1936 (100), 1937 (100), 1938 (200), 1939 (200), 1940 (200), 1942 (200), 1943 (200)
Šafran Stjepan 1925 (20), 1926 (35), 1927 (30), 1929 (35), 1930 (35)
Štimali Mirko 1925 (20), 1926 (20), 1927 (20), 1929 (20), 1930 (20)
Terzić Petar 1925 (32), 1926 (32), 1927 (34), 1929 (34), 1930 (34)

Ulanec Matija 1919 (35), 1920 (35), 1921 (35), 1922 (35), 1923 (35), 1925 (80)
Veble Sofija 1925 (30)
Vogrinc Ivan 1923 (30), 1925 (30), 1926 (42), 1927 (42), 1929 (48), 1930 (52)
Vreš Dragutin 1929 (60), 1930 (60)
Weiss Dragutin 1923 (50), 1925 (100), 1926 (148), 1927 (158), 1929 (160), 1930 (160), 1931 (40), 1932 (40)
Weiss Franjo 1927 (20)
Weiss Žiga 1922 (20), 1923 (60), 1925 (60), 1926 (60), 1927 (60), 1929 (60), 1930 (60)
Zdelar Feliks 1925 (20), 1926 (20), 1927 (20), 1929 (20), 1930 (20)

Radnička pekarna (Savska 58) bila je, mada u stvari zadruga, registrirana kao pekarski obrt na ime Franje Žigmana i drugova (Andro Krnulc, Rudolf Lojen, Jovan Vučković, Vid Androić, Franjo Gjurmanić, Josip Deželić, Blaž Barbir i Stjepan Posavec). U mjesecu veljači 1922. godine udružilo se devet pekarskih pomoćnika i uz obrtnu dozvolu od 5. ožujka 1922. godine pokušalo na tradiciji sličnog pothvata iz 1913. godine (Stjepan Mužar i 7 drugova) voditi pekarski obrt na bazi uzajamnog rada i dijeljenja dobiti. Međutim, uslijed jake konkurencije velikih obrtničkih pekarna, pa i Radničke pekarne, koja je upravo izgradila svoju modernu pekarnu, oni nisu bili u stanju dugo izdržati. Tako su već 16. rujna 1924. bili prisiljeni obustaviti rad i otkazati obrt. S time je još jedan pokušaj mladih pekarskih pomoćnika propao.[47]

»Napredni pekar« nabavljačka i produktivna zadruga pekarskih potrepština i proizvoda s o.j. — 15. siječnja 1931. godine održalo je 33 osnivača od (od toga 32 pekarska obrtnika) konstituirajuću skupštinu, donijelo pravila i upisalo ukupno 121 udjel nominale od 1.000.— dinara, i to: po 10 udjela petorica (Bašić Milan, Buzjak Šandor, Pavković Janko, Rukavina Rudolf, Wiesler Samuel), po 5 udjela šestorica (Čorko Lovro, Gjurmanić Stjepan, Landsky Rudolf, Lessiak Franjo, Štimac Daniel, Urek Ivan), 4 udjela jedan (Feldbauer Hugo), po 3 udjela petorica (Okroša-Marin Franjo, Tenšek Vjekoslav, Topol Stjepan, Trampetić Stjepan, Vujec Valentin), po dva udjela šestorica i po jedan udjel desetorica. Zadruga je formirana kao članica Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga (§ 1). Svrha joj je, da zaštićuje i promiče gospodarske interese zadrugara, a naročito:

a) da podiže pekarska poduzeća, kao i druga poduzeća, stojeća u uskoj vezi sa pekarskim obrtom;

b) da preuzima u korist svojih članova različita trgovačka, obrtnička i industrijalna zastupstva;

c) da svojim članovima nabavlja ili posreduje kod nabave različite robe i predmeta potrebnih im u njihovom poslovanju;

d) osniva ili sudjeluje kod osnivanja za članove zadruge važnih i potrebnih zadruga i poduzeća;

e) uzima za svoje poslovanje potrebne tuđe glavnice kao zajam (§ 2).

Jamstvo obavezuje zadrugare u visini upisanih udjela i još sa iznosom do dinara 1.000.— (§ 8). Zadruga je registrirana na sudu 24. siječnja 1931. godine i odmah je počela s djelovanjem,[48] pa je 1932 — 1933. godine zadrugarima nabavljala uglavnom kvasac kod velikih tvornica po sniženoj cijeni. U toku 1934. godine uprava zadruge se upustila u špekulacije s kupnjom zemljišta, a uz to nije bila u stanju utjerati neka dugovanja, pa je bilno nužno upisanim udjelima sniziti nominalu na 100.— dinara tako, da su stari zadrugari dobili po 10 novih udjela za jedan stari, no ni to nije moglo sanirati upropaštenu zadrugu. Tako od 1935. do 1941. godine zadruga u stvari više ne postoji, jer je obustavljeno svako poslovanje. Zato je sud 1. veljače 1941. godine imenovao likvidatore (Bašić Milan, Buzjak Šandor, Gjurmanić Stjepan) s čime je zadruga i formalno prestala postojati.[49]

Kretanje zadružnih udjela 1931—1935

Godina	Zadruga	Udjela	Nominala	Glavnica
1931	33	121	1.000	121.000
1932	44	199	1.000	199.000
1933	44	164	1.000	164.000
1934	46	160	1.000	160.000
1935	40	112	1.000	112.000

Bilančni pregled 1931—1935

Godina	Bilanca	Poslovni udjeli	Dobitak	Gubitak	Brutto zarada	Promet
1931	310.775,26	212.000	32.367,38		77.130,84	3,339.546,14
1932	395.328,21	199.000	47.939,45		127.378,55	8,115.952,67
1933	340.607,03	164.000	20.590,95		100.136,50	6,532.501,68
1934	361.638,53	160.000	—	104.197,74	53.814,25	6,091.214,52
1935	219.497,78	112.000	—	140.475,24	7.467.00	1,885.239,28

Zadruga nezaposlenih pekarskih radnika. Osnovana je na inicijativu i po zamisli pekarskog pomoćnika Franje Kužnara. On se sam našao među 160 nezaposlenih pekarskih pomoćnika u Zagrebu i uvidio, da većina od njih nije svojom krivnjom bez posla i zarade, a među njima ima i veći broj starijih pekara s porodicom. Kužnar je pravilno zapazio, da poslodavci ne žele upošljavati visoko kvalificiranu radnu snagu, jer ju treba prema spremi i plaćati. Zato oni za povoljne konjunkture uzi-

maju samo onu jevtiniju radnu snagu. Znači: pomozi si sam! Tako je mislio i smislio način upošljavanja nezaposlenih bar djelomično. Okupio je i predobio za svoju ideju 19 pekarskih pomoćnika trenutno bez posla. Na jednom sastanku u lipnju 1936. godine oni su osnovali jedinstvenu zadrugu nezaposlenih pekarskih radnika na originalnim principima rada po turnusima i samopomoći, te ju registrirali kod suda. Uz dosta povoljne uvjete uzeli su u zakup pekarnu Prometnog d.d. (Građanska pekarna) u Dalmatinskoj ulici 11, koja nije bila u pogonu, te su organizirali proizvodnju tako, da je prvih četrnaest dana radila grupa prve smjene, zatim slijedeća grupa kao druga smjena i za njom treća grupa u trećoj smjeni. Nakon toga redoslijed bi se ponavljao. Na taj način oni su osigurali kontinuitet posla i rad svakom radniku po 8—10 dana u mjesecu, što je ipak bolje nego biti bez posla cijeli mjesec. Za početak su se svi odrekli prvih zarada, pa je pekarna krenula u proizvodnju s kapacitetom od 800 kg kruha dnevno uz 900—1000 komada peciva. Svojom snalažljivošću osigurali su za nekoliko mjeseci unaprijed stalne mušterije iz redova gostioničara, trgovaca i prodavača mlijeka. Sami su vodili administraciju, sami pribavljali mušterije i sami raznosili proizvode. No kako im je nedostajalo sredstava za nabavu sirovina, oni su uputili molbe za pomoć na više strana, tako Gradskom poglavarstvu, Banskoj upravi, Radničkoj komori i još nekim ustanovama, ali ti apeli nisu naišli na razumijevanje i pomoć. Ipak su oni izdržali sa svojim pothvatom do potkraj 1938. godine, kada se njihova organizacija počela raspadati. Proizvodnja, koja je i onako bila u teškoj situaciji zbog pomanjkanja obrtnog kapitala, postala je ugrožena i zbog stalne velike fluktuacije radnika, od kojih su neki dobili stalno zaposlenje, pa prekinuli rad u zadrugi — što je konačno bio i cilj akcije, ali drugi, koji su pristizali uzimali su stvar olako, nisu se pridržavali discipline, a nisu se ni odviše trudili, da bi poslovanje zadruge uspijevalo. Tako je jedna originalna radnička zamisao samopomoći propala.[50]

Pekar — Zagreb. Zadrugu je 4. svibnja 1936. godine osnovalo 11 zadrugara, uglavnom trgovaca pod nazivom »Tvornica parnih peći, strojeva i alata, zadruga s o.j.« s glavnim pokretačem Milanom Bašićem. U zadrugu su pristupili Milan Bašić (48 udjela), Hermina Vogleš (3 udjela), te Josip Cvetić, Franjo Vogleš, Danilo Vuković i Ivan Škrban s po jednim udjelom. Prema pravilima svrha zadruge je bila, »da se bavi kupovanjem, proizvodnjom i prodajom parnih pekarskih peći, strojeva i alata, kao i svih dijelova u tu svrhu potrebnih, te da u tu svrhu podiže vlastite radione, skladišta, prima zastupstva i da se bavi komisionalnim poslovima, koji u tu struku zasijecaju« (§ 2). Udjel iznosi u nominali 1.000.— dinara, a jamstvo članova obavezuje do iznosa udjela (§ 14). Zadruga je bila 8. svibnja iste godine registrirana kod suda,[51] ali je već

nakon mjesec dana (21. 6. 1936) bila sazvana izvanredna skupština, koja je promijenila pravila i ustanovila svoj zaštitni znak (karikirani debeli pekar s lopatom ispred parne peći). Prema novim pravilima (§ 2) »Pekar — zadruga s o.j.« ima svrhu:

a) da digne »Tvornicu parnih peći, strojeva i alata«;

b) da se bavi trgovinom parnih peći, strojeva i alata, kao i svih dijelova u tu svrhu potrebnih;

c) da se bavi trgovinom brašna, pekarskih sirovina i materijala;

d) da u gornju svrhu podiže vlastite radione, skladišta, prima zastupstva i komisije.

Nakon izvršene ponovne registracije kod suda[52] započelo je djelovanje zadruge, kojoj je pristupilo i nekoliko pekarskih obrtnika. U toku 1936. godine isporučeno je 5 parnih peći, nabavljena izvjesna količina Mannesmannovih cijevi, prodano nekoliko strojeva za mjesenje, motora i nešto sitnog pekarskog alata. U 1937. godini zadruga je izvršila montažu nekoliko parnih peći, ali je to uskoro napušteno, pa su se nabavljale samo armature i obavljali poslovi zastupstva ili posredovanja kod nabave pjenice. 1938. godine obustavljena je posve prodaja peći, a cijelo poslovanje kretalo se još samo oko posredovanja kod nabave pekarske pjenice, da i to prestane početkom 1939. godine. Tako je stvarno postojanje zadruge prestalo već u travnju te godine. No nevjenčana žena Milana Bašića, koji se nalazio u Lepoglavi u zatvoru na izdržavanju kazne zbog pronevjera, Hermina Vogleš obavljala je i dalje razne manje poslove pod firmom zadruge, zbog čega je bila prijavljena vlastima. U postupku se otkrilo, da zadruga stvarno uopće ne postoji, pa je 25. svibnja 1943. godine izvršeno njezino brisanje iz registra.[53]

Bilanca za 1936. godinu iskazana je s dobitkom od 380,50 dinara, za 1937. godinu s dobitkom od 2.021,50 dinara, a za 1938. godinu s gubitkom od 1.886,50 dinara.[54] Već ove brojke kazuju kakvo je to bilo poslovanje. U biti to je bila samo vanjska firma za poslove, koje su pojedinci na svoju ruku i za svoj račun sklapali, pa nije ni čudo, da je glavni akter završio u zatvoru.

Kretanje udjela 1936—1939

Zadrugar	1936	1937	1938	1939
Bašić Milan	51	51	51	51
Bjelić Petar	—	—	5	5
Cvetić Josip	1	1	—	—
Čika Milovan	—	—	5	5
Domitrović Drago	—	—	5	5
Lessiak Franjo	—	—	5	5
Škrinjar Mirko i članovi obitelji	48	—	—	—
Štrban Ivan	1	1	5	5
Vogleš Franjo	1	1	5	5
Vogleš Hermina	3	39	41	49
Vuković Danilo	1	—	—	—

Hrvatski pekar, nabavljačka i prodajna zadruga pekarskih potrebština s o.j. pojavila se u ljeti 1939. godine i bila kod suda registrirana.[55] Njezini osnivači u potpunosti nisu poznati. Kao predsjednik je fungirao Šandor Buzjak, a poslovni tajnik joj je bio Mirko Cvrtila-Zubić. Uostalom, to ni nije važno, jer ona zapravo i nije postojala, pošto uslijed započetog drugog svjetskog rata nije imala nikakve mogućnosti za nabavljanje nekih strojeva ili potrepština. Tako je po priznanju njezinih funkcionera »uslijed pomanjkanja sirovina i prometa« djelatnost ove zadruge ostala na papiru, pa je 19. srpnja 1941. godine prijavljena obustava i napust rada.[56]

Kako vidimo između svih tih zadruga jedino su radničke pekarske zadruge bile prave zadruge i jedino su one stvarno obavljale pekarsku djelatnost, dok su sve ostale pod firmom zadruge vršile prilično mutne poslove, koji s pekarstvom nemaju veze.[57]

Napomene

1) Priručni leksikon (3. izd.). Zagreb 1967, str. 982—984
2) **A. Kristan:** Pojam zadruge (1920—1930. Prva radnička pekarna kao udruga. Zagreb 1930, str. 33—34); **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 10—11; **V. Korač:** Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 14—15; **D. Nešić** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1097—1098); The American College Dictionary. New York 1964, str. 1050; **A. Dragičević:** Leksikon političke ekonomije II. Zagreb 1965, str. 840. — Kod nas je inače prva zadruga osnovana u Ljubljani 1856. godine, ali kreditnog tipa (M. Vošnjak), a u Kopru 1884. godine (Posojilnica in hranilnica), koja je bila uzor vrlo brojnim zadrugama Istre i Slovenskog primorja. Po Rochdalskom tipu ustanovljena je prva konzumna zadruga u Medulinu (1901), te zatim u Premanturi (1904) i Vodnjanu (1905). U tim zadrugama sudjeluju uporedo radnici i seljaci. Usporedi **V. Zidarić:** Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu (Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 457—475); **B. Milanović:** Hrvatski narodni preporod u Istri. I. Pazin 1973, str. 35. — Treba reći, da je našim narodima zadružna ideja uvijek bila vrlo bliska, jer je i tradicija našeg zadružnog života (kućne zadruge) vrlo stara. O prvim zadružnim zajednicama kod nas postoje, naime, pisani dokumenti još iz 12. stoljeća (1177. i 1197. godine) kod Hrvata, iz 12. i 13. stoljeća kod Slovenaca, iz 13. i 14. stoljeća kod Srba i Makedonaca itd. Usporedi **O. M. Utiešinović:** Die Hauskommunionen der Südslaven. Wien 1859, str. 7—25; **F. Palacký:** Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě I. Praha 1907, str. 115, 169; **I. Strohal:** Zadruge u južnih Slovjena (Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XXI. Sarajevo 1909, str. 215—296); **M. Kostrenčić** (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV. Zagreb 1929, str. 1199—1201); **M. Filipović** (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 573—576)
3) **F. W. Raiffeisen:** Die Darlehnskassenvereine als Mittel zur Abhilfe der Not des ländlichen Bevölkerung. Neuwied 1866; **H. Schulze-Delitzsch:** Die Raiffeisenschen Darlehnskassen. Leipzig 1875; Brockhaus' Konversations-Lexikon IV. Leipzig 1908, str. 751—752; XVII. Leipzig 1908, str. 799; **S. Deželić:** Trgovački leksikon. Zagreb 1925, str. 419; Priručni leksikon. Zagreb 1967, str. 482—484

4) **H. Schulze-Delitzsch:** Associationsbuch für deutsche Handwerker und Arbeiter. Leipzig 1853; **H. Schulze-Delitzsch:** Vorschuss- und Kreditvereine als Volksbanken (6. Aufl.). Breslau 1897; **G. Garollo:** Dizionario biografico universale II. Milano 1907, str. 1764; Brockhaus' Konversations-Lexikon XIV. Leipzig 1908, str. 646—647; XVI. Leipzig 1908, str. 411; **S. Deželić:** Trgovački leksikon. Zagreb 1952, str. 419; **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 13; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 17; **D. Nešić** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1126—1127); Priručni leksikon. Zagreb 1967, str. 982—984
5) Austrijski Zadružni zakon od 9. rujna 1873. godine poznaje kreditne, proizvodne, potrošačke i stambene zadruge (§ 1). Usporedi i Privredni leksikon. Zagreb 1961, str. 760—761
6) **A. Dragičević:** Leksikon političke ekonomije II. Zagreb 1965, str. 480
7) **M. Vučković** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1448)
8) **S. Deželić:** Trgovački leksikon Zagreb 1925, str. 418
9) **D. Fuks** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1528—1529)
10) **A. Kristan** o. c.; **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 15—19; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 19—23. — Karl Kautsky (1854-1938) je također smatrao, kako su zadruge jednako pozvane da u borbi radničke klase odigraju važnu ulogu uz bok sindikata i proletarijata (K. Kautsky: Konzumna društva i radnički pokret. Beč 1897, str. 3—4)
11) Pismo Luke Vrkljana iz Beograda od 20. svibnja 1976
12) O tome postoji zabilješka u suvremenoj štampi: odbor 3 lica ispituje mogućnost osnutka radničke konzumne zadruge na dionice (Sloboda I. Zagreb 1892, br. 10 od 18. kolovoza)
13) Proradila je tek 1. ožujka 1895. godine; Raspravljanja I. sastanka postolara i čižmara Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1893, str. 14—15; **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 23—27, 33—34; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 27—31, 37—38
14) Sloboda III. Zagreb 1894, br. 2 i 8
15) Sloboda IV. Zagreb 1895, br. 10
16) Sloboda IV. Zagreb 1895, br. 13 i 24
17) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1901-A-95
18) ibid. 1901-A-63
19) Slobodna riječ I. Zagreb 1902, br. 2 (15. studeni)
20) Vidi napomenu pod 17)
21) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1901-A-63, 1901-A-95; Sloboda I. Zagreb 1892, br. 10; IV. Zagreb 1895, br. 10, 13 i 24; IX. Zagreb 1900, br. 3; **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 39—42; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 32, 43—46
22) Pravila su potvrđena od zemaljske vlade 5. ožujka 1896, a nova pravila 26. kolovoza 1901
23) Poznata polemika u štampi (Narodne novine LXVII. Zagreb 1901, srpanj-kolovoz; Hrvatski pekar II. Zagreb 1901, br. 16, str. 1—3; Obzor XLIII. Zagreb 1902, br. 196, str. 3; Hrvatski pekar III. Zagreb 1902, br. 17, str. 2—3, br. 18, str. 2—3)
24) Historijat »Pekarske obrtničke zadruge« u Zagrebu (Pekar I. Zagreb 1925, str. 109—110, 117); Pekar II. Zagreb 1926, str. 129—130; Hrvatski pekar II. Zagreb 1938, br. 25, str. 3; vidi i Hrvatski pekar II. Zagreb 1901, br. 6, str. 1—3, br. 8, str. 1—2, br. 20, str. 3
25) Sudbeni stol Zagreb br. 20134 gr. 1898 od 14. 10. 1898

26) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 39364-I-1898, 44773-I-1898. — Za ravnatelja zadruge je postavljen Ilija Perić, a za poslovođu prodavaonice Lazar Šarić
27) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1899-A-47
28) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 32959-I-1900, 7313-I-1909; Obrtni registar 1898-A-81; Sloboda VIII. Zagreb 1899, br. 13; **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 34—35; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 38—39
29) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 5805-I/B-1913; Obrtni registar 1913-A-6
30) Pravila »Radničke pekarne kao zadruge« u Zagrebu. Zagreb 1913, str. 1—3
31) Sudbeni stol Zagreb br. 32299-gr.R-227-1913; Registar Društv. IV-149 (Sb-11-1913)
32) Slobodna riječ XIII. Zagreb 1914, br. 9, str. 6
33) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1913-A-6
34) **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 42—51; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 46—55
35) Sudbeni stol Zagreb br. 21726-gr.R-1233-1919
36) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 33875-III-1919, 18795-III-1920; Obrtni registar 1920-A-200
37) Struktura se s porastom članstva u zadrugi mijenjala, što se vidi iz slijedeće tabele:

	1919	1929	1930	1931
pekarski pomoćnici i radnici*	25(136)	44(1028)	51(989)	36(163)
pek. obrtnici i poslovođe	3(30)	10(695)	11(808)	22(288)
radnici drugih struka	4(5)	13(68)	17(68)	8(41)
obrtnici drugih struka	1(30)	12(233)	14(249)	15(73)
trgovci i prodavači	1(15)	21(573)	21(773)	24(235)
tvorničari	—	2(66)	2(66)	2(17)
gostioničari	—	2(42)	2(42)	1(8)
posjednici	—	—	2(27)	—
intelektualci	1(2)	12(146)	10(116)	8(33)
činovnici	4(39)	28(310)	25(298)	29(82)
podvornici	—	5(65)	4(36)	3(8)
kućanice	—	5(40)	5(54)	2(6)
sindikati	—	4(59)	5(72)	6(102)
zadruge	—	2(30)	2(32)	3(13)
Ukupno	39(257)	165(3359)	171(3630)	159(1013)

*) brojka u zagradi su udjeli

38) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 49002-XII-1921, 140-III-1922, 6835-XII-1922, 31674-XII-1922, 38877-XII-1922, 68532-III-1924, 41813-XII-1925
39) Pravila (Statuti) Mirovinske zaklade namještenika Prve radničke pekarne kao udruge u Zagrebu. Zagreb 1921, str. 1—4
40) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 10238-XII-1927, 35407-XII-1927
41) ibid. br. 29158-III-1928, 184443-III/a-1934, 121775-III/a-1941
42) Zadruga je upisana u zadružni registar 16. siječnja 1932. godine (Deželno sodišče v Ljubljani štev. Firm. 1091/3-Zadr.X-204/1); U toku svog postojanja zadruga je osim ove podružnice u Ljubljani imala brojne filijale i prodavaonice u Zagrebu. Otvarala ih je, premještala i napuštala dosta često, njihov broj se kretao između 10 i 15 (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 45552-III-1929, 89849-III-1931, 78688-III-1933, 78689-III-1933, 68806-III-1934, 119438--III1934, 119439-III-1934, 32759-III-1935, 82540-III/a-1936, 154446-X-1939)
43) Konzument IX. Ljubljana 1930, štev. 11; Zapisnik XI. redovite glavne skupštine Prve radničke pekarne kao zadruge s o. j. u Zagrebu. Zagreb 1931, str. 1—8

44) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 121775-IIIa-1941
45) Okružni sud Zagreb Zadr. 54/39-107; HA Zagreb, GNO Zagreb, Industrijski odjel br. 12250-IX-1946
46) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni registar 1920-A-200, 1932-II-78; GNO Zagreb, Socijalni odjel br. 3468-IV/2-1945; Industrijski odjel br. 7325-IX-1945; Odjel financija br. 36768-VII/3-P-1947; Opći odjel br. 6487-3-1947; Okružni sud Zagreb br. Zadr. 54-39-116; 1920-1930. Prva radnička pekarna kao udruga. Zagreb 1930, str. 9—21, 24—26, 40—65; Godišnji izvještaj Prve radničke pekarne — Prve radničke štedionice i Krojačke produktivne zadruge s o. j. ... Zagreb 1933, str. 3—24, 32—36; **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 30—31, 35—37; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III. Zagreb 1933, str. 27, 38—42; Narodne novine CXIII. Zagreb 1947, br. 81, str. XII. — Više o kretanju zadružnih udjela, o strukturi zadrugara, o bilančnom pregledu i o proizvodnji kazuju tabele u prilogu.
47) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 12194-III-1922; Obrtni registar 1922-A-65
48) Sudbeni stol Zagreb br. 4238 gr.R-82-1931
49) Sudbeni stol Zagreb br. 3748-1933-15 (Trgovački registar Sb-4-1931); Pekar IX. Zagreb 1933, br. 2, str. 6—7; X. Zagreb 1934, br. 1, str. 2—6, 8—15; Hrvatski pekar V. Zagreb 1941, br. 55, str. 1
50) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 468/4 (Radnička komora br. 2819-1937); Novosti XXX. Zagreb 1936, br. 194, str. 7
51) Sudbeni stol Zagreb, Trgovački registar društv. br. Fi-275/36-2
52) ibid. br. Fi-275/36-4, 18
53) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 99661-III/a-1936, 139954-III/a-1936, 42848-II/ /1-1941, 15032-II/1-1941, 13817-II/1-1943, 93617-II/1-1943; Obrtni registar 1936-IV-441; Hrvatski pekar V. Zagreb 1941, br. 55, str. 3, br. 59, str. 4
54) Narodne novine CIV. Zagreb 1938, br. 74, str. 4; CV. Zagreb 1939, br. 67, str. 4
55) Sudbeni stol Zagreb, Trgovački sud Fi-119/38-Zadr. 37/39
56) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 92658-III-1941
57) Spomenimo još, da je naziv **Radnička parna pekarna** (Ilija Jurković), na koju smo se osvrnuli u prethodnom poglavlju kod Prve maksimirske parne pekarne d. d., stvarao zabunu kod građanstva jednako kao i naziv **Zagrebačka radnička pekarna,** koji su svojevremeno s dozvolom upotrebljavali Leopold Leonhard i Anka Mrkša, a nepovlasno se s njime koristio i Vencl Mandrak za svoj obrt, o čemu je također već bilo govora u poglavlju: Imaoci pekarskih obrtnica do polovice 20. stoljeća.

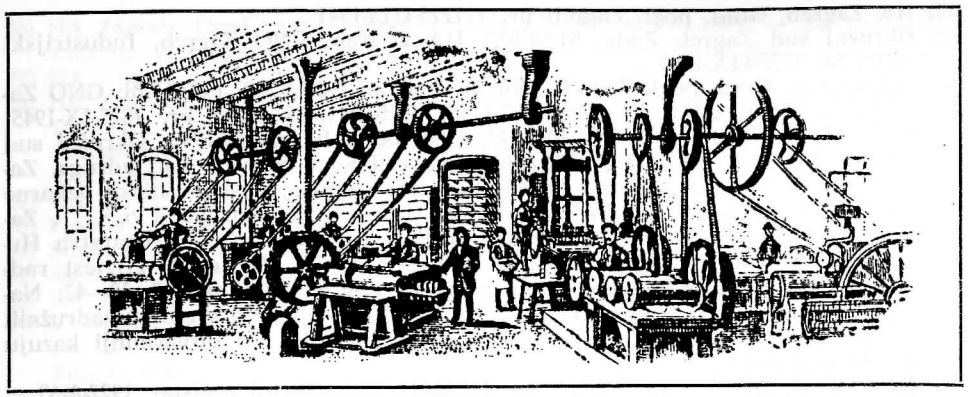

PROIZVODNJA TJESTENINE I DVOPEKA

Izrađivanje tijesta za ukuhavanje ili dodavanje kod pripremanja drugih jela odavno je poznato. Međutim, izrada suhog tijesta, odnosno tjestenine na tvornički način, došla je u primjenu tek s prodorom industrijskog načina proizvodnje, dakle s početkom manufakturnih radionica. Domovina proizvodnje tjestenine u današnjem pojmovanju je u Francuskoj i Italiji, zemljama, u kojima je prva primjena strojne obrade suhog tijesta započela već potkraj 18. stoljeća. Kod nas se ona pojavljuje tek u drugoj četvrti 19. stoljeća, i to najprije u Rijeci (1838) i Senju (1840), a uskoro zatim i u Zagrebu (1846).

Definicija tjestenine u najsažetijem obliku bila bi: prerađevina iz tvrdog pšeničnog brašna s dosta ljepka, izrađena strojno kao suho tijesto raznih oblika uz eventualno dodavanje jaja i biljnih ljepljivih sastojina.[1] Kvaliteta tjestenine ovisi o kakvoći brašna, o dodacima (osobito jaja) i o postupku sušenja tijesta, kako bi joj užitna trajnost bila što dulja. Inače, karakteristike dobre tjestenine svode se na osnovne značajke njezine upotrebivosti, pa prema tome ona mora biti dovoljno i pravilno sušena (dopušten postotak vode obično 12 %), mora odgovarati standardnom tipu proizvodnje (po određenoj dužini, obliku, glatkoći i neoštećenosti površine), mora biti žućkaste boje (jajčana), ali se ne smije bojiti, mora bez mirisa u sirovom suhom stanju (kuhana ima svoj specifičan miris), ne smije biti nakislog okusa (kiselost dopuštena do 4. stupnja), mora biti elastična (kod prelamanja staklasta), ali se ne smije kod kuhanja raspadati i lijepiti, mora sadržavati određenu količinu proteina, ugljičnih hidrata, ulja i mineralnih soli (1 %), te mora u svakom pogledu biti sanitarno i higijenski ispravna.[2] Zato se danas tjestenina za tržište uglavnonm pakuje u celofanske vrećice ili sličnu ambalažu.

Prethodnicima tjesteninarstva možemo smatrati pekare, koji su još u srednjem vijeku pekli oblatne i neke slične lomljene ujuške, kojima su dodavali malko soli i ulja kod pripremanja tijesta, pa ih zatim na primitivan način sušili ili napola pekli. Među starim računima gradskog magistrata u Zagrebu (1563—1593) navode se i svote isplaćene za pečenje oblatni, tako na primjer 22. ožujka 1572. godine (pistabat oblatas),[3] a u varaždinskom gradskom muzeju se čuva i jedna stara sprava za pečenje tjestenine iz 1559. godine, što dokazuje, da se kod nas tjestenina proizvodila već u 16. stoljeću. Inače u Varaždinu su pravili i neku posebnu vrst tjestenine »hamica«, kako je zabilježeno 1666. godine u zapisnicima tamošnjeg mesarskog ceha.[4] Proizvodnjom tjestenine bavili su se naši stari pekari uz pečenje kruha i peciva, a kasnije u 19. stoljeću i poneki slastičari.

Kada su se početkom 19. stoljeća pojavili specijalni oblici sušene tjestenine pod imenom »makaroni«,[5] oni su stekli veliku popularnost, pa je potražnja na tržištu bila velika. Tako su kod nas prva manufakturna postrojenja za njihovu proizvodnju bila postavljena u Rijeci i Senju po uzoru talijanskih tjesteninarskih manufaktura u Genovi i Napulju, od kojih je bila preuzeta i receptura i sam način proizvodnje. U Zagrebu je međutim novoustrojena manufaktura tijesta koristila djelomično talijansku racepturu, ali se više oslonila na francuski način proizvodnje i upravo zbog te kombinacije stvorila vlastitu recepturu i način proizvodnje, s kojom je stekla veliki ugled.

Prva zagrebačka tvornica testenine L. Hermannove (Erste Agramer Teig-Waaren Fabrik L. Hermann) se je razvila iz 1846. godine ustanovljene obrtne proizvodnje isprva skromnijeg oblika Samuela i Lujze Hermann. U stvari samom proizvodnjom tjestenine bavila se Lujza Hermann, a njezin muž ju je prodavao u svojoj trgovini brašnom u Ilici br. 745 (ugao Mesničke ulice), odnosno u Dugoj ulici 10, kamo je preseljeno glavno skladište. Radionica se nalazila u Jezuitskoj ulici 4, odnosno u Opatičkoj ulici 4, te je imala u prvo vrijeme još izrazito obrtnički karakter. No kako je potražnja za tim proizvodima naglo rasla, radionica se pomalo povećavala i počela u rad uvoditi strojeve. Tako je prerasla uskoro u manufakturu, koja je 1880. godine upošljavala 7—10 radnika (uglavnom žena) radeći sa strojevima uz pogon malog motora (lokomobil). Vlasnica, inače vrlo poduzetna žena, toliko je dotjerala proizvodnju do rentabilnosti sa svojom vrlo visokom kvalitetom, da je 1882. godine svoje proizvode izlagala na izložbi u Trstu (Esposizione Austro-Ungarico industriale agricola) i dobila srebrnu medalju. Zatim je izgrađena posebna tvornička zgrada (1880—1882) u Nikolićevoj ulici 10, te su u njoj montirani tada najsuvremeniji strojevi, uvezeni iz Italije i priključeni na pogon motora od 6 HP, te posebna hidraulična preša jakosti

2 HP. Proizvodi su došli na svjetski glas, pa su po narudžbi izrađivani za neke talijanske (Venezia, Bologna, Brescia), grčke (Atena), turske (Carigrad) i egipatske (Kairo) trgovine kao i za trgovine susjedne Kranjske (Ljubljana) i Štajerske (Graz, Leoben, Maribor). Nije nam poznata količina proizvedenih tjestenina, ali je ona iznosila oko 6 metričkih centi na dan,[6] a iz suvremenih dnevnih novina je vidljivo, da je tvornica proizvodila makarone u pakovanjima od 1/2 kg u tri klase (po 20, 18 i 15 novčića), te »raznolikih najfinijih vrstih tiesta za juhu« (po 20 novčića).[7] A koliko je bila jaka konkurentna sposobnost ovog poduzeća, vidi se i po tome, što je »Riečka tvornica tiesta Luciano Clementi«[8] u nekoliko navrata pokušavala s njom se ujediniti u zajedničko poduzeće, pa su obe tvornice u Zagrebu čak sporazumno uredile zajedničko skladište i prodaju robe. Međutim, sa smrću poduzetne vlasnice tvornica je potkraj 1889. godine obustavila proizvodnju, pa je Zagreb nekoliko decenija ostao bez vlastite tvorničke proizvodnje tjestenina.[9]

U to vrijeme bavio se obrtničkom proizvodnjom tjestenine i **Albert Koikić** (1875—1879), ali je taj posao uslijed nemogućnosti da konkurira Hermannovoj tvornici morao napustiti.[10]

Suprema prva hrvatska tvornica tjestenina d.d. osnovana je od uprave Zagrebačkog paromlina i u sklopu njegovog poslovanja nakon duljih pregovaranja s vlasnikom tvornice tijesta Luciano Clementi u Rijeci-Sušaku. Clementiju je ono, što njegovoj tvrtki nije uspjelo ostvariti pokraj 19. stoljeća, sada uslijed novonastalih granica uspjelo učiniti u nešto drugačijem obliku. Predložio je sjedinjenje svoje tvornice sa zagrebačkim paromlinom i nastavak tradicije nekadanje Hermannove tvornice i svoje tvornice obnoviti u novoj zagrebačkoj tvornici tjestenina. Na skupštini dioničara 24. listopada 1918. godine osnovano je, dakle, dioničko društvo, koje će sve strojeve i postrojenja sa Sušaka dopremiti u Zagreb i montirati ih u sklopu Zagrebačkog paromlina. U ravnateljstvo su ušli Luciano Clementi (ujedno i kao poslovođa), te Milivoj Crnadak, glavni ravnatelj Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, Leon Kronfeld, glavni ravnatelj Banke za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu, Vinko Majdič, industrijalac iz Kranja (sada u Zagrebu), Stjepan Schuck, ravnatelj paromlina u Velikom Varadinu, dr. Vladimir Nikolić, barun - veleposjednik u Zagrebu, te Paul Engel, ravnatelj iz Beča i György Milos, ravnatelj iz Budimpešte. Tvrtka je propisno registrirana kod suda 7. studenog iste godine[11] i dobila obrtnu dozvolu 11. prosinca iste godine.[12] Društvo se temelji na pravilima od 24. listopada 1918. godine, neograničeno joj je trajanje poslovanja, a svrha joj je označena bavljenjem »s nabavom i pogonom (proizvodom) tjestenina, dvopeka i drugih proizvoda iz brašna i sladora, nadalje kupovanjem i prodajom, te uvozom i izvozom mlinskih proizvoda i raznih vrsti tjestenine«. Temeljna

glavnica je utvrđena dioničkom glavnicom od 1,000.000 K (10.000 dionica po 100 K).[13]

Međutim, nesređene pogranične prilike oko Rijeke onemogućile su demontiranje strojeva na Sušaku u predviđenom vremenu, pa su oni dopremljeni u Zagreb istom u ožujku 1921. godine. Zato nije mogla početi ni proizvodnja tijesta, već je radila samo manja pekarna, smještena uz sam paromlin. Ona je u toku 1921. godine bila proširena, te je započela s proizvodnjom keksa. Zatim je izgrađena i postavljena druga krušna peć, čime se produkcija vrlo povećala, ali je poboljšana i kvaliteta kruha. S proširenjem djelatnosti nastala je potreba povećanja dioničke glavnice izdanjem novih 30.000 dionica na 4,000.000 K, o čemu je donesen zaključak 14. svibnja 1921. godine.[14] U međuvremenu je stvoren koncern (Narodna i mlinska industrija d.d.),[15] u koji je bila uključena i Suprema d.d. Kako je pak Osječki mlin na valjke, koji je također bio u tom koncenrnu, već imao svoju tvornicu tjestenina, to je odlučeno, da se strojevi dopremljeni iz Sušaka montiraju u tu tvornicu. Koncern je istovremeno donio i odluku, da se za Suprema d.d. nabave novi najmoderniji strojevi za izradu tjestenine, keksa i dvopeka (biskvita), što je u najkraćem vremenu i izvršeno. Postavljena je i treća krušna peć, pa je proizvodnja u toku 1922. godine već koristila puni kapacitet i donijela, dakako, poveći dobitak. No početkom 1924. godine zahvatila je opća stagnacija privrede i ovo poduzeće, zbog čega se moralo raditi sa smanjenim kapacitetima, a to je rezultiralo sa osjetnim gubitkom u poslovanju te godine. Zato je 22. lipnja 1925. godine donesena odluka o likvidaciji društva,[16] pa je nakon dovršene likvidacije 25. listopada 1926. godine obrt odjavljen i tvrtka brisana iz obrtnog i sudskog registra.[17] U zagrebačkom pogonu tvrtka je zapošljavala 50 — 60 radnika i proizvodila dnevno 3000 kg kruha i peciva, 8000 kg tjestenine i 400 kg keksa i dvopeka, a u osječkom pogonu je bilo uposleno oko 40 radnika na proizvodnji tjestenine raznih vrsta do 50 kvintala na dan.[18]

Pregled imalaca dionica 1918 — 1926:

I.

Axelrad Mavro 1924 (10), 1925 (20)
Berger Žiga 1923 (20)
Bošnjak dr. Teodor 1923 (20), 1924 (10), 1925 (20)
Clementi Luciano 1918 (1500)
Crnadak Milivoj 1918 (20), 1921 (20), 1922 (1800), 1923 (20), 1924 (10), 1926 (820)
Engel Paul 1923 (600)
Hengel dr. Vjekoslav 1923 (20), 1924 (10)
Josipovich dr. Ljudevit 1923 (20), 1924 (10)

Kallos Mavro 1925 (20), 1926 (10)
Kronfeld Albert 1921 (20), 1922 (1500), 1923 (20), 1924 (10), 1925 (20)
Kronfeld Leo 1918 (20), 1921 (20), 1922 (1500), 1923 (20), 1924 (10), 1925 (100), 1926 (60)
Leibenfrost Robert 1921 (20), 1922 (1600), 1923 (20), 1924 (10), 1926 (20)
Leitner Antun 1921 (20), 1922 (1400), 1923 (20), 1924 (10), 1925 (20), 1926 (20)
Majdič Vinko ml. 1918 (20), 1923 (80)
Mayer Makso 1921 (20), 1923 (80), 1924 (10)
Mlinarić dr. Miroslav 1924 (10), 1925 (20), 1926 (20)
Račić Ralf 1921 (150)
Schuck J. Stephan 1918 (20), 1922 (1200), 1923 (20), 1924 (10)
Stern Julio 1926 (20)
Ulmansky Fedor 1923 (20), 1924 (10)
Weiss David 1923 (10), 1924 (10)

II.

Anglo-Bank Wien 1926 (450)
Banka za trgovinu, obrt i industriju Zagreb 1921 (1960), 1922 (2130), 1923 (8080), 1924 (8080)
Štedionica i zalagaonica d.d. Zagreb 1918 (1000)
Zemljovjeresijska banka d.d. Zagreb 1918 (20)
Zagrebački paromlin d.d. 1918 (7400), 1921 (7710), 1922 (7710)
Narodna i mlinska industrija d.d. Zagreb 1923 (11920), 1924 (11920), 1925 (22820), 1926 (26525)
Prvi osječki mlin na valjke d.d. Osijek 1923 (19000), 1924 (19000)

Nada — tvornica dvopeka d.d. je poduzeće, koje su potkraj 1918. godine osnovali na bazi ortakluka Filip Neumann, Izidor Salzberger i Robert Spiegler, te na temelju obrtne dozvole od 23. siječnja 1919. godine s poslovođom Karlom Müllerom započeli s proizvodnjom dvopeka i raznih slastica (Petrinjska ulica 17).[19] 19. travnja 1922. godine tvrtka je pretvorena u dioničko društvo i kao takova sudski registrirana.[20] Dionička glavnica iznosila je 500.000 dinara, ali nije bilo moguće utvrditi tko je sve upisao dionice i koliko. Tvornica je bila dobro opremljena sa strojevima i elektromotorom od 15 HP, a u njoj je radilo oko 50 radnika pod vodstvom stručnjaka iz Beča. Izrađivala je razno čajno pecivo, kekse, dvopek (biskvit), oblatne i slično s velikim diapazonom vrsta (preko stotinu). Postala je vrlo poznata po svojem specijalitetu takozvanom dugotrajnom pecivu (Dauer-Gebäck), međutim nije bilo moguće utvrditi količinu stvarne proizvodnje na dan. Iste teškoće i nedaće općeg privrednog stanja u zemlji, koje su dovele do likvidacije Suprema d.d.,

dovele su i uništile još brže i ovo poduzeće, pa je potkraj 1923. godine bila proizvodnja potpuno obustavljena. No likvidacija se zavukla sve do 1929. godine, ali je tvrtka brisana iz obrtnog registra istom 1930. godine.[21]

Mana d.d. za proizvodnju poslastica, dvopeka, čajnog i inog peciva (Tvornička 12) osnovano je 28. kolovoza 1920. godine sa svrhom »proizvodnje poslastica, dvopeka, čajnog i inog peciva, te svih u tu struku zasijecajućih tvorevina i inih suvislih poslova«, te temeljnom dioničkom glavnicom od 1,000.000 K (2500 dionica po 400 K nominale). Dionice su subskribirali: Narodna banka d.d. (1900), te po 100 dionica »industrijalac« pekar i slastičar Rudolf Rukavina, predsjednik Prometnog d.d. Stjepan Mihun, ravnatelj Prometnog d.d. Ivan Mihaljević, bankovni ravnatelji Milan Golenko i Luka Mladenović, te advokat dr. Branko Arko. Tvrtka je, doduše, bila sudski protokolirana 23. rujna 1920. godine,[22] te dobila obrtnu dozvolu 15. rujna 1921. godine,[23] ali u stvari ona, sa izuzetkom 1922. godine, nije ništa proizvodila, pa je zapravo uopće ne bismo trebali uzimati u obzir kod opisa zagrebačke proizvodnje tjestenina. No kako je njezino postojanje i »poslovanje« trajalo više od dva decenija i bilo prekinuto tek nakon oslobođenja zemlje (1948), a kroz cijelo to vrijeme pod njezinom firmom su vršene najrazličitije makinacije njezinih glavnih aktera (Rudolf Rukavina, Stjepan Mihun, Ivan Mihaljević uz još neke), koji su u to isto vrijeme predstavljali i tipične kapitalističke predstavnike i otvorene izrabljivače radničke klase u pekarstvu, smatramo, da je detaljni prikaz »poslovanja« te grupe nužan radi ilustracije općeg stanja i odnosa prema radničkom pokretu. Njime se ujedno u mnogome razjašnjavaju i uzroci i povodi raznim radničkim akcijama i pokretima u pekarnama Zagreba.

Odmah nakon osnutka ovo je dioničko društvo povjerilo vodstvo oko izgradnje tvornice i nabave njezine opreme Rudolfu Rukavini ostavivši mu začudo potpuno slobodne ruke. On je za nepunu godinu dana do 13. studenog 1921. godine utrošio na gradnju i ostalo, te nabavke upravo nevjerojatno visoku svotu od 1,798.337,53 K (dakle skoro dvostruku temeljnu dioničku glavnicu). Kada je pozivan na obračun i objašnenje, on se oglušivao, odgađao ga na razne načine i čak odbijao kao uvredu. Zato je ravnateljstvo dioničkog društva oformilo komisiju stručnjaka (Rudolf Wit iz Beča, Ivan Kren iz Zagreba), koja je pregledala stanje radova (treći član je bio predstavnik ravnateljstva) i ustanovila »da čitav tvornički uređaj nije stručnjački postavljen, te ovakav, kakav je sada ne može absolutno odgovarati za razvitak većeg poslovanja«, jer nije pravilnim redoslijedom postavljen poredak radnih prostorija, jer su svi strojevi postavljeni i montirani obratnim smjerom, a uz to neki od njih uopće ne odgovaraju za predviđeni proces proizvodnje. Peć ne odgovara

svrsi, a uz to je izgrađena u kosom položaju poput pekarske peći umjesto u vodoravnom kako traži ova vrsta proizvodnje. Dakle, porazan nalaz. Rukavina nije htio potpisati zapisnik o nalazu, a odbio je i da predloži obračun za sastav bilance, na koju su dionička društva strogo obavezna. Ravnateljstvo je također tražilo od njega, da pruži razjašnjenje o jednoj svojoj transakciji i kupnji 500 kg pokvarenih bombona kod carinskog ureda u Zagrebu na račun tvrtke. On je ne samo odbio razjašnjenje, nego i izručenje te robe,pa je stao bojkotirati sjednice ravnateljstva i 14. siječnja 1923. godine poslao članovima ravnateljstva zatvorena pisma, u kojima je saopćio, »da neće prisustvovati ovoj i nikojoj sjednici drugoj ravnateljstva, već da će poduzeti shodno, da društvu onemogući poslovanje i napredak«. U tome je i stvarno uspio, jer je na njegov zahtjev od 9. lipnja iste godine sud otvorio stečajni postupak nad cjelokupnom imovinom društva u smislu § 219 stečajnog zakona. Stečaj je bio s mnogo muke od strane ravnateljstva prekinut tek potkraj 1925. godine na temelju rješenja Banskog stola i Stola sedmorice, jer su oni utvrdili,da stečajnom postupku uopće nije bilo mjesta.[24]

Danas je teško reći u kolikoj su mjeri navodi komisije bili točni i da li je nalaz u pogledu nestručnosti izgradnje bio uistinu tako porazan, u što je teško povjerovati, kada se zna, da je Rukavina i te kako stručno i dobro vodio svoj pekarsko-slastičarski obrt kroz sve vrijeme njegovog postojanja. Ali je neosporno, da je Rukavini takav nalaz zlobno namjestio Stjepan Mihun, koji je pri svemu tome imao svoju vlastitu računicu. O tome postoji dovoljno indicija, pa i činjenica, da su on i članovi njegove porodice držali u svojim rukama gotovo sve dionice. Pa i izjava Rukavine na jednom saslušanju kod Gradskog poglavarstva u Zagrebu 1934. godine to potvrđuje, jer je on izričito naveo, da je 1925. godine sve njegove dionice prekupio Mihun.[25] U međuvremenu je umro Rudolf Wit, a stečajni upravitelj advokat dr. Julio Oswald na isti je način odbijao izradu stečajne bilance, ali je zato istovremeno preko suda potraživao enormne iznose u svom predloženom troškovniku za upravljanje. Jednom riječju, sve je mirisalo na makinacije i zakulisnu potplaćenu borbu rivala, koji su se svi od reda zajedno sa advokatom htjeli dobro okoristiti imovinom ove tvrtke. Moral kapitalističkih aktera je doista bio na svojoj visini, pa nas ne smiju čuditi ni svi ostali njihovi postupci prema radništvu. Ostali dioničari poveli su zato sada parnicu i protiv advokata, koji je opet svojim vezama uspijevao odgađati postupak. Slično se ponašao i komercijalni upravitelj i član one stručne komisije Ivan Kren, kojega je ravnateljstvo društva bilo prisiljeno smijeniti još 1922. godine. Da bude slika potpunija, njegov nasljednik Marko Lončarić ustanovio je na primjer, da je bivša uprava na svoju ruku između 130 zagrebačkih mušterija odabrala dvije i podijelila im naslov svojih prodavaona uz 5 % provizije, ali se on osvjedočio, da se roba prodavala 50 % skuplje po kutiji, a na malo i do 200 %.[26]

Sve te nepodopštine iznesene su, doduše, već na godišnjoj skupštini 28. lipnja 1928. godine, a ponovljene su i na slijedećoj 2. ožujka 1931. godine, ali bilance za protekle godine nisu još uvijek bile izrađene, jer nije bilo nikako moguće rekonstruirati i nekom dokumentacijom potkrijepiti potrebne stavke. A kako bi i bilo to moguće, kad su svi akteri za sobom sistematski uništavali dokumentaciju? Zato je tek na godišnjoj skupštini 31. ožujka 1932. godine podnesena početna bilanca sa stanjem zaključno 31. prosinca 1931. godine. Ujedno je bilo konstatirano, da proizvodnja unatoč ogromnih investicija još uvijek miruje, a zbog opće privredne krize nije je ni moguće aktivirati. Tako je sve ograničeno na čuvanje nekretnina i održavanje skupih postrojenja. No i opet nije bilo godišnje skupštine sve do 5. travnja 1934. godine, kada su predložene i bilance za protekle dvije godine i kada je objavljeno, da je društvo kupilo jedno zemljište (oko 650 čhv) i na njemu izgradilo stambenu zgradu s 24 stana. Tako je od sada dalje stalni godišnji dobitak iskazivan od ubranih stanarina, a ne iz neke proizvodnje sve do 1939. godine. To je priznala i skupština 30. svibnja 1941. godine. Zanimljivo je spomenuti, da je prilikom revizije svih obrtnica tvrtka uspjela obnoviti obrtnu dozvolu (a nije proizvodila), no napokon je i Gradsko poglavarstvo samo utvrdilo, da tu ne postoji nikakva obrtna djelatnost, pa je nakon preslušanja Rudolfa Rukavine, Stjepana Mihuna i Ladislava Bašića 23. siječnja 1935. godine donijelo odluku o brisanju nepostojećeg obrta Mana d.d. Tvrtka se žalila, ali je od žalbe morala sama odustati, kada su joj predočeni dokumenti i zakonske posljedice, ako i dalje ustraje pri svom stavu. Branila se, da je smatrala obzirom na znatnu imovinu potrebnim zadržati obrt do eventualnog početka proizvodnje.[27] No, iako više nije imalo obrtnicu, dioničko društvo je i dalje postojalo i ostvarivalo od stanarina svakogodišnji dobitak, ali više nije sastavljalo bilance. Stvari su konačno privedene kraju tek nakon oslobođenja zemlje, kada je Gradski narodni odbor u Zagrebu 25. listopada 1948. godine odredio likvidacioni postupak, koji je do 26. siječnja 1950. godine završen, a nakon toga brisao je tvrtku iz trgovačkog registra i sud.[28]

Pregled kretanja dionica 1920 — 1941:

Arko dr. Branko 1920 (100)
Bašić Ladislav 1931 (100), 1932 (100), 1934 (100), 1935 (100), 1936 (100), 1937 (200), 1938 (250), 1941 (250)
Ceranić Josip 1928 (500)
Gavranić Jelka 1935 (100), 1936 (100), 1941 (150)
Gavranić Pero 1939 (150)

Gmajnički Katica 1938 (100), 1939 (100), 1941 (200)
Golenko Milan 1920 (100)
Jugović Josip 1931 (100)
Kokalj Ivo 1932 (100), 1934 (100)
Kozina Janko 1939 (200)
Kraševac Ferdo 1937 (200)
Kržić Albin 1931 (100), 1932 (150), 1934 (100), 1935 (150), 1936 (150), 1937 (150), 1938 (150), 1939 (200), 1941 (300)
Marulić Josip 1934 (100), 1935 (100)
Mašić Branko 1931 (200), 1932 (200)
Mihaljević Ivan 1920 (100), 1928 (500)
Mihun Ljubica 1941 (150)
Mihun Stjepan 1920 (100), 1928 (500), 1931 (350), 1932 (350), 1934 (350), 1935 (350), 1936 (350), 1937 (350), 1938 (400), 1939 (400), 1941 (400)
Mihun Stjepan ml. 1931 (250), 1935 (100), 1936 (110), 1937 (100), 1941 (50)
Mikuličić dr. Tomo 1934 (100), 1935 (100), 1936 (100), 1937 (100), 1938 (100), 1939 (100), 1941 (200)
Mladenović Luka 1920 (100)
Narodna banka d.d. 1920 (1900)
Novaković Stjepan 1939 (150)
Peška Dragutin 1934 (100), 1935 (100), 1936 (100), 1937 (100), 1938 (100), 1939 (100), 1941 (200)
Puček Štefica 1937 (100)
Rukavina Rudolf 1920 (100)
Sveopća kreditna banka d.d. 1931 (1200), 1932 (1200), 1934 (1200)
Ulčnik Ivan 1928 (250)
Valjavec Slavoljub 1932 (100)
Varović Josip 1931 (200), 1932 (200), 1934 (200), 1935 (200), 1936 (200)
Vidman dr. Vladimir 1928 (250)
Vuglač Tomo 1936 (100), 1937 (100), 1938 (100), 1939 (100)
Znidaršić Josip 1934 (100)
Žemva Ljudevit 1928 (250)

V. Bizjak i drug, tvornica keksa i dvopeka. Osnivač ovog poduzeća je Vilim Bizjak, koji je u Rogaškoj Slatini 1918 — 1923 vodio lječilišnu parnu pekarnu sezonskog karaktera i kroz to vrijeme pomalo je pretvorio u modernu proizvodnju keksa i dvopeka. Pošto je ulaganjem vlastitih sredstava u postrojenja postao i stvarni vlasnik pekarne, on ju je i formalno prekupio od lječilišta i na temelju obrtne dozvole od 10. ožujka 1923. godine[29] pretvorio u tvrtku: **Vilim Bizjak in drug, tovarna keksov, prepečencev in skladanca,** u kojoj je imao zaposleno 50 — 60 radnika. Proizvodio je vafle, biskvit, kekse i dvopek, te ostvarivao dnevnu produkciju do 2000 kg tih proizvoda, koji su ubrzo stekli vrlo dobar

glas. Uz to je on još 1921. godine uspio ishoditi od Uprave kraljevskog dvora u Beogradu titulu dvorskog dobavljača[30] i s time utrti put svojim proizvodima na tržište širom cijele države. Priznati treba, da su njegovi proizvodi stvarno bili visoke kvalitete i vrlo popularni. Ti uspjesi naveli su ga, da svoje poduzeće ljeti 1928. godine preseli u Zagreb i da ga ovdje još više poveća. Na lokaciji na Savskoj cesti on je adaptirao postojeće zgrade bivše konfekcije, izvršio i neke dogradnje, te preselio sve strojeve iz Rogaške slatine dopunivši ih i s nekim novijima. Organizirao je linijsko »tvorničarenje« čajnim pecivom, keksima i dvopekom na temelju obrtne dozvole od 27. srpnja 1928. godine, a proveo je i registraciju tvrtke kao inokosne 6. rujna iste godine kod suda pod nazivom: **V. Bizjak i drug, tvornica keksa i dvopeka.**[31] Tvornica je, doduše, bila industrijski organizirana i proizvodila 600 — 800 tona raznih proizvoda godišnje, ali je još uvijek proces proizvodnje vršen s mnogo ručnog rada. Zaposleno je bilo prosječno do 70 radnika i radnica, od kojih većina nije bila punoljetna (13—17 godina).[32] Zato se vlasnik već potkraj 1928. godine morao suočiti sa štrajkom svoga radništva, ali mu je uspjelo nekako se nagoditi, pa je nastavio rad neprestano povećavajući proizvodnju. 1935. godine za tvornicu je nabavljeno moderno automatsko postrojenje za oblatne, a odmah zatim i stroj za rezano pecivo, pa tunelska peć i peć za izvlačenje, a sav pogon je sinhroniziran na plinski i električni sistem. S time je proizvodnja znatno porasla, a vlasniku je omogućena i veća zarada otpuštanjem kvalificiranih radnika, koji su dotada bili uposleni na ručnoj izradi, te upošljavanjem nove nekvalificirane ženske radne snage (seoske) za posluživanje povećanog strojnog parka. Proizvodnja je toliko rasla, da je do 1939. godine u tvornici radilo već preko 300 radnika i namještenika. Porast proizvodnje bio je i količinski i po vrstama proizvedene robe, pa iako ne raspolažemo brojkama o samoj proizvodnji, možemo doći do zaključka kako je bila doista velika, jer je pred drugi svjetski rat bio u tvornici dnevni utrošak preko 700.000 kg brašna, 185.000 litara mlijeka, preko 26.000 kg meda, 15.000 sirovog masla i preko 3.000 komada jaja. To svakako ilustrira kako je zamašne proizvodne i dakako financijske rezultate postizavala ova tvornica iskorištavajući prvorazredne seljačke proizvode i jevtinu seljačku žensku radnu snagu zagrebačke okolice. Kvaliteta proizvoda, naročito keksa i takozvanog »Slatinskog dvopeka« bila je visoka i općenito priznata ne samo u zemlji, nego i izvan nje u cijeloj srednjoj Evropi, jer je takav dvopek proizvodila još jedino jedna tvornica u Karlsbachu. Izuzev u 1939. godini, kada je bio izbio štrajk, tvornica je uglavnom radila bez ikakvih poteškoća sve daljnje godine. Treba još reći, da je njezin nagli rast uvjetovao prekategorizaciju poduzeća u veleindustriju, pa je dobivena nova dozvola rada od Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu 12.

rujna 1941. godine, kada je otkriven i Bizjakov anonimni partner u osobi ing. Radovana Alaupovića.[33]

Nakon oslobođenja zemlje tvornica je kratko vrijeme bila u zastoju, ali je ubrzo uspostavljen normalni rad, te je 1947. godine upravu preuzela država. Tvornica je dalje poslovala pod imenom Josip Kraš i ostvarila vrlo dobre proizvodne rezultate. 1950. godine fuzionirana je s tvornicom »Union« i kroz nekoliko godina postala pravi gigant naše konditorske industrije.[34]

Zagrebačka industrija tjestenina Armin Ehrenfreund k. d. je poduzeće, koje je nastavilo staru tradiciju zagrebačke proizvodnje tjestenina ranijih poduzeća (L. Hermann i Suprema d.d.) uz pomoć istih kapitalističkih krugova, uglavnom Židova. U dvorištu Preradovićeve ulice 34 sagrađena je tvornička zgrada i postavljeno moderno postrojenje sa strojevima dopremljenim iz inozemstva. Proizvodnja je u početku bila dosta skromna u prvom svom startu svibnja 1929. godine, a opća privredna kriza nije davala izgleda za veću rentabilnost, pa je već potkraj 1930. godine Ehrenfreund prodao tvornicu ing. Cvetku Lapajne i drugovima kao novom komanditnom društvu. No to je bila samo prelazna faza do pretvaranja poduzeća u dioničko društvo. Članovi obitelji Zimmermann i Albahari, te ing. Lapajne i Slavko Stancer, umirovljeni pukovnik osnovali su na konstituirajućoj skupštini 29. svibnja 1931. godine dioničko društvo **Prva zagrebačka industrija tjestenina d.d.** Prema pravilima od istog dana poduzeće će se baviti proizvodnjom i prodajom raznih vrsti suhih tjestenina i ostalim poslovima, koji zasijecaju u tu struku s temeljnom glavnicom od 1,000.000 dinara (1000 dionica nominale od 1000 dinara). Osnivači su izvršili subskripciju dionica kod Češkoslovenske banke d.d. u Zagrebu, i to: Janko Zimmermann (400), Dragica Zimmermann (100), Igor Zimmermann (50), Slavko Zimmermann (30), Mavro Albahari (160), Marta Albahari (160), ing. Cvetko Lapajne (30) i Slavko Stancer (20). Prema posebnom ugovoru otkupljena je tvornica za iznos od 1,000.000 dinara prema bilanci od 10. svibnja 1931. godine, koja je iskazana sa ukupnom aktivom od 1,165.848,98 dinara bez pasive, dakle sa čistom imovinom, a u blagajničkom stanju (19.624,46), popisu dužnika (169.150,23), ulogu kod Jugoslavenske udružene banke d.d. (55.821,01) i Poštanskog čekovnog ureda (2.393,61), u zalihama brašna i gotove robe (201.067,60), te strojevima i opremom (717.792,07). Nakon dobivene obrtne dozvole 19. lipnja 1931. godine[35] tvornica je nastavila s proizvodnjom u dotadašnjem obimu, ali je sud 4. siječnja 1934. godine otvorio stečajni postupak,[36] kojemu je prethodio istup iz dioničkog društva ing. Lapajne koncem svibnja 1933. godine. Glavni vjerovnik Simon Cindel iz Bajmoka preuzeo je tvornicu sa svim strojevima i na temelju obrtne dozvole od 6. travnja 1934. godine pokušao nastaviti proizvodnju, koja nije nikako postajala rentabilnom, pa je već 29. studenog iste godine obustavio rad[37] i prodao poduzeće tvornici tjestenine »Cetina« iz Omiša.[38] Ova je dobila obrtnu dozvolu 29. siječnja 1935. godine pod nazivom: **Cetina — tvornica tjestenine Franceschi, Ganza i drugovi Omiš—Split, podružnica Zagreb.**[39] Filijala je upošljavala oko 20 radnika, ali ni ovom vlasniku nije pošlo za rukom dovesti poslovanje do rentabilnosti, pa je tvorničko postrojenje početkom 1938. godine opet prodano. Ovaj put ga je kupio dr. Rudolf Franz, glavni vlasnik paromlina i tvornice makarona u Mariboru.[40] Zbog promjene vlasnika uslijedila je nova registracija pod nazivom: **Tvornica tjestenina Ludvig Franz i sinovi Maribor, filijala Zagreb,** te nastavila proizvodnju sa oko 25—30 radnika i radnica, a pod rukovodstvom poslovođe Kristijana Vodušeka, vrlo sposobnog stručnjaka, koji je napokon postigao, da ova tvornica počne ostvarivati znatnu dobit. Uspješan rad je prekinut s konfiskacijom 14. studenog 1945. godine. Proizvodnja je na kratko vrijeme bila obustavljena i zatim nastavila rad pod državnom upravom.[41]

Domaća proizvodnja tjestenine je obrtna proizvodnja tjestenine, općenito poznata pod nazivom **»Mlinarka« — tvornica tijesta,** a vlasnici su joj bili ing. Cvetko Lapajne i Josip Sirotić. Tvornica je započela s proizvodnjom na osnovu dozvole od 16. lipnja 1933. godine na tadašnjoj Tratinskoj cesti 50. No ortakluk nije dugo potrajao, jer je ing. Lapajne već početkom 1936. godine istupio iz poduzeća (istup je prijavljen tek 4. kolovoza iste godine). Poslovanje je nastavio Josip Sirotić sam i vodio ga sve do 20. listopada 1961. godine, kada je zbog istrošenosti strojeva obrt likvidirao.[42] Ova mala tvornica radila je na električni pogon s 5 elektromotora (1 od 4 HP i 4 od 0,75 HP). Bila je dobro organizirana: Mjesilica je mjesila tijesto oko 25 minuta s toplom vodom od oko 52° C, preše su okretanjem svojih osovina prešale tijesto, koje su primale kroz cilindar u kalupe. Pomoćni strojevi su sa svojim valjcima izrađivali sitnu tjesteninu, a narag-peć je sušila tjesteninu preko sistema cijevi s toplom vodom. Posebni ormari - sušionice s ventilatorom preuzimali su tjesteninu u mekanom stanju i s toplim zrakom (25° C) sušili ga 2—4 dana. U tvornici je prosječno radilo najprije 6—8, pa zatim 10—12 radnika, a nakon 1947. godine 4—5 radnika (osamsatni rad). Proizvodnja je u početku iznosila oko 500 kg sitne tjestenine, zatim 1500 kg (1937—1947), pa 800—900 kg (1947—1961) na dan, jer se od 1942—1946. radilo isključivo za gradsku aprovizaciju, a kasnije samo po narudžbi. Tvornica je proizvodila oko 25 vrsta sitne tjestenine (špageti, makaroni, fidelini, pužići, tarana i razni ujušci) u pakovanjima od pola kilograma po talijanskim recepturama.[43]

Partizanska — tvornica tjestenine osnovana je odlukom radničkog savjeta pekarske zadruge »Jedinstvo« 5. srpnja 1954. godine[44] i započela samostalno poslovanje 1. rujna iste godine preuzevši osnovna sredstva od spomenute zadruge i dobivši investicioni zajam od Gradske štedionice u Zagrebu. Tvorničkom pogonu na Maksimirskoj cesti 70 priključen je i pogon bivše tvornice tjestenina u Preradovićevoj ulici 54. Poduzeće se već u svom početku sukobilo s nizom poteškoća, koje su uglavnom uzrokovane nedostatkom obrtnih sredstava, pa je ostvarivana proizvodnja tek s 50 % mogućeg kapaciteta (dnevno 2,5—3 tone), a sam rad bio je isključivo vezan na Zagrebački paromlin kao dobavljača i JNA kao korisnika usluga. Uz to je i često isključivanje električne struje u toku 1955. godine bilo uzrok čestim obustavama proizvodnje, a u 1956. godini se desio i lom hidraulične preše, pa je postojala bojazan, da će se proizvodnja morati posve obustaviti, s čime bi 40 radnika ostalo bez posla. Ipak je tvornica u 1956. godini proizvela za trgovačku mrežu 236 tona i za JNA 475 tona tjestenine (ukupno 711 tona), ali osrednje kvalitete. Da ne bi došlo do likvidacije, izvršeno je 1. siječnja 1957. godine sporazumno pripajanje poduzeća Zagrebačkom paromlinu.[45]

Bilančni pregled

Bilančni pregled	1954.	1955.	1956.
1. Osnovna izdvojena sredstva	19,301.411,—	19,736.684,—	17,852.868,—
Osnovna sredstva	19,053.163,—	17,791.846,—	15,701.582,—
Investicije u toku	248.248,—	1,944.838,—	332.038,—
2. Novčana sredstva i zalihe	4,958.722,—	4,753.302,—	8,505.803,—
Novčana sredstva	329.219,—	285.185,—	164.618,—
Sirovine i materijal	4,476.297,—	4,447.517,—	2,592.187,—
Gotovi proizvodi i roba	—	—	5,524.995,—
Aktivna vrem. razgr.	153.206,—	20.600,—	224.003,—
3. Sredstva u obračunu i ostala aktiva	2,354.242,—	2,671.402,—	5,880.259,—
Bilanca	26,614.372,—	27,161.388,—	32,238.930,—
1. Fond osnovnih i izdvojenih sredstava	19,439.729,—	19,471.170,—	17,733.943,—
Razni fondovi	386.566,—	1,035.084,—	1,667.033,—
2. Izvori obrtnih sredstava	2,000.000,—	—	3,878.000,—
Pasivna vrem. razgr.	2,000.000,—	—	80.000,—
3. Izvori sredstava u obračunu i ostala pasiva	5,174.643,—	7,690.218,—	10,626.987,—

Na kraju, da se još malo osvrnemo na tradiciju proizvodnje dvopeka i keksa kod nas. Ponajprije treba reći, da se iznašašće dvopeka[46] pripisuje karlovačkom gardisti graničarske vojske Dominiku Tomašiću, koji je potkraj 16. stoljeća došao na ideju, da za vojsku peče neku vrstu biskvita, kome je usljed dvostrukog laganog pečenja užitnost produljena i prema konstatacijama vojnog zapovjedništva krajiške vojske utvrđena čak na 25 godina.[47] To je učinilo preokret u načinu snabdjevanja krajiške vojske. Na temelju ove stare tradicije Mlečani su nakon dobivanja Bakra u zakup od grofa Jurja Zrinskog 1604. godine pekli hrvatski dvopek za svoju mornaricu.[48] Tradicija je nastavljena u Senju, u kojemu je proizvodnja dvopeka i tjestenine polovicom 19. stoljeća dosizala do 2000 centi.[49] U Zagrebu su proizvodnju dvopeka u drugoj polovini 19. stoljeća podigli na vrlo visoki nivo kvalitete Benjamin Zeininger i sin mu Andrija (1854—1940), pa je taj proizvod bio vrlo poznat i izvan granica zemlje, te dobio brojne diplome i medalje na najvećim svjetskim izložbama kao »Zagrebački dvopek«. Poznati dvopek, također svjetskog glasa proizvodila je i pekarna Milana Draganca (1859—1934).[50] Uzgredno su dvopek proizvodile i neke druge zagrebačke pekarne (na primjer Rukavina) i neki slastičarski obrtnici. Pojedini pekarski obrtnici proizvodili su i suho tijesto i oblatne u manjim količinama. Spomenimo neke kao Reinholda Watzeka (1889—1910),[51] Adolfa Krautblatta (1919—1927) sa oblatnama po Karlsbadskom receptu i proizvođače suhog tijesta na zanatski način Dragutina Domitrovića (1933—1947) i Gjuru Engelhardta (1938—1949).[52]

Napokon ne smijemo zaboraviti ni na proizvodnju pekarske pjenice, koja imade također svoju tradiciju u Zagrebu. Nastala je iz potrebe kada su se namnožile pekarne potkraj 19. stoljeća, ali nakon prvog svjetskog rata ta proizvodnja posvema nestaje. Postojala su četiri poduzeća: **Proizvod pjenice Grünwald & Kern** (1895—1917),[53] **Prva pekarska proizvodnja pjenice** (1899—1920), kojoj su bili vlasnici Malvina Herrnstein i Makso Saloker 1899—1900, Jeny Schlesinger 1900—1901, Franjo Ferus i Emanuel Hass 1901—1920,[54] **Proizvodnja pjenice pekarske obrtne zadruge** (1900—1912) s vlasnicima Mirkom Blau i Josipom Prambergerom 1900—1903, te Mirkom Blau 1904—1912,[55] i na kraju još **Proizvodnja pekarske pjenice** (1904—1916), koju su vodile Paulina Torbica 1904—1906 i Elizabeta Vojnović 1906—1916.[56]

Napomene

1) Brockhaus' Konversations-Lexikon XV. Leipzig 1908, str. 661—662; Révai nagy lexikona az ismeretek enciklopédiaja XV. Budapest 1915, str. 308; XVIII. Budapest 1925, str. 208; Privredni leksikon. Zagreb 1961, str. 686
2) Usporedi § 68 Pravilnika o kvalitetu žitarica, mlinskih proizvoda, kruha i peciva, tjestenina i keksa (Službeni list FNRJ 1963, br. 21 i 1964, br. 2); **E. Ferber:** Sanitarni nadzor nad žitaricama, mlinskim proizvodima i prehrambenim proizvodima iz brašna (Priručnik za osoblje pogonskih laboratorija

mlinova. Zagreb 1957, str. 5—12); **M. Martinek-Lj. Milatović:** Kontrola kvalitete tjestenina (Proizvodnja i prerada brašna XIII. Novi Sad 1965, br. 6, str. 4—15)

3) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XVI. Zagreb 1939, str. 193

4) **K. Filić:** Varaždinski muzej. Varaždin 1943, str. 62; **K. Filić:** Varaždinski mesarski ceh. Zapisnici od godine 1589. do uključivo godine 1708. Varaždin 1968, str. 81

5) Od talijanske riječi »Maccheroni« — cannelloni di pasta cotti nell'acqua e poi conditi con càcio e burro o sugo di carne (**G. Garollo**: Piccola enciclopedia Hoepli II. Milano 1917, str. 2746). To je u stvari suho tijesto (tjestenina) u obliku cilindričnih komada, šupljih (makaroni) ili punih (špageti) izrađeno tvornički od pšeničnog brašna s mnogo biljnog ljepila (Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 843; Sveznanje, opšti enciklopediski leksikon. Beograd 1937, str. 1291). O porijeklu naziva postoji više anegdota, a jednu su još 1882. godine objavile i naše novine. Ona glasi: »Neki bogati talijanski plemić ljubio je nada sve dobru kuhinju, a to bogati ljudi smiju. Njegov kuhač nije već znao kako da mu želudcu zadovolji. Napokon dodje mu u glavu, da svomu gospodaru pripravi posve novo jelo. Načini cievi od tiesta, posipa ih najfinijim parmezanskim sirom, polija ih sa sauce au boeuf à la mode i donese gospodaru na stol. Gospodar kuša i njemu se osobito svidja novo jelo: »Cari!« (dragi) reče plemić i uze dalje jesti. »Macari!« (predragi) reče opet za čas i natovari si po treći put makarone na tanjur. Pokušav i to baš entuziazmom gurmana, uze i četvrti put, te kliknu: »Macaroni!« (najdraži) i odatle potiče ime ovomu jelu.« (Pozor XII. Zagreb 1882, br. 10, str. 3) — Vidi i članak: Iz povijesti makarona (Vjesnik Žitokombinata XIII. Zagreb 1975, br. 3/228, str. 8)

6) Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskog okružja od godine 1881-1885. Zagreb 1887, str. 417

7) Pozor XII. Zagreb 1882, br. 244, str. 4, br. 246, str. 5, br. 252, str. 4

8) Ova tvornica radila je na Sušaku od 1870. godine i bila najprije vlasništvo konzorcija Cartesio, Clementi, Bruni (**A. Rački:** Povijest grada Sušaka. Sušak 1929, str. 286—287)

9) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 74-1877, 7-1879, 205-1881, 237-1881, 632-1881; Obrtni registar 40-1877, 6-1879, 125-1881, 334-1881; Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu god. 1864. Zagreb 1864, str. 50—55; **P. Matković:** Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih ... Zagreb 1873, str. 96; Pozor XII. Zagreb 1882, br. 29, str. 4, br. 33, str. 6, br. 34, str. 3, br. 37, str. 4, br. 40, str. 4, br. 43, str. 4, br. 46, str. 4, br. 112, str. 4 (isto br. 115, 118, 121, 124, 129, 131, 134 i 137), br. 244, str. 4, br. 246, str. 5, br. 252, str. 4; XIII. Zagreb 1883, br. 22, str. 6, br. 26, str. 6, br. 37, str. 4, br. 62, str. 4 (isto br. 63, 64, 65 i 68), br. 295, str. 4; XIV. Zagreb 1884, br. 230, str. 3; Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskog okružja od godine 1881—1885. Zagreb 1887, str. 417; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860. Zagreb 1951, str. 172; **M. Despot:** Privreda Hrvatske XVII-XIX. stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 80—81

10) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 374-1876; Obrtni registar 245-1876

11) Sudbeni stol Zagreb br. 24769-gr.R-827-1918 (Sb-43-1918)

12) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 55843-III-1918; Obrtni registar 1918-C-7

13) Zapisnik o konstituirajućoj skupštini od 24. 10. 1918

14) Sudbeni stol Zagreb br. 5286 gr.R-827-1918, br. 13266-gr.R-827-1918

15) Vidi poglavlje: Pokušaji kartelizacije mlinske industrije i stvaranje koncerna

16) Sudbeni stol Zagreb br. 44268-gr.R-827-1918

17) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 20325-III-1919, 6585-III-1922, 53909-III-1925, 99202-III-1926, 61575-III-1930; Obrtni registar 1919-A-136

18) Izvještaji ravnateljstva 1920-1924; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 541; vidi tabele u prilogu

19) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 3067-III-1919, 21448-III-1919, 21382-III-1922, 30785-III-1925, 187773-III-1934; Obrtni registar 1919-C-1, 1931-C-1887

20) Sudbeni stol Zagreb br. 6490-gr-R-208-1922

21) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 50692-III-1930, 187773-III-1934; Obrtni registar 1931-C-1887; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 542—543

22) Sudbeni stol Zagreb br. 24535-gr.R-1378-1920 (Sb-112-1920)

23) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 45406-III-1921; Obrtni registar 1921-C-9

24) Sudbeni stol Zagreb St-11-1923; br. 107506 gr.R-1378-1920

25) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 206486-III/a-1934

26) Zapisnik skupštine gradskog zastupstva od 4. 3. 1922

27) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 206486-III/a-1934, 27550-III/a-1935, 100878-III/a-1935; Obrtni registar 1921-C-9, 1933-III-54

28) HA Zagreb, GNO Zagreb, Povjereništvo za trgovinu i opskrbu br. 49648-VIII-1948; Okružni sud Zagreb br. Fi 2973-33-1924; vidi bilančni pregled 1931-1939 u prilogu

29) Mestna občina Ljubljana štev. 4006-1923

30) Uprava dvora N. V. Kralja Beograd br. 3487 od 12. 11. 1921; **J. Lakatoš:** Industrija Slovenije. Zagreb 1922, str. 102

31) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 69045-III-1928; Obrtni registar 1928-C-7, 1932-III-39; Sudbeni stol Zagreb, Trgovački registar III-486 (br. 66126 gr.R-2758-1928)

32) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb III/27 (izvještaj zagrebačke podružnice Saveza živežarskih radnika); Organizovani radnik IX. Beograd 1928, br. 44 i 45; Borba IV. Zagreb 10. 11. 1928

33) Dva sata u carstvu čokoladnih kolača i keksa (Jutarnji list XXVIII. Zagreb 22. 1. 1939); D. Graovac: Od zanatske radionice do giganta konditorske industrije (Pedeset godina tvornice šokolade, bombona i keksa Kraš. Zagreb 1961, str. 6-9); Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu br. 42407-1941; HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 122245-II/1-1941, 123430-II/1-1941; Sudbeni stol Zagreb br. Fi 818/33-3.—

34) Proizvodnja keksa i vafla 1946-1960 (Pedeset godina tvornice čokolade, bombona i keksa Kraš. Zagreb 1961, str. 14, 25) iznosila je u tonama:

1946 — 750	1951 — 1983	1956 — 2234
1947 — 1368	1952 — 2139	1957 — 2501
1948 — 1294	1953 — 1743	1958 — 2626
1949 — 1042	1954 — 2104	1959 — 2874
1950 — 1248	1955 — 2389	1960 — 3019

35) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 44696-III-1929, 79412-III-1931, 54627-III-1932; Obrtni registar 1931-C-8, 1933-III-33

36) Sudbeni stol Zagreb br. St-1-1934, br. Fi 3768-1933

37) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 58108-III-1934, 199328-III-1934, 61359-III/a-1937, 90715-III/a-1937; Obrtni registar 1934-III-37

38) »Cetina« je bila tada najveća jugoslavenska tvornica tjestenina, koja je na temelju obrtne dozvole Sreskog poglavarstva u Splitu od 30. 12. 1922 (br. 39149-1933, Obrtni registar 1922-218) poslovala u Omišu u vlastitim zgradama i sa strojevima na električni pogon, te zatim svoje sjedište preselila u Split 16. 1. 1923 (protokolirana 8. 3. 1922 Firm. 109 Rg A-II-31). Vlasnici su bili Vlaho Franceschi, Ivan Ganza, te Ana i Mara Radulović.

39) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 5025-III/a-1935, 79039-III/a-1936, 174953-III/a-1940; Obrtni registar 1935-III-3, 1936-I/B-3

40) Ludvig Franz in sinovi, tovarna makaronov v Mariboru je osnovana 1863. godine i radila je kao poduzeće većih razmjera niz godina vrlo uspješno, ali su 1921. godine izgorjeli paromlin i tvornica. Odmah su bili i obnovljeni.

Vlasnici su sada dr. Rudolf Franz i njegove sestre Inge i Blanka Gerhilda (**J. Lakatoš:** Industrija Slovenije. Zagreb 1922, str. 101)

41) Ministarstvo trgovine i industrije Beograd, Industrisko-zanatsko odelenje br. 6350-II-1938; HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 7903-III/a-1936, 108241-III/a--1938, 81670-III/a-1940, 113971-III/a-1940, 174953-III/a-1940, 685-III/a-1941; Obrtni registar 1936-I/B-3, 1938-I/B-3, 1940-I/B-7; GNO Zagreb, Gradska komisija za konfiskaciju br. 42528-K-1945 (Ministarstvo industrije i rudarstva NR Hrvatske br. 936-1947); Sudbeni stol Zagreb br. Fi 311-1938

42) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 77255-III-1933, 77256-III-1933, 166424-III-1933, 30406-III-1934, 109171-XVI-1934, 137699-III/a 1934, 136243-III/a-1936, 195782-III/a 1936, 250485-III/a-1936, 29784-III/a-1937, 86942-III/a-1937, 90715-III/a-1937; Obrtni registar 1933-II-3426; 1937-II-75

43) Podaci Josipa Sirotića (15. 6. 1976); Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 551/5 (Radnička komora Zagreb br. 7642-1939)

44) HA Zagreb, GNO Zagreb, Odjel za privredu br. 11011-V-1954 od 1. 10. 1954

45) Vidi poglavlje: Stvaranje Žitokombinata

46) Dvopek je najprije predstavljao jako ili dva puta pečeni pšenični kruh u obliku pogače od tijesta vrlo malo kvašenog i vrlo prikladan za ishranu vojske i mornara, pa je zato često nazivan **brodski kruh.** Kasnije je pod francuskim nazivom (bisquite) priređivan s dodavanjem bjelančevina i sladora kao čajno pecivo (**I. Zoch:** Hrvatska enciklopedija, priručni rječnik sveobćega znanja II. Osiek 1890, str. 351; Brockhaus' Konversations-Lexikon XVI. Leipzig 1908, str. 1070; Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 132, 329; Sveznanje, opšti enciklopedisti leksikon. Beograd 1937, str. 547)

47) Deutsche Zeitung in Kroatien III. Zagreb 1943, br. 180, str. 8

48) **R. Bićanić:** Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske (Rijeka. Zbornik. Zagreb 1953, str. 153—180)

49) **P. Matković:** Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Zagreb 1873, str. 96; Prvi hrv. primorski paromlin i tvornica tijesta »Art« (**P. Tijan:** Senj. Zagreb 1931, str. 47)

50) Vidi poglavlje: Počeci industrijskog pekarstva

51) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 29829-I-1910; Obrtni registar 1889-E-3

52) Usput recimo još, da su se u prvoj četvrti 20. stoljeća počeli baviti proizvodnjom sušenog tijesta (tjestenine) i pojedini veći mlinovi, a nastalo je i nekoliko tvornica tjestenina i keksa. Tako su osim zagrebačkih i riječkih tvornica u trećem deceniju ovog stoljeća već po tri u Osijeku (Osječki mlin na valjke, Paromlin Union, Paromlin Karolina) i Splitu (Ganza-Cetina, Betica, Vlasta d. d.), po dvije u Novom Sadu (Danubius, Holländer), u Beogradu (Mesarović-Jovanović, M. Lazarević), i u Dubrovniku (M. Seza, P. Orepić), te po jedna u Velikom Bečkereku-Zrenjaninu (Prva banatska fabrika makarona i testa a. d.) i u Varaždinu (Paromlin). Usporedi **M. M. Savić:** Naša industrija i zanati, njene osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost I. Sarajevo 1922, str. 128—130; **A. Stanojlović-M. Damjanović:** Industrija Vojvodine. Zagreb 1924, str. 59—60; **S. Predić** (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 1009—1011)

53) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb Obrtni registar 1895-E-12

54) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 33045-I-1899, 13538-I-1900, 4580-I-1901, 53377--I-1901, 58942-I-1912, 15615-III-1920; Obrtni registar 1899-E-29, 1900-E-25, 1901-E--12, 1919-E-191

55) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 30668-I-1904, 5608-I-1912; Obrtni registar 1900-E-24, 1904-E-12

56) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 53020-III-1918; Obrtni registar 1904-E-11, 1906-E-13

GRADSKA APROVIZACIJA

Već je bilo usputno govora o propisivanju težine i cijena kruhu od strane vladara i lokalnih vlasti. U povijesti su poznati kao najstariji edikti o normiranju cijena kruhu isprave engleskih kraljeva Johna i Henrika III. (assisa panis) iz 13. stoljeća. U našim mediteranskim gradovima nailazimo već od 13. stoljeća također na službeno pregledavanje kakvoće i težine kruha, pa i na obilježavanje pečatom ili znakom nakon izvršenog pregleda. Taj pregled se plaćao, te se iz toga ponegdje razvila krušna potrošarina. Prema gradskom statutu iz 1272. godine u Dubrovniku je vršen nadzor nad prodajom kruha,[1] a od 1312. godine pregled je označivan posebnim znakom (bulla communis).[2] Krušna daća (datium farnorum) postojala je i na otoku Pagu, zatim u Umagu (datio del pan), u Izoli (raggione della pancogolaria), u Kopru (datium panis), u Novigradu (dacio delle pistorie) itd.[3] Ukinute su tek za francuskog vladanja ovim krajevima.[4] U Zagrebu je poznati već više puta spominjani edikt gradskog magistrata iz 1425. godine vrlo strogo normirao uz ostalo i cijene kruhu (40 denara od vagana brašna upotrebljenog za izradu kruha) i perecima (duodecim precellos pro uno nummo seu denario — 12 pereca za jedan denar).[5] Gradski magistrat je normirao cijene kruhu i 1557. godine, pa zatim 1611., 1665. i napose 1672. godine, kada je bijelom kruhu i običnom kruhu (proščak) odredio točnu težinu.[6] Uopće se cijenama i prodajom točne težine gradska uprava bavila kroz sve vrijeme smatrajući to jednim od najvažnijih i životnih pitanja svojih građana, pa je znala biti i vrlo stroga. 26. studenog 1812. godine pronašao je na primjer magistarski tržni nadzornik, da su žemlje (semelle) umjesto 6 lota težile samo 4 i pol lota, pa je zaplijenio svu robu pekaru Franji Hacku, kojega je zatim magistrat predao i sudu, te je bio kažnjen. Upravo zbog tog slučaja magistrat je pooštrio mjere pregledavanja i par dana kasnije (30. studenog) zaplijenio iz istih razloga čak sedmorici zagrebačkih pekara velike količine žemlja i kruha, ukupno 3280 žemlji i 246 libri kruha.[7]

Limitacije cijena za područje Hrvatske i Slavonije određivao je Hrvatski sabor, pa prva poznata limitacija datira iz 1481. godine.[8] Zajednički madžarsko-hrvatski sabor odredio je 1625. godine (Zakonski članak 40—1625), da limitacije cijena donose županijske skupštine.[9] Tako je na primjer zagrebačka županija na svom »spravišću«, održanom 29. travnja 1825. godine izdala slijedeću limitaciju:

»Melje najfineše Mund meli zvane omikce 4 kr.—
Bele melje omikce 3 kr.—
Proste melje omikce 1 kr.—

Žemlja bela dobro pečena mora imati za 1 kr. 14 loti.—
Pekovski kruh beli deto 1 kr. 18 loti.—
Deto černi za 1 kr. 27 loti.—
Filarski kruh beli mora imati za 1 kr. 17 loti.—
Deto napol beli mora imati za 1 kr. 18 loti.—
Deto černi mora imati za 1 kr. 25 loti.—
Vu gorskom procešušu kruha belega za 1 kr. 12 loti.—
Muški kruh černi za 6 kr. beč. vried. (W.W.) mora 5 funta vagati.

Za kruh razumevati se ima: da gledeć na cěnu žitka, takajše kruha velikoća ali povekšati, ali pomenšati se bude mogla.«[10]

Iz toga doba poznate su nam i pekarske tarife za mljevenje pšenice u mlinu. Od 16 funti pšenice u zrnju mlinar je smio uzeti na račun zaslužbe 1/16, a pekaru je morao izručiti 10 funti bijeloga i 3 funte crnoga brašna, te 2 funte posija, odnosno ukupno 15 funti. A ako je pekar tražio, da mu mlinar izruči brašno u zrnju (melju vu zernu), onda je morao od njega primiti za 16 funti pšenice u zrnju 10 funti i 20 lota bijeloga brašna, 3 funte i 28 lota crnog brašna i 2 funte i 4 lota posija.[11]

Limitacija zagrebačke županije donesena 20. veljače 1847. godine s važnošću od 1. ožujka određuje za brašno i pekarske proizvode slijedeće:[12]

1 Holba proste melje — 2 novčića
1 Holba fine melje (Mund-Mehl, Semel-Mehl) — 4 novčića
1 Holba najfinije melje (omikce, Auszugsmehl) — 6 novčića
1 žemlja (od Mund-Mehl) težine 5 loti — 1 krajcar
1 polovica bielog kruha težine 7 loti — 1 krajcar
1 rženi črni kruh (muški) težine 10 loti — 1 krajcar.[13]

Pa i u drugim našim gradovima jednako su vlasti brinule o cijeni kruha i vršile nadzor nad njegovom kakvoćom. U **Ljubljani** je postojala posebna »pekovska poskušnja« (Bäckerproben), o kojoj je sačuvan zapis iz 1579. godine. Postupak je bio slijedeći: Na trgu je kupljen 1 star pšenice (uz cijenu od 2 goldinara i 40 kr.), koja je u mlinu odvagana i težila 139 funti i 14 lota. Od nje je izmljeveno 107 funti i 22 lota brašna, od kojega je napravljeno tijesto težine 155 funti. Zatim su od 117 funti ispečene žemlje (trenta), a od 38 funti hljebovi kruha. Na osnovu toga odredila se cijena kruhu i pecivu. Sličan zapis postoji i iz 1627. godine, a važio je čak do 1751. godine za određivanje cijena.[14] U **Mostaru** je sud u sporazumu sa esnafskim ustabašom određivao cijenu kruha, pa je tako na primjer 1633. godine hljeb od 160 drama prodavan za jednu akču.[15] U **Varaždinu** je važila 1757. godine limitacija varaždinske županije, po kojoj se prodavalo »dobro pečenu pšeničnu žemljičku težine 11 lota za 1 denar, okrugli raženi kruh težine 2 1/4 libre za jedan groš, okrugli crni kruh mješavine brašna od 2 1/2 libre za jedan groš.[16]

U **Celju** je 1711. godine cijena jednom hljebu crnog kruha težine 120 lota bila 5 krajcera.[17] Limitacijom grada **Novog Sada** od 29. ožujka 1779. godine propisane su ove cijene pekarskim proizvodima:[18]

Semmel aus Kornmehl (8 Loth) 1 kr.
Semmel aus Semmelmehl (8 Loth) 1 Denar
Weissbrot aus Kornmehl (2 Pfund) 1 Groschen
Weissbrot aus gewöhnl. Mehl (2 Pfund 20 Loth) 1 Groschen
Butterkipfel aus feinsten Mehl (5 Loth) 1 kr.
Feinster oder Kaisermehl per Centner 5 fl.

Sličnu limitaciju (Marktliste) odredio je i gradski magistrat u **Zemunu** u svibnju 1791. godine:[19]

Eine Kreuzer-Semmel war 6 Loth
Ein Schwarzbrot zu 1 Kreuzer 10 Loth
Ein Weissbrot zu 3 Kreuzer 18 Loth schwer

Ein Zentner Mundmehl kostet 12 Gulden, Semmelmehl kostete 8 Gulden, Brotmehl kostete 5 Gulden, Flachmehl kostete 7 Gulden. Ein Pressburger Metzen Weizen 4 fl 40 kr., Halbfrucht 3 fl 30 kr., Gerste 2 fl 16 kr., Mais in Körnern 2 fl, Hafer 2 fl 16 kr. — 1797. godine ova je limitacija nešto izmijenjena, pa je bila propisana i težina: Ein Kreuzerbrot 2 Pfund und 5 Loth.[20]

Druga pojava posizanja vlasti na tržište je određivanje dopuštenog nabavljanja osnovnih živežnih namirnica, u prvome redu žita i brašna putem žitnih doznaka (krušnih karta). Takove doznake poznavao je još antički Rim.[21] Kod nas su se prvi puta pojavile 1346. godine u Dubrovniku.[22] U Parizu su bile zbog otežane opskrbe grada uslijed oštre zime u upotrebi posebne krušne karte 1795—1799. godine, a ponovno su bile uvedene 1847. godine. Zatim su postojale u Njemačkoj u vrijeme prvog svjetskog rata (1914—1918), te ponovno u vrijeme drugog svjetskog rata (1939—1946).[23] U Zagrebu su prvi puta bile uvedene krušne karte 4. listopada 1915. godine i bile u upotrebi do kraja prvog svjetskog rata. Međutim, nadzor nad prometom živežnih namirnica od tog je vremena bio stalno pooštrivan. Kada je Banska vlast banovine Hrvatske 1940. godine posegla za strogim odredbama u pogledu prometa žitarica i brašna, ubrzo su uslijedile i maksimirane cijene kruhu, da bi u 1941. godini zagrepčani ponovno dobili krušne karte i strogo ograničenu potrošnju brašna i kruha, koji je u toku 1942. godine već bio potpuno određene težine i vrste (bijeli, narodni i vojnički).

Zbog jednakomjerne i kontrolirane raspodjele osnovnih živežnih namirnica, u prvome redu brašna i kruha, već su u davna vremena bila formirana posebna državna tijela. Takovu pojavu susrećemo u povijesti starih Egipćana, o čemu je već bilo govora. Kod njih je, naime, postojala državna organizacija, koja je prikupljala žito u rodnim godinama, da bi

ga dijelila stanovništvu u vrijeme velikih suša i nerodice.[24] To je nesumnjivo prototip državne aprovizacije, koji su više ili manje slijedile i sve gradske aprovizacije kasnijih vremena, posebno Pariza i Berlina. Zagreb je dobio gradsku aprovizaciju 3. studenog 1913. godine, kada je zbog priprema za rat u austrougarskoj monarhiji došlo do poremećaja u snabdijevanju gradskog stanovništva. Ova aprovizacija je ustanovljena na temelju § 54 Zakona o ustrojstvu gradskih općina kao aprovizacioni odbbor gradske skupštine, u koji su bili izabrani zastupnici Ivan Ancel, Miroslav Budicki, Pavao Gašparović, Franjo Guštak, dr. Antun Javand i Mijo Majnarić, kojega je nakon njegove zahvale zamijenio Josip Radković.[25] Zatim je oformljena **gradska aprovizacija** s posebnim osobljem i odmah počela djelovati. Zadatak joj je bio, da regulira i kontrolira cijene robi i živežnim namirnicama na gradskom tržištu. Sa izbijanjem prvog svjetskog rata ona postaje glavna i u stvari jedina ustanova za organizirano snabdjevanje stanovništva uopće, a gradskog stanovništva i sirotinje napose. Kada su, kako je već spomenuto, 4. listopada 1915. godine uvedene krušne karte (brašnene karte), aprovizacija je utvrdila, da je za normalnu ishranu potrebno 25 dkg brašna dnevno po osobi. A pošto je neposredno pred stupanjem na snagu propisa o krušnim kartama 27. do 30. rujna iste godine izvršen popis svih zaliha brašna, zatražilo je gradsko zastupstvo »zabrinuto, da njegovo stanovništvo ne ostane uz postojeće prilike bez brašna, dakle bez kruha...« od zemaljske vlade kao vrhovne upravne oblasti, da ona odredi »za namirenje potrebe pučanstva glavnoga grada mjesečni kontingent brašna sa 95 vagona«.[26] S takvim dobivenim kontingentom gradska aprovizacija je vršila u mogućim granicama jednakomjerno snabdjevanje građana kroz cijelo ratno vrijeme. 1919. godine, kada su se počele pojavljivati špekulacije u takozvanoj slobodnoj trgovini, gradsko zastupstvo je zaključilo, da zamoli zemaljsku vladu, da »izvoli u pitanju opskrbe pučanstva grada Zagreba žitaricama i brašnom poduzeti takove mjere, da ta opskrba bude ne samo potpuno osigurana, već da bude osigurana uz tako niske cijene, koje odgovaraju ekonomskoj snazi pučanstva, kako ovo ne bi pod uplivom slobodne trgovine, koja glede ovih živežnih namirnica postoji, bilo prisiljeno plaćati takove cijene, koje bi nabavu ovog za život najpotrebnijeg živeža moglo otegotiti, odnosno onemogućiti...«[27]

Uloga aprovizacije nije bila važna samo za gradsku aprovizacionu politiku, već se preko nje odvijala i gotovo cjelokupna socijalno-komunalna djelatnost gradske uprave, pa sve do potkraj rata nije bilo prigovora na njezin rad, a gradsko zastupstvo je redom sve godišnje izvještaje o njezinom poslovanju odobravalo bez primjedbi do 1920. godine.[28] Štoviše, gradska aprovizacija je nekim svojim akcijama posebno naglašavala notu potpuno socijalnog poslovanja. Tako je početkom 1918. godine bio

osnovan posebni fond s namjenom, da preko aprovizacije omogući opskrbljivanje osnovnim živežnim namirnicama gotovo po simboličnim cijenama onim najsiromašnjim slojevima građanstva s mjesečnim dohotkom ispod 400 kruna. Tim se fondom u prvo vrijeme koristilo nešto preko 20.000 stanovnika, ali se dosta brzo njihov broj smanjio, jer je većina registriranih osoba uslijed naglog povišenja nadnica izgubila pravo daljnjeg korištenja tim fondom. Upravo to i zarazno djelovanje velikog broja ratnih špekulanata potkraj 1918. godine mijenja iz snuboka poslovanje gradske aprovizacije, koja pomalo napušta socijalni način rada, te se orijentira na čisto trgovačko poslovanje. To je zapaženo već prilikom odbijanja zahtjeva Radničkog vijeća Zagreba u studenom 1918. godine, da se sirotinji hrana prodaje po nižim cijenama nego imućnijim slojevima s time da se razlike u cijeni namire iz diferencijalnog fonda.[29] No funkcioneri gradske aprovizacije više nisu bili zadovoljni s malom ili umjerenom dobiti. Oni su se u trci za brzom zaradom počeli upuštati u kojekakove posredničke poslove, koji sa aprovizacionom namjenom uopće nisu imali nikakove veze. To je očito pokazao slučaj s kupovanjem žigica. Tako je rad aprovizacije prvi puta podvrgao oštroj kritici gradski zastupnik dr. Ivan Juriša već 14. svibnja 1919. godine.[30] Aprovizacija se je potpuno diskretirala, kada se 1920. godine upustila u špekulacije s brašnom u većim razmjerima. U skladištima aprovizacije bilo je početkom te godine 500 vagona brašna (po cijeni od 14 K po 1 kg), s kojim je ona stala manipulirati ne predvidjevši pravovremeno nagli pad cijena žitu i brašnu, koji je uslijedio nakon izvanredno dobre žetve. Afera je procurila u javnost,[31] a ogorčene mase gradskog proleterijata čak su provalile u stan glavnog funkcionera gradske aprovizacije senatora Dane Šarića, koji je utekao i sakrio se.[32] Zbog svega toga Mjesno sindikalno vijeće Zagreba odbilo je svako daljnje sudjelovanje u radu gradske aprovizacije. Isto tako, kada je 1921. godine Dane Šarić podnio izvještaj i predložio bilance aprovizacije za 1919. i 1920. godinu, mada su one od zastupstva bile bez primjedbi prihvaćene, gradski zastupnik dr. Ivan Juriša je decidirano izjavio, da ostaje kod svoje kritike, koju je svojedobno iznio,[33] i to s razloga, što je većina isključila demokratske gradske zastupnike od sudjelovanja u radu aprovizacionog odbora, te »zato otklanja ne samo izvještaj, nego i svaku odgovornost za poslovanje gradske aprovizacije«.[34] Treba naglasiti, da su i ovaj puta izvještaji i bilance aprovizacije bili od zastupstva prihvaćeni bez primjedbi, što upravo začuđuje,[35] jer su razni detalji o nedopustivim poslovima, makinacijama, manipuliranjima i špekulacijama bili svima u gradu već poznati, a uz to su nemalo bili uznemirili cjelokupno stanovništvo, posebno radne slojeve i sirotinju.

Tako je gradska aprovizacija, zaokupljena svojim trgovačkim poslovima pomalo potpuno zanemarila jedan od svojih glavnih zadataka, da naime bude regulator i kontrolor cijena na zagrebačkom tržištu. A to je u krajnjoj liniji i moralo uslijediti nakon povezivanja njezinih funkcionera sa interesima zagrebačkih trgovaca. Ujedno je aprovizacija upadala u sve veću korupciju, koju su stali pratiti ozbiljni gubici i sve dublje zapadanje u dugove. No i opet je bez primjedbi bio odobren izvještaj i bilanca za 1923. godinu, pa bi tako to išlo u nedogled, da nije javnost tražila prekid takvog rabotanja. Tako je uslijedila odluka o njezinoj likvidaciji, koju je donijela gradska skupština 31. ožujka 1924. godine na prijedlog samog aprovizacionog odbora od 21. ožujka iste godine.[36]

Međutim, u javnost su i dalje svakog dana prodirale nove pojedinosti o prljavim poslovima i korumpiranosti njezinih glavnih funkcionera. Zastupnik dr. Ivan Juriša je u ime socijal-demokratske stranke na sjednici gradskog zastupstva 11. listopada 1925. godine najenergičnije zatražio, da se u prvom redu ima utvrditi kako i zašto je moglo nastati toliko visoko dugovanje aprovizacije kod Gradske štedionice u Zagrebu (3,858.600 dinara) usprkos činjenicama, da je aprovizacija bila oslobođena svih poreza, gradskih nameta, pa i uvoznine, a da su istovremeno njezine cijene jedva nešto malo odstupale od dnevnih tržnih cijena u Zagrebu.[37] Ali vrana vrani oči ne kljuje, pa se u interesu i zbog »časti« pojedinih gradskih senatora, koji su u raznim sumnjivim transakcijama sudjelovali sa senatorom Šarićem, sve lijepo zataškalo, te je čak i jedan dio spisa i dokumentacije nestao. Stvarni epilog ove nečasne rabote jedne izrazito socijalne ustanove zato neće nikada biti posve rasvjetljen.[38]

Gradska aprovizacija ponovno se pojavila u Zagrebu 1940/41. godine kao organ Gradskog poglavarstva za poslove oko organizirane prehrane stanovništva i za reguliranje odnosa između potrošača i snabdjevača kruhom i ostalim živežnim namirnicama. No pošto je ona bila zapravo odsjek gradske uprave, a ne posebna ustanova, njezin karakter bio je sasvim suprotan onome kod ranije aprovizacije, koja je bila ne samo samostalna ustanova, nego zapravo privredno poduzeće. Radi zanimljivosti napomenimo jedino, da je gradska aprovizacija detaljno propisala zagrebačkim pekarima, kako se imaju pripremati pojedine vrste kruha.[39] Inače je njezino djelovanje uglavnom bilo usmjereno na održavanje propisa i normiranih cijena, što međutim u ratno vrijeme nije nimalo smetalo cijelom nizu ratnih špekulanata i kapitalista, da izrabljuju bespomoćnu većinu zagrebačkog stanovništva.

Napomene

1) U godinama 1301, 1302. 1319 itd. (**J. Gelcich:** Monumenta Ragusina V. Zagreb 1897, str. 8, 39, 123, 152 itd.)
2) ibid. I. Zagreb 1879, str. 16; **V. Bogišić-C. Jireček:** Liber statutorum Ragusii compositus anno 1272. Zagreb 1904, lib. 2, cap. 21
3) Statuta communitatis Pagi. Venetiis 1637 (Sveuč. knjižnica Zagreb R-2523); **L. Morteani:** Isola ed i suoi statuti (Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria IV. Parenzo 1888, str. 349—412; V. Parenzo 1889, str. 155—222); **B. Benussi:** Lo statuto del comune di Umago (Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria VIII. Parenzo 1892, str. 227—313); **I. Strohal:** Statuti primorskih gradova i općina. Zagreb 1911, str. 114
4) Kraglski Dalmatin — Il regio Dalmata III. Zara 1808, br. 16, str. 123
5) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob, kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 47—50; **Dj. Szabo:** Stari Zagreb, Zagreb 1940, str. 38; **Z. Črnja:** Kulturna historija Hrvatske... Zagreb 1964, str. 186; 1596 godine se je gradski magistrat također bavio cijenama živežnih namirnica, ali ovaj puta nije zahvatio kruh i brašno. E. Laszowski: Cijene robi i živežnim namirnicama u Zagrebu g. 1596 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 103—104)
6) **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 472; **E. Laszowski:** Povijesni spomenici grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. XVII, XXXI, XXXIII, 5, 178, 211
7) »quam semellarum et panis quantitatem prout omni pistori modalitate limitationaliter defixa pinsere ac venui exponere sub poenis articulo 71—1659 incubet«: Fridericus Shnapp 709 semellos et 53 libras pani, Laurentius Grayer 889 semellos et 67 libras pani, Franciscus Hack 533 semellos et 41 libras pani, Antonius Lamerth 445 semellos et 33 libras pani, Casparus Bukovich 176 semellos et 13 libras pani, Franciscus Filipp 176 semellos et 13 libras pani, Michael Vizjak 352 semellos et 26 libras pani (**L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XXI. Zagreb 1975, str. 376)
8) **I. K. Tkalčić:** Povijestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. LXXXIV—LXXXV; **I. K. Tkalčić:** O staroj zagrebačkoj trgovini (Rad JAZU knj. 178. Zagreb 1909, str. 87—114)
9) **Z. Herkov:** Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II. Zagreb 1956, str. 89
10) HA Zagreb, Acta L. R. C. Zagrabiensis br. 1735-1825; **E. Laszowski:** Cijene živežnih namirnica u Zagrebu god. 1825 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 58—59); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 483—484
11) **A. Zeininger:** Misli i tumač. Odlomak folklorističke radnje. Zagreb 1904, str. 46
12) **E. Aron:** Nazori kako se može u Hrvatskoj i Slavoniji promicati blagostanje. Požega 1894, str. 266—267; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 484—485
13) 1 vedro = 20 pinta; 1 pinta = 2 polića; 1 holba = 1/2 polića; 1 funta = 32 lota (= nešto više od 1/2 kg); prema tome 5 loti = 9 dkg, 10 loti = 18 dkg, 7 loti = 12,4 dkg
14) **I. Vrhovec:** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Ljubljana 1886, str. 262—264
15) drama = 3,2 grama; 100 drama = 1 litra; 4 litre = oka, 1 oka = 1,28 kg; akča (aspra, jaspras) je vrsta novca iz tog doba. Vidi kod **H. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463-1878. II. Mostar (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU knj. 35. Zagreb 1951, str. 61—138)
16) Prema tome kruh od 2 1/4 libre = 1 1/4 kg, od 2 1/2 libre = 1 1/2 kg. Usporedi **M. Androić:** Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću (Varaždin u XVIII stoljeću i političko-kameralni studij. Zagreb-Varaždin 1972, str. 15—88)

17) **A. Gubo:** Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart. Graz 1909, str. 256, 294

18) **M. Érdujhelyi:** Geschichte der Stadt Neusatz. Neusatz 1895, str. 170—172

19) **I. Soppron:** Monographie von Semlin und Umgebung. Semlin 1890, str. 419

20) ibid. str. 477

21) **H. Marquardt:** Römische Staatsverwaltung II. Berlin 1858, str. 124

22) Monumenta Ragusina. Libri reformationum I. Zagreb 1879, str. 251

23) Hrvatski pekar IV. Zagreb 1940, br. 48, str. 1

24) **F. Pasković** (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 122—128); **V. I. Avdijev:** Zgodovina starega vzhoda. Ljubljana 1964, str. 160—161

25) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 50123-I/B-1913, 56481-IV-1913, 296-III-1914; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba. god. 1913. Zagreb 1914, str. 120; ... god. 1914. Zagreb 1915, str. 21, 31

26) Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1915. Zagreb 1916, str. 1—10

27) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 33186-X-1919; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. grada Zagreba god. 1919. Zagreb 1920, str. 68 (§ 182)

28) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 9928-X-1917, 4604-X-1918; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1917. Zagreb 1918, str. 4—8 (§ 3); ... god. 1918. Zagreb 1919, str. 4—10 (§ 5)

29) Agramer Tagblatt XXXIII. Zagreb 29. 11. 1918

30) Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1919. Zagreb 1920, str. 44

31) Slom gradske aprovizacije (Nova istina II. Zagreb 18. 6. 1920)

32) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 613-Prs-1920, 6990-Prs-1920

33) Na sjednici zastupstva 29. prosinca 1920 (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 34-Prs-1921; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1920. Zagreb 1921, str. 109)

34) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 5145-X-1921; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1921. Zagreb 1922, str. 48 (§ 38)

35) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 6290-X-1922, 1005-X-1923

36) Odluci su se bezuspješno usprotivili dr. Ivo Politeo i dr. Mijo Radošević (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 424-VII-1924, 777-Prs-1924; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1924. Zagreb 1925, str. II/27)

37) Računi gradske aprovizacije (Riječ XXII. Zagreb 20. 10. 1926)

38) Vidi kod **M. Kolar-Dimitrijević:** Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. Zagreb 1973, str. 144—148

39) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 2842-GA-1941; Hrvatski pekar V. Zagreb 1941, str. 59, str, 3

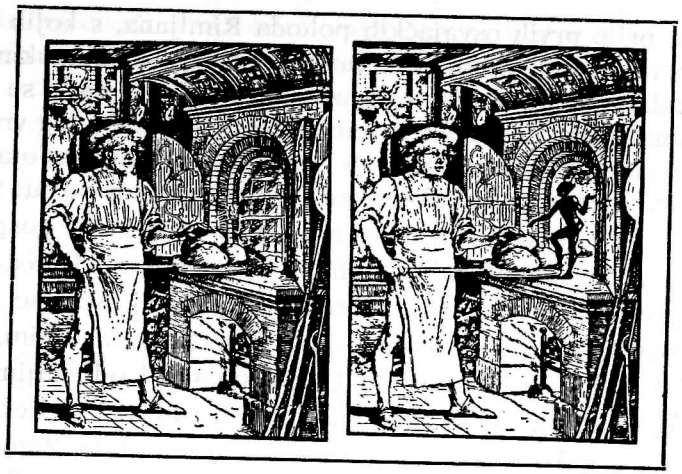

PEKARSKO RADNIŠTVO

1.

Tko je pekarski radnik?

Čovjek, koji znanjem i radom svojih ruku sudjeluje u izradi kruha, odnosno pekarskih proizvoda. Poslije ovako postavljenog pitanja i dobivenog odgovora neminovno se moramo pitati i dalje: A da li je i pekarski majstor-obrtnik radnik? Na to nije moguće jednostavno odgovoriti sa da ili ne. Zato je potrebno osvrnuti se u prošlost.

U antičko doba vladao je sistem, koji je poznavao samo odnos gospodara i roba. Gospodar se nikada nije bavio pekarenjem, a dok je pekarstvo još bilo isključivo domena domaćice, njezin odnos temeljio se na odnosu muža i žene, koji se vrlo često svodi na odnos gospodara prema robu. Već u doba egipatskih faraona, kako nam daju naslutiti slikarije sačuvane u njihovim grobnicama, postojale su pekarske radionice s više radnika-robova na pekarskom poslu, kojima je zapovijedao neki nadzornik. Da li je on bio majstor ili ne, ne može se sa sigurnošću tvrditi kao što nije moguće reći, da li je on bio rob ili je pripadao nekoj drugoj klasi. Njegov odnos prema uposlenima bio je u svakom slučaju odnos, koji se ne razlikuje od odnosa gospodara prema robu. Mogli bismo uzeti gotovo kao sigurno, da on svojim radom nije učestvovao pri izradi kruha, pa prema tome on i nije bio radnik. Za staro rimsko doba znamo nešto više, naročito od pojave prvih pekarskih radionica u Rimu. Rimska žena, dok je još sama vodila domaćinstvo, a to je bilo u ono naj-

starije doba prije prvih osvajačkih pohoda Rimljana, s kojih su u Rim dovedeni prvi robovi i ropkinje, sama se bavila i pekarskim poslom, Nakon dolaska robova, koji su i dovedeni jedino zato, da bi se iskoristila njihova radna snaga, odnosi se iz temelja mijenjaju. Od tog vremena postoji samo relacija: gospodar—rob. S vremenom nastaju raslojavanja kod samih robova uposlenih na jednakom ili zajedničkom poslu. Svojim radom, vještinom i znanjem neki od njih stiču povjerenje gospodara, pa ih on počinje više cijeniti od ostalih. Tako nastaje novi međupoložaj u odnosima gospodara i robova, posrednički položaj, koji se zatim pretvara i u novu klasu robova slobodnjaka (libertina). Međutim, ova klasa još je uvijek radnička, jer oni, mada već smatrani odličnijim i majstorima struke, sami manuelno rade kao i ostali robovi i sudjeluju sa svojim radom, a dakako i znanjem, u procesu proizvodnje. Zato su rimske mlinarsko-pekarske radionice još uvijek radničke obrtne radionice. Iako one već imadu neke značajke manufaktura, jer upravo u tom obrtu nailazimo na prve tehničke strojeve — mlinska postrojenja i pekarske peći, na liniju proizvodnog procesa i na raspodjelu rada, ipak one to još nisu, jer su one zajedničke radničke radionice, u kojima se proizvodnja obavlja više ili manje jednakim radom sviju, pa one predstavljaju cjelinu u smislu međusobnih odnosa. Onim trenutkom, kada se majstor iz te cjeline počinje izdvajati i prestaje vlastitim radom sudjelovati u njezinoj proizvodnji, on prestaje biti radnik i napušta radničku klasu, te postaje vlasnik ili zakupnik, bez obzira na položaj nekadašnjeg roba (libertina), a njegov odnos prema radionici kao cjelini postepeno se pretvara u odnos gospodara prema robu. S propašću rimskog imperija nestaje uglavnom i oblik takovih radionica za dulje vrijeme.

Velike seobe i pustošenja raznih barbarskih plemena potpuno uništavaju tekovine rimske civilizacije i mijenjaju način života u preostalim gradovima i naseljima ranog srednjeg vijeka. Opća pauperizacija dovodi do toga, da se i odnosi vraćaju na svoje početke, pa više ne postoje ni radionice rimskog tipa. Nosioci obrta su pojedinci, manuelni radnici, koji sami obavljaju naučeni obrt i time si privređuju sredstva za život. Obrt se vraća više ili manje u krug obitelji, pa i odnosi ostaju obiteljski. Tako postaje osnovna karakteristika svih srednjovjekovnih obrta — obiteljska zajednica, zajednica u cehu kao nekoj široj obitelji i zajednica u komuni — gradu. Odnose majstora-obrtnika prema svom šegrtu i kasnijem pomoćniku-radniku treba sve do polovine 18. stoljeća posmatrati samo iz tog vidika. Zato se nikako ne smije položaj pomoćnika (kalfa) i šegrta u doba degeneracije cehova i raspadanja njihove organi-

zacije poistovjećivati s njihovim položajem u ranije doba, kada je pomoćni radnik i šegrt bio član majstorove obitelji, s njegovom obitelji živio pod istim krovom skromnog i skučenog doma i sa ostalim članovima obitelji obavljao svoj dio posla, privređivao za tu zajednicu i od te zajednice primao stan, hranu, odjeću, obuću i sve ostalo. S tom zajednicom on je dijelio i dobro i zlo. Njegov odnos tada nije bio odnos radnika prema gospodaru, nego odnos člana obitelji prema stariješini obiteljske zajednice. Upravo takav odnos je glavni uzrok starog cehovskog običaja, da s majstorovom smrti njegov pomoćnik ne napušta njegovu obitelj, već preuzima majstorovo mjesto u obitelji, radionici i cehu, pa se ženi njegovom udovicom i kao glava obitelji nastavlja tradiciju majstorovog obrta. Tako je bilo svugdje u to doba, a tako je bilo i kod nas.

Međutim, već prve pojave kapitalizma u srednjovjekovnoj trgovini počinju nagrizati cehovske organizacije, pa se one počinju odupirati zatvaranjem u vlastiti krug i ograničavaju pristupanje u članstvo ceha. Tada se porađa želja pojedinih obrtnika i cehovskih majstora, da s povećanjem svoje proizvodnje steknu i sami neki kapital. Tako oni, u prvo doba još nesvjesno, kroče za imućnim trgovcima i otvaraju vrata svojih radionica manufakturi. Dakako, sve je to još u vrlo skromnom i početnom obliku. Ali s time je proces uništavanja cehovskog života, pa i obiteljskih odnosa u obrtnim radionicama načet.[1] Cehovi zbog toga postaju problem vladara, države, vlade, lokalnih gradskih uprava i uopće cijelog privrednog života. Zato vladari donose sve češće odredbe o reorganiziranju cehova, ograničuju njihovu samostalnost i podređuju ih magistratskoj kontroli preko posebnih komesara. Posljedica svega toga je osipavanje jačih cehovskih organizacija, izigravanje cehovske discipline od strane imućnijih majstora i njihova zloupotreba ceha u svrhu vlastitog obogaćivanja. Ali, pošto već postoji razlika između samih cehova prema razvrstanju od strane vlasti na policajne i komercijalne obrte, komercijalni obrti i cehovi se osjećaju slobodnijim i u neku ruku privilegiranim, pa se lakše obogaćuju. S druge strane, policajni obrti, a ovamo spadaju i mlinari i pekari, oštro su kontrolirani i ograničavani u slobodi djelatnosti zbog potpuno određenih normi oblika, kvalitete i cijena svojih proizvoda. Već samim tim oni osiromašuju, pa zato upravo majstori tih obrta počinju pronalazati izvore povećanja svojih zarada i s time eksploatirati i svoje pomoćno osoblje na svaki mogući način. Zato cehovi u 19. stoljeću kod nas, a naročito cehovi policajnih obrta, više nemaju ništa zajedničkog s nekadašnjim cehovima izuzev naziv i privilegij ili zastavu za paradne ophode. Tako je bilo u našim zapadnim pokrajinama, ali tako nije bilo tamo, gdje je bio ustaljen esnafski tip obrt-

ničkog udruživanja. Esnafi žive jednakim životom, jer u njih ne prodire ni manufaktura ni trgovački kapital, pa ih jednako i s jednakim tendencijama esnafskog shvaćanja nalazimo u tim krajevima još i u 20. stoljeću. Štoviše, dok se u zapadnim krajevima cehovi raspadaju i već su u polovici 19. stoljeća u odumiranju, u istočnim krajevima esnafi se neznatno reorganiziraju i neprestano niču novi. Tragove toga vidimo još i danas.

Pekarski radnik bio je uvijek, kako u najstarije doba, tako sve do današnjih dana, već po naravi svoga posla u izuzetno težem položaju od radnika sviju struka sa izuzetkom rudara pod zemljom. Njegov život i rad bio je usko vezan uz pekarsku peć, koja je nemilosrdno isijavala svoju vrućinu i žarila njegov oznojen obraz. Da bi drugi mogli sa osvitom dana imati svježi kruh, on je bio prisiljen raditi noću, a spavati danju i nedovoljno. Već je samim tim on bio isključen iz javnog života svoje okoline, jer se taj život odvijao i bujao danju, kada je on morao spavati, da bi mogao nastaviti svoj posao noću. Narav posla prisiljavala ga je, da cijelo svoje radno vrijeme provodi stojeći uz jednolike pokrete, da se neprestano kreće samo između vatre i vode. S još vlažnim rukama on mora otvarati peć i ložiti je, a brašnena prašina i visoka temperatura radionice otežavaju mu normalno disanje i istovremeno stvaraju potrebu gašenja žeđi. Sve to jednako utječe i na njegovu ishranu, koja baš iz tih razloga postaje neredovita i nedostatna. Dugo stajanje i ograničeno kretanje stvaraju zamor i potrebu za mirovanjem i ležanjem, a to će mu biti moguće tek u postelji. Pa dok je on u staro cehovsko doba uza sav svoj teški posao imao ipak i obiteljski krug, i dovoljan odmor, i pristojan stan, i dobru hranu uz daleko manje napornog radnog vremena, on svega toga već početkom 19. stoljeća nema, jer njegov položaj više nije položaj jednakopravnog člana majstorove obitelji, nego položaj najamnog radnika, čiji rad nastoji majstor što bolje i svestranije iskoristiti, da bi došao do veće zarade i poboljšao svoj vlastiti položaj, koji također nije bio ružičast. Pekarski pomoćnik više nema izgleda, da se u dogledno vrijeme osamostali, on osiromašuje, jer iz nadnice sada mora plaćati stan i hranu, mora o svom trošku nabavljati odjeću i obuću, koja se uslijed naravi njegovog posla još i brzo troši itd. Jednom riječi, pekarski pomoćnik je kod nas već od početka 19. stoljeća potpuno proletarizirani najamni radnik bez ikakvog imutka i prepušten samome sebi.

2.

Zato nas ne začuđuje, da upravo u redovima pekarskih pomoćnika nastaju gibanja i pokreti za kakvotakvo poboljšanje života. Već nakon francuske revolucije (1789) i naročito u vrijeme francusko-austrijskog

ratovanja i francuske okupacije naših krajeva, naši pekarski pomoćnici upoznavaju se sa stanjem pekarskih radnika u drugim zemljama, oni s njima uspostavljaju veze, izmijenjuju iskustva u struci, dogovaraju se i dopisuju, te međusobno obavještavaju o mogućnostima rada i zaposlenja kod pojedinih majstora. Ne smije se zaboraviti, da su međusobni kontakti među pekarskim pomoćnicima Zagreba i gradova u provinciji, naročito centara pojedinih generalata Vojne krajine, bili ne samo uobičajeni, nego vrlo živi. To osobito vrijedi za godine nakon 1763., kada su civilne i vojne vlasti nastojale što više obrtnika naseliti na svome području, a pekari su bili posebno traženi. Pomoćnici su zato kontaktirali međusobno se obavještavajući o prilikama i uvjetima rada, a posebno ih je zanimalo kakvi su izgledi za otvaranje samostalnog obrta. U drugoj polovini 18. stoljeća dobivali su osim toga pojedini generalati cehovske privilegije za svoja područja, tako 1767. godine karlovački, 1768. godine slavonski, 1771. godine varaždinski, 1774. godine banski, pa zatim 1794. godine i Banatska vojna granica. A svi ti cehovi su bili zajednički za sve obrte, obuhvaćali su cijelo područje i imali svoje filijale u svim gradovima i štabskim centrima. Zato je neminovno moralo postojati međusobno kontaktiranje među filijalama i među majstorima, ali i među pomoćnicima, koje su, doduše, kontrolirali cehovski majstori na razne načine. To su vršili po uobičajenoj tradiciji preko obaveznog posvjedočenja (Kundschaft) o boravku na radu kod nekog majstora u vrijeme »vandranja«, preko prisiljavanja na konačenje u »herbergima« uz iskazivanje dozvole boravka, putem prisile pregovaranja o uposlenju posredstvom cehovskih majstora itd. Zato su u početku sami majstori omogućavali, pa i podupirali formiranje posebnih pomoćničkih (djetičkih) bratovština unutar cehova postavljajući im svoga dekana i vjerujući, da će moći te njihove udruge još bolje nadzirati. No ubrzo su uvidjeli, da im kontrola izmiče i da upravo postaje nemoguća. Zato traže pomoć vlasti i vladara, da bi očuvali svoje pozicije u cehu. Istovremeno i vlasti budno kontroliraju pomoćnike, a pojedine čak i policijski prate na njihovim putovanjima, o čemu govori dosta dokumenata iz tog doba. A baš su pekarski pomoćnici bili oni, koji su počeli stvarati nove »maršrute« svojih »vandranja«. Dok su prije ta putovanja išla gotovo isključivo ustaljenim putevima do pojedinih većih gradova habsburške monarhije, sada nailazimo na posve nove pravce. Tako Zagreb — Varaždin — Celje — Graz — Linz — Celovec — Zagreb, Zagreb — Rijeka — Trst — Innsbruck — Salzburg — Graz — Zagreb, Zagreb — Maribor — Graz — Beč — Prag — Budimpešta — Zagreb, Zagreb — Ljubljana — München — Paris — Bruxelles i natrag, Zagreb — Ljubljana — Trst — Milano —Genova — Marseilles — Lyon i natrag, Zagreb — Budimpešta — Bra-

tislava — Prag — Beč — Zagreb itd. A ti itinerari već sami po sebi dovoljno kazuju.

Na putovanjima se štošta naučilo u struci, ali i upoznalo druge odnose, druga gledanja na svijet, druga politička, kulturna i ekonomska gibanja, pa i razvijanje novih stavova prema industrijalizaciji pojedinih zemalja i početne faze suprostavljanja i organiziranja izrabljivane najamničke radne snage. Zato postaje ne samo cehovima, nego i vlastima, naročito opasno svako sastajanje, dogovaranje, udruživanje i organiziranje upravo tih obrtničkih pomoćnika. A da je sve to bilo doista tako i da su postojale već i pritajene pomoćničke organizacije, najbolji je dokaz bez obzira na korake lokalnih i policijskih vlasti, činjenica, da je novi cehovski red cara Franje I. iz 1813. godine posvetio neobično mnogo teksta baš zabrani pomoćničkih organizacija, koje su nastajale kao logična i nužna posljedica klasnih borbi između majstora i pomoćnika. Na taj je način jedino moguće objasniti stavove i oštrinu predviđenih kazni za svako udruživanje obrtničkih pomoćnika. Tako se cehovima zabranjuju pomoćničke bratovštine (Bruderschaften), a ako postoje, cehovi im moraju oduzeti pečate. Iz samog teksta proizlazi kao opće poznata činjenica postojanje tih organizacija, jer se inače ne bi zabranjivale. Nadalje se zabranjuju sastanci pomoćnika (djetića), njihova tajna pravila i posebne »ladice« (fondovi i blagajne), a njihov novac namijenjen pomaganju pomoćnika imadu čuvati majstori ili ceh u svojoj škrinji odvojeno. Posebno se nekoliko puta naglašava absolutna poslušnost pomoćnika, koji u svemu moraju zastupati jedino interese svojih majstora (§ 18 - 20). No najvažniji i najoštriji je § 30 tog cehovskog reda, pa ga prenosimo doslovno:

»Kaksegoder, od meštrov ono misliti nemre, da bi se ovi (pozabeći se na pokornost i podložnost, koju kakti varaščani i purgari jesu dužni iskazati) podstupili kakvemgoder načinom svojemih starešinih suprotiviti, buduć da i onako svako poglavarstvo zadovolne načine imade prevzetno podztupljenje spokoriti, tak se i dětići, koteri bi se pod kakvumgoder izlikom dogovorili (qui sub qualiumque praetextu aconspirassent) vsako delo zapustiti doklamse njihovem prošnjam nebi zadovolilo, ili morebiti bi se vu jate i jeden kup zhajali, meštrom grozili, i druga ovom spodobna postupili včiniti gledeći na velikoću pogreške budu vu tamnicu zapreli, vu Zuchthaus poslali, telovnum kaštigum zpokorili, i akbi težina pregreške potrebuvala, z smertjum zkončali. Ovoj istoj kaštigi budu njihovi pomoćniki i nasledniki podložni.«[2]

Nakon tako stroge zabrane pomoćničke bratovštine su djelovale samo u tajnosti. Tako je i pekarska pomoćnička udruga, a koja je prema raznim indicijama, postojala u Zagrebu, postala ilegalno strukovno udruženje i uščuvala svoj kontinuitet sve do 30. travnja 1873. godine, kada korporativno pristupa kao zajednica cehovskih majstora i pomoćnika u novoosnovano Obrtničko-radničko društvo u Zagrebu. Činjenica, da je to bila kadra na taj način učiniti, najbolje potvrđuje njezino dugogodišnje postojanje i čvrstoću njezine unutrašnje klasne organizacije. Zato početke pekarskog radničkog udruživanja i prve pokrete pekarskog radništva treba tražiti barem u prvim decenijima 19. stoljeća, ako ne i prije. Isto tako i Privremeni naputak o uredjenju tèrgovačkih i obèrtnih poslovah u Krunovini Hèrvatskoj i Slavoniji[3] dopušta postojanje pomoćničkih (djetičkih) organizacija — dakle su one doista i postojale — ali pod kontrolom cehmeštra, a ceh kao zajednica ima djelovati pod kontrolom komesara. Na ilegalno postojanje tih organizacija ukazuje i Naputak za obavljanje službe zemaljskog stražarstva (gens d'armerie) »iz 1850. godine, kojim se posebno skreće najveća pažnja na pomoćničke »herberge«.[4]

Zagrebački pekarski pomoćnici imali su svoje sastajalište i sklonište (»herberg«) dokumentirano barem od 1826. godine na Harmici (današnji Trg Republike) i zatim u staroj gradskoj pivovari (današnja Gajeva ulica). U neposrednoj blizini ovih lokacija u to se vrijeme nalazio i najveći broj zagrebačkih pekarna. Tu su se održavali i svi sastanci pekarskih pomoćnika, pa i obrtnika, ali ne samo ovdje, jer je ta lokacija bila vrlo pogodna za kontrolu od strane vlasti. Tako su neki sastanci održavani i podalje od centra, na primjer na lokaciji Nad lipom ili kod Maksimira, a posve sigurno i u pojedinim pekarskim radionicama. Udruživanje zagrebačkih pekarskih pomoćnika porađalo se tamo od zadnjih decenija 18. stoljeća, ali prije donošenja cehovskog reda iz 1813. godine ono još nije imalo svjesno klasni i borbeni karakter. Taj nastaje uporedo s nacionalnim preporodnim gibanjem u Hrvatskoj i u Zagrebu. Sve do 1848. godine prilike u Hrvatskoj, privredno još nerazvijenoj zemlji i pritisnutoj kolonijalnom politikom Austrije (ne samo prema njoj, nego i prema Madžarskoj) ne dopuštaju razvoj obrta u manufakturnom smjeru, a o nekoj industriji se još uopće ne može govoriti. Zato se i interesi pekarskih pomoćnika u to doba mnogo ne razlikuju od interesa njihovih majstora. Oni još uvijek rade zajedno, vrlo često još i žive zajedno, a zajednički interes je jednih i drugih osiguranje stalne zarade, dakle posla. Ne postoji ni velika konkurencija na tržištu pekarskih proizvoda, a proizvodnja zagrebačkih pekarna kreće se uglavnom oko stalnih potrošača. Zato je i broj pekarskih pomoćnika u Zagrebu vrlo malen u odnosu na broj pomoćnika u ostalim obrtima.

1782. godine na četiri pekarska obrtnika na Gradecu zabilježeno je 9 pomoćnih radnika (ali su u taj broj posve sigurno bili uključeni i še-

grti i majstorove sluge). Prema statističkim podacima u literaturi navodi se, da je 1857. godine bilo 14 pekara i 45 pomoćnih radnika,[5] ali nije jasno, kako je moguće, da prema službenom obrtnom registru 1860-1869. godine samo 5 pekarskih obrtnika ima po jednog pomoćnika, a dvojica još i po jednog šegrta.[6] Na temelju arhivske dokumentacije proizlazi, da je u razdoblju 1840 — 1863 u Zagrebu stvarno bilo 10 pekara i da su od njih samo petorica imala pomoćnike ili šegrte (dakle na 10 obrtnika 5 pomoćnika i 2 šegrta), jer su prema upisu u službenom registru svi ostali radili sami. Ako k njima pribrojimo još i dva pekara slastica i jednu proizvodnju tjestenine, kod kojih ne raspolažemo s podacima o pomoćnom osoblju, pa neka je svaki slastičar imao po jednog pomoćnika (što nije vjerojatno), a proizvodnja tjestenine 1 — 2 pomoćnika (jer je radila sa ženskom radnom snagom), to još uvijek nije moguće razjasniti otkuda tako visoka brojka pomoćnika (45).[7] Realno proizlazi iz dokumenata, da se broj pekarskih pomoćnika kroz 19. stoljeće do sedamdesetih godina kretao u prosjeku 8 — 15, a broj šegrta morao je biti znatno manji (5 — 10). Na pravilnost takvog zaključka ukazuju i brojke, koje su od 1886. godine fiksne, jer ih objavljuje svake godine sama gradska uprava.[8]

Tek od petog decenija, a tada su kod nas već cehovi na izdisaju, potiče cehovske majstore proširena robna proizvodnja na postepeni prelaz u kapitalističku proširenu reprodukciju povećavanjem broja pomoćnog osoblja i pojačanom eksploatacijom njihovog rada. Zato oni siromašniji majstori, a među ove spadaju i gotovo svi zagrebački pekarski obrtnici toga vremena, prebacuju teret međusobne konkurentske borbe na leđa svog pomoćnog osoblja, dok oni veći i imućniji nastoje slijediti zakašnjelu pojavu manufakture i već nastupajuće industrijalizacije modernizirajem svojih pekarna. To im omogućuje veću i ekonomičniju proizvodnju i dakako eksploataciju brojnije radne snage. Tako se dešava u zagrebačkom pekarstvu upravo potpuno obrnuti proces, pa se oni skromniji pekarski obrtnici ponašaju daleko više kao izrabljivači radničke klase, nego oni drugi, koji se sa svojim postrojenjima i brojnijim radništvom nastoje prikazati dobrim i naprednim poslodavcima, mada već većina njih uopće ne sudjeluje u proizvodnom procesu svoje nove modernizirane radionice, pa prema tome više i ne pripada radničkoj klasi, a što se za one siromašnije obrtnike ne bi nikako moglo reći. Oni, naime, još uvijek jednako rade sa svojim pomoćnim osobljem, te su prema tome još uvijek i pekarski radnici.

U takvim prilikama pekarski radnici (pomoćnici, šegrti i pomoćno osoblje), među koje su već prodrle i ideje revolucionarnih kretanja zapadne i srednje Evrope, doživljavaju razočaranja u revolucionarnim go-

dinama 1848. i 1849.,[9] od kojih su svi mnogo očekivali, te proživljavaju teror Bachovog apsolutizma, da se onda odjednoć nađu i pred potpunim raspadom cehovskog sistema. Zato se oni drže na okupu u svojoj ilegalnoj pekarskoj udrugi i oko svog »herberga«. Tako ona prerasta u njihovo klasno udruženje, ali se povremeno i osipava, jer pojedinci pokušavaju izvući iz carskog patenta od 20. prosinca 1859. godine, kojim je bila proklamirana potpuna sloboda obrta, poneku korist i za sebe. Kako više nema ograničenja obrta ni po vrsti, ni po mjestu, ni po majstorskim ispitima, oni prihvaćaju pruženi princip slobode rada, kojim se njihovi odnosi sada utvrđuju ugovorom između poslodavca i radnika o cijeni njegovog rada kao što je poslodavcu obrtniku prepušteno, da određuje cijenu svojim proizvodima.[10] Tako se pojedinci osmjeljuju i započinju samostalni pekarski obrt, koji redovito završava neuspjehom i još većim njihovim osiromašivanjem.

3.

U to vrijeme među pekarske radnike u Zagrebu dopiru i ideje razbuktalog zadružnog radničkog pokreta Engleske, Francuske, Njemačke i oni ih sa oduševljenjem prihvaćaju pokušavajući već šezdesetih godina 19. stoljeća udružiti svoje snage. Oni poduzimlju nekoliko uzastopnih neuspjelih akcija za stvaranje jedne svoje radničke pekarske proizvodne zadruge. S jedne strane njihovo je ekonomsko stanje bijedno, pa nisu u mogućnosti skupiti početna sredstva, a s druge strane oni nisu ni jedinstveni u pogledu budućeg oblika i poslovanja te njihove zadruge, jer ih još uvijek sputavaju stara cehovsko-obrtnička shvaćanja o poslovanju jedne zadruge, koju poistovjećuju sa obrtničkim poduzećem i u njoj vide samo izvor dobre zarade. Istodobno se pojačavaju i njihove veze sa socijal-demokratima, čija propaganda iz susjedne Austrije prodire i do njih, ali su ipak mnogo oprezniji od svojih drugova u Karlovcu, koji su se otvoreno sukobili s vojskom 11. siječnja 1869. godine, a da time nisu ništa postigli. Neuspjeh je doživio i štrajk stolarskih pomoćnika u Zagrebu (25. travnja do 5. svibnja 1871. godine),[11] koji su pekarski radnici potpomogli i hranili štrajkaše. Zato oni svoj rad usmjeruju sve više na stvaranje jače i homogenije udruge, koja je toliko bila ojačala, da su nakon potpunog i definitivnog dokidanja cehova 1872. godine odmah prihvatili akciju za osnivanje obrtničko-radničkog društva. Kada je ono nakon više neuspjelih pokušaja u toku 1869. i narednih godina ipak bilo osnovano 1. rujna 1872. godine i dobilo potvrdu pravila 10. siječnja 1873. godine, pekarski pomoćnici su već 30. travnja 1873. godine korporativno pristupili u to društvo, i to kao cijela pekarska cehovska zajednica.[12] To je bio nesumnjivo veliki uspjeh udruge pekarskih pomoćnika, koji su

uspjeli zagrebački pekarski ceh potpuno ovladati i nagovoriti i same pekarske majstore, da se s njima priključe novoosnovanom društvu. Njihova zajednica ostala je na okupu i u novome društvu, a svojim daljnjim djelovanjem je potvrdila, da je možemo s pravom smatrati i dalje ilegalnom pekarskom sindikalnom organizacijom. Pekarski radnici solidarno nastupaju u svim radničkim akcijama i akcijama tog društva, oni sudjeluju na svim skupovima, proslavama i zabavama, ali ujedno održavaju još i dalje svoje veze sa austrijskim socijal-demokratama, naročito sa organizacijom u Beču. Oni u razdoblju 1886 — 1889 održavaju niz svojih pekarskih sastanaka i skupova, a njihovu ilegalnu organizaciju vodi Josip Hrenović s Josipom Bedenikovićem i Vjekoslavom Holičekom,[13] Aktivni su i neki drugi pekarski radnici poznati poimenično kao Hajšek, Habrinec, Kveštek, Sandri. Iz Beča povremeno dolazi i Stjepan Haberman, koga su očekivali i za prvomajsku proslavu 1890. godine. Oni su već dulje vremena pripremali i jedan kolektivni ugovor s pekarskim obrtnicima, pa su pokušavali od pojedinih obrtnika ispitati kako bi ga oni primili. Tako su ovi saznali, da se sprema pokret pekarskh pomoćnika i da oni kane 18. svibnja održati svoju skupštinu. Zbog toga su se obrtnici požurili i dan prije održali svoj sastanak, na kojemu su formirali komitet od šest članova (Janko Blažeković, Ivan Draganec, Artur Vilim Guthard, Andro Majcen, Vjekoslav Wieland, Benjamin Zeininger).[14] Na skupštini idućeg dana (18. svibnja) bilo je prisutno oko stotinu pekarskih pomoćnika, a došao je i izaslanik Gradskog poglavarstva. Nakon što je bilo izabrano predsjedništvo (Josip Bedeniković, Josip Hrenović, Ivan Sandri) održao je izabrani predsjednik Josip Hrenović dulji govor, u kojemu je iznio osnovne značajke pokreta pekarskog radništva, koje se udružuje radi poboljšanja nesnosnih prilika, u kojima živi i radi. Naglasio je, da pokret nije usmjeren direktno protiv poslodavaca, nego zato, da sporazumno s njima poradi na tome, da se otkloni sve što je štetno za radnike i njihove odnose s poslodavcima. Zatim je iznio pritužbe glede čistoće, stanovanja, hrane, predugog radnog vremena (16 — 18 sati) i preniskih nadnica. Donesena je rezolucija i izabran radnički komitet, koji će predstavljati sve pekarske radnike pred obrtnicima (Ivan Habrinec, Lacko Haišek, Vjekoslav Holiček, Josip Hrenović, Franjo Kveštek, Ivan Sandri).[15] Tako su sada postojala dva komiteta, svaki s po šest članova. Jedan je predstavljao pekarske obrtnike i bio mu je predsjednik Benjamin Zeininger, a drugi je zastupao pekarske radnike i bio mu je predsjednik Josip Hrenović. Radnički komitet je izradio prijedlog kolektivnog ugovora i uručio ga 20. svibnja komitetu obrtnika uz zahtjev, da se na nj odgovori do 28. svibnja. Predloženi kolektivni ugovor sadržavao je ove točke:

1) 13-satna radnja uz dva sata odmora.

2) Svakom pomoćniku ima se poboljšati plaća za jednu forintu nedjeljno.

3) Svakom pomoćniku davati za hranu 80 nč. na dan i 1 kg svježeg kruha dnevno.

4) Udobne prostorije za spavanje.

5) Prvi radnik (Helfer) bira si sam podčinjeno osoblje i mješara (Mischer), a isto tako mišer helfera (kad se mjesto toga isprazni) i ostale po običaju.

6) Pristojno postupanje s radnicima i poštivanje radnikove ličnosti.

7) Odstranjenje »gajšica« i sluga iz pekarskih radionica, koji rade na mjestima pekarskih pomoćnika.

8) U radionicama, gdje se radi 18 i 19 sati dnevno, mora se povisiti broj radnika, da bi se moglo umanjiti radno vrijeme.

9) Na 3 pomoćnika smije se držati samo jedan šegrt.

10) Onim pekarskim obrtnicima, koji nisu izučili pekarski zanat, treba zabraniti držanje šegrta.

11) Na Božić i Uskrs rad miruje 24 sata. Na ostale blagdane (velike) miruje posao od 9 sati ujutro do 9 sati uvečer.

12) Raznošenje peciva po pekarskim pomoćnicima ima se uračunati u radno vrijeme. Pekarski pomoćnik ne smije se ni noću ni danju držati na radu dulje od 13 sati, uz odmor od 2 sata (efektivan rad 11 sati).

13) Kod pečenja domaćeg kruha, što ga stranke donose u pekarnu, helfer se posebno nagrađuje po komadu sa 1 novčićem.

14) Mišer se za pražnjenje i čišćenje vreća nagrađuje za 5 novč. po vreći.

15) Posebne spavaonice za pomoćnike, posebne za šegrte i sluge.

16) Pekarski se pomoćnik ne smije koristiti za težačke poslove, kao n.pr. za ribanje podova, škafova i klupa.

17) Uređivanje i čišćenje spavaćih soba ne spada na pomoćnike.[16]

Kako je komitet pekarskih obrtnika odgovorio negativno na sve glavne zahtjeve pekarskih radnika, koji su se odnosili na skraćenje radnog vremena, povišenje plaća i hranu u novcu, to je 71 pekarski radnik 28. svibnja stupio u štrajk, pošto im je na sastanku saopćio Josip Bedeniković negativni odgovor pekarskih obrtnika. Prisutni izaslanik Gradskog poglavarstva pokušao je odgoditi štrajk navodeći, da se on mora u smislu Obrtnog zakona prije javno objaviti. Pošto je sastavljen štrajkaški odbor (Stjepan Jurčec, Daniel Knežević, Ivan Krsnik, Ivan Strniša, Kar-

lo Schwarz, Matija Zupanc) formirala se povorka, pa se zatim uputila kroz grad prema Maksimiru, te je s time štrajk započeo.[17] Pregovaranja narednih dana nisu uspjela, a majstori su tražili povratak pekarskih pomoćnika na posao i zaprijetili, da će dopremiti novu radnu snagu, koju su već bili zatražili iz Graza, Beča i Budimpešte. I vojno zapovjedništvo im je odstupilo dva pekara.[18] Radnički komitet je već nakon trećeg dana štrajka uvidio, da su izgledi u uspjeh slabi, jer radnici nemaju nikoga, tko bi ih podržao, a njihova organizacija sa svojim ilegalnim statusom je nemoćna, zbog čega pojedini radnici već gube vjeru u bilo kakav uspjeh. Kada je 4. lipnja pet radnika prekinulo štrajk i otišlo na posao, počelo je i osipavanje redova, jer ni podrška ostalog radništva nije bila znatna. Tako se dogodilo, da je štrajkaški pregovarački odbor na svoju ruku i bez znanja radničkog komiteta predložio poslodavcima kapitulaciju. Radi toga je 5. lipnja štrajk zaključen bez ikakovih rezultata, iako je dio pekarskih pomoćnika pokušao još nekoliko dana nastaviti sa štrajkom.[19]

Mada se ovim štrajkom nije ništa od zahtjevanih točaka izborilo, on je ipak imao snažan odjek među radnicima i među građanstvom. Potkraj lipnja, vjerojatno ponukani neuspjelim štrajkom, u Zagreb dolaze iz Beča socijalisti Stjepan Haberman i Miroslav Spitzer, obojica pekarski pomoćnici, koji su od ranije pripadali bečkoj partijskoj organizaciji socijal-demokratske stranke. Oni su vrlo brzo uspjeli suzbiti val malodušnosti, koji je zahvatio zagrebačke pekarske radnike zbog neuspjele akcije sa štrajkom, pa su koristeći zakonske mogućnosti počeli održavati sastanke i skupove u toku cijele 1890. godine. Oni su s radničkim komitetom, izabranim još prije štrajka, svoju djelatnost posebno usmjerili na dogovore s kolebljivcima i pripreme za veliku javnu skupštinu pekarskih radnika. Istovremeno je tekla i obnovljena akcija za osnivanje radničke konzumno-produktivne zadruge, kojom su rukovodili Josip Hrenović i Vjekoslav Holiček. U akciju su se uključili još neki pojedinci kao Nikola Basar, Luka Čorko, Marko Frdas, Franjo Kveštek, Albin Jezerinac, Vasilj Jovanović, Antun Lokan, Ivan Sandri i Matija Zupanc. Kruna sve aktivnosti bila je javna skupština održana 7. travnja 1891. godine u Medulićevoj 8 sa slijedećim dnevnim redom: 1) O pridruženju zanatlijskom bolničkom podupirajućem društvu; 2) O položaju i poboljšanju pekarskih pomoćnika i o sniženju radnog vremena; 3) O normiranju plaće i obskrbe istih; 4) Pitanje o šegrtih i naobrazbe istih; 5) Nedjeljni mir i slavljenje 1. maja. Skupština je protekla u najboljem redu, a prema izvještaju policijskog komesara, koji joj je prisustvovao, doneseni su ovi zaključci:

1) da se svi pekarski kalfe priključe zanatlijskom društvu, bolničkom odjelu;

2) da se snizi 18-satna radnja i da se zastava oduzme od Zeiningera (to je zastava nekadanjeg pekarskog ceha);

3) da se stan i hrana izvan kuće gospodara zahtjeva, a za to plaća na 8, 12, 14 for. tjedno povisi i 1 novčić za pečenje stranog peciva poveća;

4) da se glede šegrtah načini red, da se nebude držalo više šegrtah nego li kalfah;

5) da se navede nedeljni mir i da se 1. svibanj kao praznik uvede, i

6) izabran je odbor od Stjepana Habermana, Franje Kvešteka, Luke Čorka, Ivana Sandri, Antuna Lokana i Nikole Pilarića.[20]

Novo izabrani odbor uz Miroslava Spitzera, Josipa Hrenovića i Vjekoslava Holičeka predstavljao je u stvari pripremni odbor za osnivanje legalnog sindikata pekarskih radnika, te je u toku 1891. i 1892. godine organizirao niz javnih sastanaka i zborova,[21] ali najviše vremena i truda utrošeno je u izradu pravila budućeg sindikata i za pripremu velike skupštine pekarskih radnika 10. srpnja 1892. godine. Pravila su bila zatim prihvaćena na skupštini 6. listopada iste godine i bila odaslana zemaljskoj vladi na odobrenje. Te su godine skupljani i prilozi za pekarske radnike u Beču prilikom njihovog štrajka.[22] Ali pravila nisu bila potvrđena od vlade, pa je 23. veljače 1893. godine održana opet skupština, na kojoj su najprije govorili Stjepan Haberman i Miroslav Spitzer o potrebi organiziranja pekarskih radnika, a zatim je skupština bila obavještena o negativnom odgovoru zemaljske vlade, pa je pročitana nova varijanta pravila, što je skupština odobrila.[23] U pravilu je navedena svrha strukovnog udruženja pekarskih radnika kao »duševna i strukovna naobrazba radnika, zaštita i unapredjenje stručnih interesa članova, besplatna pravna zaštita kod nesuglasica izmedju radnika i poslodavaca, potpora pekarskim radnicima, koji putuju i potpora besposlenim članovima«.[24]

4.

S time je stvarno bila ustanovljena **prva prava sindikalna organizacija** kod nas bez obzira, što joj pravila od strane vlasti nisu bila potvrđena. Na ovoj skupštini izabran je i zatim oformljen i prvi kompletni odbor sindikalne organizacije:

Predsjednik Stjepan Haberman, zamjenik Janko Kaurić.

Tajnici Franjo Kveštek i Nikola Gazdić.

Blagajnici Janko Ciglenečki i Nikola Antunović.

Odbor: Vilim Boček, Franjo Dušković, Slavko Grbić, Vasilj Jovanović, Leopold Kovačić, Nikola Trdek.

Kontrolori: Josip Jemeršić, Gjuro Mačefat.

Revizori: Josip Bedeniković, Petar Milković, Ivan Rožman.

Odbor je bio vrlo aktivan, pa je već 15. ožujka iste godine održana slijedeća skupština, na kojoj se raspravljalo i o stavu zemaljske vlade prema pekarskom radništvu, te je odlučeno, da joj se odašalje predstav-

ka sa obrazloženjem stvarnog teškog položaja pekarskih radnika, naročito u pogledu neograničenog radnog vremena, koje često traje 18—20 sati. Na ovoj skupštini je također određen Stjepan Haberman za delegata na kongresu pekarskih radnika, koji će se održavati u Beču 2. i 3. travnja 1893. godine.[25] Slijedila je skupština 20. travnja iste godine, na kojoj je Stjepan Haberman podnio izvještaj o održanom kongresu u Beču, te donesen zaključak o organizaciji prvomajske proslave.[26] Na skupštini 8. lipnja iste godine raspravljalo se o nedjeljnom počinku i o svrhi udruženja pekarskih radnika.[27] Nedjeljni počinak bio je predmet i naredne skupštine 23. srpnja iste godine,[28] a spomenimo i to, da je Stjepan Haberman o njemu govorio i na velikoj općoj radničkoj skupštini (3000 prisutnih) 23. lipnja iste godine.[29] Uopće je težište svega rada te godine bio nedjeljni počinak, a akcija odbora bila je ovaj puta i vrlo energična, pa su pekarski radnici 2. kolovoza iste godine podnijeli Gradskom poglavarstvu skupnu prijavu protiv 33 pekarska obrtnika radi kršenja propisa o nedjeljnom počinku u smislu Obrtnog zakona. 14 dana kasnije (16. kolovoza) oštro su protestirali u ime pekarskih pomoćnika Karlo Mrak i Josip Žiger, jer Gradsko poglavarstvo ne vodi »objektivan postupak u legalnoj borbi pekarskih pomoćnika protiv poslodavaca, koji krše propise o nedjeljnom počinku«.[30] Međutim naredna skupština 22. kolovoza iste godine[31] nije prošla mirno kao ostali zborovi pekarskih radnika, a to je imalo svojih posljedica. Govornik na skupštini Miroslav Spitzer vrlo temeljito, opširno i konkretno je govorio o općem položaju radništva, s čime nije bio zadovoljan prisutni policijski komesar, pa ga je više puta usred izlaganja prekidao, na što je Spitzer oštro reagirao. Ovi ispadi, koji su, dakako, bili popraćeni s protestima prisutnih radnika, doveli su do raspuštanja skupštine od strane komesara i hapšenja Spitzera, a posljedice je Spitzer morao snositi sam, jer ga je sud osudio na kaznu zatvora od 14 dana.[32] Zato je te godine održana još samo jedna skupština (11. prosinca), na kojoj su oprezno i vrlo umjereno govorili i Haberman i Spitzer o potrebi jedinstvenih stavova i mirnog rješavanja radničkog pitanja.[33]

Pošto je u to vrijeme bila znatno pooštrena kontrola nad radničkim pokretima, bili su i Spitzer i Haberman stalno praćeni i nadzirani. Policija je također pazila na svako sastajanje radnika, pa zato nisu održavane skupštine pekarskih radnika tako često kao do sada, a sastanci su zakazivani na raznim mjestima, da bi ostali što manje primjećeni. Ipak je na prvomajskoj skupštini 1894. godine jedan od govornika bio opet Stjepan Haberman.[34] On je govorio i na skupštini u Petrovoj kupelji (Kožarska ulica), kada ga je usred govora prekinuo policijski komesar zbog njegovog poziva upućenog prisutnim seljacima, koji su došli, da podrže radnike (prisutnih svega 70, od toga oko 20 seljaka), da

na narednu skupštinu dovedu što više seljaka.[35] Nakon toga policija je još više pooštrila svoje mjere kontrole i praćenja pojedinih vođa radnika, pa je bilo skoro nemoguće održavati javne skupštine, a da radnici ne bi bili izazvani. Zato su sastanci održavani u manjim grupama i po radionicama.

1896. godine smatrali su pekarski obrtnici, da je došao trenutak, da razbiju redove pekarskih radnika na drugi način. Oni su poveli veliku akciju predobivanja i nagovaranja svojih radnika, da pristupe u jedno novo društvo pekarskih kalfi, za koje su oni izradili i pravila. No ni nakon više pokušaja nije im uspjelo sazvati skupštinu, jer se ni jedan pekarski pomoćnik nije odazvao pozivu, pa nije imao tko da prihvati ta njihova pravila. Zato su sazvali opću pekarsku skupštinu za 14. siječnja 1897. godine, na koju je uz obrtnike došlo i podosta pekarskih pomoćnika. Govorio je i Miroslav Spitzer obrazloživši nemogućnost zajedničkog rada, jer obrtnici ne pokazuju ni najmanju dobru volju za pravedne stvari pekarskog radništva i za neko sporazumno rješavanje spornih pitanja. Nakon toga pekarski su radnici odbili svako daljnje sudjelovanje u organizaciji, koju su na skupštini željeli obrtnici osnovati.[36]

U toku 1897. godine došlo je u redovima pekarskih radnika do nekih nesuglasica, kojima je glavni uzrok bilo osipavanje pojedinaca iz radničkih redova, jer su neki pekarski pomoćnici bili financijski potpomognuti od pojedinih pekarskih obrtnika, pa su počeli otvarati samostalne obrte i tako se odijelili od radničke klase. To je ponešto ojačalo pozicije poslodavaca, koji su malo pomalo stali ignorirati sve ranije stečene tekovine pekarskog radništva, naročito u pogledu radnog vremena, koje su postepeno vraćali na 14—16 sati dnevno. Stara boljka — nehigijenski stanovi pekarskih radnika — ponovno je bila na dnevnom redu. Tako su radno vrijeme i stanovi opet postali stalni predmet sukoba između poslodavaca i radnika. Osim toga poslodavci su stali uzimati sve više šegrta i nekvalificirane radne snage kao »posluge« i na taj način postepeno odstranjivali s posla pekarske pomoćnike.

U to vrijeme opaža se veća aktivnost pekarskih radnika Slovenije, koju su uvijek zagrebački radnici s posebnim zanimanjem pratili, jer je u njihovim redovima već tradicionalno bio veliki broj Slovenaca. Međutim, u Sloveniji su prilike bile posve različite od prilika u Hrvatskoj, jer su tamošnji radnici bili uključeni u austrijske sindikate (radikalne i kršćanske). Rasparčanost Slovenije na nekoliko austrijskih pokrajina odrazila se i na cjelokupni tamošnji radnički pokret, a na pekarsko radništvo napose. Austrijski sindikati, kako socijal-demokratski, tako i kršćanski kontrolirali su gibanja slovenskog radništva i upravljali svim sindikalnim akcijama iz svojih centara u Beču i Grazu. Kako su u Kranjskoj vodeću ulogu imali klerikalni krugovi, to je takva uloga pripala i

kršćanskim sindikatima. Zato se sva aktivnost svodila na aktivnosti u kulturno-humanitarnim društvima, u kojima je pekarskom radništvu sudjelovanje bilo ograničeno već zbog naravi njihovog posla, koji se više ili manje uglavnom odvijao noću. Podvojenost samog radničkog pokreta najteže su osjećali baš pekarski radnici, koji nisu bili u mogućnosti ništa organizirati ili bar zainteresirati vodstva sindikata za svoje probleme. Tako je ta podvojenost bila prisutna decenijima u Sloveniji, a k tome se još pridružila i zatvorenost Ljubljane ne samo prema Hrvatskoj, nego i prema Štajerskoj, za koju je malo brinula. Pekarski radnici su, doduše, u Ljubljani već 1872. godine bili stvorili svoju sindikalnu grupu, ali je ona ubrzo bila ugušena od strane strogog policijskog režima i intervencije vladajućeg klerikalnog vodstva kranjskog političkog života. U Mariboru su pekarski radnici, kada je bilo 18. prosinca 1870. godine osnovano Delavsko izobraževalno društvo, pokušali stvoriti svoju grupu unutar tog društva, ali je pokušaj propao zbog stava društvene uprave (predsjednik je bio profesor Franc Wiesthaler). Tako sve do polovice zadnjeg decenija 19. stoljeća nema gotovo nikakove aktivnosti među slovenskim pekarskim radnicima. Istom nakon uspostavljanja veza s vodećim zagrebačkim pekarskim radnicima Stjepanom Habermanom i Miroslavom Spitzerom započinje Josip Sušnik akciju okupljanja mariborskog pekarskog radništva. On nakon nekoliko neuspjelih pokušaja uspijeva uz pomoć Međustrukovne sindikalne centrale za Štajersku uspostaviti prvu pekarsku sindikalnu organizaciju kao filijalu centrale u Grazu tek 26. listopada 1896. godine. Odmah zatim osnovana je i u Ljubljani organizacija pekarskih radnika u sklopu austrijskih sindikata. Ali aktivnost se ubrzo svela na samo postojanje i učlanjivanje pekarskih radnika, jer su centralne uprave vodile svoju politiku kako u socijal-demokratskim, tako i u kršćanskim sindikatima, pa se nisu mnogo osvrtale na lokalne probleme svoga članstva. Osim toga ljubljanski klerikalni krugovi bili su toliko jaki, da su ne samo preko svojih kršćanskih sindikata uspjeli podvojiti pekarsko radništvo, nego ga i potpuno onesposobiti za bilo kakove samostalne akcije. U Mariboru se pak sva aktivnost usmjerila prema prosvjetnom radu i prema zadružnom pokretu. To je, doduše, urodilo dvjema dosta značajnim uspjesima, kada je 1897. godine stvorena pjevačka sekcija sindikalne organizacije, a 1899. godine ustanovljena i zadružna radionica, koje su uspješno djelovale niz godina sve do drugog svjetskog rata. Ali sve druge akcije na sindikalnim zadacima bile su potpuno bezuspješne. Tako su na primjer 1898. godine pokrenuta tarifna akcija za 12-satno radno vrijeme i povišicu nadnica kao i štrajk uz nju, doživjeli potpuni poraz. To je mariborske pekarske radnike navelo na ponovno povezivanje sa Zagrebom. I jedni i drugi opazili su, naime, da njihovi poslodavci ne samo što održavaju veze s poslodavcima

drugih gradova u austrougarskoj monarhiji, nego su oni međusobno i dobro povezani, pa nastupaju zajednički, odnosno dogovorno u borbi s njima. To se naročito odnosilo na Zagreb, Ljubljanu, Celje, Maribor, Graz i Beč. Zato je dogovoreno, da i pekarsko radništvo bar nekih od tih gradova pokuša nastupati sinhronizirano i uspješnu akciju jednog grada iskoristiti za nastupanje u drugim gradovima. Kako je pekarsko radništvo u Zagrebu bilo brojčano jako, a prilike u zagrebačkim pekarnama postale toliko loše, da je bilo neophodno napokon nešto poduzeti, to su se pekarski radnici trgnuli iz višegodišnjeg mirovanja i pokrenuli akciju za sređenje odnosa. Potkraj svibnja 1901. godine oni su postavili poslodavcima svoje zahtjeve, ali ovi na njih nisu uopće odgovorili. Zato su pekarski radnici 3. lipnja iste godine izručili svima iste zahtjeve odštampane na posebnom letku tražeći odgovor u roku od 24 sata ili će započeti štrajk. Letke su radnici podijelili i građanstvu upozoravajući ga tako na svoje nepodnošljivo stanje. Tražili su kao bezuvjetni minimum slijedeće:

1) nedjeljni počinak od 8 do 20 sati i 10-satno radno vrijeme;

2) ukidanje mjesečnih plaća i isplatu nadnica svake subote, i to: helferi 16 kr, mišeri 12 kr, kiblari 9 kr, klajnjungi 7 kr, fiče 7 kr.

3) potpuno ukidanje hrane u naravi, isplatu za hranu 1 kr. 60 fil. uz 1 kg kruha dnevno.

4) na tri pekarska pomoćnika dopušta se jedan šegrt, koji ne smije biti mlađi od 16 godina i mora biti potpuno zdrav i sposoban za noćni rad;

5) zaposliti se smiju samo stručno osposobljeni pekarski radnici.

Poslodavci su zahtjev u cijelosti odbili i na svom sastanku odlučili pismeno ne odgovarati. Kako je rok za odgovor istekao 4. lipnja u 12 sati, odmah je nastupio štrajk na cijelom području Zagreba. Ovaj puta bio je pokret pekarskih radnika vrlo dobro organiziran, a vodio ga je odbor sa Ilijom Perićem na čelu. Ostali članovi odbora bili su Šimun Duh, Ladislav Keleminčić, Martin Kerep, Josip Svečnik i Antun Katkić. Perić je sve pekarske radnike sakupio i poveo iz grada u jedan mlin u šumi podno Sljemena (Črne vode) i tamo uredio štrajkaški logor postavivši sa svih strana posebne straže u želji da na taj način spriječi svaku nekontroliranu akciju s bilo koje strane. Međutim, poslodavci iznenađeni i zatečeni takvim postupkom, pobojali su se očekujući da će radnici napasti i zaposjesti njihove pekarne, pa su pozvali u pomoć policiju, koja je brzom i nasilnom akcijom razjurila štrajkaški logor i pohapsila cijeli odbor uz još nekoliko pojedinaca. Tako je štrajk silom ugušen, a članovi radničkog odbora osuđeni na 3—14 dana zatvora, neki i na izgon iz grada u trajanju od 10—15 godina. No već drugog dana poslije izvršenog nasilja osvanuo je cijeli grad preplavljen s lecima, na ko-

jima su bili odštampani radnički zahtjevi i prikazano neljudsko i nehigijensko stanje u pekarskim radionicama kao i odnos poslodavaca prema njima. Upućen je i apel građanstvu, da pomogne radničku borbu za sređenje sadašnjih nemogućih odnosa.[37]

Ovim se štrajkom, doduše, nije postiglo traženo, ali je ugled pekarske sindikalne organizacije silno porastao, pa mu nije naškodilo ni pisanje dijela dnevne štampe, kojim se htjelo prikazati, da je štrajk bio isključivo »inscenacija socijal-demokratskih vođa«. Moralno je štrajk ne samo učvrstio redove radnika, nego je djelovao i na pojedine poštenije obrtnike, pa su oni sami djelomično počeli ispunjavati štrajkom postavljene zahtjeve, da bi izbjegli daljnje neugodnosti i da ne odbiju stalne potrošače, koji su im otvoreno izražavali svoje negodovanje. Taj štrajk je pomogao i pekarskim radnicima u Mariboru, pa su oni u toku 1901. godine uspjeli načiniti svoj prvi kolektivni ugovor i izboriti 12-satno radno vrijeme i korekciju nadnica sa izvjesnim povišenjem, ali nisu postigli reguliranje nedjeljnog odmora. Zatim je ponovno zapažena živa djelatnost organizacije na sređivanju odnosa s pojedinim poslodavcima, a na skupštini 4. kolovoza 1901. godine pretreseno je stanje nakon štrajka i raspravljeno o daljnjim akcijama oko sređenja prilika u pekarnama.[38] Da je organizacija dobro djelovala svjedoče brojni sastanci i skupštine u toku 1902. godine. Tako je na skupštini 20. travnja 1902. godine bilo ponovno izneseno stanje u pekarstvu, te izvršeno uključivanje i srodnih struka u pekarski sindikat, s čime je proširena djelatnost organizacije.[39] Slijedila je skupština 8. svibnja iste godine, koja je ponovno rasposlala poslodavcima memorandum, tiskan prilikom prošlogodišnjeg štrajka.[40] Na skupštini 8. lipnja govorio je Ilija Perić o stanju pekarskih radnika i o nedjeljnom počinku[41] 25. lipnja bila je također skupština, koju je sazvao Ivan Cerovski s još nekolicinom, no kako nije za nju imao dozvolu, policija je intervenirala i raspustila skupštinu, te povela postupak protiv sazivača.[42] Stoga je već 29. lipnja održana ponovno skupština, koja je imala dvije točke dnevnog reda: 1) Utočište (herberg) pekarskih radnika i njegov značaj. 2) Sloboda udruživanja.[43] Vrlo živo raspravljanje o istim točkama dnevnoga reda nastavljeno je i na skupštini 24. srpnja[44] i još na skupštini 27. srpnja iste godine.[45]

Kada je 1902. godine stvoren jedinstveni sindikat pekarskih radnika Austrije, zagrebački pekarski radnici su se ponadali, da će i oni moći legalizirati svoju sindikalnu organizaciju, pa ju eventualno povezati sa austrijskim sindikatom. Zato su pojačali svoja dogovaranja s Mariborčanima, a Miroslav Spitzer je u toku 1903. i 1904. godine odlazio više puta u Maribor, što su, dakako, zapazile i policijske vlasti, pa su ga pooštreno počele opet pratiti. Zanimljivo je konstatirati, da je mariborska sindikalna organizacija baš u to vrijeme ostvarila i svoj najveći

uspjeh, kada je 1904. godine potpisala kolektivni ugovor o 36-satnom nedjeljnom počinku uz povišenje nadnica. Uz to je 1902. do 1906. godine vršena pojačana agitacija članova odbora zagrebačke organizacije i izvan Zagreba, tako u Karlovcu, Osijeku, Bjelovaru i Varaždinu radi osnivanja grupa u tim gradovima, koje bi nakon legalizacije sindikata postale njegove podružnice. U 1903. godini zadesio je organizaciju težak gubitak, kada je 5. srpnja 1903. godine umro glavni pokretač svega sindikalnoga organiziranja Stjepan Haberman. Taj neobično svjestan, uporan i agilan socijalist po uvjerenju bio je više od jednog decenija glavni vođa ne samo pekarskih radnika, nego radničkog pokreta uopće u Zagrebu i Hrvatskoj. On je uz Josipa Hrenovića i Miroslava Spitzera rukovodio više ili manje gotovo svim akcijama pekarskih radnika, a od 1890. godine dalje je bio i stalni govornik na svim javnim skupovima pekarskog i uopće cjelokupnog radništva Zagreba. On je svojom upornošću uspio ilegalni pekarski sindikat učvrstiti i dati mu pravila, te ga usmjeriti u organiziranu borbu sistematski tražeći uvijek glavne zahtjeve, s kojima se riješavaju ključni pekarski radnički problemi. Posljednjih godina ga je bolest shrvala, te više nije mogao javno nastupati, pa je i organizaciju prepustio rukovodstvu Miroslava Spitzera uvjerivši ga, da treba uporno nastaviti borbu za njezinu legalizaciju, koja će prije ili kasnije biti ostvarena. Tako je njegov rad nastavio Spitzer usprkos stalnom proganjanju policije, naročito u razdoblju 1903—1906. U tom razdoblju bilo je dosta poteškoća oko sastajanja, koja su se većinom morala vršiti kriomice od policijskih agenata, ali i poslodavaca, koji su s policijom često bili povezani. Ipak su i u tom razdoblju postignuti neki znatniji uspjesi u poboljšanju stanja u pekarnama, kada su s pojedinim pekarskim obrtnicima učinjeni zadovoljavajući sporazumi o radnom vremenu, nedjeljnom počinku i nekim modifikacijama oko isplata nadnica, pa tako nije dolazilo do štrajkova u pekarstvu. Treba spomenuti, da je na konferenciji socijal-demokratske partije (3. — 4. travnja 1904) sudjelovalo i 8 delegata pekarskih radnika.[46]

1906. godine izbio je spor oko praznovanja prvomajskog praznika s nekima od zagrebačkih poslodavaca, koji su od radnika tražili, da i na taj dan rade u pekarnama. Radnici pekarne Zeininger zbog toga su iznenadno stupili u štrajk 28. travnja, što vlasnik nije očekivao od svojih radnika, koji su inače prema ostalim pekarnama imali vrlo dobre uvjete rada i dobre odnose s poslodavcem. Tako je poslodavac odmah na pametan način likvidirao štrajk udovoljivši zahtjevima radnika, jer nije želio sukoba, a mnogo je držao do renomea svoje pekarne. No to ga je udaljilo od ostalih poslodavaca, koji mu to nikada neće oprostiti, jer su morali i svi drugi poslodavci početi popuštati. Dogodilo se, naime, da je Zeininger stvar odmah likvidirao, ali su u drugim pekarnama rad-

nici iskoristili taj štrajk i postavili zahtjeve poslodavcima prema poznatim već točkama, tražeći potpuno sređenje odnosa. Štrajk je bio djelomičan i potrajao svega nekoliko dana, ali je potpuno uspio upravo zbog postupka Zeiningera, koji je u pogledu zahtjeva radnika stao na njihovu stranu obrazlažući, da su oni pravedni, realni i da nisu pretjerani. Radnički memorandum je, naime, kao glavne zahtjeve postavio 10-satno radno vrijeme, naplatu prekovremenog rada i povišenje tjednih plaća za 2 Kr. No štrajk je imao i još jednu dobru posljedicu. U mjesecu kolovozu iste godine pekarska organizacija je izradila nacrt kolektivnog ugovora i predložila ga poslodavcima. Sadržavao je uz 10-satni radni dan i određene cijene naplate prekovremenog rada (60 fil.), reguliranje nedjeljnog počinka, preciziranu obavezu pružanja pristojnog stanovanja radništvu, zabranu noćnog rada šegrtima ispod 16 godina i još neke pojedinosti od manjeg značenja. Sporazum je bio ubrzo postignut, pa je kolektivni ugovor potpisan i 1. rujna iste godine stupio na snagu.[47]

Konačno su dugogodišnji napori pekarskog radništva nakon nekoliko decenija ilegalnog djelovanja njihove sindikalne organizacije urodili i plodom. 18. kolovoza 1907. godine sazvana je bila skupština svih pekarskih radnika i na njoj ustanovljen **Savez radnika životnih namirnica,** mada su ga za sada još sačinjavali samo pekarski radnici. O značenju toga trenutka, te o svrhi i zadacima toga saveza govorio je Miroslav Spitzer, koji je postao i njegov prvi predsjednik.[48] Tako je savez počeo djelovati 1. rujna 1907. godine usmjerivši sve svoje napore na okupljanje svih živežara, te u tarifne pokrete i postizanje što povoljnijih kolektivnih ugovora. Kada su 1908. godine mariborski pekarski radnici uspjeli izboriti 10-satni radni dan i sklopiti s najvećom pekarnom u Mariboru povoljan kolektivni ugovor, po kojemu je radno vrijeme njezinih 24 radnika svedeno čak na 8 - 9 sati, što je bio prvi slučaj u Austriji, zagrebačka sindikalna organizacija započela je također akciju u tom smjeru. Pa makar joj nije uspjelo izvojevati 8-satno radno vrijeme, ona je ipak učinila veliki korak naprijed u svojoj klasnoj borbi nakon višekratnih pregovaranja s poslodavcima zagrebačkih pekarna. Ostvaren je, naime, ogroman uspjeh od općeg značenja, kada je 10. lipnja 1910. godine sklopljen kolektivni ugovor sa Savezom hrvatskih obrtnika na tri godine (s važnošću do 15. rujna 1913). Njime su jedinstveno i jednoobrazno uređeni radni i platni odnosi za cijelo područje Zagreba: 10-satno radno vrijeme, naplata prekovremenog rada, dopunsko upošljavanje (ispomaganje), minimalne nadnice, potpuno dokidanje hranarine i umjesto nje povišenje tjednih plaća, koje se imadu isplaćivati subotom (odnosno nedjeljom), te još neka manja utanačenja. Kod samog sklapanja ugovora bilo je i nekih poteškoća s manjim pekarnama, ali su i one uspješno prebrođene.

Taj je ugovor s gotovo istim sadržajem bio 15. rujna 1913. godine obnovljen za daljnje četiri godine.

Inače je Savez u 1910. godini više puta intervenirao zbog nepoštivanja zakonskih propisa o nedjeljnom počinku. U mjesecu ožujku 1911. godine Savez se prvi puta našao na rješavanju vrlo napetog stanja između poslodavca i radništva. Bilo je to u Građanskoj pekarni d.d., u kojoj su radnici predali ravnateljstvu zahtjev za povišenje plaća, a ovo je htjelo primjeniti neke svoje mjere suprotne kolektivnom ugovoru. Ipak je uz posredovanje Saveza sve bilo mirnim putem riješeno, pa je postignuto 9 i pol-satno radno vrijeme, utvrđene naplate prekovremenih sati, dobiveno povišenje minimalnih zarada itd. Zatim je bio sklopljen i kolektivni ugovor u pekarnom Wieland-Guthard s važnošću za dvije godine računajući od 5. svibnja 1912. godine uz višemanje jednake uvjete. Uopće u toku 1911. godine Savez se mnogo trudio oko poštivanja nedjeljnog počinka, te je u tu svrhu formirao stalne radničke nadzorne patrole, u čemu su mu dale podršku i vlasti, pa je akcija bila vrlo uspješna. Savez je podržao i generalni štrajk radništva u kolovozu te godine, a i inače je podržavao svaku akciju, koja je bila korisna za opće radničke interese. Ujedno je u toku posljednjih dviju godina mnogo učinjeno na što homogenijoj i sveobuhvatnijoj organizaciji samog Saveza. Kada je 18. veljače 1912. godine održavana skupština, Savez je već imao šest organiziranih podružnica (Zagreb, Karlovac, Varaždin, Osijek, Petrinja, Bjelovar) i gotovo 500 članova. Na skupštini 22. ožujka 1914. godine konstatirano je, da se broj podružnica povećao na 9 (još Sisak, Slavonski Brod i Zagreb - mesari), a članova na preko 600, od toga 480 pekarskih i 120 mesarsko-kobasičarskih radnika.[49]

U svakom pogledu vrlo uspješan rad Saveza prekinut je po naredbi zemaljske vlade u početku prvog svjetskog rata. Tako Savez 1914—1917. ne djeluje zvanično, ali nastoji održati kontinuitet postojanja velikim zalaganjem pekarskog radništva, koje se već tradicionalno uvijek nastoji držati na okupu. Međutim, kada je u kolovozu 1917. godine obnova rada bila dozvoljena, Savez kao takav nije obnovljen, nego su pekarski radnici na inicijativu Gabriela Kranjca već potkraj mjeseca rujna 1917. godine obnovili samo svoju pekarsku organizaciju i zatim početkom 1918. godine pristupili u Opći radnički savez kao živežarska sekcija. Ulaskom pekarske grupe u taj savez, odmah je sve živnulo, jer pekari su željeli brze akcije u rješavanju postavljenih problema, a njihova aktivnost naročito je došla do izražaja, kada je u vrhovima Općeg radničkog saveza došlo do rascjepa. To je, naime, dalo povod živežarskoj (zapravo pekarskoj) sekciji za tajnu akciju oko osnivanja posebnog živežarskog saveza. Taj je i osnovan na javnoj skupštini u kinu »Metropol« u Zagrebu 9. siječnja 1920. godine. Ova skupština je donijela slijedeću rezoluciju:

»Sekcija pekara i mesara, tvornica cikorije, tvornica kandita, te tvornica biskvita »Nada«, stvaraju jedan živežarski savez pod upravom privremenog upravnog odbora živežarskih radnika, koji će odbor izabrati ova skupština. Poziva se privremeni odbor, da pozove i ostale sekcije živežara na pristup u ovaj živežarski savez, te mu se podjedno nalaže, da se odmah stavi u sporazum sa ostalim savezima živežara u Jugoslaviji u svrhu ujedinjenja u jedan jedinstveni savez živežara Jugoslavije...«[50]

Osim toga zaključeno je na skupštini, da se provede likvidacija ranijeg Saveza radnika životnih namirnica, a u sekciju pekara izabrani su jednoglasno Gabrijel Kranjec, Janko Kovačić i Blaž Dianić.[51] Tako su pekarski radnici bili pokretači radikalnog prekida pokušaja skretanja u desno, te su svojom revolucionarnošću pokazali put ka stvaranju prve jedinstvene i lijevo orijentirane radničke sindikalne organizacije, do čega je i došlo slijedeće godine u Beogradu, kada je osnovano Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije (CRSVJ — Nezavisni sindikati) 14. rujna 1921. godine.

5.

Završetak prvog svjetskog rata, raspad svemoćne Habsburške monarhije kao nepotrebne tvorevine, vraćanje demobiliziranih vojnika kući, stvaranje nove državne zajednice, odjeci velike socijalističke oktobarske revolucije i opće poratne nedaće zatekli su radnički pokret u jugoslavenskim zemljama nespreman, slabo organiziran u pojedinim područjima države i nejedinstven zbog različitih ekonomskih uvjeta. Na ovo posljednje treba naročito upozoriti. Potpuno drugačiji politički i ekonomski uvjeti u Srbiji i Crnoj Gori od onih u pokrajinama, koje su se nalazile unutar tuđinskih državnih zajednica (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Makedonija) usmjeravali su aktivnost, zadatke i metode borbe u posve različitim pravcima. Balkanski ratovi 1912/13. godine uništili su tek rođene prve sindikalne organizacije u Makedoniji (1909), a okupacija Srbije u toku prvog svjetskog rata potpuno je izbrisala sindikalni pokret, koji se je tek počeo organizirati pred sam rat, mada je Glavni radnički savez bio osnovan još 19. svibnja 1903. godine i bio dobio svoja pravila 7. srpnja 1905. godine.[52] U Crnoj Gori sindikalni pokret nije uopće ni postojao.[53] Dok je u Hrvatskoj s nastupom prvog svjetskog rata sindikalno djelovanje bilo prekinuto naredbenim putem, u Sloveniji je ono samo od sebe potpuno prestalo uslijed mobilizacije, a slično je bilo i u drugim pokrajinama bivše monarhije.[54]

Pekarsko radništvo u Srbiji sve do prvog svjetskog rata predstavljalo je u stvari sitne obrtnike, a ne radnike, a tako je bilo još i kasnije. Zato se ono grčevito drži esnafskih tradicija, ono ne osjeća, da pripada radničkoj klasi, jer joj stvarno još i ne pripada, pa nema baš nikakovog

smisla za sindikalno udruživanje, što je uostalom konstatirao u nekoliko navrata sam Dragiša Lapčević ocijenivši, da ono nema »nikakove radničke svijesti i sposobnosti za sindikalno udruživanje«. Osim toga postojeća sindikalna organizacija mlinarsko-pekarskih radnika (osnovana 24. kolovoza 1903. godine) ne samo, što je imala neznatan broj članova, nego su ti članovi skoro isključivo bili seoski mlinari, pa se o pekarskim radnicima uopće ne može govoriti prije stvaranja većih pekarskih radionica poslije prvog svjetskog rata.[55] Zato su sve oči pravih pekarskih radnika u zemlji bile uprte u sindikalnu organizaciju zagrebačkih pekarskih radnika, koji su svoju dugu tradiciju uspjeli zadržati u kontinuitetu čak i u vrijeme prvog svjetskog rata, a koji su ujedno bili i prvi pokretači ujedinjavanja svih pekarskih, pa i živežarskih radnika na području cijele države u jedinstvenu organizaciju.

Svima je bilo jasno, da ruska socijalistička revolucija, koja je započela 7. studenog (25. listopada) 1917. godine, nije samo stvar Rusije i ruskog radništva, već međunarodna revolucionarna tekovina cjelokupnog svjetskog proleterijata. Ona je, naime, u temeljima uzdrmala svjetski imperijalistički poredak, uznemirila buržoaziju i kapitaliste, koji su shvativši njezin značaj pokrenuli sve, da je u njezinom početku uguše, ali je ona u prvome redu podigla široke narodne mase i svu radničku klasu u pravcu podizanja jednakih revolucija i u drugim zemljama. To se osjećalo i u novoj jugoslavenskoj državnoj tvorevini. Znali su to, dakako, i vođe socijal-demokracije u Hrvatskoj, ali su smatrali, da naše prilike ipak nisu sazrele za revoluciju i da bi uvođenje socijalističkog sistema kod nas urodilo neuspjehom. Tako se dogodilo, da su slovenski socijalisti (lijevi) otvoreno i sa velikim oduševljenjem pozdravljali Oktobarsku revoluciju, a hrvatski socijalisti (desni) su istovremeno otvoreno i oštro nastupali protiv nje. Zbog takovih stavova uz ostale razloge jedinstveni sindikalni pokret za cijelo državno područje uspostavljen je tek 14. rujna 1921. godine sa osnutkom **Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije (CRSVJ)**, nakon kojega su zatim u svim pokrajinama osnovana i pokrajinska sindikalna vijeća (odbori). Međutim, i dalje su postojali i djelovali odvojeno Opći radnički savez za Hrvatsku i Sloveniju (ORS) u Zagrebu[56] i Jugoslavenski strukovni savez u Beogradu (JSS),[57] a iste godine (1921) osnovan je još i Hrvatski radnički savez (HRS) u Zagrebu.[58] Tako su se potpuno jasno diferencirala dva osnovna sindikalna pravca: revolucionarni i reformistički prema razlikama u postavljanju sindikalnih ciljeva i zadataka, u načinu nastupanja sindikalnih organizacija u nastalim uvjetima i u upotrebi sredstava pri ostvarivanju pred njih postavljenih zadataka. Iz tolike raznorodnosti sindikalnih organizacija nastali su i određeni međusobni odnosi u znaku oštrih političkih borbi.[59] Pošto su 27. listopada 1921. godine bila donesena

pravila za Međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije, uspostavljen je u Zagrebu 8. siječnja 1922. godine i Međusavezni sindikalni odbor (MSO) za Hrvatsku i Slavoniju.[60]

Odmah nakon osnutka Saveza radnika i radnica životnih namirnica za Hrvatsku i Slavoniju (4. siječnja 1920) usmjereni su svi napori pekarskih radnika kao najjače grupacije u Savezu u smislu skupštinske rezolucije na ujedinjenje svih živežarskih organizacija Jugoslavije u jedinstveni savez. Zato je pripremljen i održan 21. i 23. studenog 1920. godine u Slavonskom Brodu Kongres ujedinjenja radnika prehrambene industrije i obrta. Prisutno je bilo 13 delegata iz Hrvatske, 11 iz Srbije i Vojvodine, 7 iz Bosne i Hercegovine i 2 iz Slovenije (promatrači, jer nisu imali punih ovlaštenja). Rezolucijom su svi dotadašnji sindikati ušli u novi Savez. Ali ujedinjenje se nije moglo i dovršiti, jer su ga spriječili »Obznana« i Zakon o zaštiti države.[61] Tako su i dalje djelovali: Savez živežarskih radnika (Beograd), Sindikat radnika živežne industrije i obrta Jugoslavije (Zagreb), Osrednje društvo živilskih delavcev (Ljubljana) i Savez radnika životnih namirnica (Sarajevo), od kojih su prva dva bila revolucionarna, a druga dva reformistička. Zatim su socijalisti oformili još dva reformistička saveza (u Beogradu i Zagrebu), pa su opet zavladali pomutnja i podvojenost u radničkim redovima. Tako je bilo sve do odobrenja rada Savezu radnika prehrambene industrije za Hrvatsku i Slavoniju 27. siječnja 1922. godine, koji je nastavio akciju za ujedinjenje, koje je stalno odgađano. Ipak su oba revolucionarna saveza iz Beograda i Zagreba postigla ujedinjenje na plenumu 25/26. prosinca 1926. godine u Zagrebu, gdje mu je ostalo i sjedište. Najjača mjesna organizacija Saveza bila je zagrebačka, a u njoj opet najjača sekcija pekarskih radnika.[62]

11. siječnja 1929. godine zabranjen je daljnji rad Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije (Nezavisnim sindikatima), zaplijenjena imovina i arhiv, a funkcioneri pohapšeni.[63] Tako su sve sastavne organizacije Nezavisnih sindikata prestale legalno postojati, no nije bio zabranjen rad reformističkim sindikatima (URSSJ, ORS, HRS), mada su i oni izgubili veliki broj svojega članstva. Međutim, u Zagrebu su neke od organizacija Nezavisnih sindikata produžile rad ilegalno, među njima napose pekari i konobari, koji su prenijeli rad na svoje klubove i razne odbore za pomoć neuposlenima. Kada je Komunistička partija Jugoslavije na četvrtoj zemaljskoj konferenciji potkraj 1934. godine dala direktivu, da se komunisti nastoje uvući u reformističke sindikate[64] koristeći i sve masovne formacije za njihovo postepeno pretvaranje u klasne borbene organizacije, bila je infiltracija vrlo brzo i uspješno izvršena posebno u Zagrebu, jer su napose živežari i pekari već čvrsto držali sve glavne pozicije.[65] Treba reći, da je pokrajinski odbor URSSJ za Savsku

banovinu imao 1930. godine 6624 člana, 1931. godine 6784, 1932. godine 6819, od čega više nego trećinu u Zagrebu,[66] ORS je na području zagrebačke Radničke komore 1930. godine imao 3272 člana (od toga 592 u Zagrebu) i Radnički strukovni savez (RSS) iste godine na istom području 3047 člana (od toga 756 u Zagrebu).[67] URSSS je bila, dakle, najjača legalna radnička sindikalna organizacija, a u njoj je bilo 1931. godine 200, odnosno 1932. godine 334 živežara i pekara. Tako se sav politički i sindikalni rad odvijao preko reformističkih sindikalnih organizacija do 24. prosinca 1940. godine, kada su raspušteni upravo najjači URSSJ-ovi sindikati, s čime je bio zadan i posljednji udarac radničkoj klasi pred sam početak drugog svjetskog rata na našem području.

Ipak, mora se otvoreno priznati, da sindikalni pokret u Zagrebu i Hrvatskoj, pa i cijeloj Jugoslaviji u tom predratnom deceniju nije uspio organizaciono obuhvatiti veći dio radnika zbog kvalifikacione i socijalne strukture radničke klase i zbog njezinog općenito vrlo nepovoljnog ekonomskog položaja. Zato u cijelom tom periodu dominira rasparčanost sindikalnog pokreta, koji je uz to u to vrijeme orijentiran i u nekoliko političkih pravaca. Za sindikate su, naime, počele pokazivati jače zanimanje i pojedine građanske i opozicijske, pa i režimske stranke, jer su im se oni činili prikladnima za sticanje utjecaja kod radništva. To naročito vrijedi za HRS, preko kojega je HSS nastojala uklopiti radnike u svoj politički pokret i koja je u tome relativno i dobro uspijevala. Inače su u Zagrebu prisutni i poslodavački (Jugoslavenski nacionalni radnički sindikati) i režimski (Jugoslavenski radnički savez), ali bez oslonca na radništvo. Slično je bilo i s Radničkim strukovnm savezom, preko kojega su svoje djelovanje nastojali prenijeti na radnike klerikalni krugovi. Stvarno je vladala velika šarolikost, koja je bila opterećena neprestanim međusobnim političkim sukobima. No ostaje činjenica, da je sindikalni pokret Zagreba davao osnovne karakteristike sindikalnom pokretu Hrvatske, pa i cijele zemlje. Tako su klasne sindikalne organizacije odigrale neobično značajnu ulogu pod rukovodstvom KPJ u stvaranju jedinstva proletarijata, te pripremi narodnog ustanka i socijalne revolucije.[68]

6.

Da bi se moglo pratiti i razumjeti akcije i pokrete radništva između dva rata kod nas, potrebno je malko se osvrnuti i na neke posebne ustanove takozvanog radničkog zakonodavstva. Njima se pokušavalo riješavati minimalno **radničko socijalno osiguranje** u drugoj polovini 19. stoljeća. Početak je bio učinjen sa »Službinskim redom« (patent od 1853. i 1857. godine), u kojemu je § 21 obavezivao poslodavca na četiri tjedna opskrbe i liječenja u slučaju bolesti svojega »službinčeta«. Slijedio je Rudarski zakon 1854. godine, koji sa svojim § 210 predstavlja prvi parti-

kularni zakon o radničkom osiguranju. Zatim je Trgovački zakon (Zakonski članak XVII — 1884) u §§ 142-146 predvidio pripomoćne blagajne i najavio posebni zakon o pripomoći za kalfe i tvorničke radnike u slučaju bolesti, koji je uslijedio 1891. godine (Zakonski članak zajedničkog hrv. madž. sabora XIV — 1891), a stupio na snagu 1. travnja 1892. godine. Na temelju tog zakona počela je svoje djelovanje zagrebačka Okružna blagajna 18. kolovoza 1893. godine i nastavila sve do završetka drugog svjetskog rata uz neke modifikacije.[69]

Ustanova **radničkih povjerenika** ustanovljena je Zakonom o zaštiti radnika iz 1921. godine,[70] koji je u § 12 formulirao njihove zadatke ovako:

— da rade na zaštiti privrednih, socijalnih i kulturnih interesa radnika u poduzećima,
— da utiču na održavanje dobrih odnosa radnika i poslodavaca,
— da surađuju u donošenju kolektivnih ugovora,
— da se staraju o pridržavanju tih ugovora,
— da posreduju u sporovima iz radnog odnosa,
— da posreduju kod utvrđivanja akordnih tarifa, prosječnih i minimalnih zarada,
— da nadziru primjenu zakona i propisa o zaštiti radnika (radno vrijeme, zdravlje, socijalno osiguranje) i o tome obavještavaju nadležne vlasti,
— da se brinu o redu i disciplini u poduzeću,
— da savjetom pomažu radnike i poslodavce (osobito kod istupanja s rada, otpusta ili sporova),
— da sudjeluju i u upravi radničkih humanitarnih ustanova,
— da podnose predstavke u cilju poboljšanja organizacije rada u poduzećima.

Ustanova radničkih povjerenika je bila revolucionarne naravi i nije primljena sa simpatijama od poslodavaca, koji su je na svakom koraku nastojali rušiti i diskreditirati obarajući se na njihov autoritet i sabotirajući svaku njihovu akciju.[71] Međutim, ne smije se ovu ustanovu poistovjećivati sa **radioničkim vijećima**, koja su stvarana od 1922. godine i objedinjavala sve radnike jedne radionice ili poduzeća bez obzira na njihovu pripadnost pojedinim sindikalnim organizacijama raznih idejnih pravaca ili uopće nepripadanje nekoj organizaciji. Ona nisu bila i nisu mogla biti zamjena za sindikate, ali su kao slobodne i svim radnicima pristupačne organizacije predstavljala najbolji oblik za ostvarivanje jedinstva i zajedničkih akcija radničke klase.[72] Zato je i stav KPJ, ističući razliku obih ustanova, smatrao ih upravo takovima.[73] Nadalje je posebnom uredbom od 21. svibnja 1921. godine bila ustanovljena i **Inspekcija rada**, te bila podijeljena na 21 oblasnu inspekciju.[74] Njihov zadatak imao je biti vršenje neposrednog nadzora nad poštivanjem zakona,

uredaba, pravilnika itd., koji se odnose na životnu i socijalnu zaštitu radnika u civilnim radnjama i poduzećima. No te inspekcije rada već su se od samog svog početka počele pretvarati u potpuno birokratske institucije, koje su postepeno toliko daleko zastranile, da su na očigled favorizirale upravo kršenje svih postojećih propisa i zakona.[75] Stoga ih je radništvo smatralo ne samo nepotrebnim, nego i direktno štetnim za radničku klasu.

7.

Preostaje nam, dakle, da se pozabavimo akcijama, koje su pokretali sindikati između dva svjetska rata za sređenje i poboljšanje stanja pekarskog radništva. Tarifne pokrete i štrajkove moramo posmatrati uz upozorenje na dva izrazito nejednaka perioda. Prvi period obuhvaća razdoblje do zabrane rada Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije 11. siječnja 1929. godine i treba ga smatrati periodom legalnog djelovanja revolucionarnog sindikalnog pokreta. Drugi period je ilegalni rad prenesen u legalno postojeće reformističke sindikalne organizacije do raspuštanja URSSJ-ovih sindikata 24. prosinca 1940. godine, kada započinje novi period izravne i oružane borbe za nacionalno i klasno oslobođenje putem ostvarenja socijalne revolucije i stvaranja nove socijalističke države.

Kao što je već spomenuto, borba sindikalnih organizacija za prava radničke klase vodila se preko tarifnih pokreta i mirnog sporazumijevanja s poslodavcima putem kolektivnih ugovora obaveznih za obje strane ili, kada to nije bilo moguće ostvariti mirnim putem, preko radničkih štrajkova. Tarifni pokreti nastojali su **kolektivnim ugovorima** odrediti međusobne odnose poslodavaca i radnika sporazumnim utvrđivanjem nadnica, radnog vremena, nedjeljnog i godišnjeg odmora, prekovremenog i noćnog rada, te reguliranjem zasnivanja i prekidanja radnih odnosa uz preciziranje odredaba za slučaj kršenja ugovora i njegovog otkazivanja od jedne ili druge strane. Sklapanje kolektivnih ugovora smatrano je prvenstvenim i najvažnijim zadatkom sindikalnih organizacija, a uvijek se odnosilo ne samo na organizirane, nego i na sve ostale radnike obuhvaćajući prema mogućnostima pojedinu granu industrije ili obrta u cjelini i za što veće područje.[76] Organ kontrole izvršavanja i poštivanja zaključenih kolektivnih ugovora bile su paritetne tarifne komisije.[77]

Štrajkovi se pojavljuju u tri osnovna oblika prema proklamiranom cilju:

1) kao **politički** ili generalni (opći) štrajkovi, kojima je cilj bio političke, a ne ekonomske naravi;

2) kao **ekonomski** štrajkovi radi postizanja ekonomskih zahtjeva radnika ili radi obrane postojećih tekovina (unutar poduzeća),

3) kao štrajkovi **solidarnosti**, kojima se nastojalo potpomoći pokrenute štrajkove, da ne bi njihov uspjeh došao u pitanje, a to je značilo manifestiranje zajedništva i visoke klasne svijesti radničkog staleža.

Potrebno je naročito naglasiti, da su štrajkovi iznuđena protumjera radničke klase i da nisu nikada bili i ne mogu biti cilj, već samo sredstvo u borbi za sređenje ekonomskog položaja radnika.[78]

Nakon niza uspješno vođenih tarifnih akcija pekarskih radnika 1919. i 1920. godine u gotovo svim većim gradovima,[79] zagrebački pekarski radnici bili su prisiljeni 19. ožujka 1921. godine stupiti u štrajk, jer su poslodavci odbili u cijelosti njihov memorandum sa zahtjevom za povišenje nadnica. Memorandum je bio uručen poslodavcima preko radničkih povjerenika, a štrajku je prethodio zbor pekarskih radnika (13. ožujka), na kojemu je zauzet stav o 40 %-tnom povišenju nadnica obzirom na povišenje životnih troškova, koji su porasli za preko 50 % od predratnih. Pregovori 18. istog mjeseca s Pekarskom obrtničkom zadrugom nisu uspjeli, a poslodavci nisu uopće htjeli odgovoriti na njihov memorandum, već su odmah pokušali dovesti u Zagreb 30 pekarskih radnika iz susjedne Slovenije. No čim su se ovi uvjerili, da se radi o štrajku, odbili su rad i osujetili taj pokušaj miniranja štrajka. Ovim trodnevnim štrajkom zagrebački pekarski radnici postigli su prvi puta u svojoj povijesti noćni mir uz povišenje nadnica, pa je bilo utvrđeno započimanje rada u pekarnama (kod »table«) u 5 sati ujutro. Ovome štrajku uslijedila je lančana reakcija s desetak pekarskih radničkih štrajkova kroz idućih nekoliko mjeseci u raznim gradovima zemlje.[80]

1. listopada 1922. godine sazvali su sindikati brijača i građevinara[81] protestnu skupštinu u Zagrebu, na kojoj je donesena rezolucija o zabrani slobodne trgovine hranom sa zahtjevom, da Gradsko poglavarstvo preuzme opskrbu stanovništva.[82] Toj su skupštini prisustvovali i pekarski radnici. Inače je u toj godini postignut i zadovoljavajući kolektivni ugovor s Pekarskom obrtničkom zadrugom u Zagrebu,[83] a Savez radnika živežnih namirnica pod vodstvom Gabriela Kranjca vodio je tarifne pregovore s poslodavcima i u toku siječnja 1923. godine na osnovi 50 %-tnog povišenja nadnica.[84] Ipak su se najintenzivnije akcije odnosile na uspostavljanje noćnog mirovanja u pekarnama, što je i razumljivo, jer se rješenjem tog problema ujedno rješava cijeli niz drugih pitanja vezanih uz uvjete rada i život pekarskih radnika (8-satni radni dan, poboljšanje higijenskih uvjeta, povećanje produktivnosti, veće upošljavanje radnika itd.).[85] Ove akcije urodile su i širim uspjehom, jer su iznudile od Ministarstva socijalne politike nalog zagrebačkoj inspekciji rada, da provede ankete (održane su 4) i u praksi primjeni pokusno ukidanje noćnog rada u tri tipa pekarna. Rezultati anketa su bili u prilog stavova pekarskog radništva. Međutim, isto Ministarstvo nije priznavalo pravnu vrijednost

već zaključenim kolektivnim ugovorima, jer da su bili postignuti štrajkovima i tako nametnuti pekarnama. To je uvelike otežavalo daljnje tarifne akcije.[86] Zato su u zagrebačkim pekarnama bila od strane inspekcije rada registrirana četiri štrajka, a u Splitu i trodnevni štrajk slastičarskih radnika (20 % povišenje nadnica, 8-satni radni dan uz ostalo).[87]

Značajan je bio štrajk pekarskih radnika u tvornici kruha Vjekoslav Wieland i drug. Radnici su 30. travnja 1924. godine predali svoj memorandum sa zahtjevima, da se regulira radno vrijeme, povise nadnice (3 kategorije 400—500 din) i poboljšaju higijenski uvjeti rada. Mada su zahtjevi bili vrlo umjereni, poslodavci su bez obrazloženja smjesta otpustili 6 radnika, nakon čega je i ostalih 10 stupilo u štrajk iz solidarnosti. Odmah je intervenirala policija i izvršila premetačinu u podružnici Saveza. Istovremeno predali su ostali pekarski radnici tridesetorici vlasnika pekarna iste zahtjeve, a proglašen je i sveopći bojkot proizvoda ove tvornice. Četrnaestorica najjačih poslodavaca prihvatila je zahtjeve uz izvjesnu modifikaciju, dok su radnici u 5 pekarna pristupili štrajku, koji je tako ipak postigao značajan uspjeh.[88] Zatim je došlo do većeg štrajka pekarskih radnika u Varaždinu 24. svibnja do 3. lipnja 1924. godine, u kojemu su sudjelovala 32 pekarska radnika zbog 18 do 20-satnog radnog vremena i noćnog rada, osobito nepunoljetnih šegrta. Nakon završetka štrajka poslodavci su pristali, da se nedjeljni odmor uredi tako što će se svakom radniku osigurati tjedno bez obzira na nedjelje i blagdane 36 sati odmora, ali su odbili primiti na posao štrajkaše.[89]

Slijedio je jedan od najvećih uspjeha pekarskih radnika.

Niz postojećih kolektivnih ugovora obavezivao je samo one poslodavce, koji su ih potpisali, pa je Savez radnika živežnih namirnica usmjerio svoju akciju prema obavezivanju i svih ostalih poslodavaca. Akcija je bila uspješna, te je kod Oblasne inspekcije rada 31. ožujka 1925. godine potpisan sporazum uz posredovanje Radničke komore i Trgovačko-obrtničke komore s Pekarskom obrtničkom zadrugom i svim zagrebačkim parnim pekarnama (Wieland i drug, Građanska pekarna d.d., Franjo Schreiner, Maksimirska parna pekarna), po kojemu traje nedjeljni odmor od subote u 16 sati do ponedjeljka u 1 sat.[90] Ali i taj je kolektivni ugovor ipak bio samo djelomičan, jer je ostao na snazi i ranije sklopljeni kolektivni ugovor (15. svibnja 1924). Zato je ostao još nedoseženi cilj, da se sklopi jedan kolektivni ugovor za cijelo zagrebačko područje. Jedva dva mjeseca nakon upravo sklopljenog kolektivnog ugovora prodrlo je u javnost, da je Ministarstvo socijalne politike 18. svibnja uputilo područnim inspekcijama rada tajni cirkular,[91] kojim se praktično obezvrijeđuje taj sporazum. Nije li to dovoljan dokaz o potpunoj korumpiranosti najviših državnih organa monarhističke Jugoslavije? Zato je potkraj srpnja održana skupština pekarskih radnika (140 prisutnih), koja

je donijela rezoluciju sa zahtjevom za radničku kontrolu pekarni i energično tražila primjenu konvencije Međunarodne organizacije rada o zabrani noćnog rada u pekarnama. Zatim su 25. srpnja održani zborovi i skupštine u svim gradovima i mjestima, u kojima su postojale podružnice organizacije pekarskih radnika, te je nakon toga preko Radničke komore u Zagrebu upućen Ministarstvu socijalne politike zahtjev za ukidanje noćnog rada kao nepotrebnog i štetnog kako za radnike, tako i za potrošače.[92] Pošto je u međuvremenu i naredbom Velikog župana zagrebačke oblasti od 21. prosinca 1925. godine ustanovljen obavezni nedjeljni počinak,[93] velika skupština pekarskih radnika 15. siječnja 1926. godine prihvaća nacrt općeg kolektivnog ugovora. Nakon višekratnih pregovora postignut je potpuni sporazum, te je 17. veljače kolektivni ugovor usvojen. Donesena je i odluka o osnivanju zajedničkog paritetnog odbora, ali su poslodavci pokušali još i u zadnji čas prije potpisivanja nametnuti jedinstvenu tarifu, kojom bi se u stvari oborile već postignute nadnice. Dakako, da Savez na to nije mogao pristati. Ipak je ugovor nakon novih pregovaranja uspješno sklopljen. Tako se postigao 36-satni tjedni odmor sa ukidanjem svakog nedjeljnog rada, utvrdilo se obavezno zapošljavanje isključivo organiziranih pekarskih radnika preko Saveza, regulirane su nadnice i stvorena je paritetna komisija. Nakon toga izdalo je Gradsko poglavarstvo slijedeći oglas:

»... U smislu § 12 Zakona o zaštiti radnika zabranjen je nedjeljom svaki rad pomoćnom osoblju u svim zanatskim, industrijskim, trgovačkim, saobraćajnim itd. poduzećima, dočim su po § 14 istoga zakona od te zabrane nekoje radnje, a među njima i pekarske radnje izuzete, tako te u njima može pomoćno osoblje raditi nedjeljom do podne, ali i to se odnosi samo na pekarske prodavaonice. Pošto su međutim »Zadruga pekarskih obrtnika« s jedne strane i »Nezavisni sindikat radnika živežnih namirnica Jugoslavije« u Zagrebu s druge strane sklopili glede radnog vremena nedjeljom kolektivni ugovor, kojega je nadležna Inspekcija rada odobrila i potvrdila, obnalazi ova Obrtna oblast na osnovu toga ugovora odrediti nedjeljni počinak za sve pekarske radnike na području grada Zagreba bez obzira da li su vlasnici tih radionica članovi spomenute zadruge, odnosno bez obzira da li su pomoćne sile organizovani članovi nezavisnog sindikata. Taj počinak počinje subotom u 4 sata poslije podne, a traje do 11 sati noću u nedjelju, te se stoga poslije odnosno prije označenog vremena rad u pekarskim radionicama zabranjuje... Time ostaju netaknute ustanove naredbe o nedjeljnom počinku, koje se odnose na pekarske prodavaone...« Ugovor je obuhvatio 467 pekarskih radnika, a naredba o nedjeljnom počinku donesena je 10. rujna 1926. godine.[94]

Ipak su neki poslodavci pokušavali na razne načine izigravati i sklopljeni ugovor i naredbu Gradskog poglavarstva u Zagrebu, pa je gradski zastupnik Ivan Krndelj na temelju konkretnog slučaja u pekarni Franje Schreinera (6. veljače 1927) podnio interpelaciju i obrazloženje sa sjednici gradskog zastupstva.[95] U 1926. godini zabilježen je još i tarifni pokret pekarskih radnika u Vinkovcima,[96] a 30. lipnja 1927. godine predala je podružnica Saveza u Sisku pekarskim obrtnicima prijedlog kolektivnog ugovora u ime svih pekarskih radnika tražeći dokidanje stana i hrane kod poslodavaca, uvođenje tjedne isplate nadnica i poštivanje nedjeljnog počinka. Kod Gradskog poglavarstva u Sisku vođeni su pregovori početkom srpnja iste godine i uspješno završeni, ali zbog hapšenja funkcionera podružnice neki poslodavci nisu se htjeli pridržavati sporazuma, no ipak su morali kapitulirati i oni.[97] 1. ožujka 1927. godine došlo je do štrajka u slastičarni Rudolfa Rukavine u Zagrebu zbog zahtjeva radnika za povišenje nadnica. Štrajk je završio polovičnim uspjehom, mada je podulje trajao, a to zato, jer su slastičari u odnosu na pekarske radnike imali daleko povoljnije uvjete rada, pa njihovi zahtjevi nisu imali dovoljno uvjerljivu dokumentaciju.[98]

1928. godina bila je burna. Nezavisni sindikati organizirali su obustavu rada 1. svibnja, što su URSSJ i HRS odbili preko svojih funkcionera. Zatim su uslijedile spontane velike demonstracije povodom atentata na Stjepana Radića (10. lipnja), koje je sutradan uz sudjelovanje preko 30.000 radnika Zagreba Komunistička partija Jugoslavije usmjerila u opći revolt protiv režima. Poginulo je pet radnika, preko pedeset demonstranata je bilo ranjeno, a oko stotinu uhapšeno. Kod svih tih manifestacija i demonstracija sudjelovali su i pekarski radnici. Inače je ta godina protekla u znaku borbe za poštivanje nedjeljnog počinka i potpunog ukidanja noćnog rada. No ovoga puta bili su pekarski radnici prisiljeni na svojoj skupštini 8. srpnja 1928. godine osuditi u prvome redu stavove URSSJ-a i HRS-a, čiji su funkcioneri uporno odbijali zajedničku borbu s pekarskim radnicima za oba ova pitanja od najvećeg interesa za njih. Zato je skupština zaključila, da se u svim pekarskim radionicama formiraju zajednički radnički odbori, koji će na sebe preuzeti sprovođenje nedjeljnog počinka (radničke kontrole), ukidanje noćnog rada i obranu općih interesa radnika pekarske struke. Slijedeća skupština 19. srpnja iste godine (prisutno 250 pekarskih radnika) zaključila je, da se 21. srpnja s najvećom rigoroznošću primjene naredbe o zabrani nedjeljnog rada, donesene svojevremeno od Velikog župana zagrebačke oblasti i Gradskog poglavarstva u Zagrebu. Poslodavci su se na to uznemirili i zaprijetili masovnim otpuštanjem radnika. Radnici su sami akciju energično sproveli, te je nedjeljni počinak u potpunosti bio sproveden, iako su u 13 pekarna već stali otpuštati radnike, pa su

se neki i pokolebali, ali su ih ostali prisilili na solidarno ponašanje.[99] 22. lipnja iste godine došlo je do svojevrsnog štrajka u pekarskoj radionici Čorko, kojemu je bio neposredni povod krajnje nekulturno ponašanje poslodavca prema radnicima, a kako su i nadnice bile razmjerno dosta niske s čestim neplaćenim prekovremenim radom, to su radnici postavili poslodavcu ultimativni zahtjev za bezuvjetno povišenje nadnica, poštivanje normalnog radnog vremena i odnos vlasnika prema radnicima dostojan čovjeka. Poslodavac je smjesta otpustio četvoricu radnika, a u znak solidarnosti sa otpuštenima, nisu ni ostali više htjeli radili. No dogodilo se, da su svi ti radnici odmah našli drugo uposlenje, pa se taj štrajk smatra neuspješnim, mada je poslodavac još dugo ostao bez ijednog radnika.[100] Ujesen je izbio značajniji štrajk radnika i radnica u tvornici keksa i dvopeka V. Bizjak i drug. U toj tvornici sprovodila se najgrublja eksploatacija radništva. Radnice-djevojčice od 13 godina radile su po 16 sati dnevno uz nadnicu od 12 — 15 dinara, a ostale radnice bile su plaćene 17 — 35 dinara dnevno, što je bilo malo. No poslodavac je na njih primjenjivao i svoj posebni sistem globljenja zbog škartirane robe, a te je zbog opsežnosti posla i predugog radnog vremena bilo jako mnogo. Radnice i radnici održali su 3. studenog 1928. godine skupni sastanak, izabrali radničke povjerenike i tražili reguliranje radnog vremena i nadnica. Poslodavac je slijedećeg dana otpustio dvije radnice, koje je smatrao pokretačima sastanka, te zatim svakodnevno otpuštao po nekoliko daljnjih radnica i radnika odbijajući svako objašnjenje. Osim toga on je uspio vlastima prikazati pokret radnika kao politički pokret, pa je policija 7. studenog uhapsila dva radnika. Na to su svi ostali radnici 8. studenog stupili u štrajk. Umiješala se i Inspekcija rada, ali je stala uz poslodavca, pa je na njezin savjet policija narednih dana uhapsila i zatvorila još 20 radnika. Zbog toga je Sindikat radnika živežne industrije i obrta uputio brzojavni protest i predstavku Ministarstvu unutrašnjih poslova, ali beskorisno, te je štrajk nakon 16 dana bio skršen.[101]

Nakon zabrane rada Nezavisnim sindikatima 11. siječnja 1929. godine nastavili su zagrebački radnici svoje akcije unutar Saveza živežarskih radnika Jugoslavije, koji je djelovao na temelju pravila od 26. prosinca 1926. godine, ali su ubrzo uvidjeli, da djelovanje tog Saveza nije u skladu sa interesima radničke klase, pa su glavni dio rada prenijeli na radničke odbore, svoje radničke povjerenike i na svoj športski pekarski klub.[102] Njihov položaj potkraj 1930. godine bio je naročito težak. 60-satni radni tjedan uz satnicu znatno nižu od pekarskih radnika u drugim jugoslavenskim gradovima (5,25 din) nikako nisu bili u stanju popraviti. Zbog opće privredne depresije bile su cijene brašnu i kruhu maksimirane (2,5 — 4 dan na 1 kg), pa su pekarski obrtnici snizili i onako

niske nadnice za 30 % istovremeno produžujući i radni dan.[103] Sklopljen je, doduše, 3. prosinca 1930. godine i jedan kolektivni ugovor, ali stanje se jedva nešto malo popravilo.[104] Sve stare boljke pekarskih radnika ponovno su bile na dnevnom redu, pa u veljači 1931. godine dolazi do novinske polemike s Milanom Bašićem, tajnikom Saveza pekarskih obrtnika, koji je nastojao ne samo štititi pekarske obrtnike, nego ih prikazati kao radničke prijatelje i zaštitnike. Ta njegova naklapanja su izazvala podsmijeh među građanstvom, ali su pekarske radnike revoltirala, pa oni kratko odgovaraju u štampi:

»Nećemo da radimo dulje od 8 sati na dan!
Tražimo poštivanje zakonskih propisa o nedjeljnom počinku!
Nećemo više da radimo po noći, jer je to ubijstvo po život pekarskog radnika i zdravlje potrošača!«[105]

Uz to je nezadovoljstvo pekarskih radnika sve više raslo i zbog rascjepa u Savezu živežarskih radnika Jugoslavije, koji se bio potpuno odvojio od ostalog klasnog sindikalnog pokreta radnika i pričinjao im ogromnu štetu svojim diskreditiranjem.[106] 24. siječnja 1932. godine dolazi do konferencije o ujedinjenju živežarskih radnika Jugoslavije, na kojoj su pregovarali Savez živežarskih radnika Jugoslavije (Zagreb) i Unija saveza radnika životnih namirnica Jugoslavije (Beograd), te donijeli odluku o formiranju kartela sa zadatkom:

1) određivanje kategorije profesija za organiziranje živežarskih radnika;

2) ograničenje teritorijalnog djelokruga;

3) izrada statuta;

4) vođenje zajedničkih akcija: borba protiv noćnog rada u pekarskom zanatu, vođenje pokreta, koji izlaze iz okvira pojedinim organizacijama dodijeljenog područja i vođenje akcija zajedničke prirode, koje se prilikom osnutka kartela nisu mogle predvidjeti;

5) do ostvarenja jedinstvenog saveza nastupa uprava kartela saveza naprama zemaljskoj sindikalnoj centrali (URSSJ) i naprama Internacionalnoj uniji živežarskih radnika (IUL).[107]

Kartel je trebao početi djelovati s 1. ožujka 1932. godine, ali se rješavanje glavnih zadataka zavlačilo, pa je Kongres živežara o ujedinjenju održan tek 12. — 13. kolovoza 1934. godine. Ipak Savez uspijeva riješiti spor radnika sa upravom Građanske pekarne d.d. u Zagrebu, do kojega je došlo, kada je ravnatelj Stjepan Mihun od zaposlenih tražio, da »u svrhu njegove potrebe za što jačom mogućnosti konkurisanja na tržištu otpuste od svoje plaće svaki po 10 — 15 %«. Radnici su odlučno takovu redukciju svojih zarada otklonili i 2. studenog 1932. godine izjavili se spremnima i na otkaz. On je na to tražio pismenu potvrdu o otkazivanju

posla i bez otkaznog roka smjesta otpustio 20 radnika. Spor je uz posredovanje Saveza likvidiran 4. studenog uz potpunu pobjedu radnika.[108]

1931. do 1935. godine vodi se bogzna po koji put opet intenzivna borba oko zabrane noćnog rada u pekarnama s gotovo nikakovim izgledom u uspjeh. A prilike su iz dana u dan bile sve to gore.[109] Zbog toga zagrebački pekarski radnici stupaju 1. veljače 1935. godine u štrajk, koji se završava s relativno dosta povoljnim uspjehom već 4. veljače.[110] Međutim, sve je ostalo samo na obećanjima poslodavaca, koji su pristali na sve, samo da brzo prekinu štrajk, a nisu uopće imali namjeru išta od danih obećanja ispuniti. Zbog toga su ogorčeni pekarski radnici iduće godine (5. srpnja 1936) stupili u štrajk i štampali posebni letak:

»Zašto pekarski radnici štrajkuju?

Građanstvu grada Zagreba i okolice!

Radnicima, radnicama, namještenicima, namještenicama Zagreba i okolice!

Već pune tri godine su pekarski radnici bez kolektivnog ugovora . . .

1. februara 1935 stupili u štrajk, ali ga obustavili na obećanja.

Objavljen 5. jula 1936. štrajk.

Ovaj štrajk pekarskih radnika nije uperen protiv građanstva, nego protiv pekarskih poslodavaca, a za najnužnije potrebe pekarskih radnika!

Zagreb, 6. jula 1936.

Podružnica Saveza živežarskih radnika Jugoslavije
(sekcija pekarskih radnika) Zagreb
Štrajkaški odbor pekarskih radnika Zagreb.«

Ovaj štrajk, koji je imao neobično veliki odjek u gradu i u cijeloj zemlji, uspješno je okončan 9. lipnja iste godine potpisivanjem kolektivnog ugovora između Saveza pekarskih obrtnika u Zagrebu i Saveza živežarskih radnika Jugoslavije u Zagrebu, koji u čl. 1 — 21 utvrđuje 12-satno radno vrijeme u pekarnama (od 0 — 12 sati), radni tjedan pekarna sa 7 radnika na 60 sati, a sa više od 7 radnika na 48 sati, nedjeljni počinak od 36 sati, te regulira nadnice, isplatu itd. na zadovoljavajući način.[111] Koliko je taj štrajk bio pažljivo praćen od pekarskog radništva cijele države i koliko im je nade ulio, najbolje govori lančani niz štrajkova, koji su uslijedili neposredno nakon ovog štrajka još u toku istoga mjeseca (u Beogradu, Novom Sadu, Sarajevu, Skopju).[112] No zagrebački radnici poučeni iskustvima iz prošlosti, sada su počeli najprije čistiti svoje vlastite redove, pa su tako još na sjednici upravnog odbora pekarske sekcije 12. ožujka 1936. godine iz podružnice Saveza isključili Ivana Černjavića, Petra Očko i Blaža Bartola, pošto je utvrđeno, da su vlasnici Maksimirske pekarne.[113] Sličnih slučajeva bilo je još nekoliko u toj godini. Osim toga potkraj godine je zapaženo i prelaženje pojedinaca u HRS.[114] No ipak su to ostali osamljeni slučajevi.

Inače je u toku ove i slijedeće godine bilo i više mirnim putem riješenih sporova slastičarskih pomoćnika sa upravom poznate restauracije »Ivo«, koja je vodila bitku ne samo sa svojim osobljem, nego i sa slastičarskim obrtnicima, koji su joj osporavali pravo na izradu slastica i sličnih proizvoda, koje je ona proizvodila za svoje potrebe.[115]

U toku 1938. i 1939. godine opet se zapaža pojačana borba oko zabrane noćnog rada, ali ona ostaje potpuno bezuspješna. Zato je na zboru pekarskih radnika 9. srpnja 1939. godine ponovno donesena rezolucija,[116] kojoj je povod dao Kongres pekara održan u Beogradu 16. listopada 1938. godine, a bio sazvan od Zemaljskog saveza pekara, jer je na njemu traženo donošenje Zakona o pekarstvu, ukidanje svih ograničenja u noćnom radu, osnutak pekarskih škola (u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Skopju), donošenje privremene uredbe do objave Zakona o pekarstvu, osnutak potpornog fonda itd. Zahtjev tog kongresa o ukidanju svih ograničenja u noćnom radu doveo je pekarsko radništvo, koje je uvijek bilo najosjetljivije baš na to pitanje, upravo do bijesa na sve pekarske obrtnike. Oni su smatrali, da je zahtjev za ozakonjivanjem neograničenog noćnog rada, dok se oni bore za njegovu potpunu zabranu, direktni napad na sve već stečene pozicije u njihovoj borbi za dokinuće svakog noćnog rada. Homogenost pekarskog radništva bila je tolika, da su oni uspijevali usprkos velikom pritisku od strane pekarske obrtničke organizacije i sve agresivnijeg nacionalističkog korteširanja HRS-a sačuvati svoje redove neokrnjene.[117] Svojom upornom i ustrajnom borbom oni su napokon iznudili od Banske vlasti banovine Hrvatske uredbu, kojom je ona 29. kolovoza 1940. godine dokinula noćni rad u pekarnama i garantirala neprekidni 36-satni nedjeljni odmor. Međutim, provedba te uredbe naišla je na jaki i dobro organizirani otpor Saveza hrvatskih pekarskih obrtnika, koji je svojim predstavkama zaustavio njezinu primjenu stvorivši neka nova »sporna pitanja« oko nedjeljnog počinka u pekarnama i predlažući svoje tobož kompromisno rješenje, po kojemu bi rad u pekarnama umjesto ponedjeljkom u 3 sata započimao u nedjelju u ponoć. To je za Savez živežarskih radnika predstavljalo izigravanje i prekidanje 36-satnog nedjeljnog počinka, pa je takav prijedlog odlučno odbio. Savez je osim toga vodio akciju uz maratonska pregovaranja »da se dozvoli pečenje sitnog peciva i istog dana stavlja na tržište i da se propisi uredbe o zabrani noćnog rada striktno provedu u život, a kalkulacija, kojom se određuje cijena kruhu podvrgne reviziji, to jest da se točno prespita može li se u okvirute kalkulacije dati radnicima 25 posto skuparinskog doplatka« itd.[118] Ovakovo odugovlačenje i izigravanje oko primjene zabrane noćnog rada i od strane pekarske obrtničke organizacije i od strane Saveza, koji kao da je zaglibio u obrtničko blato, napunilo je čašu strpljenja kod pekarskih radnika do vrha. Zato su oni posta-

vili jednostavan i energičan zahtjev, da se uredba o zabrani noćnog rada primjeni odmah i u potpunosti. Istovremeno su postavili i zahtjev za bezuvjetno povišenje nadnica za 25 % ili će u protivnom stupiti u štrajk. Zahtjev je bio odbijen i od strane Gradskog poglavarstva proglašen kao prijetnja štrajkom, što se smatra protuzakonitim činom u smislu § 7 Uredbe o rješavanju radnih sporova u poduzećima, čiji je rad od značenja za opskrbu stanovništva. Tako je 20. rujna 1940. godine 260 pekarskih pomoćnika (od ukupno 450 u Zagrebu) održalo skupštinu i jednoglasno zaključilo, da se stupa u ponoć u štrajk od 48 sati, dok se zahtjevi ne ispune. 21. rujna prije podne pozvao je gradski senator dr. Benković predstavnike Saveza pekarskih obrtnika i predstavnike URSSJ-a Josipa Kraša i Savu Bulića saopćivši, da je štrajk protuzakonit, te pokušao najprije posredovati, a zatim, pošto su Kraš i Bulić energično odbili bilo kakovo pogađanje, zatražio od njih, da se štrajk ima prekinuti do 12 sati, i to bezuvjetno ili će biti skršen silom. Prekid štrajka nije izvršen. URSSJ-ovim radnicima pristupio je i jedan dio radnika iz HRS-a, dok je drugi dio uz asistenciju policije nastavio rad. Istovremeno je policija uhapsila 50 pekarskih pomoćnika i tako nasilno slomila štrajk. Zatim je javnosti predana slijedeća obavijest:

»Službeno se saopćuje iz kabineta bana: Pokušaj štrajka pekarskih pomoćnika, koji pripadaju jednoj grupi bivšeg URS-a, je danas ujutro energičnim mjerama vlasti spriječen. Prema tome je u gradu Zagrebu potpuno osigurana redovita opskrba kruhom. Ovom se prilikom upozorava, da po Uredbi o radnim odnosima nije dozvoljen štrajk u struci živežnih namirnica.«[119]

Ovaj veliki nasilno ugušeni štrajk pekarskih radnika u Zagrebu pod vodstvom Josipa Kraša bio je zadnja velika akcija URSSJ-ovih sindikata, koji su uskoro nakon njega i zbog njega bili zabranjeni 24. prosinca 1940. godine. S time je ujedno zaključen period borbe radničke klase u okvirima legalnih sindikalnih organizacija.

8.

U svrhu okupljanja radnika u sindikalne organizacije, te za njihovo političko i klasno izobražavanje korišteni su razni oblici, koji su toj svrsi mogli poslužiti. Dakako, da su to u prvome redu bile tradicionalne prvomajske proslave.[120] One su uvijek bile organizirane tako, da uz javnu manifestaciju pripadnosti radničkoj klasi sa ophodom kroz gradske ulice bude i zborovanje, na kojemu su pojedini radnički govornici govorili o radničkom pokretu i njegovim ciljevima, a nakon toga išlo se u grupama na izlete u prirodu, gdje bi obično bila i narodna zabava. Pekarski radnici uvijek su u najvećem mogućem broju sudjelovali kod svih proslava u Zagrebu. No to je ipak bilo samo jednom godišnje. Zato

su se svake subote i nedjelje redovno održavali sastanci, na koje bi dolazio onaj, koji je to mogao, ako nije bio na poslu. Održavani su na nekom od ustaljenih radničkih sastajališta, pa se na njima raspravljalo o aktuelnim radničkim pitanjima, a često bi se održavala i poučna ili politička predavanja. Gotovo svakog mjeseca organizirani su javni skupovi ili skupštine, na kojima su radnički govornici govorili o stanju radničkog pokreta ili stanju u pekarstvu, a uvijek je na dnevnom redu bio i koji od trenutnih problema. Na tim skupštinama redovito su donošeni važni zaključci ili rezolucije za članstvo, javnost ili vlasti. Nakon skupova znale su se održavati i zabave. No pravi društveni život, osobito nakon prvog svjetskog rata, odvijao se unutar posebnih sekcija pekarske, odnosno živežarske sindikalne organizacije. Uz to su postojale i kulturno-umjetničke grupe, pjevačka društva, tamburaški zborovi ili športski klubovi. Zagrebački pekarski radnici od samog početka najviše su se zainteresirali za tamburaše i športaše,[121] pa su se opredijelili u tom smjeru i osnovali svoje tamburaško društvo i svoj športski klub.

»Plamen« je bilo ime obljubljenog pekarskog tamburaškog društva, koje su osnovali pekarski radnici 1922. godine, a koje je djelovalo do raspuštanja 1929. godine. No nakon kraćeg prekida, ono je na zauzimanje Drage Mlinarića 1931. godine obnovljeno kao mandolinističko-tamburaški zbor i nastavilo djelovanje sve do potkraj 1940. godine, kada je sa URSSJ-ovim sindikatima bilo i ono zabranjeno. U društvu se marljivo vježbalo, pa su priređivani koncerti i javni nastupi, a zbor je redovito sudjelovao i na raznim priredbama i zabavama pekarskih, pa i drugih radnika.[122]

I. Pekarski športski klub. Početak ovog vrlo popularnog kluba porodio se iz entuzijazma nekolicine mladih pekarskih radnika, koji su ljeti 1919. godine sastavili svoj amaterski nogometni tim i prozvali ga »Akvila«. Osnivači tog »divljeg« radničkog nogometnog kluba bili su Milivoj Kopsa, Mato Kovačević, Predrag Lazić, Milan Mesić i Dragutin Šubić. Videći, da među mlađim pekarskim radnicima postoji veliki interes za taj njihov klub, oni su ujesen 1920. godine na jednom od svojih sastanaka (Ilički trg 4) došli na ideju, da svoj »divlji« nogometni klub legaliziraju i pretvore u Pekarski radnički športski klub. Ipak se još nisu usudili s klubom stupiti u javnost, jer su željeli najprije okupiti što više članova i sastaviti dobru ekipu igrača. Kada su ojačali i domogli se nekih starih rekvizita, koje im je odstupio Š.K. Slaven, oni su počeli marljivo trenirati na maksimirskim livadama i zatim donijeli odluku, da stupe kao prava nogometna momčad u javnost. Na Olimpijski dan 1920. godine momčad je prvi puta prodefilirala u svojim ljubičastim dresovima i zatim odigrala prvu pravu utakmicu s momčadi Š.K. Feraria. Nakon toga klub je propisno prijavljen Zagrebačkom nogometnom

podsavezu i registriran kao I. Pekarski športski klub, te time postao pravim članom nogometnog podsaveza.[123] Najprije je bio svrstan u IV. razred, a već 1923. godine našao se u III. razredu, pa kako je postizao vrlo dobre rezultate stigao je 1938. godine do I. razreda. Klub je sudjelovao na raznim turnirima, uglavnom prvomajskim, a povremeno je gostovao i izvan Zagreba (Vrbovec, Trbovlje, Karlovac, Duga Resa, Slavonski Brod, Kostajnica, Split). Njegov veliki uspjeh bilo je osvajanje drugog mjesta i trofeja (crvena zastavica) 1924. godine na prvomajskom rudarskom turniru u Trbovlju. Kada su se igrači vraćali kući, dočekali su ih na željezničkoj stanici žandari i silom htjeli oduzeti dobivenu crvenu zastavicu, no oni su u gužvi uspjeli sačuvati je. Veliki športski uspjeh bila je i utakmica sa Š.K. Policijskim 1932. godine, a njegova zadnja utakmica odigrana je 2. ožujka 1941. godine sa Š.K. Trgovačkim. U sezoni 1933/34 klub je bio nagrađen od nogometnog podsaveza za uzorno i športsko igranje, te dobio kao trofej garnituru dresova. Pojedini njegovi igrači igrali su i u radničkoj reprezentaciji Zagreba (Bulić, Černe, Kos, Pauković, Zebec). Treba imati na umu, da su članovi i igrači naporno radili, i to često noću, pa se redovito događalo, da su neki od igrača odlazili ravno s treninga na noćni posao. Klub je raspolagao s neznatnim sredstvima, a i većina igrača je bila slabo ekonomski situirana. Često su neki od igrača bili i dulje vrijeme bez posla, pa se na primjer desilo, da je u doba najteže krize 1929—1932 od 18 igrača bilo čak 8 bez posla. Zbog slabog financijskog stanja klub nije imao ni trenera, a taj posao je uspješno obavljao dobar igrač Zvonko Vrkljan. Treninzi su se od 1922. do 1941. godine vršili na igralištu Š.K. Grafičara. U klubu je prosječno bilo učlanjeno oko 120 članova. 1930. godine osnovana je šahovska sekcija, a 1932. godine i biciklistička sekcija, koja je postigla više zapaženih uspjeha, a njezin član Branko Pokupec osvojio je 1933. godine drugo mjesto u državi.

Klubska uprava bila je vrlo aktivna i dobro je organizirala rad kluba ne samo u športskom pogledu, nego i inače. Tako je klub postao omiljeno sastajalište pekarskih radnika, a uprava se trudila, da članove i politički odgaja priređujući od vremena do vremena razna predavanja i diskusije. Zato je bilo posve razumljivo i logično, da je nakon šestojanuarske diktature klub preuzeo ulogu utočišta sindikalnog pekarskog života. Tako su se razne sindikalne akcije, pa i partijske, odvijale preko njega i njegovih članova. Treba naglasiti, da je taj klub prvi dao ideju i zatim postao jedan od glavnih pokretača uz Š.K. Metalac i Š.K. Sava (članovi bivšeg Š.K. Amateur) stvaranja kartela »Radnička športska zajednica« 1933. godine. Klubski predsjednici bili su Mato Kovačević, Jovan Ristić, Dragutin Ban, Milan Bašić, Gojko Berberović i Mirko Osredečki. U travnju 1941. godine naloženo je posljednjoj

upravi (Mirko Osredečki, Silvio Ricijaš, Ivan Peršin), da klub rasturi i izruči imovinu. Tako je 20. travnja 1941. godine zadnji klubski blagajnik Ivan Peršin izvršio primopredaju imovine i arhiva, no članovi su pravovremeno uspjeli skloniti sve vrednije rekvizite i tri garniture dresova, pa su to u veljači 1942. godine otpremili na oslobođeni teritorij. Mnogi članovi kluba i aktivni igrači bili su i aktivni politički radnici. Zato nije čudno, da su gotovo svi članovi sudjelovali u NOB-i, a četrdesetorica ih je dala i svoje živote u NOB-i ili u logorima i zatvorima. Četiri člana tog kluba su i narodni heroji (Josip Kraš, Ivan Mećar, Stane Rozman i Miloš Zidanšek). 1961. godine klub je obnovljen, pa danas nastavlja svjetlu tradiciju prošlosti.[124]

9.

Da zaključimo:

Pekarsko radništvo Zagreba i zagrebačke regije ispunilo je u cijelosti svoju misiju pokretača i okupljača pekarskih radnika u jedinstveni borbeni front za klasna radnička prava i rješavanje općih i zajedničkih problema svoje struke, koja je s njima od vajkada bila opterećena: 8-satni radni dan, 36-satni nedjeljni počinak i potpuno ukidanje noćnog rada.

Borba pekarskog radništva Zagreba bila je dugotrajna, ustrajna, uporna i uspješna. Ona je organizirano započela početkom 19. stoljeća, kada je stvoreno prvo staleško udruženje — pomoćnička (djetička) udruga unutar zagrebačkog pekarskog ceha, koje već sredinom stoljeća potpuno drži cijelu cehovsku organizaciju u svojim rukama, pa ju kao cjelinu unosi u novoosnovano obrtničko-radničko društvo 1873. godine i nastavlja svoj kontinuitet kao pekarska grupa, koja u osmom deceniju sve više poprima oblike staleškog predstavništva i prve sindikalne pekarske organizacije. Ona 1889. godine ima svoj radnički komitet od tri člana pod vodstvom Josipa Hrenovića, a 1892. godine se formira kao potpuna sindikalna organiazcija, mada joj pravila nisu od vlasti bila potvrđena, s kompletnim odborom od 12 članova pod predsjedništvom Stjepana Habermana i sa kontrolno-revizionim organima (5 članova). Nastavljajući svoje djelovanje ona konačno 1907. godine postaje legalna sindikalna organizacija kao Savez radnika životnih namirnica s predsjednikom Miroslavom Spitzerom. Njezin kontinuitet rada ne biva prekinut ni obustavom rada od strane vlasti početkom prvog svjetskog rata, pa već 1917. godine pod rukovodstvom Gabrijela Kranjca intenzivno radi na stvaranju jedinstvene živežarske organizacije, u kojoj su isprva samo pekarski radnici. Ona i ostvaruje ujedinjenje, mada ne potpuno, jer opće poznate prilike i neopisivi teror monarhističkog režima svode njezinu aktivnost ponovno na ilegalni ili poluilegalni rad unutar URSSSJ-ovih

i ostalih dozvoljenih sindikalnih organizacija, koji se sa zadnjim štrajkom 1940. godine pod vodstvom Josipa Kraša završava s prelaskom u izravnu i oružanu borbu za nacionalno i klasno oslobođenje svih naroda Jugoslavije. Borbu zagrebačkih pekarskih radnika karakterizira u prvome redu njezina sveobuhvatnost i otvorenost. Ona nije poznavala na svom dugom više od jednog stoljeća neprekinutom putu nikakovih ograničavanja, ni nacionalnih, ni teritorijalnih, ni po pripadnosti organizacijama, pa čak ni po političkom opredjeljenju. Sve akcije njezine borbe uvijek su zahvaćale sve pekarske radnike kao stalešku cjelinu i bile su isključivo uslovljene samo pripadnošću pekarskom radničkom staležu, pa zato i usmjerene na što veću sveobuhvatnost najprije Zagreba kao grada i regije, pa Hrvatske i ostalih južnoslavenskih pokrajina austrougarske monarhije, te napokon na cijelo područje novonastale jugoslavenske države.

Iz redova zagrebačkih pekarskih radnika Narodnooslobodilačka borba dobila je sedam narodnih heroja (uključujemo i dra Božidara Adžiju kao suosnivača i zadrugara Radničke pekarne), preko 400 učesnika narodne revolucije i više od 50 položenih života pekarskih radnika, koji su poginuli kao pripadnici partizanskih vojnih jedinica ili bili pogubljeni od okupatorskih vlastodržaca. Nažalost, nemoguće je provesti potpunu registraciju, s kojom bi navedene brojke bile znatno premašene, pa zato neba bude na ovome mjestu izrečena hvala i vječni spomen svim poznatim i nepoznatim pekarskim radnicima, na čijim životima je izgrađena današnjica njihovih preživjelih drugova.

Ovakova svjetla prošlost daje zagrebačkom pekarskom radništvu pravo, da ga možemo smatrati avangardom klasne borbe cjelokupnog pekarskog radništva Jugoslavije, kojemu je uostalom uvijek bila uzorom.

Napomene

1) Vidi poglavlje: Obrtne bratovštine i cehovske korporacije u Zagrebu
2) Opchinzke naredbe za szkupchinu y drustvo czehov kralyestva ungerzkoga. Budim 1813, str. 25 (§ 30); **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 68—69
3) Zemaljski i vladin list za Krunovinu Hrvatsku i Slavoniju Zagreb 21. 11. 1851 (§ 142)
4) Zemaljski i vladin list za Krunovinu Hrvatsku i Slavoniju Zagreb 9. 10. 1850
5) **R. Bićanić** o. c. str. 61
6) Vidi napomenu pod 2) u poglavlju Počeci industrijskog pekarstva
7) Samostalni pekarski obrt u kronološkom redoslijedu vodili su slijedeći pekari Kraus Bogomir 1831—1873, Černelič Martin 1841—1894, Krobath Antun 1842—1867, Majcen Andrija 1843—1885, Benko Josip 1853—1877, Zeininger Benjamin 1854—1892, Golob Gjuro 1855—1863, Schnapp Ferdo 1855—1879, Sorg (Sorko) Josip 1857—1874 i Žubrinić Tomo 1858—1863, osim njih bili su i slastičari Vjekoslav Šenoa i Franjo Šolc 1850—1899, te Prva zagrebačka tvornica těstenine L. Hermannove 1846—1889

8) Vidi tabelu u poglavlju: Počeci industrijskog pekarstva i usporedi **A. F. Pribram:** Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich I. Wien 1938, str. 404
9) Među zagrebačkim pekarskim radnicima vrlo su bolno odjeknuli krvavi sukobi u Beču 23. kolovoza 1848. godine, kada je tamošnja naoružana narodna garda pucala na radnike, koji su demonstrirali zbog vladinih odluka o sniženju nadnica (za 33%), pa je bilo ubijeno 15 radnika (Slavenski jug I. Zagreb 1848, br. str. 44; Prijatelj puka I. Zagreb 1848, br. 4, str. 32). S pažnjom je praćena i vijest iz Celja, gdje su radnici 10. srpnja 1848. godine također demonstrirali i zatim izvršili napad s kamenicama na pekarnu Josipa Wokauna, pa se celjska narodna straža s njima sukobila (**I. Orožen: Celska** kronika Celje. 1854, str. 209, **A. Gubo:** Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart. Graz 1909, str. 366; **J. Orožen:** Zgodovina Celja in okolice II. Celje 1974, str. 10). No s najvećim ogorčenjem primljena je akcija naoružane narodne straže u Zagrebu 2. srpnja 1849. godine, kada je izvršen nasilan upad u radničke nastambe i izvršeno hapšenje većeg broja radnika, a među njima i pekarskih (Slavenski jug II. Zagreb 1849, br. 79. str. 5—6)
10) **F. Milobar:** Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva II. Zagreb 1902, str. 79
11) Agramer Zeitung XLVI. Zagreb 1871, br. 93 i 103; Narodne novine XXXVII. Zagreb 1871, br. 92 i 93; Agramer Lloyd I. Zagreb 1871, br. 12;**J. Cazi:** Prva radnička društva u Hrvatskoj 1960—1880. Zagreb 1957, str. 164—167
12) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 269/sen-I-I-1970, 4605-I-1870; Narodne novine XXXV. Zagreb 1869, br. 217, 226, 228, 232; XXXVIII. Zagreb 1873, br. 16; Agramer Zeitung XLIX. Zagreb 1869, br. 227; Zatočnik I. Zagreb 1869, br. 18 i 30; Südslawische Korrespondenz II. Zagreb 1872, br. 274, str. 3; Hrvatski radnik III. Zagreb 1898, br. 11; **J. Cazi:** Prva radnička društva u Hrvatskoj 1860-1880. Zagreb 1957, str. 19—26, 56—60
13) Uz Ivana Draškovića, Gjuru Pilarića i Josipa Jemeršića (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 10933-XI-1890; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895 II. Zagreb 1958, str. 22—23)
14) Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1890, br. 114; čim je štrajk izbio, A. Zeininger je u dnevnim novinama objavio članak: Je li opravdano štrajkovanje pekarskih pomoćnika u Zagrebu (Obzor XXX. Zagreb 1890, br. 99) tvrdeći, da stanje pekarskih pomoćnika nije tako strašno i da je plaća veća nego u drugim gradovima itd.
15) Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1869, br. 14; Obzor XXX. Zagreb 1890, br. 114 i 115; Hrvatska XXX. Zagreb 1890, br. 114 i 115
16) Narodne novine LVI. Zagreb 1890, br. 116; Obzor XXX. Zagreb 1890, br. 123 i 124
17) Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1890, br. 116, 121 i 122; Narodne novine LVI. Zagreb 1890, br. 121 i 122; Hrvatska XXX. Zagreb 1890, br. 116, 120 i 122
18) Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1890, br. 123 i 125; Narodne novine LVI. Zagreb 1890, br. 123; Hrvatska XXX. Zagreb 1890, br. 123 i 124; Obzor XXX. Zagreb 1890, br. 124 i 125
19) Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1890, br. 127 i 128; Hrvatska XXX. Zagreb 1890, br. 126, 127 i 128; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I. Zagreb 1929, str. 110; II. Zagreb 1930, str. 50—51, 296—297; **M. Gross:** Borba zagrebačkih radnika za sindikate 1890-1895 (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 238—265); **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1895. I. Zagreb 1960, str. 285—289, 348; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj. Zagreb 1969, str. 26; **C. Knapić-Krhen** (Kaj VI. Zagreb 1973, br. 3, str. 102—108); **L. Vrkljan:** Kratak pregled razvoja pekarstva i klasne borbe pekarskih radnika (MPT — Mlinarstvo, pekarstvo i testeničarstvo Jugoslavije VI. Beograd 1975, br. 5, str. 5—15)

20) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 8211-I-1891; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1895. I. Zagreb 1960, str. 214
21) Dozvolu za skupštinu je tražio 4. 4. 1891. Stjepan Haberman; HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 8361-I-1891, 16497-I-1892, 17500-I-1892; Sloboda II. Zagreb 1892, br. 6, 7, 9, 13 i 16; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. II. Zagreb 1958, str. 24, 437; **M. Gross:** Borba zagrebačkih radnika za sindikate 1890-1895 (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 238—265)
22) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 10244-I-1891
23) Dozvolu za skupštinu zatražili Franjo Guštak i Franjo Gazdić naznačivši kao svrhu »raspravu organizacionih pitanja« i razlaganja pravila Strukovnog udruženja pekarskih pomoćnika (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 4411-III-1893)
24) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 26871-I-1892, 1107-I-1893; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji II. Zagreb 1930, str. 297—298; **M. Gross** o. c.
25) Dozvolu zatražio Franjo Gazdić u svrhu »razmatranja stanja radnika« (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 6732-I-1893)
26) Dozvolu zatražio Stjepan Haberman radi »izvješća o toku i zaključcima Kongresa pekarskih radnika« (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 10196-III-1893)
27) Dozvolu tražio Stjepan Haberman i naznačio dnevni red: 1) Nedjeljni počinak; 2) Svrha udruženja; 3) Prijedlozi i pitanja (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 14886-III-1893)
28) Dozvolu tražio Stjepan Haberman najavivši, da će se raspravljati o potrebnim mjerama »za udjelotvorenje nedjeljnog počinka« (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 19571-III-1893)
29) U izvještaju policijskog komesara navodi se: »Skupštini prisustvovalo je 3000-3500 osobah, što radnikah, što radnicah, što pako seljačtva iz obližnjih mjestah grada Zagreba. Seljakah je moglo biti preko 500, većinom mladjih ljudi...« (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 2275-Prs-1893)
30) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 20845-I-1893, 22292-I-1893
31) Dozvolu zatražio Karlo Mrak u svrhu »rasprave o položaju pekarskih radnika« (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 22581-III-1893, također ibid. br. 9058-I-1893, 4411-I-1893; Sloboda III. Zagreb 1893, br. 18)
32) **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. I. Zagreb 1960, str. 215; **M. Gross** o. c.; **L. Vrkljan** o. c.
33) **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I. Zagreb 1929, str. 110
34) Sloboda IV. Zagreb 1894, br. 8 i 9; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. II. Zagreb 1958, str. 34—36
35) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 227-Prs-1894, 33176-III-1894; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. II. Zagreb 1958, str. 159—160
36) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 6594-I-1896; akciju iz 1896. god. registrirale su sve zagrebačke dnevne novine, a akcija je nastavljena s namjerom, da u svoju novoosnovanu Hrvatsku pekarsku obrtničku zadrugu uključi i pekarske pomoćnike, što se također izjalovilo (**V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji II. Zagreb 1930, str. 99—100, 298—299)
37) Hrvatski pekar II. Zagreb 1901, br. 10, str. 2—3, br. 11, str. 2, br. 14, str. 3; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji II. Zagreb 1930, str. 299—301
38) Dozvolu za skupštinu zatražio Danilo Sekulić (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 37436-III-1901)
39) Održavanje je prijavio Ladislav Keleminčić (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 19592-III-1902)

40) Hrvatski pekar IV. Zagreb 1903, br. 10, str. 2
41) On je podnio i zahtjev za dozvolu ove skupštine (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 27683-III-1902)
42) ibid. br. 31551-III-1902
43) Dozvolu tražio Leopold Hochstädter (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 31475-III-1902)
44) Dozvolu zatražio Vid Milošak (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 35943-III-1902)
45) Dozvolu tražio Gjuro Njul (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 36473-III-1902)
46) Slobodna riječ IV. Zagreb 1905, br. 24; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I. Zagreb 1929, str. 179; **S. Mateljan-Špoljarić:** Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914 (Iz starog i novog Zagreba III. Zagreb 1963, str. 131—142)
47) **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji II. Zagreb 1930, str. 296—303
48) ibid. str. 304—305
49) ibid. str. 305—311; članstvo je postepeno raslo: 1910. god. 290, 1911. god. 382, 1912. god. 482, 1913. god. 647 (od toga u Zagrebu 400)
50) Nova istina II. Zagreb 1920, br. 21
51) ibid.; **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji II. Zagreb 1930, str. 312—313; Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. II. Zagreb 1956, str. 238—239; **L. Vrkljan** o. c.
52) **D. Lapčević:** Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji. Beograd 1928, str. 252—264; **J. Marjanović:** Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata. Beograd 1954, str. 58—61, 139—144
53) **J. Marjanović** o. c. str. 144—145; **N. S. Martinović:** Radnički pokret u Crnoj Gori pod rukovodstvom Jovana Tomaševića 1918-1924. Beograd 1955, str. 28
54) **J. Cazi:** Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919-1920. Beograd 1959, str. 41—45
55) **D. Lapčević** o. c. str. 78, 198, 242—243, 249
56) Osnovan 1908. godine, počeo djelovati 1910. godine, a 1925-1930 bio u sklopu URSSJ (osnovanog 1925)
57) Osnovan 9. 3. 1919, od 29. 11. 1928. imao naziv: Radnički strukovni savez
58) Vodstvo je uvijek isticalo jedinstvo sa HSS kao političkom organizacijom
59) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. III. Zagreb 1967, str. 468
60) ibid. str. 13—15
61) Ujedinjeni savez okupio je 62 podružnice sa 7208 članova (od toga 20 podružnica sa 3518 članova u Hrvatskoj); **J. Cazi:** Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919-1920. Beograd 1959, str. 122-123; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. III. Zagreb 1967, str. 67—70
62) Imala je 1927. god. 233 člana, a 1928. god. 240, što je iznosilo preko 50 % svih uposlenih pekarskih radnika u Zagrebu, u sekciji slastičara bilo je 30 članova (Organizovani radnik VII. Beograd 1927, br. 42; VIII. Beograd 1928, br. 12)
63) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb, Telegram Pov. J. B. 700 i 551
64) Proleter VIII. Beograd 1932, septembar
65) **M. Uradin:** Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata (Putovi revolucije II/3-4. Zagreb 1964, str. 186—194)
66) Izvještaj Uprave Ujedinjenog radničkog saveza Jugoslavije II. redovnom kongresu u Zagrebu 27-28. septembra 1931
67) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 133
68) **Lj. Petrović:** Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929-1932. godine (Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata I. Zagreb 1968, str. 242—254); **B. Janjatović:** O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933-1941 (ibid. str. 255—285)
69) **A. Mudrinić:** 1893-1933. Četrdeset godina radničkog osiguravanja u gradu Zagrebu. Zagreb 1933, str. 9—15; vidi o tome i poglavlje: Radnici paromlina

70) Stupio na snagu 16. lipnja 1922. godine
71) **J. Cazi:** Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919-1920. Beograd 1959, str. 92—98; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 374, 378
72) Radnička štampa II. Zagreb 1922, br. 13; III. Zagreb 1923, br. 43; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 369—370
73) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 521
74) Službene novine III. Beograd 1921, br. 139; Naredba ministra socijalne politike br. 55174-1921 od 7. 9. 1921; treba napomenuti, da su u Hrvatskoj i Slavoniji takove inspekcije postojale od 1884. godine (Zagreb i Osijek), a za Dalmaciju (Split) još od 1883. godine.
75) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 399, 401, 523
76) Stanovište reformističkih sindikata zastupalo je tip lokalnih tarifnih ugovora s dugoročnim trajanjem suprotno stanovištu revolucionarnih sindikata
77) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 111—112
78) ibid. str. 101—102, 113
79) Osim Zagreba na primjer u Mariboru, Ljubljani, Ptuju, Celju, Sarajevu (travnja 1920. godine i uspješni štrajk)
80) Jutarnji list VIII. Zagreb 1919, br. 3281 i 3282; Novosti XV. Zagreb 1921, br. 77, 79 i 80; značajna je konstatacija, da inspekcije rada nisu niti jedan od tih 11 štrajkova uopće registrirale (**J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 145—146, 165; **M. Kolar-Dimitrijević:** Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. Zagreb 1973, str. 193—194, 395; **L. Vrkljan** o. c.)
81) Pokrajinski međusavezni odbor (MSO) bio je već zabranjen
82) Radnička štampa II. Zagreb 1922, br. 30
83) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 2/1, 3/3 (Radnička komora Zagreb br. 170-1922, 1302-1922)
84) ibid. 6/1 (Radnička komora Zagreb br. 229-1923)
85) ibid. 2/3, 3/2, 6/1-2, 13/3 (Radnička komora Zagreb br. 675-1922, 837-1922, 428-1923, 436-1923, 796-1923, 8188-1924)
86) Ministarstvo socijalne politike Beograd br. 97380-IV-1924
87) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 286, 302
88) Borba I. Zagreb 1924, br. 18; Novosti XVIII. Zagreb 1924, br. 134 i 137; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 285—286
89) Radnički glasnik VI. Zagreb 1924, br. 9; Novosti XVIII. Zagreb 1924, br. 148
90) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 19/1, 20/1 (Radnička komora Zagreb br. 487-1925, 545-1925, 1745-1925)
91) Ministarstvo socijalne politike br. 51583-1925; Radnička komora Zagreb br. 1916-1925, 22025-1925
92) Organizovani radnik V. Beograd 1925, br. 34 i 50; Vlada međutim nije ratificirala konvenciju ni do kraja 1928. godine (**J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921—1929. III. Zagreb 1967, str. 661—664)
93) Naredba Velikog župana zagrebačke oblasti br. 94414-III-1925 od 21. 12. 1925
94) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 76452-III-1926; Organizovani radnik VI. Beograd 1926, br. 13, 39, 45 i 49; Izvještaj Inspekcije rada za 1926. Beograd 1927, str. 56; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. III. Zagreb 1967, str. 525-527; **M. Kolar-Dimitrijević** o. c. str. 193-194. — 14. svibnja 1926. godine sklopljen je s Pekarskom obrtničkom zadrugom dosta povoljan dopunski kolektivni ugovor, a dokumenti govore općenito o dosta velikoj aktivnosti pekarskih radnika (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 28/3-4, 29/1-2 (Radnička komora Zagreb br. 2166-1926, 2428-1926, 2519-1926, 2589-1926, 2641-1926, 2654-1926, 3126-1926, 3134-1926, 3315-1926, 3606, 3623-1926)
95) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 611-Prs-1927, 625-Prs-1927; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. kralj. glav. grada Zagreba god. 1927. Zagreb 1928, str. 43 (§ 82); Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 20/5, 29/4 (Radnička komora Zagreb br. 3063-1925, 4506-1926)
96) Organizovani radnik VI. Beograd 1926, br. 39

97) Organizovani radnik VII. Beograd 1927, br. 29, 40 i 44
98) Kolektivni ugovor sa Savezom slastičarskih obrtnika Savske banovine o 10-satnom radnom vremenu i tjednom zaradom od 200-700 dinara (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 139/4 (Radnička komora Zagreb br. 7331-1930); **M. Kolar-Dimitrijević** o. c. str. 192-193, 404
99) Organizovani radnik VIII. Beograd 1928, br. 33, 34 i 35; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. III. Zagreb 1967, str. 660-661; **I. Jelić:** Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva rata (Kaj VIII. Zagreb 1975, br. 6, str. 5—15). — Na skupštini gradskog zastupstva 13. srpnja 1928. godine pod nešena je ponovno interpelacija po pitanju nedjeljnog počinka (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 2919-Prs-1928, 3410-Prs-1928; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1928. Zagreb 1929, str. 54 (§ 254)
100) Organizovani radnik VIII. Beograd 1928, br. 17
101) Organizovani radnik VIII. Beograd 1928, br. 44 i 45; Borba IV. Zagreb 10. 11. 1928; Novosti XXXII. Zagreb 1928, br. 331;**J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. III. Zagreb 1967, str. 565; **M. Kolar-Dimitrijević** o. c. str. 192, 407
102) **Lj. Petrović:** O radničkom pokretu u Hrvatskoj u periodu diktature 1929-1932 (Putovi revolucije II. Zagreb 1964, br. 3-4, str. 206—211); **Lj. Petrović:** Revolucionarni sindikati u Zagrebu 1929-1932. godine (Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata I. Zagreb 1968, str. 242—254), — Živežarska sindikalna organizacija imala je 1929. godine 218 članova, 1930. godine 197, 1931. godine 200, 1932. godine 334 itd. (ibid.)
103) Obavještajnik Radničke komore br 5 (1. 11. 1930), str. V; Radničke novine XII. Beograd 6. 10. 1931; **M. Kolar-Dimitrijević** o. c. str. 194
104) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 139/4 (Radnička komora Zagreb br. 7331-1930)
105) Radnički glasnik X. Zagreb 1931, br. 8, str.4; usporedi i Jutarnji list XX. Zagreb 6. 2. 1931
106) Radničke novine XII. Beograd 1931, br. 38, str. 5; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 238/1 (Radnička komora Zagreb br. 5374-1933)
107) Radnički glasnik XI. Zagreb 1932, br. 4, str. 4; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 345/1, 374/2 (Radnička komora Zagreb br. 7384-1934, 1863-1935)
108) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 213/2 (Radnička komora Zagreb br. 8225-1932)
109) ibid. 377/1, 3 (Radnička komora Zagreb br. 3370-1935, 3678-1935); U to je vrijeme objavljeno i nekoliko brošura o noćnom radu u pekarnama, tako **M. Turk:** O noćnom radu u pekarnicama kao socijalnom problemu (Beograd 1931); **S. Ljuić:** Spas za pekare je noćni mir (Sarajevo 1933); **M. Bašić:** O noćnom miru u pekarskim radionicama (Zagreb 1935). Ovu posljednju izdao je Savez pekarskih obrtnika Savske banovine.
110) Novosti XXIX. Zagreb 1935, br. 32, str. 7; Večer XVI. Zagreb 5. 2. 1935
111) Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 8, str. 4—5
112) **L. Vrkljan** o. c.
113) Radničke novine XVII. Beograd 1936, br. 13, str. 7
114) Hrvatski dnevnik I. Zagreb 12. 10. 1936, str. 3
115) **M. Mayer:** Izvještaj tajnika o radu uprave Udruženja zanatlija za grad i srez Zagreb u Zagrebu u poslovnoj godini 1937. Zagreb 1938, str. 26—27
116) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 504/3-4, 516/2, 536/3, 544/3 (Radnička komora Zagreb br. 3515-1938, 3570-1938, 7389-1938, 1306-1939, 5094-1939)
117) Vrlo zoran primjer nagovaranja na prelazak u HRS od strane policijskih agenata zabilježen je 19. kolovoza 1940. godine, kada su oni presreli oko 20 radnica tvornice Bizjak i drug, koje su išle na sastanak u URSSJ. Kada

u tome nisu uspjeli, tvorno su napali pojedine i stali ih rastjerivati prijeteći hapšenjem (Politički vjesnik I. Zagreb 1940, br. 9-10; **V. Stopar:** Politički vjesnik — Vjesnik radnog naroda 1940-1941. Kritičko izdanje. Zagreb 1965, str. 137). Napomenimo još, da je u toj tvornici djelovala 1940-1941 partijska organizacija KPJ (**I. Šibl:** Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve. Zagreb 1967, str. 156). — Navedimo također brojčano stanje radnika nekih pekarna, za koje postoje podaci iz razdoblja 1932-1939: Prva radnička pekarna kao udruga 1932 (35+3), 1934 (35+4), 1939 (22+2); Rukavina 1932 (19), 1938 (23+1), 1939 (24); Wieland i drug 1932 (25+4); Velepekarna 1935 (43+8), 1936 (44+12), 1937 (52+7), 1939 (38+7); Zadruga nezaposlenih pekarskih radnika 1937 (19); Winkler 1938 (13); Grahovar 1938 (17+1), 1939 (21); Pilarić (1939 (15); Smojver 1939 (14); Marković 1939 (11) itd. Prva brojka u zagradi su radnici, druga namještenici. Radnici navedenih pekarni bili su gotovo svi organizirani u pekarskoj sekciji Saveza živežarskih radnika (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 204/2, 4,336/2, 382/3, 416/2, 468/4, 498/3, 508/1, 546/, 549/4, 550/4, 553/2, 554/2 (Radnička komora Zagreb br. 2327-1932, 2328-1932, 2667-1932, 2995-1934, 513-1935, 3225-1936, 2816-1937, 2819-1937, 1419-1938, 4564-1938, 4567-1938, 5858-1938, 5858-1939, 7069-1939, 7305-1939, 7546-1939, 8070-1939, 8276-1939)

118) Novosti XXXIV. Zagreb 1940, br. 268, str. 11

119) Hrvatski dnevnik VI. Zagreb 1940, br. 268, str. 8; Hrvatska straža XII. Zagreb 1940, br. 216, str. 8

120) **V. Cecić:** Prva proslava Prvog maja u Zagrebu (Crveno proljeće. Svjedočanstva o Prvom maju. Zagreb 1958, str. 35—44); **A. Lj. Lisac:** Uz 70-godišnjicu prve radničke prvomajske proslave u Zagrebu (Zagrebačka tvornica papira. mjesečnik III. Zagreb 1960, br. 1-5, str. 3—5)

121) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. II. Zagreb 1964, str. 510, 512; **B. Janjatović** o. c.

122) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb 541/1 (Radnička komora Zagreb br. 3517-1939)

123) **H. Würth** (Spomenspis Zagrebačkog nogometnog podsaveza 1919-1929. Zagreb 1929, str. 79)

124) Izjave Valenta Kosa (22. 10. 1974), te Predraga Lazića i Ivana Peršina (15. 6. 1976); **H. Würth** o. c.; **V. Kos** (8. Maj, informativni list I. Zagreb 1963, br. 1-2, str. 14); **Ž. Stojisavljević** (Vjesnik, informativni list poduzeća Žitokombinat IX. Zagreb 1971, br. 6/126, str. 8; br. 18/138, str. 6); **L. Vrkljan** o. c.; **S. Cerjan** (Enciklopedija fizičke kulture I. Zagreb 1975, str. 18)

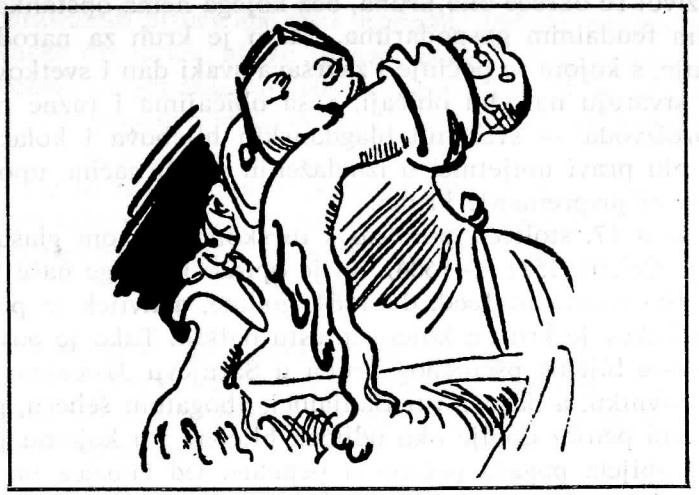

NAŠA NARODNA PEKARSKA UMJETNOST

(Ars pistorica)

Nakon završenog naseljavanja u današnju postojbinu u toku 7. do 10. stoljeća naši su pretci postali poljodelci i počeli se baviti uzgojem raznih korisnih biljaka i ratarstvom.[1] U srednjem vijeku oni već poznaju gotovo sve vrste krušnih žitarica, jer su velike nizine uz porječja većih rijeka Dunava, Save, Drave, Morave, Vrbasa i Neretve pružale vrlo plodno agrarno tlo.[2] Sijali su sjeme prosa, ječma, pšenice, pira, raži i zobi, a žetvu su uvijek željno očekivali i proslavljali je s velikim žetvenim svečanostima vezanim za stara slavenska obredna žrtvovanja plodova klasja Svetovidu kao bogu sunca i života.

Turske provale u Evropu i naše krajeve od 1396. godine, a naročito od 1414. do 1463. godine, kada je pregažena Bosna, ostavljaju duboke tragove. Posljedice ostaju prisutne preko četiri stoljeća u svim našim krajevima i u mnogome su izmijenile život naših naroda, od kojih dio postaje raja i roblje turskog carstva i njegovog feudalnog sistema, dok se ostali pretvaraju u živi obrambeni zid Evrope, koja će dugi niz godina strahovati od turskih provala i krvlju njihovom braniti svoje tečevine. No prisutnost Turaka u neposrednom susjedstvu imala je odraza i na obrađivanje zemlje, naročito baš u tom graničnom pojasu. Seljaci-kmetovi moraju u vojsku i moraju graditi utvrde, a njihova zemlja ostaje neobrađena i bez plodova. Dolazi do iseljavanja, preseljavanja, naseljavanja, bježanja i vraćanja na svoja opustošen ognjišta. Zemlja se opet obrađuje, uzgajaju se žitarice, pa se s nadama očekuju svakogodišnje

žetve, jer život se okreće oko kruha, bez kojega nema opstanka ni njima ni njihovim feudalnim gospodarima. Zato je kruh za narod svetinja, koja se štuje, s kojom se počinje i završava svaki dan i svetkovanje, oko kojega se stvaraju narodni običaji, a sa običajima i razne nove vrste krušnih proizvoda — svečanih blagdanskih hljebova i kolača. A naši narodi su bili pravi umjetnici u iznalaženju novih načina upotrebe raznih žitarica za pripremanje kruha.

Kada je u 17. stoljeću putovao s turskom vojskom glasoviti putopisac Evlija Čelebi (1531 — 1684), on je opisao i mnoge naše krajeve, u kojima se bio zaustavio 1660. do 1664. godine, a uvijek je posebno zabilježio na kakav je kruh u kojem mjestu naišao. Tako je posebno hvalio razne vrste bijelog pšeničnog kruha u Sarajevu, Užicama, Foči, Mostaru, Dubrovniku, a naročito u Banjaluci, »bogatom šeheru, gdje se za jedan bakarni penjez dobije oka odlična hljeba« i u kojemu je posebni specijalitet »bijela pogača pečena u pepelu«. Od žitarica on spominje krupnu pšenicu, zob, proso, ječam i heljdu. Za kruh od prosa on veli, da je dobar, dok je vruć, ali kad se ohladi, stvrdne se kao kamen.[3] Svjedočanstva o žitaricama i kruhu ostavio nam je i veliki slovenski polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641 — 1693) u svom kapitalnom djelu o vojvodini Kranjskoj. On navodi i opisuje devet naših žitarica, od kojih se pravi kruh: pšenicu (Psheniza), raž (résch), heljdu (aida) proso (prosu), ječam (jezhmen), zob (owes), kukuruz (turska psheniza), pir (bar) i sirk (syrk). On uz bijeli pšenični kruh hvali dobar kruh od raži (gutes Brod), veli, da je dobar i kukuruzni kruh (gar gutes), sirkov kruh mu je crvenocrn, opor i krhak (rötlich-schwartz und spöhr, oder spröd zu essen) a kruh od heljde, da je crn kao zemlja (gantz schwartz wie die Erde).[4]

Inače stariji dokumenti vrlo često spominju razne nazive kruha i peciva, ali sam kruh ne opisuju i vrlo rijetko navode, od koje je žitarice pripremljen. Međutim, iz 15. stoljeća (1437. i 1441. godine) ostala su nam svjedočanstva o raženim hljepčićima, što su ih obavezno primali prevoznici (kočijaši), koji su prevozili robu na liniji Trst-Ljubljana-Škofja Loka-Judenburg.[5] Dalje znamo iz dokumenata (1579. i 1627., te 1660. godine), da su žemlje (semella) i manji hljebovi (trenta) u Ljubljani i Zagrebu bili iz pšeničnog brašna,[6] kao i pereci (percellos), koje u Zagrebu spominje već poznati edikt iz 1425. godine.[7] No pereci su vrlo staro pecivo, kojemu je najvjerojatnije bio prototip u hljebovima ispletenih prstenova u antičkom Rimu (panis matrimonialis), iako im neki stavljaju nastanak u Kristovo doba kao spomen na Golgotu.[8] Naziv im svakako etimološki potiče od latinske riječi bracellum = brachium (ruka), jer im oblik podsjeća na unakrštene ruke. Slično se dovodi i porijeklo rošćića (Kipfel) u vezu s prestankom turske opsade Beča (1583).[9] No to su ipak tradicionalno pekarski proizvodi, a mi ovdje želimo u prvome redu upozoriti na našu narodnu pekarsku umjetnost. Mnoštvo raznovrsnih i

raznolikih brašnenih proizvoda nisu pronašli, doduše, pekari po zanatu, već naše seoske domaćice, ali su ih naši pekari od njih preuzeli, pa ih danas susrećemo i u gradskoj potrošnji. Većina je ipak ostala tamo, gdje je i nastala — u priprostom narodu, ali se nažalost već pomalo gube u zaborav.

Činilo nam se zgodno sve te pekarske proizvode svrstati u tri glavne skupine, pa tako prvu čine razne vrste kruha, drugu pogače i gibanice, a treću sitno pecivo i njemu srodni kolači.

Vrste kruha

1) **Obični pšenični bijeli kruh** poznat je kao opće narodni kruh u svim dobro stojećim seoskim gospodarstvima, pa zato uzimamo opis njegove pripreme i izrade prema kazivanju jedne od dugogodišnjih domaćica srednje Hrvatske:

Iz vodenice se donese izmljeveno neprosijano pšenično brašno zajedno s posijama (»flok«). Da bi se dobio bijeli kruh, ono se dva puta prosijava kroz sito. Domaćica bi obično pekla odjednoć po četiri hljeba kruha, svaki otprilike težine 3 kg, pa su joj za tu količinu bile potrebne četiri posude — grovače (drvene zdjelice ili od slame ispletene zdjelaste košarice) još neprosijanog brašna. To je bila uobičajena mjera. Uveče bi ona napravila kvas uzevši četiri litre tople vode i komad kvasa od zadnjeg pečenja kruha (postružak tijesta iz korita), te ga ostavila preko noći. Rano ujutro prije mijesenja ona bi dolila jednu litru mlake vode, da mu razblaži kiselost, stavila bi odmjereno i prosijano brašno u korito na načvama i u nj umijesila kvas uz dolijevanje tople vode. Tijesto bi gnjela tako dugo, dok joj nije samo otpadalo od ruku, a zatim bi umijesila krušno tijesto, pokrila ga jastukom ili čaršavom i ostavila da se diže. Za to vrijeme ona bi naložila krušnu peć i sačekala da se dobro razgori. Zatim se krušno tijesto groše i stavlja u grovače, te ostavlja, da se dalje diže. Kada se lomača u peći dovoljno razgorila i peć se užarila, rastvorila bi žarnice, razgrnula žar i razmetala ga postranice u peći. Nakon toga bi hljebove donijela pred peć, stavila ih na lopar i umivala pomazom (brašno razmućeno u mlakoj vodi), svaki bi hljeb pobola prstom u sredini, loparom napravila pred pečnim ždrijelom u zraku znak križa po pradavnom običaju, ubacila hljebove u peć i zatvorila žarnice. Kruh se pekao otprilike dva sata, nakon čega bi ga domaćica pregledala i već po njegovoj težini ustanovila, da li je dobro pečen kako izvana, tako i ispod kore. Njezino iskustvo i spretnost uvijek su bili najbolje jamstvo, da kruh bude po izgledu lijep, dobro pečen i tečan, o čemu je već njegov specifičan miris, čim bi ga izvadila iz peći, najbolje svjedočio.[10]

Na glasu su bili pojedini krajevi, u kojima se pekao naročito dobar bijeli pšenični kruh. Tako je posebno bio poznat **preksijanec** ili **cipovec** iz Samobora, koji se pekao i u manjem obliku, pa se onda zvao **jedinak**

ili pak su dva, pa i više njih ispečeni tako, da se postrance drže zajedno, pa bi se onda zvao **grana cipovcev.**[11] Po pšeničnom bijelom kruhu bili su nadalje poznati Jelsa na Hvaru **(bijelac),** Kiseljak u Bosni **(pšeničnjak)** i Železna Kapla **(mižnjek),** te uopće Slavonija (Požega, Slavonski Brod) i Srijem, gdje je bio poznat i **pšenični kruh od napolice.**[12] U našim istočnim krajevima, naročito u Bosni, Srbiji i Makedoniji poznat je taj kruh i pod turksim nazivom kao **simit.** Inače se u tim krajevima općenito zove bijeli pšenični kruh s kvasom okrugloga oblika **samun (somun),** a prema svojoj veličini i težini imade i posebne nazive. Tako su **okaluci** od jedne oke, **kaplame** (tvrdi) i **begovci** (mekši) od 1/4 oke, dok **ćajije** (mekani samun) idu četiri u 1/2 oke. Naročito su bili na glasu samuni iz Banjaluke, Sarajeva, Kreševa i Mostara. Ponegdje samun nazivaju **bobaška.**[13]

Bijeli pšenični kruh je poznat i pod nazivom **pekarski** (pekovski) bijeli kruh, ako su ga pripremali pekari,[14] no on je obično miješan sa 10 % raženog brašna i još s nekim dodacima. Na tržištu je inače bio poznat i osobito fini bijeli kruh od pšeničnog brašna pod nazivom **parizer,** koji je umjesto oblika štruce bio pečen poput duguljaste palice.[15]

2) Osim ovog običnog bijelog pšeničnog pruha poznato je više vrsta posebno finog blagdanskog (svetačkog) kruha, kojemu se obično dodavalo mlijeko i jaja, pa i poneke mirodije. Tako je u Slovenskom primorju, u Istri i u Goriškoj poznata **pinca** (s jajima), općenito po Sloveniji **presnec** (s mlijekom i mirodijama), u Lici i Dalmaciji **prisnac, prijesnac, prvak** (sa ovčjim sirom, mlijekom, jajima i grožđicama).[16] Slični kruh je i **slovenski praznični kruh** (uz ostalo u njemu su umijeseni narezani orasi ili mandule), a kod Sv. Marjete niže Ptuja zovu sličan kruh, koji stavljaju pod pokrivač novorođenčeta **veseli kruh.** Istim nazivom naziva se općenito u Štajerskoj i svadbeni kruh, koji je posve jednako pripremljen.[17] U ovu vrstu kruha spadali bi i takozvani slovenski **sadni kruhi** (sa suhim voćnim narescima i orasima, te s mnogo mirodija) kao i **pisan kruh s kašo** (s mlijekom, kašom i čvarcima).[18]

Naročito mjesto među blagdanskim hljebovima zauzima božićni kruh, koji je poznat pod vrlo raširenim nazivom duge tradicije **božičnik** (božičnjak, božićnica, badnjak, badnjača, božična pogača) ili **česnica** (krsnica, križnica, letnica, koleda, krušnica, lomnica, litnjak, kićenjak). To je tipični obredni (kultni) kruh, vezan uz blagdane, staru tradiciju i narodne običaje. Taj kruh se bogato ukrašava, najčešće plastično od tijesta izrađenim figurama (ptica, klas, ovca, prase, plug, bačva, koljevka i slično) i pletenim pojasom, koji povezuje cijeli kruh unakrst i unaokolo. Najpomnije i najukusnije su izrađene česnice (krsnice) u Bosni, u Fojnici, Kreševu, Sutjesci i Varcar Vakufu, a pripremaju ih ovako: Bolje pšenično brašno se dva puta prosije kroz gusto sito, izradi se velika ploča od krušnog tijesta, na koju se stavlja znak križa od pletenice iz tijesta ili izrezuckanog pojasa. U svaki kut između krakova križa stavlja se lik ptice od tijesta (oči od zrna kukolja, na glavi nekoliko svilenih niti). Na sredini česnice ostavi se rupa za voštanu svijeću. Česnica se peče vrlo polako, kako bi se dobro sasušila, a mora ostati potpuno svjetle boje.[19]

3) Slijedeća vrsta kruha je takozvani **domaći kruh** (domachi, drusinzki kruh),[20] odnosno miješani kruh **(smesnjak),** ponegdje u Sloveniji zvan **tirnik,**[21] u Crnoj Gori **domaći hljeb,** u Slavoniji **mješanac** itd. U starom Zagrebu bio je poznat kao **filarski kruh** (beli i napol beli), a tako ga općenito zovu i službene limitacije.[22] Iz dokumenata saznajemo, da se zvao i **proščak** (1672. godine),[23] a nazivan je i **sajamskim** ili **mlinarskim** kruhom. Za taj kruh najčešće se upotrebljavala mješavina pšeničnog brašna s raženim ili kukuruznim brašnom, odnosno i sa obadvjema zajedno.

4) **Raženi kruh** (sa oko 10 % pšeničnog brašna) zvan je općenito i nazivom **raženjak,** u Lici **ražovnica,** u Sloveniji **ržen kruh** (30 % pšenice) ili **soržičen kruh** (50 % pšenice), ponegdje se pravio i **hamburger** (40 % pšenice), a u područjima bivše Vojne krajine često se nalazi i **švabski komis** (85 % raženog brašna), zapravo vojnički kruh dugotrajne svježine kao i njemu vrlo sličan **paprenjak** (s dodatkom mljevene paprike, koja mu je davala sočnost).[24]

5) Kukuruzni kruh je specijalitet nekih naših krajeva i vrlo je obljubljen, pa i kod gradskog stanovništva. Zato ćemo i za nj dati opis pripreme prema kazivanju iste domaćice, koja je dala opis i za pšenični bijeli kruh:

Kukuruz se izmelje sitno u vodenici, pa se dobro prosije i odmjeri grovačama, i to na tri grovače kukuruznog brašna četvrta pčeničnog ili raženog brašna, ali se kvas stavlja samo u pšenično brašno u odvojenoj posudi. Kukuruzno brašno se saspe u korito i prelije sa oko 6 litara vrele vode, ali pomalo i uz miješanje drvenom kuhačom. Zatim se ostavi hladiti do topline čovjekovih ruku, da bi ga se moglo mijesiti. A mijesi se uz postepeno dodavanje pšeničnog ili raženog brašna iz četvrte grovače toliko dugo, dok se smjesa potpuno izjednači. Pošto se naložila krušna peć, ali mnogo jače, nego za pečenje običnog kruha, umješeno krušno tijesto se s koritom donese pred peć i odmah groše, stavlja na lopar, umiva pomazom (kukuruzno brašno razmućeno u mlakoj vodi), ubada se prstom u sredini i brzo ubacuje u peć, a upravo kod tog ubacivanja dolazi do izražaja spretnost domaćice, koja mora sve to učiniti vrlo brzo i spretno, da joj se kruh ne raspuzi, jer bi u tom slučaju bio sav njezin trud uzaludan. Dalje je postupak kao kod svakog drugog pečenja kruha.

Taj kruh zovu **kukuružnjak** (Podravina, Slavonija), **kuružnjak** (Hrvatsko Zagorje i Prigorje), **koružnjak** (Slovenija), **kuruza** (Bosna) i **kukuruzovina** (Lika, Hrvatsko primorje, Dalmatinska zagora), a u Međimurju mu vele **kuružnjača.**[25] U Prelogu peku za blagdan sv. Lucije posebne **Lucijske koružnjače** okruglog oblika, ali samo prst debljine.[26]

6) Od heljde (ajde) počeo se praviti **ajdov kruh** istom potkraj srednjeg vijeka, i to uglavnom u slovensikm pokrajinama Koruškoj, Kranjskoj i Štajerskoj, te u zapadnoj Hrvatskoj. Taj kruh je bio vrlo slastan, ali crn kao zemlja, kako je zapisao Janez Vajkard Valvasor. Zvao se i **heljdovnjak,** a miješao se je s pšeničnim brašnom (na 1/2 kg ajdovog brašna 1 i 1/2 kg pšeničnog brašna, oko 5 dkg kvasa i malko soli).[27]

7) **Ječmenjak** je također mješani kruh, koji se najčešće miješao s pšeničnim brašnom, ali i sa svim ostalim brašnima krušarica u vrlo različitim omjerima. Zvao se i **ječmenica** (jačmenica), a u upotrebi je bio najviše u Lici, oko Varaždina i Ludbrega, te u siromašnijim predjelima Slovenije.[28]

8) **Prosen kruh** ili **prosenica** (hljeb od prohe) miješao se je također s brašnima svih ostalih krušarica. Poznat je ponajviše u Sloveniji sjeverozapadnoj Hrvatskoj (posebno oko Krapine i Klanjca).[29] Upotrebljava se dosta i u Bosni, gdje ga je još 1660. godine u Sarajevu okušao Evlija Čelebi i ustanovio, da je dobar, dok je vruć, ali kad se ohladi, stvrdne se kao kamen.[30]

9) **Ovsen kruh** ili **zobenica** je kruh siromašnijeg seljačkog svijeta, osobito u Lici, Dalmatinskoj zagori i Beloj krajini.[31] Slično je i sa **sirkovim kruhom** ili **sirkovicom,** kojega zovu i **pristipnica.** On se gotovo isključivo miješa s kukuruznim brašnom, a upotrebljava se u Dalmaciji, te dijelu Like i Notranjske.[32] Manje je poznat kruh iz pirjevice zvan **pirenjak** ili **pirovnica,** na Slovenskom Krasu (Gorjansko) zovu ga **ternjak,** negdje **barenjak** ili **barovec.** U okolici Zlatara i Varaždina postoji i **trpinski kruh.**[33]

10) Mnogo poznatiji je **krompirov kruh** (50 % prokuhanog izgnječenog krompira, 50 % pšeničnog brašna srednje kvalitete s nešto kvasa i soli), koji u Sloveniji imade i posebne varijante kao **krompirjev pisan kruh** (miješan sa crnim brašnom, kiselim vrhnjem, soli i mirodijama) ili kao **krompirjev mlečni kruh** (30 % prokuhanog izgnječenog krompira, 60 % bijelog pšeničnog brašna, 3 - 4 jaja, 10 dkg šećera i isto toliko masla s dosta mlijeka).[34]

11) Inače u narodu postoje još neki nazivi za prostije vrste kruha. Tako je **postružnik** kruh načinjen iz tijesta postruganog iz korita i nanovo umiješanog, pa ako je dosta tanak, zovu ga u Samoboru **prstenak,**[35] a **posevnik** je kruh iz posija na Krasu i u Notranjskoj.[36] Posebni pojam je takozvani **muški (seljački, kmečki) kruh,** obično iz crnog brašna, s tipičnim karakteristikama pečenja u seljačkoj krušnoj peći (kore tamnije boje, lijepo raspucanog vijenca i vrlo prijatne i osebujne arome). Pod tim nazivom ovaj je kruh bio stalno prisutan na zagrebačkom tržištu od srednjeg vijeka, pa još i danas.[37] Napomenimo još i kruh sirotinje u nekim siromašnijim krajevima zemlje kao **zelenjak** ili **šarenjak,** pravljen iz prostog crnog brašna sa zeljem, pa mu otuda i naziv zbog zelenkaste boje i zelenih šara, koje su vrlo vidljive, kada se reže.[38]

12) Sasvim posebnu vrstu kruha čini **dvopek** ili dvaput pečeni kruh, o kojemu je više bilo govora kod zagrebačke proizvodnje tjestenina i dvopeka,[39] pa ćemo ovdje navesti samo njegove nazive. U našim primorskim krajevima on se zove **brodarski** ili **mornarski kruh,** u krajevima, koji su bili pod turskom vladavinom, ostao mu je turski naziv **peksimet,** a ponegdje ga narod pravi kao poputnicu, pa ga i tako zove **(poputnik).**[40]

Pogače i gibanice

1) Prethodnik pogače su vrlo stare **lepinje (lapanj),** koje su se usčuvale u upotrebi sve do današnjih dana u raznim oblicima, ali uvijek iz pšeničnog brašna (zagrebačka okolica, Slavonija) ili od pšenične krupice (Crna Gora). Narodu one služe u manjoj mjeri kao dnevna hrana, mnogo više kao poputni kruh, a vrlo su tražene i od građana i turista.[41]

2) **Pogača** je opće poznata kod svih naših naroda, a tu riječ poznaju i svi jezici slavenskih naroda.[42] Međutim, ovim nazivom naši narodi ne označavaju samo razne vrste pogača, nego i neke bolje vrste kruha, naročito blagdanskih i svetačkih. Ipak je ona u osnovi krušno tijesto umiješeno iz boljeg bijelog pšeničnog brašna (kadikad i kukuruznog ili raraženog) s mlijekom, jajima i masnoćama i uglavnom bez kvasa, najčešće okruglog i četvrtastog oblika i ne odveč visokog (najviše dva do tri prsta), sa utisnutim rezovima različitih formi radi boljeg lomljenja, a ponegdje i pečenog u pepelu.[43] Dosta rijetko se pravi prosena pogača, ali ona je uvijek s kvasom. Pogača ima kod svih naših naroda vrlo dugu tradiciju, pa ju poznaju kao »nekisel hleb« i stare srpske povelje srednjeg vijeka.[44] Sačuvao nam se i vrlo zanimljiv opis pogače od 27. studenog 1618. godine u obračunskom izvještaju Baltazara Paplera, upravitelja posjeda fresinških biskupa u Klevevžu (Klingenfels), a koji se odnosi na račune iz 1616. i 1617. godine: »Pogače su jako tvrdo pečene, napola šokački napola hrvatski, a tko ih jede, boji se da ne oboli«. Zato ih je upravitelj kao neprimjerne za gospodski stol razdijelio među sluge i podložne kmetove.[45]

3) Narod označava pobliže pogaču prema prilikama, za koje se priprema, ili prema krajevima, koji je na svoj osebujan način izrađuju. Tako se ona zove **narodna** (okolica Zagreba i Samobora), **zagorska** (Zlatar, Stubica), **prigorska** (od Jastrebarskog do Gline), **lička** (Ogulin, Oto-

čac), **primorska** (Bakar, Senj), **dalmatinska** (na cijelom području, ali s medom i masnoćom), **štajerska** (posebno u vinorodnim krajevima), **prleška** (Ljutomer), **bizeljska** (Bizeljsko u širem pojmu cijelog područja bizeljskih vina, Kozjansko), **tolminska** (Tolmin i gornje porječje Soče kao »pojezdna«), **goriška** (Gorica i okolica), **posavska** (Posavina) itd.

4) Zatim postoje prigodne pogače, tako:

a) **svadbena pogača,** na primjer **»za vinac«** (Lika),[46] **ženitovanjska pogača** (Gornji grad), **glavni kruh** (Podsreda) ili **bosman** (Ptuj i okolica) kao prastari obredni svadbeni kruh;[47]

b) **porodna pogača** pod nazivom **mlečna pogača** (Podsreda), **crkljivka** (Izlake) i **darovna pogača** (kod Albanaca na Kosovu);[48]

c) **mrliška** (Prlekija) kod posjeta kuće, u kojoj je mrtvac;[49]

d) posebnu vrstu pogača čine blagdanske pogače pod nazivom **uskrsna pogača** (Kreševo, Bosna), **božićna pogača** (Posavina, Bosna), **posvećenica** (Sinjska krajina) i **namešeni kruh** za kumstvo (Samobor).

5) Narod poznaje i neke posebne nazive za pogače kao što su **kućna pogača** (Beograd, Zagreb), pa **gubanica** (Beneška Slovenija), **krhlača** (Bizeljsko, Štajerska) i **dvetica ili devetica** (Banjaluka).[50]

6) Neke pogače narod zove po njihovim dodatnim sastojinama. Tako **masnica ili mazanica** (bivša Vojna krajina), **maslena pogača** (Jurklošter), **kvasnjača** (Podravina), **semenača** (Slovenija, pripremana naročito za blagdan sviju Svetih) i **prosena pogača** (zagrebačka okolica, Turopolje i neki krajevi Slovenije).

7) Među pogače mogu se uvrstiti i **mlinci,** omiljeli i vrlo poznati posebno u zapadnim krajevima zemlje, te **šuškavac ili bozavac,** koji je u stvari na brzu ruku otkinut komadić tijesta i na vrelom ognjištu ili u krušnoj peći ispečen.[51]

8) **Gibanica** je stara domaća poslastica, posebno obljubljena u zapadnim dijelovima zemlje. Ona je oduvijek bila pojam blagostanja svake kuće i domaćinstva, željno očekivana u siromašnijim domovima, gdje se pekla samo o najvećim blagdanima ili u izuzetnim zgodama. Bez nje narod nije mogao zamisliti ni jednu gozbu, pa zato dokumenti o saslušanju tobožnjih zagrebačkih vještica redovito spominju i nju, kada govore o sastancima i gošćenjima vještica s vragom, osobito u 17. i 18. stoljeću.[52] Kako je gibanica specijalitet hrvatskih i slovenskih kuhinja, navest ćemo iz naše prve kulinarske knjige, koju je anonimno napisao i početkom 19. stoljeća objavio Ivan Krstitelj Birling (1775—1852), njegov opis pripremanja »Horvatske gibanice iz mlincih«:

»Testo omesi kak za štrukle, pusti malo stati, zatem tenko rastegni, pod rastegneno vrzi medenicu z maslom namazanu, i mlinca obreži malo širjega nego je medenica, mlinca ovoga z ribanem sirom, ribanum žemljum, z cukorom, grozdičem debelem i drobnem posipli, na to vlej i naliči

z žlicum vrhnje kiselo z jajci i putrom razbelenem zmešano, pohitaj nekuliko falatcev putra; tak nadalje pod testo rastegneno poddeni medenicu, da mlinec na mlinec dojde, vsaki tak posipan i naličen, ako li hočeš iz 7 mlincev gibanicu napraviti; zadnič z mlincem pokri, pohitaj nekuliko faaltcev putra, da masneša bude, skrotka speci, kada je spečena, posipli z cukorom i daj na stol.«[53]

9) Inače gibanica je i savijača od tijesta pripremljenog od debljih pečenih listova (mlinaca), naizmjence polaganih i oblaganih s raznim nadjevima(orasi, narezano razno voće, mak, rožički, bučne koštice, jaja, sir, pa i čvarci itd.).[54] Priređuje se iz brašna raznih krušarica, a naročito pšeničnog, kukuruznog i ajdinog ili miješano. Zato postoji cijeli niz naziva za takve gibanice kao što su **kvasenica, koruznica, petkovica, postružnica, zlevanjka, hajdeni kolač** (za Martinje), **zelenača** (Samobor), **gužvara, pečeni štrukli** (Prlekija, Hrvatsko Zagorje i Prigorje, Gorjanci, Samobor), **štrudla ili savijača, pita** (posvuda, ali naročito u Srbiji, Bosni i Makedoniji), **krapci-krofi** (krafli, bobi, flancati itd.), te napokon i **bazlemača** (od kukuruzne ili pšenične krupice).[55]

Peciva i kolači

1) Među najstarija peciva ubraja se svakako **trenta** ili bijeli pšenični hljebčić nešto veći od žemlje i okruglastog oblika, koji je u Hrvatskoj i Sloveniji poznat barem od 16. stoljeća.[56]

2) **Hljebac** (hlebac, hlebček, somunčić) je kruščić ponešto izduljenog ili eliptičnog oblika, a peče se naročito u Srbiji, Makedoniji Bosni i Hercegovini barem od 17. stoljeća.[57]

3) **Žemlja** (semella) poznata je još od srednjeg vijeka, a pekla se od običnog krušnog tijesta iz bijelog pšeničnog brašna, kojemu su kasnije dodavali i jaja i mlijeko. Njoj je slična

4) kajzerica ili carska žemljička, koja je mlječno pecivo s nešto šećera, a posebnog je oblika (zvjezdastog), koji zahtjeva vrlo spretne ruke domaćice ili pekara.[58]

5) **Užinac** je pastirski (čobanski) kruščić od tijesta domaćeg mješanog brašna, a pravio se naročito zato, da se ne bi načimao veliki tek pečeni kruh. Nosili su ga, dakako, pastiri i čobani sa sobom na pašu,, pa mu otuda i ime.[59]

6) **Roščići** (rogalki, kilfi, Kipfel) datiraju iz 16. stoljeća i tipičan su oblik za sitno pecivo uz razne manje varijante.[60]

7) **Svežac** je pecivo od pšeničnog brašna, pjenice i vode.[61]

8) **Slanici** (pijanci, Salzstangen) su svitci od tijesta iz pšeničnog brašna i jaja, a dobro su posoljeni ili posuti biberom, pa se rado grickaju uz vino i svaku »pijaču«.[62]

9) **Ćureci** (ćurak, ćurekat) su somunčići posuti kuminom, a mnogo se proizvode po Bosni, pa i Srbiji i Makedoniji.[63]

10) **Pereci — preste** (percellos, Brezel) su sigurno najstarije pecivo i vrlo su obljubljeni zbog svog oblika i posebnog okusa u narodu, a naročito kod djece. Kako je već ranije spomenuto, pereci su se u Zagrebu proizvodili davno prije 15. stoljeća, kada ih poimence spominje poznati magistratski edikt od 1425. godine. Sa sigurnošću se može tvrditi, da su pereci tipično obredno (kultno) pecivo još iz predkršćanskog vremena. Općenito su bili na najboljem glasu slovenski, posebno škofjeloški pereci (preste), a slovenski pekari, koji su se mnogo naseljavali u Zagrebu, posebno od 16. stoljeća, prenijeli su njihov recept u Zagreb, pa su već od 17. stoljeća bili nadaleko poznati zagrebački pereci i u Austriji uspješno konkurirali glasovitim freiburškim breclima (Freiburger Brezeln). Prave se od najfinijeg bijelog pšeničnog brašna tako, da se na primjer na 1 kg brašna stavi 5 dkg pjenice (kvasa) i s 1/2 l mlačne vode i nešto soli napravi tijesto, koje se najprije prokuha u vreloj vodi i zatim peče na podmazanoj podlogi preliveno jačom solnom rastopinom ili eventualno posuto i kuminom.[64]

11) **Pletenke — pletenice** (pletenci) su mlječno pecivo od najfinijeg bijelog pšeničnog brašna, a prave se po ustaljenom omjeru sastojina: za 1 kg brašna potrebno je 10 — 15 dkg masla, 3 jaja, 15 dkg šećera, 6 dkg pjenice (kvasa), 1/2 l mlijeka i nešto soli. Važe kao specijalitet Slovenskog i Hrvatskog primorja, ali se prave u cijeloj jadranskoj obalnoj zoni, te se ponegdje posipavaju i s makom (na rijetko), pa se onda zovu **makovice.** Neke su potpuno jednostavne i narod ih zove **peretak,** druge se opet prave u obliku luka sa strelicom. U nekim se krajevima smatraju uskrsnim pecivom, pa ih narod nosi u crkvu na blagosivljanje. Od gotovo jednakih sastojina prave se i **amerikaneri,** kojima se dodaju suvremeni aditivi, a mogu biti vrlo različitih oblika.[65]

12) **Bige** su posebna vrsta kruščića iz finog bijelog brašna pečeni tako, da se po dva drže zajedno (blizanci). Već od početka 19. stoljeća pekle su ga osobito seljanke iz Goriških Brda i Nabrežine i prodavale na dnevnom trgu u Trstu.[66]

13) **Kovrtanji — vrtanice** je vrlo staro pecivo, osebujno za Zagreb (vertanicze), sjevernu Hrvatsku (kovrtanji), Prekmurje (vrtanik) i Bosnu kovrtnji). U knjigama prihoda i rashoda zagrebačkog Gradeca (1614 — 1669) navode se vrtanice pod godinom 1650. izrično, no vjerojatno su mnogo starije.[67] Pekle su se od tog doba naročito za vrijeme održavanja zagrebačke viteške igre »prstenec«, vrlo slične sinjskoj alki.[68] Poznata su dva oblika vrtanica: jedan je poput okruglog kolobara, a drugi je sastavljen od dva takva kolobara postavljena jedan preko drugoga, pa vrlo naliče na velike perece, s kojima su često pogrješno poistovjećivani.

U Bosni i predjelima između Save i Drave daruju o Uskrsu i Božiću djecu s kovrtanjima, u Prekmurju žetelice vrtanicima, a u Požeškoj kotlini kovrtanje dobivaju svatovi.[69]

14) **Pogačice** prave gotovo u svim krajevima, naročito bogatijim, a glavna im je karakteristika slojevitost tijesta, dobro zamašćenog ili umješenog sa sitno narezanim čvarcima. U Varaždinu su ih poznavali na primjer 1673. godine prema zapisima mesarskog ceha,[70] a odavna su bile uobičajene u Štajerskoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj. **Pogačičke** su pogačice za žetelice (Velike Lašče), ako su umiješene od novog brašna dobivaju ih žetelice pod nazivom **požinke** (Radovljica, Daruvar), a ako su namijenjene prvom muškarcu, koji na blagdan sv. Lucije dolazi u kuću, zovu ih **Lucijšak** (Haloze).[71]

15) **Kolačeki** (Samobor) su komadi deblje razvaljanog tijesta iz bijelog pšeničnog brašna namazani nadjevom od oraha, sira s jajima, voća i slično, te zatim zavrnutih i podignutih krajeva tijesta. Važe kao samoborski specijalitet.[72]

16) **Oraški** su također hrvatski specijalitet, a izrađuju se iz pšeničnog brašna tako, da se tijesto izreže na tanke četvrtaste plohe i peče na tavi, pa zatim umoči u vodu, stavlja u zdjelu i posipa sa orasima (mljevenim) i šećerom. Njima su vrlo slične **lokše,** ali se one ne režu, nego se peku u cijelom, pečene se također umoče u vodu i zatim posipaju makom ili mljevenim orasima, ponegdje i bundevim košticama, sa šećerom.[73]

17) **Božićni kolačići** prave se u oblicima raznih životinja, a ostatak su antičkih žrtvenih obreda. U mnogim našim krajevima tim se kolačićima kiti božićno drvce.[74]

18) **Lokumi** i **gurabije** su kolačići od bijelog brašna, jaja, meda i mirodija, a njihova je osebina vrlo malen oblik. Neki u njih stavljaju i papar.[75]

19) **Lecet** je obojeno lagano i krhko pecivo iz tjestenine sa šećernim aplikacijama. Prave ih licitari najčešće kao životinjske likove, konjanike, bebe u pelenima ili u obliku srca. Lecet je nastao u doba baroka, a k nama je vjerojatno prenešen iz čeških krajeva.[76]

Eto, tako smo pokušali otvoriti bogatu lepezu umjetnosti našeg narodnog pekarstva. Treba reći, da postoji još vrlo mnogo raznih lokalnih specijaliteta, koje bi bilo dobro bar zabilježiti, jer se sve više gube i postepeno zaboravljaju uslijed poplave modernih industrijskih nadomjestaka, u koje se ne mora utrošiti vlastite invencije, ni mnogo truda, a ni mnogo novaca. Možemo ipak biti ponosni osobito na one vrste, kojih drugi narodi nemaju, pa bi bar te trebalo sačuvati i primijeniti ih u našem modernom pekarstvu.

Napomene

1) **J. Predavec:** Selo i seljaci. Zagreb 1934, str. 31-35
2) **I. Sakazov:** Privredni život na Balkanu u srednjem vijeku (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 134-146)
3) **Evlija Čelebi** V/423-444, 445-500; VI/413-444, 473-489 (**E. Čelebi:** Putopis. Odlomci o juggoslovenskim zamljama u prevodu H. Šabanovića. Sarajevo 1967, str. 119, 213, 385, 404, 435, 468
4) **J. W. Valvasor:** Die Ehre des Herzogthums Crain I. Laibach-Nürnberg 1689 (Rudolfswerth 1877-1879), str. 346-348
5) **P. Blaznik:** Školja Loka in loško gospostvo 793-1803. Škofja Loka 1973, str. 101
6) **I. Vrhovec:** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Ljubljana 1886, str. 262-264; **E. Laszowski:** Povijesni spomenici grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. XXVIII, 154-155
7) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. i kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 48; **L. Thaller:** Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći (Narodna starina VIII. Zagreb 1929, sv. 19, str. 105)
8) Vidi poglavlje: Pekarstvo u najstarije doba. — **J. Štefanović** (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 14, str. 3)
9) ibid.
10) Opis dala domaćica Milka Rebrović (70) iz Tomašice.
11) **M. Lang:** Samobor. Hrana i posudje (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU XVI. Zagreb 1911, str. 114-118). — Cipov kruh (pekovski) bio je poznat već u 17. stoljeću u Varaždinu, pa ga je u većim količinama trošio tamošnji mesarski ceh na primjer 1631, 1664, 1692, 1695 itd. godine (**K. Filić:** Varaždinski mesarski ceh... Varaždin 1968, str. 89)
12) **J. W. Valvasor** o.c. III/346-347; **R. Ložar:** Ljudska hrana (Narodopisje Slovencev I. Ljubljana 1944, str. 192-216)
13) **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 29; **V. St. Karadžić:** Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima. 4. drž. izd. Beograd 1935, str. 685, 722; Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 1270, 1308; **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 57, 62, 74, 109-110; **E. Čelebi:** Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo 1967, str. 119
14) Tako ga zovu i županijske limitacije 1825. i 1847. godine. Usporedi **E. Laszowski** (Stari i novi Zagreb I. 1925, str. 58-59); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 483-485
15) IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 169, 242
16) **R. Rajacsich:** Das Leben, die Sitten und Gebräuche der im Kaiserthume Oesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 25; **B. Šulek:** Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja I. Zagreb 1874, str. 518; **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 16; **V. Balenović:** Narodoznanstvo. Zagreb 1941, str. 122-124; R. Ložar o.c.; **A. Grum:** Slovenske narodne jedi. Novo mesto 1965, str. 153
17) **B. Orel:** Slovenski ljudski običaji (Narodopisje Slovencev I. Ljubljana 1944, str. 263-349)
18) **A. Grum** o.c. str. 152-154
19) Taj kruh je poznat po cijeloj Bosni i Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskom Zagorju, Dalmaciji, Žumberku, u okolici Zagreba, u Beloj Krajini, te među Bunjevcima i Šokcima. Usporedi **J. Buchenhain — A. J. Babnik:** Die Weihnachtsbrote (Carniolia VI. Ljubljana 1844, str. 103); **B. Rajcsich:** Das Leben, die Sitten und Gebräuche der im Kaiserthume Oesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 121, 123, 130; **P. Pekić:** Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. godine. Zagreb 1930, str. 269-270; Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 245; Sveznanje, opšti enciklopediski leksikon. Beograd 1937, str. 2633; **M. Gavazzi:** Godina hrvatskih narodnih običaja II. Zagreb 1939, str. 37-42; **T. Marković:** Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini (Etnografska istraživanja i građa II. Zagreb 1940, str. 4-56); **V. Balenović:** Narodoznanstvo. Zagreb 1941, str. 183; **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 109-110; **T. Marković:** Hrvatski božićni običaji u Bosni i Hercegovini (Croatia sacra XI-XII. Zagreb 1943, sv. 20-21, str. 284-295); **D. Ževart:** Etnografsko gradivo Antona Jožefa Babnika (Dolenjski zbornik. Novo mesto 1961, str. 231-237)
20) **F. Sussnik — A. Jambressich:** Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples... Zagrabiae 1742, str. 664; **A. Grum** o.c. str. 149
21) Na primjer pod Čavnom. Vidi **R. Ložar** o.c.
22) Vidi napomenu pod 14)
23) **E. Laszowski:** Povijesni spomenici grada Zagreba XIII. Zagreb 1949, str. XXXII, 211
24) **J. W. Valvasor** o.c. III/347; **R. Ložar o.c.; A. Grum** o.c. str. 150; IREKS-ABC der Bäckerei. Klumbach 1966, str. 104. 128, 169, 184
25) **J. W. Valvasor** o.c. III/347-348; **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901-1902, str. 118; **M. Lang** o.c.; **A. Kristić** o.c. str. 57-58; **R. Ložar** o.c.; **A. Grum** o.c. str. 150
26) **M. I. Blažeka:** Godišnji običaji u Prelogu (Etnografska istraživanja i građa III. Zagreb 1941, str. 66-73)
27) **J. W. Valvasor** o.c. III/347; **R. Ložar** o.c.; **A. Grum** o.c. str. 150
28) **J. W. Valvasor** o.c. III/347; **R. Ložar** o.c.
29) ibid.
30) **E. Čelebi:** Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo 1967, str. 118 (V/423-444)
31) **J. W. Valvasor** o.c. III/347; **R. Ložar** o.c.
32) **J. W. Valvasor** o.c. III/348; **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 15-17; **R. Ložar** o.c.
33) **J. W. Valvasor** o.c. III/348; **R. Ložar** o.c.
34) **A. Grum** o.c. str. 150-152
35) **M. Lang** o.c.
36) **R. Ložar** o.c.
37) Vidi napomenu pod 14), te poglavlje: Gradska aprovizacija. Usporedi također sličan njemački kruh: Bauernbrot-Landbrot (IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 107, 138)
38) **B. Balenović:** Narodoznanstvo. Zagreb 1941, str. 122
39) Vidi poglavlje: Proizvodnja tjestenine i dvopeka
40) **F. Sussnik — A. Jambressich:** Lexicon latinum illyrica, germanica, et hungarica locuples... Zagrabiae 1742, str. 664; **V. St. Karadžić:** Srpski rječnik istomačen njemačkijem i latinskijem riječima. 4. drž. izd. Beograd 1935, str. 529; Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 1045; Sveznanje, opšti enciklopediski leksikon. Beograd 1937, str. 1655; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 250
41) **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 25-26
42) F. Mikločiš izvodi porijeklo te riječi od talijanske riječi **focàccia,** koja je sinonim za **schiacciata** = **pogača:** pane schiacciato e cotto a bocca di forno, o sotto la brace (**G. Garollo:** Piccola enciclopedia Hoepli II. Milano 1917, str. 1822; III. Milano 1917-1927, str. 4021). U srednjovjekovnoj latinštini dolazi ta riječ u obliku **focacius** ili kao **panis focarius** (panis subcinericius, azima). Usporedi **I. Bělostenec:** Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium (Zagrabiae 1740) ili **F. Sussnik — A. Jambressich:** Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples... Zagrabiae 1742, str. 313 (focaria = = kuharica); **I. J. G. Scheller:** Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Handlexicon... Leipzig 1796, str. 990; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908-1922, str. 969-970

43) Pogača = tanak plosnat nekiseljen kruh od čvrsto zamiješenog tijesta iz pšeničnog brašna; poznata je kao opći jugoslavenski specijalitet (Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 1088; Sveznanje, opšti enciklopediski leksinko. Beograd 1937, str. 1726

44) **S. Trojanović:** Jela i pića narodna (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 143-146)

45) **F. Kos:** Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja. Ljubljana 1894, str. 64-66 (dokument 89)

46) Okrugla pogača ukrašena šarama, ali koja je u sredini šuplja, da bi je mladenci mogli rukama uhvatiti i otkidati od nje »za sriću«. Usporedi **M. Žager:** Svadbeni običaji u Žitniku u Lici (Etnografska istraživanja i građa II. Zagreb 1940, str. 159-165)

47) Bosman je veliki dugoljasti pleteni hljeb boljega kruha. Tijesto se tvrdo izvalja iz bijelog pšeničnog brašna (s mlijekom, šećerom i kvasom), pa se iz njega napravi devet oduljih izvaljanih pojaseva, iz kojih se pletu kite jedna na drugu (najprije od četiri, zatim od tri i na vrhu od dva, s kojima se napravi zaključni zavoj). Bosman se ukrašava s ružama, asparagusom, ružmarinom ili figuricama. Usporedi **B. Orel:** Ženitovanjski običaji na Dravskem polju (Etnolog XIV. Ljubljana 1942); **LJ. Meze-Bras:** Ženitovanjski običaji na Ptujskem polju (Ptujski zbornik II. Ptuj 1962, str. 266-280)

48) Treće večeri po rođenju djeteta slavi se **svečanost pogače,** na kojoj se ispečen hljeb-pogača lomi nad glavom novorođenčeta. Usporedi **E. Čabej:** Život i običaji Albanaca (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 303-319)

49) Dijele je u kući, gdje je mrtvac, onima, koji dolaze obići odar. Usporedi **R. Ložar** o.c.

50) To je bijela pogača pečena u pepelu, koja je već nekoliko stoljeća (1660) na glasu kao odličan samun (**H. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1961, str. 53-54; **E. Čelebi.** Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo 1967, str. 213)

51) **B. Rajacsich:** Das Leben, die Sitten un Gebräuche der im Kaiserthume Oesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 25; **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901-1902, str. 118-119; **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 19, 23, 26; **I. Potrč:** O prleških pogačah, gibanicah in krapcih (Jutro XIII. Ljubljana 1932, štev. 218); **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 74-75, 111; **M. Lang** o.c.; **R. Ložar** o.c.; **S. Terčak:** Ženitovanjski običaji v Florijanu nad Gornjim gradom (Kotnikov zbornik Celje 1956, str. 80-87); **J. Lekše:** Običaji in vraže ob rojstvu v okolici Jurkloštra (ibid. str. 115); **S. Terčak:** Ženitovanjski običaji v Podsredi (ibid. str. 133-137); **J. Milićević:** Narodni običaji i vjerovanje u Sinjskoj krajini (Studije i građa o Sinjskoj krajini. Zagreb 1968, str. 433-515); **H. Šabanović** (Istorija Beograda I. Beograd 1974, str. 323-358)

52) Vidi poglavlje: Zagrebačko pekarstvo do konca 18. stoljeća

53) **I. K. Birling:** Nova z-kup szlosena zagrebechka szokachka kniga vu sheztih razdelenyih, zadersavajucha 554 naredbe vszakojachke jeztvine pripravlyati... Vu Zagrebu 1813, pod br. 108

54) **B. Rajacsich:** Das Leben, die Sitten und Gebräuche der im Kaiserthume Oesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 27; Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 451, 1074; Sveznanje, opšti enciklopediski leksikon. Beograd 1937, str. 452, 1700; **V. Novak:** Ljudska prehrana v Prekmurju. Ljubljana 1947, str. 50

55) Naročito mnogo naziva postoji za pitu, a svi se temelje na njezinom nadjevu, na primjer **sirnica** (sa sirom) **jajuša** (s jajima), **urmašica** (sa zakuhanim maslom), **zeljanica** (punjena sa zeljem), **tikvenjača-bućnica** (s bundevama), **krompiruša** (punjena s krompirom), **burek** (punjenja s mesom), **terit, ćaija** itd. U nekim krajevima se tikvenjača zove **bundevara. — R. G. Puff:** Die windischen Bücheln (Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde der Steiermark und der an dieselben grenzenden Länder III. Graz 1859, str. 5-137);

B. Rajacsich: Das Leben, die Sitten und Gebräuche der im Kaiserthume Oesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 27-29; **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 194, str. 26; **M. Lang** o.c.; **I. Potrč:** O prleških pogačah, gibanicah in krapcih (Jutro XIII. Ljubljana 1932, štev. 218); **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941. str. 75; **R. Ložar** o.c.

56) **I. Vrhovec:** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Ljubljana 1886, str. 262-264; **E. Laszowski:** Povijesni spomenici grada Zagreba XVIII. Zagreb 1949, str. XXVIII, 154-155

57) Riječ **hlebec, hlibac, hljebac** je praevropskog porijekla (gloibho), hljebac kruha = libo (**V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik. Zagreb 1908-1922, str. 395; **V. St. Karadžić:** Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima. 4. drž. izd. Beograd 1935, str. 832)

58) **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901-1902, str. 120; **D. J. Popović:** Srbija i Beograd od požarevačkog do beogradskog mira 1718-1739. Beograd 1950, str. 304; **M. S. Bogdanović** (Građa za istoriju Beograda od 1717. do 1739. I. Beograd 1958, str. 5-28); IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 88, 101, 117, 199, 208

59) **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 25

60) **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901-1902, str. 120; **J. Štefanović** (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 14, str. 3); IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 109

61) Vidi napomenu pod 59)

62) ibid.; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 190

63) **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 16; **A. Kristić:** Kreševo obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 62

64) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II. Zagreb 1894, str. 48; **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 26; **L. Thaller** (Narodna starina VIII. Zagreb 1929, sv. 19, str. 105); Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 1058; **J. Štefanović** (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 14, str. 3); **J. Žontar:** Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939, str. 197; **R. Ložar** o.c.; **E. Laszowski — L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XIX. Zagreb 1953, str. 172; **A. Grum:** Slovenske narodne jedi. Novo mesto 1965, str. 154-155; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 50-51, 88, 138; **P. Blaznik:** Škofja Loka in loško gospostvo 973-1803. Škofja Loka 1973, str. 276-277

65) **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901-1902, str. 119; **M. Gavazzi:** Godina dana hrvatskih narodnih običaja I. Zagreb 1939, str. 37-38; **A. Grum** o.c. str. 154; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 20

66) **R. Ložar** o. c.; IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 68

67) **E. Laszowski — L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XIX. Zagreb 1953, str. 172

68) **V. Klaić:** Viteška igra »Prstenec« u Zagrebu (Hrvatski Sokol II. Zagreb 1923, str. 87-88); Crtice iz naše historije: Viteška igra »Prstenac« u Zagrebu (Ženski list III. Zagreb 1927, br. 6, str. 6); **A. Lj. Lisac:** Razvoj estetske gimnastike u Jugoslaviji. Zagreb 1953, str. 5; **I. Kampuš — I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 116

69) **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1904, str. 26, 29; **T. Marković:** Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini (Etnografska istraživanja i gradja II. Zagreb 1940, str. 5-86); **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 109-110; **B. Orel:** Slovenski ljudski običaji (Narodopisje Slovencev II. Ljubljana 1952, str. 134-165); **V. Novak:** Ljudska prehrana v Prekmurju. Ljubljana 1947, str. 50

70) **K. Filić:** Varaždinski mesarski ceh... Varaždin 1968, str. 81

71) **B. Orel:** Slovenski ljudski običaji (Narodopisje Slovencev II. Ljubljana 1952, str. 134-165)

72) **M. Lang** o.c.
73) **A. Zeininger:** Misli i tumač... Zagreb 1940, str. 26
74) **E. Schneeweis:** Opšti pogled na balkanski folklor (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 276-279)
75) **B. Rajacsich:** Das Leben, di Sitten und Gebräuche der im Kaiserthume Ooesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 28-29; Leksikon Minerva, praktični priručnik modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 501; **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 74-75
76) Vidi o tome više u poglavlju: Riječ-dvije o pekarstvu srodnim obrtima.

MLINARSTVO

POČECI MLINARSTVA

Među najstarije zanate na svijetu, pa tako i u Zagrebu, ubraja se mlinarstvo, jer ono je najuže povezano sa osnovnom potrebom čovjeka i održavanjem njegovog života, s pripremanjem dnevne hrane — sa svagdanjim kruhom. Zgodno je grčki filozof Poseidonios rekao da je prvi čovjek, kada je upotrebio svoje kutnjake za drobljenje hrane, bio u stvari i prvi mlinar, jer on je trebao samo iz rada svojih zubi, iz žvakanja izvući pravilne zaključke. Početke mlinarstva treba, dakle, tražiti u onim pradavnim vremenima, kada je čovjek prvi puta pokušao da zrnje raznih plodova umjesto zubima drobi rukom pomoću kamenova. U svom razvitku on ubrzo pronalazi i prva primitivna mehanička sredstva, a naročito otkako je napustio nomadski i lovački način života i svojoj porodici dao stalno obitavalište u nekom pogodnom kraju. Na zemlji uz

taj svoj prvi dom čovjek sada uzgaja i određene biljke — usjeve, od kojih dobiva godišnje plodove za svoju prehranu. Pa kako je morao pronalaziti različito oruđe da si olakša obradu te svoje zemlje, tako je postepeno konstruirao i sredstva za pripremanje plodova dobivenih od uzgojenih žitarica (prosa, raži, pšenice, zobi, ječma i dr.). Na taj način učinio je prvi još vrlo primitivni žrvanj, mljeo je zrnje u múku i tukao ga u stupi.[1]

Najstariji »mlinovi« iz prethistorijskih vremena predstavljaju kamenu ponešto konveksnu plohu s jednim prikladnim oblim i dosta glatkim kamenom za drobljenje ili jedan čvrsto usađeni kameni blok, koji je odozgo malo udubljen. Na njemu je položen drugi kamen oblika prilagođenog toj udubini kako bi se mogao pomicati naprijed i natrag i tako drobiti zrnje. U taj gornji kamen kasnije su utaknute i drvene ručice.[2] Za rad ovih žrvanja bilo je potrebno mnogo tjelesnog napora i dosta ljudske snage, a ipak su taj posao u stara antička vremena, prema svjedočanstvu Homerovom, obavljale gotovo isključivo žene.[3] Takvi »mlinovi« postojali su u cijeloj srednjoj Evropi nekako od neolitske dobe i održali se sve do rimskih vremena u jedva izmijenjenom obliku. Tada su ih zamijenili savršeniji žrvnji, koje već vrlo rano poznaju i svi slavenski narodi. Dakako, ovi žrnjevi su se i dalje usavršavali i pomalo postali pravi mali kućni mlinovi na ručni ili nožni pogon. Uz njih je jednako bila u upotrebi i stupa — posuda, u kojoj se zrnje tuklo teškom drvenom palicom.[4] Veće potrebe uslijed povećanja porodice primorale su čovjeka da dotadanji isključivo ljudski pogon zamijeni životinjskim (suhare), pa zatim da koristi i snagu potočne vode (vodenice) ili snagu vjetra (vjetrenjače) za pokretanje svog mlinskog mehanizma.[5]

U historiji mlinarstva od najvećeg su značaja bili rimski mlinovi. U Pompejima sačuvani su primjerci rimskih mehaničkih žrvanja. To su genijalno zamišljeni strojevi. Kamene kule visoke oko dva metra svojim oblikom, posebno uskim strukom, podsjećaju na pješčane satove. Sastoje se iz dva dijela izrađena od kamena vulkanskog porijekla. Donji dio (meta) predstavlja stabilni mlinski kamen isklesan u obliku čunjastog (stožastog) valjka, ozidan je zidom, kojemu je na gornjoj plohi postavljen uvijeni olovni žlijeb. Na vrhu čunjka nalazio se kvadratni drveni klin sa željeznim šiljkom, na kojemu se njihao drugi gornji kamen (catillus) u obliku dvostrukog šupljeg čunjka (stošca) ili lijevka sa uskim otvorom u sredini, vrlo nalik na pješčani sat. U taj lijevak sipalo se žito, koje se mrvilo između mete i catillusa i padalo kao brašno u olovni žlijeb na ozidanom dijelu mete. Okretanje se vršilo pomoću drvenih motki usađenih na najužem mjestu catillusa u dva četverokutna

otvora. Catillus je morao biti pokretan i zato je na gornjem kraju imao dvije poprečne drvene ili željezne poluge, čije središte je bilo nasađeno na klin mete. Tako je omogućeno lebdenje catillusa iznad mete. Drvene motke pokretale su obično mazge.[6]

No posebno savršenstvo tehnike predstavljale su rimske vodenice. Njihov sistem je bio toliko izvrstan, da se njegova osnovna tehnika gotovo i nije mijenjala sve do današnjih dana. Poslužit ćemo se opisom rimske vodenice od Ponlija Marka Vitruvija: »Vodenice pokreće jedno podljevno kolo s lopatama, spojeno na jednom kraju osovine sa zupčanikom. On je postavljen okomito i vrti se istodobno i istomjerno kao i podljevno kolo. U prvi zupčanik zahvaća vodoravno drugi manji zupčanik i okreće osovinu s dvostrukim željeznim lastavičjim repom, koji je klinom zaglavljen u mlinski kamen. Tako prvi zupčanik pokreće drugi, a ovaj vrti mlinski kamen. Žlijeb, koji je obješen nad strojem, dovodi žito na mlinsko kamenje. Pomoću takvog okretanja melje se brašno.«[7]

Najprije su, dakako, postojali mlinovi samo za potrebe jedne kuće i jedne obitelji, dakle jednog gospodarstva. No kako su se iz tih prvih velikih obitelji u jednom skupnom zadružnom gospodarstvu odvajali pojedini članovi i stvarali nove obitelji i nova gospodarstva, oni su se i dalje služili mlinom onoga gospodarstva, iz kojega su izišli. Tako je taj mlin podmirivao potrebe nekoliko kuća i više gospodarstava, pa i cijelog naselja. A da bi ga svi mogli podjednako koristiti, trebalo je uvesti neki redoslijed mljevenja i također urediti pitanje troškova uzdržavanja mlinske zgrade i mlinskog postrojenja. Tako su nastali poredovnički mlinovi, a oni, koji su se njima služili, nazvani su poredovnjacima ili ketušima.[8] To su, dakle, dioničari zajedničkog mlina, koji u njemu melju žito za svoje potrebe po ustaljenom redu i prema svom udjelu, a za uzdržavanje mlina daju određeni prinos u naravi (žito, mlivo, drva) ili u novcu.[9] Osim ovih mlinova susrećemo se već od najranijih vremena također gospoštijski ili feudalni mlinovi. Oni prvotno služe za potrebe gospodarstva feudalca (svjetovnog ili crkvenog), a zatim melju i za podložne kmetove. No kako je uskoro bilo sve teže doći na red za mljevenje u poredovničkim mlinovima — jer je poredovnjaka iz dana u dan bilo sve više, a izmljeveno žito nije uvijek moglo biti dostatno do slijedećeg mljevenja prema utvrđenom redu — to su uz ove mlinove pomalo nastali i obrtnički mlinovi, koji melju za novac ili ušur (ujam, vaganac), a po volji i prema potrebi interesenata.[10] Zato mlinarski zanat postaje općenito cijenjen i vrlo častan, a mlinarenje veoma unosan posao, poznat i kod nas kao »dobra meštrija« sve do polovice 19. stoljeća.

Napomene

1) **J. Predavec:** Selo i seljaci. Zagreb 1934, str. 34—35
2) **H. E. Jacob:** Sechstausend Jahre Brot. Hamburg 1954; **H. E. Jacob:** Šest hiljada godina kruha. Zagreb 1957, str. 70—71
3) **T. Maretić:** Homer. Odiseja XX. Zagreb 1950, str. 106—119
4) **L. Niederle:** Život starých Slovanů (Slovanské starožitnosti III/1). Praha 1921, str. 113—123; **K. Birket—Smith:** Putovi kulture ... Zagreb 1960, str. 123—124
5) **F. Hefele:** Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 76—125
6) **A. Mau:** Pompeji in Leben und Kunst. Leipzig 1908, str. 407—409; **H. E. Jacob** o. c. str. 93, 96 (slika)
7) **Pollio Marcus Vitruvius:** De architectura. Liber X, cap. 10; Vitruvius teutsch. Nemlich des aller namhaftigsten und hocherfarnesten römischen Architecti und kunstreichen Werck- oder Bawmestero Marci Vitruvii Pollionis Zehen Bücher von der Architectur und künstlichen Bawen ... Nürnberg 1548, str. CCCIIII; H. E. Jacob o. c. str. 146
8) Riječ je vjerojatno izvedena prema madžarskom ket, kettö, kettös, kettözni = = dva, ponavljati, biti drugi po redu. Usporedi i **L. Hadrovics:** Mađarski elementi u srednjovjekovnom latinitetu Hrvatske (Starine JAZU knj. 54. Zagreb 1969, str. 5—16)
9) **F. Hefele** o. c. str. 110; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 501, 671—672, 1008, 1494, 1535; **J. Predavec** o. c. str. 253; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 409—411
10) **R. Bićanić** o. c. str 410

MLINOVI NA CIRKVENICI (MEDVEŠČAKU)

Konfiguracija tla područja, na kojemu se smjestiše grad Zagreb i njegova prigradska naselja, vrlo je pogodna za mlinarenje. Zagrebačka gora (Medvednica), podno koje leži grad, obiluje jakim izvorima, koji stvaraju mnoštvo potoka i potočića sa slivom kroz sam grad prema rijeci Savi. Od istoka prema zapadu to su potoci Kašina, Vukovdol, Srednjak, Goranec, Čučerje, zatim Miroševec, u koji utječu Vidovec, Bidrovec i Trnava, pa Štefanovec, koji se spaja s Markuševcem, i Bliznec, u koji utječe Bačun, te Medveščak, u koji utječu Gračanec, Pustodol i Ribnjak, zatim dalje Kunišćak, Črnomerec (Mali i veliki potok), Kustošak i Vrabeščak (Vrapčanec), u koji utječe Mikulić, te Markovec i Dolje sa Stenjevcem.[1] Zato su stanovnici grada i okolice od vajkada koristili njihovu vodu za tjeranje svojih mlinova, a naročito vodu onih većih potoka, od kojih je svakako bio najvažniji današnji Medveščak, nekoć zvan Cirkvenica, Cirkvenik ili Medvednica.[2] Taj potok proticao je gradom i dijelio ga na dvije jurisdikcije, desnu varošku (Gradec, Grič) i lijevu kaptolsku. On je u cijelom svom toku kroz Šestinsku dolinu, pojačan kod

Okrugljaka pritokom Gračancem, bio dovoljno jak i sposoban za tjeranje mlinova, ali mu je korito imalo dosta niski položaj. Zato su bili još u 13. i 15. stoljeću prokopani posebni kanali za mlinove, o čemu je sačuvan pismeni spomen u brojnim starim ispravama Zagreba. Tako se već iz isprave od 30. ožujka 1257. godine[3] vidi da je arhiđakon i kanonik zagrebački Petar poklonio cistercitskom samostanu svoja tri mlina u blizini samostana i Pisanog mosta (kasnije nazvanog Krvavi most), koji su se nalazili na jednom takvom kanalu zvanom Prekopa ili Pretoka. U nastalom sporu zbog te darovnice, koju ne htjedoše varošani priznati, odredio je ban Stjepan da bolji i lošiji od tih mlinova pripadnu samostanu, a onaj srednji varoškoj (gričkoj) općini. To zatim potvrdiše 3. travnja 1259. godine kralj Bela IV[4] i 3. prosinca iste godine papa Aleksandar IV.[5]

Medveščakov kanal Pretoka (Prekopa) bio je prokopan podno Okrugljaka i tekao Ksaverskom dolinom do mlina kod nekadanjeg novoveškog groblja, gdje se spajao s potokom Gračancem, te se odmah od njega i odvajao. Voda potoka Gračanca je, naime, prešavši slap tekla dalje starim koritom Medveščakovim zvanim »Matična«, dok je voda potoka Medveščaka upućena kanalom na novoveške mlinove. Vode obaju potoka spajale su se ispod Popovog turna i zatim razdvajale, pa je Matičina tekla nekadanjom ulicom »Potok« (danas Tkalčićeva,) a Pretoka kanalom više nje na mlinove kod Pisanog (kasnije Krvavog) mosta. Odavde su vode opet sjedinjene tekle dalje zajedničkim koritom prema Savi.[6]

Kako je desna obala glavnog Medveščakovog korita, zvanog Matičina, bila slobodni kraljevski grad s posebnom jurisdikcijom prema susjednoj jurisdikciji općine Kaptol, kojoj je pripadala lijeva obala potoka, došlo je već vrlo rano do sporova i ozbiljnih sukoba između ovih dviju općina u pogledu prava uživanja potočne vode i podizanja mlinova. Višegodišnja oštra borba završena je tek nagodbom između njih prema ispravi od 12. maja 1392. godine.[7] Ovaj sporazum određivao je da se na području kaptolske kule zvane Popov turen, gdje se oba Medveščakova kraka spajaju, ne smije podići nikakav mlin ili postrojenje pokretano kolom. Odavde opet prema sjeveru sve do mlina sinova Čuporovih kod novoveškog groblja može samo Kaptol graditi mlinove na svojoj strani i koristiti potočnu vodu za njihov pogon. Od mlina sinova Čuporovih do zdenca u Gračanima dozvoljeno je pak samo varoškoj općini podizati mlinove, i to na svojoj zapadnoj obali. Ipak mlinovi cistercitski, a isto tako i mlin novoveške župne crkve, koji su tamo od starine, mogu i dalje ondje ostati. Točniji broj i opis lokacije najstarijih zagrebačkih mlinova daje nam isprava o reambulaciji kaptolskih posjeda od 1. kolovoza 1328. godine,[8] iz koje znamo za dva cistercitska mlina, tri

kaptolska, zatim za biskupski mlin i dva varoška mlina, te mlin franjevačkog samostana.

1457. godine Kaptol je bio razorio splavnicu ispod Popovog turna i tako svu vodu potoka Medveščaka uputio njegovim glavnim koritom. Uslijed toga potpuno je presušio prokop između splavnice i Pisanog (Krvavog) mosta. Zato su svi varoški mlinovi, koji su smješteni na tom prokopu, ostali bez vode za pogon i stali, te tako pretrpjeli znatne štete. Varoški kapetan Krištof Hochburger pismeno je opomenuo Kaptol 8. svibnja 1475. godine tražeći da smjesta popravi splavnicu i pusti vodu prokopom do varoških mlinova,[9] no ovaj se na opomenu oglušio, pa je varoška općina bila prisiljena obratiti se kralju Matiji Korvinu, koji je posebnom ispravom od 6. lipnja iste godine oštro prekorio Kaptol i naredio da odmah popravi razrušenu splavnicu i rukav potoka Medveščaka svede opet na varoške mlinove.[10] Tako je i ovaj sukob bio završen.

Pravo uživanja vode rijeka i potoka spadalo je u kraljevsko pravo (jus regale), pa je to pravo uživala i varoška općina kao slobodni kraljevski grad na potocima, koji su proticali teritorijem pod njezinom jurisdikcijom, odnosno unutar granica određenih zlatnom bulom kralja Bele IV. od 16. studenog 1242. godine.[11] Ona je to svoje pravo naročito vršila za mlinariju, pa je kod svakog izdanja dozvole za gradnju mlina obvezivala molitelja da joj u ime priznanja regalnog prava plaća godišnji »činž«.[12]

Iz starih knjiga posjeda grada mogu se pratiti promjene u vlasništvu pojedinih mlinova, a iz knjiga sudskih poziva znamo i za mnoga imena tadanjih mlinara. Tako se već od 1355. godine spominju mlinar Ivan[13] i mlinar Vuk (Wlk-Wlok),[14] od 1359. godine mlinar Andrija,[15] mlinar Golob[16] i mlinar Vukman (Wlkman),[17] od 1360. godine mlinar Nikola Babojed,[18] od 1362. godine mlinar Kristan,[19] od 1363. godine mlinar Vidak,[20] od 1365. godine mlinar Stjepan[21] itd. Većina tih mlinara nisu bili vlasnici mlinova, nego samo zakupnici ili arendatori kaptolskih, samostanskih i biskupskih mlinova ili varoških mlinova u posjedu pojedinih feudalaca. O njihovom radu nema nekih naročitih podataka, a sačuvane isprave onoga doba većinom govore o posjedovnim promjenama, zakupima, založnim transakcijama ili međusobnim sporovima pojedinih mlinara zbog svađa, nanesenih uvreda i slično.

Uz popis građanskih kuća o plaćanju poreza iz 1367—1368. godine (Curiae item numerus inquilinorum et taxa eorundem in civitate Grecensi annis 1367 et 1368) nalazi se »nota« iz 1368. godine sa spiskom zagrebačkih obrtnika, u kojemu se navode i tri mlinara.[22] Ivan Krst. Tkalčić izradio je na osnovu raspoloživih suvremenih isprava nacrt, koji prikazuje Zagreb potkraj 14. stoljeća. Uz potok Medveščak nacrtan je i njegov mlinarski odvojak, na kojemu je u gornjem toku pred Splavnicom ucrtano šest mlinova, a na dolnjem toku po dva mlina podno Po-

povog turna i pred Pisanim (Krvavim) mostom.[23] Vrlo je interesantna i karta Zagreba iz prvih decenija 16. stoljeća (oko 1526. godine), koju posjeduje bivša Dvorska knjižnica u Beču (inv. br. 8609), a koja nosi naslov »Mappae geographicae regni Hungariae...«, jer su na njoj vidljivi i neki mlinovi na potoku Medveščaku.[24]

Kada je 1670. godine bila izvršena procjena medvedgradskih dobara, procijenjena su dva drvena mlina na potoku Medvedu (Medveščaku) najpriprostije vrste, svaki s po jednim kamenom. Tom su prilikom spomenuta još i neka tri mlina, vjerojatno kmetska na istom potoku, jer se i od njih ubirao godišnji dohodak.[25] Za mlin jezuitskog kolegija, koji mu je darovala grofica Eva udova Drašković Trakoščanska 1. studenog 1613. godine[26] sačuvala se zanimljiva pogodba o zakupu iz 1773. godine, koja počinje ovako: »1773. včinjena je pogodba med kolegiumom zagrebačkim S.J. i dvem purgari i peki, jednem na varošu gornjem, drugem na Kaptolu stojećem, kojem kolegium rečeni svoj melin pri Ksaveriušu, zemljam i vertom poleg istoga melina iz arende na 3 leta izručil je...« Ovo utanačenje sadrži pet točaka: a) Kolegij daje mlin na potpuno korištenje zakupcima, ali će se i dalje brinuti o njegovom krovu, mlinskom kamenju i kolima; b) zakupnici su dužni mljeti za kolegij kroz cijelu godinu prema potrebi »prez vsakega vaganca... i dvoje kaše — kakti hajdeno i sitno — kuliko za kolegium je potrebno, strući vu stupah i pripraviti, jačmeno pako omilati«; c) zakupnici će o svom trošku uzdržavati unutrašnja postrojenja i vršiti manje popravke; d) na ime arende plaća se 40 rajnških godišnje početkom svake godine, a kontrakt se obnavlja po isteku svake treće godine; e) kvarovi u mlinu i štete, ukoliko se prouzroče nemarom zakupnika, idu na njihov teret, oni su uz to dužni s drugim mlinarima popravljati i čuvati potočno korito, a ukoliko što sami investiraju u mlin, ostaje po prekidu kontrakta njihovo vlasništvo ili će to kolegij otkupiti od njih. Ova pogodba završava: »I ako bi kolegiumski drugi melin ne mogel mleti, onda sloboden bude kolegium pred sveršenim kontraktom vu melin — kakti vu svoje — vlesti.«[27]

Kada je 26. srpnja 1651. godine nad Zagrebom bjesnilo veliko nevrijeme, došlo je na cijelom gradskom području, naročito u dolini potoka Medveščaka, do velike poplave od bujice, koja se slila s Medvednice (Zagrebačke gore). Tom su prilikom, dakako, osobito stradali svi zagrebački mlinovi, a onaj jezuitski na Ksaveru bio je potpuno uništen.[28] Zagrebački mlinovi teško su postradali i 1750. i 1751. godine, kada su također uslijed nevremena bujice izazvale duž cijeloga toka potoka Medveščaka veliku poplavu i razorile mnoge mlinove na njemu.[29] Slična razaranja i veliku štetu pretrpjeli su ti mlinovi i u noći 20. rujna 1864. godine prilikom velikog nevremena u Zagrebačkoj gori i nad Zagrebom.[30] Posljednji puta, naime 1895. godine, veliko nevrijeme uništilo je

prokopnu branu Medveščakovog kanala, koji se tada zvao Meliščak, te tako zapečatilo sudbinu preostalih novoveških mlinova.

Feudalni gospodar Šestina grof Sermage imao je ispod Šestinskog brijega mlin na potoku Medveščaku, pa je iznad njega uredio ribnjak, iz kojega je tekla voda na taj mlin i dalje na ostale mlinove u dolnjem toku Medveščaka. Vlastelinov mlinar češće je zatvarao vodu poviše mlina, pa svi ostali mlinovi nisu imali dovoljno vode za pogon, a naročito oni bliže samome gradu. Takvim postupkom dovodilo se u naročito nezgodan položaj i suknaru (panificina), koju je Franjo Kušević oko 1750. godine bio podigao uz potok Medveščak koristeći njegovu vodu za pogon svoje manufakture.[31] 1762. godine osobito se zaoštrio spor između grofa Petra Sermage-a i Franje Kuševića, koji su inače bili u ortakluku glede suknare. Otkako je po grofovom nalogu učestalo zatvaranje brane i odvođenje vode iz korita Medveščakova, čime se otežavao rad suknare, ali i svih mlinova prema gradu, zategnutost je stigla do kulminacije, pa je 1764. godine spor došao pred sud. Zatim je došlo i do pritužbe na županijsku skupštinu od strane ostalih vlasnika mlinova na potoku Medveščaku, posebno biskupa, Kaptola i varoške općine. Podžupan Matija Bornemissa upućen je da na licu mjesta ispita stvar. On se kod vlastelinskog mlina sastao s predstavnicima podnositelja žalbe i ostalim mlinarima. Ustanovljeno je da je postupak vlastelinskog mlinara protuzakonit i da bi taj mlin uopće trebalo odstraniti. No, kada je grofov zastupnik obećao da se voda više neće zatvarati, spor je 1767. godine likvidiran izvještajem županijskoj skupštini.[32]

Prilikom popisa pučanstva u varoškoj jurisdikciji Zagreba 1769. godine upisana su na području izvan gradskih zidina četiri mlinara, i to Martin Kogaj u mlinu na tri kotača, zatim Juraj Skaurin, zakupnik jezuitskog mlina na četiri kotača, Juraj Oraši u mlinu na dva kotača i Andrija Tersan u mlinu kaptolskog seminarija na tri kotača.[33] Pored tih mlinova postojali su tada još neki mlinovi, tako drugi mlin jezuitskog kolegija, Kosov mlin, mlin opatica, mlin varoškog župnika, mlin seminarija sv. Josipa i Hochnemerov mlin. Iz službenog iskaza, koji su sastavili varoški senatori Franjo Macan i Karlo Fröschl 19. ožujka 1782. godine, u Zagrebu je bilo svega 236 majstora obrtnika sa 250 pomoćnika i 212 slugu, a od toga tada je bilo 10 mlinara sa 8 pomoćnika i 4 sluge.[34] Za tadanji Zagreb, grad od svega 2.689 stanovnika,[35] to je svakako bilo vrlo mnogo.

U ostavinskom inventaru iz 1782. godine s popisom nekretnina i pokretnina obitelji Sermage, sastavljenom povodom smrti grofice Ane Marije Drašković Trakoščanske, udove grofa Petra Troilla Sermage (Conspectus divisionalium instrumentorum factam inter illustrissimos Dnnos Comites &Comitissas a Sermage divisionem demonstrantium) spomenuti

su i mlinovi podalje od tadanjeg grada, na Sermageovim posjedima. Opis tih mlinova je interesantan, posebno i zbog zatečenog mlinarskog pribora. Evo tekst u izvatku:

»**Vu Melinih** (In mollis).

Melin pod Ribnyakom vu Lettu 1781° iz dreva na nekuliko hrasztovoga, na nekuliko jalovoga na techaj jeden, y Sztupe imajuci, Z-Shviglinom novem pokrit podzidani, pri Nyem Klepecz Selezni 1,Stanga Selezna 1,Za Kamenye Zdigati.

Melin Ober Ribnyaka na nekuliko deszek, na Nekuliko jalovoga dreva vre chiszto Zegnitoga Stojechi na dva techaja, beli Kamen imajuchi 1, drugi pak Charni, y Sztupe, Napravlyen Za Goszpodina pokoinoga. Stanga Selezna 1,Za Kamen Zdigati, Klepczev 6,Bat Selezni 1,Saraffi 2. Za melin na isztom potoku Szpadajuchi pod Kosztanyek, iz vszakojachkoga dreva napravlyen Techaj jeden Z-Shviglinom Szrednyem pokrit Za Goszpodina Groffa, Stangu Seleznu jednu, Klepacha 2, imajuchi pipnyak 1...

Shesztine.

...**Melin pod Bibnyakom** na jeden Techaj Za prenapraviti, melin drugi ober Chernomercz nikaj Nevalyani...«[36]

Napomene

1) **Đ. Deželić:** Zagrebački potoci, vode i zdenci g. 1874 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 151—153); **L. Marić-N. Pauković:** Izvori u srednjem dijelu Medvednice. Prilog hidrografiji Zagrebačke gore. Zagreb 1935, str. 10—12, 29; **A. Puk:** Iz vodopravne problematike grada Zagreba (Privreda Zagreba IV. Zagreb 1957, br. 15, str. 411—420); Medvednica kao rekreativno područje grada Zagreba. Studija. Zagreb 1960—1961, str. 5961, 63—64; **A. Lj. Lisac:** Zagrebačka javna kupališta kroz stoljeća (Raspravee i građa za povijest nauka JAZU I. Zagreb 1963, str. 341—391). — U srednjovjekovnim ispravama nailazimo na imena nekih manjih potočića na području grada Zagreba. Tako se spominju Ilica (po kojem je primila ime današnja glavna gradska ulica), Kalinovica, Serbečica, Tišica, Topličica i Tuškanec (zvan i Zazidnjak, jer je proticao podno gradskih zidina), te Čogoj, odnosno Čogojnica (javljao se samo u kišno doba). Vidi više kod **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba IX. Zagreb 1903, str. VI; X. Zagreb 1904, str. III.
2) U ispravi kralja Emerika iz 1202 godine »Cirkuniza« (**I. K. Tkalčić** o. c. I. Zagreb 1889, str. 3—4), u zlatnoj buli kralja BeleIV. od 16. studenog 1242. godine »Cyrkuenich« (ibid. str 15—18), u ispravi kralja Bele IV.od 23. studenog 1266. godine »Cyrkenich« (ibid. str. 40—41), u ispravi od 1. kolovoza 1328. godine »Cirkuesche« (idib. str. 129—130), u ispravi od 9. kolovoza 1347. godine »Cirkuenische« (ibid. str. 189—190), u ispravi od 16. kolovoza 1376. godine »Medwenycha« (ibid. str. 250—254) itd.
3) ibid. str. 26—27, **I. Kampuš—I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada. Zagreb 1975, str. 45—46,
4) ibid. str. 29—30,
5) ibid str. 31,

6) **I. K. Tkalčić** o. c. IX Zagreb 1903, str. XXVI—XXVII
7) **I. K. Tkalčić** o. c. I. Zagreb 1889, str. 341—345,
8) U ovoj ispravi kralja Karla stoji: »... ad locum molendini super eodem rivulo sancti Emerici prope puteum, diende per eundem rivulum sursum ad duo molendina abbatis de Zagrabia super eodem rivulo, que molendina ad metas capituli includuntur, deinde super ipsum rivulum ad tria molendina capituli, et dehinc ad molendinum domini episcopi, adhinc iterum ad tria molendina capituli, semper cum dicto rivulo in totum cum molendinis ad capitulum seu zagradiensem ecclesiam pertinente, dehinc per verum meatum ipsius rivuli versus septentrionem pervenit ad duo molendina Grecensisa, que aqua de dicto rivulo recepta ducuntur. Abhinc tendit per antiquum meatum sepedicti (superdicti) rivuli ad molendinum Heremitarum, deinde per antiquum meatum ipsius rivuli transit quedam molendina Grecensia in vicinitate predii Nicolai...« Vidi tekst kod **I. K. Tkalčić** o. c. I. Zagreb 1889, str. 129—130; **L. Dobronić:** Topografija zemljišnih posjeda Zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća (Rad JAZU knj. 286. Zagreb 1952, str. 171—256). Na ovome mjestu u potvrdu lokacije jednog od kaptolskih mlinova na lijevoj obali potoka Medveščaka (ispod biskupskog dvora) treba upozoriti na vrlo interesantan nalaz starog mlinskog žrvnja prilikom kopanja ispred sjeveroistočnog ugla današnje Kurelčeve ulice u mjesecu lipnju 1972. godine (Vjesnik XXXIII. br. 9153, Zagreb 13. VIII. 1972, str. 11)
9) **I. K. Tkalčić** o. c. II. Zagreb 1894, str. 364—365,
10) ibid. str. 365—366,
11) **I. K. Tkalčić** o. c. I. Zagreb 1889, str. 15—18,
12) **I. K. Tkalčić** o. c. IX Zagreb 1903, str. XXVII
13) **I. K. Tkalčić** o. c. IV. Zagreb 1897, str. 13, 16—17, 57, 347
14) ibid. str. 29, 32, 86, 87, 92, 107, 117, 120, 189, 190, 192, 195, 220, 221, 242, 243, 245, 254, 257
15) ibid. str. 153, 155, 230
16) ibid. str. 153. 302
17) ibid. str. 131, 150, 154, 173, 180, 301
18) ibid. str. 116, 178, 189—191
19) ibid. str. 213, 218
20) ibid. str. 282
21) idib. str. 337, 339
22) **I. Tkalčić:** Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. 7. Zagreb 1875, str. 13—46; napose str. 37—46); **M. Rogošić:** Gornji grad (Zagrebačka panorama I. Zagreb 1961, br. 6, str. 152—154)
23) **I. K. Tkalčić:** Povijestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, prilog
24) **Đ. Szabo:** Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća (Savremenik IX. Zagreb 1914, str. 159—163, 213—218, 250— 266, reprodukcija karte između str. 160 i 161); **Đ. Szabo:** Stari Zagreb. Zagreb 1940, str. 3 priloga (reprodukcija karte): **L. Dobronić:** Stari planovi Zagreba. Zagreb 1961, str. 6—7 (reprodukcija karte)
25) DAH Zagreb Acta Sermagiana 1670 br. 416; **E. Laszowski:** Procjena dobara medvedgradskih g. 1670. (Vjestnik hrv. slav. dalm. zemaljskog arhiva II. Zagreb 1900, str. 184—186)
26) **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XVII. Zagreb 1941, str. 352—353, str. 355—356
27) DAH Zagreb (ranije Državni arhiv Budimpešta), Acta Jesuitica irregestrata — Acta Collegii Zagrabiensis fasc. IV (1773), br. 81; **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 92—93
28) Univerzitetska biblioteka Budimpešta, Historia collegii societatis Jesu in monte Graeco Zagrabiae siti, str. 166 (sig. Ab—130); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 31—32
29) **B. A. Krčelić:** Annuae ili historija 1748—1767. Zagreb 1952, str. 58, 72

30) HAZ Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, zapisnik sjednice zastupstva od 26. IX. 1864, § 1; Narodne novine XXX. Zagreb 22. IX. 1864; »Zagreb« X. Zagreb 1942, str. 81

31) DAH Zagreb, Acta politica Civitatis Zagrabiae (depozit) fasc. LIV (1750/52) br. 52; Acta banalia fasc. XXXII. (1751) br. 9; Acta Sermagiana fasc. XXIV. (1762) br. 2249; **E. Laszowski:** Mlin gospoštije šestinske na Medveščaku 1766. (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 231—232); **M. Despot:** Pokušaj manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću. Zagreb 1962, str. 8—9

32) DAH Zagreb, Acta gen. cong. com. Zagrabiae fasc. LVII. (1767) br. 1068; Acta Sermagiana fasc. XXV. (1767) br. 2386—3404; **E. Laszowski** o. c. (vidi pod 31); M. Despot o. c. str. 13—14; **B. A. Krčelić:** Annuae ili historija 1748—1767. Zagreb 1952, str. 486

33) DAH Zagreb, Acta politica Civitatis Zagrabiae (depozit) 1769; **R. Strohal:** Popis pučanstva iz godine 1976. u Zagrebačkoj Gričkoj gorici (»Zagreb« II. Zagreb 1934, str. 313—317, 347—349)

34) **E. Laszowski:** Zagrebački obrtnici 1782. (»Zagreb« V. Zagreb 1937, str. 410)

35) ibid.

36) **D. Jurman-Karaman:** O profanoj arhitekturi zagorskog feuduma potkraj XVIII. stoljeća (Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU VI. Zagreb 1958, br. 3, str. 169—181), gdje je na str. 176—181 taj »Conspectus« objavljen u cijelosti. Glede u njemu spomenutih lokacija: Kostanjek —sudčija Sused, rkt. župa Stenjevec d., Mlinovi — sudčija Gračani, rkt. župa Šestine **(V. Sabljar:** Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hervatske i Slavonije. Zagreb 1866, str. 194, 264)

OBRTNIČKI MLINOVI

Obrtnički mlinovi nastali su u Zagrebu dosta kasno, nekako potkraj 18. stoljeća, pa su mlinari potkraj 18. i početkom 19. stoljeća imali i svoj posebni ceh. Taj mlinarski ceh brojio je na primjer 1834. godine 25 članova (19 varoških i 6 seoskih), 1835. godine 21 (17 varoških i 4 seoska), 1836. godine 21 (15 varoških i 6 seoskih) itd.[1] Bili su, dakle, već u stalnom opadanju.

Koncem 18. stoljeća i u prvim decenijima 19. stoljeća, kada je mlinarstvo u Zagrebu i njegovoj najbližoj okolici bilo još u punom cvatu, potok Medveščak sa svojim brojnim mlinovima dao je i nazive naseljima, koja su uz njegove obale nastajala. Tako se predio ispod Šestina do Ksavera zvao »Mlinovi« (In mollis), a onaj od Ksavera do Zvijezde »Mlinarska cesta«. Već ti nazivi jasno govore da se najveći broj zagrebačkih obrtničkih mlinova nalazio na ovom dijelu Medveščakovog toka kroz Ksaversku dolinu, te zatim dalje u Novoj vesi i na Potoku, dok su se ostali nalazili uglavnom na većim potocima zapadnih i istočnih prigradskih predjela. Pozabavit ćemo se s tim mlinovima pojedinačno po grupama, a prema raspoloživim podacima, koji — nažalost — nisu obilni.

1. **Mlinovi na Potoku:**

Schreyerov mlin (Potok 15 — ranije 326) postojao je svakako već i prije 1809. godine, kada mu je bio vlasnik Feliks Schreyer, koji je ovdje mlinario nekako do 1821. godine. Mlin zatim posjeduju Kuschlandt, Augustin, Nossan, Periko i od 1824. godine dalje Zeiningeri, no oni više ne mlinare. Ipak je obitelj Benjamina Zeiningera još dugo čuvala unutrašnje dijelove ovoga mlina iza svoje pekarne kao uspomenu na stara vremena.[2)]

Irgoličev mlin (Potok 25 — ranije 288) bio je na odvojku potoka Medveščaka, koji je kroz gornju Kožarsku ulicu proticao i tjerao ovaj i nedaleki Polakov mlin. Znamo da su ovdje mlinarili Juraj Christian (1797, 1809) i Franjo Hack (1820, 1825), pa Josip Vojković i Ivan Domitrović (1833/34), dok nije mlin kupio 1840. godine Mato Irgolič (1815—1881). On je sa sinovima Ivanom (1862) i Matom (1878) vodio mlin sve do svoje smrti (1881), a zatim su ovdje mlinarili Franjo Kirin (1884—1887) i Janko Lukač (1887—1894). Gradska uprava je 1894. godine provela izvlašćenje, pa su Irgoličevi nasljednici dobili za mlin 1.800 forinti.[3)]

Lugarićev mlin (Potok 43 — ranije 316) držao je 1809. godine mlinar Josip Lugarić, a zatim su mu vlasnici Antun Peršić (1848), te Franjo i Antun Jagetić (1857—1878), ali nije poznato do kada je mlin radio.[4)]

Polakov mlin (Potok 59 — ranije 311) bio je nekoč u posjedu mlinara Josipa Lugarića (1797, 1809) i Stjepana Lugarića (1820, 1825), te zatim obitelji Martina Medića (1833—1857) i napokon Ivana Polaka (1862—1891). Grad je, doduše, 1891. godine izvršio izvlašćenje ovoga mlina za 1.200 forinti, ali je ovdje još neko vrijeme mlinario Marko Žitković, pa je mlin napušten tek 1893. godine.[5)]

Tuškanov mlin (Potok 67 — ranije 307) postojao je i prije 1820. godine, kada mu je bio vlasnik mlinar Antun Tuškan, ali izgleda da se kasniji vlasnici ovoga mlina (1833—1878) nisu bavili mlinarenjem, pa je mlin napušten vjerojatno već oko 1830. godine.[6)]

Broscheov mlin (Kožarska 3 — ranije Potok 290) proradio je početkom 19. stoljeća. Znamo da mu je još 1824/25 bio vlasnik mlinar Josip Brosche, ali je uskoro zatim mlin napušten.[7)]

2. **Mlinovi u Novoj Vesi**

Mlin milosrdnica ucrtan je u nacrtu izrađenom po gradskom magistratu 12. lipnja 1873. godine u česticu 1236, na odvojku Meliščaku, i to nešto niže od Dobrininog mlina (Nova ves 37 — ranije 20), a prema staroj splavnici uz Severov mlin (Nova ves 15 — ranije 10). Nije poznato kada je taj mlin postavljen, a napušten je vjerojatno 1873. godine, pošto su tada milosrdnice izgradile svoj mlin na Črnomercu.[8)]

Severov mlin (Nova ves 15 — ranije 10) nalazio se pred starom kožarom uz samu splavnicu, gdje je bio i most sa ustavom za reguliranje proticanja vode u Medveščakov odvojak Meliščak. U ovom mlinu je od 1867. godine do svoje smrti (1879) mlinario Stjepan Sever sa sinom. Zatim je mlin naslijedila Ljudmila Gal, te ga zajedno sa cijelim posjedom prodala tvornici koža.[9)]

Dobrinin mlin (Nova ves 37 — ranije 20) nalazio se ispod kapelice Majke Božje i kod njega je odvojak Meliščak ponovo uticao u potok Medveščak. Kada je ovaj mlin sagrađen, nije utvrđeno, a 1878. godine bio mu je vlasnik Martin Ferdinand Dobrina. Kada je on 1882. godine umro, vodila je mlinarski obrt njegova udova Josipa, od koje je 1884. godine otkupio mlin njihov zet Ivan Šimec i nastavio u njemu mlinarenjem do 1895. godine. Tada je mlin napušten.[10)]

Barbotov mlin (Nova ves 47 — ranije 25, 34, 35) bio je općenito poznat kao mlin za papir (od 1771. godine) i kameninu (od 1828. godine), ali je on svakako bio u takav preudešen iz ranijeg žitnog mlina. Mlin je 1771. godine postao manufaktura papira zagrebačkog Kaptola, koji ju je 1778. godine predao u zakup Ivanu Feliksu Zenoni. 1784. godine Kaptol prekida zakupni ugovor sa zakupnikom, preuzima manufakturu u svoje ruke, zatim 1785. godine obustavlja proizvodnju i 1786. godine daje manufakturu u zakup kapetanu Šporeru. Do kada je ovaj držao zakup, nije poznato, ali se zna da je 1798. godine manufaktura bila određena za prodaju, jer se tada za njezinu kupnju ozbiljno zainteresirao biskup Maksimilijan Vrhovac. Izgleda da je svaki rad na proizvodnji papira prestao nekako oko 1825. godine, a 1828. godine ovamo se doselilo poduzeće za izradu kamenine, koje su osnovali Krieger i Haslacker. Tako je ovaj mlin opet preudešen, ovaj puta za mljevenje zemlje, iz koje se izrađivalo suđe. Od 1833. godine poduzeću i mlinu je vlasnik Josip Lellis, raniji zakupnik krapinske tvornice kamenine (1827—1832 i 1839—1851). Kupnjom 1851. godine postaje vlasnik Alojz Barbot i pretvara poduzeće u »tvornicu bijelog posuđa«. — Mlin i poduzeće nalazili su se u dvorišnoj zgradi Nova ves 34, odnosno 35, koja je prilikom popisa 1857. godine imala kućni broj 25, a kasnije je promijenjen u 47. Nakon Barbotove smrti (1872) posao je vodila njegova udovica, a od 1884. godine poduzeće postepeno prelazi u ruke obitelji Kallina. Ova ga 1888. godine seli na Ksaver, pa stara dvorišna zgrada nekadanjeg mlina ostaje napuštena, dok je početkom ovog stoljeća nije posve uništio požar.[11)]

Ponderkov mlin (Nova ves 59 — ranije 30) bio je smješten preko puta crkve sv. Ivana. Kada je mlin proradio, nije poznato, ali mu je 1878. godine bio vlasnik Ivan Ponderk. Kada je on 1888. godine umro, vlasništvo je prešlo na njegovu kćer Emiliju i zeta Josipa Pompera, koji obustaviše 1895. godine rad u mlinu. Ovaj mlin je svojevremeno vrlo

dobro radio, a stari Ivan Ponderk držao je također poznatu trgovinu brašna i mlinarskih proizvoda.[12]

3. **Mlinovi na Mlinarskoj cesti:**

Foglov (Vogelov) mlin (Mlinarska 12 — ranije 242) nalazio se u neposrednoj blizini današnje Gubčeve zvijezde, a sagradio ga je u drugoj polovici 18. stoljeća (o čemu svjedoči godina uklesana na njegovom dovratniku, no nažalost oštećena) Josip Fogl (Fugel, Vogel), kojega 1797. godine nalazimo u postojećoj dokumentaciji kao vlasnika. Njega je naslijedio sin Ferdinand (1809) i dalje njegovi potomci, koji su tu mlinarili do početka ovog stoljeća, kada je u mlinu smještena kemijska čistionica Reich.[13]

Lahov mlin (Mlinarska 15 — ranije 221) bio je početkom 19. stoljeća u posjedu mlinara Ivana Grüntnera (1809—1825) i Franje Hacka (1833 — 1834), koji je 1820—1825. godine mlinario u Irgoličevom mlinu. Zatim je mlinu postao vlasnik Pavao Lah, pošto je kao »arendator melina gospona varaškoga plebanuša« potkraj 1835. godine bio primljen među majstore mlinarskog ceha. U postojećoj dokumentaciji on se kroz tri decenija spominje kao vlasnik (1841, 1848, 1857, 1962). Poslije je mlin u rukama Julijane Breslauer (1878), Matije Sterle-a (1885) i Martina Kranca (1885—1902), a dalje vrlo često mijenja vlasnike i radi sve do 1945. godine, kada bude napušten zbog dotrajalosti i pomanjkanja posla.[14]

Lukačev mlin (Mlinarska 17 — ranije 222) je stari mlin, nekada poznat kao »plebanuški«, jer mu je odavna (postoji dokumentacija od 18. stoljeća) bio uživalac župnik župe sv. Marka. 1835. godine u tom je mlinu bio arendator Pavao Lah, a u zakupu su ga vjerojatno imali i mlinari Petar Graberščak (1859), Vjekoslav Bezjak (1868) i Antun Schömeis (1900). Poslije je prodan Josipu Lukaču, koji ga je modernizirao, pa je 1917. godine već radio s dva kamena. Mlin je bio u pogonu sve do svibnja 1954. godine.[15]

Prebendarski mlin (Mlinarska 23 — ranije 225) je također dosta stari mlin, u kojemu je najprije mlinario Matija Krovec (1809), a zatim razni zakupci i arendatori, otkako je pripao prebendi sv. Ivana (1820 — 1878). Mlin je napušten potkraj prošlog stoljeća.[16]

4. **Mlinovi na Ksaveru:**

Königov mlin (Ksaver 4 — ranije 241) nalazio se na raskršću Ksavera i Gračanske ceste i bio je vrlo poznat zagrepčanima, naročito zbog gostionice uz sam mlin pod nazivom »Kod mlinarice«. Njegov prvi poznati vlasnik bio je mlinar Ivan Hassel (1797, 1809), a zatim su mu slijedili Martin Rusnjak (1820—1825), Marko Gorenc (1833—1842), Franjo Peer (1848), Karlo Lang (1857), Franjo Jagetić (1862) i njegova udovica

Marija, koja je od 1876. godine mlin davala u zakup, tako Ceciliji Greif (1876—1890), Gjuri Haramija (1893—1900) i Elizabeti Kranjc (1902—1904). Od 1915. godine mlinu je vlasnik Mirko König, koji ga je obnovio, pa je 1917. godine mlin imao 2 valjka i 2 para kamenova. Do tada je radio isključivo na vodni pogon, a od maja 1917. godine i s jednim motorom. Mlin je prestao s proizvodnjom u lipnju 1956. godine.[17]

Schulhauserov mlin (Ksaver 11) izgleda da je postojao od sredine 19. stoljeća, kad su ovdje (ili na broju 9) bili mlinari Sebastijan Habijanić (od 1863), Mato Petrač (od 1867) i Adolf Neuman (1890—1896). Josip Schulhauser je mlin obnovio, pa je 1917. godine radio s jednim valjkom i jednim kamenom. Mlin je obustavio rad potkraj 1931. godine zatim ponovno bio u pogonu od veljače 1936. godine do kraja 1941. godine i još od veljače 1944. godine do kraja ožujka 1946. godine, kada je potpuno prestao s proizvodnjom.[18]

Fifnijin mlin (Ksaver 16 — ranije 234) nalazio se na istočnoj strani današnje Jandrićeve ulice (oko broja 66—68). U tom mlinu ranije su mlinarili mlinari Mihajlo Faiertag (1809), Ivan Kovačić (1820/21) i Josip Toterveich (1824/25), pa udova Mihajla Kovačića (1833/34) i udova Steiczmayera (1841/42). Nekoliko godina prije revolucionarne 1848. godine mlinu je postao vlasnik Valentin Fifnia i tu mlinario do svoje smrti (uskoro iza 1862). Zatim je mlin imao u najmu Josip Račić (1878) i Ljudevit Züllig (1881—1884). 1888. godine mlin i posjed kupila je Berta Kallina i ovamo preselila svoju tvornicu kamenine. Mlin je uskoro srušen i 1890. godine sagrađena je na njegovom mjestu tvornica peći i šamota.[19]

Spindlerov mlin (Ksaver 20 — ranije 233) bio je smješten također na istočnoj strani današnje Jandrićeve ulice. Mlin je postojao već početkom 19. stoljeća i tu su bili mlinari Andrija Persek (1809) i Mihalj Schönberger (1820—1838). Josip Spindler postao je mlinarskim majstorom 1838. godine i od tog doba radio je u ovom mlinu sve do 1878. godine, ali je mlinarski obrt već od 1869. godine stvarno vodio Mato Fabec. Nakon njegove smrti (1886) mlinarenje je nastavila njegova udova Franciska i zakupnik Simo Mravlak (1888—1899). Tadanji vlasnik mlina Gjuro Fabec otkazao je mlinarski obrt, doduše, 1900. godine, ali je mlin ponovno radio i kasnije, tako pod rukovodstvom Josipa Mihaljevića (1911—1912) i zatim Dragana Engelsfelda, koji je napustio mlin 1918. godine.[20]

Rempflovi mlinovi (Ksaver 22 — ranije 231, također 3, 5, 7 — ranije 228) nalazili su se na posjedu Nauma Mallina, odmah iza crkve sv. Ksavera. Da li je na ovoj lokaciji bilo mlinova i prije Rempfla, nije moguće utvrditi; 1833. godine imao je ovdje Franjo Rempfl mlin za koštice i proizvodio ulje, a 1834. godine podigao je još i peć za opeku. On je 1834. godine bio jedan od 19 gradskih članova mlinarskog ceha, bio je, dakle,

tada mlinar i mlinario, a ova lokacija u postojećoj dokumentaciji 1841—1848 upisana je kao vlasništvo Franje Rempfla, mlinara (mola). To dokazuje da su ovdje bili i mlinovi za žito, koji su sredinom 19. stoljeća, kada ih je s posjedom kupio Naum Mallin, napušteni. Izgleda da je ovdje zadnji mlinario još Josip Markus.[21]

Supancov mlin (Ksaver 23 — ranije 224) je vrlo stari mlin, kojemu je prvi poznati vlasnik bio mlinar Dominik Scheer (1797). Njega je naslijedila njegova udovica (1809), pa pošto se ona zatim preudala za mlinara Nikolu Drobčića, vodio je mlinarski obrt on dalje do 1842. godine (a možda i koju godinu kasnije). Zatim su mlinu vlasnici Josip Jogunić (1848), Ivan Lapuž (1857) i Andrija Gotal (1878—1896). Od 1911. godine mlin je u posjedu Ivana Supanca i dobro je radio s jednim valjkom i jednim kamenom do ožujka 1946. godine.[22]

5. **Mlinovi iznad Ksavera:**

Kulmerov (Gospodarićev) mlin nalazi se i danas u vrlo dobro uščuvanom stanju u Mlinovima 5 (Graščice 5). To je potpuno drveni mlin uz zidanu kuću, vanjsko kolo mu je 3,6 m promjera, a na gredi je urezana godina gradnje (1832). Na ovoj lokaciji imali su grofovi Kulmeri i ranije mlin, jer se u raspoloživoj dokumentaciji navodi kao mlinar udova Ilma Kulmer (1820, 1825), a zna se da je ovdje bio i Andrija Lastović grofovski mlinar (1827/28). Od Kulmera je mlin prešao u vlasništvo Antuna i Franje Karničnika, trgovca i zatim obitelji Zidar. Od druge polovice 19. stoljeća mlin je u posjedu obitelji Gospodarić i mada ne radi, sposoban je još uvijek da melje.[23]

Belićev mlin stoji i danas u Mlinovima 6 (Graščice 3), a prema tradiciji u obitelji Belić, koja mu je danas vlasnik, mlin postoji oko 200 godina, što potvrđuje i gradnja njegovog prizemlja. Početkom ovog stoljeća mlinu je nadograđen kat. Mlin je i danas sposoban za pogon.[24]

Krmelićevi mlinovi nalazili su se u Podšestinama (Mlinovi, na početku današnjih Graščica) od početka 19. stoljeća pa do nedavno, kada su zbog dotrajalosti srušeni. To su bila dva mlina. U jednome su mlinarili Ivan Gašparinčić i Ivan Andrašević (1809—1848), a u drugome Andrija Matija Vuković i Josip Segert (1809—1834). Od 1934. godine mlinovima je vlasnik obitelj Krmelić, a Stjepan Krmelić bio je jedan od 19 gradskih članova mlinarskog ceha u to vrijeme. Poslije njegove smrti udovica Doroteja izdavala je mlinove u zakup (od 1844), ali su se mlinarstvom i dalje bavili i pojedini članovi ove obitelji.[25]

Banićev mlin je tipična vodenica na potoku Ribnjaku u Gračanima, a sagrađena je vjerojatno u prvoj polovici 19. stoljeća, na što ukazuju zapisi u posjedu današnje vlasnice Ivke Banić.[26]

6. **Mlinovi u Črnomercu i Mikulićima:**

Tomašićev mlin nalazi se na potoku Črnomercu (Črnomerec 22 — ranije b.b., odnosno 77/78 — 148/149). Tu su mlinarili Nikola Tomašić (1809) i Juraj Tomašić (1820—1828). Mlin je i dalje ostao u posjedu obitelji Tomašić (1878).[27]

Tomićev mlin (Črnomerec 24 — ranije b.b.) bio je na potoku Črnomercu, a vlasnici su mu 1878. godine bili Gjuro i Janko Tomić.[28]

Mlin milosrdnica (Črnomerec 26 — ranije 113) postavile su ss. milosrdnice 1862. godine na potoku Črnomercu (danas Črnomerec 94), a 1873. godine srušile ga i na istome mjestu sagradile novi mlin, koji je imao jedan valjak i jedan kamen, a služio je isključivo za potrebe njihovog samostana.[29]

Zadružni mlinovi u Mikulićima su stare vodenice na potoku Mikuliću. Nekada ih je bilo više i bile su poredovnički mlinovi, a danas još postoje tri. To su vodenica zadruge Vučkov, koja je potpuno trošna i više ne radi, zatim vodenica zadruge Bokunići-Lukšići, koja je također napuštena, te vodenica zadruge Rajković, sagrađena 1922. godine na temeljima starijeg poredovničkog mlina, a radi još i danas.[30]

7. **Mlinovi na Bliznecu i Mrzlaku:**

Klakov mlin (Bliznec 1) nalazi se na potoku Bliznecu kod raskršća Markuševečke i Sljemenske ceste, a sagradili su ga u 18. stoljeću remetski pavlini. Ova vodenica bila je dugi niz godina u posjedu obitelji Bešić, a danas je vlasništvo Josipa Klaka, koji ju je stekao ženidbom, ali nije nastavio s mlinarenjem, pa je tako u zapuštenom stanju.

Bešićevi mlinovi (Bešići 1 i 12) nalaze se blizu Klakovog mlina, napotoku Bliznecu, a sagradila ih je u 17. stoljeću zagrebačka biskupija. Kasnije su bili u posjedu remetskih pavlina, a poslije njihovog dokinuća prešli su u vlasništvo porodice Bešić, koja se od vajkada bavila mlinarenjem. Jedna vodenica (Bešići 1) više ne radi i potpuno je trošna, pa je vlasnik Stjepan Bešić namjerava porušiti. Druga (Bešići 12) u boljem je stanju, sagrađena je 1746. godine, a sadašnji joj je vlasnik Petar Bešić.

Biskupski mlin i pilana nalazili su se na odvojku potoka Blizneca, koji teče iz gornjeg manjeg jezera u Maksimiru. Ova postrojenja bila su u sklopu biskupske ekonomije u Maksimiru, a sagradio ih je početkom 19. stoljeća biskup Maksimilijan Vrhovac (1870 — 1827).

Hrenov mlin (Mrzlak 41) nalazi se na potoku Mrzlaku, pritoku potoka Štefanovca, podno Bačunskog i Rušovskog brijega. To je vrlo stara i velika vodenica, prema tradiciji sagrađena je negdje polovicom 15. stoljeća, na što ukazuju i njezini podrumski dijelovi. Danas je vlasništvo Andrije Hrena i još uvijek radi.

Jantolov mlin (Mrzlak 60) sagrađen je negdje u 19. stoljeću također na potoku Mrzlaku. Vlasnik mu je Jakob Jantol, ali je u vrlo lošem stanju i više ne radi.[31]

8. **Ostali mlinovi:**

U **Gornjoj Dubravi** na potoku Trnavi podignuo je oko 1862. godine zagrebački Kaptol mlin, koji je poslovao u sklopu tamošnje kaptolske ekonomije. Interesantno je ovdje spomenuti, da je na ovom potoku bio lociran i biskupski mlin, koji je spomenut u ispravi kralja Emerika iz 1201. godine.[32] I u **Bukovcu** je još od početka 19. stoljeća bio mlin, kojemu je prema dostupnoj dokumentaciji bio zakupnik Šimun Polstrak, kada je 1836. godine bio primljen među »landmajstore« mlinarskog ceha. U **Gornjem Stenjevcu,** na potoku Markovcu pokraj puta za Glavicu i Ponikve nalazi se veliki mlin, sagrađen još u 16. stoljeću. Nekoč je bio u posjedu pavlina i jezuita. Ova velika vodenica imala je ranije tri kamena, ali su dva skinuta, pa danas radi samo s još jednim kamenom. Nekoliko manjih mlinova-vodenica još i danas radi u **Granešini,** a iz dostupne dokumentacije znamo da je i **na rijeci Savi** postojao mlin, kojemu je 1835. godine bio vlasnik Antun Cvajer.[33]

Osim ovih mlinova na vodeni pogon, u Zagrebu je bilo i nekoliko motornih mlinova. Tako je Lovro **Flanger** imao svoj motorni mlin na Mlinarskoj cesti 25 od 1871. do 1878. godine, a onda je na Savskoj cesti 9 (ranije 583) sagradio i paromlin, kojemu je 1894. godine postao vlasnik Ivan Holleček. Ovaj paromlin je s nastupom prvog svjetskog rata 1914. godine obustavio rad, a dvorišna zgrada mlina na današnjoj Savskoj cesti 3 srušena je 1960. godine.[34] Zatim je na Paromlinskoj cesti 3 bio 1903 — 1909 motorni mlin Konrada **Schustera,** u Vrbiku 28 imao je 1919 — 1923 motorni mlin Gjuro **Ceković,** na Savskoj cesti 58 posjedovali su 1920 — 1922 motorni mlin Simon **Kron** i Oto **Pick,** a 1917. godine bio je postavio uz svoj mlin na vodeni pogon Mirko **König** i motorni mlin. Kada je 1930. godine bila osnovana Zadruga mlinarskih obrtnika s o.j. u Zagrebu, u nju je pristupilo uz ostale mlinare i nekoliko obrtnika, koji su posjedovali motorne mlinove, tako Fran **Arbes** (Krajiška 25), Maksimilijan **Jiržik** (Srebrnjak 16-a), Ivan **Pfeifer** (Škrlčeva 12), Jakob **Valenčić** (Strma 10) i braća Branko i Zvonko **Veljković** (Gajeva 28).[35]

Koncem 19. stoljeća prestali su radom jedan za drugim stariji mlinovi na vodeni pogon. A kada je 1895. godine napušten Medveščakov odvojak Meliščak, nestali su i svi novoveški mlinovi (Ponderkov, Barbotov, Dobrinin, Severov, Polakov i Irgoličev). Na potoku Medveščaku ostali su uz one manje seoske mlinove samo šestinski vlastelinski mlin grofa Kulmera, te četiri veća mlina u Ksaverskoj dolini (Königov, Lukačev, Supancov i Foglov), a potok Medveščak sveden je iznad današnje Zvijezde u regulirano nadsvođeno korito i tako uključen u sistem grad-

ske kanalizacije.[36] Osim ovih mlinova ostao je i mlin milosrdnica na potoku Črnomercu. Propadanje mlinarskog obrta još se zateglo nekoliko decenija životarenjem posljednjih većih vodenih mlinova, uglavnom na potoku Medveščaku. Prema popisu u vrijeme prvog svjetskog rata to su bili Königov mlin s dva para valjaka i dva para mlinskih kamenova (kapacitet u 24 sata 24 kvintala pšenice i 100 kvintala kukuruza), Lukačev mlin s dva para mlinskih kamenova (kapacitet 4 — 5 kvintala pšenice i 10 kvintala kukuruza), Supancov mlin s jednim parom valjaka i jednim parom mlinskih kamenova (kapacitet 24 kvintala pšenice i 24 kvintala kukuruza), Schulhauserov mlin s jednim parom valjaka i jednim parom mlinskih kamenova (kapacitet 8 kvintala pšenice i 24 kvintala kukuruza), te privatni mlin milosrdnica s jednim parom valjaka i jednim parom mlinskih kamenova (kapacitet 24 kvintala pšenice i 24 kvintala kukuruza).[37] U razdoblju između dva svjetska rata i ti su mlinovi jedan za drugim obustavljali rad privremeno ili i posve zbog svoje nerentabilnosti i nesposobnosti da izdrže konkurenciju velikih suvremenih mlinova. Tako je današnje dane doživjelo tek nekoliko seoskih mlinova-vodenica u prigradskim naseljima osuđenih da i oni prije ili kasnije nestanu.[38]

Na kraju treba nešto reći i o kamenolomima na podnožju Medvednice, iz kojih se vadio kamen za izradu mlinskih žrvnjeva. Utvrđeno je da na cijeloj rubnoj zoni Medvednice imade većih naslaga kamena litavca (litotamjanski vapnenac), pa i danas postoje veći kamenolomi u Dolju, Bizeku, Stenjevcu i dolini potoka Vrapčanca.[39] Neki kamenolomi poznati su od davnina kao nalazište vrlo podesnih naslaga kamena za rezanje i izradu žrvnjeva i mlinskog kamenja. Na južnim padinama Medvednice (Zagrebačke gore) osobito je zanimljiva takozvana Žrvena pećina, zapadno od špilje Veternice, na čijim stijenama imade tragova klesanja mlinskih kamenova iz davnih vremena.[40]

U 18. stoljeću bila su i kod Stenjevca na posjedima Vojkovića i Raucha dva kamenoloma, iz kojih se vadilo mlinsko kamenje. Sačuvao se o njima ugovor od 16. srpnja 1739. godine, koji u prvome dijelu glasi:

»Mi zdola podpisani, i najprvič ja Miklovuš Vojković, zatem pako ja Januš Rauch, kakoti vu pečinju stenjevečkom, kotero za kamenje melinsko dela nerazdeleni, valujemo, da mi dan dašni i doli napisani izručamo vuživanje spomenute pečine vse naše, kotera je na stran našu i po vučenjenom negda z gospodinom Čikulinom delu dopala, budi sivoga budi beloga kamena, tot onu, koja se vezda vu dveh mestih kopa, tot onu kotera je zasipana ostavlena, zatem pako i onu stran, kotera je po vučinjenom delu našesta i kakti nerazdelena skupno se derži znami i gospodina Čikulina kamenari, najzadnič vse kaj goder pri istih pečinah, to jest kopanju i delanju kamena nas sliša i dotiče, izručamo i dajemo vu vuživanje poštovanim Ivanu Malekoviću, aliter Sredičanu, kmetu go-

spodina stenjevačkoga plebanuša i Ivanu Doljanu, podložniku gospodina oberbohmeštra Ilijašića, i Jurici Fratriću, kmetu grofa Čikulina, nim i nihovem vsim koteri su oni na svoju stran sluge, detiće ali pomoćnike prikupe, da oni nutri delaju, hasen vsaku zemlju i kamo hoteli budu obraćaju pod našu evictiu i obrambu, ovemi conditiami . . .«[41]

Nema sumnje da su stoljećima više ili manje svi zagrebački mlinovi dobavljali za svoje potrebe mlinsko kamenje i žvrnjeve upravo iz ovih kamenoloma, jer su zbog svoje blizine olakšavali mučno transportiranje, a uz to je njihov »sivi« i »beli« kamen bio vrlo dobre kvalitete. Jasno da su ovi kamenolomi dobro radili i da se njihovo eksploatiranje isplaćivalo tako dugo, dok su dobro radili i mlinovi na vodeni pogon. S propadanjem zagrebačkih obrtničkih mlinova pomalo je prestalo i iskorištavanje ovih kamenoloma za mlinsko kamenje.

Napomene

1) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 38, 44—45
2) Nova numeracija kuća slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba . . . Zagreb 1878, str. II/26; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 76—77, 264—265
3) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 8027—1868, 16257—1884; zapisnik sjednice grad. zastupstva od 5. II. 1894; Obrtni upisnik br. 157§84; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/26; »Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 365—369, 371—373; **L. Dobronić** o. c. str. 72—73, 264—265. O poduzetnosti Mate Irgoliča svjedoči ugovor od 8. rujna 1846. godine između njega i grafa Samuela Keglevicha o dobavi 300 mtc pšenice. Vidi **L. Šavor:** Regesti isprava iz arhiva porodice Keglevića g. 1700—1853. (Zbornik Historijskog instituta JAZU I. Zagreb 1954, str. 251—406)
4) Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/26; **L. Dobronić** o. c. str. 74—75, 266—267
5) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 8027—1868, 261—1875; zapisnik sjednice grad. zastupstva od 16. II 1891; Obrtni upisnik 1892-A-7; Kazalo 1860—1881, str. 363; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/15, II 26; **R. Horvat** o. c. str. 44—45; »Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 365—369; **L. Dobronić** o. c. str. 74—75, 266—267
6) Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/15, II/26; **L. Dobronić** o. c. str. 74—75, 266—267
7) Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II§14; **L. Dobronić** o. c. str. 72—73
8) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 112—1873
9) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 9101—1867; Obrtni upisnik br. 42/67, 6/79; Kazalo 1860—1881; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II§20; »Zagreb« III. Zagreb 1935. str. 371—373
10) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 30815—1885, 13442—1883, 22164—1895; Obrtni upisnik br. 288/82, 112/83; Kazalo 1860— 188; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/20; »Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 371—373
11) DAH Zagreb, Acta Consilii Regii Croatici fasc. CXXIV (1773) D—28; Acta Capituli saeculo XVIII. fasc. LXX (1777/78) br. 22, fasc. LXXIV (1780) br. 13; depozit br. 36/1949 fasc. IV. str. 1082 (**A. Cuvaj:** Povijest trgovine, obrta

i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji od najstarijih vremena do danas); HA, Popis stanovništva 1857, popisni arak Neudorf br. 25; Grad. pogl. Zagreb br. 229—1876; Trgovinsko-industrijska komora Zagreb br. 19019—1884, 19930——1884, 2534—1885, 2535—1885, 24368—1886, 11070—188; **A. J. Krickel:** Eine Fussreise durch den grössten Teil der oesterreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829. II. Wien 1830, str. 273; Luna-Agramer Zeitschrift III. br. 90. Zagreb 8. XI. 1828; IV. br. 66 Zagreb 18. VIII. 1829, str. 266; Agramer polit. Zeitung V. Zagreb 1830, br. 54; Allgemeine Deutsche Passauer Garten Zeitung. Passau 1830, str. 228; Intelligenzblatt zur Agramer polit. Zeitung Zagreb 1833, str. 404—405; Agramer Zeitung XXVI. br. 143. Zagreb 24.VI 1851; Narodne novine XVI. br. 144. Zagreb 25. VI. 1851; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. I§32, II/20; »Zagreb« 1935, str. 372; **O. Klobučar:** Tvornica kamenine u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 229—237);**L. Dobronić** o. c. str. 182—183; **O. Klobučar:** Zagrebačka tvornica keramičkog posuđa i peći Josipa Kalline (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 255—269); **A. Lj. Lisac:** Razvoj industrije papira u Zagrebu. Zagreb 1961, str. 27—29; **M. Despot:** Pokušaj manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 12) Zagreb 1962, str. 75—81

12) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb Obrtni upisnik 1888-E-5; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/20; »Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 371—373
13) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb Obrtni upisnik Kazalo I — mlinari str. 593——599; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/19, II/20; **R. Horvat** o. c. str. 9—10; »Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 50; **L. Dobronić** o. c. str. 66—67, 324—325; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960. str. 271—297; **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 708, str. 90—112)
14) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni upisnik Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/19; **R. Horvat** o. c. str. 9—10, 44—45; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 62—63, 72—73, 264—265, 324—325; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)
15) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 6397—1859, 2026—1868; Obrtni upisnik br. 24/68, 1900-E-9; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Iskaz od 17. IV. 197; Obrtni registar 1933-II-2189; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/19; **R. Horvat** o. c. str. 9—10; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu Zagreb 1959, str. 62—63, 326—327; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)
16) Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/19; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 62—63, 326—327; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)
17) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 413-obrt-1876; Obrtni upisnik 1876—216/263, 1893-E-10, 1904-E-10, 1904-E-26, 1912-E-21, 1915-E-25; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Kazalo 1860—1881, str. 366; Iskaz od 17. IV. 1917; Obrtni registar 1933-II-2508; Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930; Nova numeracija kuća . . . Zagreb 1878, str. II/34; **R. Horvat** o. c. str. 9—10, 44—45; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 64—65, 326—327; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297), Zagrebačka panorama III. Zagreb 1963. br. 5,

str. 84; **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)

18) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 669—1863, 1050—1867, 38662-I-1890; Obrtni upisnik br. 17/63, 12/67, 1895-E-38; Iskaz od 17. IV. 1917; Obrtni registar 1936-II-44; Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930

19) HA Zagreb, Grad pogl. Zagreb br. 562—1881, 20797—184; Obrtni upisnik Kazalo 1860—1881, str. 359; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/35; **O. Klobučar:** Tvornica kamenine u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 229—237); **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 64—65, 326—327; **O. Klobučar:** Zagrebačka tvornica keramičkog posuđa i peći Josipa Kalline (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 255—269); **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (ibid. str. 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)

20) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 326— 1869, 20298—1887; Obrtni upisnik 1888-E-4, 1900-E-21, 1911-E-1, 1918-E-3; Kazalo I — mlinari str. 593—599; Nova Numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/35; **R. Horvat** o.c. str. 9—10, 44—45; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str.64—65, 326—327; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8 str. 90—112)

21) Intelligenzblatt zur Agramer Zeitung Zagreb 1833, br. 77; 1834, br. 2; Nova numeracija kuća ... Zagreb 1878. str. II/34—35; **R.Horvat:** o. c. str. 44—45; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 62—64, 326—327; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)

22) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Obrtni upisnik Kazalo I — mlinari str. 593—599; Iskaz od 17. IV. 1917; Obrtni registar 1933-II-2844, 1939-II-275; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/19; **L.Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 62—63, 326—327; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297); **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7—8, str. 90—112)

23) Osobno dobiveni podaci; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959. str. 328, **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19 stoljeću(Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297)

24) **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297)

25) Intelligenzblatt zur Agramer Zeitung Zagreb 1844, br. 36; **R. Horvat** o. c. str. 44—45; **L. Dobronić:** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 328; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297)

26) **Đ. Deželić:** Rad oko zagreb. vodovoda do g. 1874 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 198—209); **R.Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 74; **N. Pulić:** Posljednji šapat zagrebačkih vodenica (Zagrebačka panorama III. Zagreb 1963, br. 5, str. 82—84)

27) Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/2; **L. Dobronić** Stare numeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str 328

28) Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/2

29) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb iskaz od 17. IV. 1917; Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/2; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—157)

30) Podaci dobiveni na licu mjesta; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 409—410

31) **Đ. Deželić:** Zagrebački potoci, vode i zdenci g. 1874 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 151—153); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str.76—77, **F. Bučar:** O prošlosti Maksimira (»Zagreb« XII. Zagreb 1944, str. 206—223); **N. Pulić** o. c.; Večernji list VII. Zagreb 19. III. 1965, str. 8

32) »... ibidem eciam preminet meta terrea, de hinc gradiens per cursum Sawa pervenit ad molendinum episcopale, quo rivulus qui dicitur Tornewa influit flumen Sawa...« Vidi kod **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XII stoljeća I. Zagreb 1873, str. 11—12; **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 3—4;**T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III. Zagreb 1905, str. 7—8; **L. Dobronić:** Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god 1201. (Rad JAZU knj. 283. Zagreb 1951, str. 245—318)

33) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 30, 44—45; **V. Ladović:** Pregled razvoja Zagrebačke Dubrave (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 299—309); **N. Pulić** o. c.

34) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 2970—1871, 119—1878; Obrtni upisnik br. 25/71, 1878—150/89, 1894-E-7, Nova numeracija kuća... Zagreb 1878, str. II/31; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297)

35) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb Obrtni upisnik 1903-E-19, 1919-E-179, 1920-E-17, 1922-E-26; Iskaz od 17. IV. 1917; Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930

36) »Zagreb« III. Zagreb 1935, str 371—373

37) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb. Iskaz od 17 IV. 1917

38) Večer XIX. Zagreb 23 IV. 1938; Večernji list V. Zagreb 23. XII. 1961, str. 7; Zagrebačka panorama III. Zagreb 1963, br. 5, str. 82—84; Prigodom opće revizije svih obrta i obrtnih dozvola u Zagrebu 1932—1933 može se najbolje zapaziti kako su već od tog vremena prestali s radom gotovo svi zagrebački mlinari. U razdoblju 1932—1945 u Obrtnom registru je još svega šest mlinara, i to četiri s potoka Medveščaka na Ksaveru i dva s motornim mlinovima malog kapaciteta. To su slijedeći mlinari:
Ivan Supanc (Ksaverska 23), obrt 5. XII. 1911—20. III. 1946 (Reg. 1911-E-54, 1933-II-2844, 1939-II-275)
Mirko König (Ksaverska 4), obrt 8. XI. 1915—10. VI. 1944, kada je umro, dalje nastavila udova Slava, prestanak 30. VI. 1956 (Reg. 1915-E-25, 1933-II-2508)
Josip Lukač (Ksaverska 19), obrt 17. I. 1918—14. V. 1943, kada je umro, dalje nastavila udova Pavica, prestanak 31.V. 1954 (Reg. 1918-E-1, 1933-II-2189)
Josip Schulhauser (Ksaverska 11), obrt 5. II. 1936—28. III. 1946 (Reg. 1936--II-44)
Ferdinand Pintar (Vinkovićeva 3), obrt. 5. XI. 1934—2. VIII. 1984 (Reg 1934--II-545)
Dragutin Ilić (Bilajska 5), obrt 1. IX 1936—20. I. 1948, kada je umro, dalje nastavila udova Ana, prestanak 7. X. 1949

39) Medvednica kao rekreativno područje grada Zagreba. Studija. Zagreb 1960—1961, str. 160—162

40) **S. Božičević:** Spiljski park (Večernji list X. br. 2218. Zagreb 19. IX 1966, str. 12)

41) DAH Zagreb, Acta Sermagiana 1739;**E. Laszowski:** U blizini Zagreba od davnine je izrađivano mlinsko kamenje (Nova Hrvatska II. br. 239. Zagreb 11. X. 1942, str. 18)

OD VODENICE DO MODERNOG PAROMLINA

Rimljani nam ostaviše mlinsku vodenicu kao osnovni oblik svih strojnih sistema. Zato i Karl Marx smatra mlinsko postrojenje prototipom svakog stroja.[1] Upravo kod mlina možemo već na prvi pogled zapaziti sva tri dijela bitna i karakteristična za svaki stroj, naime: pogonski dio, prenosne naprave (transmisije) i radno postrojenje. Ovo troje čini jednu cjelinu — strojni sistem, bez obzira da li je mlin konstruiran za korištenje vodene snage, jakosti vjetra ili konjske vuče.[2] Međutim, dok su nekadanje vodenice, vjetrenjače, suhare ili žrmlji služili za potrebe kuća, poredovničke ili seoske zajednice, te užeg kruga potrošača, za koje je mljeo mlinar obrtnik, mlinskom postrojenju bila je dostatna uglavnom omanja zgrada,[3] većinom čak od jedne same prostorije, u kojoj je bilo smješteno cijelo mlinsko postrojenje i u kojoj je posao mljevenja obavljao vlasnik ili poredovnik, odnosno mlinar zakupnik ili obrtnik sa eventualno kojim pomoćnikom.

Doneseno ili dovezeno žito mlinar je najprije odvagnuo ili inače kako odmjerio, zatim ga je zasipao iz vreće u mlinski koš, pa napustio vodu preko žlijeba u vodenicu i u badanj, odnosno kod vjetrenjače otkačio i pokrenuo krila, a kod suhare upregao konja. Strojevi su odmah pokrenuli mlinsko kamenje, koje je — dakako — mlinar već ranije bio udesio. Žrvnji su drobili i mljeli zrnje, koje je ispod kamenova pristizalo do oboda i kroz mali otvor u brašnaru, odakle se gotovo brašno grabilo u vreće. Obično su mlinovi bili udešeni tako da je mlinar po volji pomoću podizača regulirao naprave za drobno, sipko, oštro ili debelo brašno. U mlinovima je, dakle, bilo najvažnije da je mlinar imao dobro udešene naprave, kako bi kamenje uredno, jednakomjerno i bez prekida mljelo, pa za vrijeme mljevenja mlinar nije bio potreban, jer je mlin ustvari radio sam, a klepka javljala da je žito izmljeveno. Bolji mlinovi, takozvani bijeli mlinovi za razliku od običnih smjesnih, imali su nešto savršeniji mehanizam, a postupak mljevenja bio je nešto dulji, jer se mlivo više puta stavljalo pod kamenove i vlažilo.[4] Tim mlinovima, dakako, skladišta za žito i brašno nisu bila potrebna, jer se žito, donešeno u manjim količinama, odmah redom i mljelo, te brašno isto tako odmah odnosilo, a ušur bi mlinar, onako kako bi ga sabirao, odmah na lokalnom tržištu i prodavao.

Trgovački mlinovi nastaju u vezi s potrebama konzumenata i oni se grade uvijek tamo gdje je koncetrirano konzumiranje brašna, te nisu vezani uz proizvođača žita. Njima su zato potrebne veće zgrade, oni trebaju dovoljno prostorija naročito za uskladištavanje žita, koje se od proizvođača otkupljuje, prerađuje u brašno i prodaje onome tko ga zatraži i tko ga bolje plati.[5] Ti trgovački mlinovi imadu obilježje manufakturne proizvodnje i oni su prelaz na industrijsku proizvodnju. To su kapitalistički mlinovi, koji rade s više međusobno povezanih mlinskih postrojenja koristeći uglavnom vodeni pogon, imadu razvijenu podjelu rada i zato uposluju veći broj radnika, svojom tehnikom se također razlikuju od onih starijih, pa i obrtničkih ušurnih mlinova, a da postanu industrijski, potreban im je još jedino mehanički parni pogon.[6]

Kod modernog mlinarenja, manufakturnog i industrijskog, postao je proizvodni proces složeniji i mljevenje je sada obuhvaćalo četiri glavne faze rada: preuzimanje i uskladištavanje žita (najviše pšenice), čišćenje i pripremu žita za mljevenje, samo mljevenje žita u brašno i nusprodukte, te ambalažiranje, uskladištavanje i otpremu gotovih proizvoda.

Uskladištavanje, odnosno preuzimanje žita u mlin je početna faza proizvodnog procesa svake mlinske industrije. Upravo toj prvoj fazi treba posvetiti naročitu pažnju, ako se želi uspješno poslovati. Zato su modernom mlinu potrebni znatni prostori za spremanje rezerva žita, naročito pšenice, jer je o tim rezervama potpuno ovisan stalni pogon mlina, čiji prekid uvijek izaziva veće poremećaje u cjelokupnom poslovanju poduzeća. Stoga je mlinovima u interesu da žito uz povoljne ponude nakon dobre žetve nabave u što većim količinama, pa i preko momentalnih ili godišnjih potreba, jer će to uvelike utjecati i na izjednačavanje prodajnih cijena mlinskih proizvoda.

Čišćenje. Žito, naročito pšenica, uvijek stiže u mlin sa izvjesnim procentom primjesa i nečistoća (druge sjemenke, zemlja, pijesak, kamenčići, pljeva, slama itd.). Zato moderni mlinovi moraju imati komplicirana

postrojenja za otklanjanje takvih primjesa. Postoji prilično mnogo načina za pročišćavanje, no nečistoću treba svakako još napose odstraniti trljanjem i ispiranjem u vodi.

Priprema. Prilikom preuzimanja žita pristižu u mlin vrlo različite vrste, a osobito pšenica s vrlo raznovrsnim svojstvima i nejednakom sadržinom vlage. Zato se ona mora izjednačiti, a to se postiže na primjer takozvanim toplim postupkom uz upotrebu povišenih temperatura ili pak takozvanom vrelom pripremom sa izlaganjem vrlo visokim temperaturama i dodavanjem ili oduzimanjem vlage.

Mljevenje. Pšenica se sastoji iz ljuske, klice i jezgre. Jezgra je, dakako, najvažniji i najvredniji dio (85 % sastojine zrna), pa klicu (2,5 % sastojine zrna) i ljusku (12,5 % sastojine zrna) treba odvojiti, da bi se dobila jezgra u što čišćem obliku. U tome je upravo bit svega nastojanja jednog kvalitetnog mlina, pa je zato u modernim mlinovima i stari način mljevenja kamenjem zamijenjen mljevenjem valjcima i daljnjim cijelim sistemom mljevenja, brižljivo razrađenim. Dobri mlinovi mogli bi postići i 85 % čistoće brašna, ali se praktički ipak postiže tek oko 70 % čisto brašno. Stoga je procedura mljevenja razdijeljena na više radnih akcija.

Prvi dio mljevenja je **krupljenje,** to jest cijepanje i otvaranje zrnja, koje se provodi u 4 do 6 razdjela u posebnim strojevima na principu treskanja, lupanja i iščetkivanja. Ti strojevi su poznati pod nazivom »stolice za valjke«. Konstruirani su iz valjaka i to tako, da se gornji valjak okreće dva i pol puta brže od dolnjeg, a iz tvrdog su i livenog materijala. Rade, dakle, u parovima. Sami valjci imadu žljebasta udubljenja, a po gustoći njihovog rasporeda (počam od 4 — 5 na centimetar) određuje se razdjel. Ovoj operaciji slijedi prosijavanje zvano **predsijanje,** koje izvode obično šestostrana sita (planska ili centrifugalna, katkada i rotirajuća ili oscilirajuća) iz žičanog pletiva. **Odvajanje klice** treba što prije provesti, jer je i mala količina klica od štete po kvalitetu brašna. Zato je to nužno obaviti prije nego čestice jezgre budu sitne. To se normalno izvodi nakon trećeg krupljenja, a i za to postoje posebni strojevi zvani odstranjivači klica. Nakon toga dolazi razvrstavanje ili **klasiranje mliva.** Vrši se pomoću čistilica krupice, odnosno strojeva na principu sijanja u kombinaciji sa zračnim strujanjem. Na taj se način kod većih mlinova dobiju krupnije, srednje i sitne čestice. **Čišćenje krupice** izvode strojevi čistilice, koji su konstruirani iz dugih sita uzdužno ponešto nagnutih, a koja osciliraju radi pokretanja mliva preko njih. Mlivo ide od višeg kraja sita prema nižem. Svako takvo sito imade obično 4 dijela, koji su prevučeni na višem kraju gušćom svilenom prevlakom, a prema dolje sve rijeđom. Zračno strujanje obavlja razvrstavanje na taj način što pridržava čestice u lebdenju ili u otpuhivanju u filter. U daljnjem

procesu vrši se **mljevenje okrajaka** pomoću posebnog uređaja konstruiranog iz stolica za valjke, sita i čistilica krupice. Ovdje su valjci sa sitnim žljebovima, pa se mlivo usitni i opet razvrstava, a preostale čestice mekinja odstranjuju se u čistilici krupice. Novim sistemom grupe stolica za valjke vrši se dalje **izmeljavanje,** nakon čega se mlivo prolazom kroz ove finije valjke već pretvori u brašno. Sijanjem se ovo brašno izdvaja, a preostalo mlivo prelazi opet na slijedeće valjke itd. Konačno se vrši **prosijavanje** brašna planskim ili centrifugalnim sitima, koja su prevučena svilenom prevlakom sa 40 — 60 zamki na jedan centimetar. Gotova brašna prije **ambalažiranja** ili uvrećivanja još se podvrgavaju završnom postupku **miješanja,** a vrlo često i bijeljenja. Ona se također izlažu i djelovanju određenih plinova, a mogu im se dodavati i određene kemijske sastojine u obliku praha radi poboljšanja pecivosti.[6]

Uslijed tako složenog proizvodnog procesa modernim mlinovima su potrebne i velike specijalno građene zgrade za smještaj brojnih uređaja i za skladišta. Zato se mlinske zgrade grade obično na 4 do 6 katova, a u svakom od njih se grupiraju strojevi istoga tipa, ako je to iole moguće. Tako su na jedan do dva sprata smještene stolice za valjke, na gornja dva sprata centrifugalna i planska sita, a ispod njih na jedan do dva sprata čistilice krupice. Na taj način stručni mlinski radnik može vrlo uspješno nadzirati rad određenog tipa strojeva i određenih operacija mljevenja. Strojevi su tako smješteni, da mlivo teče kroz uspravne ili nagnute cijevi u slobodnom padu, a sa što manjom upotrebom mehaničkih transportnih sredstava. No kako mlivo može u slobodnom padu prolaziti samo iz višeg sprata u niži, neizbježna su mnogobrojna vodoravna prenošenja i uspravna uzdizanja. To se do nedavno postizalo pužastim, trakastim ili lančanim prenosnicima (transporterima) kod vodoravnog prenošenja, a elevatorima s kašikama za uspravno uzdizanje. U najnovije vrijeme ovaj komplicirani i vrlo omašni splet prenosnika, elevatora, vodova i cijevi zamijenjen je pneumatičnim transportnim uređajem sa ogromnim mogućnostima i absolutnim prednostima.

Treba posebno naglasiti da se sve operacije u mlinu vrše istovremeno i neprekidno. Zato moderni mlin predstavlja jedinstvenu automatiziranu cjelinu, u kojoj strojevi rade neprestano dan i noć, a prekid se vrši samo u krajnjoj potrebi, jer on ujedno znači i prekid svih operacija, koje su međusobno povezane. Svaki kvar ili poremećaj jednoga stroja izbacuje cijeli niz strojeva iz pogona i dovodi poslovanje u vrlo nezgodni kaos. Srećom, kvarovi i poremećaji u modernom mlinskom postrojenju vrlo su rijetki, a današnja moderna izgradnja mlinske industrije je gotovo savršen primjer vrlo uspjele automatizacije. Ranije su mlinske strojeve pokretale turbine, pa zatim parni strojevi, a danas se sve više upo-

trebljava za pogon električna energija kao najprikladniji, najsigurniji i najrentabilniji pogon.[7]

Pošto smo ovako razmotrili poslovanje i uređenje jednog modernog mlina, osvrnut ćemo se na nastajanje manufakturnih i industrijskih mlinova u Hrvatskoj pred osnutak zagrebačkog paromlina. Treba imati na umu da su lokaliteti pogodni za izgradnju većih mlinova uvijek tamo, gdje su prometni uslovi najpogodniji. Zato naši prvi manufakturni mlinovi nastaju ili uz velike morske luke ili uz plovne rijeke, pogodne za komuniciranje i transportiranje vodenim putem, a zatim — nakon izgradnje željezničkih pruga — također u većim gradovima, koji sami pružaju mlinovima konzumentno tržište, ali koji su ujedno i centri žitne trgovine. Tako je u Rijeci u Žaklju još 1830. godine sagradio Ottavio Fontana veliki trgovački mlin (kasnije vlasništvo Stabilimento commerciale di farina di Fiume) i 1841. godine prema planovima Gašpara Matkovića ga modernizirao. Radio je najprije po američkom uzoru, a poslije je bio preudešen na belgijski sistem. Imao je 18 mlinskih kamenova, tri velika kola na vodeni pogon u jakosti 95 HP (isprva 2 velika hidraulična kola s po 36 HP), upošljavao je oko 130 radnika, a postizao kapacitet od 200.000 centi brašna godišnje (1862. godine je izgorio, a 1863. godine nanovo je izgrađen).[8] Na utoku Mrežnice u Koranu u Turnju kod Karlovca podigao je 1838. godine Janko Orašin veliki mlin na vodeni pogon, u kojemu je radilo oko 20 radnika, a imao je godišnji kapacitet do 250 vagona brašna (izgorio je 1905. godine)[9] 1840. godine izgradio je Antun Matešić u Podbadnju ispod Gornje Orehovice kod Rijeke mlin s kolom na vodeni pogon u jakosti od 25 HP, s 15 mlinskih kamenova, 36—50 radnika i godišnjim kapacitetom od 90.000 vagona brašna (izgorio je 1867. godine).[10] Na lijevoj obali Korane kraj Rakovca u Karlovcu izgradilo je belgijsko društvo 1849. godine veliki mlin,[11] koji je 1859. godine prešao u vlasništvo obitelji Pongratz (Prvi hrv. mlin na čigre) i bio moderniziran početkom 1862. godine,[12] ali je još iste godine izgorio, no već 1863. godine bio je nanovo izgrađen.[13] Radio je s dvije turbine na vodeni pogon u jakosti od 240 HP, sa 6 mlinskih kamenova i 17 pari valjaka, upošljavao je oko 40 radnika i imao godišnji kapacitet 700 vagona, odnosno 100.000 centi brašna.[14] Osim ovih bilo je još nekoliko većih mlinova. Spomenut ćemo onoga u Zidancu kod Rijeke sa 6 strojeva na vodeni pogon i godišnjim kapacitetom od 40.000 vagona brašna,[15] te dva mlina u Ivancu kod Varaždina, osnovanih 1846. godine (Braće Taussig i grofice Drašković, kasnije Franje Pusta), te poznati parni mlin Antuna Treyera u Korodju kod Vukovara (na posjedima grofa Eltza), koji je također bio osnovan 1846. godine.[17] Bilo je i nekoliko većih mlinova u Dalmaciji centriranih oko Splita, tako Grge Vidovića u Solinu, N. A. Dubokovića u Jelsi i Braće Bonačić u Milni.[18]

Upotreba parnog stroja u našim većim mlinovima dosta je kasno primjenjena.[19] Prvi parni mlin u Hrvatskoj bio je, naime, izgrađen 1845. godine u Ponsalu u Rijeci sa strojem od 60 HP i godišnjim kapacitetom od 30600 vagona brašna. Slijedio mu je već 1846. godine paromlin u Korodju kod Vukovara s parnim strojem od 40 HP. 1853. godine izgrađen je u Rijeci i drugi paromlin sa strojem od 40 HP i sa 7 mlinskih kamenova, te kapacitetom od 18000 vagona brašna godišnje. U Virovitici je od 1854. godine postojao paromlin kneza Schaumburg-Lippe (izgorio 1858. godine) s kapacitetom 7500 funti brašna i 1400 funti posija, a u Nuštaru radio je od 1855. godine paromlin grofova Khuen, braće Antuna, Henrika i Karla s kapacitetom od 10000 funti pšenice i 2000 funti drugih žitarica, odnosno 6500 funti pšeničnog i 1700 funti ječmenog brašna uz oko 1000 funti drugih proizvoda.[20] Zatim je 1860. godine izgrađen paromlin u Varaždinu s parnim strojem od 50 HP i godišnjim kapacitetom od 100000 vagana brašna. Njima se je 1862. godine pridružio i zagrebački paromlin, najveći i najmoderniji. On je započeo rad sa strojem od 60 HP i u kratkom vremenu ga povećao na 120 HP. Već 1889. godine on ima stroj od 230 HP, a 1908. godine čak od 700 HP. Njegov kapacitet bio je isprva do 200000 centi brašna godišnje, a zatim je neprestano rastao. Ubrzo nakon 1864. godine izgrađivani su i drugi paromlini u Hrvatskoj i Slavoniji, tako dva u Osijeku (Union i Braće Kraus i sinovi), pa u Staroj i Novoj Pazovi, Dolnjem Miholjcu, Cerni, Inđiji i Bjelovaru, te Prvi hrvatski primorski paromlin u Senju.[21]

Napomene

1) **K. Marx:** Kapital I. knj., 12 poglavlje, br. 3 (**K. Marx:** Kapital. Kritika političke ekonomije I. Zagreb 1947, str. 295; **J. Borchardt:** Karl Marx, Kapital, kritika političke ekonomije. Ljubljana 1952, str. 82)
2) **K. Marx:** Kapital I. knj., 13. poglavlje, br. 1—2 (ibid. str. 316—319; **J. Borchardt** o. c. str. 92—94)
3) Vodenice na rijekama su drvene pačetvorinaste jednoprostorne zgrade postavljene na samu rječnu maticu i usidrene da ne otplove; vodenice na potocima se razlikuju samo po tom što su jednom svojom polovicom nad vodom, a drugom na kopnu; vjetrenjače su oblikom gradnje nešto drugačije, jednoprostorne su zgrade, a nalaze se na otvorenom polju; žrmlji su manje zgrade četverouglastog ili okruglog oblika, također jednoprostorne, a nalaze se u sklopu gospodarskih zgrada; jedino su suhare, inače također u sklopu gospodarstva, dvoprostorne zgrade, od kojih je jedna obično okruglog oblika i iz nje se pokreće stroj pomoću konjske sprege, a druga četverouglasta ili pačetvorinasta i u njoj se nalazi samo postrojenje (**F. Hefele:** Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 83—85; Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 1009)
4) **F. Hefele** o. c. str. 116—119. — Interesantan je opis mlina-vodenice u Hrvatskoj početkom 19. stoljeća, koji je pribilježio Johann Csaplovics prilikom svog puta po našim krajevima 1815. godine: »Es wird ein kleiner Wasserfall aufgesucht, woran es gar nicht mangelt, und ein hohler Raum zu einer Rinne gezimmert. Ein einfaches Gerüst vertritt die Stellung der Radstube und des übrigen Mühlengebäudes, der Wellbaum des zwei Schuh haltenden horizontal (wagerecht) liegenden Wasserrades, steht perpendeculär (lotrecht)

in die Höhe und trägt an dem oberen Ende den beweglichen Stein (Laufer), an dem untern ist das Wasserwerk befestigt, worauf der Strom unmittelbar wirkt. Oben befindet sich der Rumpf, in welchen das Getreide eingeschüttet wird. Ein einfaches chinesisches Dach bedeckt das Ganze. Der Laufer dreht sich mit grosser Schnelligkeit auf dem ruhenden Bodenstein. An ein Beuteltuch ist gar nicht zu denken. Das Getreide wird nur zermalmt und der Bauer fängt das Quasi-Mehl, welches nach und nach zu einem Loche herausgedrängt wird, entweder in einem Sack oder ein beliebiges hölzernes Gefäss...« (**J. Csaplovics:** Slavonien und zum Theil Kroatien I. Pesth 1819, str. 115). Vidi također **A. Fellner:** Die wirtdchsftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich-Wien 1921, str. 39—40, a vrlo detaljan opis tipa naših vodenica i njihovog postrojenja donosi **S. Pešić:** Mlinovi u Pounju (Zbornik krajiških muzeja I. Banjaluka 1962, str. 192—213)

5) **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 412

6) **J. F. Lockwood:** Flour milling. Liverpool 1945; **J. F. Lockwood:** Die Mehlmüllerei. Detmold 1951; **J. F. Lockwood:** Mlinarstvo. Subotica 1956, str. 25—36. Vidi i poglavlje: Kruh naš svagdanji.

7) **A. Fellner** o. c. str. 35—39; **J. F. Lockwood** o. c. str. 36—37, 623—626, 637—639; **G. Danese:** Industria molitoria. Molini da grano. Milano 1951, str. 9—10

8) Arhiv Jadranskog instituta Rijeka, Izvještaj magistrata u Rijeci br. 813-1852 od 16. aprila 1852; Rapporto d'Amministrazione per l'anno solare 1852, No 1385 (11. VI 1853.); Almanacco Fiumano per l'anno 1854. Fiume 1854, str. 45—48; Illustrirtes Familienbuch zur Unterhaltung & Belehrung häuslicher Kreise V. Triest 1855, str. 184—185; Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu god. 1864. Zagreb 1864, str. 50—55; Izvještaj Trgovinsko industrijske komore Rijeka za 1881, str. 12—13; 1882, str. 11; 1883, str. 12; **A. Rački:** Povijest grada Sušaka. Sušak 1929, str. 281—282; **R. Strohal:** Uz Lujzinsku cestu. Zagreb 1935, str. 23—24; **J. Horvat:** Kultura Hrvata kroz 1000 godina II. Zagreb 1942, str. 443; **R. Bićanić** o. c. str. 157, 412; **D. Klen:** Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine (Jadranski zbornik I. Rijeka-Pula 1956, str. 231—242); **M. Despot:** Privreda Hrvatske XVII.-XIX. stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 80—81; **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str. 70

9) **R. Strohal:** Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac 1906, str. 358; **R. Bićanić** o. c. str. 412

10) Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba ... Zagreb 1864, str. 50—55; **A. Rački** o. c. str. 282; **R. Strohal:** Uz Lujzinsku cestu. Zagreb 1935, str. 24; **R. Bićanić** o. c. str. 157; **D. Klen** o. c. str. 234 napose; **M. Despot** o. c. str. 81

11) Narodne novine XVII. br. 231, Zagreb 8. X. 1851; XXI. br. 12, Zagreb 12. I. 1855. — U velikom novinskom oglasu uprave ovoga mlina između ostaloga stoji: »Belgijanski ovaj mlin proviđen je sa savèršenim strojevima, kojim se ne samo suho brašno, nego takodjer od osobite kakvoće dobiva, i budući rashladjeno i suho iz mašine, zato se od izkvarenja kroz čitavo lieto, a tako isto od onog gorko-kiselog ukusa sačuvati dade...« (Narodne novine XIX. br. 2. Zagreb 4. I. 1853, str. 6; isto i br. 3—25, to jest kroz cijelih mjesec dana); XXXI. br. 123. Zagreb 30. V. 1865; **M. Despot:** Industrija građanske Hrvatske 1860—1873. Zagreb 1970, str. 147—148

12) Mlin je nabavio »za postignuće što najljepšega i najizdatnijega mliva (Mahlprofukte) najnovijih i svrsi odgovarajućih spravah tako za izvrstno priredjivanje žita, košto i za čišćenje krupice...« (Glasonoša II. br. 14. Karlovac 16. II. 1862; br. 18. Karlovac 2. III. 1862, dodatak: Obćekoristni poslovni list br. 7 i 9); Glasonoša III. br. 17. Karlovac 26. IV. 1863; **M. Despot:** Industrija građanske Hrvatske 1860—1873. Zagreb 1970, str. 147—148

13) »... Ovaj mlin, sagradjen pod osobnim rukovodstvom gospodina Valentina Bleiveisa, sastoji se iz 2 velike vrtaljke (Turbine), u skupnoj jakosti do 100 konja; 8 kamenitih tečaja s francezkoga i 2 s njemačkoga kamenja, sa 2 kamena za finu i prostu jačmenovu kašu. Na godinu samelje preko 100.000 centi brašna i kašice...« (Slavjanski jug I. Karlovac 1868, br. 1. str. 31—35, slika na str. 34)

14) Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba ... Zagreb 1864, str. 50—55; Hrvatska vila III. br. 22. Zagreb 29. III. 1884, str. 341 (slika); **R. Strohal:** Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac 1906, str. 355—358; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 525; **J. Horvat** o. c. str. 443; **M. Despot:** Privreda Hrvatske XVIII.-XIX. stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 81

15) **R. Bićanić** o. c. str. 412

16) Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien 1852. Zagreb 1852, str. 58; Izvješće kr. podžupana županije varaždinske ... za vrieme od 1. rujna 1886. do 31. prosinca 1887. ... Varaždin 1888, str. 123; Izvješće upravnoga odbora i upravitelja kr. županijske oblasti županije varaždinske ... za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1896. Varaždin 1897, str. 87; **J. Lakatoš** o. c. str. 532; **R. Bićanić** o. c. str. 158, 412

17) **J. Horvat:** Kultura Hrvata kroz 1000 godina II. Zagreb 1942, str. 334—335

18) Statistički izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju Trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890-1893. Zagreb 1895; **I. Karaman:** Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849-1873 (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske. Zagreb 1967, str. 7—25); **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str. 157, 167, 236, 277—278

19) 1863. godine objavljen je pregled parnih strojeva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Vojnoj Krajini, u kojemu se navode i parni strojevi kod žitnih mlinova, tako: Zagreb (60 HP), Ciglenica-Krapina (12 HP), Rijeka (60 HP), Plase (16 HP), Varaždin (50 HP), Nuštar (50 HP), Antunovac (26 HP). Vidi: Sidro I. br. 23. Zagreb 3. X. 1864, str. 90—91

20) HA Osijek, Trgov. obrtnička komora br. 81—1858; Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju. Osiek 1864, str 20—24; **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str. 93, 96

21) DAH Zagreb, depozit br. 36/1949, str. 1031 (rukopis **A. Cuvaj:** Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji...), Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba ... Zagreb 1864, str 50—55; **A. Jakić-F. Devidé:** Izvješće poslanstva trgovačko-obrtničke komore zagrebačke kod svietske izložbe u Parizu godine 1867., glede na izložene predmete područja komorskoga. Zagreb 1867, str. 14—17); Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osieku o narodno-gospodarstvenom stanju Slavonije do konca godine 1881. Osiek 1884, str. 151; **J. Ibler:** Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba ... Zagreb 1892, str. 237—240; **A. Hudovski:** Zagreb i okolica. Kažiput za urodjenike i strance. Zagreb 1892, str. 45; Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osieku o narodno-gospodarstvenim odnošajima komorskog okružja osvrtom na zadnju dobu do god. 1894. Osijek 1895, str. 107—108; **M. Krešić:** Izvješće o milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1896. Zagreb 1897, str. 361; Zagrebački kr. povl. paro- i umjetni mlin (Hrvatski pekar I. Zagreb 1900, br. 27, str. 2—3); **J. Horvat** o. c. str. 443; **R. Bićanić** o. c. str. 412—413; **M. Despot:** Privreda Hrvatske XVII.-XIX. stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 80—82, 88, 126—128; **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297; **I. Karaman:** Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849—1873 (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske. Zagreb 1967, str. 7—25); **M. Despot:** Industrija građevinske Hrvatske 1860—1873. Zagreb 1970, str. 146—148; **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str. 70, 157, 167, 236; **M. Kolar-Dimitrijević:** Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. Zagreb 1973, str. 191

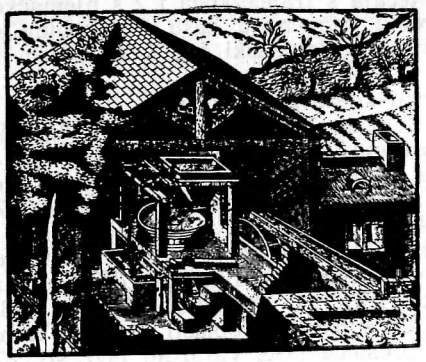

OSNUTAK I IZGRADNJA PAROMLINA

Sve do šezdesetih godina 19. stoljeća odvijala se uz ostalu trgovinu i gotovo sva naša žitna trgovina preko Siska, koji je bio naše najveće trgovačko središte. Povoljnim vodenim trgovačkim putem od Dunava pa Savom do Siska i odavle Kupom do Karlovca, te dalje Lujzinskom cestom prema moru vozile su se velike količine žita iz Novog Bečeja (do 300.000 centi), Temišvara i Bečkereka (do 400.000 centi). Znatan dio tog žita razvozio se iz Siska prilično dobro održavanim cestama prema Zagrebu i većim centrima gornje Hrvatske i Slovenije, a dosta žita preuzeo je i lokalni promet, pa i Karlovac, u kojemu je već bila razvijena mlinska manufaktura. Ovoj živoj trgovini, koja se temeljila ne samo na proizvodnji iz Hrvatske i Slavonije, nego djelomično i na proizvodnji Banata, južne Madžarske,[1] sjeverne Srbije i bosanske Posavine, pa čak i Rusije, znatno je pogodovao neobično jevtin prijevoz vodenim putem (22 krajcera prevozne tarife).[2] Izgradnjom austrijskih željeznica, napose poteza Beč — Trst (1857), Zidani most — Zagreb (1861) i Zagreb — Sisak (1862), te zatim Zagreb — Karlovac (1865) skrenuto je transportiranje tereta, koji su stizali rijekom Savom do Siska, na željeznički prijevoz prema Trstu, odnosno Beču.[3] Time je zadan odlučni udarac žitnoj trgovini Karlovca i primorskih luka, naročito Senja,[4] a što je odgovaralo namjerama Austrije da tako otvori put ekspanziji svog industrijskog gospodarstva prema Orijentu.[5] Značaj Siska i Karlovca kao trgovačkih centara s velikim trgovcima, lađarima, splavarima, skladištima i brodovima smanjit će se kroz samo nekoliko godina na jednu desetinu ranijeg opsega i pretvoriti ih u sjedišta lokalne trgovine.[6]

Istovremeno, absolutističko uređenje Austrije pružalo je austrijskom i stranom industrijskom kapitalu priličnu stabilnost i pravnu sigurnost, a naročito prema domaćem još gotovo isključivo trgovačkom kapitalu. Zato je taj industrijski kapital stao osnivati industrijska poduzeća u Hrvatskoj, ali — dakako — uglavnom u onim granama, koje omogućuju uspješnu kolonijalnu eksploataciju.[7] Tako je i postanak zagrebačkog paromlina bio direktna posljedica austrijskog absolutizma i gradnje željezničke pruge na potezu Zagreb — Sisak, koja je službeno otvorena tek 1. listopada 1862. godine, mada su se koncesionari bili obavezali državi da će prugu predati javnom prometu još u toku 1861. godine.[8]

Početkom 1862. godine — dakle, još za vrijeme gradnje ove željezničke pruge — u Zagrebu je formiran konzorcij nekolicine iz Austrije pridošlih kapitalista, koji su bili spremni uložiti svoj kapital u izgradnju velikog i modernog industrijskog mlina u Zagrebu. Već 12. lipnja 1862. godine zatražio je Vatroslav Egersdorfer u ime »družtva pervog zagrebačkog paromlina« od Graditeljnog i vatrogasiteljnog odbora grada Zagreba izdanje građevne dozvole »glede sagrađenja paromlina uz Ternjansku cestu«, koja je vrlo brzo, naime već 17. juna iste godine izdana, pošto je dan prije obavljen komisijski očevid na zemljištu odabranom za gradnju paromlina.[9] Konzorcij je s gradnjom odmah započeo na jednom kupljenom gospodarskom posjedu na poljani u produženju Petrinjske ulice iza novog željezničkog kolodvora. Koncem studenog 1862. godine već je dovršena glavna dvokatna zgrada paromlina, a isto su tako i zatečene zgrade na posjedu bile adaptirane za nove svrhe.[10] Zato je društvo preko ravnatelja novog paromlina 27. studenog 1862. godine zatražilo od Gradskog poglavarstva u Zagrebu obrtnu dozvolu najavivši da će se 1. veljače iduće godine staviti novosagrađeni paromlin u pogon. Obrtnica je društvu izdana 29. studenog iste godine i donosimo je u cijelom tekstu:[11]

Broj 7456—1862.

Obertnica

za družtvo Zagrebačkog paro i umietnog mlina u ruke njegovog ravnatelja g. Frankl Ivana, kojom se službeno potverđuje: da družtvo zagrebačkog paro- i umietnog mlina sastoje iz gg. Bresslauer Wolf i sina, Dra Bresslauera, Egersdorfer Vatroslava, Hiršler Samoila, Hirsler Adolfa, Weiss Samoila, Frankl Ivana, Prister Emanuela, Weiss Jakoba i Weiss Škendera iz Zagreba u Hervatskoj dne 27. studena 1862. pri ovom uredu prijavio: da će slobodni obert tvorenja brašna i inih mlinarskih proizvodah u ovom gradu tierati, te da je ta prijava bez zakonite zaprieke bivša, u ovouredno obertničko kazalo za slobodne oberte, dne 29. studena god. 1862. i broj 80 unešena.

Ovom prigodom nemože se no ino družtvenom ravnatelju gosp. Frankl Ivanu napomenuti, da isti još prije nego upitna mlinska radnja u dělatnost stupi, u smislu § 5 i 14 obertnog zakona od 29. pros. 1859. dotičnoga sa mlinarskim sposobnostima providjenoga poslovodju ovom grad. Pogl. najaviti nepropusti.

Izdano od gradskog poglavarstva u Zagrebu dne 29. 11. 1862.«

Iz ovog dokumenta napokon saznajemo vlasnike novosagrađenog paromlina, naime »Družtvo Zagrebačkog paro- i umietnog mlina«,[12] a to javno trgovačko društvo sačinjavalo je 10 članova, predsjednik društva bio je Vatroslav Egersdorfer, a Ivan Frankl bio je prvi poslovni ravnatelj paromlina.

Mada je s 1. veljače 1863. godine u paromlinu već započela proizvodnja,[13] prva faza njegove izgradnje još se otegla kroz cijelu 1863. godinu, kada je sagrađena nova dvokatna zgrada glavnog skladišta[14] i kada je presvođen podzemni kanal, zbog kojega je došlo do spora sa susjednim vlasnikom zemljišta, koje je uprava paromlina zatim otkupila.[15] Nažalost, podataka o samim pogonskim i tehničkim uređajima paromlina u početku njegovog rada nemamo. Poznato nam je jedino da su u paromlinu početkom 1863. godine bila postavljena tri parna kotla nabavljena u Beču, oko kojih se vodila rasprava radi plaćanja taksa za komisijski pregled, koje su već bile plaćene od strane uprave prilikom nabavke u Beču.[16] Zna se također da je zidani tvornički dimnjak bio visok 30 metara, što uostalom potvrđuje i sačuvana suvremena fotografija.[17]

Govoreći o izgradnji zagrebačkog paromlina moramo imati na umu da postoje tri izrazita perioda u stogodišnjem poslovanju ovoga poduzeća. Prvi period obuhvaća vrijeme od osnutka pa do katastrofalnog požara, koji je u ljeti 1906. godine potpuno uništio paromlin. Drugi period možemo zaokružiti na četrdesetak godina rada ponovno izgrađenog i za ono vrijeme vrlo moderno opremljenog paromlina — dakle, do 1946. godine. A treći je period rekonstruiranog današnjeg paromlina, za koji možemo reći da gotovo i nema starih uređaja, jer su zamijenjeni novim suvremenim, a od paromlina iz drugog perioda ostali su ustvari samo pojedini građevni objekti, ali i na njima su izvršene veće adaptacije. Izgradnja i uređenje starog paromlina vršeni su kroz cijeli prvi period (1862—1906), a gradnja i opremanje novog paromlina uglavnom u razdoblju 1906—1928.

Za prve gradnje izradio je nacrte graditelj Janko Jambrišak, koji je zadnje radove uz već spomenute objekte građene 1862. i 1863. godine izvodio 1878. do 1880. godine, kada su građeni prizemna zgrada za stanovanje, staje i komora, te nadograđena i preuređena stara jednokatnica za skladište.[18] Građevni radovi u godinama 1895. do 1903. izvršeni su

prema nacrtima graditelja G. Carnelutti-ja. Tako je u 1895. i 1900. godini administrativna zgrada potpuno preudešena i nadograđena,[19] a 1900. godine građeno je i jedno spremište na zemljištu uz Paromlinsku cestu.[20] U listopadu 1902. godine odlučila se uprava paromlina da prema nacrtima istog graditelja (G. Carnelutti) produlji glavnu zgradu paromlina za 18 metara prema jugu i dobivene prostorije upotrebi za sada za skladište, no — kako navodi u svom podnesku za građevnu dozvolu — »pošto nije izključeno da će se i novi dio glavne zgrade, vremenom upotriebiti za povećanje našeg mlina, to će i ova nova zgrada biti sagrađena sasvim onako čvrsto i u obće kao stara zgrada«. Iz zapisnika o komisijskom očevidu od 11. listopada 1902. godine saznajemo ponešto i o staroj glavnoj zgradi paromlina. Zato ćemo navesti dio njegovog teksta:

»Prigradit se imajuće spremište sačinjavati će sa glavnom tvorničkom zgradom jednu jedinstvenu tvorničku zgradu od c. 50.00 m duljine. Pošto je cijela ta zgrada tj. već postojeća zgrada kao i naumljena prigradnja izvedena u svojoj nutarnjosti skroz od drvene konstrukcije, to postoji eminentna pogibelj za život radnika koji su tamo zaposleni u slučaju požara. U postojećoj na ime zgradi, kao i u prigradit se imajućem dijelu te zgrade nalaze se u svrhu nutarnje komunikacije drvena stubišta vodeća kroz sve spratove, ali čitava zgrada nema nikakvog vatrosigurnog stubišta, što je za slučaj požara tim opasnije, pošto upitna zgrada imade 4 sprata, od kojih u svakome je zaposlen veliki broj radnika. Dosljedno tomu imao bi se kao bitni uvjet za dozvolu ove prigradnje staviti zahtjev, da se izvede za čitavu tvorničku zgradu barem jedno posve vatrosigurno zidano stubište bilo u samoj zgradi, bilo kao posebna prigradnja s vanjske strane tvorničke zgrade. Ovo stubište imalo bi biti odijeljeno od tvorničkih prostorija u svakom spratu vatrosjegurnima, najbolje željeznima vratima, koja se sama zaklapaju.«

Kako su ovdje bili postavljeni upravi paromlina i određeni uvjeti, koji joj se nikako nisu sviđali, tražila je ona da ih se oslobodi, a napose postavljanja vatrosigurnog stubišta. Ali gradsko poglavarstvo, kao da je naslućivalo skoru katastrofu paromlina, uporno je ostalo kod postavljenog glavnog uvjeta navodeći: »U toj zgradi zaposleno je u svakom spratu veliki broj radnika, pa je za slučaj požara posve isključena mogućnost, da bi se ikoji mogao spasiti, a niti bi bila moguća kakova akcija za spašenje radnika izvana, jer bi se vatra silnom brzinom raširila i tako u trenu obuhvatila čitavi objekt. Da se vatra i eksplozije u paromlinima često događaju i da je svako djelovanje oko spasa i gašenja bezuspješno poznata je stvar. U nutarnjosti zgrada nalazaće se drvene stube, koje služe lih za shodnost rukovodjenja tvorničkog posloavnja mogu i nadalje svojoj svrsi služiti, ali iste ne isključuju potrebu vatrosigurnog stubišta.«[21] Novogradnja ove peterokatne skladišne zgrade uz samu mlinsku

zgradu dovršena je polovinom travnja 1903. godine,[22] a u travnju iduće 1904. godine izveli su arhitekti Hönigsberg i Deutch nadogradnju drugoga kata iznad dijela spremišta prema Trnjanskoj cesti,[23] pa su tako svi objekti starog paromlina sada bili izgrađeni, a zasnovana rekonstrukcija i proširenje potpuno provedeni.[24] U tom su periodu bili poslovni ravnatelji paromlina Ivan Frankl (1862 — 1866), Mavro Friedfeld (1867 — 1893) i Julio Weiss 1893 — 1906).

No društvu, koje je toliko mnogo godinama ulagalo u ovaj paromlin i sada očekivalo prve plodove svojih investicija, nije bilo suđeno i ubrati ih. Ubrzo nakon potpunog izgrađenja i moderniziranja ovaj paromlin je zadesila katastrofa. U noći od 24. na 25. svibnja 1906. godine paromlinske zgrade našle su se iznenada u plamenu. U suvremenim novinama čitamo o tome: »Noćas se navršilo punih osam dana, od kako je u zagrebačkom paromlinu buknuo požar, koji je skoro posvema uništio to veliko domaće industrijalno poduzeće. Revnom našem dobrovoljnom vatrogasnom društvu uspjelo je odmah prvu noć lokalizovati požar, ali posvema ga ugasiti nije bilo moguće ni kroz svih osam dana. Velika masa brašna, žita i tvorničkog namještaja još je i sinoć i tinjala i gorila. Velika četverokatna zgrada paromlinska pruža još uviek na više materijala požaru, a čim dune malo jači vjetar, osjeća se po cijelom gradu zadah gorućeg brašna i tiesta. Sve to vrieme nalazi se na garištu stalna vatrogasna straža od jednoga vodje (ili vojnika) i 10 vatrogasaca, a do 100 težaka od jutra do mraka iznašaju sa garišta, što se dade iznieti. Sve te radnje dnevno nadzire i po više puta dolazi na garište vatrogasni vojvoda g. Maruzzi, pa i cielo vatrogasno zapovjedničtvo obdržavalo je opetovano dogovore na licu mjesta, i određivalo dalnje mjere sigurnosti proti uništavajućem elementu. — I u skladištima duž paromlinske ceste imade mnogo posla, jer i ondje od vremena do vremena plane oveći plamen, koji vatrogasna straža odmah gasi i polieva ugrijano žito, koje bi se vani i samo od sebe moglo da zapali. Nešto od svega toga žita i brašna spasit će se tako, da će ga domaća tvornica žeste upotriebiti u svoje svrhe. Što se tiče zidova izgorjelih zgrada mora se iztaknuti, da od njih prieti velika pogibelj, te je svaki pristup k njima i samim vatrogascima zabranjen. Sva je prilika da će ti zidovi biti porušeni hitcima iz topa, jer inače nije ih moguće sravniti sa zemljom bez pogibelji za ljudske živote. Tečajem ovih osam dana nije se dogodila nikakova veća nezgoda osim što je jednom vatrogascu pao criep na nos i usta i ozliedio mu zubalo . . .[25] Eto, tako je završio svoj vijek stari paromlin izgorivši gotovo do temelja.

Napomene

1) Potrebno je imati na umu, da je Madžarska (sa Erdeljem) još 1715. godine imala 3292 mlina, a 1863. godine ona je prva mlinarska velesila, jer je raspolagala sa 147 paromlina, 70 umjetnih mlinova, 4300 rječnih mlinova (lađenice), 9174 vodenica, 475 vjetrenjača i 7966 mlinova sušara, odnosno ukupno 22132 mlina s godišnjim kapacitetom od oko 60,000.000 vagona žitarica (**M. Krešić:** Izvješće o milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1896. Zagreb 1897, str. 109—110)
2) **E. A. Joanelli:** Die Semlin-Fiumaner Eisenbahn. Studien über deren Wichtigkeit und Rentabilität als ein Teil der künftigen Welthandelstrasse zwischen dem Schwarzen und Adriatischen Meere. Wien 1863; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 350; **J. Jenko:** Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let (Kronika X. Ljubljana 1962, zv. 2, str. 94—105)
3) Denkschrift über die Eisenbahn von Semlin nach Fiume. Wien 1864, str 11; **F. Rački:** Rieka prama Hrvatskoj. Zagreb 1867, str. 132—133; **M. Mirković:** Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 262
4) O tome vrlo rječito govori predstavka grada Senja u hrvatskom saboru na sjednici 19. septembra 1868. godine (Dnevnik Sabora Dalmacije, Hrvatske i Slavonije za godinu 1868.-1871. Zagreb 1884, str. 120)
5) **J. Gorničić-Brdovački:** Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine. Zagreb 1952, str. 21, 168
6) **I. I. Tkalac:** Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj II. Beograd 1926, str. 6—7; **I. Tkalac:** Uspomene iz Hrvatske. Zagreb 1945, str. 223—224; **R. Bićanić** o.c. str. 227
7) ibid. str. 350, 356
8) Pozor III. Zagreb 1862, br. 223, str. 734; br 226, str. 743; br. 235, str. 777; Narodne novine XX. Zagreb 1862, br. 79, str. 81; br. 81, str. 324; Geschichte der österreichischen Eisenbahn. Wien 1898, str. 410—411; **J. Gorničić—Brdovački:** Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine. Zagreb 1952, str. 168; **J. Horvat** Kultura Hrvata kroz 1000 godina II. Zagreb 1942, str. 443; **J. Jenko:** Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let (Kronika X. Ljubljana 1962, zv. 2, str. 94—105); **B. Stulli:** Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825—1863. I. Zagreb 1975, str. 88—89, 103, 110
9) HAZ, Grad. pogl. Zagreb, Gradj. vatrogasni odbor br. 66—1862
10) U zagrebačkim dnevnim novinama upravo tada nalazimo ovu objavu: »Vlastnik zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina kani tako u gradu Zagrebu kao i u ostalih većih mjestih podići skladište svoga brašna. Poduzetnici, koji bi hotjeli tim se baviti neka se s njim ustmeno ili pismeno porazumiju.« (Pozor III. br. 271. Zagreb 25. XI. 1862, str. 910)
11) HAZ Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862; Obrtni upisnik 1860-1881, str.
11) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862; Obrtni upisnik 1860-1881, str. 20, br. 80/62
12) Nije, dakle, paromlin »osnovao kao vlastito poduzeće« Ivan Frankl, kako je pogrešno ustvrdio I. Ulčnik (»Zagreb« III. Zagreb 1935, str. 142), a niti je on utemeljen kao »privatno poduzeće« (Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; **A. Hudovski:** Zagreb i okolica. Kažiput za urodjenike i strance. Zagreb 1892, str. 45)
13) Početkom marta 1863. godine uprava paromlina objavila je cjenik vrsta brašna, koje proizvodi (Pozor IV. br. 54. Zagreb 7. III. 1863, str. 216, isto također br. 58. Zagreb 12. III. 1863, str. 232; br. 63. Zagreb 18. III. 1863, str. 252). Sličan cjenik objavljen je i nešto kasnije (Pozor IV. br. 118. Zagreb 26. V. 1863, str. 472; br. 120. Zagreb 28. V. 1863, str. 480; br. 124. Zagreb 2. VI. 1863, str. 496). Uprava paromlina se u to vrijeme poslužila i takozvanom humanitar-

nom reklamom: »Vlastnici zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina izručili su ovdašnjemu družtvu čovječnosti šest centah melje na razpolaganje...« (Pozor IV. br. 79. Zagreb 8. IV. 1863, str. 314)

14) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb. Gradj. vatrogasni odbor br. 70—1863, 11—1864 (izvješće Janka Grahora gradskom zastupstvu sa iskazom gradnja u godinama 1861—1863)

15) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 6769—1863; gradj. vatrogasni odbor br. 139—1863; Ovdje je potrebno reći da se u nekim, pa i najnovijim, publikacijama pogrešno navodi godina izgradnje paromlina, očito zbog poistovjećivanja s godinom 1873., u kojoj se društvo paromlinsko prometnulo u dioničko društvo (Monografija privrednih organizacija za proizvodnju i preradu brašna. Beograd 1961, str. 112—113), jer je stari paromlin građen 1862—1863 već 1. februara 1863. godine započeo s redovnom proizvodnjom.

16) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 2068-1863, 5634-1863

17) Objavljena snimka pogrešno je datirana kao »krajem 19. stoljeća« (**J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj... I. Zagreb 1958, str. 272) ili pak kao »snimljeno 1862.« (Večernji list IV. br. 950. Zagreb 4. VIII. 1962, str. 5), jer su objekti sa snimke sagrađeni u toku 1863. godine (zgrada je tada bila dvokatna) a isto važi i za snimak objavljen kao »Zagrebački paromlin 1862. godine« (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, prilog na str. 51)

17) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 238-gradj-1878, 170-gradj.-1880

19) ibid. br. 24436-IV-1895, 37508-IV-1895, 25782-I-1900; Zagrebački kr. povl. paro- i umjetni mlin (Hrvatski pekar I. Zagreb 1900, br. 5, str. 2—3)

20) ibid. br. 17987-IV-1900; izgleda da su dva nova skladišta bila sagrađena već u toku 1899. godine zapisnik skupštine društva od 27. IX. 1900, izvještaj ravnateljstva)

21) ibid. br. 49180-I-1902, 51464-I-1902

22) ibid. br. 20949-I-1903

23) ibid. br. 13521-I-1904

24) zapisnik skupštine društva od 29. IX. 1904, izvještaj ravnateljstva

25) Obzor XLVII. br. 147. Zagreb 1. VI. 1906, str. 2—3

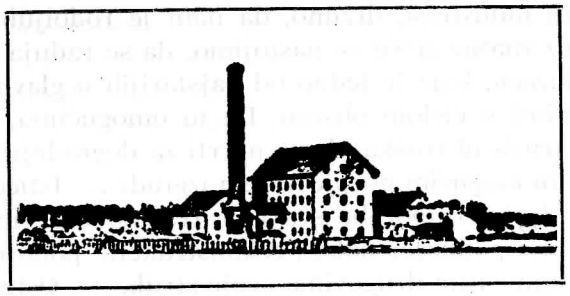

GRADNJA NOVOG PAROMLINA

Na samom garištu starog paromlina rodio se novi paromlin. I o tome su tadanje zagrebačke dnevne novine pisale: »Požar je uništio zagrebački paromlin. Akoprem još nije niti vatra pogašena, već se pomišlja na gradnju novog paromlina, što je napokon i posve naravno, kraj naših prilika. Zagreb kao središte trgovine i prometa, a sa dosta dobrim željezničkim vezama ima u sebi sve uvjete za dobro prosperiranje takovog poduzeća. Zagrebački paromlin podignut je u vrieme, dok je još Zagreb bio što no rieč u povojima svoje trgovine, dok još nije bio niti tako razvijen teritorijalno niti brojem pučanstva, a niti trgovačkim svezama. Od godine do godine rasao je Zagreb, a s njim raslo i poslovanje paromlina, koje je požar nenadano dokrajčio. — Kako čujemo, dioničari se već ozbiljno bave gradnjom novog paromlina, te jedva čekaju, da bude požar pogašen i da mogu sa gradnjom odpočeti. A što to znači? Da dioničari kane graditi novi paromlin na dosadanjem mjestu iza državnog kolodvora, a to ne smije biti! Zagreb je i onako već stegnut sa južne strane željezničkom prugom, koja mu prieči razvitak prema Savi, a o štetnim posljedicama tog sprečavanja svi smo duboko uvjereni... U interesu cjelokupnog građanstva tražimo da se za gradnju novog paromlina opredjeli na pr. teren kraj Save, tamo se ima sagraditi luka i spojiti s posebnom željeznicom s kolodvorom...«[1] Međutim, pitanje preseljenja paromlina na novu lokaciju izvan grada ostalo je samo novinarski vapaj. Uprava je već 9. srpnja 1906. godine zatražila od gradskog poglavarstva građevnu dozvolu za novogradnju paromlina: »Pod konac mjeseca svibnja t.g. oštećen je požarom velik dio našeg etablissementa, te je onda u

njem obustavljen svaki rad. — Uvažujući u prvoj mjeri brigu i nastojanja vis. kr. zem. vlade, a i slavne gradske uprave oko osnivanja i podupiranja novih industrija, držimo, da nam je rodoljubna dužnost, te svim silama i uz znatne žrtve — nastojimo, da se radnja u našem industrijalnom poduzeću, koje je jedno od najstarijih u glavnom gradu, što prije opet poprimi u cielom obsegu. Da to omogućimo, pobrinuli smo se ne žaleći ni truda ni troška, da se nacrti za dogradnju požarom oštećenih zgrada svim mogućim pospješenjem izgrade . . . Ističemo, da će kod rekonstrukcije doći do uporabe sva iskustva moderne mlinske tehnike tako da će se naše poduzeće nakon rekonstrukcije ponosom moći usporediti sa svim najnovijim drugovima svoje struke. — Oštećene zgrade na Trnjanjskoj cesti porušiti ćemo do temelja, a areale naše s one strane ograditi ukusnom željeznom ogradom (od prilike kako je ograđen botanički vrt). Time bi se zgrade mlinske nešto pomakle od sjevera prema jugu, te od istoka prema zapadu«.

Uprava paromlina ishodila je vrlo brzo građevnu dozvolu za gradnju novog paromlina prema nacrtima arhitekata Hönigsberga i Deutscha. Gradsko poglavarstvo dozvolilo je, naime, predloženu gradnju već 12. kolovoza 1906. godine, ali je poučeno upravo nedavnim katastrofalnim požarom starog paromlina nametnulo društvu cijeli niz preciziranih uvjeta, tako:

— obodni zidovi zgrada, koji nisu bar 10 metara udaljeni od druge zgrade, ne smiju imati otvore, a za osvjetljenje prostorija mogu se izvesti stijene od staklenih opeka ili od stakla, koje odolijeva vatri, postavljenog u stabilnu bakrenu konstrukciju; kod svih zgrada, koje su spojene, otvori moraju biti proviđeni željeznim vratima i vatrosigurnim okvirima sa automatskim zatvaranjem;

— svaka prostorija u višespratnim zgradama mora biti direktno pristupna vatrosigurnim stepenicama za spasavanje;

— stubišta imadu biti tako smještena, da ne budu niti od jedne točke prostorija udaljena preko 40 metara;

— obodni zidovi i zidovi između spojenih zgrada moraju biti izvedeni preko krova kao vatrobrani zidovi;

— stepenice za spasavanje moraju se izvesti prema propisima građevnog reda za grad Zagreb; na stubištu ne smije biti nikakav otvor iz zgrade osim onog na ulazu, koji mora biti opremljen automatskim željeznim vratima u vatrosigurnom okviru; svijetlo će se dovoditi preko stijena od staklenih opeka ili stakla, koje odoljeva vatri;

— na uglovima svake tvorničke zgrade imadu se izvana postaviti željezne ljestve za spasavanje, koje moraju biti pristupačne kroz obližnji otvor posebno označen iz svakog sprata, a od otvora do ljestava mora biti postavljena željezna galerija;

— svi stupovi i pokrovi krova imadu biti vatrosigurno izvedeni, a sve željezne konstrukcije od vatre izolirane; kotlovnicu treba pokriti lakim krovom bez stropa;

— za sigurnost od požara u dvorištu treba postaviti najmanje 6 hidranata, koji moraju biti direktno spojeni s gradskim vodovodom, kako njihova upotreba u slučaju požara ne bi bila ometana; i u svaku etažu mlina i skladišta ima se smjestiti po jedan hidrant s pripadnim spravama;

— svaka etaža zgrada ima se opremiti na vidljivom i lako pristupnom mjestu električnim alarmnim signalom, a mlin se ima telefonom spojiti s vatrogasnim spremištem; u mlinu treba postaviti stalnu stražu proviđenu s kontrolnim satovima u posebnoj prostoriji, te nabaviti valjana požarna sisaljka, odgovarajuća količina cijevi i hidrantskih nastavaka i to postaviti u vatrosigurnom prostoru;

— sva rasvjeta ima biti isključivo električna s potpuno osiguranom izolacijom vodova, a žarulje se također moraju u skupinama od 5 — 10 providjeti olovnim osiguranjem;

— niti jedna tvornička zgrada ne smije biti manje od 40 metara udaljena od strojarske radionice, a u buduće neće se moći graditi nikakove tvorničke zgrade ukoliko ne budu od susjedne međe ili zgrade udaljene bar 20 metara, isto tako neće se moći graditi ni zgrade u susjedstvu u manjoj udaljenosti od tvorničkih zgrada;

— uprava paromlina ima besplatno ustupiti gradskoj općini zemljište potrebno za uređenje Trnjanske i Koturaške ceste u površini od 403,7 č. metara, gruntovni prenos ima se provesti prije početka gradnje, a gradskoj općini treba zemljište predati najkasnije za tri godine . . . itd.[2]

Građevni radovi su, dakako, odmah započeli, a u punom zamahu gradnje uprava je izvršila neke promjene u razmještaju prostorija, napose u toliko što će mlinska zgrada umjesto iza strojarnice sada doći ispred nje, što je od strane građevinih organa bilo odobreno 9. studenog 1906. godine.[3] No uprava je u daljnjem toku gradnje početkom veljače 1907. godine izvršila još neke preinake odobrenih nacrta, pa je gradsko poglavarstvo smatralo potrebnim da svojim ranijim uvjetima pridoda nove u 13 tačaka, od kojih je najvažniji bio: »Obzirom na veliku pogibelj, koja je prigodom prošlogodišnjeg požara prijetila ne samo susjedstvu, nego i cijelom gradu — nužno je da sve strojeve mlina izvedete iz armiranog betona«. No upravi su dane i druge preporuke, tako da se željezni stupovi u gornjim spratovima, ako to težina tereta dopušta, zamijene sa hrastovima, jer su novija iskustva u inozemstvu dokazala da su oni u velikoj vatri sigurniji i otporniji; zatim da se ispod stupova polože cijevi po Grimmelovom sistemu i da nosioci ne budu uzidani u zidove, nego položeni na posebne stupove uz zidove, kako bi se spriječilo

urušavanje zidova po unutarnjim konstrukcijama i teretima u slučaju vatre.[4] Zbog toga je došlo do više žalbi i utoka od strane uprave paromlina, nakon čega su neki uvjeti modificirani u korist uprave paromlina.[5]

Gradnja je dobro napredovala prema zamišljenom i odobrenom planu, a radove je izvodilo vrlo solidno građevno poduzeće arhitekata Hönigsberga i Deutscha, pa je već u svibnju 1907. godine moglo preuzeti izvedbu svih stropnih konstrukcija iz armiranog betona poduzeće ing. J. Dubsky.[6] Ovom poduzeću povjereno je u kolovozu iste godine i podizanje velike skladišne zgrade i silosa iz željezobetona u površini od 5.500 četv. metara skladišnog prostora i kapacitetom uskladištenja do 1.150 vagona brašna i 360 vagona rastresite robe, jer je tek pred sedam godina moderno izgrađen magazin prilikom požara bio do temelja izgorio.[7]

Kako je veći dio novog paromlina bio, izuzev tek započeti novi silos, do kraja 1907. godine potpuno dovršen, uprava paromlina je 23. siječnja 1908. godine o tome obavjestila gradsko poglavarstvo zamolivši uporabnu dozvolu. Komisija građevno-vatrogasnog odbora pregledala je 19. veljače iste godine sve izgrađene objekte i ustanovila da su gradnje izvedene u redu i prema postavljenim uvjetima, ali je tražila preuređenje vratiju na zapadnom zidu mlina. Upravi je, doduše, 3. travnja iste godine izdana uporabna dozvola, ali je ona svakako željela izbjeći ovo traženo preuređenje putem utoka na zemaljsku vladu. U tome nije uspjela.[8] U međuvremenu započeta je i dogradnja jednog prizemnog spremišta,[9] a i gradnja velikog silosa primakla se kraju, te je za nj bez primjedbi 4. rujna 1908. godine izdana uporabna dozvola. Time je ustvari novi paromlin bio dovršen. Uprava je svakako mogla biti zadovoljna. Sve je učinjeno po najnovijim načelima mlinske tehnike i postignuta proizvodna snaga, koja nadmašuje dvostruko onu starog mlina, a koja se uz neznatne troškove može po potrebi još i dalje povećati. Zato je s ponosom konstatirano na godišnjoj skupštini dioničkog društva: »U monarkiji ima doduše i većih mlinova, ali neima nijednoga, što možemo zadovoljstvom kazati, našemu ravnoga.«[10]

U razdoblju 1910 — 1920 izvodilo je građevno poduzeće Kalda i Štefan još neke gradnje. Tako je koncem lipnja 1911. godine izgrađena prizemnica na uglu Trnjanske i Koturaške ceste,[11] a potkraj 1916. godine dovršeno je novo skladište brašna[12] i izvršena nadogradnja drugog i trećeg kata nad dotadanjom sušionicom na Koturaškoj cesti, jer je sušionica s novim ugrađenim kaloriferima uređena u postojećoj zgradi između glavne mlinske zgrade i kotlovnice.[13] Te godine sagrađen je i novi tvornički dimnjak visok 45 metara prema nacrtima bečke tvrtke H. R. Heinicke,[14] dok je početkom 1920. godine dograđena još i poslovnica.[15] U toku 1921. godine sagrađena je po nacrtima arhitekta Janka

Holjca stambena jednokatnica s mansardama.[16] Pošto je ljeti 1925. godine u paromlinu bio izbio požar, koji je srećom lokaliziran na zgradu skladišta, to je uprava paromlina uvidjela da bi bilo najkorisnije oštećene zidove drugoga i trećega kata posve ukloniti i nad prvim katom postaviti novi krov. Izvedba ovoga posla povjerena je još u toku nadošle zime građevnom poduzeću »Pionir«.[17] Ovo poduzeće izgradilo je početkom 1928. godine također zidanu ogradu prema Trnjanskoj cesti.[18] Izvođene su, dakako, i poslije još neke manje gradnje, pregradnje, preinake i adaptacije, no o njima ne postoji dokumentacija,[19] a jednako su prema potrebi obavljeni i razni manji rekonstrukcioni radovi na zgradama i uređajima, ali svi ti zahvati bili su više ili manje u znaku napora da se dotrajalim objektima i pogonima produlji vijek mogućnosti korištenja.

U želji da se upotpuni slika o novom paromlinu i njegovim objektima pokušat ćemo dati rekapitaluciju zatečenog stanja u srpnju 1946. godine:[20]

Tvorničke zgrade: zidana peterokatnica mlina (4.320 m²), zidana peterokatnica čistionice žita (1.080 m²), zidani silos sa 18 željezobetonskih komora sadržine 500 vagona s laternom i ugrađenim transportnim uređajima (344,25 m²), zidana prizemnica strojarnice (270 m²), zidana prizemnica za Diesel-motor (25 m²), zidana prizemnica kotlovnice (256 m²), zidana prizemnica za sisaljke (27 m²), te dva zidana tvornička dimnjaka (stariji od 30 i noviji 45 metara).

Poslovnice: tri zidane prizemnice (330 m², 175,10 m² i 289 m²).

Radionice: dvije zidane prizemnice stolarije (87,75 m²) i strojarsko-kovačke radionice (156 m²).

Skladišta: dvije zidane četverokatnice skladišta s dozidanim stepeništem (1.037,50 m²) i skladišta brašna (1.440 m²), zidana trokatnica skladišta riže i brašna (320 m²), zidana dvokatnica skladišta (450 m²), zidana jednokatnica skladišta (971,88 m²), dvije zidane prizemnice skladišta (208,65 m² i 542,50 m²), zidana prizemnica skladišta ugljena i materijala (507 m²), zidana prizemnica skladišta ulja i benzina (18 m²), zidano skladište s garažom (1.028,50 m²), te dvije drvene prizemnice skladišta vreća i materijala (285 m² i 275 m²).

Ostale zgrade: dvije zidane jednokatnice stambene namjene s mansardama (570 m² i 440 m²), zidana jednokatnica stambene namjene s mansardama (1.425 m²), zidana prizemnica radničke kupaonice (40 m²), zidani zahodi (21 m²), zidani staklenik sa željeznom konstrukcijom (15 m²), zidana staja za živad i vrtlarska kućica (9 m²), te dvije drvene barake (261,50 m² i 59,50 m²).

Svi ti objekti nalaze se na zemljištu od 9.076,8 četv. hvati.[21] Ispred zgrade mlina, čistionice, silosa i skladišta brašna nalazi se još 1862. go-

dine sagrađen industrijski željeznički kolosjek kapaciteta do 60 vagona, dužine 0,123 km, koji se spaja s normalnim željezničkim kolosjekom glavnog kolodvra na 424.497,10 kilometru.[22] Naknadno je sagrađen odvojak ovog kolosjeka do dva drvena skladišta kapaciteta do 200 vagona.[23] Paromlin ima i vlastiti strojni uređaj za okretanje željezničkih vagona postavljen 1912. godine.[24]

Napomene

1) Obzor XLVII. br. 148. Zagreb 2. VI. 1906, str. 2—3
2) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 29478-I-1906
3) ibid. br. 49218-I-1906
4) ibid. br. 5598-I-1907
5) ibid. br. 21560-I-1907, 45944-I-1907, 54495-I-1907, 60597-I-1907
6) ibid. br. 15745-I-1907
7) ibid. br. 37719-I-1907; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—525
8) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 5401-I-1908, 19066-I-1908, 30969-I-1908
9) ibid. br. 6329-I-1908
10) Zapisnik godišnje skupštine društva od 30. V. 1908, izvještaj ravnateljstva; Bez sumnje, zgrade paromlina »značajne su arhitektonske tvorbe svog vremena i desetljećima su bile dominantne točke zagrebačkog pejsaža« — **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271—297)
11) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 36940-I/a-1910, 29561-I/a-1911
12) ibid. br. 52065-II-1915-II-1916
13) ibid. br. 25058-II-1916
14) ibid. br. 7891-II-1916, 19169-II-1916
15) ibid. br. 5325-XII/a-1920
16) ibid. br. 26248-XII/a-1921, 64148-XII/a-1921
17) ibid. br. 96350-XII/a-1925
18) ibid. br. 29461-XII/a-1928, 45010-XII/a-1928
19) u investicionom programu izgradnje Zagrebačkog paromlina, koji je izrađen i predložen 1954. godine, veli se da su do 1945. godine u tom pogonu vršeni »razni građevinski radovi i adaptacije, a za koje danas ne postoje točni podaci ni o investitoru, ni o vremenu izvađanja, tako tvornica keksa »Suprema«, koja je dograđena na zapadnoj strani skladišta brašna, a izvedena kao dvokatnica, kojoj je skladište brašna poslužilo kao jedan zid. Danas se u toj zgradi nalazi skladište posija, trafostanica i radnička soba transportnih radnika. Dalje je sagrađeno dvokatno podno skladište »Sokolović«, na prostoru južno od silosa, a jednim svojim zidom veže se na nj. Na ovo se nastavlja prizemno podno skladište «Sava«. Dograđeno je i trokatno skladište riže, koje je izgrađeno u slobodnom prostoru između kotlovnice i postojeće mlinske zgrade. Na zapadnoj strani cijelog objekta, a na području Koturaške ceste, izgrađene su još 3 stambene zgrade, i to jedna jednokatnica s mansardom, jedna obična jednokatnica i jedna prizemnica. Pozadi ovih zgrada izgrađeno je prizemno skladište vreća, koje se sastoji iz dviju drveno-zidanih baraka... Kroz taj period izvršen je daljnji niz dogradnji, kao što je sada limarska radionica, prostorija za pomoćne radnike, skladište benzina i ulja, skladište drva i ugljena, garaža maloga automobila i kupaonica.« Ovo navodim radi komparacije s dokumentarnom izgradnjom.
20) prema procjembenom operatu ing. Vladimira Šrepela, po kojemu je iskazana vrijednost zemljišta sa 3,607.680.— dinara, zgrada sa 7,563.211,90 dinara, industrijskog kolosjeka sa 1,213.500.— dinara, te strojeva i uređaja sa 14,367.725.— dinara, odnosno ukupno vrijednost imovine zagrebačkog paromlina sa 26,752.116,90 dinara. Za zemljište utvrđena je tadanja tržna cijena, za zgrade prometna cijena po odbitku amortizacije u ime trošnosti, a za strojeve i uređaje cijena prema dobavnim i montažnim troškovima uzevši u obzir istrošenost i izvršene preinake. Kod zgrada navedena je u zagradama izgrađena površina.
21) gruntovni uložak p. o. grad Zagreb 3284, kat. čestice 3863/1 od 8.962,2 č. hv. i 3867/2 od 114,6 č. hv.; od toga je 6.076,8 č. hv. dvorišnog prostora
22) **H. S. Brdovački = J. Gorničić:** Prometna politika u opće i mađarska (ugarska) prometna politika u Hrvatskoj napose. Zagreb 1907, str. 102—103
23) ta su skladišta prilikom bombardiranja 1943. godine bila porušena
24) prema dozvoli K. K. Eisenbahnministerium Wien No Z-54698 od 7. prosinca 1908. godine

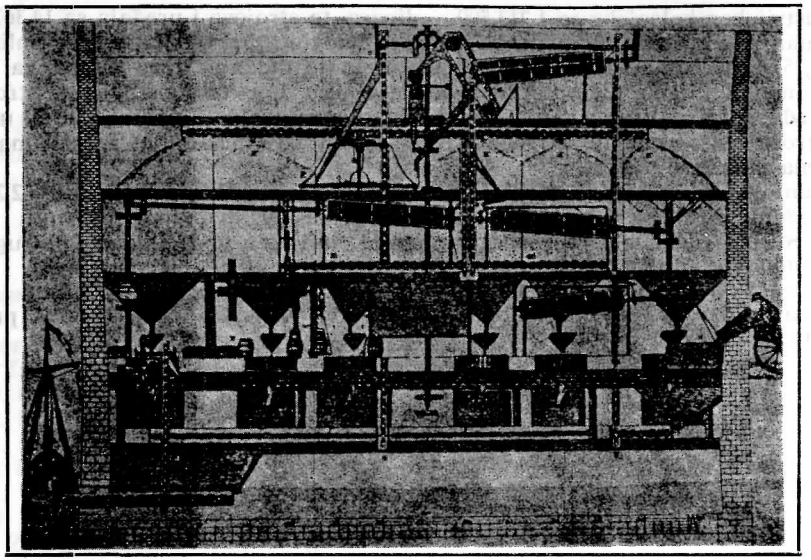

POGONSKI I TEHNIČKI UREĐAJI PAROMLINA

Već smo spomenuli da nam nisu sačuvani točniji podaci o pogonskim i tehničkim uređajima starog paromlina. Ipak ćemo pokušati dati sliku i o njima barem u glavnim potezima, makar i na osnovu nepotpunih podataka. Konzorcij paromlinskog društva nabavio je još u rujnu 1862. godine u Beču tri parna kotla za pogon zagrebačkog paromlina, koji se još gradio. Ovi kotlovi su prema propisima bili kod policijske direkcije u Beču 10. listopada 1862. godine komisijski pregledani i žigosani.[1] Svoje prve pogonske strojeve u jakosti od 60 HP uprava paromlina je već nakon nekoliko godina dopunila i time povećala pogonsku snagu na 120 HP, pa je tako ovaj paromlin bio najveći i najmoderniji u zemlji.[2] Njegovi osnivači od samog su početka pomišljali na poduzeće najvećeg opsega, pa su i gradnje bile izvođene tako, da se postepeno mogu dopunjavati pogonski i tehnički uređaji i time povećati kapaciteti proizvodnje. Devedesetih godina prošloga stoljeća paromlin je radio sa šest mlinskih kamenova i 14 pari valjaka, te je bio »u svakom pravcu uređen po načelima moderne paromlinske tehnike«. Godine 1889. uprava je nabavila novi compound parni stroj od 230 HP i tri dvostruka parna kotla sa 8 i pol atmosfera pritiska, te veliki uređaj za čišćenje vode po Bérangerovom sistemu, pa je dnevni proizvodni kapacitet dosegao mljevenje 300 metričkih centi pšenice.[3] Paromlin je osim toga još 16. listopada 1886. godine imao vlastitu električnu rasvjetu pomoću stroja od

15 HP,[4] što je svakako značajna činjenica, ako ze uzme u obzir da je grad Zagreb dobio javnu električnu rasvjetu tek 6. studenog 1907. godine.[5]

Veće rekonstrukcione zahvate izvršila je uprava paromlina u 1893. godini, zbog čega je proizvodnja bila obustavljena oko mjesec dana. Na godišnjoj skupštini u srpnju 1894. godine izvjestilo je ravnateljstvo članove dioničkog društva: »Uzeli smo na oko osobito to, da povećamo što više sposobnost mlina za posao, zatim u pogledu fabrikacije da usvojimo najnovije rezultate mlinske tehnike, da bi tako polučili kvantitativno i kvalitativno što bolje plodove. Prema tome nijesmo se bojali znatnih investicija, stare smo makine uklonili i zamjenili novima, zatim izveli sve glavne potrebite popravke, da može mlin nesmetano raditi. Radi tih preustrojenih radnja obustavljen je posao dulje vremena ... Efektivno može naš mlin zamleti malne dvaputa toliko koliko prije ...«[6] Rekonstrukcija i proširenje paromlina bili su zasnovani u velikim potezima, pa su potpuno dovršeni nekako 1903. godine.[7] Požar 1906. godine posvema je uništio sve dotadanje investicije. Od starog paromlina ostalo je tek nešto zidova, a strojevi i tehnički uređaji bili su neupotrebljivi i uglavnom upropašteni. Tako je paromlin prilikom ponovne izgradnje opremljen najmodernijim tehničkim i pogonskim uređajima u godinama 1906 — 1908. Nabavljen je parni stroj od 700 HP s ventilnim razvodom sistema Lenz i sa kondenzacijom od tvrtke »Erste Brünner Maschinenfabrik A.G.« u Brnu. U novu kotlovnicu postavljena su dva velika parna kotla, u mlinu i čistionici montirala je uređaje tvrtka »Ganz & Co« iz Budimpešte, a u silosu tvrtka Kampfnagel iz Hamburga. Tako je proizvodna snaga poduzeća više nego podvostručena,[8] a što dokazuje snalažljivost i sposobnost tadanje uprave da korisno uloži dobivene osigurnine povodom požara u 1906. godini.

1911. godine došlo je do loma parnog stroja, čime je cijeli paromlin stavljen van pogona kroz puna dva mjeseca, dok nije montiran novi dvocilindrični parni stroj od 600 HP s ventilnim razvodom sistema Collmann i sa kondenzacijom po tvrtki L. Lang iz Budimpešte.[9]

Prvi svjetski rat donio je paromlinu, dakako, novih neprilika. Svi njegovi mlinski uređaji bili su udešeni za meljavu finih vrsta brašna, po čijoj kvaliteti je uostalom ovaj paromlin bio na domaćem i stranom tržištu vrlo dobro poznat. Od samog početka rata paromlin je morao mljeti za potrebe vojnog erara i zatim za aprovizaciju civilnog stanovništva. Zato su dotadanji mlinski uređaji za isključivo mljevenje pšenice morali biti preudešeni za meljavu drugih žitarica, naročito raži, ječma i kukuruza.[10] Povremeni zastoji u radu paromlina u ratno vrijeme upotrebljeni su za nužne popravke i za rekonstrukciju u svrhu povišenja proizvodne snage. No uprava je uvidjela da će doći do poteškoća oko snabdjevanja

paromlina sirovinama, pšenicom i kukuruzom, pa se odlučila u toku 1917. godine na investicije, kako bi se osigurao kontinuirani rad bar nuzgrednim poslovima. Zato su izvršene nabavke strojeva i postrojenja za mljevenje kukuruznih klipova i za sušenje vinskog koma.[11] No ona je pošla još i dalje, pa je 1918. godine osnovala tvornicu tjestenina »Suprema« d.d. koja je uz proizvodnju tjestenina trebala otpočeti i sa pečenjem kruha i peciva na industrijski način. A zatim je osnovala i tvornizu konzerva »Hortus« d.d. Obje ove tvornice, koje su se ustvari nalalize u sklopu samog paromlina, opremljene su i modernim strojevima, no ipak proizvodnja u njima nije mogla zbog ratnih prilika i teškoća otpočeti sve do 1920. godine.[12] U toku 1922. godine izvedeni su veći popravci na mlinskim uređajima, koji su već punih dvanaest godina besprijekorno radili, a 1923. godine paromlin je ponovno rekonstruiran, te su uređaji za ratnu meljavu bili opet udešeni za visoku meljavu najfinijih vrsta brašna.[13]

Posljeratno vrijeme bilo je općenito vrlo nepovoljno za mlinsku industriju, pa je uprava paromlina bila ponovno prinuđena potražiti izlaz u drugim srodnim poslovima i, razumljivo, žrtvovati nove investicije. Tako je 1927. godine zaključeno da se postave kompletni uređaji za ljuštionicu riže i za izradu ječmene kaše. Tvrtka Kampfnagel iz Hamburga izvršila je u mlinskoj zgradi montažu potpunog postrojenja za ljuštenje riže, a u zgradi čistionice postavila uređaje za čišćenje riže, dok je tvrtka M. Martin iz Bitterfelda dobavila i montirala cjelokupne uređaje za ljuštenje ječma i poliranje ječmene kaše.[14]

Poslije 1927. godine nije bilo većih investiranja, ali su povremeno i tada vršene rekonstrukcije mlinskih uređaja i redoviti popravci svih tehničkih postrojenja. Drugi svjetski rat doveo je paromlin u gotovo jednake neprilike kao svojedobno prvi svjetski rat. Racioniranje krušne hrane i usmjerenje proizvodnje paromlina isključivo za gradsku aprovizaciju i vojsku opet je zahtjevalo preudešenje uređaja pšeničnog i ražnog mlina za meljavu kukuruza u 1941. godini, a u 1943. godini i za meljavu soje, prosa i sačme od kukuruznih klica, pa i za ljuštenje graška.

Po dovršenju drugog svjetskog rata ponovno su ovi uređaji morali biti preudešeni na pšeničnu meljavu. Bilo je očito da će se paromlin zbog dotrajalosti i tehničke zastarjelosti morati u najskorije vrijeme opremiti potpuno novom i suvremenom tehničkom opremom.

1946. godine strojevi i uređaji paromlina izgledali su ovako:[16]

Pogonski strojevi i uređaji:

Dvocilindrični parni stroj položene konstrukcije s ventilnim razvodom sistema Collmann s kondenzacijom, jačine 600 HP, 82 okretaja (fabrikacija L. Lang, Budapest 1907); parni stroj s ventilnim razvodom sistema Lenz s kondenzacijom, jačine 700 HP (fabrikacija I. Brünner Maschinenfabrik A.G. Brünn, rastavljen; parna turbina Laval direktno spojena s generatorom od 11 HP, 2.400 okretaja, jačine 20 HP (izvan pogona); jednocilindrični Diesel-motor uspravne konstrukcije s kompresorom, 250 okretaja, jačine 25 HP (fabrikacija Leobersdorfer Maschinenfabrik A.G., 1917); elektroagregat s trofaznim motorom jačine 19 HP (fabrikacija AEG) spojen izravno s generatorom jačine 20 HP (fabrikacija Blau & Lukacs, Budapest); vodocjevni parni kotao sistema Babcock-Wilcox s dva gornja kotla 235 m^2 ogrjevne površine s pregrijačem 60 m^2 ogrjevne površine, pretlak 12 atmosfera (fabrikacija I. Brünner Maschinenfabrik A.G., Brünn 1916), položeni valjkasti parni kotao sistema Menieur s dvije parne komore doljnjeg i gornjeg kotla (142 vatrocijevi) 228,5 m^2 ogrjevne površine s pregrijačem 70 m^2 ogrjevne površine, pretlak 12 atmosfera (fabrikacija Danek Maschinenfabrik A.G., Schlan 1907); dvije parne pumpe za napajanje kotlova sistema Voit, maksimalnog kapaciteta 330 l/m s predgrijačem i spojnim pregrijačem; kompletni uređaj čišćenja vode za napajanje kotlova sistema Neckar s dodavanjem vapna i sode, kapaciteta 4 m^3/h, s koničnim i valjkastim reservoirom za reakciju, posudama za vapno, regulatorom tvrdoće i napravom za odstranjivanje soli (fabrikacija Philip Müller, Stuttgart); 10 elektromotora raznih fabrikacija jačine 1 HP, 1,5 HP, 2,5 HP, 3 HP, 11 HP, 12 HP, 20 HP i 25 HP (porazmješteni u silosu, skladištima i radionicama).

Mlinski strojevi i uređaji:

Čistionica: veliki tarar s magnetom i ventilatorom; 2 mala tarara za naknadno čišćenje; 5 običnih pružnih trieura; 2 trieura visokog učinka; 4 okrugla i prizmatična cilindrična sita; 4 tlačna cjedila od 150 i 240 cijevi, 6 ljuštilica »Rentabel« (fabrikacija A. Besser, Wien); 2 aparata za kvašenje žitarica; stroj za pranje pšenice (fabrikacija EMAG); stroj za čišćenje raži; 2 aspiratora za čišćenje riže i ječma; kondicioner (fabrikacija Schneider, Jacquet & Cie, Strassbourg); mješalica za mekinje sa strojem za punjenje vreća; mlin »Monarch«; par mlinskih kamenova 48"; 2 automatske vage od 10 i 50 kg istresanja; 1 trodjelna i 5 peterodjelnih komora; 15 jednostrukih i 2 dvostruka elevatora.

Pšenični mlin: dvostruki valjci, i to 1 od 22/80, 6 od 25/60, 2 od 25/125, 1 od 25/150, 2 od 28/100, 6 od 30/60, 3 od 30/80, 1 od 30/100 i 16 valjaka raznih dimenzija u rezervi (fabrikacija Ganz & Co, Budapest); 9 pari mlinskih kamenova 48" u pogonu i 2 u rezervi; 2 zračna tlačna cjedila od 300 cijevi,1 tlačno cjedilo od 180 cijevi i 1 upojno cjedilo od 200 cijevi; 5 kaskadnih čistilica; 6 dvostrukih reformi; 12 dvokomornih planskih sita, 2 dvokomorna planska sita za sortiranje krupice i 11 centrifugalnih

sita; mlin »Monarch« i mlin na čekiće; stroj za čišćenje vreća; brus; 3 ventilatora; teretno dizalo nosivosti 2.000 kg; željezna serpentina (fabrikacija Seck); 30 jednostrukih i 22 dvostruka elevatora.

Raženi (kukuruzni) mlin: dvostruki valjci, i to 1 od 22/50, 2 od 30/60 i 1 od 30/80; mlinski kamen 42"; stroj za kvašenje raži ili kukuruza; čistilica kukuruzne krupice starijeg tipa; tlačno cjedilo od 80 cijevi; dvokomorno slobodno njihajuće plansko sito, prizmatično i ravno sito.

Ljuštionica ječma: 4 holendera od 1 i 1,30 m (fabrikacija M. Martin, Bitterfeld); ljuštilica »Rentabel« (fabrikacija A. Besser, Wien); ravno sito; 2 cilindera za sortiranje; četkalica; upojno cjedilo od 140 cijevi; ventilator; stroj za poliranje; stroj za sječenje; stroj za bijeljenje; 3 komore za čišćenje i 2 komore za dijeljenje ječma; mali trieur; aspiracioni puž dužine 10 m; 1 dvostruki i 3 jednostruka elevatora.

Ljuštionica riže: 2 tlačna cjedila od 160 i 300 cijevi; ravno sito obično i od 1000/2000 mm; 2 centrifugalna sita; dvokomorno plansko sito za sortiranje; 4 konična kamena za brušenje; par kamenja za ljuštenje od 750 mm; 2 bubnja za glaziranje od 1400 mm; 2 stroja za glaziranje »Elca«; 3 čunja za poliranje; 1 cilinder za matiranje riže; 4 stola »Paddy« izlučivača; 4 obična trieura 2500/600; 2 velika ventilatora od 800 mm; ciklin od 1200 mm; odjeljivač ljuske sa sitom; stroj za kuhanje sirupa; pumpa za dizanje sirupa; 5 komora za rižu; 4 dvostruka i 3 jednostruka elevatora.

Silos: tarar s rezervnim sitom starije konstrukcije; tlačno cjedilo od 140 cijevi; uređaj za automatsko punjenje komora s dovodnim i odvodnim cijevima; runjača za runjenje kukuruza; automatska vaga od 100 kg istresanja; 3 transprotne trake s vodilicama od 25,50 i 90 m dužine; 3 jednostruka velika elevatora.

Skladišta: 2 komore mješalica sa elevatorima i puževima; 4 stroja za punjenje vreća; željezna serpentina; 2 teretna dizala od 150 i 300 kg nosivosti; stroj za isprašivanje vreća; mosna vaga od 40.000 kg nosivosti (fabrikacija Sember, Wien); 11 decimalnih vaga nosivosti od 20 do 1.500 kg.

Radionice: stroj za brušenje valjaka; tokarski stroj za kovine; stroj za blanjanje kovina; stroj za savijanje lima; vrpčana i cirkularna pila; bušilice, brusevi, škripci, blanjače, stolarske klupe, kovački uređaj i razni alati.

Ovdje sumarno navedenim strojevima i uređajima treba dodati još i vatrogasne uređaje postavljene u mlinu i čistionici, zatim mnoštvo hidranata, ljestava, ručnih vatrogasnih aparata i garnitura cijevi. Na kraju treba reći da je vrlo teško odrediti stvarni radni vijek pojedinih

strojeva, a još teže njihov radni staž u paromlinu, jer za to nema dokumentacije. Neku približnu sliku njihove vrijednosti može nam dati procjena izvršena 1946. godine, a po kojoj to izgleda ovako:

Pogonski strojevi i uređaji		2,825.000.— din
Mlinski strojevi i uređaji		10,672.875.— din
Čistionica	1,243.150.—	
Pšenični mlin	4,863.700.—	
Raženi (kukuruzni) mlin	413.110.—	
Ljuštionica ječma	567.505.—	
Ljuštionica riže	1,404.445.—	
Silos	384.050.—	
Skladišta	1,477.315.—	
Radionice	319.600.—	
Vatrogasni uređaji		200.000.— din

Dakle, sveukupna procjenbena vrijednost pogonskih, mlinskih i vatrogasnih strojeva i uređaja iz 1946. godine bila bi 13,697.875.— dinara, pa već iz tih brojaka možemo zaključiti koliko im je snižena vrijednost uslijed dugogodišnjeg istrošenja i kako je doista došlo vrijeme da se paromlin ponovno podvrgne temeljitoj rekonstrukciji i dopuni suvremenijom tehničkom opremom.

Napomene

1) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 2068-1863, 5634-1863
2) Sidro I. br. 23. Zagreb 3. X. 1864, str. 90—91; Vienac zabavi i pouci XXIII. Zagreb 1891, str. 603—606; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860). Zagreb 1951, str. 413; također kod **M. Despot:** Privreda Hrvatske XVII.-XIX. stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 85—90
3) **J. Ibler:** Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba. Zagreb 1892, str. 237—240; Zagrebački kr. povl. paro- i umjetni mlin (Hrvatski pekar I. Zagreb 1900, br. 5, str. 2—3); **M. Kolar-Dimitrijević:** Radni slojevi Zagreb od 1918. do 1931. Zagreb 1973, str. 191
4) Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; **A. Hudovski:** Zagreb i okolica. Kažiput za urodjenike i strance. Zagreb 1892, str. 45; »Zagreb« XII. Zagreb 1944, str. 66
5) zaključak o gradnji električne centrale donesen je 6. X. 1906. godine (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, zapisnik sjednice grad. zastupstva); Zagrepčani

su prvi puta imali priliku vidjeti električnu rasvjetu još 20. siječnja 1877. godine na Sokolskom plesu u Glazbenom zavodu, a Građanska streljana uvela je stalnu električnu rasvjetu 6. siječnja 1883. godine uz pogon lokomobila od 8 HP (»Zagreb« XII. Zagreb 1944, str. 65—66)

6) zapisnik god. skupštine društva od 18. VII. 1894, izvještaj ravnateljstva
7) zapisnik god. skupštine od 29. IX. 1904, izvještaj ravnateljstva
8) zapisnik god. skupštine društva od 30. V. 1908, izvještaj ravnateljstva
9) zapisnik god. skupštine društva od 7. X. 1912, izvještaj ravnateljstva
10) zapisnici god. skupština društva od 25. IV. 1915 i 30. IV. 1916 izvještaji ravnateljstva
11) zapisnik god. skupštine društva od 27. III. 1918, izvještaj ravnateljstva
12) zapisnici god. skupština društva od 15. V. 1919 i 21. V. 1920, izvještaji ravnateljstva; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—525, 552—554
13) zapisnik god. skupština društva od 26. III. 1923 i 9. V. 1924, izvještaji ravnateljstva
14) zapisnici god. skupština društva od 31. III. 1928, 16. V. 1919 i 15. IV. 1930, izvještaji ravnateljstva; Investicioni program izgradnje Zagrebačkog paromlina 1954, uvodni podaci
15) zapisnici god. skupština društva od 2. XII. 1942 i 29. III. 1944, izvještaji ravnateljstva
16) prema procjenbenom operatu ing. Vladimira Šrepela

PROIZVODNJA I KORIŠTENJE KAPACITETA PAROMLINA

Zagrebački paromlin bio je već u samom svom početku (1862. godine uređen kao veliki i moderni mlin, koji je po svojim kapacitetima i kvalitetnim proizvodima bio na prvom mjestu u Hrvatskoj i jedan od najmodernijih mlinova Austrougarske monarhije, a stekao je vrlo brzo odličan glas i u inozemstvu. Danas, nažalost, ne raspolažemo s gotovo nikakovim podacima o njegovom proizvodnom kapacitetu u prvo doba rada. Znamo da je s redovnom proizvodnjom ovaj paromlin započeo 1 veljače 1963. godine,[1] a prema jednom podatku iz 1864. godine on je godišnje mljeo 200.000 vagana žita,[2] dok opet prema drugom podatku iz 1867. godine 150.000 vagana žita.[3] Već iz ova dva dosta različita podatka vidimo da proizvodni kapaciteti paromlina nisu mogli biti u cijelosti uvijek korišteni.[4] Treba, naime, znati da su kapaciteti mlinske industrije više ili manje stalno bili ograničeni u korištenju. Uzrok je tome s jedne strane ovisnost intenziteta proizvodnje od kvantitete i kvalitete prinosa godišnjih žetvi žitarica na području, koje gravitira dotičnom mlinu, a s druge strane daljina transportiranja žitarica do mlina, naročito u godinama s lošom žetvom na njegovom gravitacionom području. Zato veliki mlinovi normalno iskorišćuju svoje kapacitete uglavnom samo kroz 10 mjeseci u kalendarskoj godini.

Sve do 1893. godine, kada su vršene veće rekonstrukcije u pogonskim postrojenjima, može se reći da je paromlin imao normalnu proizvodnju, koja je bila iz godine u godinu s tehničkim dopunjavanjem pogona postepeno rasla. Tako je od osamdesetih godina prošlog stoljeća pa do katasrofalnog požara u svibnju 1906. godine kapacitet mljevenja paromlina bio oko 30.000 kg pšenice dnevno, odnosno 10 do 11,000.000 kg godišnje.[5] Isto tako treba reći da do 30. travnja 1893. godine ustvari nije bilo uopće zastoja u radu paromlina, a tada je proizvodnja potpuno stala i paromlin je mirovao punih 7 mjeseci.[6] Kada je 2. prosinca 1893. godine ponovno započeo rad, izmljeveno je u njemu do 30. lipnja 1894. godine svega 5,018.819 kg pšenice, o čemu postoje točni podaci. A pošto je od 211 kalendarskih dana toga razdoblja paromlin radio punih 178 dana, to mu je dnevni kapacitet mljevenja bio 28.195 kg pšenice.[7]

Na poslovanje paromlina uopće, a naročito na njegovu proizvodnju, uvelike su u ovo vrijeme utjecale vrlo neugodne tarife u željezničkom transportu. Njima je ovaj paromlin bio osobito teško pogođen, jer je veći dio pšenice, pa i do 75 %, bio prisiljen dobavljati iz udaljenih područja, naročito iz Madžarske. Društvo južne željeznice učinilo je, doduše, koncem 1866. godine neke olakšice u prevozu,[8] ali tarifne neprilike, osobito nakon 1868. godine i dalje u eri banovanja Khuena Hedervary-a, stavljale su zagrebački paromlin u vrlo nezgodan položaj kako kod dobave sirovina, jer je žitarice morao transportirati na dugim relacijama, tako i kod izvoza svojih proizvoda u inozemstvo, jer se visoki transportni troškovi uvijek bezuvjetno odrazuju na cijeni gotovih proizvoda. A to je opet prisiljavalo zagrebački paromlin da se neprestano neravnopravno bori u konkurenciji s madžarskim mlinovima, koji su imali dovoljno ponajboljih žitarica u neposrednoj blizini i još k tome bili u povoljnijim tarifnim prilikama.[9]

Proizvodi ovog velikog paromlina, mada kvalitetni, raznoliki i dosta jevtini,[10] tek su se u vrlo malom dijelu mogli tržiti u samoj zemlji, naročito zbog jake konkurencije madžarskih mlinova. Zato je trebalo potražiti stalna tržišta u inozemstvu, a to se moglo postići isključivo najvišom kvaliletom proizvoda ili ponudom po nižim cijenama. Zbog toga postignute uspjehe paromlina, koji se plasirao kao stalni dobavljač brašna na inostranim tržištima Engleske, Francuske, Španije, Švicarske, Italije, Njemačke i naročito Brazilije, treba ocijeniti kao doista izvanredno, a njegove produkte smatrati visokokvalitetnima.[11] O tome rječito govore brojna odlikovanja, koja je zagrebački paromlin za svoje proizvode primio na pojedinim nacionalnim i internacionalnim izložbama u velikoj konkurenciji. Tako na Prvoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu (1864),[12] na izložbi filijale K. k. Steierm. Landwirtschafts Gesellschaft u Mariboru (1865), na međunarodnim svjetskim izložbama u Parizu (Expo-

sition universelle à Paris 1867) i Beču (Weltaustellung Wien 1873),[13] pa na izložbi u Budimpešti (Országos átalános kiállitás Budapesten 1885) i Bruxellesu (Exposition internationale à Bruxelles 1888), kao i na Jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu (1891), međunarodnoj izložbi u Beču (Weltaustellung Wien 1894), Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti (1896) itd. Primjera radi navodimo rezultate klasifikacije prikazane produkcije na svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine, gdje su proizvodi zagrebačkog paromlina svrstani u prvu grupu kao i proizvodi velikog mlina iz Budimpešte, a koji se ubrajao među prve na svijetu.[14] Na jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu 1891. godine ovaj paromlin je bio naročito zapažen zbog uspjelog izložbenog portala na stubištu izložbene zgrade (današnjeg sveučilišta), a u kojem su bile izložene sve vrste brašna, što ih ovaj paromlin proizvodi.[15] Osobit uspjeh zapao je njegove izložene proizvode i na Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896. godine, pa je zabilježeno tom prilikom i ovo: »U velikom svijetu poznaje se uz ugarsko brašno jur i naše, pošto si je znalo prokrčiti put do znamenitih tržišta u inozemstvu svojom vrsnoćom i cijenama.«[16]

Nakon sretno prebrođene krize 1893. godine prouzrokovane predloženom likvidacijom paromlina, odnosno takozvanom fuzijom s tvornicom papira, koja ustvari i nije još postojala, izvedene su veće rekonstrukcije u paromlinu, pa su mu proizvodni kapaciteti gotovo udvostručeni.[17] Ali njegova je proizvodnja u razdoblju 1901 — 1903 suprotno mogućim kapacitetima kvantitativno smanjena, jer su veliki mlinovi bili poveli akciju sporazumnog sužavanja proizvodnje, koja je bila općenito u posljednjih desetak godina silno porasla. Tako je i zagrebački paromlin već u studenom 1901. godine počeo obustavljati rad po dva do dva i pol dana tjedno.[18] Kako su se istovremeno skladišta neprestano punila i tako se stvarale prevelike zalihe, naročito nakon vrlo obilne žetve u 1902. godini, uprava paromlina se odlučila ponovno na veće rekonstrukcije tehničkih uređaja i obustavila potpuno proizvodnju kroz nekoliko mjeseci u 1903. godini.[19] A zatim je katastrofalni požar, koji je zadesio paromlin u noći od 24. na 25. svibnja 1906. godine, prekinuo opet proizvodnju na dulje vrijeme i uništio ne samo mlin, nego i prepuna skladišta pšenice i brašna.

Izgradnja novog paromlina zavukla se sve do travnja 1908. godine, kada je ponovno počela proizvodnja u novosagrađenom modernom paromlinu. No proizvodni kapaciteti nijesu, dakako, mogli doći do punog korištenja u toku 1908. i 1909. godine, a oni su dvostruko nadmašili kapacitete izgorjelog mlina. Raspolažemo s točnim podacima o proizvodnji u razdoblju 1910 — 1915, iz kojih se vidi da je paromlin proizveo prilične količine mliva.[20]

Razdoblje	Ukupno kg brašna	Od toga nulera
1. VII. 1910 — 30. VI. 1911	2,289.275	1,405.995
1. VII. 1911 — 30. VI. 1912	1,759.407	1,056.035
1. VII. 1912 — 31. XII. 1912	1,623.770	827.025
1. I. 1913 — 31. XII. 1913	2,165.201	261.350
1. I. 1914 — 31. XII. 1914	536.456	45.000
1. I. 1915 — 31. XII. 1915	1.029	7

Ove podatke o proizvodnji zagrebačkog paromlina treba promatrati uz napomenu da je u toku 1911. godine paromlin mirovao dva puna mjeseca zbog loma parnog stroja,[21] a zatim da zbog nastalog ratnog stanja 1914. godine, kada je bila i vrlo loša žetva pšenice u zemlji, paromlin nije bio u stanju dobaviti pšenicu iz inozemstva u dovoljnim količinama, kao i to da je od početka rata paromlin morao mljeti za vojni erar, pa je od druge polovine 1914. godine i u toku 1915. godine njegova proizvodnja za civilno pučanstvo bila svedena na minimum.[22]

Ako analiziramo ove podatke i uzmemo za poslovni godišnji period 1910/1911 okruglo 300 radnih dana, dobit ćemo dnevnu proizvodnju od oko 76.310 kg; u periodu 1911/1912 računajući dvomjesečni zastoj na oko 240 radnih dana dobivamo oko 73.309 kg dnevne proizvodnje; kod polugodišnjeg perioda 1912. godine možemo uzeti okruglo 150 radnih dana i dobit ćemo dnevnu proizvodnju od oko 108.251 kg, dok bi u godišnjem poslovnom periodu 1913. godine na okruglo 300 radnih dana bila dnevna proizvodnja od oko 72.173 kg. No dnevni kapaciteti proizvodnje ovog najmodernijeg mlina u zemlji svakako su mogli biti i daleko veći. Iz podataka za 1914. i 1915. godinu nije moguće vidjeti dnevni kapacitet, pa ih nećemo ni analizirati.

U cijelom ratnom periodu (1914 — 1918) nisu proizvodni kapaciteti paromlina ni mogli doći do punog korištenja, što je obzirom na ratne prilike i razumljivo, ali i kasnije sve do kraja drugog svjetskog rata rijetko je koje godine proizvodnja nadmašila 40 — 50 % korištenja proizvodnih mogućnosti paromlina.[23] A one su bile vrlo velike: kod ratne meljave 15 - 17 vagona, a kod pune meljave 12 vagona dnevno (na 24 sata), te istovremeno do 10 vagona runjenja i 5 vagona sušenja kukuruza.[24]

Opća ekonomska kriza, loše žetve i uopće vrlo loše stanje cjelokupne jugoslavenske mlinske industrije između dva svjetska rata, sputavali su poslovanje zagrebačkog paromlina općenito i ograničavali njegovu proizvodnju na najmanju mjeru potrebnu za pokriće režijskih troškova i održavanje tehničkih uređaja.[25] Drugi svjetski rat još je više pogoršao takovo stanje, mada je paromlin morao raditi za vojsku i gradsku apro-

vizaciju i bio više ili manje ipak u stalnom pogonu.[26] A sve ove nedaće pratili su i zastoji, koji su posljednjih godina pred nacionalizaciju poduzeća (1946) zbog potpune dotrajalosti tehničkih uređaja naročito učestali.

Napomene

1) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862
2) Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba... Zagreb 1864, str. 50—55
3) Izvješće poslanstva trgovačko-obrtničke komore zagrebačke kod svietske izložbe u Parizu godine 1867., glede na izložene predmete područja komorskoga. Zagreb 1867, str. 14—17
4) Koliko su različiti podaci o proizvodnji pokazuje na primjer podatak iz 1873. godine: »Zagrebački parni mlin izvodi u godini preko 30.000 c. brašna, 11.000 c. mekinja...« (P. Matković: Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873. Zagreb 1873, str. 95—96) ili drugi za razdoblje 1881—1885, kada je zagrebački paromlin radio »bez prestanka dan i noć« i mljeo »svake godine do 100.000 metričkih centi pšenice, koja daje do 98.000 mtr. centi brašna i posije...« (Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskog okružja od godine 1881—1885. Zagreb 1887, str. 401) i dalje za godine 1895. sa proizvodnjom od 150.000 metr. centi (**J. Glesinger:** Spomen-spis prigodom prev. boravka Nj. Vel. kralja dana 14., 15. i 16. listopada 1895. Zagreb 1895, str. 95; Obrtnik XII. Zagreb 1895, str. 271)
5) Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; Vienac zabavi i pouci XXIII. Zagreb 1891, str. 603—606; **J. Ibler:** Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba... Zagreb 1892, str. 237—240; **A. Hudovski:** Zagreb i okolica... Zagreb 1892, str. 45
6) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 28681—1893
7) zapisnik god. skupštine od 18. VII. 1894, izvještaj ravnateljstva; to je prvi točni podatak o proizvodnji paromlina, s kojim raspolažemo.
8) sa 1. studenog 1866. godine snižena je vozarina za carinski cent kod daljine od 15 milja na 1 i pol novčića, kod 15—30 milja na 1 i četvrtinu novčića, a kod daljine preko 30 milja na 1 novčić (vidi citirano pod 3)
9) 1882. godine zagrebačka trgovačko-obrtnička komora oformila je posebnu deputaciju (predsjednik J. Grahor, tajnik M. Krešić, te zastupnici mlinova G. Pongratz i A. Weiss), koja je banu uručila predstavku o stanju hrvatske mlinske industrije u odnosu prema ugarskoj, koja uživa prevozne povlastice itd. Vidi članak pod naslovom: »Naša mlinska industrija« sa cijelim tekstom ove predstavke (Pozor XXIII. br. 45. Zagreb 24. II. 1882, str. 1—2)
10) Za ilustraciju ove konstatacije neka posluže cjenici objavljeni ubrzo nakon početka proizvodnje paromlina. (Pozor IV. br. 54. Zagreb 7. III. 1863, str. 216, br. 58. Zagreb 12. III. 1863, str. 232; br. 63. Zagreb 18. III. 1863, str. 252; br. 118. Zagreb 26. V. 1863, str. 472; br. 120. Zagreb 28. V. 1863, str. 480; br. 124. Zagreb 2. VI. 1863, str. 496), kao i pregled kretanja cijena brašna iz ovog paromlina u godinama 1881—1885 (Statističko izvješće citirano pod 4, str. 404—408); Vidi u prilogu »Cienik brašna«, koji je uprava paromlina datirala sa 1. ožujka 1860. (Pozor — oglas br. 67)
11) **J. Ibler** o. c. str. 237—240; **A. Zeininger:** Misli i tumač. Odlomak folklorističke radnje. Zagreb 1904, str. 75—76
12) dobio je srebrnu kolajnu u Razredu IX. (Domobran I. br. 120. Zagreb 7. X. 1864, str. 3)
13) usporedi izlagače iz suvremene štampe (Südslavische Korrespondenz II. br. 212. Zagreb 14. IX. 1872, str. 3)

14) klasifikacioni redoslijed vrsta brašna od lošijih do najboljih bio je: 2, 1 i 3/4, 1 i 1/2, 1 i 1/4, 1, 3/4, 1/2, 1/4 i 0 (vidi citirano pod 3)
15) **M. Krešić:** Industrija na jubilarnoj izložbi Hrv. slav. gospodarskog društva u Zagrebu 1891. (Vienac zabavi i pouci XXIII. Zagreb 1891, str. 603—606)
16) Agramer Dampfmülle (Agramer Tagblatt XI. Zagreb 1896, br. 209, str. 6); **M. Krešić:** Izvješće o milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1896. Zagreb 1897, str. 361
17) zapisnik god. skupštine od 18. VII. 1894, izvještaj ravnateljstva
18) zapisnici god. skupština od 30. IX. 1902 i 29. IX. 1903, izvještaji ravnateljstva; **A. Fellner:** Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich-Wien 1921, str. 113
19) zapisnici god. skupština od 29. IX. 1903. i 29. IX. 1904, izvještaji ravnateljstva
20) HA Zagreb, Zagrebački paromlin, Bilanca 1910/11, str. 125; 1911/12, str. 127; 31. XII. 1912, str. 103; 1913, str. 131; 1914, str. 103; 1915, str. 81
21) zapisnik god. skupštine od 7. X. 1912, izvještaj ravnateljstva
22) zapisnici god. skupština od 25. IV. 1915 i 30. IV. 1916, izvještaj ravnateljstva
23) zapisnici god. skupština 1915—1944, izvještaj ravnateljstva
24) **V. Pavlaković:** Industrija Jugoslavije. Zagreb 1922, str. 278; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—525; Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV. Zagreb 1929, str 1231
25) vidi Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godine 1926 do 1931 (Zagreb 1927, str. 35; 1928, str. 177; 1929, str. 282—283; 1930, str. 362—364; 1931, str. 326—329; 1932, str. 335—337); **A. Cuvaj:** Stanje naše trgovine. Referat zagrebačke komore za trgovinu, obrt i industriju na IX. redovnom privrednom Kongresu u Beogradu dana 13—14 rujna 1931. Zagreb 1931, str. 37
26) zapisnici god. skupština od 2. XII. 1942, izvještaj ravnateljstva, te od 19. V. 1943 i 29. III. 1944, izvještaj povjerenika

VLASNICI PAROMLINA I KRETANJE KAPITALA

Kada je početkom 1862. godine deset zagrebačkih privrednika formiralo konzorcij za izgradnju paromlina, deklarirano je kao njegov vlasnik prilikom dobivanja građevne dozvole »Družtvo zagrebačkog paromlina«,[1] a zatim je izdana obrtnica »Družtvu zagrebačkog paro- i umietnog mlina«,[2] koje se nazivalo i »Družtvo paro- i umietnog mlina«, »Družtvo paromlina« ili ukratko »paromlinsko družtvo«.[3] Poznato nam je da su članovi toga društva bili Wolf i Aleksander Bresslauer, Samuel i Adolf Hirschler, pa Jakob, Samuel i Aleksander (Škender) Weiss, te Ignatz (Vatroslav) Egersdorfer, Emanuel Prister i Johann (Ivan) Frankl — svi od reda predstavnici madžarskih i austrijskih židovskih familija i njihovog kapitala.[4] Nije nam, međutim, poznata visina kapitala uloženog u izgradnju paromlina i poslovanje toga poduzeća, koje je kroz punih deset godina egzistiralo kao konzorcij ovih privrednika.

1. studenog 1872. godine uputili su neimenovani »koncesionari« putem dnevnih novina poziv na subskripciju dionica zagrebačkog paromlina, a to znači da se zagrebački paromlin imao pretvoriti u dioničarsko društvo, povisiti uloženi kapital i povećati svoje poslovanje i profit. Zbog važnosti i zanimljivosti ovaj poziv donosimo u cijelosti:[5]

»**Subskription-Eröffnung auf Aktien** der königl. landesbefugten **Agramer Dampf- & Kunstmühle.** Aktien: Kapital 500.000 fl. ö. W. bestehend aus 2.500 Aktien à 200 fl. ö W. worauf 40 Perzent d. s. 80 fl. pr. Stück eingezahlt und wovon hiemit 1.000 Stück zur öffentlicen Subskription aufgelegt werden. —

Subskription-Bedingungen:

1) Die Subskription am — 24. Dezember a.o. — statt und wird auch an diesem Tage geschlossen in: **Agram** bei den kroat. Eskomptebank und bei der allgemeinen Agramer Sparkassa und Pfandleih-Anstalt. — **Karlstadt** bei der Agentie der kroat. Eskomptebank. — **Sissek** bei der Agentie der kroat. Eskomptebank. — **Warasdin** beider Agen tie der kroat. Eskomptebank von 9 — 1 und 3 — 5 Uhr.

Zur Bequemlichkeit der Herren Subskribenten übernehmen oberwähnte Anstalten auch vor dem 24. Dezember diesbezügliche Zeichnungen.

2) Der Subskriptionspreis ist auf ö. W. fl. 98 für die mit ö. W. fl. 80 eingezahlte Aktie festgesetzt.

3) Bei der Subskription sind für jede gezeichnete Aktie ö. W. 20 in Barem, in Kassascheinen, in Einlagsbücheln der heimischen Bankinstituten und Sparkassen oder in Werthpapieren als Kaution zu erlegen.

4) Die Reduktion der Anmeldungen im Falle der Ueberzeichnung bleibt vorbehalten.

5) Die Interimsschei auf die entfallenden Stücke sind vierzehn Tage nach geschehener Aufforderung bei jenen Instituten, wo die Subskription erfolgte, zu übernehmen und zu bezahlen.

Die ferneren Einzahlungen wie folgt:

10 Perzent d. i . fl. 20 vom 10. — 15. Febr. 1873; — 10 Perzent d. i. fl. 20 vom 10. — 15. April; — 10 Perzent d. i. fl. 20 vom 10. — 15. Juni, je 10 Perzent d. i. fl. 20 im August, Oktober und Dezember 1873.

Die Aktien partizipiren an dem Erträgnisse des Unternehmens bereits seit den 1. November 1872.

Die Konzessionäre.

Prospekt.

Das Unternehmen von dessen Aktien-Kapital ein Theil hiemit zur öffentlichen Subskription aufgelegt wird, ist ein seit zehn Jahren bestehendes und mit Umsicht geleitetes, daher den Aktionären alle während dieses Zeitraumes gewonnenen Erfahrungen zu Gute kommen.

Die **k. landb. Agramer Dampf & Kunstmühle** auf einer Area von circi 12.000 □ Klaffer wovon 2.500 □ Klafter verbaut sind, ist den Verhältnissen anpassend nach den vollendeten Prinzipien der Mühlentechnik ursprümglich auf acht Gängen angelegt, wurde vor einigen Jahren auf zwölf Gängen mit einer Vermahlungsfähigkeit von circa 125.000 Zentner Weitzen erhöht.

Maschinen, Gebäude, Magazine, Silos-Vorrichtungen befinden sich in tadellosem Zustande; das Produkt erfreut sich im In- und Auslande des allerbesten Rufes und ist den Typen der bestennormirtesten Etablissements gleichgestellt. Endlich wird dieselbe an den verschiedenen Orten, wo sich Agenturen befinden, durch erste Firmen vertreten, so dass für alle Fälle der grössere Theil des Erzeugnisses in der Heimath seinen Absatz findet. In- Export-Jahren hat der Absatz keine andere Grenze als die Leistungsfähigkeit. In Berücksichtigung der Umstände, dass die Weizenproduktion in unserem Lande wenn auch langsam, so doch stetig zunimmt, der Bezug fremder Weizen aus den naheliegenden ungarischen Komitaten durch neue Schienenwege erleichtert, endlich durch die bevorstehende Eröffnung der Linie **Karlstadt — Fiume** der Absatz nach diesen Gegenden so wie für den Export unbedingt zunehmen wird, dürfte eine weitere Vergrösserung des Etablissementes bald ins Auge gefasst werden.

Wir beschränken uns den vorangeführten Thatsachen nur noch hinzuzufügen, dass die bisherigen Besitzer der kön. landesb. Agramer Dampf- und Kunstmühle sich bei dem auf Grund gewissenhafter Schätzungen gemachten Abschlusse eine namhafte Quote der zu emittirenden Aktien vorbehalten haben und statutenmässig verpflichtet sind, an der Leitung des Unternehmens während der nächstfolgenden Jahre sich hervorragend zu betheiligen.

Die Geschäfte werden seit 1. November 1872 für Rechnung der neuen Gesellschaft geführt, und glauben wir dem Publikum Gelegenheit geboten zu haben, sich bei einen soliden Industriellen Unternehmen zu engagiren. Beweis hiefür, dass trotz Missenten und schädlicher Konkurrenz einiger wegen ungenügender Fonds zu Parforce--Verkäufen gezwungener Mühlen, mit hinreichendem Betriebskapital ausgestattete solid geleitete fortwährend prosperiren; so notirt zum Beispiele die mit fl. 500 eingezählte Aktie der Walzmühle 710 und

wirst in normalen Zeiten eine gute Rente, in Export-Jahren dagegen nahmhafte Dividende ab.«

14. lipnja 1873. godine stvoreno je dioničko društvo s temeljnom glavnicom od 500.000.— forinti, podijeljenom u 2.500 dionica po 200.— forinti i postalo vlasnikom »Kralj. povlašćenog zagrebačkog parnoga i umjetnoga mlina«.[6] Nažalost, danas ne postoji dokumentacija niti o radu konzorcija niti o radu dioničkog društva prije 1876. godine.[7] Na izvanrednoj skupštini dioničkog društva u lipnju 1876. godine uz članove porodica, koje su bile vlasnik nekadanjeg konzorcija (Bresslauer, Egersdorfer, Frankl, Hirschler, Prister i Weiss) pojavljuju se kao dioničari uglavnom s dosta malo dionica (od 5 do 50) još i članovi nekih drugih obitelji (Alexander, Crnadak, Epstein, Friedfeld, Hofmann, Hondl, Jakčin, Kotur, Siebenschen, Vaisz),[8] a koji su svakako bili ili srodstvom ili financijskim poslovima usko povezani s njima. Slijedeće 1877. godine pojavljuje se kao dioničar prvi puta i jedan novčani zavod, naime Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica d.d.,[9] a 1878. godine i Hrvatska eskomptna banka d.d., koja kroz cijeli slijedeći decenij drži u posjedu znatan broj dionica (oko šestinu).[10]

Takvo stanje bilo je sve do 25. svibnja 1893. godine. Tada je na izvanrednoj skupštini dioničara stavljen i prihvaćen prijedlog ravnateljstva da se poduzeće fuzionira sa Zagrebačkom dioničkom tvornicom papira, koja ustvari još nije ni postojala, jer navodno paromlin više nije u stanju dalje djelovati. Od prisutnih 12 dioničara sa 2.019 dionica od ukupno 2.500 prijedlog je prihvatilo 10 dioničara sa 1.964 dionice, a suprotstavila su se samo dva dioničara sa svega 55 dionica. Međutim, došlo je do spora, kada je Sudbeni stol u Zagrebu izvršio upis ovoga zaključka u trgovačkom registru, a što je zatim Banski stol u Zagrebu poništio. Tako je još iste godine došlo do odstupa cijelog ravnateljstva i do izbora posve nove uprave.[11] Zbog svega toga paromlin je prestao s radom još 30. travnja i potpuno mirovao do 1. prosinca 1893. godine.[12] Prvi potez nove uprave bio je usmjeren na rigorozno ispitivanje imovnog stanja dioničkog društva, što je dovelo do uvjerenja kako su vrijednosti u poslovnim knjigama navedene previsoko i da to ne odgovara faktičnom stanju. Zato su knjižene vrijednosti zemljišta, zgrada, strojeva i opreme novom procjenom obaljene za trećinu vrijednosti (od 331.000.— forinti na 207.000.— forinti), pa je i temeljna dionička glavnica morala biti smanjena na 250.000.— forinti, odnosno sve dionice su dobile sniženu nominalu od 100 forinti.[13] Zatim je uprava uložila prilične investicije u rekonstrukciju paromlina i ubrzo dokazala da ovo poduzeće može rentabilno poslovati.[14] U toku 1895. godine povišena je temeljna dionička glavnica izdanjem novih 1.250 dionica s nominalom od 100 forinti, te je sada ona iznosila 375.000.— forinti, odnosno 750.000.— Kruna.[15]

Slijedile su godine prilično uspješnog poslovanja, pa je uprava 1899. godine zaključila daljnje povišenje temeljne dioničke glavnice izdanjem još 1.250 dionica iste nominale i to u lipnju 1902. godine i provela. Tako je temeljna dionička glavnica dosegla svotu od 1,000.000.— Kruna (5.000 dionica nominale od 200 Kruna).[16] Istovremeno provodila se daljnja rekonstrukcija paromlina u smjeru proširenja njegovih kapaciteta, a što je 1904. godine bilo dovršeno.[17] Katastrofalni požar u svibnju 1906. godine, mada je za neko vrijeme obustavio rad paromlina, nije obeshrabrio dioničare i upravu, pa je ubrzo bio izgrađen posve novi moderni paromlin još većih kapaciteta. No sve to ipak je dovelo poduzeće u velike teškoće prouzrokovane zatezanjem likvidacije štete od strane osiguravajućih društava i pronevjerama tadanjeg ravnatelja. Tako je 1909. godine daljnji opstanak paromlina došao u pitanje, jer je dioničko društvo u smislu § 187 trgovačkog zakona bilo izgubilo više od polovine svoje temeljne glavnice. To je uvjetovalo sniženje njezino na 250.000.— Kruna, jer je svaka dionica dotadašnje nominale od 200 Kruna obaljena na 33 Krune i 33 i 1/3 filira.[18] Uprava je ubrzo uvidjela da treba radikalno pristupiti saniranju poduzeća i spasiti velike investicije uložene posljednjih godina u novi paromlin. Stoga je razmotrena cjelokupna imovina dioničkog društva, pa je u interesu uspostavljanja pravilnijeg razmjera između nepokretne imovine s jedne strane i mobilnih sredstava s druge strane odlučeno prodati sve nepotrebne nekretnine i dobivenu svotu uložiti u poslovni promet. Na taj način određena je prodaja Prvog hrv. mlina na čigre u Karlovcu, koji je bio 1907. godine kupljen i pripojen poduzeću, zatim triju kuća u Zagrebu i više suvišnih gradilišnih parcela. Uprava je ujedno poduzela svestranu akciju oko toga da bi se domaći ili strani kapital nekako zainteresirao za ovo poduzeće, te je raspisala i natječaj za prodaju paromlina. Pošto su karlovački mlin na čigre i ostale nekretnine dosta povoljno prodani, dobivene su dvije ponude i za kupnju paromlina, i to od Ugarske komercijalne banke u Budimpešti i od Vinka Majdiča, industrijalca iz Kranja. Ponuda Majdičeva bila je povoljnija, jer je osiguravala daljnji opstanak dioničkog društva i insolvirala povišenje temeljne dioničke glavnice uz garanciju samog Vinka Majdiča.[19] Tako je došlo i do četvrte izvanredne skupštine dioničara u toku 1910. godine.

Na ovoj skupštini je zaključeno:

»Dionička glavnica od K 250.000 obaljuje se otpisom 150.000 tako, da se od svake na K 33,33 1/3 glaseće dionice otpiše iznos od K 13,33 1/3. Pet ovakovih otpisom na K 20.— nominale po komadu sniženih dionica imadu se složiti u jednu novu na K 100.— nominale glaseću dionicu, te će prema tomu obaljena dionička glavnica od K 150.000.— biti razdijeljena u 1.500 komada dionice po K 100.— nominale.

Dionička glavnica od K 150.000.— sastojeća u 1.500 dionica po K 100.— nominale, povisuje se na K 1,500.000.— izdanjem od 13.500 komada novih dionica po K 100.— nominale, te će prema tome otsele dionička glavnica iznositi K 1,500.000 i biti razdijeljena u 15.000 komada dionica po K 100.— nominale.

Ovih novo izdat se imajućih 13.500 komada dionica preuzima al pari g. Vinko Majdič.

Oni dioničari, koji to do 31. kolovoza 1910. kod Hrvatske komercijalne banke zahtijevali budu, dobit će za svakih pet komada na nominale K 20.— po komadu obaljenih dionica u zamjenu jednu novu dionicu (medjutomnicu), po K 100.— nominale. Onim dioničarima, koji do 31. kolovoza 1910 tu izmjenu zahtijevali ne budu, obvezan je g. Vinko Majdič, do 31. prosinca 1910 svaku na K 20.— nominale obaljenu dionicu otkupiti nominalnim iznosom od K 20.— Poslije 31. prosinca 1910 nemaju dioničari prava niti na izmjenu dionica niti na otkup u gotovom.

Protuvrijednost eventualno do 31. kolovoza 1910 za izmjenu u nove dionice neprijavljenih dionica, kao i protuvrijednost onih dionica, koje se do 31. prosinca 1910 nepredoče na izkup u gotovom sa K 20.— po komadu, propada u korist pričuvne zaklade Kralj. povl. zagrebačkog paro i umjetnog mlina.«[20]

To je imao biti sretni završetak dugotrajne financijske krize zagrebačkog paromlina, koji je tako nakon preuzeća većine dionica došao u stvarno vlasništvo slovenskog industrijalca Vinka Majdiča. Ovaj ga je u vlasništvu zadržao sve do 1921. godine, kada je svoje dionice odstupio koncernu Narodne mlinske i gospodarstvene industrije d.d.[21] Treba reći da je 1917. godine temeljna dionička glavnica bila povišena na 3,000.000.— Kruna, zatim 1919. godine ponovno na 4,500.000.— Kruna, pa 1920. godine na 9,000.000.— Kruna i 1921. godine na 15,000.000.— Kruna,[22] da se zatim od 1923. godine dalje sve do kraja drugog svjetskog rata održi na 3,750.000.— dinara (150.000 dionica nominalne od 25.— dinara).[23]

Zagrebački paromlin kao dioničko društvo pokazao je odmah po završetku prvog svjetskog rata tendenciju prikupljanja pod svoje okrilje i drugih poduzeća, napose iste ili srodnih grana proizvodnje, putem preuzimanja njihovih dionica, pa su tako već 1919. godine bili njemu priključeni: Prvi hrv. mlin na čigre d.d. u Karlovcu, »Hortus« prva hrv. tvornica konzerva d.d. i »Suprema« prva hrv. tvornica tjestenina d.d. u Zagrebu, mada ove dvije posljednje tvornice počinju s produkcijom tek 1920. godine. Osim toga zagrebački paromlin je sudjelovao sa znatnim udjelom i kod tvrtki »Sava« d.d. za uvoz i izvoz u Zagrebu i »Jugovoz« prvo jugoslavensko d.d. za posuđivanje željezničkih vagona i lokomotiva u Zagrebu.[24]

15. listopada 1920. godine osnovana je Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. u Zagrebu sa svrhom da podiže, u pogon stavlja i financira mlinove, sušione i druge tome slične industrije, te prodaje njihove proizvode.[25] Uz Prvu hrvatsku štedionicu d.d. u Zagrebu sa 350.000 dionica i Banku za trgovinu, obrt i industriju d.d. sa 340.000 dionica, te Zemljovjeresijsku banku d.d. sa 100.000 dionica subskribirao je zagrebački paromlin 100.000 dionica, njemu pripojena ili pod njegovim utjecajem poduzeća Prvi hrv. mlin na čigre d.d. u Karlovcu 50.000 dionica, »Sava« d.d. za uvoz i izvoz 100.000 dionica, »Jugovoz« d.d. 100.000 dionica, »Suprema« d.d. 20.000 dionica, a glavni dioničar paromlina Vinko Majdič 36.000 dionica i ravnatelj paromlina Stjepan Schuk 500 dionica. A to znači da je stvarno pod kontrolom zagrebačkog paromlina u novo stvoreno poduzeće ušlo ukupno barem 406.500 dionica, odnosno jedna trećina svih dionica (naime 1,200.000 dionica u iznosu od 36,000.000 Kruna).[26]

Uskoro ovo novo dioničko društvo, u stvari koncern, postaje vlasnik zagrebačkog paromlina, pošto je 1921. godine došlo u posjed najvećeg dijela njegovih dionica (85.850 dionica — dakle preko polovine od svih izdanih 150.000 komada), dok su Prva hrvatska štedionica d.d. sa 25.000 dionica i Banka za trgovinu, obrt i industriju d.d. sa 18.400 dionica bili slijedeći glavni dioničari upravo kao i kod Narodne mlinske i gospodarstvene industrije d.d.[27] Ovaj koncern potpuno je podredio zagrebački paromlin svojim interesima i ograničio njegovu djelatnost na izvršivanje poslova povjerenim mu od njega. Takvo stanje potrajalo je sve do kolovoza 1937. godine, kada je Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. stupila u likvidaciju, pa je poslovanje paromlina opet postalo potpuno samostalno.[28] U vrijeme okupacije zemlje postavljen je u zagrebačkom paromlinu državni povjerenik, a već samim time kao i uopće ratnim prilikama bilo je poslovanje paromlina posvema paralizirano i samostalnost njegova svedena na minimum.[29] Poslije oslobođenja zemlje poduzeće je nacionalizirano, te je 3. lipnja 1946. godine prešlo u državno vlasništvo.[30]

Općenito je poznato da je dioničko društvo upravo tipičan oblik kapitalističkog poduzeća, mada je ono ustvari po svom značaju socijalna ustanova potpuno neovisna od svojih momentalnih vlasnika, odnosno posjednika njegovih dionica. Upravo zato dioničko društvo svojim oblikom omogućuje neobično veliku koncentraciju kapitala, ali i poslovanje s tuđim kapitalom, jer poduzetnik u dioničkom društvu posluje s kapitalom, koji nije njegov. Kapital takvoga poduzeća, koji se naziva temeljnom dioničkom glavnicom, sastoji se ponajviše od velikog broja jednakih dijelova ili dionica s nominalom, ali i tržnom vrijednosti, jer se one uvijek mogu prodati i unovčiti po odgovarajućoj tržnoj cijeni. Za-

to je dionica vrlo traženi vrednosni papir i ona pruža neobično veliku prikladnost za sve oblike špekulacije. Dioničar kao vlasnik dionice garantira i preuzima odgovornost samo u visini dioničke nominale, pa je dalje u poduzeću zainteresiran tek toliko da mu njegova dionica odbacuje godišnju dobit (dividenda, superdividenda). A ako dobro poznaje kretanje dionica na tržištu i prati poslovanje poduzeća, on u zgodnom momentu dokupuje dionice ili ih, prije nego dođe do gubitka, spretno prodaje. Tako dobitak kod uspješnog poslovanja poduzeća nije uopće ograničen, a naprotiv gubitak ne može biti veći od nominalne dionice, što čini dionicu vrlo elastičnim sredstvom za ulaganje novca i brzo donošenje dobiti.

U dioničkim društvima postizava se u najvećoj mjeri koncentracija kapitala i zato, što ovdje mogu postati suvlasnici društva svi, ako samo ulože svoj novac u dionice, a to vrlo često privlači i najšire građanske krugove, tim više što dionice obično glase na manje iznose i na donosioca. Kako pak posjednika dionica zanima samo visina dividende, to on, ukoliko je postotak dobitka visok, zadržava dionicu i uglavnom je spreman kupiti i veće količine takvih dionica na tržištu, u protivnom njega dionica više ne interesira i on će je prodati. To dovodi do trgovanja dionicama i do špekulacija s njima, a što opet omogućuje pojedincima da s razmjerno malim kapitalom potpuno zavladaju poduzećima velikih vrijednosti. Dionička društva obavezna su, doduše, po zakonu na javno polaganje računa, što biva na godišnjim skupštinama, no ove ipak ne daju pregled pravog stanja i stvarne vrijednosti imovine društva, a niti je skup prisutnih dioničara u mogućnosti da utječe na vodstvo poduzeća. Istina, skupština izabire ravnateljstvo, ali ono ustvari nije od nje ovisno, jer je veliki dio dionica, s kojima se opravdava glasovanje na skupštinama, gotovo uvijek u rukama samog ravnateljstva ili bar pod njegovim uplivom, ako nije i vlasništvo upravo onih osoba, koje odlučuju o sastavu ravnateljstva. Tako pojedinac posjednik neznatnog broja dionica kod većih dioničkih društava zapravo nema uopće nikakvoga upliva niti na poslovanje niti na poslovni uspjeh tog poduzeća.

Očito je, dakle, da je vrlo teško kontrolirati kapital kod dioničkih društava, a to upravo zbog toga što su dionice prenosive, pa lako mogu mijenjati vlasnika. Tako cijeli svežnjevi dionica prelaze iz ruke u ruku i stalno im se mijenja vlasništvo u svrhu špekulacije, za njih štoviše ne postoje ni državne granice, jer dionice slobodno putuju i u inozemstvo. Zato je potpuno nemoguće točno utvrditi, gdje se sve dionice nekog dioničkog društva u određeno vrijeme nalaze. Na godišnjim skupštinama nađu se vrlo rijetko sve dionice deponirane, jer one u inozemstvu obično se uopće ne prijavljuju za te skupštine, a ostale vlasnici ponajviše deponiraju tek toliko da se postigne potrebna većina zakonom propisana

(51 %). Osim toga pravi vlasnici dionica često nisu ni deklarirani, jer to u tome momentu nije odgovaralo interesima vodećih grupa dioničara, a koji su ponajčešće bili eksponenti stranog kapitala. No treba imati na umu i to, da su pojedina dionička društva bila međusobno i povezana, da su međusobno izmjenjivala svoje dionice, da je njihova djelatnost bila ovisna o djelatnosti drugog dioničkog društva i da su pojedini članovi ravnateljstva jednog dioničkog društva bili istodobno članovi ili funkcioneri i drugih dioničkih društava. Stanje temeljnih uloženih kapitala uglavnom je uvijek poznato, no stvarni kapital, s kojim dionička društva raspolažu, predstavljaju i ostala vlastita sredstva (rezerve i fondovi), često vrlo visoka, kao i strana sredstva (krediti). Važno je također napomenuti da osim deklariranih dioničara kao direktnih suvlasnika dioničkog poduzeća postoje i grupe velikih financijera, banaka, koncerna i kartela, koje operiraju preko pojedinaca delegiranih u ravnateljstva i nadzorne odbore dioničkih društava, ukoliko su zainteresirani. To se vrlo često provodi i putem personalne unije položaja njihovih najviših funkcionera ili dirigiranih eksponenata njihovog kapitala. Kod zagrebačkog paromlina i Narodne mlinske i gospodarstvene industrije d.d. to se naročito zapaža u angažiranosti pojedinih funkcionera zainteresiranih banaka, osobito Prve hrvatske štedionice nakon završetka prvog svjetskog rata, kada se ona i inače uvelike angažirala kod takozvane nacionalizacije industrije u novoj državi.

Pregled vlasnika dionica zagrebačkog paromlina kako u rukama pojedinaca ili grupa kapitalista, tako i u posjedu pojedinih banaka ili stranog kapitala dosta jasno — naročito nakon 1876. godine — potvrđuje upravo naprijed iznesene konstatacije, mada je zagrebački paromlin vrlo često iskazivao gubitke, pa i dosta velike, i mada je dividende isplaćivao vrlo rijetko. One su iznosile za poslovnu godinu 1875/76 — 5 for, 1877/78 — 10 for., 1879/80 — 16 for., 1882/83 — 6 for., 1891/92 — 5 for., 1893/94 — 3,50 for., 1894/95 — 7 for., 1898/99 — 9 for., 1899/1900 — 14 Kr., 1900/01 — 14 Kr. 1901/02 — 14 Kr., 1902/03 — 14 Kr., 1903/04 — 14 Kr., 1910/11 — 7 Kr., 1911/12 — 5 Kr., 1912 — 2,50 Kr., 1913 — 5 Kr., 1914 — 5 Kr., 1915 — 5 Kr., 1916 — 5 Kr., 1917 — 7 Kr., 1918 — 5 Kr., 1919 — 10 Kr., 1920 — 20 Kr., 1921 — 20 Kr., 1922 — 12 Kr., 1938 — 5 din., 1941 — 10 Kuna, 1942 — 10 Kuna, 1943 — 12 Kuna. To znači da i u duljim periodima, na primjer od 1883. do 1892. godine, pa od 1904. do 1911. godine i od 1922. do 1938. godine, njegove dionice nisu davale nikakove dobiti, a ipak su bile — što je svakako vrlo interesantno — od interesa za pojedine kapitaliste, pa i bankovne zavode. A to opet dokazuje da su dionice zagrebačkog paromlina služile i za njihove prikrivene špekulacije.

Napomene:

1) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb, Gradj. vatrogasni odbor br. 66—1862
2) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862
3) HA Zagreb, Grad pogl. Zagreb, Gradj. vatrogasni odbor br. 70—1863, 139—1863, 11—1864; Grad pogl. Zagreb br. 2068—1863, 5634—1863
4) **M. Despot:** Industrija građanske Hrvatske 1860—1873. Zagreb 1970, str.148.— Slično kao što se događalo u Madžarskoj kod kapitalističke industrijalizacije, kojoj je temelj unutrašnja akumulacija kapitala, započela je i u Hrvatskoj i Slavoniji kapitalistička industrijalizacija preko industrijskih pothvata trgovačkih kapitalista, i to gotovo isključivo Židova (V. Sándor: Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus 1847—1867. Budapest 1960, str. 16)
5) Südslavische Korrespondenz II. br. 293. Zagreb 19. XII. 1872, str. 4; br. 294. Zagreb 20. XII. 1872, str. 4; br. 295. Zagreb 21. XII 1872, str. 4; br.296. Zagreb 23. XII. 1872, str. 4; Agramer Zeitung XLVIII. br. 294. Zagreb 21. XII. 1872
6) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 3779—1873; Pravila kralj. povlašćenoga zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina. Zagreb 1876, str. 2(§4); **M. Despot:** Industrija građanske Hrvatske 1860—1873. Zagreb 1970, str. 148
7) Prvi sačuvani zapisnik jest zapisnik izvanredne skupštine od 14. VI. 1876, a zatim slijedi zapisnik 4. redovite god. skupštine od 16. IX. 1876
8) Zagrebački paromlin, izvanredna skupština od 14. VI. 1876
9) Zavod je utemeljen 1872. godine, s temeljnom dioničkom glavnicom od 100.000.— forinti, a poslovanje mu se kretalo uglavnom oko štednih uložaka, eskomptiranja mjenica, te davanja predujmova na nekretnine, vrednosne papire, dragocjenosti robu (**A. Hudovski:** Zagreb i okolica... Zagreb 1892, str. 33—34)
10) Banka je osnovana 1868. godine s temeljnom dioničkom glavnicom od 500.000.— forinti, a veći dio kapitala bio je u vlasništvu Anglo-Hungarian Banke iz Budimpešte; bavila se uz primanje štednih uloga eskomptiranjem mjenica i predujmljivanjem, a i nekim drugim poslovima, pa je mladoj industriji Hrvatske i Slavonije bila veliko uporište (**A. Hudovski** o. c. str. 33; »Zagreb« VI. Zagreb 1938, str. 91—92)
11) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanrednih skupština od 25. V. 1893 i 29. X. 1893; Sudbeni stol Zagreb br. 7754-gr-1893, 8003-gr-1893, 9339-gr-1893, 9494-gr--1893, 10850-gr-1893
12) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 28681—1893; Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 18. VII. 1894 (21 redovita), izvještaj ravnateljstva
13) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 21. I. 1894
14) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 18. VII. 1894 (21. redovita), izvještaj ravnateljstva
15) Zagrebački paromlin zapisnik god. skupštine od 15. IX. 1895 (22. redovita)
16) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 30. IX. 1902 (29 redovita), izvještaj ravnateljstva
17) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 29. IX. 1904 (31. redovita), izvještaj ravnateljstva
18) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 30. V. 1908 (34. redovita) i 10. IV. 1909 (35. redovita), izvještaj ravnateljstva
19) Zagrebački paromlin, zapisnici izvanrednih skupština od 9. VI. 1910, 12. VII. 1910 i 28. VII. 1910, izvještaj ravnateljstva
20) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 14. VIII. 1910
21) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 28. III. 1922 (48. redovita); Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnik god. skupštine od 28. III. 1922 (1. redovita), izvještaj ravnateljstva
22) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 31. X. 1917, god. skupštine od 27. III. 1918 (44. redovita), izvanredne skupštine od 28. XI. 1918, god. skupštine od 15. V. 1919 (45. redovita), i god. skupštine od 21. V. 1920 (46. redovita), izvještaj ravnateljstva

23) Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupština 1923—1944 (49. redovita)
24) Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupština od 15. V. 1919 (45. redovita), 21. V. 1920 (46. redovita) i 14. V. 1921 (47. redovita), izvještaj ravnateljstva
25) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnik konstituirajuće skupštine od 15. X. 1920; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—525
26) ibid.
27) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 28. III. 1922 (48 redovita)
28) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnik god. skupštine od 17. VII. 1937 (16. redovita); Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 27. IV. 1938 (64. redovita), izvještaj ravnateljstva
29) Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupština od 2. XII. 1942 (68. redovita), 19. V. 1943 (69. redovita) i 29. III. 1944 (70. redovita), izvještaj povjerenika
30) Ministarstvo industrije i rudarstva NR Hrvatske, Opći odjel br. 74452-1946; Okružni sud Zagreb br. Fi-3227-33-28 i 29; Gradski NO Zagreb, Odjel trgovine i opskrbe br. 45176-1946; Industrijski odjel br. 11920-IX-1946

IMAOCI DIONICA PAROMLINA 1876 — 1944

Ranije smo već naveli poimenično članove prvotnog konzorcija zagrebačkog paromlina (1862—1873), a ovdje ćemo abecednim redoslijedom dati popis svih dioničara za razdoblje 1876—1944 prema deponiranim dionicama na skupštinama dioničkog društva, jer odgovarajuća dokumentacija postoji tek od 1876. godine. Posebno je izrađen i pregled glavnih obitelji, koje su kroz dulji niz godina stalno držale u svom posjedu veliki broj dionica zagrebačkog paromlina, kao i pregled novčanih zavoda, koji su u pojedinim razdobljima posjedovali njegove dionice. Podaci su iz arhiva Okružnog suda u Zagrebu (Zbirka isprava Sudbenog stola Zb-54-1910). Prva brojka označuje godinu, u kojoj su prilikom održavanja skupštine bile deponirane dionice, a brojke u zagradama pokazuju količinu deponiranih dionica.

I.

Alexander Jonas (Budapest) 1876—1893 (25), 1894 (69), 1897 (100), 1910 (200), 1911—1923 (40)

Alexander A. Šandor (Zagreb—Budapest) 1899—1901 (100), 1902 (114), 1903 (110), 1904 (100, 1907 (153), 1908 (263), 1910 (100), 1911 (200), 1912 (211), 1913 (200), 1914—1915 (211), 1916 (11), 1917 (211, 390), 1918 (210, 424), 1919 (210) 1920 (446), 1921 (1312), 1922 (2118), 1923 (2198), 1924—1928 (2238)

Alexander D. Samuel (Sisak—Zagreb—Budapest) 1907 (100), 1909 (53, 200), 1910—1911 (100), 1912—1917 (181), 1918 (180, 400), 1919 (180), 1920 (610), 1921 (1240), 1922—1928 (2079)

Alter Rudolf dr. 1917 (20)
Aranitzky Saša dr. 1919 (50), 1920—1921 (20)
Arnold Franjo 1894 (25, 540), 1897—1899 (10), 1900 (510), 1901—1902 (10), 1903 (419), 1904 (400), 1907 (150), 1908 (410), 1909 (150), 1910 (700, 487), 1911 (30), 1912 (10)
Axelrad Mavro 1924—1926 (10), 1927 (100), 1928—1929 (10), 1930 (50), 1931—1940 (10)
Bachich Ivo dr. 1929 (10), 1930 (50), 1931 (100), 1932—1941 (10)
Bachrach Edmund 1904 (40), 1907—1910 (40)
Baruch Armin 1910 (20)
Benedik Sal. & sin 1909 (75), 1910 (25)
Bernstein P. Söhne (Rudolf) 1894 (20, 50), 1910 (74)
Bošnjak Teodor dr. 1922—1926 (10), 1927 (100), 1929 (10)
Bresslauer Vuk 1876 (60, 185), 1877—1878 (160), 1879—1883 (186), 184—1886 (110)
Cernadak G. 1876—1878 (10)
Crnadak Milivoj 1897 (60), 1900 (20), 1901 (30), 1902 (26), 1903 (126), 1904 (386), 1907 (200), 1908 (430), 1909 (120, 151), 1910 (150, 731, 730, 80, 30), 1918 (20), 1919 (520), 1920 (6365), 1921—1922 (20), 1923—1924 (10), 1927 (100), 1928 (20), 1929 (300), 1930 (50), 1931 (100), 1932—1940 (10), 1941 (138453)
Debić Dragutin 1910 (150, 10)
Deutsch Julio 1907 (5)
Deutsch Slavko 1909—1910 (150)
Egersdorfer Alexander dr. 1881—1885 (10), 1886 (30), 1887—1893 (10)
Egersdorfer Gjuro 1910 (25)
Egersdorfer Ignatz 1876 (150, 100), 1877 (100), 1878 (160), 1879 (360), 1880—1881 (362), 1882—1883 (352), 1893 (83)
Egersdorfer Malvina 1910 (44), 1912 (13)
Egersdorfer Sigmund 1882—1889 (10)
Eisner Oton dr. 1902—1903 (30), 1909 (150)
Eisner Milan 1907 (40), 1910 (40)
Engel Paul 1920 (20)
Epstein Sigismund 1876—1877 (25)
Erdödy Rudolf grof 1897 (250), 1903 (533)
Erdödy Stjepan grof 1903 (300), 1909—1910 (700)
Erney Karl (Budapest) 1918 (120), 1920 (20)
Falter Heinrich 1919 (303)
Farkasch Ignjat 1894 (30, 12), 1897 (100), 1899—1901 (40), 1902—1908 (53), 1909 (153), 1912—1917 (25), 1919 (50)
Frangeš Oton dr. 1922 (20), 1923—1940 (10)
Frankl Ivan 1876 (155, 185), 1877 (189), 1878 (60), 1879 (126), 1880 (384)

Frankl Maks 1894 (10)
Frankl Moritz (Mavro) 1876—1893 (25), 1894 (30)
Friedfeld Moritz (Mavro) 1876—1892 (10), 1893 (245)
Gavella Nikola 1894 (24), 1897 (60), 1900—1901 (35), 1902—1904 (46) 1907 (141), 1908 (10), 1909 (150, 156), 1910 (150, 56, 180, 60, 56), 1913 (10)
Glaser Karl 1919 (303), 1922 (50), 1923—1927 (500)
Glück Lavoslav 1910 (20, 10)
Goldmann D. dr. 1909 (54)
Granitz Ignaz 1897—1901 (45), 1903—1904 (60), 1907 (125), 1910 (90)
Grünwald Albert 1909—1910 (35)
Grünwald Mavro 1907 (35)
Guštak Franjo 1910 (20)
Guthard Artur 1894 (20), 1899—1900. (10),
Guthard Rudolf 1901 (20), 1907 (26)
Guttmann Geza 1909 (150), 1910 (150, 700, 10)
Halagić Nestor 1894 (10, 571)
Heinzl Vjekoslav 1909 (10), 1910 (100, 10)
Herzog Žiga dr. 1919 (303)
Hiller Josip 1909—1910 (150)
Hirschl Isidor 1919 (404), 1922 (50), 1923 (500)
Hirschl Mavro L. 1879—1893 (10)
Hirschler & Comp. 1876 (96), 1877 (95), 1879 (252), 1885—1891 (10)
Hirtzler Henry V. 1910 (18)
Hofman I. dr. 1876 (5, 10), 1878—1879 (10)
Hollub Robert D. (Wien) 1919 (500)
Hommann Alois dr. (Wien) 1911—1917 (20)
Hondl Aleksandar 1876—1878 (8)
Hönigberg Leo 1894 (12), 1903—1907 (10), 1909 (254)
Hribar Dragutin 1910 (450, 127)
Hribar Franjo X. 1909 (150), 1910 (150, 10)
Huber Anton 1909 (5, 150), 1910 (150, 16, 10), 1911—1913 (30), 1914 (36), 1915 (28), 1916—1917 (20), 1918 (56), 1920 (20)
Ilešič Fran dr. 1910 (487)
Jakčin Andrija 1876—1893 (50)
Jakčin Gjuro 1919 (15), 1920 (30)
Jancso Clara 1910 (117)
Jancso Ladislav dr. 1909—1910 (78)
Josipovich Ljudevit dr. 1918—1919 (20), 1920 (30), 1921 (60), 1922 (20), 1923—1926 (10), 1927 (100), 1928—1929 (10), 1930 (50), 1931 (100), 1932 (10), 1933 (100), 1934—1941 (10)
Kallos Mavro ing. 1927 (50), 1928 (10)
Katkić Slaviša 1900 (10), 1909—1910 (10)

Kell Jakob 1894—1897 (27), 1901 (40)
Kemfelj Stjepan 1939—1940 (10)
Kientz J. 1909 (257), 1912—1913 (10)
Klepetar Milan 1927 (100)
Kolmar Edmund 1893 (245) 1894 (524, 330), 1897 (410), 1899—1900 (588), 1901 (760) 1902 (567), 1903—1904 (260), 1907 (1000), 1908 (1142), 1909 (466, 219), 1910 (229, 10),
Kolmar Milan dr. 1909 (230), 1910 (30)
Kolmar Oton 1909—1910 (165)
Konkolik Franjo 1910 (43, 70, 730)
Kos Oskar 1909 (143), 1910 (144)
Kotur Vaso 1876 (50)
Kranjc Aleksandar dr. 1920 (50)
Krešić Milan 1897 (60), 1899—1907 (100), 1908 (10), 1909 (150), 1910 (150, 100), 1911 (32), 1912 (30), 1913 (10)
Kroneisel Franjo 1927 (50)
Kronfeld Albert 1918 (800), 1919 (500), 1920 (1000), 1921 (340), 1923—1926 (10)
Kronfeld Ernest 1920 (1000)
Kronfeld Leo 1917 (20), 1918 (20, 202), 1919 (222), 1920 (5718), 1921 (106), 1922 (20), 1923—1926 (10), 1927 (100), 1928 (10)
Kulmer Emil (Milan) grof 1909 (150), 1910 (10, 700)
Kulmer Miroslav grof 1903 (10), 1909 (150), 1910 (150), 20), 1912—1915 (10), 1919 (26), 1920 (39)
Larger I. B. (Paris) 1904 (150), 1907 (200), 1909 (650), 1911—1913 (64)
Latković Franjo 1909 (150), 1910 (150, 601, 622, 10), 1929 (10)
Leibenfrost Robert 1909 (150), 1910 (150, 700, 75, 10), 1918—1920 (20), 1921 (40), 1922—1929 (10), 1932—1940 (10)
Leitner Antun 1920 (50), 1921—1923 (20), 1924—1929 (10)
Leitner Milutin 1909 (5), 1910 (10)
Lovrenčić Rudolf 1907 (15)
Lovrenčić Vilim 1879 (10), 1899—1903 (15), 1910 (5, 10)
Lukačić Franjo 1910 (150)
Majdić Demeter 1912—1917 (20)
Majdič Franjo (Jarše) 1911—1917 (20)
Majdič Peter (Celje) 1911—1917 (20)
Majdič Vinko st. (Kranj) 1910 (254), 1911—1916 (10020), 1917 (9710, 2020), 1918 (7020), 1919 (8060), 1920 (5990), 1921 (60)
Majdič Vinko ml. 1910 (10, 100), 1911—1916 (20), 1917 (20, 50), 1918 (20), 1919 (50), 1920 (5990), 1921 (24684)
Mallin Ivo dr. 1894 (50), 1899—1904 (66)
Mallin Naum 1909—1910 (33)

Mallin Teodor 1909—1910 (33)
Manč Artur 1909 (145, 150)
Mandekić Vinko dr. 1941 (10)
Matić Vladimir dr. 1910 (60)
Mayer Makso 1890—1893 (140), 1894 (250, 260), 1897—1900 (347), 1901 (313), 1902 (163), 1903 (150), 1904 (165), 1907 (175), 1908 (10), 1909 (189), 1910 (10, 64), 1918—1919 (1010), 1920 (20), 1921 (3030), 1922 (100), 1923—1924 (3384)
Mayer & Wolkenfeld 1927 (3784)
Mazzura Lav dr. 1910 (60), 1911—1917 (32), 1918 (44), 1919 (40), 1920 (36), 1923—1925 (120)
Mazzura Šime dr. 1884 (10), 1885 (20), 1887—1893 (10)
Mikolasch Felix 1907—1910 (10)
Milletich Stjepan dr. 1900—1902 (20)
Milos Georg (Budapest) 1918—1920 (20)
Mittler Gjuro dr. 1921 (20)
Mlinarić Miroslav dr. 1924—1926 (10), 1927 (50), 1928—1929 (10), 1930 (50), 1931—1940 (10), 1941 (100)
Moses Bela 1909 (130), 1910 (10)
Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. 1922 (85850), 1923 (130272), 1924 (130000), 1925—1926 (138273), 1927 (137573), 1928 (138373), 1929 (138000), 1930 (138293), 1931 (138513), 1932 (138453), 1933 (138513), 1934—1936 (138433), 1937—1940 (138483), 1941—1942 (138513), 1943 (138403), 1944 (138413)
N D H, ministarstvo drž. riznice, Ured za podržavljeni imetak 1943 (1872)
Ornstein Samuel 1909 (17), 1910 (50, 60)
Pavelić Ante dr. 1909 (15)
Plavšić Dušan 1909 (150), 1910 (150, 30)
Pliverić Branko dr. 1930 (50), 1931 (100), 1933—1941 (10)
Poljak Franjo dr. 1918—1922 (20), 1923—1924 (10)
Pollak Otto 1920 (1000)
Prister Eduard 1876—1881 (150), 1882—1883 (455), 1884—1885 (505), 1886—1892 (598), 1893 (803)
Prister Emanuel 1876 (150, 165), 1877—1878 (165), 1879 (155), 1880—1881 (165)
Pister Girolamo 1876—1881 (150)
Pukler Zlatko 1934—1935 (10)
Putzerg Moses 1877 (25)
Račić Ralf 1920 (50), 1923—1925 (10)
Rein Mavro dr. 1909 (70)
Reiner Philip 1879 (25)

Reiner Gustav 1924 (1666)
Reiner Vilim 1907 (182), 1908 (190)
Reiss Jacques 1894 (170), 1897 (270), 1907—1908 (236), 1909 (65), 1910 (10), 1912—1913 (13)
Reiss M. 1879 (25), 1893 (25)
Rittig Dragutin 1909 (5, 150), 1910 (5)
Rodanić Rudolf dr. 1927 (100)
Rosenfeld Adolf 1894 (140, 12), 1897 (50), 1900—1901 (10), 1902 (300), 1903 (110), 1904 (15), 1907 (100), 1908 (15), 1909 (150), 1910 (150, 20, 16)
Saulik Ferdinand dr. 1933—1941 (10)
Siebenschein Josip 1876—1880 (25), 1885-1893 (25), 1894 (55), 1897—1903 (90), 1904 (120), 1907 (90)
Siebenschein Robert 1894 (75, 30), 1897 (50), 1899—1900 (130), 1901 (40), 1902—1904 (53), 1907 (100), 1908 (173), 1909 (150), 1910 (150, 200), 1912—1913 (50)
Spevec Ivo dr. 1909—1910 (40)
Spevec Franjo dr. 1894 (536, 12), 1897 (20), 1899—1900 (10), 1903—1904 (15), 1907 (543), 1908 (15), 1909 (150), 1910 (150, 20, 10)
Spitzer Leopold & Comp. 1910 (100)
Stachling Ch. — Valentin V. & Comp. 1912—1913 (13)
Stanković Milan 1894 (10, 12)
Steiner Makso dr. 1888—1892 (27), 1893 (22)
Steiner Vlatko 1910 (5)
Stern Julio (404), 1919 (424), 1920 (20), 1921 (1212), 1922—1926 (10), 1927 (50)
Stern Otto 1903—1904 (50), 1907 (83), 1910 (54,60)
Suprema d.d. 1922 (2500)
Svrljuga Franjo 1880—1884 (10)
Szabo Franjo 1933 (10), 1941 (10)
Schlesinger Anton 1894 (89)
Schneider Ivan 1910 (40)
Schuk Stefan I. 1918 (20), 1919 (40), 1920 (20), 1921 (120), 1922 (20), 1923—1924 (10)
Schulz Ernst 1909 (96)
Schwarz Albert 1901 (100), 1907 (150)
Schwarz Ivo 1910 (150, 10)
Schwartz Ludwig dr. 1893 (105)
Šenoa Izabela 1894 (90), 1910 (30)
Thür Anton 1941 (1067)
Tomičić Juraj 1919 (500), 1920 (20)
Türk Aurel 1909 (15)
Ulmansky Fedor 1922—1924 (10)

Unfogl Antun 1923 (10)
Vabić Dragutin 1897 (50), 1899—1900 (110), 1901 (610), 1902 (300), 1903 (128), 1904 (200), 1907 (209), 1908 (100), 1909 (150), 1910 (150, 10)
Vaisz August 1876—1877 (25)
Valentin Edmund 1910 (15)
Vallo Marijan 1929 (10), 1930 (50), 1931 (100)
Vidrić Lovro dr. 1894—1899 (10)
Weiss Alexander 1876 (50), 1880—1893 (131)
Weiss Emil (Milan) 1876 (96), 1910 (54), 1912 (10)
Weiss Jakob 1881—1883 (131), 1884 (141), 1885—1887 (151), 1893 (216)
Weiss Julio 1894 (30, 12), 1897 (115), 1899—1900 (150), 1901 (500), 1902 (200), 1903—1908 (150)
Weiss Samuel 1876—1893 (10)
Winkler Ferdo 1894 (85)
Winkler Eugen dr. 1910 (10)
Wolkenfeld Jakob 1903 (10)

II.

ALEXANDER 1876—1928:
1876—1893 (25), 1894 (69), 1879—1901 (100), 1902 (114), 1903 (110), 1904 (100), 1907 (253), 1908 (263), 1909 (53, 200), 1910 (400), 1911 (340), 1912 (433), 1913 (421), 1914—1915 (432), 1916 (232), 1917 (611, 432), 1918 (430, 864), 1919 (430), 1920 (1096), 1921 (2592), 1922 (6327), 1923—1928 (4317)
EGERSDORFER 1876—1912:
1876 (150, 100), 1877 (100), 1878 (160), 1879 (360), 1881—1883 (372), 1884—1885 (20), 1886 (40), 1887—1889 (20), 1890—1892 (10), 1893 (93), 1910 (44), 1912 (13)
ERDÖDY 1897—1910:
1897 (250), 1903 (833), 1909—1910 (700)
FRANKL 1876—1894:
1876 (180, 210), 1877 (214), 1878 (85), 1879 (151), 1880 (409), 1881—1893 (25), 1894 (40)
GUTHARD 1894—1907:
1894 (20), 1899—1900 (10), 1901 (20), 1907 (26)
HIRSCHL 1879—1893 i 1919—1923:
1879—1893 (10), 1919 (404), 1922 (50), 1923 (500)
JAKČIN 1876—1893 i 1919—1920:
1876—1893 (50), 1919 (15), 1920 (30)
KOLMAR 1893—1910:
1893 (245), 1894 (524,330), 1897 (410), 1899—1900 (588), 1901 (760), 1902 (567), 1903—1904 (260), 1907 (1000), 1908 (1142), 1919 (861, 614), 1919 (424, 205)

KRONFELD 1917—1928:
1917 (20), 1918 (820, 1002), 1919 (722), 1920 (7718), 1921 (446), 1922 (30), 1923—1926 (20), 1927 (100), 1928 (10)

LEITNER 1909—1910 i 1920—1929:
1909 (5), 1910 (10), 1920 (50), 1921—1923 (20), 1924—1929 (10)

LOVRENČIĆ 1897—1910:
1897 (10), 1899—1903 (15), 1907 (15), 1910 (5, 10)

MAJDIČ 1910—1921:
1910 (264, 354), 1911 (10080), 1912—1916 (10100), 1917 (9790, 2070), 1918 (7040) 1919 (8110), 1920 (11980), 1921 (24744)

MALLIN 1894—1910:
1894 (50), 1897—1904 (66), 1909—1910 (66)

MAZZURA 1884—1893 i 1910—1925:
1884 (10), 1885 (20), 1887—1893 (10), 1910 (60), 1911—1917 (32), 1918 (44), 1919 (40), 1920 (36), 1923—1925 (120)

PRISTER 1876—1893:
1876 (450, 465), 1877—1878 (465), 1879 (455), 1880—1881 (465), 1882—1883 (455), 1884—1885 (505), 1886—1892 (598), 1893 (803)

REINER 1879, 1907—1908 i 1923—1924:
1879 (25), 1907 (182), 1908 (190), 1923—1924 (1666)

REISS 1879 i 1893—1913:
1879 (25), 1893 (25), 1894 (170), 1897 (270), 1907—1908 (236), 1909 (65), 1910 (10), 1912—1913 (13)

SIEBENSCHEIN 1876—1913:
1876—1880 (25), 1885—1893 (25), 1894 (130, 85), 1897 (140), 1898 (90), 1899—1900 (220), 1901 (130), 1902—1903 (143), 1904 (173), 1907 (190), 1908 (173), 1909 (150), 1910 (150, 200), 1912—1913 (50)

SPEVEC 1894—1913:
1894 (536, 12), 1897 (20), 1899—1900 (10), 1903—1904 (15), 1907 (543), 1908 (15), 1909 (190), 1910 (190, 60, 50)

STEINER 1888—1910:
1888—1892 (27), 1893 (22), 1910 (5)

STERN 1903—1910 i 1918—1927:
1903—1904 (50), 1907 (83), 1910 (54, 60), 1918 (404), 1919 (424), 1920 (20), 1921 (1212), 1922—1926 (10), 1927 (50)

WEISS 1876—1912:
1876 (156), 1877—1879 (10), 1880—1883 (272), 1884 (282), 1885—1887 (292), 1888—1892 (141), 1893 (357), 1894 (30, 12), 1897 (115), 1899—1900 (150), 1901 (500), 1902 (200), 1903—1908 (150), 1910 (54), 1912 (10)

III.

Anglo-österreichische Bank (Wien) 1922 (5400)

Banka za trgovinu, obrt i industriju d.d. (Zagreb) 1917 (3000), 1918 (8040, 4281), 1919 (9000), 1920 (6466), 1921 (39984), 1922 (18400), 1923 (7000), 1924 (8000)

Hrvatska eskomptna banka d.d. (Zagreb) 1878 (250), 1879 (313), 1880 (347), 1881—1882 (343), 1883 (150), 1884 (347), 1885 (150), 1887 (347)

Hrvatska komercijalna banka d.d. (Zagreb) 1897 (591), 1909 (40), 1910 (2180)

Hrv. Slav. zemaljska centralna štedionica d.d. (Zagreb) 1909—1910 (101)

Pester I. Vaterl. Sparkassen Verein (Budapest) 1918 (3779)

Prva hrvatska štedionica d.d. (Zagreb) 1911 (12), 1912—1913 (32), 1917 (3000), 1918 (4990, 4293), 1919 (6459), 1920 (7529), 1921 (12986), 1922 (25000), 1927—1928 (23), 1929 (4040), 1930 (4090), 1931 (3840), 1932 (4330), 1933 (4160), 1934—1935 (4340), 1936 (4250), 1937—1940 (4340), 1942—1944 (5407)

(Obća) Zagrebačka štedionica i zalagaonica d.d. (Zagreb) 1877—1881 (20) 1893 (20), 1917 (2500)

Zemljovjeresijska banka d.d. (Zagreb) 1917 (3000), 1922 (4800)

POKUŠAJI KARTELIZACIJE MLINSKE INDUSTRIJE I STVARANJE KONCERNA

Prvi karteli pojavili su se u posljednjem deceniju 19. stoljeća, a do njih je uglavnom došlo uslijed velikih privrednih kriza uzrokovanih naglim padom cijena na tržištu zbog hiperprodukcije pojedinih grana industrije. To je prisililo velike industrijalce jedne grane industrije da se međusobno dogovore koliko će koji od njih u određenom vremenu proizvoditi robe. Karteli su, dakle, interesne zajednice, udruženja ili savezi samostalnih proizvođača iste industrijske grane, koji se međusobno vežu ugovorom, a radi reguliranja proizvodnje, njezine distribucije, prodajnih cijena i ostvarenja sigurnih i što većih dobitaka putem zajedničkih mjera i nastupanja na tržištima. U modernoj privredi mnogo su teža pitanja u vezi s potrošnjom, odnosno prodajom robe, nego li pitanja, koja se tiču same produkcije. Što više napreduje tehnika, to više dolazi do upravo paradoksalnog nerazmjera između produkcije i tržnih cijena, pa su stoga kartelne organizacije postale vrlo važnim faktorom u reguliranju produkcije i tržišta s jedne strane, te u stvaranju većih privrednih organizacija s druge strane.[1] Danas u svijetu karteli uglavnom djeluju

ili kao zaštitna udruženja poduzetnika, naročito u borbi s radništvom i njihovim organizacijama, ili kao upravljači i regulatori proizvodnje, ili pak uređuju i iskorišćuju mogućnosti prodaje izvjesne industrijske grane.[2]

Poseban, viši stupanj monopolističkog udruživanja u kartelu jest koncern, koji postaje grupiranjem financijski povezanih poduzeća oko jednog većeg predstavnika financijskog kapitala, a širi se potčinjavanjem drugih poduzeća putem kupovine njihovih dionica i financiranja njihovih pothvata, ili pak putem osnivanja novih dioničkih društava. Obilježen je formalnom samostalošću (ekonomskom i tehničkom), ali potpuno ovisnom od zajedničkog jedinstvenog vodstva, koje predstavlja jedan centralni kapital.[3]

U bivšoj Austrougarskoj monarhiji zapažaju se kartelne težnje gotovo kod svih većih industrijskih poduzeća, koja su svojim centralnim smještajem u nekoj pokrajini stekla i monopolistički položaj svoje industrijske grane. Tako su mnoga poduzeća, naročito pak dionička društva, već prilikom svog osnutka deklarirala u svojim pravilima (statutima) vrlo široko polje djelatnosti, koja se katkada potpuno udaljavala i od same osnovne djelatnosti u određenoj grani industrije.

Interesatno je razmotriti sličnu pojavu kod zagrebačkoj paromlina. Kada je 1862. godine konzorcij zatražio obrtnu dozvolu, prijavio je »da će slobodni obèrt tvorenja brašna i inih mlinarskih proizvodah u ovom gradu tierati«, pa mu je u tom smislu i od gradskih vlasti izdana dozvola.[4] Poslovanje paromlina bilo je, dakle, ne samo ograničeno isključivo na mlinske proizvode, nego i na mjesto proizvodnje, naime na grad Zagreb. 1873. godine paromlin je preuzelo novoosnovano dioničko društvo, pa je u pravilima označilo kao svrhu »nabavljanje i tjeranje mlinova«,[5] što znači da je djelatnost proširena, jer predviđa uz poslovanje zagrebačkog paromlina još nabavljanje i poslovanje i drugih mlinova. 1893. godine djelatnost mlina i dalje je proširena, te je sada obuhvatila ne samo mlinove, nego i »srodne industrije«.[6] Vlasnici paromlina imali su, dakle, van svake sumnje težnju za stvaranjem kartela, a što se jasno očitovalo baš ove 1893. godine prilikom namjeravane fuzije zagrebačkog paromlina sa Zagrebačkom dioničkom tvornicom papira. O tome treba nešto više reći.

18. ožujka 1893. godine objavili su Eduard Prister, Alexander Weiss, dr. Makso Steiner, Mavro Friedfeld i Josip Siebenschein osnovu za utemeljenje Zagrebačke dioničke tvornice papira. 30. travnja iste godine održana je konstituirajuća skupština ovog novog dioničkog društva, u kojemu su dionice bile ovako razdijeljene: Eduard Prister 500, Alexander Weiss i I. Z. Pollaczek po 100, te dr. Makro Steiner, Mavro Friedfeld, Gioachino Prister, Makso Mayer, Ignaza Sterna sinovi i dr. Lovro Vidrić

po 50.[7] Dioničko društvo je, dakle, bilo osnovano, ali je njegovo protokoliranje i odobrenje pravila izvršeno tek u rujnu iste godine,[8] a gradnja same tvornice započela je još kasnije, u travnju 1894. godine, dok je redovna proizvodnja počela tek 10. listopada 1895. godine.[9] Međutim, glavni dioničari ovog upravo osnovanog dioničkog društva bili su ujedno i glavni dioničari zagrebačkog paromlina, jer je u njihovim rukama bilo barem 4/5 svih njegovih dionica. Oni su pokušali putem takozvane fuzije ovih dvaju dioničkih društava stvoriti jedinstvenu upravu i ostvariti kartel. Sazvana je na brzinu i već 25. svibnja 1893. godine održana izvanredna skupština zagrebačkog paromlina, na kojoj su usjeli izglasati sa 359 protiv 11 glasova (od prisutnih 2.019 dionica postignuta je većina od 1.964 dionice) prijedlog ravnateljstva o fuziji i imenovanju posebnog odbora, koji će fuziju provesti.[10] Sudbeni stol u Zagrebu odmah je izvršio upis o tome u trgovačkom registru,[11] ali je izbio spor, u kojemu je Banski stol u Zagrebu zbog utoka nekih dioničara u srpnju 1893. godine poništio odluku o upisu u trgovački registar ne odobrivši zaključak o takozvanoj fuziji.[12] Na ponovnoj izvanrednoj skupštini zagrebačkog paromlina u listopadu iste godine raniji je zaključak o toj fuziji stavljen van snage, a cijelo dotadanje ravnateljstvo moralo je odstupiti.[13] Tako pokušaj stvaranja kartela ovim putem nije uspio.

Na samom početku 20. stoljeća neobično je bila porasla produkcija u mlinskoj industriji, a istovremeno su cijene gotovim mlinskim proizvodima stale naglo i osjetno padati. Stoga su uprave većih mlinova u zemlji i uopće u Austrougarskoj monarhiji počele međusobne pregovore i savjetovanja sa željom da se proizvodnja sporazumno ograniči.[14] To se vuklo kroz cijelu 1901. i 1902. godinu, ali do zajedničke akcije ipak nije došlo izuzev što je odlučeno da svaki mlin suzi vlastitu proizvodnju prema svom nahođenju.[15] Kada je pak uslijedila veoma obilna žetva, a produkti su imali slabi plasman i nisku cijenu, veliki mlinovi nastavili su započetu akciju smanjenja produkcije, te je postignut sporazum, kojemu se i zagrebački paromlin priključio stegnuvši kvantitativno svoju proizvodnju.[16] To je ujedno bila prva uspjela zajednička akcija u našoj mlinskoj industriji. Međutim, zagrebački paromlin nakon požara 1906. godine izgrađivao se prema najsuvremenijim zahtjevima tehnike u mlin velikih kapacitetnih mogućnosti, pa su njegovi vlasnici ponovno ispoljili svoje težnje za stvaranjem kartela kupivši 1907. godine prvi hrv. mlin na čigre u Karlovcu i priključivši ga zagrebačkom paromlinu. No očekivane nade ubrzo su podbacile, pa se taj mlin 1910. godine morao prodati,[17] a pošto je uskoro nadošao i prvi svjetski rat, morala je biti odgođena zamisao o kartelu za nekoliko godina.

Dovoljno je poznato da najveći dio industrije živežnih namirnica predstavlja proizvodna djelatnost, u kojoj je svaki pokušaj monopolizira-

nja tržišta znatno otežan. Najvažniju proizvodnu vrstu ove grane industrije čine mlinovi, koji su zbog svog velikog broja, te neposrednog kontakta s tržištem sirovina i isto tako s potrošačima vrlo nepodesan tip poslovanja za stvaranje kartelnog režima.[18] Među mlinovima kod nas je i prije teško dolazilo do sporazumjevanja i zajedničkih akcija, a u godinama nakon prvog svjetskog rata, kada su nicali uglavnom mlinovi namijenjeni podmirenju lokalnih potreba, bilo je još teže izvršiti racionalno rajoniranje tržišta i stvoriti neki jednoobrazni sistem prodaje, a kamo li postići sporazum o zajedničkom istupanju na tržištu. Veći mlinovi pokušavali su zato nametnuti vodeću ulogu okolnim manjim mlinovima i srodnim poduzećima. Tako je i zagrebački paromlin 1919. godine uspio ponovno priključiti svome poslovanju Prvi hrv. mlin na čigre d.d. u Karlovcu, a sâm je osnovao poduzeće »Hortus« prvu hrv. tvornicu konzerva d.d. i »Suprema« prvu hrv. tvornicu tjestenina d.d. u Zagrebu.[19] Isto tako on je bio suosnivač poduzeća »Sava« d.d. za uvoz i izvoz u Zagrebu, a imao je u posjedu i znatan dio dionica poduzeća »Jugovoz« prvog jugoslavenskog d.d. za posuđivanje željezničkih vagona i lokomotiva u Zagrebu.[20] Na taj način on je dovoljno pripremio teren za stvaranje prvog kartela tipa koncerna u našoj mlinskoj industriji.

10. rujna 1920. godine objavljena je osnova Narodne mlinske i gospodarstvene industrije d.d.: »Društvo se osniva na neodređeno vrijeme, te će se baviti osnivanjem, sticanjem i nabavom mlinova, sušiona i drugih sa ovim u savezu stojećim industrijama, te udioničtvovanjem u istima, nadalje kupovanjem i prodajom žita, mlinskih proizvoda, kao i svih materijalija, koje su potrebne ovoj industriji, te konačno nabavljanjem i iznajmljivanjem svijuh vrsti prometnih sredstava«. Nakon izvršene subskripcije 1,200.000 dionica u iznosu od ukupno 36.000.000.— Kruna održana je 15. listopada iste godine konstituirajuća skupština, te je stvoren koncern u internoj sferi Prve hrvatske štedionice d.d. (350.000 dionica) i Banke za trgovinu, obrt i industriju d.d. (340.000 dionica) u Zagrebu, koji je već 1922. godine proširio svoju djelatnost u toliko što je financiranje obuhvatilo i sva u interesnu sferu spadajuća poduzeća.[21] Njegove osnivače vodila je želja združiti u koncernu što više mlinova u novo nastaloj državi Kraljevini S.H.S.,[22] kako bi zajedničkim kupovanjem sirovina, ambalaže (vreća), ugljena i drugog materijala bilo financiranje koncentrirano, a zajedničkom prodajom mlinskih proizvoda ili njihovom daljnjom preradom i izradom omogućeno što bolje korištenje konjunktura. Centralizacijom tehničke i komercijalne uprave koncerna željelo se znatno smanjiti troškove, a kako uslijed geografskog položaja pojedinih poduzeća u koncernu nastaju razlike u tovarnim težinama, imalo se i to što povoljnije koristiti.

1922. godine ovaj koncern je obuhvaćao 10 poduzeća, od toga 4 velika mlina (Zagreb, Osijek, Karlovac, Darda) i jedan mlin u izgradnji (Sirač). Evo osnovnih podataka o tim poduzećima:

Zagrebački parni mlin d.d. Zagreb, osnovan 1862. godine, od 1873. godine dioničko društvo, temeljna glavnica 15,000.000.— Kr., kapacitet 15 — 17 vagona dnevno (uz 10 vagona runjenja i 5 vagona sušenja kukuruza), silos i skladišta za 1.600 vagona, pogonska snaga 700 + 35 HP, zaposleno 120 — 160 radnika.

Prvi osječki mlin na valjke d.d. Osijek, osnovan 1869. godine, od 1906. godine dioničko društvo, temeljna glavnica 18,000.000.— Kr., kapacitet 10 vagona dnevno, silos i skladišta za 180 vagona, pogonska snaga 500 + 80 HP, zaposleno 60 radnika.

Prvi hrv. mlin na čigre d.d. Karlovac, osnovan 1859. godine, od 1910. godine dioničko društvo, temeljna glavnica 2,500.000.— Kr., kapacitet 4 — 5 vagona dnevno, silos i skladišta za 300 vagona, pogonska snaga 300 HP, zaposleno oko 60 radnika.

Baranjski paromlin d.d. Darda, osnovan 1903. godine, temeljna glavnica 10,000.000.— Kr., kapacitet 12 vagona dnevno (uz 10 vagona runjenja i 5 vagona sušenja kukuruza), skladišta za 510 vagona, pogonska snaga 750 + 120 HP.

»Sava« d.d. za uvoz i izvoz Zagreb, osnovano 1918. godine, temeljna glavnica 12,000.000.— Kr., (od 1923. godine 20,000.000.— Kr.,) imade filijale u Beču i Trstu (pod imenom »Orbis«), te više stanica u zemlji.

Trgovačko društvo »Promet« d.d. Osijek, osnovano 1918. godine, temeljna glavnica 20,000.000.— Kr. (isključivo u posjedu Prvog osječkog mlina na valjke d.d.).

»Suprema« prva hrv. tvornica tjestenine d.d. Zagreb, osnovana 1918. godine, temeljna glavnica 4,000.000.— Kr., proizvodi dnevno 3.000 kg kruha i peciva, 8.000 kg tjestenine i 400 kg keksa, zaposleno 50 — 60 radnika, ima filijalu tvornicu tijesta u Osijeku, koja prozvodi do 50 kvintala razne tjestenine i zaposluje oko 40 radnika.

»Hortus« prva hrv. tvornica konzerva d.d. Zagreb, osnovana 1918. godine, temeljna glavnica 4,000.000.— Kr., proizvodi voćne konzerve (kompote i džemove), ima veliki i neiskorišteni kapacitet, zaposleno 50 — 60 radnika.

»Pakra« mlin Sirač (kod Daruvara), osnovan 1922. godine, izgrađuje se u zajednici sa »Croatia« d.d. za industriju drva u Zagrebu.

Koncern je osim toga imao i majoritet dionica kod još nekih poduzeća, tako: **»Jugovoz«** prvo jugoslavensko d.d. za posuđivanje željezničkih vagona i lokomotiva u Zagrebu; **»Orbis«** tržište uzoraka industrijalne robe d.d. u Zagrebu; **»Jugoslavija«** industrija papira d.d. u Zagrebu (s tvornicom u Karlovcu) i **SHS transportno d.d. Jakob i Valentin** u Zagrebu.[23]

Nakon prvog svjetskog rata stvoren je još jedan koncern mlinske industrije u interesnoj sferi Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda d.d. u Zagrebu. To je **Koncern sjedinjenih industrijskih poduzeća d.d.** u Zagrebu, koji je osnovan također 1920. godine. Iako je i ovaj koncern imao svoje sjedište u Zagrebu, on je objedinjavao uglavnom poduzeća iz Podravine, tako:

Koprivnički paromlin d.d. Koprivnica, osnovan 1901. godine, temeljna glavnica 600.000.— Kr., kapacitet 3 vagona dnevno, pogonska snaga 100 + 100 HP, zaposleno 25 radnika.

Pučki paromlin d.d. Kloštar Podravski, osnovan 1910 godine, temeljna glavnica 1,000.000.— Kr., kapacitet 2 vagona dnevno, pogonska snaga 80 HP, zaposleno 18 radnika.

Braunov paromlin d.d. Gjurgjevac, osnovan 1885. godine, temeljna glavnica 1,000.000.— Kr., kapacitet 3 vagona dnevno, pogonska snaga 250 HP, zaposleno 22 radnika.

Prvi novigradski paromlin d.d. Novigrad Podravski, osnovan 1910. godine, temeljna glavnica 600.000.— Kr., kapacitet 2 vagona dnevno, pogonska snaga 150 HP, zaposleno 20 radnika.

Paromlin »Suhamek« d.d. Bjelovar, osnovan 1922. godine, temeljna glavnica 4,000.000.— Kr., kapacitet 2 vagona dnevno, pogonska snaga 120 HP, zaposleno 20 radnika.

Industrija ulja hrv. zemaljske plodine d.d. Koprivnica, osnovana 1917. godine, temeljna glavnica 4,000.000.— Kr., proizvodi oko 4.000 kvintala ulja, 3.800 kvintala firnisa i 250 kvintala staklarskog kita, pogonska snaga 150 HP, zaposleno 40 radnika.[24]

Prema tome mlinovi prvog, većeg koncerna imali su dnevni kapacitet 40 — 50 vagona, a onog drugog 12 vagona, što predstavlja dosta veliku proizvodnu snagu. Međutim, ubrzo je došlo do prezasićenosti tržišta, transportnih i carinskih teškoća, oštre konkurentske borbe između mlinova uopće, pa i onih u koncernima, jer je često dolazilo u pitanje održanje kontinuiteta rada i mogućnosti uopće rentabilnog poslovanja. Nas ovdje, dakako, u prvom redu zanima poslovanje ovog prvog i svakako najvažnijeg koncerna — Narodne mlinske i gospodarstvene industrije d.d.

Koncern je ustanovljen u vrijeme, kada je izgledalo da je njegov prosperitet gotovo posve osiguran, ali je on već od svog početka morao prihvatiti borbu s teškim posljeratnim prilikama u novoj državi, gotovo nepremostivim poteškoćama u transportu, nestabilnošću tečaja novca, pomanjkanjem zaštitnih carina i nemogućnošću izvažanja svojih proizvoda u inozemstvo, a zatim i nadošlim slabim žetvama, te općom krizom u zemlji, koja je dovela do nelikvidnosti u naplatama kod komitenata.[25] Tako je nakon prvog uspješnog poslovanja, koje je trajalo jedva godinu

— dvije, nastupilo razdoblje s većim ili manjim gubicima u skupnoj bilanci (1923 — 1930), zbog čega su pojedina poduzeća koncerna morala obustaviti rad posve ili na neko vrijeme. Zatim je opća privredna kriza pooštrena takozvanim »žitnim režimom« i kanaliziranjem cjelokupne mlinske proizvodnje preko Privilegovanog akcionarskog društva za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije, što je 1932. godine dovelo do upravo katastrofalnog položaja ove industrije i obustave rada u većini mlinova. Stanje se još više pogoršalo nakon proglašenja takozvanog »žitnog monopola«, kojim je rukovodila ova centralna poludržavna ustanova provodeći vrlo često potpuno neshvatljive postupke, koji su bili očito na uštrb ove industrijske grane.[26] Kako su takve prilike i dugogodišnji opći privredni zastoj uzrokovali prestanak rada ili likvidaciju jednog za drugim gotovo svih poduzeća u koncernu, pa je s najvećim naporom održavano poslovanje samo još zagrebačkog paromlina i Prvog osječkog mlina na valjke, daljnje postojanje koncerna došlo je u pitanje. On je ustvari već izgubio pravo opstanka samom činjenicom da od deset postoje još samo dva poduzeća. Zato je u srpnju 1937. godine zaključena njegova likvidacija, koja se, međutim, zavukla sve do kraja drugog svjetskog rata, jer nije bilo interesenata za kupnju preostalih dionica, a nije bilo moguće niti utjerati sve tražbine.[27] Pošto je onaj drugi, manji koncern, bio još kraćeg vijeka, jer se održao svega nekoliko godina, mlinska industrija ponovno se našla van kartelnih organizacija bivše Jugoslavije.[28]

Napomene

1) **H. Holzmann:** Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni registar. Zagreb 1937, str. 5—6
2) **D. Nemo = H. Uhlír:** Trgovsko-gospodarski leksikon I. Ljubljana 1935, str. 525—526
3) Privredni leksikon. Zagreb 1961, str. 297—298; **A. Dragičević:** Leksikon političke ekonomije I. Zagreb 1965, str. 324
4) HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 7456—1862
5) Pravila kralj. povlašćenoga Zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina. Zagreb 1876, str. 2, § 1; isto u drugom izdanju iz 1880, str. 2, § 1
6) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 29. X. 1893; Pravila kralj. povlašćenoga Zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina. Zagreb 1902, str. 2, § 1
7) **A. Lj. Lisac:** Razvoj industrije papira u Zagrebu. Zagreb 1961, str. 37—45
8) Sudbeni stol Zagreb br. VII-374-1893; III-6999-1893; 12904-gr-1893; usporedi kod **A. Lj. Lisac** o. c. str. 44—45
9) **A. Lj. Lisac** o. c. str. 46—55
10) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 25. V. 1893
11) Sudbeni stol Zagreb br. 7754-gr-1893
12) Sudbeni stol Zagreb br. 8003-gr-1893, 9339-gr-1893, 9339-gr-1893, 9494-gr-1893, 10850-gr-1893; Banski stol Zagreb br. 16044—1893
13) Zagrebački paromlin, zapisnik izvanredne skupštine od 29. X. 1893
14) **Baumgarten-Meszleny:** Kartelle und Truste. Berlin 1906, str. 280; **W. Offergeld:** Grundlagen und Ursachen der industrillen Entwicklung Ungarns... Jena 1914,

str. 13, 224—225; **A. Fellner:** Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatian-Slavoniens. Zürich-Wien 1912, str. 113—114

15) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 30. IX. 1902 (29. redovita), izvještaj ravnateljstva; **A. Fellner** o. c. str. 113

16) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 29. IX. 1903 (30. redovita); **W. Offergeld** o. c. str. 13; **A. Fellner** o. c. str. 113—118

17) Zagrebački paromlin, zapisnici izvanrednih skupština od 15. VI. 1907 i 28. VII. 1910, izvještaj ravnateljstva

18) **S. M. Kukoleča:** Industrija Jugoslavije 1918—1938. Beograd 1941, str. 429

19) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 15. V. 1919

20) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija,zapisnik konstituirajuće skupštine od 15. X. 1920

21) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnik god. skupštine od 28. III. 1922 (1. redovita)

22) Pri osnutku se željelo preuzeti sve jugoslavenske mlinove iz bivšeg koncerna »Victoria«, ali se kasnije od toga odustalo.

23) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnici god. skupština od 28. III. 1922 (1. redovita) i 26. III. 1923 (2. redovita), izvještaji ravnateljstva, **V. Pavlaković:** Industrija Jugoslavije. Zagreb 1922, str. 277—278;**J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—527, 541, 552—554

24) **J. Lakatoš** o. c. str. 482—483, 527—528

25) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnici god. skupština od 26. III. 1923 (2. redovita) i 9. V. 1924 (2. redovita)

26) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnici god. skupština od 11. V. 1932 (11. redovita), 12. IV. 1933 (12. redovita) i 9. V. 1934 (13. redovita), izvještaj ravnateljstva; Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupština od 11. V. 1932 (58. redovita) i 9. V. 1934 (60. redovita), izvještaj ravnateljstva; usporedi **A. Cuvaj:** Stanje naše trgovine. Referat zagrebačke komore za trgovinu, obrt i industriju na IX. redovitom privrednom kongresu u Beogradu dana 13—14 rujna 1931. Zagreb 1931, str. 37; Izvještaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931. Zagreb 1932, str. 335—337

27) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnik god. skupštine od 17. VII. 1937 (16. redovita); Trgovački sud Zagreb br. Fi-2980-1933. izvještaj likvidatora od 27. III. 1943

28) Zato nema mlinske industrije u kartelnom registru Jugoslavije (vidi kod **H. Holzmann** o. c.)

IMAOCI DIONICA KONCERNA

»Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.« 1920 — 1937

I.

Alexander D. Samuel (Budapest) 1922 (500), 1929 (100)
Alexander A. Šandor (Budapest) 1922 (100), 1923—1926 (500)
Auchanch Cavaler Max (Černovice) 1930 (3300)
Axelrad Mavro 1924—1937 (100)
Bachich Ivo dr. 1929 (100), 1930 (1000), 1930—1936 (100), 1937 (300)
Bahovac Marko 1922—1923 (100), 1924 (500), 1925—1926 (100)
Blau Hinko dr. 1923 (500), 1924 (100)

Bošnjak Teodor dr. 1922—1930 (100), 1932—1937 (100)
Bruckner Jakov 1923 (100)
Büchler A. nasljednici 1922 (500)
Cefula Ivan 1923 (200)
Crnadak Milivoj 1920 (1000), 1922—1925 (100), 1926 (1080), 1027 (101080), 1928 (1080), 1929 (500), 1930 (1000, 500), 1931—1937 (100)
Deutsch Josip B. 1922 (500)
Dolovčak Petar 1923 (400)
Dörner Martin 1922 (500), 1923 (1500)
Dragoner I. 1923—1924 (200)
Engel Paul 1922—1925 (100), 1926 (5555)
Erney Karlo 1923—1925 (100)
Etinhut Božidar 1923 (100)
Fall Gustav dr. 1924 (500)
Fischer Mavro (Sisak) 1930—1932 (500), 1934—1936 (500)
Flöge Trude (Seewalchen a/Minersee) 1930 (100)
Frangeš Oton dr. 1922 (100), 1923 (200), 1924 (100), 1925—1932 (150), 1933 (100), 1935 (150), 1936 (250), 1937 (150)
Glaser Alfred 1923 (200)
Glaser Dragutin 1922 (500)
Glaser i drug 1923—1924 (5000), 1926 (5000)
Grabscheid Adel dr. 1925 (150)
Grünfeld Teodor 1923—1925 (300)
Haller Josip 1923—1924 (100)
Havliček Josip dr. 1923 (100)
Haymerle Friedrich (Wien) 1930 (770)
Herzog Alice 1923—1924 (858)
Herzog Žiga dr. 1922 (100), 1923—1924 (1357)
Hirschl Isidor 1923 (4000)
Hirth Leopold 1924—1925 (100)
Hollub Robert D. (Wien) 1926 (500)
Horvat Vladimir 1922—1924 (100), 1926 (100)
Istvanovic Ivan dr. 1925—1926 (100)
Jakčin Gjuro 1922—1923 (330), 1924 (300), 1925 (330)
Johl Artur 1923 (2000)
Josipovich Ljudevit dr. 1920 (1000), 1922 (500), 1923 (6050), 1924 (100), 1925 (7300), 1926 (400), 1927 (100000), 1928—1930 (100), 1930 (500), 1931—1937 (100)
»Jugovoz« d.d. Zagreb 1920 (100000)
Kallos Mavro ing. 1927 (100)
Karolyi Arpad 1922 (100)
Korner Gustav 1923 (2000)

Kraschowitz Dragutin 1923—1926 (200)
Kroneisel Franjo 1925 (100)
Kronfeld Albert 1923—1926 (100)
Kronfeld Ernst 1923 (100)
Kronfeld Leo 1920 (1000), 1923—1928 (100)
Kulmer Miroslav grof 1922 (540), 1923—1928 (1000), 1930—1932 (1000), 1933 (100) 1934—1937 (1000)
Lacković Milan 1924 (100)
Langraf Jakob 1925 (100)
Latković Franjo 1922 (600), 1923 (500), 1924—1926 (100), 1929 (100)
Leibenfrost Robert 1923—1926 (100), 1929 (100), 1933—1935 (100)
Leitner Antun 1923 (100), 1925—1929 (100)
Majdič Vinko st. (Kranj) 1920 (36000)
Manč Artur 1922 (100), 1932—1935 (100)
Maulbeck Viktor 1923 (500), 1924—1926 (395)
Mikolasch Felix 1923—1924 (300), 1926 (300)
Miličić Ivan 1923 (300), 1924 (225)
Milinov Svetozar 1920 (500), 1922 (500), 1923—1924 (1000), 1932—1933 (100)
Mlinarić Miroslav dr. 1925—1937 (100)
Modrušan Gustav 1922 (100)
Möller & Arnstein 1923 (500)
Pfeiffermann i sin 1923 (100)
Pintar Dragutin 1922—1926 (100)
Pliverić Branko dr. 1922 (100), 1924—1926 (100), 1927 (100000), 1928 (100), 1930 (100, 500), 1931—1937 (100)
Pongratz Josefine (Daruvar) 1927 (500), 1930 (500)
Pongratz Oskar 1923 (1000)
Prvi hrv. mlin na čigre d.d. Karlovac 1920 (50000)
Pukler Zlatko 1922—1924 (100), 1932—1935 (100), 1937 (100)
Račić Ralf 1925 (100)
Reich Žiga 1923—1924 (1000)
Reiner Filip 1922 (3528)
Reiner Vatroslav dr. 1922 (582), 1923 (4080), 1936 (582)
Rittig Dragutin 1922—1923 (100)
Saulik Ferdinand dr. 1934—1936 (100)
»Sava« d.d. Zagreb 1920 (100000)
Schuk Stjepan J. 1920 (500), 1922—1924 (100)
Schwarz Marta 1924 (100)
Sedlaček Jan (Prag) 1923 (250), 1930 (250)
Simon Max 1924 (625)
Sirmay Mavro 1923—1924 (500)

»Sljeme« d.d. Zagreb 1924 (100)
Spaho Mehmed dr. 1922—1923 (100)
Stiasny Julio 1924 (100)
»Suprema« d.d. Zagreb 1920 (20000)
Szabo Franjo 1937 (100)
Šek Teodor dr. 1930 (1000)
Štern Julio 1922 (100), 1925—1927 (100)
Taussig Oskar ing. 1923 (500)
Teschner Richard (Wien) 1930 (110)
Uhlir Otokar 1923—1924 (500)
Ulmansky Fedor 1922—1923 (100)
Vallo Marijan 1922—1925 (100), 1926—1927 (500), 1929 (500), 1930 (1000, 500), 1931 (100)
Vancaš Alfred 1922—1925 (1000)
Vondörfer Jindřich 1923 (100)
Vrbanić Juraj dr. 1922—1927 (100)
Wohlmut Josef 1924 (4320)
Zagrebački paromlin d.d. Zagreb 1920 (100000), 1922 (200000)

II.

Anglo-Austrian (österreichische) Bank (Wien) 1922 (36000), 1926 (7150)
Anglo International Bank Ltd (London) 1938 (3350)
Centralna banka d.d. — Centralna banka za trgovinu, obrt i industriju d.d. — Centrobanka d.d. (Zagreb) 1920 (340000), 1922 (375000), 1923 (350500), 1924 (350000), 1936 (770), 1937 (790)
Hrv. Slav. zemaljska hipotekarna banka d.d. (filijala Maribor) 1928 (2400)
Merkur-Bank (Wien) 1923 (125)
Österreichische Centr. Boden-Kredit Bank (Wien) 1923 (550)
Österreichische Credit-Anstalt (Wien) 1927 (6675), 1928 (2250)
Pester I. Veterländische Sparkassa-Verein (Budapest) 1927 (5625), 1928 (5600), 1929 (4575), 1930 (4525), 1931 (4300), 1932 (2525)
Prva hrvatska štedionica d.d. (Zagreb) 1920 (350000), 1920 (375000), 1923—1924 (350000), 1925 (1041940), 1926 (1058420), 1927 (806670), 1928 (1117275), 1929 (1135669), 1930 (1134869, 1143265), 1931 (1151027), 1932—1933 (1150977), 1934 (1151083), 1935 (1151383), 1936 (1150983), 1937 (1150783)
Prva hrv. štedionica d.d. (filijala Rijeka) 1923 (1100), 1927 (1100)
Prva hrv. štedionica d.d. (filijala Delnice) 1928 (885), 1930 (885), 1932 (885), 1933 (100), 1936 (885)
Prva hrv. štedionica d.d. (filijala Sušak) 1928 (100)
Zemljovjeresijska banka d.d. (Zagreb) 1920 (100000), 1922 (60000), 1923 (4000)
Zentral Europäische Länder Bank (Wien) 1932 (400)

POLOŽAJ MLINARA I NJIHOVE ORGANIZACIJE

Poznato je da je pravo mlinarenje (jus molae, jus molam exercendi) od starine bilo takozvano kraljevsko pravo (regalia). Za korištenje tim pravom plaćale su se razne daće i porezi. Po hrvatsko-ugarskom pravu »jus molac« — pravo mlinarenja pripadalo je među manja kraljevska prava (minora), te se kraljevskim poveljama prenosilo na pojedine ovlaštenike. Tako su na području feudalnih posjeda to pravo uživali feudalni gospodari, a na području gradova ono je pripadalo općinama, pa se od osoba, koje su se u njihovo ime tim pravom služile, ubirala određena daća (taxa molarum, taler melinski).[1] Sa ovakvim oporezovanjem mlinova susrećemo se već u poreznoj reformi kralja Ljudevita 1521. godine, kada je od svakog mlinskog kamena trebalo platiti u ime kraljevskog poreza po jedan floren.[2] Hrvatski sabor uveo je 1749. godine poseban porez na mlinove i odredio da svaki mlin na Savi ima ubuduće plaćati godišnje jedan floren i 10 novčića, na Dravi dva florena i na Kupi jedan floren, dok se svi ostali mlinovi na drugim vodama imadu svrstati prema jačini u tri razreda i plaćati od mlinskog kola u prvom razredu 10 groša, u drugom 5 groša i u trećem 10 denara.[3] Ova daća kod nas je kasnije jednolično uređena urbarijalnim propisima carice Marije Terezije.[4]

Držati mlin — vodenicu bio je, dakle, beneficij zemaljskog gospodara, no on ipak nije bio i njegov monopol, jer po Terezijanskom urbaru »kmet se trucati nemore, da bi ravno na gospodskom melinu svoj žitek mleti moral, nego je sloboden na kojgod melin odpeljati i zemleti.«[5] Sa ukidanjem svih kmetskih podavanja 1848. godine nestaje i ova daća, jer je Hrvatski sabor svojim člankom XXVII. izrijekom odredio: »Sve urbarske dosadašnje službe i daće prestaju za uviek (§ 1). Svaki dosadašnji kmet jest neograničeni vlastnik svoje urbarske zemlje (§ 3). Svaka občina i svaki stanovnik njezin ima pravo na svom zemljištu bez svake daće rakiju peći, opeke (cigle), vapno (kreč) žgati i mline svake vrsti i pilane (žage) u smislu obstojećih zakonah graditi i posjedovati (§ 6).«[6] Ipak, likvidacija dotadašnjih feudalnih prava nije baš posve lako tekla, pa carski patent od 2. ožujka 1853. godine određuje: »U obziru prava gospoštinskoga glede točenja, mlinah i ribarenja bit će i nadalje pravilom ustanove zakonah, postojavših do 1. travnja 1848., nego s priuzdržajem uredjenja pravah ovih.«[7]

Prema tome, tek 1848. godine dobio je u načelu svaki građanin pravo da na svom zemljištu slobodno izgradi i drži mlin. Do tada su mlinari bili uglavnom zakupnici gospoštijskih mlinova, koje su gradili, uzdržavali i koristili svjetovni ili crkveni feudalci za svoje potrebe, što znači u prvome redu za potrebe svoga gospodarstva, a zatim i za potrebe podložnih im kmetova, ali i u trgovačke svrhe. Vlastelini su obično posjedovali i po više mlinova, te su ih davali u zakup uz dosta znatnu zakupninu obzirom na obaveze iz kraljevskih prava, a zakupci bi gotovo uvijek bili izučeni mlinari. Oni su feudalcu plaćali zakupninu prema pismenom ugovoru, te su morali uz to brinuti se da mlinski uređaji budu uvijek u redu, dok su troškovi materijala za popravke i održavanje išli na teret vlasnika — feudalca.

Rad u mlinovima bio je oduvijek težak i naporan, jer se mljelo i danju i noću, bez obzira na nedjelje i blagdane. Mlinska kola zastala su u pravilu samo onda, kada je bilo nužno »klepanje« kamenova ili vršenje popravaka na glavnim uređajima. Ovaj prilično veliki posao, koji se nije smio prekidati, mlinar — majstor nije uvijek bio u stanju sam obavljati. Zato su mu bili potrebni pomagači, koji će ga po potrebi moći za neko vrijeme i zamijeniti u poslu. Vrlo često su to bili članovi njegove porodice, a ako ove u poslu nije mogao koristiti, on bi si uzimao mlinarskog pomoćnika ili bar slugu, pa je taj kod njega imao stan i hranu, te još i neku nadnicu ili plaću u novcu ili na primjer u desetini od ušura.[8]

Nekadašnji mlinarski majstori bili su organizirani kao i majstori zanatlije drugih struka u cehovima, koji se kod nas pojavljuju još u 15. stoljeću.[9] Ti cehovi bili su privilegirane organizacije, koje su okupljale zanatlije na istom teritoriju (gradu, trgovištu, kraju) iste struke ili srodnih struka, ako je bilo malo majstora jedne struke. Cehovi reguliraju na određenom teritoriju proizvodnju dotičnog zanata, propisuju standardnu kvalitetu proizvoda i kontroliraju robu svojih članova. Oni često

organiziraju i zajedničko snabdjevanje članova sirovinama, pa i prodaju robe na sajmovima. Osim toga oni reguliraju uopće tržište, određuju cijene proizvoda i količinu same proizvodnje, zatim utvrđuju broj djetića kod pojedinih majstora, fiksiraju im visinu plaće i radno vrijeme, a vrše i neku vrst socijalnog osiguranja svojih članova.[10] Povlašteni karakter ovih cehovskih udruženja produžio se i u drugu polovicu 19. stoljeća, mada su cehovski privilegiji bili dokinuti zaključkom Hrvatskog sabora 1848. godine. Privremeni naputak za organizaciju trgovine i obrta, koji je ban Josip Jelačić izdao 1851. godine, definirao je cehove ovako: »Cehovi su redovito povlašteno društvo više samostalnih suobrtnika, majstora, koji imaju pravo i sposobnost tjerati jednu vrst obrta« (§ 112), a karakter valjanih cehova priznao je samo onima, koji posjeduju kraljevski privilegij, dok ostale smatra samo dobrovoljnim obrtničkim udruženjima.[11]

U starom Zagrebu spominju sačuvane isprave već 1201. godine na širem i 1257. godine na užem području razne mlinove,[12] a od 1355. godine dalje i pojedine mlinare poimenice,[13] pa se na jednom mjestu 1461. godine navode kao mlinari otac (Francek) i njegov sin.[14] Hrvatski naziv »mlinar« susrećemo prvi puta u ispravama 1363. godine,[15] a u jednoj parnici 1476. godine spominje se prvi puta i žena — mlinarka, naime »Jelka mlinaricza«.[16] Nažalost o samome radu mlinara u Zagrebu u najstarije doba nema nikakovih podataka u sačuvanim starim ispravama.

Jedan popis pučanstva Zagreba iz 1769. godine obuhvatio je i mlinove. Među njima nalazi se i jezuitski mlin, koji drži u zakupu mlinar Juraj Skaurin i imade jednog »druga«, što u to doba označava majstora ili kalfu.[17] Ugovor pak o davanju u zakup jezuitskog mlina na Ksaveru 1773. godine navodi da se ovaj mlin daje »dvem purgari i peki« — dakle opet dvojici majstora.[18] No za nas je od daleko većeg interesa podatak, koji nalazimo u službenom iskazu s popisom tadanjih obrtnika u Zagrebu, koji su 19. ožujka 1782. godine sastavili gradski senatori Franjo Macan i Karlo Fröschl. Tada je u Zagrebu (Grič, uže područje) sa svega 2.689 stanovnika bilo 10 mlinara, te 8 njihovih pomoćnika i 4 sluge.[19] Bez sumnje je vrlo zanimljivo ove brojke usporediti s brojkama jednog poreznog popisa u sačuvanoj ispravi iz 1367., odnosno 1368. godine (Curiae item numerus inquilinorum et taxa eorundem in civitate Grecensi annus 1367 et 1368.) Tada su, naime, u Zagrebu od 2.810 stanovnika bila samo 3 mlinara navedena među obrtnicima.[20]

Izgleda da je u Zagrebu već koncem 18. stoljeća postojao posebni mlinarski ceh, ali je tek 26. lipnja 1818. godine dobio privilegij.[21] Škrinja, pečatnjak i cehovska »tablica« toga ceha, koji su sačuvani, nose u rezanu godinu 1818.[22] U to su doba važile za cehove odredbe Općeg cehovskog reda (Allgemeine Zunftordnung), koji je 1813. godine izdao car

Franjo I.[23] Ovaj cehovski red je propisivao dvije godine nauka za pekare, stolare, užare, lončare i licitare, a četiri godine za krznare, kožare, zlatare i urare, dok za sve ostale obrte, dakle i za mlinare, tri godine nauka.[24] Kada su mlinarski djetići dovršili propisani nauk, oni su za primitak u ceh kao majstora morali izraditi »majstorštuk«, koji bi im cehovska skupština odredila, a obično je predstavljao neki dio mlinskog uređaja ili alata. Tako je po zaključku skupštine zagrebačkog mlinarskog ceha od 26. prosinca 1835. godine imao kandidat Pavel Lah, »arendator melina gospona varaškoga plebanuša« izraditi vreteno, a posao njegov nadzirali su mlinarski majstori Ivan Kos i Ferdinand Vogel. No prema ocjeni »spravišća« od 30. jula 1836. godine rad kandidata imao je »falingu«, koju je on morao otkupiti s jednim forintom. Ipak mlinarskim majstorom i pravim članom mlinarskog ceha on je postao tek, pošto je uplatio cehu majstorsku taksu od 25 forinti, te takse od 1 forinte za cehovsku zastavu i 5 forinti za cehovsku »tablicu«. 1838. godine jedan kandidat morao je izraditi mlinski kamen, a drugi također vreteno, koje su i 1838. godine dobila u izradu još dvojica kandidata.[25] No bilo je i slučajeva primanja u ceh bez ispita. Tako je prema zapisniku zagrebačkog mlinarskog ceha od 15. ožujka 1835. godine Anton Cvajer, ovdašnji »purger« stekao vlastiti mlin na Savi i htio postati mlinarskim majstorom i članom ceha. Ovoga puta ceh ga je primio bez »majstorštuka«, ali uz dosta visoku naplatu od 45 forinti (25 forinti majstorske takse, 5 forinti za cehovsku »tablicu«, 5 forinti za djetičko oslobođenje, 1 forintu za cehovsku zastavu, 1 forintu za vosak i 8 forinti za otkup »majstorštuka«).[26]

Zagrebački mlinarski ceh imao je dvije vrste članova: gradske majstore, koji su jedini bili punopravni, te takozvane »landmajstore«, to jest one izvan užeg gradskog područja, jer je u ovome cehu bilo članova i iz udaljenijih krajeva kao na primjer arendator mlina na Lonji i zakupnik mlina u Bukovcu. Ovi »landmajstori« plaćali su pola takse i primali pola dijela kod diobe, bili su oprošteni od obaveznog prisustvovanja cehovskim misama i nisu morali sudjelovati kod procesija i sprovoda, ali su ipak trebali pohađati redovne cehovske sastanke, koji su se održavali četiri puta godišnje. Tada su gradski majstori morali u cehovsku »ladicu« uplatiti po 24 krajcera, a »landmajstori« polovicu toga iznosa. Članovi ceha bili su obavezni sudjelovati kod određenih procesija, sprovoda i cehovskih misa (4 puta godišnje), a za izostanke plaćala se globa. Glavna godišnja skupština — »cehovsko spravišće« — održavala se početkom mjeseca srpnja svake godine i tada su »cehmeštri« morali polagati račun. Od novca u cehovskoj »ladici« jedan dio se ostavljao u blagajni, a drugi se dijelio među članove tako da su gradski majstori dobivali cijeli dio, a »landmajstori« polovicu dijela. Ako u cehovskoj »ladici« nije bilo dosta novca, dioba se među članovima nije vršila.[27] Do 1839. godine

zagrebački mlinarski ceh davao je prema posebnom ugovoru godišnje 10 forinti i Bolnici milosrdne braće za liječenje svojih članova i djetića (pola iznosa uzimalo se iz cehovske »ladice«, a pola su morali platiti djetići), a kasnijih godina po 14 forinti godišnje.[28]

Zagrebački mlinarski ceh brojio je 1834. godine 25 članova ukupno. Gradskih majstora bilo je 19, a imena su im: Nikola Drobčić, Ivan Kos, Mihalj Schönberger, Franjo Hak, Marko Gorenc, Bernard Škrejner, Martin Medić, Šimun Kovačević, Martin Štrosar, Ferdinand Vogel, Matija Kuharić, Josip Mikulan, Matija Smodila, Stjepan Šterković, Leopold Mesur, Stjepan Kermelić, Josip Rempfl i udove mlinarskih majstora Schleicha i Huzjaka. »Landmajstora« je bilo 6, i to: Josip Munić, Šimun Štrosar, Franjo Agres, Stjepan Ilinić, Ivan Podgoršek i Lovro Jakob. Iduće 1835. godine ovaj ceh je imao 17 gradskih i 4 ladanjska mlinara, a 1836. godine 15 gradskih i 6 ladanjskih majstora.[29]

Do 1859. godine u Hrvatskoj se razlikuju dvije vrste obrta: jedna **policajna** (to jest oni obrti koji se brinu za »prvaj potreboće čovečanskog življenja«) i druga **komercijalna** (slobodni obrti). Broj prvih se nije mogao uvećati, jer je od vlasti određen prema lokalnim potrebama i nalazi se pod njezinom kontrolom, te nije podložan slobodnoj konkurenciji u cijenama, pošto su cijene od strane vlasti limitirane. U tu skupinu uvršteni su bili i mlinari.[30] Carskim patentom od 20. prosinca 1859. godine uvedena je potpuna sloboda obrta.[31] Novi »Obrtni red« stupio je na snagu 1. svibnja 1860. godine i on je kod nas stvarno bio dokinuo cehovsko uređenje, kojemu su već i onako razvoj manufakture i osobito pojava industrije bili potpuno oduzeli prijašnju moć i važnost. No cehovi su ipak još i dalje životarili i postojali sve do donošenja Obrtnog zakona po zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru 27. veljače 1872. godine.[32] Zagrebački mlinarski ceh bio je još i 1887. godine na okupu, te si je dao čak izraditi i novi cehovski »cimer«.[33] Kada su njegovi stariji članovi — glavni nosioci cehovskih tradicija — pomalo poumirali, nestalo je i ovog mlinarskog ceha. Nove prilike i veliki trgovački i industrijski mlinovi potisnuli su male zagrebačke mlinarske obrtnike potpuno, ali su oni ipak još jednoć, i to čak 1930. godine, pokušali stvoriti svoju organizaciju. Osnovali su, naime, Zadrugu mlinarskih obrtnika s o.j. i učlanili je u Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga.[34] Kako je taj pokušaj zanimljiv, reći ćemo o njemu nešto više.

13. travnja 1930. godine održana je u Zagrebu osnivačka skupština spomenute zadruge. Bilo je prisutno 19 mlinarskih obrtnika-samovlasnika, i to 9 iz Zagreba (Fran Arbes, Maksimilijan Jiržik, Mirko König, Ivan Pfeifer, Josip Šulhauser, Jakob Valenčić, Branko Veljković, Zvonko Veljković i Anton Zamola), dvojica su bila iz Slovenije, a ostali iz Moslavine i Slavonije. Za predsjednika ravnateljstva zadruge bio je izabran

Mirko König, mlinarski obrtnik na Ksaveru u Zagrebu. Odmah su donesena i pravila nove zadruge. Za sjedište zadruge određen je Zagreb, a područje djelovanja obuhvatilo je cijelu državu (§ 1). Zadatak zadruge bio je da na temelju uzajamnosti i samopomoći pomaže svoje drugare — mlinarske obrtnike radi očuvanja i unapređivanja njihovog obrta. Prema tom zadatku imalo je biti u cjelokupnom poslovanju zadruge mjerodavno podizanje članova u materijalnom i moralnom pogledu, a ne težnja za dobitkom. Djelatnost zadruge obuhvatila je, dakle: a) provođenje skupne nabave pšenice i ostalih mlinarskih sirovina za svoje članove; b) vršenje skupne prodaje mlinskih proizvoda svojih članova; c) skupno nabavljanje mlinskih uređaja, strojeva i nekretnina za mlinove članstva; d) nabavljanje potrepština za mlinske obrtnike; e) nabavljanje i davanaje zajmova i predujmova članovima za mlinske proizvode; f) uzimanje novca u zajam. Zadruga se osim navedenoga ne smije ničim drugim baviti, a naročito nikako s poslovima špekulativne naravi i politikom (§ 2). Članovi zadruge mogu biti mlinarski obrtnici i mlinarski stručnjaci ukoliko samostalno raspolažu svojom imovinom (§ 3). Zadružni udio iznosi 3.000.— dinara, uplativ i u obrocima po 100.— dinara (§ 13). Svaki član jamči peterostrukim iznosom upisanih zadružnih udjela, ali tek pošto se obaveze ne mogu podmiriti iz pričuvne glavnice i ostalog imetka zadruge ili iz udjela zadrugara (§ 8). Uz pričuvnu glavnicu (čisti poslovni višak i upisnina) postoji i mlinarska zaklada, koja ima služiti za unapređivanje mlinarskog obrta, a za nju se određuje dio prihoda na glavnim skupštinama (§ 15). Cjelokupno poslovanje vezano je uz članstvo i propise Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga, preko kojega se vrše i svi zajmovi i kod njega ulaže gotovina (§ 60). On vrši i nadzor nad zadrugom (§ 61), te u slučaju njezine likvidacije preuzima preostalu imovinu (§ 67).[35]

Vidjeli smo da je od 19 osnivača bilo samo devet mlinarskih obrtnika iz Zagreba, te se može reći da je već pri samom osnutku bilo očito kako je upravo ta činjenica bila slaba strana ove organizacije, jer će uskoro — uglavnom već do 31. ožujka 1931. godine — mahom istupiti svi članovi izvan Zagreba uz izuzetak mlinara iz Velike Bršljenice kod Garešnice. Kada je 12. travnja iste godine održana izvanredna skupština, bilo je na njoj prisutno samo 7 od preostalih 8 članova zadruge, te je konstatirano da je u svemu bilo održano 5 sjednica, da u zadrugu nije pristupio niti jedan novi član, da veći dio članova-osnivača nije uplatio ni zadružne udjele i da je veći dio vanjskih članova istupio. Zato je predložena i prihvaćena likvidacja zadruge, koju je zatim prihvatio i nadležni sud. Tako je poslovanje ove zadruge zaključeno 18. siječnja 1934. go-

dine i 4. veljače iste godine na likvidacionoj skupštini zadruga je likvidirana. S njome je propao i zadnji pokušaj nekog organiziranja preostalih mlinarskih obrtnika u Zagrebu.[36]

Napomene

1) **A. Bartal:** Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Budapestini 1901; **Z. Herkov:** Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II. Zagreb 1956, str. 24—25, 453
2) **Kovachich:** Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae. Pestini 1818, str. 293
3) **Z. Herkov** o. c. str. 24—25
4) **A. Fellner:** Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich-Wien 1921, str. 41—42
5) Urbarium Marije Terezije, Sedmi del, § 5 (prevod odobren 3. VI. 1774, br. 2744). DA Zagreb, Acta consilii croatici 1774 (A-66); **M. Vežić:** Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb 1882, str. 140; **A. Fellner** o. c. str. 41—43; **M. Lanović:** Privatno pravo tripartita. Zagreb 1929, str. 256; **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 404
6) Zapisnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 5. i slijedećih mjeseca lipnja i srpnja danah godine 1848. držanog, članka XXVII, § 1, 3 i 6. Vidi kod **S. Pejaković:** Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Wien 1861, str. 69—70; **S. Car:** Naredba radi ukinutja tlake. Varaždin 1848; **M. Vežić** o. c. str. 498
7) Odsjek IV, § 34 (XIV. kom. Drž. zakonskog lista br. 40; Zemaljski i vladni list 1853, razd. I, kom. VIII, br. 44, str. 167); Cesarski patent od 2. ožujka 1853. o izvèršbi razterećenja zemljištnoga u kraljevinama Hèrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1853; usporedi i tekst IV. odjeljka §§ 32—25: »Motive zu dem Entwurfe eines kaiserlichen Patents zur Durchführung der Grundenlastung und Regelung der Urbarial- und ihnen verwendten Besitzverhältnisse in den Königrenchen Kroatien und Slavonien« od 1. II. 1853, gdje se veli: »Der kroat-slavon. Landtag vom Jahre 1848 hat alle Regalrechte auf die Unterthanen dahin ausgedehnt, dass sie mit Ausnahme des nur von den Gemeinden durch Verpachtung auszuübenden Schankrechtes, dieselben auf ihren eigenen Grund und Boden ausüben können... Das Mühlrecht ist ein Gewerbe und seine Regulirung muss nach höheren Gewerbs- und Polizeirücksichten erfolgen...« Vidi također kod **M. Vežića** o. c. str. 362—363, 541—543
8) **F. Hefele:** Naši domaći obrti. Gradja za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 110—111, 113, 119
9) Od kralja Matije Korvina dobili su zagrebački postolari cehovski privilegij 1466. godine, a iste godine i krznari, uzdari, remenari i sedlari za svoj zajednički ceh, ali je i prije njih već imao sabolski (krojački) ceh svoja pravila s magistratskom dozvolom od 1447. godine (Nadbiskupski arhiv Zagreb, prepis i isprave). Usporedi **V. Hoffiller:** Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva NS X. Zagreb 1908/09, str. 107—119); **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 417; **R. Bićanić** o. c. str. 71. — U Madžarskoj, koja je od vajkada imala veliki broj mlinova, pa prema tome i mlinara, nastalo je prvo udruženje mlinara tek 1698. godine, ali ne kao ceh, već kao interesna grupacija u kapitalističkom smislu, jer je nastalo s jedinom i točno određenom svrhom, da bi mlinari pomoću te svoje zajednice mogli postići diktiranje viših cijena kod svih naplata u mlinarenju (**M. Krešić:** Izvješće o milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1896. Zagreb 1897, str. 109
10) **R. Bićanić** o. c. str. 51; Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 654—656; Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 339
11) Zemaljski i vladni list za krunovine Hrvatsku i Slavoniju od 21. XI. 1851; **R. Bićanić** o. c. str. 81
12) **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. 26—27; **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III. Zagreb 1905, str. 7 (doc. 8); **L. Dobronić:** Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201 (Rad JAZU knj. 283. Zagreb 1951, str. 245—318)
13) **I. K Tkalčić** o. c. IV. Zagreb 1897, str. 13, 16, 17, 57, 347
14) **I. K. Tkalčić** o. c. VII. Zagreb 1902, str. 202
15) **I. K. Tkalčić** o. c. Zagreb 1897, str. 302; **V. Mažuranić:** Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908-1922, str. 672
16) **I. K. Tkalčić** o. c. XI. Zagreb 1905, str. 27
17) HA Zagreb, Acta Civitatis Zagrabiae 1769, u popisu pod brojem 16; **R. Strohal:** Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj Gorici (»Zagreb« II. Zagreb 1934, str. 313—317, 347—349)
18) DAH Zagreb, Acta irregestrata Societatis Jesu Zagrabiensis (ranije DA Budapest) fasc. IV (1773) br. 81; **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 92—93
19) **E. Laszowski:** Zagrebački obrtnici 1782. (»Zagreb« V. Zagreb 1937, str. 410)
20) **I. K. Tkalčić:** Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. 7. Zagreb 1875, str. 13—46, tekst popisa na str. 37—46); **M. Rogošić:** Gornji grad (Zagrebačka panorama I. Zagreb 1961, br. 6, str. 152—154)
21) Muzej grada Zagreba, Protocollum Privilegiorum Coehalium; **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 420; **R. Bićanić** o. c. str. 71; **M. Šercer:** Zagrebačke cehovske tablice (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 155—170)
22) Pohranjeni su u Muzeju grada Zagreba fotografija cehovske tablice objavljena: Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 656; Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, tab. XLIV; vidi i Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom hiljadu-godišnjice hrvatskog kraljevstva 925-1925. Zagreb 1925, str. 43, 54
23) Opchinzke naredbe za skupchinu y drustvo czehov kralyeztva ungerzkoga. Budim 1813; **R. Bićanić** o. c. str. 82
24) ibid.
25) **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 9—10
26) ibid. str. 30
27) ibid. str. 38, 44—45
28) ibid. str. 39
29) Vidi napomenu pod 27); **R. Bićanić** o. c. str. 71
30) **J. Slokar:** Geschichte der oesterreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien 1914, str. 86, 92, 133—140; **R. Bićanić** o. c. str. 76
31) Reichsblatt für das Kaiserthum Österreich. Wien 1859, str. 622 i dalje
32) Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 654—656
33) Ovaj cehovski »cimer« čuva se u Muzeju grada Zagreba, a fotografija njegova objavljena je u: Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 656
34) Okružni sud Zagreb, br. 32845-gr-R-816/30; upis u trgovački registar izvršen je 3. maja 1930. godine
35) Mlinarski list II. Zagreb 1930, br. 6—8
36) Okružni sud Zagreb, Zbirka isprava Zb-17-1930 (br. 46985-gr-R-816/30)

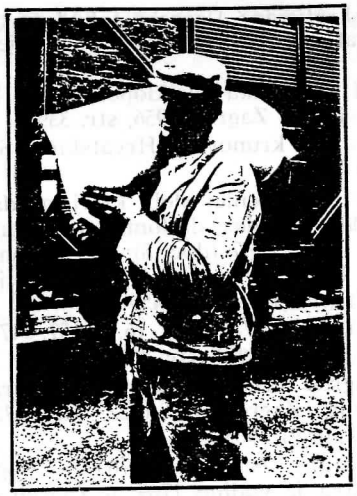

RADNIŠTVO PAROMLINA

Dok se u drugim zemljama Evrope polovinom prošlog stoljeća industrijalizacija već nalazila u punom zamahu, Hrvatska je još ekonomski zaostala zemlja, a Zagreb daleko od vodenih i željezničkih puteva prema moru i evropskim trgovačkim centrima. Međutim, nakon izgradnje prvih željezničkih pruga, a osobito nakon šestog decenija 19. stoljeća, pomalo se otvaraju vrata kapitalističkom razvoju i u Hrvatskoj, pa se postepeno izgrađuje ekonomska i socijalna baza za stvaranje radničkog pokreta.[1] Dotada je kod zanatskog i manufakturnog radništva Hrvatske i Zagreba prevladavao stari srednjovjekovni cehovski duh i ono je više ili manje bilo još neorganizirano i potpuno prepušteno sebi. No uporedo s prodorom i razvojem kapitalističke proizvodnje u Hrvatskoj se pojavljuje i proletarijat, koji se u to doba svodi na pojam siromaha, jer ekonomska osnovica ove zemlje još nije bila toliko razvijena, da bi se moglo pomišljati na organiziranje masovnog radničkog pokreta. Tako je rješavanje radničkog pitanja bilo uglavnom prepušteno djelokrugu rada raznih dosta brojnih humanitarnih društava i vjerskih organizacija.

Poslije 1867. godine nastupa odjednoć veća aktivnost socijal-demokrata, uglavnom preko agitatora iz Madžarske i Austrije, a prva njihova veća akcija među zagrebačkim radništvom zabilježena je 20. rujna 1869. godine, kada je održan dogovor sa oko 150 radnika raznih struka.[2]

A pošto je osnovano Obrtničko - radničko društvo, počela se u godinama 1872—1875 okupljati u njemu većina radnika Zagreba, pa su tako 25. travnja 1875. godine ovome društvu korporativno pristupili i radnici zagrebačkog paromlina.[3] Preko ovoga društva omogućena je sada svestrana propaganda austrijskih socijal-demokrata, koji su počeli nastupati uopće dosta borbeno i reformistički. No još su prošla gotovo dva decenija prije nego što je došlo do legalnog osnivanja mjesnih strukovnih organizacija radnika. Vlasti su, naime, uporno nastojale da ne dođe do organiziranog okupljanja radnika i isto tako uporno odbijale da im se izda dozvola za slobodno djelovanje. Zato je akcija 1889—1895 bila prisiljena usmjeriti svoju djelatnost na formiranje ilegalnih radničkih sindikata.[4] Radništvu, naime, zbog takvih prilika nije preostalo drugo, nego da svoju solidarnost s radničkom klasom u svijetu manifestira jedino prilikom svakogodišnjih prvomajskih proslava, zborova i povorki, a ove su u Zagrebu od 1890. godine dalje bile organizirane redovito[5] i u njima su, dakako, sudjelovali i radnici zagrebačkog paromlina.

Prilike u mladoj zagrebačkoj industriji i uopće u industriji Hrvatske bile su uglavnom dosta teške. Radnika nije bilo mnogo, oni nisu bili organizirani i zato su bili prepušteni više ili manje eksploataciji poslodavaca — kapitalista, koji su iz hrvatske industrije u razvoju željeli postići što veće dobitke uz minimalna ulaganja i upotrebu što jevtinije radne snage, a te je ovdje bilo na pretek. Državne vlasti čvrsto su stajale na strani interesa kapitalista i svojim »radničkim« zakonodavstvom slabo su regulirale odnose radnika i njihovih poslodavaca. Njihovi propisi, tako »Privremeni naputak za organizaciju trgovine i obrta«, koji je izdao ban Josip Jelačić 1857. godine,[6] i »Obrtni red za austrijansko carstvo« 1859. godine, koji je stupio na snagu 1. svibnja 1860. godine,[7] bavili su se samo radom žena i djeca, a ovaj posljednji (Obrtni red) zabranjivao je radnicima izrijekom svako udruživanje, dogovaranje, štrajk ili bilo koje drugo sredstvo, kojim se od poslodavca iznuđuju bolji uvjeti rada.[8] Na taj način dane su bile kapitalistima potpuno odriješene ruke da putem obaveznog poslovnog reda sami donose propise o radu u svom poduzeću, dok je radnicima bilo »slobodno« taj njihov poslovni red prihvatili ili pak ne stupiti kod njih u posao.[9] To je dovelo do toga, da je u Hrvatskoj u to vrijeme radni dan radnika u manufakturi i industriji trajao prosječno 13 — 15 sati (od 5, 6 ili 7 sati ujutro do 7 ili 8 uveče s pola do jednosatnim prekidom u podne), dok je u cijeloj Evropi još od konca 18. stoljeća njegovo trajanje iznosilo u prosjeku 12 — 14 sati.[10] U zagrebačkom paromlinu radilo se i danju i noću, u dvije smjene po 11 sati, te s prekidom od jednog sata, ali i nedjeljom i blagdanom.[11]

Tako je potkraj 19. stoljeća i u Hrvatskoj industrijski kapitalizam izjednačio radničke interese odstranivši stara cehovska shvaćanja i klasiranje radnika prema njima, te ih stavio u jednaki položaj prema poslodavcima i kapitalističkoj klasi. To je nužno dovelo do pojave klasno svjesnog i homogenog proletrijata sa svojim određenim zahtjevima i organizacijama kako sindikalnim, tako i političkim.[12] Zato su u izjavi o zaštiti radnika prema osnovi i programu socijal-demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji na drugom stranačkom zboru 1896. godine jasno deklarirani ovi radnički zahtjevi:

1) organiziranje radničkog zakonodavstva, koje treba da obuhvati uvođenje osamsatnog radnog vremena, zabranu rada djeci ispod 14 godina, zabranu odnosno ograničenje noćnog rada, nedjeljni počinak od 36 sati, određivanje minimalnih radničkih nadnica i zabranu kartelnih dogovora;

2) uređenje radničkih komora;

3) rješavanje sporova između poslodavaca i radnika na obrtničkim sudovima;

4) radničko pravo na organiziranje strukovnih udruženja;

5) zabranu proizvodnje i raspačavanje jela i pića štetnih po zdravlje.[13]

Poslije 1895. godine, to jest nakon osnutka socijal-demokratske stranke za Hrvatsku i Slavoniju, ilegalne sindikalne organizacije dobivaju svoje centralno rukovodstvo u vodstvu ove stranke, sastavljenom od radnika, koji su ujedno bili i delegati pojedinih sindikalnih organizacija. S druge strane, sama socijal-demokratska stranka nema svojih posebnih organizacija među radništvom, već su upravo ovi ilegalni sindikati istovremeno i njezine stranačke organizacije, a što je učinjeno prema uzoru u Madžarskoj. Lokalna zagrebačka konferencija stranke 1896. godine donijela je odluku da treba nastojati svakoj struci dati svoju stručnu organizaciju, koja će oformiti odbor od tri člana, a članstvo treba obavezati na primanje stranačkog organa »Sloboda«. Zatim je 1901. godine u Zagrebu osnovan Međustrukovni odbor s funkcijom mjesnog sindikalnog vijeća, kojemu je bio zaadtak da pripremi osnivanje zemaljske sindikalne centrale. Ovaj period ilegalnih sindikata, kojima Khuenov režim u Hrvatskoj nije nikako htio odobriti slobodno djelovanje odbacujući svaki nacrt predloženih pravila, ukoliko se spominju sindikalni zadaci, nije potrajao samo do pada ovoga režima 1903. godine, već i gotovo do pada prve hrvatsko-srpske koalicione vlade, koja je neposredno pred svoj odstup u lipnju 1907. godine napokon potvrdila pravila za desetak sindikalnih organizacija.[14] Prema raspoloživim statističkim podacima bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 1906. godine organizirano nešto više od 13000

radnika u ilegalnim sindikatima, od toga u samom Zagrebu 2959 radnika, a u mlinarskom sindikatu bilo je 96 članova. Ove brojke treba promatrati u odnosu na kojih 50000 radnika u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji, na koliko se svode realne procjene.[15]

Zatim se počelo sa osnivanjem Općeg radničkog saveza (ORS), pa su još u toku 1907. godine predana zemaljskoj vladi u Zagrebu pravila na odobrenje, ali su ona bila odobrena tek potkraj 1909. godine. Taj Opći radnički savez bio je, kako se najbolje vidi iz izvještaja na njegovoj prvoj godišnjoj skupštini održanoj 20. veljače 1911. godine, pretežno zagrebačka lokalna organizacija. Imao je u 1910. godini 11 podružnica s nekih 750 članova. Prema izvještaju na godišnjoj skupštini 25. veljače 1912. godine povećao se, doduše, broj njegovih podružnica na 24 (od toga 10 u Zagrebu) sa ukupno oko 2.400 članova, ali je on do svoje četvrte godišnje skupštine održavane 11. travnja 1914. godine već bio izgubio većinu članstva. Istovremeno je prestao postojati i veći dio ranije osnovanih podružnica. Početkom prvog svjetskog rata 1914. godine Opći radnički savez posve je obustavio rad.[16] Kada je u ljeti 1908. godine bila osnovana posebna organizacija mlinara u Zagrebu, bila je i ona priključena živežarskom savezu i Općem radničkom savezu.[17] Nakon prvog svjetskog rata održan je 22. i 23. studenog 1920. godine u Slavonskom Brodu kongres ujedinjenja živežara, pa su prema njegovoj rezoluciji sve dotadanje sindikalne organizacije radnika prehrambene industrije ušle u Savez radnika životnih namirnica Jugoslavije.[18]

Za radnike je, međutim, postojalo i socijalno osiguranje, čiji se prvi počeci naziru već u »Služinskom redu« iz 1853. i 1857. godine. Prema propisima tog »Služinskog reda« bio je svaki poslodavac dužan pružati služinčadi, koja oboli u službi, opskrbu i liječenje u trajanju od četiri tjedna.[19] Za rudare donesen je 23. svibnja 1854. godine posebni rudarski zakon, a zatim je s 1. svibnja 1860. godine stupio na snagu ranije spomenuti »Obrtni red« od 1859. godine.[20] On je u svom § 85 predvidio da sva poduzeća, koja uposluju više od 20 radnika, moraju ustanoviti pripomoćne blagajne. Tako su nastale razne tvorničke, poduzetničke i zadružne bolesničke blagajne. Obrtni zakon od 1869. godine proširio je djelovanje ovih blagajni i na pružanje naknade za sve nesreće na poslu.

Ove, dakle, tvorničke blagajne (zvane i kućnim blagajnama) obuhvaćale su sve radnike u jednom poduzeću, a doprinos se odbijao od radničkih zarada prilikom same isplate. Treba, međutim, reći da su s tim blagajnama rukovali vlasnici, odnosno direktori poduzeća i da predstavnici radnika obično nisu imali nikakvih mogućnosti da utječu na upravljanje s novcem iz tih blagajni. Ako je došlo do likvidacije poduzeća ili uopće do financijskih poteškoća u njegovom poslovanju, uplaćivani radnički novac redovito je propadao, a radnici, koji su godinama davali

svoje doprinose u ovakve blagajne, ostajali su tako pod starost bez posla i neopskrbljeni, jer im se uplaćeni novac nije nikada vraćao, a kod likvidacije poduzeća bili su i otpušteni.[21]

Trgovačkom pomoćnom osoblju osigurao je naknadu za slučaj bolesti (najduže kroz 7 tjedana) Zakonski članak XXXVII. od 1875. godine (trgovački zakon), a Zakonski članak XVII. od 1884. godine (obrtni zakon) predvidio je osnivanje posebnih pripomoćnih blagajni u raznim obrtnim radnjama. Te su blagajne podmirivale sredstva za svoje obaveze iz doprinosa članova i poslodavaca, no doprinos poslodavaca nije mogao biti veći od jedne trećine doprinosa njegovog pomoćnika. Ipak svi ti propisi nisu ni izdaleka radništvu pružili zadovoljavajuće socijalno osiguranje.

Zakonski članak XIV. od 1891. godine »o podupiranju obrtničkih i tvorničkih namještenika za slučaj bolesti« bio je prvi zakon o osiguranju, koji je postavio princip obaveznog osiguranja radnika za slučaj bolesti u Hrvatskoj i Slavoniji. Ali i po njemu bili su osigurani samo stalni radnici u obrtu i industriji, i to do određene visine zarade (zdravstvena zaštita i potpora za vrijeme nesposobnosti — hranarina do 50 % od osigurane zarade — pogrebnina u dvadeseterostrukom iznosu osigurane zarade). Osiguranikov doprinos iznosio je dvije trećine, a poslodavčev jednu trećinu. Ovo osiguranje provodile su blagajne za potporu bolesnika.[22]

Dalmacija i Istra dobile su obavezno zakonsko osiguranje za slučaj nesreće na poslu još 28. prosinca 1887. godine, a za slučaj bolesti 30. ožujka iduće 1888. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji uvedeno je osiguranje za slučaj nesreće na poslu tek banskom naredbom od 6. travnja 1909. godine na osnovu Zakonskog članka XIX. od 1907. godine. Osiguranje je ujedno prošireno i na sve trgovačke namještenike, a obaveza osiguranja uvedena je neovisno od prijave poslodavca. Po ovom zakonu provodilo se i osiguranje za slučaj nesreće na poslu, pa je ono pružalo pravo na 60 %-tnu rentu od godišnje zarade, na koju su u slučaju smrti osiguranika zbog nesreće na poslu imali pravo njegova udovica i djeca. Ovaj zakon je izmijenjen, odnosno nadopunjen 1917. godine, kada su između ostaloga povišene hranarina i pogrebnina, a bolničko liječenje produženo na trajanje od 26 tjedana.

Ovakvo obavezno radničko osiguranje provodila je Zemaljska blagajna za potporu bolesnih radnika i za osiguranje protiv nezgoda u Zagrebu za cijelo područje Hrvatske i Slavonije. No najznačajniji rezultat borbe radničke klase bio je Zakon o osiguranju radnika od 14. svibnja 1922. godine, koji je u odnosu na ranije propise proširio obavezu osiguranja na sve osobe u radnom odnosu bez obzira na posao i visinu za-

rade. Ovim zakonom provedeno je napokon obavezno osiguranje po jedinstvenom sistemu za sve vrste osiguranja (bolest, nesreća, iznemoglost, starost, smrt) i sa organizacijom s jednakim pravima i obavezama za cijelo državno područje.[23]

A kakav je bio položaj radnika zagrebačkog paromlina?

U ovom velikom paromlinu, koji je po svojoj proizvodnji i opremljenosti išao u red najvećih i najmodernijih mlinova ne samo u zemlji, nego i u Austro-ugarskoj monarhiji, nije bilo mnogo radnika. Prema raspoloživim podacima[24] dobiva se slijedeći pregled o broju njegovih radnika u nekim godinama:

Godina	Radnika	Godina	Radnika
1869	20	1918	75
1873	30	1922	200
1886	60	1924	160
1892	60	1929	150
1900	100	1945	202

Općenito se smatralo da je položaj radnika u ovom modernom poduzeću bio neuporedivo najbolji u odnosu na radnike drugih tvornica i industrija, jer je posao u paromlinu bio u tolikoj mjeri mehaniziran, da su gotovo sve glavnije poslove obavljali strojevi. Radnici su radili raspoređeni u dvije smjene (radilo se danju i noću) po 11 radnih sati dnevno s jednosatnim prekidom i zarađivali prema izvještaju zemaljskog tvorničkog nadzornika zagrebačke trgovačko-obrtne komore 1890. godine prosječno 1 forint i 10 novčića na dan. Zarada im se isplaćivala svake subote, dok su nadmlinar i mašinista bili na mjesečnoj plaći i uživali stan od uprave paromlina.[25] 1891. godine zemaljski tvornički nadzornik iste komore izvjestio je »da zagrebački paromlin plaća osiguravajuću premiju za sve svoje radnike«.[26] Prema publikaciji o gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891. godine u Zagrebu u ovom paromlinu »privreda radnika iznosi do 30.000 for. na godinu«, a »radnici su od g. 1888. izdašno osigurani za slučaj nezgoda i posvemašnje nemoći, te i njihove udovice i sirotčad dobivaju poslije smrti mirovinu«.[27]

Međutim, radničke novine upravo iz ovoga razdoblja (1888. godine) prikazale su u prilično drugačijem svijetlu položaj radnika ovog paromlina:

»Pripovijedaju nam, da su radnici u paromlinu izvrženi kojekakovim hirom namještenoga upravnog osoblja. Tako su nedavno, pošto se zgrada

paromlina popravlja, bili radnici paromlina po nadmlinaru i mašinisti prisiljeni (grozilo im se naime odpustom iz službe), da služe zidarom za težake, te ne samo da im se tim naprtio teži posao, kojemu nisu vični, već se od njih zahtjevalo, da moraju dapače još i 1 sat bez ikakve naknade dulje raditi, nego li je to uobičajeno (rade obično 11 sati), kad pri svom poslu u paromlinu rade, te im se sat sa 8 — 10 nč. nadoknadjuje. Nije dosta što siromašni radnici u paromlinu, kad paromlin radi, i onako ne imaju valjane zaslužbe, jer gube po 1 ili 2 dana na tjedan te sa 4 — 7 fr. svojoj obitelji polaze, već ih se i na ini način dosta obterećiva i prikraćuje. Upozorujemo ravnateljstvo paromlina, da pripazi na te nečovječne prilizice, koji se u prilizivanju natječu a podređenoga radnika gaze gdje mogu, jer da će se inače morati misliti, da je i samo ravnateljstvo, s timi prilizicami sporazumno što mi ipak nevjerujemo, da ne bi po njih časno bilo.«[28]

Pa i istina o »izdašnom osiguranju« paromlinskih radnika može se najbolje vidjeti iz sudbine »Zaklade za podupiranje onemoglih radnika« (osnovane 1894. godine) i »Činovničke mirovinske zaklade« (osnovane 1896. godine), koje su 1909. godine uoptrijebljene za pokriće manjaka nastalih zbog pronevjere tadanjeg ravnatelja paromlina i za saniranje poslovnih gubitaka uz obrazloženje da činovnička mirovinska zaklada »danas još sačinjava naše vlasništvo, bez ikakvog prava činovnika na nju«, dok presahnuće radničke zaklade vlasnici nisu smatrali uopće potrebnim obrazlagati.[29] Stanje ovih fondova, koji su postojali u razdoblju 1895 — 1909, i odnos njihovog kretanja prema ukupnim fondovima paromlina pokazuje slijedeći pregled:[30]

Poslovna godina	Radnička zaklada	Činovnička zaklada	Fondovi ukupno
1894/95	312.—	—	75.491,82
1897/98	1.636,84	4.286,44	176.656,51
1898/99	2.236,84	6.663,60	199.689,32
1899/1900	5.673,60	18.193,56	439.557,06
1900/01	6.000.—	20.800.—	475.437,33
1901/02	6.578.—	23.712.—	580.848,21
1902/03	7.004,16	26.740,48	622.798,20
1903/04	6.964,16	27.810,09	631.868,88
1907	7.118,76	30.962,49	613,462.59
1908	6.839,76	—	446.839,76
1909	6.839,76	—	10.394,99

Kraj takvih prilika i očitog izbraljivanja radništva od strane uprave zagrebačkog paromlina i njegovih vlasnika — dioničara očekivali bismo bar neku aktivnost radnika paromlina i njihov organizirani otpor.

Međutim, oni tek početkom ovog stoljeća stvaraju svoju prvu organizaciju (1906 — 1908),[31] pa je prvi njihov štrajk zabilježen istom početkom ožujka 1912. godine, kada su se digli radnici u skladištima paromlina tražeći povišicu plaće. O njegovom ishodu nemamo podataka,[32] no zna se da su radnici svojim čvrstim nastupom ipak uspjeli postići znatnije povišenje zarada u toku 1914. godine.[33] Slijedeće gibanje među radnicima zagrebačkog paromlina zapaženo je početkom kolovoza 1919. godine. Tada je uprava paromlina zatražila policijsku asistenciju očekujući štrajk, koji je i stvarno započeo 16. kolovoza, te trajao desetak dana, to jest do 26. kolovoza iste godine, kada je postignuto sporazumno rješenje spora,[34] koje, međutim, nije bilo dugotrajno. Radnici su, naime, ponovno stupili u štrajk već polovinom siječnja 1920. godine, jer uprava nije udovoljila ranijim sporazumom postavljenim zahtjevima za povišenje plaća. 17. siječnja iste godine pridružilo se radništvu i uredsko osoblje.[35] Pokret je potrajao sve do kraja ožujka 1920. godine, jer uprava nije pokazala sustreljivost u rješavanju povišice plaća i nije se pridržavala kolektivnog ugovora.[36] No nakon višednevnih pregovora, ona je obzirom na vrlo dobru konjunkturu poslovanja ipak udovoljila »povećanim zahtjevima radnika i činovnika«.[38] Poslije zabrane revolucionarnih sindikata uprava paromlina je smatrala da je za nju došao pogodan moment, koji treba iskoristiti, pa je poništila kolektivni ugovor izjavljujući da sindikat, s kojim je taj ugovor sklopljen, sada više ne postoji. Ona je najprije otpustila sve svoje radnike i onda ponovno primila samo neke od njih na posao i to na temelju individualnih pogodbi. Tu se sada pojavio Opći radnički savez (ORS) nuđajući posredovanje, jer je inspekcija rada odbila da se u nastali spor umiješa. Štampa, koja se blagonaklono odnosila prema svim akcijama Općeg radničkog saveza, upozorila je javnost da ne odobrava postupak inspekcije rada, »jer baš ovakove metode daju gradiva raznim huškačima među radništvom. Pošto je nezadovoljstvo kod radnika veliko i jer bi to moglo škoditi opskrbi grada brašnom, nadamo se, da će oblasti poduzeti korake, da se ovaj spor riješi i s radnicima učini kolektivni ugovor, kako to čine poduzeća u cijeloj Jugoslaviji«.[38] Suprotno tome, druge novine govoreći o istome sporu, traže od vlasti da prisile poduzeće na puni rad, te da se srede radni i plaćevni uvjeti radnika prema stvarnim životnim potrebama, kako ovakovo stanje ne bi mogli zlorabiti razni »politički špekulanti« i separatisti. Time se jasno pokazuje na aktivnost Općeg radničkog saveza.[39]

Poslije pokreta radnika u zagrebačkom paromlinu došlo je u kolovozu 1923. godine do solidarnog pokreta i u osječkim mlinovima, od kojih je Prvi osječki mlin na valjke (sa 60 radnika) pripadao kao i zagrebački paromlin koncernu »Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.« u Zagrebu. Štrajk je iznenada bio započeo 22. kolovoza 1923.

godine i obuhvatio četiri najveća mlina u Osijeku (uz spomenuti još »Karolina« sa 60 radnika, »Merkur« sa 30 radnika i »Union« sa 120 radnika). Prema uvjerenju vlasti ovaj štrajk je bio u neposrednoj vezi i sa štrajkovima radnika mlinske industrije u Vojvodini, Požegi, Bjelovaru, Daruvaru i napose u Zagrebu.[40] Štrajkovi su bili uspješno završeni do 2. rujna, odnosno do 6. listopada 1923. godine.[41] Ovdje je svakako bila vrlo značajna povezanost radnika zagrebačkog paromlina i spomenutih osječkih mlinova, te je upravo ona i dovela do uspješnog njegovog završetka. Većina radnika zagrebačkog paromlina (oko 60) bila je organizirana u Savezu radnika živežne industrije i obrta Jugoslavije (Zagreb), a manji dio bio je učlanjen u Hrvatskom radničkom savezu. Radnički povjerenici uručili su 29. kolovoza 1926. godine upravi poduzeća radničku peticiju, kojom se je tražilo u prvom redu priznavanje sindikalne organizacije i radničkih povjerenika, a zatim poštivanje osamsatnog radnog dana, 50 %-tne naplate prekovremenog rada, plaćeni prvomajski praznik i povišicu plaća od 30 %. Nakon pregovora sklopljen je dosta brzo sporazum (3. rujna 1926. godine), kojim je radničkim zahtjevima uglavnom bilo udovoljeno (izuzev tražene povišice plaća), pa se radnici nisu usudili upustiti u oštrije sukobe sa upravom, koja je sebi osigurala asistenciju policije radi brže intervencije u slučaju pokušaja stupanja u štrajk.[42]

Zatim je u zagrebačkom paromlinu nastupio dulji period relativnog mirovanja, bez radničkih pokreta, bez štrajkova i uopće bez svakih akcija sve do 1937. godine. Tada su radnici nakon uspjelog kraćeg štrajka polučili neznatno povišenje nadnica,[43] a početkom 1939. godine postigli su ponovno poboljšanje njihovo mirnim sporazumom sa upravom.[44]

Ali kako su se životne prilike iz dana u dan i dalje pogoršavale slijedeći političku situaciju, koja je već očito ukazivala na predstojeći veliki svjetski ratni sukob, radništvo paromlina, sada već i uz podršku činovništva, postavljalo je pred upravu svakih nekoliko mjeseci nove zahtjeve za povećanje nadnica i plaća. Uprava se na njih u pravilu uopće nije osvrtala ili se oglušivala zatežući sa svojim odgovorom. No u toku ratnih godina (1941—1945) bila je uprava ipak u nekoliko navrata prisiljena bar nešto učiniti povodom vrlo učestalih radničkih zahtjeva, pa je tako povišenje nadnica i plaća bilo regulirano ili kratkim naredbenim putem ili nekim neslužbenim dogovorom. Ali kako radnički zahtjevi nisu nikada bili u cijelosti prihvaćeni, nezadovoljstvo je neprestano raslo, pa je dolazilo i do manjih sporova[45] i pokušaja prekida rada, koje je uprava uz pomoć tadanjih vlasti redovito uspijevala u samom početku ugušiti. Ipak ti pokreti nezadovoljnog radništva nisu prestali sve do oslobođenja zemlje i preuzimanja paromlina od strane države.[46]

Napomene

1) **M. Gross:** Počeci radničkog pokreta u Hrvatskoj (Historijski zbornik VIII. Zagreb 1955, str. 1—39)
2) Narodne novine XXXV. br. 217, Zagreb 23. IX. 1869; br. 228. Zagreb 6. X. 1869; Agramer Zeitung XLV. br. 27. Zagreb 5. X. 1869; Zatočnik I. br. 18. Zagreb 24. X. 1869; vidi također kod **J. Cazi:** Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880). Zagreb 1957, str. 19—26
3) **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I. Zagreb 1929, str. 101; **J. Cazi** o. c. str. 237
4) Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godinu 1917—1919. I. Zagreb 1955, str. 9; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880-1895). I. Zagreb 1960, str. 198—199
5) **V. Cecić:** Prva proslava Prvog maja u Zagrebu (Crveno proljeće. Svjedočanstvo o Prvom maju. Zagreb 1958, str. 35—44; **A. Lj. Lisac:** Uz 70-godišnjicu prve radničke prvomajske proslave u Zagrebu (Zagrebačka tvornica papira, mjesečnik III. Zagreb 1960, br. 1-5, str. 3—5)
6) Zemaljski i vladni list za krunovine Hrvatsku i Slavoniju od 21. XI. 1851; **R, Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860). Zagreb 1951, str. 81
7) Reichsblatt für das Kaiserthum Österreich. Wien 1859, str. 622 i dalje
8) **J. Cazi:** Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880). Zagreb 1957, str. 9
9) **R. Bićanić** o. c. str. 291
10) **J. Kulischer:** Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. II. München-Berlin 1928, str. 464; **J. Kulischer:** Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka II. Zagreb 1957, str. 178; **R. Bićanić** o. c. str. 289
11) Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba god. 1886. Zagreb 1887, str. 185; Radnički glasnik II. br. 16. Zagreb 30. VIII. 1888; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. I. Zagreb 1960, str. 193—194, 237, 244
12) **R. Bićanić** o. c. str. 310—311
13) Istorijski arhiv KPJ Tom IV. Beograd 1950, str. 56—58; **M. Gross:** Radnički pokret u Hrvatskoj XIX. stoljeća. Izabrani izvori. Zagreb 1957, str. 69—73; **A. Lj. Lisac:** Razvoj industrije papira u Zagrebu. Zagreb 1961, str. 361
14) Slobodna riječ VI. Zagreb 7. VI. 1907; **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. I. Zagreb 1960, str. 228—230; **A. Lj. Lisac** o. c. str. 361
15) **V. Korač** o. c. II. Zagreb 1930, str. 70—71
16) ibid. str. 406—407, 409
17) ibid. str. 387—388
18) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921-1929. I. Zagreb 1962, str. 28
19) **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. II. Zagreb 1958, str. 85
20) vidi citirano pod 7)
21) Radnički prijatelj I. br. 1. Zagreb 4. X. 1874; br. 6. Zagreb 8. XI. 1874; **J. Cazi:** Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880). Zagreb 1957, str. 197—204
22) ovaj Zakonski članak donesen je 9. IV. 1891. godine na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru; **J. Cazi: Počeci** modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880-1895. II. Zagreb 1958, str. 90—91
23) Narodna Republika Hrvatska. Informativni priručnik. Zagreb 1953, str. 370—373
24) Izvještaj gradskog poglavarstva u Zagrebu zemaljskoj vladi od 9. I. 1970 (HA Zagreb, Grad. pogl. Zagreb br. 4665—1870); **P. Matković:** Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i društvenih odnošajih. Spomenica na svjetsku izložbu u Beču 1873. Zagreb 1873, str. 95—96; Zagreb god. 1886. Izvješće gradskog

poglavarstva ... Zagreb 1887, str. 185; **A. Hudovski;** Zagreb i okolica ... Zagreb 1892, str. 45; **J. Ibler:** Gospodarsko-šumarka izložba ... Zagreb 1892, str. 237—240; **V. Korač** o. c. II. Zagreb 1930, str. 377; **V. Pavlaković:** Industrija Jugoslavije. Zagreb 1922, str. 278; **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 524—525; Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV. Zagreb 1929, str. 1231; podaci iz elaborata Zagrebačkog paromlina 1946. godine

25) **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1895. I. Zagreb 1960, str. 237, 249

26) Izvještaji zem. tvorničkih nadzornika o strukovnom pregledavanju tvornicah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1891, **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1895.II. Zagreb 1958, str. 90

27) **J. Ibler** o. c. str. 237—240

28) Radnički glasnik II. br. 16. Zagreb 30. VIII. 1888

29) Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupština od 18. VII. 1894 (21. redovita) i 10. IV. 1909 (35. redovita), izvještaji ravnateljstva

30) Zagrebački paromlin, bilance 1894/95—109 predložene na god. skupštinama 1895—1910 (22.—36. redovita)

31) vidi citirano pod 15) i 17)

32) **V. Korač** o. c. II. Zagreb 1930, str. 415

33) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 25. IV. 1915 (41. redovita)

34) HA Zagreb, Uprava policije Zagreb br. 43554, 1919, 43955—1919, 46529—1919; Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. II. Zagreb 1956, str. 121

35) Obzor L. br. 12. Zagreb 17. I. 1920; Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj ... II. Zagreb 1956, str. 293

36) Nova istina II. br. 66. Zagreb 18. III. 1920; Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj ... II. Zagreb 1956, str. 295

37) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 21. V. 1920 (46. redovita), izvještaj ravnateljstva

38) Novosti XV. br. 288. Zagreb 22. X. 1921

39) Štampa I. br. 4. Zagreb 29. X. 1921

40) DAH Zagreb, Zemaljska vlada hrv. slav. dalm., Predsjedništvo br. 6—14/95—1921, 7534—1923, 7673—1923; Borba V. br. 35. Zagreb 20. IX. 1923

41) **J. Cazi:** Nezavisni sindikati (1921—1929) II. Zagreb 1964, str. 265—266

42) Arhiv Radničke komore Zagreb br. 5273—1926; Radnička borba VIII. br. 7. Zagreb 27. III. 1926; Organizovani radnik VI. br. 32. Zagreb 5. VIII. 1926; br. 38. Zagreb 16. IX 1926; **J. Cazi:** Nezavisni sindikati (1921—1929) III. Zagreb 1967, str. 524;**M. Kolar-Dimitrijević:** Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. Zagreb 1973, str. 191—192

43) Narodna mlinska i gospodarstvena industrija, zapisnik god. skupštine od 17. VII. 1937 (16. redovita)

44) Zagrebački paromlin, zapisnik god. skupštine od 22. V. 1940 (66. redovita), izvještaj ravnateljstva

45) Zagrebački paromlin, zapisnici god. skupština od 2. XII. 1942 (68. redovita), 19. V. 1943 (69. redovita) i 29. III. 1944 (70. redovita)

46) Na temelju odluke Ministarstva industrije i rudarstva NR Hrvatske, Opći odjel br. 74452—1946 do 3. VI. 1946. godine

ŽITOKOMBINAT

NA NJIHOVOJ BORBI IZGRAĐENA DANAŠNJICA

Na ovome mjestu želimo dati spomen svjetlim likovima pekarsko-mlinarskog radništva u njegovoj stoljetnoj klasnoj borbi. Vrsta boraca i izgrađivača današnjice pekarsko-mlinarskog radništva zagrebačke regije velika je i nemoguće je obuhvatiti poimence sve one, koji su dali svoj doprinos u toku cijelog jednog stoljeća, jer nažalost kronika radničkog pokreta nije bila u mogućnosti zabilježiti sve detalje dugogodišnje borbe, koja se većinom odvijala u ilegalnosti i u izuzetnim okolnostima. Dokumenti, i onako malobrojni, uništavani su iz nužde i zbog terora vladajućih sistema, a službena dokumentacija vlasti je parcijalna i vrlo često jednostrano informativna. Imena ovdje spomenutih najistaknutijih predstavnika pekarsko-mlinarskog radništva neka budu istovremeno spomen i svim onim bezimenim stotinama pripadnika tog staleža, koji su na bilo koji način doprinijeli njegovoj klasnoj borbi, a napose onima, koji su i svoje živote položili za ostvarenje ciljeva te borbe. Zato neka mlađa pokoljenja nikada ne zaborave, da na njihovim žrtvama oni danas uživaju plodove dugotrajne i uporne borbe.

PIONIRI SINDIKALNOG POKRETA[1]

Josip Hrenović (1854 — 1902)	**Stjepan Haberman** (1860 — 1903)	**Miroslav Spitzer** (1863 — 1917)
Gabriel Kranjec (1889 — 1934)	**Josip Debeljak** (1902 — 1931)	**Ivan Žic** (1906 — 1930)

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE[2]

	Josip Kraš (1900 — 1941)	
Božo Dakić (1909 — 1941)	**Nikola Kukić** (1914 — 1941)	**Stane Rozman** (1912 — 1944)
Miloš Zidanšek (1909 — 1942)	**Ivan Mećar** (1909 — 1943)	**dr. Božidar Adžija** (1890 — 1941)

POGINULI U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI[3]

Andrez Alojz (1941)
Asić Đuro (1943)
Avramović Vojo (1942)
Balenović Mile (1943)
Bjelić Nikola (1944)
Bočkaj Drago (1942)
Bulić Savo (1941)
Burnač Alojz (1945)
Došen Dane (1944)
Duvnjak Jozo (1945)
Đajić Strahinja-Čiča (1944)
Furjan Mirko (1944)
Hadžiefendić Mustafa (1945)
Horvat Anton (1941)
Jakić Marko (1941)
Jednak Miloš (1941)
Jokić Ilija (1941)
Jurković Pajo (1943)
Kardaš Nikola (1941)
Keglević Đuro (1945)
Konstantinović Risto (1941)
Korasić Pero (1941)
Koričan Viktor (1942)
Kos Blaž (1942)
Kozina Petar (1941)
Listar Stevo (1942)
Matetić Tošo (1944)
Metelko Ivan (1943)
Mijušković Voja (1943)
Mikec Josip (1945)
Mikulaš Milan (1945)
Milat Albin (1943)
Mileusnić Dušan (1944)
Miljević Božo (1943)
Mlinarić Drago-Cigo (1941)
Patrun David (1944)
Pavlović Radojko (1945)
Perić Voja (1943)
Plivelić Zlatko (1941)
Prelošević Ljudevit (1942)

Ribić Ivan (1943)
Rukavina Pero (1941)
Sarapa Ilija (1942)
Sertić Matija (1945)
Šimec Stipe (1943)
Šoštar Marko (1943)
Špehar Jože (1944)
Špilg Edgar (1942)
Špiranec Valent (1941)
Vidaković Robert (1942)
Vitković Ivo (1941)
Vladetić Đuka (1944)
Vlašić Ignac (1943)
Vučinić Mišo (1944)
Vuković Tomo (1941)
Zorić Marko (1944)
Zorić Martin (1943)
Žabek Tomo (1943)
Žepec Janko (1944)
Žic Ivo (1944)

Učesnici Narodno-oslobodilačke borbe[4]

Ančić Jakov (6. 12. 1944) P.
Bačanek Franjo (1. 8. 1943) Z.
Baldaš Aleksandar (12. 6. 1944) P.
Barić Juraj (24. 9. 1944) P.
Batinjanin Marko (1. 5. 1944) S.
Bojanić Branislav (16. 4. 1943) P.
Borošak Drago (1. 3. 1944) K.
Božić Ruda (15. 9. 1944) Z.
Bukovšak Vlatko (10. 1. 1943) Z.
Butić Marijan (12. 8. 1944) Z.
Butorac Branko (30. 6. 1944) Z.
Buva Paško (10. 7. 1943) P.
Celjak Viktor (15. 8. 1944) Z.
Cvrk Jelena (1. 1. 1943) P.
Čuma Viktor (15. 9. 1944) Z.
Čupić Josip (1. 2. 1943) Z.
Dubić Dragan (17. 10. 1944) S.
Eror Nikola (15. 1. 1944) P.
Eror Pero (15. 12. 1941) P.
Filipec Stevo (1. 12. 1941) P.
Franić Mirko (15. 4. 1944) P.
Golob Bartol (5. 6. 1944) S.
Grabić Pajo (23. 10. 1944) Z.
Hećimović Stjepan (15. 2. 1944) P.
Horvat Marija (7. 4. 1943) P.
Horvatić Ivan (23. 12. 1944) Z.
Jakšić Ljubica (1. 10. 1944) K.
Janjus Blagoje (1. 10. 1944) Z.
Jantolek Ivan (20. 7. 1944) Z.
Japundžić Branko (16. 7. 1943) Z.
Juričić Ivan (7. 7. 1944) Z.
Jurišić Petar (1. 2. 1942) Z.
Klarić Veljko (15. 9. 1944) Z.
Klisović Ante (5. 12. 1944) Z.
Knežević Mile (1. 8. 1941) Z.
Kolevski Cvetan (20. 8. 1944) Z.
Kraljik Josip (18. 5. 1944) K.
Krčelić Mirko (2. 12. 1944) K.
Krištofić Mijo (19. 9. 1944) Z.
Krizmanić Stjepan (1. 6. 1943) Z.
Kurek Matija (26. 10. 1944) Z.
Kušenović Ana (3. 6. 1943) Z.
Lorenc Josip (15. 7. 1943) Z.
Lorković Nikola (15. 5. 1942) K.
Lukatela Stjepan (12. 11. 1944) Z.
Ljubić Katica (15. 12. 1944) P.
Maltarić Franjo (1. 7. 1943) P.
Mance Miroslav (6. 10. 1944) Z.
Mandić Dušanka (18. 4. 1942) P.
Marinčić Milutin (3. 7. 1943) P.
Marinović Emilija (1. 7. 1942) S.
Matica Stjepan (3. 9. 1943) Z.
Matić Dane (1. 3. 1943) Z.
Matijević Ivan (12. 6. 1943) Z.
Medaković Milan (1. 9. 1942) K.
Mekić Ferid (1. 9. 1944) Z.
Milanović Desanka (6. 6. 1944) P.
Miljenović Marko (10. 12. 1943) K.

Mirosavljević Ankica (1. 1. 1942) P.
Mitrovski Đoko (4. 12. 1944) Z.
Nekić Marijan (9. 9. 1943) Z.
Olija Ivan (28. 12. 1943) S.
Oroši Antun (18. 11. 1944) K.
Pančić Franjo (15. 4. 1943) Z.
Petanjek Vjekoslav (3. 3. 1943) Z.
Pishuta Alfred (13. 9. 1943) Z.
Podunajec Zvonko (20. 8. 1943) Z.
Poljak Josip (4. 9. 1943) Z.
Poparić Stanko (6. 9. 1944) Z.
Prelaz Danko (15. 2. 1944) Z.
Pribanić Vlado (1. 6. 1944) Z.
Pulić Mijo (2. 1. 1943) Z.
Radočaj Ivan (1. 4. 1944) Z.
Redžebašić Ismet (9. 9. 1944) P.
Repić Mijo (9. 7. 1944) Z.
Ridžički Boško (15. 9. 1944) P.
Roksandić Dragica 1. 12. 1942) S.
Rudež Dragan (1. 1. 1943) S.
Sedlar Mane (5. 9. 1943) K.
Sertić Pajo (1. 1. 1942) S.
Sertić Željko (10. 10. 1944) Z.
Sirovica August (13. 9. 1944) Z.
Slišković Marko (9. 8. 1943) Z.
Smoljanović Rade (1. 8. 1943) K.
Smrečki Stjepan (14. 9. 1944) P.
Sremac Bosiljka (1. 10. 1942) P.
Šimac Andrija (3. 9. 1942) S.
Šimić Slavko (10. 5. 1944) Z.
Škarec Stjepan (8. 8. 1944) Z.
Škrinjug Antun (3. 8. 1944) Z.
Šojat Jure (20. 4. 1943) Z.
Špoljar Marija (1. 6. 1943) S.
Štrlek Pavao (15. 10. 1944) Z.
Šuk Dragica (18. 7. 1944) P.
Taboršak Mirko (8. 9. 1944) Z.
Tarandek Vlado (5. 7. 1944) Z.
Tomanović Ljubo (24. 12. 1944) Z.
Tomić Nada (10. 9. 1943) K.
Tonković Đuro (26. 10. 1944) P.
Tuđa Drago (8. 9. 1944) Z.
Veršec Slavko (9. 6. 1943) P.
Vidović Metod (10. 9. 1944) K.
Zimonja Krsto (25. 5. 1942) Z.
Živković Damjan (21. 6. 1943) Z.

Napomene

1) Proleter II. Beograd 1930, br. 13, str. 6, br. 15, str. 7; III. Beograd 1931, br. 22, str. 6; **D. Saili** (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 673); **D. Ščukanec** (Enciklopedija Jugoslavije V. Zagreb 1962, str. 280); Proleter, organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929—1942. Beograd 1968, str. 70, 85, 120; Vjesnik Žitokombinata XII. Zagreb 1974. br. 5/202, str. 7.

2) Proleter XIV. Beograd 1942, br. 14—15, str. 8; **J. Sekulić:** Narodni heroj Božidar Dakić. Zagreb 1954, str. 7—29; **S. Ogrizović:** Narodni heroj Josip Kraš. Zagreb 1955, str. 7—15; **D. Saili** (Enciklopedija Jugoslavije I. Zagreb 1955, str. 17); **I. Mardešić** (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 641); Zbornik narodnih heroja Jugoslavije. Beograd 1957; Pedeset godina tvornice čokolade, bombona i keksa Kraš. Zagreb 1961, str. 3—5; **D. Ščukanec** (Enciklopedija Jugoslavije V. Zagreb 1962, str. 385); **Lj. Gršić** (ibid. str. 442); **I. Ceranić** (Enciklopedija Jugoslavije VI. Zagreb 1965, str. 58); Proleter, organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929—1942. Beograd 1968, str. 794; **F. Saje** (Enciklopedija Jugoslavije VII. Zagreb 1968, str. 102); **L. Požun** (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 624—625). — Ivan Mećar bio je dugogodišnji vođa pekarskog tamburaškog zbora i član ŠK Pekarski, a dr. Božidar Adžija jedan od osnivača i dugogodišnji zadrugar Prve radničke pekarske zadruge.

3) Prvi kongres Saveza radnika i nameštenika industrije ishrane Jugoslavije. Beograd 1946, str. 14—21; »8. maj« II. Zagreb 1964, br. 19—20, str. 6—7; MPT — Mlinarstvo, pekarstvo i testeničarstvo Jugoslavije VI. Beograd 1975, br. 5, str. 18—20. — Osnovicu spiska izradio 1960. godine M. Muhar, a dopune dali R. Mlinarić i drugovi (1976). Mada je utrošeno mnogo truda na iznalaženju točnih podataka o pogibiji pojedinih boraca, ipak ovaj spisak nije potpun, a niti su posve sigurne godine smrti kod manjeg broja poginulih, jer se sjećanja preživjelih ponekad razilaze.

4) Spisak su izradile zajedničke službe Žitokombinata prema personalnim i drugim evidencijama. — Z = Zagreb, K = Karlovac, S = Sisak, P = Prehrana. Datum označava stupanje u NOB-u.

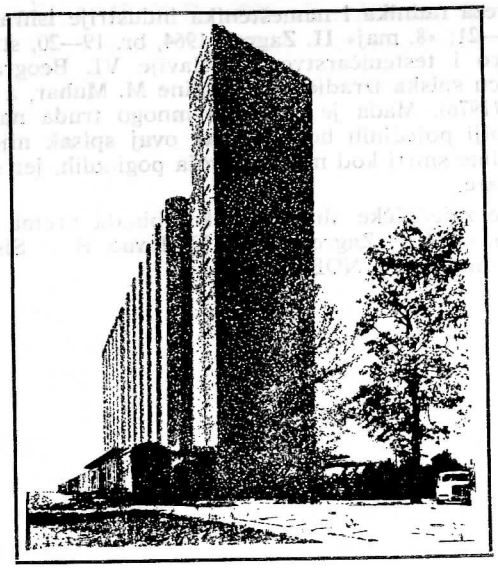

STVARANJE ŽITOKOMBINATA

Period intenzivne obnove zemlje nakon završetka drugog svjetskog rata nije dozvoljavao većih ulaganja u postojeće kapacitete mlinske industrije, tjesteničarstva i pekarstva. U to vrijeme bili su svi napori usmjereni na održavanje i što bolje iskorištavanje zatečenih postrojenja, pa su u njima bile izvršene tek najnužnije rekonstrukcije, kako bi se nakon nacionalizacije niza uglavnom manjih privatnih poduzeća proizvodnja mogla uklopiti u plansku privredu države i redovitu prehranu stanovništva. Zagrebački paromlin, koji je dobio novo ime »8. maj«, kao najznačajnije i najveće poduzeće ove grupacije u Zagrebu, već je 1957. godine preuzeo pod svoje okrilje tvornicu tjestenine »Partizanka«. S time je u stvari započeo proces okupljanja srodnih djelatnosti oko njega kao jezgre budućeg kombinata. U međuvremenu u pekarstvu je došlo do prvog objedinjavanja još 1947. godine, kada su se pekarske zadruge udružile u Gradsko pekarsko poduzeće. Vjerovalo se, da je tako utrt put definitivnom spajanju svih potencijala zagrebačkog pekarstva u jednu zdravu organizaciju, ali se dogodilo suprotno. Početkom 1952. godine raspada se ovo poduzeće u 16 samostalnih pekarskih poduzeća, što ubrzo neminovno dovodi do pooštrene konkurencije na tržištu i intenziviranja rada, naročito noćnog, te do potpune nesposobnosti za bilo kakovo

ulaganje u modernizaciju dotrajalih i zastarjelih pogona. Zato 1958. godine nekoliko manjih pekarskih poduzeća stvara Maksimirsko pekarsko poduzeće. Pomalo i ostala pekarska poduzeća dolaze do uvjerenja, da je nužno što prije prekinuti s rascjepkanošću pekarstva i objediniti sve snage. Tako 1962. godine radnički savjeti zagrebačkog paromlina »8. maj« i 10 zagrebačkih pekarskih poduzeća donose odluku o integraciji u zajedničko poduzeće »Pek-Mlin«,[1] u koje ulaze: Zagrebački paromlin »8. maj« s 3 pogona (Koturaška 1), Industrijska pekarna (Svetice) s jednim pogonom, Zagrebačka pekarna (Slovenska 22) s jednim pogonom, Parna pekarna (Preradovićeva 3 — Dalmatinska 11) s 9 pogona, Maksimirsko pekarsko poduzeće (Maksimirska 69) s 9 pogona, Parna pekarna »Kustošija« (Ilica 374) s jednim pogonom, Pekarna »Naprijed« (Prilaz JNA 39) s 4 pogona, Pekarna »Drago Mlinarić« (Meršićeva 2) s jednim pogonom, Narodna pekarna (Nova cesta 93) s 4 pogona, Pekarna »Zagreb«-ZAPEK (Trnjanska 35) s 3 pogona i Samoborska pekarna (Samobor, Obrtnička 28) s jednim pogonom, te 52 prodavaonice kruha navedenih pekarna.[2] Tih 10 poduzeća imalo je 34 pekarska pogona sa 51 peći ukupnog kapaciteta 15.436 kg/h kruha.[3] U novo poduzeće tako se integriralo 326 radnika zagrebačkog paromlina i 1155 radnika pekarskih pogona, odnosno ukupno 1481 radnik.

Nakon integracije zajednički radnički savjet na svojoj prvoj konstituirajućoj sjednici formirao je 11 radnih zajednica (poslovnih i pogonskih), i to: 1) Mlin; 2) Tvornica tijesta; 3) Črnomerec (6 radionica); 4) Centar (9 radionica); 5) Maksimir (6 radionica); 6) Trešnjevka (4 radionice); 7) Peščenica (5 radionica); 8) Samobor; 9) Trgovačka mreža-maloprodaja (52 prodavaonice kruha i 1 žita i žitnih otpadaka); 10) Servisne radionice (5) i 11) Transport. Zatim je 4. lipnja 1963. godine izvršena i promjena imena organizacije u »8. maj« pekarsko poduzeće — Zagreb.[4]

Daljnji korak nakon izvršenog oblikovanja novostvorene organizacije u ekonomsko-tehničku cjelinu i neophodnog osposobljavanja pekarskih pogona za suvremeniju i rentabilniju proizvodnju bila je odluka radničkog savjeta 28. studenog 1968. godine, kojom je nakon provedenog referenduma osnovan »Žitokombinat«, u koji su s 1. siječnja 1969. godine stupili još »Žitoproizvod« iz Karlovca, »1. maj« iz Siska i Elektromlin iz Koprivnice. Tako je znatno prošireno područje djelatnosti kombinata na širu zagrebačku regiju i veliki dio sjeverne Hrvatske.[5] Zatim je 1. listopada 1971. godine uslijedila daljnja integracija pristupanjem trgovačko-ugostiteljskog poduzeća »Prehrana« u kombinat i time izvršeno povezivanje proizvodnje s trgovinom.[6] Pošto se u međuvremenu izdvojio Elektromlin Koprivnica,[7] »Žitokombinat« — poduzeće za promet i preradu žitarica i brašna dobiva svoj potpuno definirani oblik, pa se sada u njemu nalaze: 1) Mlin »8. maj« — Zagreb sa 248 uposlenih; 2)

Tvornica tjestenina »Klara« — Zagreb sa 107 uposlenih; 3) Pekarstvo »8. maj« — Zagreb sa 768 uposlenih; 4) »Žitoproizvod« — Karlovac sa 268 uposlenih; 5) »1. maj« — Sisak sa 212 uposlenih; 6) Trgovina »Prehrana« — Zagreb sa 366 uposlenih; 7) Ugostiteljstvo »Prehrana« — Zagreb sa 246 uposlenih i 8) Zajedničke službe — Zagreb sa 227 uposlenih. Tako je potkraj 1971. godine »Žitokombinat« sačinjavalo 8 samostalnih radnih organizacija s 2442 uposlena radnika i namještenika.[8] Na taj način je zaokružena unutarnja organizacija, pa su na njezinoj osnovi izvršena ustavna prestrojavanja već 1972. godine i konstituirane današnje osnovne organizacije udruženog rada.

U nastojanjima oko objedinjavanja u toku 1975. godine učinjeni su daljnji koraci uspostavljanjem kontakata i dogovaranja sa ostalim mlinsko-pekarsko-tjesteničarskim organizacijama. Kao jednu od najznačajnijih akcija u tom pravcu treba smatrati sastanak predstavnika »Žitokombinata« s predstavnicima poduzeća »Mlinar« iz Križevaca, jer su te dvije organizacije glavni snabdjevači Zagreba.[9] Na sastanku 9. travnja 1975. godine doneseni su, naime, vrlo konkretni zaključci, od kojih spomenimo: usklađenje planova razvoja obih organizacija, popunjenje programa za osiguranje redovitog i normalnog snabdjevanja grada Zagreba, formiranje zajedničke komisije za proizvodno-prometna pitanja i komisije za izradu prednacrta nove organizacije udruženog rada »Žitokombinat-Mlinar«, te sporazum o zajedništvu svih budućih ugovora i dogovora.[10] Time je stvarno započela akcija za skoru integraciju, za koju je načelni pristanak naknadno dao i Elektromlin Dugoselo.[11]

Ako se osvrnemo na razdoblje od 1962. godine dalje, nazovimo ga integracionim, možemo odmah uočiti njegove četiri faze:

Prvu 1962 — 1965, u kojoj su svi napori bili usmjereni na osposobljavanje svih pekarskih pogona za redovitu opskrbu zagrebačkog stanovništva,

Drugu 1966 — 1969, u kojoj su izgrađeni novi moderni pekarski proizvodni kapaciteti (Samobor, Klara, Svetice) i izvršene veće rekonstrukcije nekih zanatskih pekarskih pogona (Mandrovićeva, Dalmatinska, Nova ves, Ilica itd.), uz to je puštena u pogon nova tvornica kolača i slastica, a započela je i izgradnja novog sjedišta »Žitokombinata« na lokaciji u Resniku sa silosima za 28.000 tona pšenice;

Treću 1970 — 1975, koju karakterizira otpočeti proces proširivanja poduzeća i okupljanja njegovih kolektiva na zajedničkim programima stabilnog poslovanja, jedinstvene poslovne, prometne i razvojne politike na bazi samoupravljanja, te prestrojavanja u nove oblike organizacije i stvaranja čvrste ekonomske osnovice privređivanja;

Četvrtu 1975. pa dalje, pred kojom stoji uspostavljanje takvih samoupravnih odnosa, koji će pružiti optimalne perspektive za daljnje udruživanje rada i sredstava proizvodnih i prometnih organizacija udruženog rada Zagreba i šire zagrebačke, odnosno sjevernohrvatske regije.[12]

Na kraju upotpunimo sliku današnjeg »Žitokombinata« s pregledom razvoja njegovih sastavnih osnovnih organizacija udruženog rada kroz posljednja tri decenija.

OOUR mlin »8. maj«

Nakon oslobođenja zemlje, u razdoblju 1945 — 1947 izvršene su u paromlinu manje rekonstrukcije, sagrađene nove mlinske komore i postavljeni transportni uređaji za prebacivanje brašna iz mlina u mješaonicu. Mlin je radio na parni pogon (600 HP) sve do 1951. godine. Tada je, naime, u lipnju nabavljen i do studenog montiran novi veliki elektromotor (600 KW). U 1953. godini zamijenjeni su gotovo svi stari strojevi (sita, valjci, čistilice krupice) uz izmjenu i jednog dijela energetskog sistema. Ova velika rekonstrukcija nastavljena je 1957. godine daljnjom izmjenom dotrajalih mlinskih valjaka, pa je tako znatno povećan i kapacitet mlina. 1961. godine sagrađeno je i novo skladište brašna u vrećama. Zatim je 1966. godine izvršena decentralizacija cijelog pogonskog sistema postavljanjem etažnih elektromotora, što je omogućilo uklanjanje kompliciranih transmisionih uređaja u 5 katova mlina. U toku 1968. i 1969. godine sagrađeno je novo podno skladište s potpunom mehanizacijom i nabavljena kompletna oprema za sitno pakovanje brašna. 27. srpnja 1968. godine svečano je postavljen temeljni kamen izgradnje novog mlina na lokaciji u Resniku. Prve dvije etape gradnje dovršene su do kraja listopada 1974. godine, te su izgrađeni silos za 28.000 tona pšenice, industrijski željeznički kolosjek s dva vozna traka, trafostanica i vlastiti veliki bunar s vatrogasnom vodom, a istovremeno su asfaltirane i sve površine mlinske lokacije. Radovi treće etape su u toku, pa se već nalaze u završnoj fazi i ostali silosi, čime će njihov ukupni kapacitet iznositi 42.000 tona žitarica.

OOUR tvornica tjestenine »Klara«

Njezin prethodnik je tvornica tjestenine »Partizanka«, koju je 1954. godine osnovala i izgradila zadruga »Jedinstvo« i koja je bila 1. siječnja 1957. godine sporazumno pripojena zagrebačkom paromlinu.[13] Njezina proizvodnja je nastavljena u toku daljnjih godina, dok nije obustavljena u kolovozu 1961. godine. Radnički savjet paromlina »8. maj« donio je još 1959. godine odluku o izgradnji nove tvornice tjestenine u Remetincu. Nakon izgradnje objekata u studenom 1960. godine započelo je montiranje modernih strojeva uvezenih iz Italije, pa je 1. rujna 1961. godine

novosagrađena tvornica započela proizvodnju na tri linije (duga, kratka i pletena tjestenina) s kapacitetom od 270 tona mjesečno (od mogućih 350 tona). 1963. godine započelo se s proizvodnjom jajčane tjestenine, a zatim je 1969. godine ugrađena nova kombinirana linija, čime je ukupni kapacitet povećan na 450 tona mjesečno. Potrebno je reći, da je tvornica sve do 1973. godine poslovala s gubitkom, koji je solidarno pokrivan unutar »Žitokombinata«, a od tada radi rentabilno. U toku 1975. godine izvršena je daljnja rekonstrukcija tvornice ugradnjom dviju novih linija (kratke i pletene tjestenine), pa je znatno povećana proizvodnja i osiguran rentabilitet same tvornice. U budućnosti se predviđa potpuno preseljenje tvornice na novu lokaciju u Resniku.

OOUR pekarstvo »8. maj«

Neposredno pred drugi svjetski rat bila je najmodernije opremljena tadanja »Prva zagrebačka velepekarna« (Slovenska 22), koja je imala i takozvanu automatsku peć. Inače pekarska djelatnost u Zagrebu bila je općenito znatno razvijenija od pekarstva u ostaloj zemlji. U periodu obnove naše zemlje bila su mnoga postrojenja iz pojedinih pekarna demontirana i preseljena u druge jugoslavenske gradove, pa je s mnogo napora osiguravana redovita opskrba Zagreba kruhom, a nju je uvelike otežavala i rascjepkanost zagrebačkog pekarstva na niz manjih poduzeća. 1947. godine udružile su se pekarne zadružnog sektora i osnovale Gradsko pekarsko poduzeće (sa oko 1000 radnika), koje je, međutim, 1952. godine razbijeno na 16 samostalnih pekarskih poduzeća. Zato je bilo gotovo nemoguće svako veće investiranje u postojeće pekarske pogone. Ipak je 1954. godine izgrađena industrijska pekarna (Tvornica kruha »Andrija Žaja«) na Sveticama s jednom tračnom i dvije parne peći kapaciteta 26.000 kg kruha u 8-satnom vremenu. Poslije djelomične integracije u 1958. godini, kada je stvoreno Maksimirsko pekarsko poduzeće, pokrenuto je pitanje sveopćeg udruživanja pekarskih kapaciteta. Akcija je urodila sretnim završetkom 1. listopada 1962. godine, kada se 10 najvećih pekarskih poduzeća integriralo s paromlinom »8. maj«.

Neposredno pred samu integraciju bila je 1961. godine puštena u pogon i jedna tračna peć u Parnoj pekarni (Dalmatinska 11) s kapacitetom od 800 kg kruha na sat, koja je radila sve do 1972. godine, kada je taj pogon rekonstruiran u tvornicu kolača i slastica »Klara«, te započeo s proizvodnjom u veljači 1973. godine. 1965. godine bila je sagrađena i prva nova pekarna u Samoboru s dvije peći, uz koje je kasnije postavljena i treća peć. Zatim je 12. prosinca 1967. godine započela s proizvodnjom i prva tvornica kruha »Klara«, pa od tog vremena datira i nagli razvoj pekarske tehnologije. 1968 — 1969. godine izvršena je velika rekonstrukcija industrijske pekarne na Sveticama, s kojom je ona 8. svibnja 1969. godine postala također tvornicom kruha s dvije moderne proizvodne linije. Tako je Zagrebu »Žitokombinat« dao dvije tvornice kruha (Klara, Svetice), kojima je poduzeće »Mlinar« iz Križevaca pridružilo i treću tvornicu kruha u Dubravi s dvije linije (u ožujku 1969. godine). Od 1974. godine uvodi se u pekarske pogone novi brzohodni zamjes s dioznom mješalicom, najprije u tvornici kruha na Sveticama, a zatim i u pogonima u Lenjingradskoj 93, Slovenskoj 22 i Samoboru, pa je time proizvodnja kruha vremenski skraćena za preko 50 %. Od 1975. godine je u toku također rekonstrukcija i izgradnja industrijske pekarne u Slovenskoj 22.

OOUR »Žitoproizvod« Karlovac

Oslobođenje zemlje zateklo je u Karlovcu 18 privatnih zanatskih pekarni, a kada je u ožujku 1946. godine Radničko-namještenička zadruga otvorila svoj novi pekarski pogon, bile su u toku 1948. godine njoj priključene i tri parne pekarne (Gajeva 10, Radićeva 27, Dubovac). Ovo objedinjavanje je nastavljeno sa stvaranjem Gradskog pekarskog poduzeća 1. rujna 1950. godine, pa su se u njemu našle sve pekarne i njihove prodavaonice. Ono je, međutim, već u srpnju 1952. godine bilo razdvojeno na dva poduzeća: Prvo pekarsko poduzeće sa oko 120 radnika u tri pekarska pogona, te Drugu gradsku pekarnu sa 100 radnika u dva pekarska pogona. U to vrijeme aktivirane su i ostale pekarne sa zemljanim pećima, jer kapaciteti parnih pekarni nisu bili dovoljni za normalnu opskrbu Karlovca. 1. siječnja 1959. godine oba se poduzeća integriraju u »Žitni fond«, u kojemu se nalazio i elektromlin.[15] Pod imenom »Žitoproizvod« poduzeće je 1. siječnja 1969. godine pristupilo u »Žitokombinat«. Mlin je bio 1971. godine temeljito rekonstruiran, pa mu je kapacitet povećan od 4 i pol tone na 6 i pol tona meljave dnevno. Kako mlin nema silosa, a pekarski pogoni su više ili manje potpuno zanatskog tipa, to su u toku pripreme za izgradnju silosa za pšenicu i jedne industrijske pekarne. U sklopu »Žitoproizvoda« nalaze se i dva pekarska proizvodna pogona izvan Karlovca (Slunj i Topusko).

OOUR »1. maj« Sisak

Mlin u Sisku, oko kojega je okupljena gradska mlinska i pekarska djelatnost, izgrađen je 1930. godine. Kako je tehnički i tehnološki bio zastario, izvršena je 1973. godine njegova temeljita rekonstrukcija, obnovljena su sva mlinska postrojenja i izgrađena je nova mješaonica brašna. Najbolnija točka bilo je uvijek uskladištavanje, jer mlin nije imao silosa, zato se odmah pristupilo izgradnji silosa kapaciteta 10.000 tona žitarica s 15 ćelija visine 38 metara, pa je gradnja u toku 1975. godine dovršena. Kako je opskrba kruhom u Sisku bila isključivo vezana uz

male zanatske pekarne nedostatnih kapaciteta, to je još 1936. godine bila izgrađena industrijska pekarna s jednom linijom kapaciteta 1100 kg na sat. Ipak je sve to bilo nedostatno za vrlo razvijeni industrijski centar kakav je Sisak. Zato su u toku 1972. i 1973. godine izvršene veće rekonstrukcije ove pekarne. Ugrađene su dvije tunelske peći i postavljena diozna brzohodna mješalica uz druge dopune mehanizacije, a ujedno je izvršeno i potpuno povezivanje mlina i pekarne u jednu tehnološku cjelinu. U sklopu ovog poduzeća nalazi se i 10 prodavaonica kruha, te dva opskrbna centra: jedan u Kostajnici s pekarnom rekonstruiranom 1971. godine i dvije prodavaonice kruha, te drugi u Sunji s pekarnom kapaciteta 150 kg kruha na sat puštenom u pogon 8. siječnja 1973. godine. U toku je formiranje opskrbnih centara u Petrinji, Glini i Dvoru na Uni.

OOUR trgovina »Prehrana« i OOUR ugostiteljstvo »Prehrana«

Poduzeće je nastalo 24. veljače 1958. godine, kada je bilo bivše poduzeće »Mljekarnica« sa 32 prodavaonice i 3 mlječna restorana priključeno Zagrebačkoj mljekari. 1962. i 1963. godine preuzeti su još neki objekti, tako slastičarna »Mignon« u Bjelovaru i ugostiteljske radnje »Park« u Sisku i »Plavi trnac« u Zagrebu. 1964. godine pripojeno je 55 prodavaonica kruha izlučenih iz »8. maja« i restauracija »Lavica« u Samoboru. Iste godine poduzeće ulazi u novoosnovani Agromljekarski kombinat i dobiva današnje ime »Prehrana«, pod kojim od 4. travnja 1967. godine posluje kao samostalno trgovačko-ugostiteljsko poduzeće. Nakon integracije sa »Žitokombinatom« 1. rujna 1971. godine i izvršenih ustavnih prestrojavanja u toku 1972. godine iz poduzeća nastaju dvije osnovne organizacije udruženog rada u sastavu »Žitokombinata«, naime OOUR trgovina »Prehrana« i OOUR ugostiteljstvo »Prehrana«. U sklopu prve nalazi se 55 trgovinskih prodavaonica (od toga 3 u Samoboru, 2 u Sesvetama i po jedna u Podsusedu i Velikoj Gorici), a u sklopu druge je 10 ugostiteljskih objekata u Zagrebu, 11 u Bjelovaru i jedan u Velikoj Gorici. Osim toga u njegovom sastavu je i slastičarna u Samoboru, Poslovnica za piroške u Zagrebu[16] i odmaralište »Žitokombinata« u Makarskoj.

Da zaključimo. Današnji »Žitokombinat« ostvaruje jedinstvo onoga, što je nakon propasti rimskog imperija bilo gotovo kroz 15 stoljeća razdvojeno. U njemu se ponovno nalaze objedinjene dvije srodne najstarije privredne djelatnosti mlinarstvo i pekarstvo sa slastičarstvom uz mnogo mlađe tjesteničarstvo. Pa i više od toga: sve ove djelatnosti ponovno se vezuju i uz prodajno-konzumentnu mrežu i predstavljaju vrlo sretno složenu privrednu proizvodno-prometnu organizaciju udruženog rada, kojoj predstoji — vjerujemo — i daljnje objedinjavanje organizacija istih djelatnosti na širem području zagrebačke i sjevernohrvatske regije.

Napomene

1) »Pek-Mlin« pekarsko poduzeće, izvještaj o poslovanju 1962.
2) Vlasnici prodavaonica: Industrijska pekarna 3, Zagrebačka pekarna 2, Parna pekarna 11, Maksimirsko pekarsko poduzeće 15, Parna pekarna »Kustošija« 4, Pekarna »Naprijed« 5, Pekarna »Drago Mlinarić« 1, Narodna pekarna 3, Pekarna »Zagreb« 7, Samoborska pekarna 1. (Analiza ekonomskih uslova spajanja mlinskih i pekarskih kapaciteta u Zagrebu. Zagreb 1962, str. 21) — 1. siječnja 1964. godine te su prodavaonice pripojene poduzeću »Zagrebačka mljekara«, u kojem su od 1958. godine već bile 32 prodavaonice mlijeka i mlječnih proizvoda i 3 mlječna restorana (»8. maj« pekarsko mlinsko poduzeće, Završni račun za 1963. godinu, str. 1—4)
3) Sliku kapaciteta i opremljenosti mehanizacijom pruža slijedeća tabela (Analiza ekonomskih uslova spajanja mlinskih i pekarskih kapaciteta u Zagrebu. Zagreb 1962, str. 9—11, 15):

Poduzeće	Broj pogona	Proizvodni kapacitet	Peći tračne	Peći parne	Mehanizacija jedinice	Mehanizacija bez
Industrijska pekarna	1	2100	1	2	57	—
Zagrebačka pekarna	1	2172	1	4	30	—
Parna pekarna	9	3874	1	10	70	2
Maksimirsko pek. pod.	9	2490	—	11	34	—
Pekarna »Kustošija«	1	1200	—	3	5	—
Pekarna »Naprijed«	4	760	—	4	24	3
Pekarna »Drago Mlinarić«	1	500	—	1	10	—
Narodna pekarna	4	1630	—	9	60	1
Pekarna »Zagreb«	3	550	—	3	19	1
Samoborska pekarna	1	160	—	1	5	—
Ukupno:	34	15436	3	48	314	7

4) »8. maj« pekarsko mlinsko poduzeće Zagreb, Završni račun za 1963. godinu, str. 1—4; **E. Foršt** (»8. maj« informativni list I. Zagreb 1963, br. 1—2, str. 3)
5) Izvještaj o poslovanju »Žitokombinata« i pogona »8. maj« za razdoblje 1. I. — 30. VI. 1970. Zagreb 1970, str. 3
6) **S. Jožinec** (Vjesnik informativni list... IX. Zagreb 1971, br. 15/135, str. 4—5)
7) Elektromlin Koprivnica sa svojim mlinovima u Novigradu Podravskom, Virju i Peterancu izdvojio se 1. srpnja 1971. godine iz »Žitokombinata«, te sa Zadružnim poljoprivrednim poduzećem u Koprivnici formirao PIK podravina. 1. srpnja 1972. godine taj je kombinat pripojen poduzeću »Podravka« (**D. Feletar:** Podravina. Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske. Koprivnica 1973, str. 383 — 374; Vjesnik Žitokombinata IX. Zagreb 1971, br. 13/133, str. 1)
8) »Žitokombinat«, Završni račun za 1971. godinu, str. 1 i 6
9) Primjera radi navedimo, da je u opskrbi Zagreba kruhom (97 % društveni, 3 % privatni sektor) u prvih devet mjeseci sudjelovao »Žitokombinat sa 37.283 tone (82,4 %) u 1972. godini i sa 34.040 tona (81,4 %) u 1973. godini, a »Mlinar« sa 7.940 tona (17,6 %) u 1972. godini i sa 8.693 tone (18,6 %) u 1973. godini (Vjesnik Žitokombinata XII Zagreb 1974, br. 5/202, str. 3)
10) Vjesnik Žitokombinata XIII. Zagreb 1975, br. 8/233, str. 3
11) Integracija je bila predviđena već za 1. srpnja 1975. godine (Vjesnik Žitokombinata XIII. Zagreb 1975, br. 10/235, str. 2)
12) Vjesnik Žitokombinata IX. Zagreb 1971, br. 15/135, str. 4—5; XIII. Zagreb 1975, br. 13-15/238-240, prilog str. 2.

13) Vidi poglavlje: Proizvodnja tjestenine i dvopeka
14) Vidi poglavlje: Počeci industrijskog pekarstva (Trgovačko opskrbno d.d.)
15) 1946. godine nacionaliziran je tada najveći karlovački mlin Franje Kosa (prije Miheljca), pa je najprije samostalno poslovao kao Državni elektromlin (1946—1948), odnosno Gradski elektromlin (1948—1950), a zatim bio u sastavu Gradskog pekarskog poduzeća od 1. rujna 1950. godine, odnosno »Žitnog fonda« od 30. svibnja 1952. godine. On je 1953. godine bio rekonstruiran, ali je zbog nastalih zemljanih erozija morao 1955. godine obustaviti proizvodnju, te je bio razmontiran. U toku 1956—1957. godine on je ponovno montiran na lokaciji u susjedstvu i nastavio s proizvodnjom do 1964. godine, kada je izgrađen i pušten u pogon novi mlin. Taj je 1970. godine bio rekonstruiran, 1973. godine dobio nove moderne strojeve i 1974. godine nadograđen. Njegov kapacitet iznosi 2500 kg meljave za 8-satno radno vrijeme.
16) Poslovnica za piroške osnovana je 1969. godine i vrlo je popularna po svojim proizvodima, koji su stekli široku potražnju na tržištu. 1974. godine ona je proizvela 2,300.000 komada piroški, odnosno proizvodila dnevno 8.340 komada (Vjesnik Žitokombinata XIII. Zagreb 1975, br. 13-15/238-240, str. 16)

IZVORI I LITERATURA

I.

ARHIVSKA GRAĐA

Državni arhiv Hrvatske — Zagreb (DAH)

Acta consilii Regni Croatiae fasc. CXXIV (1773); Acta banalia fasc. XXXII (1751); Acta gen. congr. comit. Zagrabiensis fasc. LVII (1767—1769); Acta Capituli Zagrabiensis saec. XVIII, fasc. LXX (1777/78), LXXIV (1780); Protocollum Loci credibilis Capituli Zagrabiensi XXVI-61; Acta Jesuitica irregestrata — Ata Collegii Zagrabiensis (ranije Országos Levéltár Budapest) fasc. IV (1773); Acta Sermagiana 1670, fasc. XXIV (1762), XXV (1767); Hrv. slav. dalm. zemaljska vlada 1869—1918; Povjereništvo za Hrvatsku i Slavoniju 1919—1923; Banski stol Zagreb 1851—1860; Depozit br. 36/1949 (rukopis A. Cuvaj: Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji)

Historijski arhiv — Zagreb (HA)

Series statutorom Lib. et regiae civitatis montis Graecensis Zagrabiensis (1611—1742) § 21/3; Protocollum civium LR Civitatis Zagrabiensis (1733—1799); Acta politica Civitatis Zagrabiae fasc. LIV (1750—1751); Popis stanovništva 1857; Gradsko poglavarstvo Zagreb 1851—1945; Gradski narodni odbor Zagreb 1946—1950; Obrtni registar 1860—1949; Trgovačko-obrtnička komora Zagreb 1851—1945 (s trgovačkim i obrtnim registrima sudskih i upravnih vlasti 1876—1941); Uprava policije Zagreb (Redarstveno ravnateljstvo) 1907—1945; Sudbeni stol Zagreb 1851—1941; Zemljišno-knjižni ured (Gruntovnica) Zagreb 1854—1927; Prva hrvatska štedionica d.d. Zagreb 1846—1944; Zagrebački paromlin d.d. Zagreb 1910—1945; Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. Zagreb 1920—1936; Suprema d.d. Zagreb 1922—1923; Prvo zagrebačko radničko društvo 1873—1948.

Arhiv Okružnog suda — Zagreb

Zbirka isprava Sudbenog stola (Okružnog suda) Zagreb: Sb-2/1910 (Gradjanska pekarna d.d.), Sb-54/1910 (Zagrebački paro- i umjetni mlin d.d.), Sb-51/1911 (Sjedinjene pekarne Wieland-Guthard), Sb-11/1913 (Radnička pekarna udruga), Sb-4/1917 (Prometno d.d.), Sb-43/1918 (Suprema d.d.), Sb-53/1919 (Radnička pekarna zadruga), Sb-112/1920 (Mana d.d.), Sb-125/1920 (Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.), Sb-17/1930 (Zadruga mlinarskih obrtnika), Sb-4/1931 Napredni pekar zadruga), Sb-15/1931 (Prva zagrebačka industrija tjestenine d.d.), Sb-25/1931 (Trgovačko opskrbno d.d.), Sb-37/1936 (Tvornica parnih peći — Pekar zadruga).

Državni arhiv — Dubrovnik

Liber Consilii Minoris 27125/II.

Mestni arhiv Ljubljana (MALj)

Varia Magistr. I, fasc. 2

Kreisarchiv — München

Fasc. 34-2/b-No 169

Arhiv JAZU — Zagreb

Protocollum civitatis Zagrabiensis 1534 (Ms-II-c-76); Catalogus praesulum episcoporom zagrabiensium (Rkp T. Kovachevich)

Arhiv SAN — Srem. Karlovci

Magistrat br. 34-1753; cehovski privilegij za Zemun (1768)

Historijski arhiv — Osijek (HA)

Trgovačko-obrtnička komora br. 81—1858

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Zagreb

Radnička komora Zagreb (III/27, 2/1, 2/3, 3/2-3, 6/1-2, 13/3, 19/1, 20/1, 20/5, 29/4, 133/1, 139/4, 167/4, 204/2, 238/1, 336/2, 345/1, 348/2, 374/2, 377/1, 377/3, 382/1, 382/3, 427/4, 468/4, 498/3, 504/3-4, 508/1, 516/2, 516/3, 541/1, 544/3, 546/2, 549/4, 550/4, 553/2, 554/2, 624/1, 28/3-4, 29/1-2, 213/2, 233/3, 416/2)

Muzej grada Zagreba

Protocollum Privilegiorum Coehalium

II.

LITERATURA

— Agramer Dampfmülle (Agramer Tagblatt XI. Zagreb 1896, br. 209, str. 6)
— Almanacco Fiumano per l'anno 1854. Fiume 1855, str. 45-48
— Analiza ekonomskih uslova spajanja mlinskih i pekarskih kapaciteta u Zagrebu. Zagreb 1962, str. 9-11, 15, 21
— **M. Andrašević:** Das grossdeutsche Kapital in der südslawischen Volkswirtschaft. Borna — Leipzig 1940
— **M. Androić:** Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću (Varaždin u XVIII. stoljeću i političko-kameralni studij. Zagreb — Varaždin 1972, str. 15-88)
— Anonymi Belae Regis notarii Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae. Cassoviae 1747, cap. XLIII.
— **M. Antula:** Komore (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 392-396)
— **E. Aron:** Nazori kako se može u Hrvatskoj i Slavoniji promicati blagostanje. Požega 1894, str. 266-267
— **M. Arsenijević** (Poljoprivredna enciklopedija I. Zagreb 1967, str. 431-433)
— **V. I. Avdijev:** Zgodovina starega vzhoda. Ljubljana 1964, str. 160-161, 170
— J. Buchenhein **(A. J. Babnik):** Die Weihnachtsbrote (Carniolia VI. Ljulbjana 1844, str. 103)
— **I. Bach:** Cehovi (Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, str. 654-656)
— **I. Bach:** Zagrebački zlatari petnaestog i šesnaestog stoljeća (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 43-64)
— **I. Bach:** Zlatari Zagreba u XVII. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba V. Zagreb 1974, str. 13-25)
— **V. Balenović:** Narodoznanstvo. Zagreb 1941, str. 122-124, 183
— **M. Barada:** Važnost osnutka zagrebačke biskupije (Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka I. Zagreb 1944, str. 1-4)
— **J. Barlè:** Popravak zagrebačkih gradskih zidina (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljskog arkiva XV. Zagreb 1913, str. 147-148)
— **J. Barlè:** Povjest župa i crkava zagrebačkih I. Župa sv. Marka. Zagreb 1906, str. 12-16, 55-58
— **A. Bartal:** Glossariaum mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Budapestini 1901.
— **M. Bašić:** O noćnom miru u pekarskim radionicama. Zagreb 1934
— **Baumgarten-Meszleny:** Kartelle und Truste. Berlin 1906, str. 280
— **S. Becker:** Statistische Übersicht des Handels der Oesterreichischen Monarchie mit dem Auslande 1829—1838. Stuttgart 1841

— **J. Bedekovich:** Natale solum magni ecclesiae doctoris S. Hieronymi in ruderibus Stridonis occultatum, probatorum nihilominus historicorum et geographicorum opinionibus ac brevis illyricanae chronologiae adjumento erutum atque cum vita ejusdem purpurati Dalmatae I. Neostadii Austriae 1752, str. 28
— Belgianski mlin sa mlinskom ječamskom tvornicom... u Karlovcu (Narodne novine XIX. Zagreb 1853, br. 2, str. 6, isto br. 3-25)
— Belgijanski mlin... u Karlovcu (Glasonoša II. Karlovac 1862, br. 14, br. 18, prilog: Obćekoristni poslovni list br. 7 i 9, str. 2)
— **I. Belostenec:** Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium. Zagrabiae 1740.
— **B. Benussi:** Lo statuto del commune di Umago (Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria VIII. Parenzo 1892, str. 227-313)
— Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien 1852. Agram 1852, str. 58
— **M. Bermann:** Maria Theresia und Kaiser Josef II. in ihrem Leben und Wirken. Leipzig 1881, str. 897-902, 910-924, 952-960
— Biblijski leksikon. Zagreb 1972, str. 164
— **R. Bićanić:** Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860. Zagreb 1951, str. 4, 9-10, 50-52, 55-56, 58, 61, 68-69, 71-78, 81-83, 157, 172, 181, 227, 289, 291, 310-311, 342, 347, 350, 353, 355-361, 403-404
— **R. Bićanić:** Ekonomska podloga hrvatskog pitanja. 2. izd. Zagreb 1938, str. 41-46
— **R. Bićanić:** Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici. Zagreb 1952, str. 149
— **R. Bićanić:** Razvoj industrije u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 266-277)
— **R. Bićanić:** Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske (Rijeka. Zbornik, Zagreb 1953, str. 153-180)
— **K. Birket-Smith:** Putovi kulture. Opća etnologija (Geschichte der Kultur). Zagreb 1960, str. 123-124
— **I. K. Birling:** Nova z-kup szlosena zagrebechka szokachka kniga vu sheztih razdelenyih, zadersavajucha 544 naredbe vszakojake jeztvine pripravlyati... Vu Zagrebu 1813.
— **P. Blaznik:** O cehih na Slovenskem. Ljubljana 1940
— **P. Blaznik:** Škofja Loka in loško gospostvo 973-1803. Škofja Loka 1973, str. 101, 276-277
— **M. I. Blažeka:** Godišnji običaji u Prelogu (Etnografska istraživanja i građa III. Zagreb 1941. str. 66-73)
— **M. S. Bogdanović** (Građa za istoriju Beograda od 1717. do 1739. I. Beograd 1958, str. 5-28)
— **V. Bogišić — C. Jireček:** Liber statutorum Ragusii compositus anno 1272. Zagreb 1904 (lib. 2, cap. 21)
— **I. Bojničić:** Neizdane isprave o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljskog arkiva IV. Zagreb 1902, str. 112-120, 182-184; V. Zagreb 1903, str. 1-8, 105-114, 239-246; VI. Zagreb 1904, str. 80-96, 221-241)
— **I. Bojničić:** Novi prilozi za povijest progona vještica (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljskog arkiva XVII. Zagreb 1915, str. 155-172)
— **I. Bojničić:** Progon vještica u Hrvatskoj (Hrvatska XI. Zagreb 1917, br. 1709, str. 1-2, 1710, str. 1, br. 1711, str. 1-2, br. 1713, str. 1)
— **I. Bojničić:** Progon vještica u Hrvatskoj (Hrvatski ilustrovani Bjelovarski pučki ratni koledar XLIII. Bjelovar 1918, str. 87-102)
— **J. Borchardt:** Karl Marx. Kapital, kritika političke ekonomije. Ljubljana 1952, str. 82, 92-94

— **S. Božičević:** Spiljski park (Večernji list X. Zagreb 1966, br. 2218, str. 12)
— **H. F. Brachelli:** Statistik der Oesterreichischen Monarchie. Wien 1857.
— **V. Brajković:** Etude historique sur le droit maritime privé du Littoral Yougoslave. Marseille 1933, str. 50-54
— **F. Breitenfeld:** Zagreb — kraljevski i slobodni grad na brdu Grech (Zagreb III. Zagreb 1935, str. 1-8, 33-41, 69-74, 107-111, 143-148, 161-164, 201-207, 263-265)
— Brockhaus' Konversations-Lexikon IV. Leipzig 1908, str. 751-752; XV. Leipzig 1908, str. 661-662; XVI. Leipzig 1908, str. 411, 1041-1043, 1070; XVII. Leipzig 1908, str. 799
— **J. Buchenhain** — A. J. Babnik
— **F. Bučar:** O prošlosti Maksimira (Zagreb XII. Zagreb 1944, str. 206-223)
— **J. Buturac:** Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od X—XX. stoljeća. Zagreb 1970, str. 38-43
— **J. Buturac:** Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094—1944 (Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka. I. Zagreb 1944, str. 17-70)
— **H. Bülow:** Österreich-Ungarns Handels- und Industriepolitik. Berlin 1902
— **S. Car:** Naredba radi ukinutja tlake. Varaždin 1848.
— **J. Cazi:** Nezavisni sindikati 1921—1929. I. Zagreb 1962, str. 28; II. Zagreb 1964, str. 97, 101-102, 111-113, 145-146, 165, 171, 265-266, 285-286, 302. 369-370, 374, 378, 399, 401, 510, 512, 527; III. Zagreb 1967, str. 13-15, 67-70, 468, 524-527, 565, 660-664
— **J. Cazi:** Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja socijaldemokratske stranke 1880-1895. I. Zagreb 1960, str. 193-194, 198-199, 214-215, 237-240, 244, 249, 272, 285-289, 348; II. Zagreb 1958, str. 22-24, 34-36, 85, 86, 90-91, 159-160, 437
— **J. Cazi:** Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi 1860-1880. Zagreb 1957, str. 9, 19-26, 56-60, 164-167, 197- 204, 247, 369
— **J. Cazi:** Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919-1920. Beograd 1959, str. 41-45, 92-98, 122-123
— **V. Cecić:** Prva proslava prvog maja u Zagrebu (Crveno proljeće. Svjedočanstvo o Prvom maju. Zagreb 1958, str. 35-44)
— **Cehovi** (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 339-340)
— **I. Ceranić:** Mećar Ivo (Enciplopedija Jugoslavije VI. Zagreb 1965, str. 58)
— **S. Cerjan** (Enciklopedija fizičke kulture I. Zagreb 1975, str. 18)
— **P. Cerović:** U plamenu lomače (Politika XXXII. Beograd 1935, br. 9574, str. 10, br. 9475, str. 8, br. 9576, str. 8, br. 9577, str. 8)
— Cesarski patent od 2. III. 1853 (Zemaljski i vladin list 1853, razdjel I. kom. VIII. br. 44, str. 167)
— **F. Chamoux:** Grčka civilizacija u arhajsko i klasično doba. Beograd 1967, str. 214, 289, 294, 412, 416
— **V. Cindrić:** Grički milenij, kulturno-povijesna panorama. Zagreb 1965, str. 25, 162, 209-210
— Crtice iz naše historije: Viteška igra »Prstenac« u Zagrebu (Ženski list III. Zagreb 1927, br. 6, str. 6)
— **J. Csaplovics:** Ungarns Industrie und Cultur. Leipzig 1843.
— **J. Csaplovics:** Von Slavonien und zum Teil Croatien I-II. Pest 1819, str. 110
— **S. Cunville:** Österreich-Ungarns Wirtschaftspolitik, Balkanpolitik und Staatverfassung. Wien 1910.
— **A. Cuvaj:** Gradja za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstrijih vremena do danas II. Zagreb 1910, str. 109; IV. Zagreb 1910, str. 167-174; VII. Zagreb 1911, str. 156-160

— **A. Cuvaj:** Privredne komore. Zagreb 1925.
— **A. Cuvaj:** Stanje naše trgovine. Referat zagrebačke komore za trgovinu, obrt i industriju na IX. redovnom privrednom kongresu u Beogradu dana 13-14 septembra 1931. Zagreb 1931, str. 37
— **V. Cvitanović** (Zadar. Zbornik. Zagreb 1964, str. 457-470)
— **C. Czoernig:** Statistisches Handbuechlein fuer die Oesterrichische Monarchie. Wien 1861.
— **E. Čabej:** Život i običaji Albanaca (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 303-319)
— **E. Čelebi:** Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama u prevodu H. Šabanovića. Sarajevo 1967, str. 118-119, 385, 404, 435, 468
— **Z. Črnja:** Kulturna historija Hrvatske... Zagreb 1964, str. 186
— **J. Ćuk:** Povijest grada Zagreba do 1350. Garešnica 1932, str. 12, 20-23, 27-34
— **A. Dabinović:** Hrvatska državna i pravna povijest I. Zagreb 1940, str. 91-104, 122
— **G. Danese:** Industria molitoria. Molini da grano. Milano 1951, str. 9-10
— **D. Dejanović — N. Mrvoš:** Zbirka propisa o kvalitetu proizvoda. Beograd 1968, str. 56
— **A. U. Demian:** Statistische Darstellung des Koenigreichs Ungarn und der dazu gehoerigen Laender I. Wien 1805, str. 520-524; II. Wien 1806, str. 193-2117
— Denkschrift über die Eisenbahn von Semlin nach Fiume. Wien 1864, str. 11
— **M. Despot:** Industrija građanske Hrvatske 1860—1873. Zagreb 1970, str. 146-148
— **M. Despot:** Industrija građanske Hrvatske za banovanja Ivana Mažuranića 1873—1880. (Acta historica - oeconomica Jugoslaviae II. Zagreb 1975, str. 97-116)
— **M. Despot:** Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske. Zagreb 1967, str. 27-69)
— **M. Despot:** Pokušaj manufakture u Gradjanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 12) Zagreb 1962, str. 8-9, 13-14
— **M. Despot:** Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća. Izbor građe. Zagreb 1957, str. 80-81, 88, 121, 126-128
— **Gj. Deželić:** Rad oko zagreb. vodovoda do g. 1874. (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 198-209)
— **Gj. Deželić:** Zagrebački potoci, vode i zdenci g. 1874. (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 151-153)
— **S. Deželić:** Trgovački leksikon. Zagreb 1925, str. 418-419
— **V. Deželić:** Zagrebačka vlaškoulička općina (Narodna starina II. Zagreb 1923, sv. 5, str. 101-119)
— Die Mühlenindustrie Ungarns 1906. (Statistisches Zentralamt in Budapest). Budapest 1909.
— Die Mühle von Zahajl (Illustrirtes Familienbuch zur Unterhaltung & Belehrung häuslicher Kreise V. Triest 1855, str. 184-185)
— Die Wirtschaft Jugoslaviens. Beograd 1937, str. 74, 81, 299-301
— **S. Dimitrijević:** Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije. Beograd 1952, str. 3-4, 17-26
— Dnevnik Sabora Dalmacije, Hrvatske i Slavonije za godinu 1868.—1871. Zagreb 1883, str. 120
— **L. Dobronić:** Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb (Kaj V. Zagreb 1972, br. 7-8, str. 90-112)
— **L. Dobronić:** Periferija Zagreba u 19. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 271-297)

— **L. Dobronić:** Povijesni spomenici grada Zagreba XIX. Zagreb 1953, str. 56, 159, 172, 187, 244; XX. Zagreb 1971, str. 87, 132, 148, 153, 163, 172, 177, 180, tab. VI, XI, XIX, XXV; XXI. Zagreb 1975, str. 21, 376
— **L. Dobronić:** Stare mumeracije kuća u Zagrebu. Zagreb 1959, str. 62-67, 72-75, 264-267, 324-328
— **L. Dobronić:** Stari planovi Zagreba. Zagreb 1961, str. 6-7
— **L. Dobronić:** Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201. (Rad JAZU knj. 283. Zagreb 1951, str. 245-318)
— **L. Dobronić:** Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog Kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća (Rad JAZU knj. 286. Zagreb 1952, str. 171-256)
— **L. Dobronić:** Zagrebački graditelji i građevinski ceh u XVIII. stoljeću (Iz starog i novog Zagreba V. Zagreb 1974, str. 51-72)
— **I. Domin:** Predznanya pravicz szamoszvojneh vugerszkeh. Zagreb 1818, str. 96-97
— **Z. Doroghi:** Andautonia (Enciklopedija Jugoslavije I. Zagreb 1955, str. 98-99)
— **A. Dragičević:** Leksikon političke ekonomije I. Zagreb 1965, str. 65-66, 290-291, 324, 480
— **B. Drobnjaković:** Jela i pića narodna (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 141-143)
— **M. Érdujhelyi:** Geschichte der Neusatz. Neusatz. 1895, str. 170-172, 272-273
— **J. Đerfi:** Privredna kretanja u komuni Slav. Požega (Požeški zbornik I. Slav. Požega 1961, str. 217-237)
— **T. R. Đorđević:** Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847. godine. Beograd 1925, str. XXXV—XLVII, 103, 231, 240-424
— Erste dalmatinisch-kroatisch-slavonische Ausstellung in Agram im Jahre 1864. Agram 1864, str. 57
— **D. Farlati:** Illyricum Sacrum V. Venetiis 1775, str. 331, 348-349, 358, 369, 510-512
— **G. Fejér:** Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/1. Budae 1829, str. 210
— **D. Feletar:** Legrad. Čakovec 1971, str. 174-175
— **D. Feletar:** Podravina. Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske. Koprivnica 1973, str. 96, 373
— **A. Fellner:** Die wirtschaftliche Entwicklung der Mühlenindustrie Kroatien-Slavoniens. Zürich — Wien 1921, str. 35-43, 48-52, 92, 113-120
— **F. Fellner:** Die Zahlungsbilanz Ungarns. Wien — Leipzig 1911, str. 71, 73
— **E. Ferber:** Sanitarni nadzor nad žitaricama, mlinskim proizvodima i prehrambenim proizvodima iz brašna (Priručnik za osoblje pogonskih laboratorija mlinova. Zagreb 1957, str. 5-12)
— **K. Filić:** Varaždinski mesarski ceh. Zapisnici od godine 1589 do uključivo 1708. Varaždin 1968, str. 81, 89
— **K. Filić:** Varaždinski muzej. Varaždin 1943, str. 62-67
— **M. Filipović:** Kućna zadruga (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 573-576)
— **E. Foršt** (»8. maj« informativni list I. Zagreb 1963, br. 1-2, str. 3)
— **D. Fuks** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1528-1529)
— **G. Garollo:** Dizionario biografico universale II. Milano 1907, str. 1704
— **G. Garollo:** Piccola enciclopedia Hoepli II. Milano 1917, str. 1822, 2746; III. Milano 1917—1927, str. 4021
— **M. Gavazzi:** Godina dana hrvatskih narodnih običaja II. Zagreb 1939, str. 37-42
— **J. Gelcich:** Monumenta Ragusina I. Zagreb 1879, str. 16; V. Zagreb 1897, str. 8, 39, 123, 152

— Geschichte der österr. Eisenbahn. Wien 1898, str. 321-337, 339, 410-411
— **J. Glesinger:** Spomen-spis prigodom prev. boravka Nj. Vel. Kralja dana 14., 15. i 16. listopada 1895. Zagreb 1895, str. 95
— **M. Golia:** Obrtniško življenje v preteklosti (Celjski zbornik I. Celje 1951, str. 39-53)
— H. S. Brdovački **(J.Gorničić):** Prometna politika uobće i magjarska (ugarska) prometna politika u Hrvatskoj napose. Zagreb 1907, str. 102-103
— **J. Gorničić-Brdovački:** Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine. Zagreb 1952, str. V, 21, 168, 169
— Gradnja novog paromlina (Obzor XLVII. Zagreb 1906, br. 148, str. 2-3)
— Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917. — 1919. I. Od obnove sindikalnog pokreta do kongresa ujedinjenja. Zagreb 1955, str. 9
— Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj. Godine 1919. i 1920. II. Zagreb 1956, str. 121, 238-239, 293, 295
— **M. Gross:** Borba zagrebačkih radnika za sindikate 1890—1895 (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 238-265)
— **M. Gross:** Počeci radničkog pokreta u Zagrebu (Historijski zbornik VIII. Zagreb 1955, str. 1-39)
— **M. Gross:** Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća. Izabrani izvori. Zagreb 1957, str. 69-73
— **K. D. Grothusen:** Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum städtwesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden 1967, str. 80-90, 92-96, 99-101
— **Lj. Gršić:** Kukić Nikola (Enciklopedija Jugoslavije V. Zagreb 1962, str. 442)
— **J. Gruden:** Zgodovina slovenskega naroda I. Celovec 1910, str. 1033
— **A. Grum:** Slovenske narodne jedi. Novo Mesto 1965, str. 149-155
— **A. Gubo:** Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart. Graz 1909, str. 233, 253-256, 294, 366
— **L. Hadrovics:** Mađarski elementi u srednjovjekovnom latinitetu Hrvatske (Starine JAZU knj. 54. Zagreb 1969, str. 5-16)
— **F. Hefele:** Naši domaći mlinovi i mlinarija (Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu I. Zagreb 1886, str. 74-90; II. Zagreb 1887, str. 1-13)
— **F. Hefele:** Naši domaći obrti. Gradja za obrtno nazivoslovlje. Sisak 1896, str. 77-125
— **Z. Herkov:** Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II. Zagreb 1956, str. 24-25, 89, 94, 120, 405-407, 453, 554
— **Z. Herkov:** Ime grada Zagreba u prošlosti. Zagreb 1957, str. 28-32, 39-47
— **Z. Herkov:** Statut grada Zagreba od god. 1732. i zbornik statuta grada Zagreba od godine 1773. Zagreb 1952, str. 58-63
— **W. Hirschberg:** Etnologija. Pogled u razvitak ljudskih kultura. Zagreb 1943, str. 29, 46
— Historija naroda Jugoslavije I. Zagreb 1953, str. 216-218, II. Zagreb 1959, str. 712
— Historijat »Pekarske obrtničke zadruge« u Zagrebu (Pekar I. Zagreb 1925, str. 109-110, 117)
— **V. Hoffiller:** Andautonia (Hrvatska enciklopedija I. Zagreb 1941, str. 420-421)
— **V. Hoffiller:** Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva NS X. Zagreb 1908—09, str. 107-119)
— **W. Hoffmann:** Südost-Europa. Bulgarien — Jugoslawien — Rumänien. Ein Querschnitt durch Politik, Kultur und Wirtschaft. Leipzig 1932, str. 136-137

— **H. Holzmann:** Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni registar. Zagreb 1937, str. 5-6
— **B. Hóman:** A zágrábi püspökség alapitási éve (Turul XXVIII. Budapest 1910, str. 100-113)
— **J. Horvat:** Kultura Hrvata kroz 1000 godina. II. Gospodarski i društvovni razvitak u 18. i 19. stoljeću. Zagreb 1942, str. 443
— **J. Horvath:** Stari i novi Zagreb (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 47-416)
— **R. Horvat:** Historijat pekarskog ceha u Zagrebu (Pekar II. Zagreb 1926, str. 137-138)
— **R. Horvat:** Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici? Zagreb 1929, str. 8-10, 12, 21-23, 25, 28, 32-33, 36, 38-39, 41-42, 44-45, 56-57, 59-60, 79-80, 92-93
— **R. Horvat:** Kaptolski cehovi u Zagrebu. Zagreb 1936, str. 1-7, 23-55, 85-104, 113-115, 133-150, 163, 169, 186
— **R. Horvat:** Poviest slob. i kr. grada Koprivnice. Zagreb 1943, str. 186-187
— **R. Horvat.** Povijest Hrvatske. Petrinja 1904, str. 17-19, 150, 612
— **R. Horvat:** Povijest Hrvatske I. Zagreb 1924, str. 20-22, 32, 42-48, 58-60, 67-70, 83-85
— **R. Horvat:** Prilozi povijesti progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu VI. Zagreb 1934, str. 86-124)
— **R. Horvat:** Prošlost grada Zagreba. Zagreb 1942, str. 1-2, 7-8, 31-32, 57-59, 74, 131, 138, 145-146, 159, 239, 417, 420, 436, 465-467, 472, 476-485, 488-489
— **R. Horvat:** Zagreb. Povijest hrvatskoga glavnog grada. Zagreb 1942, str. 61-62, 90, 92
— **R. Horvat:** Zagrebačka katedrala. Zagreb 1941, str. 3-7
— **R. Horvat:** Zaštitnici koprivničkih cehova (Hrvatska prošlost V. Zagreb 1943, str. 42-43)
— **F. Hrnčić:** Borba između Kaptola i gradske općine u Zagrebu za ubiranje sajamskih i tržnih pristojbi u srednjem vijeku (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu IX—X. Zagreb 1941, str. 29-58)
— **T. Hruškovec:** Paromlin (Večernji list XIX. Zagreb 1975, br. 4930, str. 7)
— Hrvatski kompas 1913/14. Zagreb 1914.
— **A. Hudovski:** Zagreb i okolica. Kažiput za urodjenike i strance. Zagreb 1892, str. 33-34, 45
— **J. Ibler:** Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba... Zagreb 1892, str. 237-240
— **V. Ilić:** Osnovi tehnologije pekarstva. Beograd 1959, str. 161-162, 196-197, 239-240, 289, 306-318
— Ilustrovani vodič po Zagrebu i njegovoj okolici. Zagreb 1888, prilog.
— IREKS-ABC der Bäckerei. Kulmbach 1966, str. 20, 37, 50-51, 68, 88, 101, 104, 107, 109, 117, 128, 138, 169, 184, 199. 208, 242, 250, 258, 259, 263, 274
— IREKS-ARKADY Bäckereitechnisches Handbuch. 6. Aufl. Kulmbach 1973, str. 12-13, 15, 18, 43-44, 63, 67, 131
— Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije. Tom IV. Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Sloveniji, Dalmaciji i Istri 1892-1919. Beograd 1950, str. 56-58
— **Lj. Ivančan:** Zagrebački Kaptol 1093—1932 (Croatia sacra II. Zagreb 1932, sv. 4, str. 161-275)
— Iz povijesti makarona (Vjesnik Žitokombinata XIII. Zagreb 1975, br. 3/228, str. 8)
— Izviešća trgovačko-obrtničkih komora u Osieku, Senju i Zagrebu za godinu 1898, na kr. ug. ministra trgovine. Budimpešta 1899, str. 15, 18-19, 23, 46, 61, 84-88, 90-91
— Izviešća trgovačko-obrtničkih komora u Osieku, Senju i Zagrebu za godinu 1899. na kr. ug. ministra trgovine. Budimpešta 1900, str. 15, 50, 60, 67-68, 79-83

— Izvješće kr. podžupana županije varaždinske... za vrieme od 1. rujna 1886, do 31. prosinca 1887... Varaždin 1888, str. 123
— Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osieku o narodno-gospodarstvenom stanju Slavonije do konca godine 1881. Osiek 1884, str. 151
— Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osieku o narodno-gospodarstvenim odnošajima komorskog okružja osvrtom na zadnju dobu do god. 1894. Osijek 1895, str. 107-108
— Izvješće upravnoga odbora i upravitelja kr. županijske oblasti županije varaždinske ... za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1896. Varaždin 1897, str. 87; ... 1898. Varaždin 1899, str. 121; ... 1900. Varaždin 1901, str. 137; ... 1903. Varaždin 1904, str. 140; ... 1904. Varaždin 1905, str. 163; ... 1905. Varaždin 1906, str. 203; ... 1906. Varaždin 1907, str. 122; ... 1907. Varaždin 1908, str. 101; ... 1908. Varaždin 1909, str. 140; ... 1909. Varaždin 1910, str. 178; ... 1910. Varaždin 1911, str. 157; ... 1911. Varaždin 1912, str. 108; ... 1912. Varaždin 1913, str. 127; ... 1913. Varaždin 1914, str. 110
— Izvještaji zem. tvorničkih nadzornikah o strukovnom pregledavanju tvornicah u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1891.
— Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1928. Zagreb 1929, str. 282-283; ... 1929. Zagreb 1930, str. 362-364; ... 1930. Zagreb 1931, str. 362-329; ... 1931. Zagreb 1932, str. 335-337
— Izvještaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za god. 1926. Zagreb 1927, str. 35; ...1927. Zagreb 1928, str. 177-178
— Izvještaj Trgovinsko industrijske komore Rijeka za 1881. Rijeka 1882, str. 12-13; ...1882. Rijeka 1883, str. 11; ...1883. Rijeke 1884, str. 12
— **H. E. Jacob:** Šest hiljada godina kruha. Zagreb 1957, str. 30, 41-42, 45-46, 50-52, 57, 70-71, 76-89, 93-97, 105-106, 146-156, 159-160, 273, 282- 283, 302-304 (**H. E. Jacob:** Sechtausend Jahre Brot. Hamburg 1954)
— **A. Jakić - J. F. Devidé:** Izvješće poslanstva trgovačko-obrtničke komore zagrebačke kod svietske izložbe u Parizu godine 1867. glede na izložene predmete područja komorskoga. Zagreb 1867, str. 14-17
A. Jambressich — F. Sussnik-A. Jambressich
— **N. Jančiković:** Die Entwicklung des jugoslawischen Bankwesen. Wien (s. a.)
— **F. Janeček** (MPT — Mlinarstvo, pekarstvo i testeničarstvo Jugoslavije VII. Beograd 1976, br. 37, str. 26-30)
— **B. Janjatović:** O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimaju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933-1941 (Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata I. Zagreb 1968, str. 255.285)
— **J. Janković:** Pismohrana slob. i kr. grada Varaždina (Izvješće kralj. velike gimnazije u Varaždinu... 1887—1888. Varaždin 1888, str. 3-46)
— **I. Jelić:** Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva rata (Kaj VIII. Zagreb 1957, br. 6, str. 5-15)
— **R. Jelić:** Grgur Mrganić (Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII. Zagreb 1960, str. 487-508)
— **J.Jenko:** Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let (Kronika X. Ljubljana 1962, zv. 2,str. 94-105)
— **E. A. Joanelli:** Die Semlin-Fiumaner Eisenbahn. Studien über deren Wichtigkeit und Rentabilität als Teil der künftigen Welthandelstrasse zwischen dem Schwarzen und Adriatiscen Meere. Wien 1863
— **J. Jovan:** Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije (Slovenci v desetletju 1918—1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 483-536)

— **S. Jožinec** (Vjesnik, informativni list Žitokombinata IX. Zagreb 1971, br. 15/135, str. 4-5)
— **B. Jurković:** Das ausländische Kapital im ehemaligen Jugoslavien. Stuttgart-Berlin 1941, str. 94, 333-337
— **D. Jurman-Karaman:** O profanoj arhitekturi zagorskog feuduma potkraj XVIII. stoljeća (Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU VI. Zagreb 1958, br. 3, str. 169-1811)
— **F. Kahn:** Čovjek od začetka do smrti. Zagreb 1937, str. 314-317, 324
— **I. Kampuš:** Zagreb — historija (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 584-592)
— **I. Kampuš — I. Karaman:** Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog... velegrada. Zagreb 1975, str. 7-12, 14-19, 40, 45-46, 74, 88, 116
— **V. St. Karadžić:** Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima. 4.drž. izd. Beograd 1935, str. 509, 529, 685, 722, 832
— **I. Karaman:** Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb 1972, str. 70, 81, 87, 157, 167, 236, 309
— **I. Karaman:** Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849—1873 (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske. Zagreb 1967, str. 7-25)
— Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva 925-1925. Zagreb 1925, str. 43, 54, 100
— **M. P. Katancsich:** Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum, in quo de origine, lingua et literatura Croatorum... disseritur. Zagrabiae 1795 (poglavlje: De situ Andautonii in agro Schitariensi)
— **S. Katona:** Historia critica regni Hungariae V. Pestini 1783, str. 246
— **K. Kautsky:** Konzumna društva i radnički pokret. Beč 1897, str. 3-4
— **J. Kautz:** Entwicklungsgeschichte der volkswirtschaftlichen Ideen in Ungarn und deren Einfluss auf das Gemeinwesen. Budapest 1876, str. 14-76
— **B. A. Kercselich:** Annuae ili historija 1748—1767. Zagreb 1952, str. 58, 72, 486
— **A. B. Kercselich:** De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares. Zagrabiae 1770, str. 30
— **B. A. Kercselich:** Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis I. tomus I. Zagrabiae 1774, str. 3, 6-10, 44-45, 83, 88, 102, 151, 159, 187, 191, 204, 216-217, 327
— K. k. Patent v. 20. XII. 1859 (Reichsgesetzblatt für Kaiserthum Österreich. Wien 1859, str. 622 u. w.)
— **D. Kermavner:** Začetki socialne demokracije v desetletju 1884-1894. Ljubljana 1963, str. 54, 115, 434
— **N. Klaić** Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb 1972, str. 83, 105-106, 115-116, 140-142, 197-199
— **N. Klaić:** Neki problemi najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i kraljevskog Gradeca (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 7-23)
— **N. Klaić:** Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971, str. 497-507
— **N. Klaić:** Tzv. Pacta conventa ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1101. godine (Historijski pregled VI. Zagreb 1960, str. 107-120)
— **V. Klaić:** Antonii Vramecz Kronika. Zagreb 1908, str. XL, 40
— **V. Klaić:** Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća I. Zagreb 1899, str. 23-24, 46-47, 125-127, 130, 224-230, 288
— **V. Klaić:** Sajmovi u starom Zagrebu (Zagrebački Zbor III. Zagreb 1924, br.5, str. 1-3)

— **V. Klaić:** Slobodni i kralj. glavni grad Zagreb. Zagreb 1913, str. 12-16
— **V. Klaić:** Statut grada Zagreba od god. 1609 i reforma njegova 1618. Zagreb 1912.
— **V. Klaić:** Viteška igra »Prstenec« u Zagrebu (Hrvatski Sokol II. Zagreb 1923, str. 87-88)
— **V. Klaić:** Zagreb (Zagreb I. Zagreb 1934, str. 6-42)
— **Gj. Klarić:** Razgled po Jugoslaviji I. Karlovac (Slavjanski jug I. Karlovac 1868, br. 1, str. 31-35)
— **D. Klen:** Privredno stanje Rijeke u dobi Ilirije (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 8). Zagreb 1959, str. 7-8, 15-24
— **D. Klen:** Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine (Jadranski zbornik I. Rijeka—Pula 1956, str. 231-242)
— **S. Kljuić:** Spas za pekare je noćni mir. Sarajevo 1933.
— **O. Klobučar:** Tvornica kamenine u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I. Zagreb 1957, str. 229-237)
— **O. Klobučar:** Zagrebačka tvornica keramičkog posuđa i peći Josipa Kalline (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 255-269)
— **C. Knapić-Krhen** (Kaj VI. Zagreb 1973, br. 3, str. 102-108)
— **A. Koblar.** Cehi v Kranju (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XII. Ljubljana 1902, str. 181-184)
— **J. Kocijanić:** Odanost Samobora djedovskoj katoličkoj vjeri (Samobor. Zagreb 1942, str. 36, 76)
— **M. Kolar-Dimitrijević:** Radnički slojevi Zagreba od 1918. do 1931. Zagreb 1973, str. 144-148, 192-194, 395, 404, 407
— **R. Kolarič:** Slovenski mlinski red 1814. (Slavistična revija X. Ljubljana 1957, štev. 1-4, str. 296-306)
— Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj. Zagreb 1969, str. 26
— **V. Korač:** Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine. I. Zagreb 1929, str. 14, 41, 79, 110, 179, II. Zagreb 1930, str. 50-51, 70-71, 99-102, 112, 156-157, 296-313, 377, 387-388, 406-409, 415; III. Zagreb 1933, str. 14-15, 17, 19-23, 27-32, 37-55, 95, 279
— **V. Korač:** Povijest radničkog zadrugarstva Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1933, str. 10-11, 13, 15-19, 23-27, 30-31, 33-37, 39-51
— **F. Kos:** Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja. Ljubljana 1894, str. 64-66
— **V. Kos** (»8. maj« informativni list I. Zagreb 1963, br. 1-2, str. 14)
— **Lj. St. Kosier:** Grossdeutschland und Jugoslawien (aus der südslawischen Perspektive). Berlin—Wien 1939, str. 180
— **M. Kostrenčić:** Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog državnog prava. Zagreb 1956, str. 144, 150-152
— **M. Kostrenčić:** Zadruga (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV. Zagreb 1929, str. 1199-1201)
— **M. Kostrenčić:** Pacta conventa (Enciklopedija Jugoslavije VI. Zagreb 1965, str. 404)
— **Kovachich:** Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae. Pestini 1818, str. 293
— **A. Kozina:** Krapina i okolica kroz stoljeća. Krapina 1960, str. 57-63
— Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti. Zagreb 1896, str. 223-224

— Kralj. povlašteni Zagrebački paro- i umjetni mlin Zagreb. Bilanca za polugodište od 1. 7. do 31. 12. 1912. — Königl. landesbefugte Agramer Dampf- und Kunstmühle Zagreb (Agram) Kroatien. Bilanz für das Halbjahr... Zagreb 1913, str. 1-12
— **B. A. Krčelić** — B. A. Kercselich
— **H. Kreševljaković:** Esnafi (Enciklopedija Jugoslavije III. Zagreb 1958, str. 270-271)
— **H. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463-1878. Sarajevo 1935, str. 78-79, 86-91
— **H. Kreševljaković:** Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463-1878. II. Mostar (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU knj. 35, Zagreb 1951, str. 61-138)
— **M. Krešić:** Industrija na jubilarnoj izložbi Hrv. slav. gospodarskog društva u Zagrebu 1891. (Vienac zabavi i pouci XXIII. Zagreb 1891, str. 603-606)
— **M. Krešić:** Izvješće o Milenskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije god. 1896. Zagreb 1897, str. 109-110, 257, 361
— **A. J. Krickel:** Eine Fussreise durch den grössten Teil der oesterreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829. II. Wien 1830, str. 273
— **H. Krieshaber:** Wirtschaftliche Gefahren für Kroatien. Prag 1908.
— **A. Kristan:** Pojam zadruge (1920-1930. Prva radnička pekarna kao udruga. Zagreb 1930, str. 33-34)
— **A. Kristić:** Kreševo, obrtni, građanski i narodni život. Zagreb 1941, str. 57-58, 62, 74-75, 109-111
— **T. Krstonošić:** Cehovi i pojava prvih zanatskih udruženja i zadruga u Vojvodini (Rad vojvođanskih muzeja III. Novi Sad 1954, str. 272-277)
— **D. Kučenjak:** Spomen-knjiga o 50-godišnjem djelovanju »Zagrebačkog radničkog društva«. Zagreb 1923, str. 45
— **V. Kučinić:** »Božji sud« i grički inkvizitor. Kako su se pred gričkim sudom održavale parnice protiv vještica (Hrvatski dnevnik V. Zagreb 1940, br. 1637, str. 7)
— **V. Kučinić:** Czoperniczki czeh (Zagreb VIII. Zagreb 1940, str. 79-90, 118-126, 156-168, 194-199, 215-229, 255-266, 293-304, 328- 340, 387-397; IX. Zagreb 1941, str. 8-16, 65-76, 109-122, 168-175)
429, 454
— **S. Kukoleča:** Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat. Beograd 1956.
— **S. M. Kukoleča:** Industrija Jugoslavije 1918-1938. Beograd 1941, str. 4, 22-30, 195,
— **S. M. Kukoleča:** Karteli i njihov značaj za jugoslavensku privredu (p. o. Socijalni arhiv br. 7-8). Beograd 1939, str. 4-5, 10, 20, 23, 44, 47, 94-96
— **I. Kukuljević:** Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Zagreb 1863, str. 20-30, 53-54
— **I. Kukuljević:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Zagreb 1875, str. 193
— **I. Kukuljević:** Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae I. Zagreb 1861, str. 46-47, 63-66
— **I. Kukuljević:** Prvostolna crkva zagrebačka opisana s gledišta povjestnice umjetnosti i starinah. Zagreb 1856, str. 1-7
— **I. Kukuljević:** Zakoni grada Zagreba (Arkiv za povjestnicu jugoslavensku I. Zagreb 1851, str. 186-202)
— **J. Kulischer:** Allgemeine Wirtschaftsgeschichte der Mittelalters und der Neuzeit II. München—Berlin 1928, str. 464
— **J. Kulischer:** Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka I. Zagreb 1957, str. 192, 196; II. Zagreb 1957, str. 178
— **B. L. Kumorovitz:** Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter. Budapest 1960, str. 21-22

— **M. Kus-Nikolajev:** O podrijetlu licitarskog srca. Zagreb 1928, str. 1-7
— **V. Ladović:** Pregled razvoja Zagrebačke Dubrave (Iz starog i novog Zagreba II. Zagreb 1960, str. 299—309)
— **J. Lakatoš:** Industrija Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1924, str. 482-483, 520-528, 532, 541-543, 552-554
— **J. Lakatoš:** Industrija Slovenije. Zagreb 1922, str. 101-102
— **J. Lakatoš:** Jugoslavenska privreda. Jubilarno izdanje Jugosl. Lloyda. Zagreb 1933, str. 304
— **M. Lamer:** The Development of Foreign Capital Investments in the Balkans. Washington 1936.
— **M. Lamer:** Weltwirtschaftliche Verflechtungen Südslaviens. Ein Beitrag zum Problem der Eingliederung der südslavischen Volkswirtschaft in die Weltmarktschaft. Zagreb 1933, str. 50-59, 90
— **R. A. Lanciani:** Ancient Rome in the Light of Recent Discoveries. Boston 1892.
— **M. Lang:** Samobor. Hrana i posuđe (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU knj. XVI. Zagreb 1911, str. 114-118)
— **M. Lanović:** Privatno pravo tripartita. Zagreb 1929, str. 256
— **D. Lapčević:** Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji. Beograd 1928, str. 78, 198, 242-243, 249, 252-254
— Larousse Gastronomique. Paris 1930.
— **E. Laszowski:** Cijene robi i živežnim namirnicama u Zagrebu g. 1596 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 103-104)
— **E. Laszowski:** Cijene živežnih namirnica u Zagrebu god. 1825 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 58-59)
— **E. Laszowski:** Dva priloga povijesti progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskoga arkiva I. Zagreb 1899, str. 109-114)
— **E. Laszowski:** Mlin gospoštije šestinske na Medveščaku 1766 (Stari i novi Zagreb 1925, str. 231-232)
— **E. Laszowski:** Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba XII. Zagreb 1929, str. 124-125, 207-209; XIII. Zagreb 1931, str. 7, 27, 32, 34, 38-41, 46-48, 51, 54, 56-57, 59, 66, 72-73, 224, 263-264, 372; XIV. Zagreb 1932, str. 23, 36-38, 41-42, 83, 157, 171-172, 186-187, 269, 294-295, 320, 359; XV. Zagreb 1937, str. 59-60, 170-171, 252-253, 263, 276, 285-286, 296-298, 320-321; XVI. Zagreb 1939, str. 142, 193, 224, 235, 242, 303-304; XVII. Zagreb 1941, str. 5, 257, 352-353, 355-356; XVIII. Zagreb 1949, str. XVII, XXII, XXVIII, XXXI, XXXIII, 5, 57, 96, 121, 147, 152, 154-156, 173-174, 178, 191, 196, 211, 238, 281-282
— **E. Laszowski:** Prilog za poviest progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva X. Zagreb 1908, str. 203-208)
— **E. Laszowski:** Prilog povjesti progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu VII. Zagreb 1937, str. 166-168)
— **E. Laszowski:** Prilozi spomenicima o progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu VIII. Zagreb 1939, str. 47-60)
— **E. Laszowski:** Procjena dobara medvedgradskih g. 1670 (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva II. Zagreb 1900, str. 184-186)
— **E. Laszowski:** Progon vještica u Turopolju (Vjesnik kr. krv. sl. dalm. zemaljskog arkiva XVI. Zagreb 1914, str. 196-208)
— **E. Laszowski:** Stari Zagreb (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 5-14)
— **E. Laszowski:** Utemeljenje zagrebačke biskupije (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 137-139)
— **E. Laszowski:** Zagrebački obrtnici 1782 (Zagreb V. Zagreb 1937, str. 410)
— Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Zagreb 1974, str. 516

— Leksikon Minerva, praktični priručnik za modernog čovjeka. Zagreb 1936, str. 132, 245, 329, 451, 501, 1055, 1058, 1074, 1088, 1270, 1308
— **J. Lekše:** Običaji in vraže ob rojstvu v okolici Jurkloštra (Kotnikov zbornik. Celje 1956, str. 115)
— Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae I. Zagreb 1969, str. 151-152
— **A. Lj. Lisac:** Iz prošlosti zagrebačkog mlinarstva (»8. maj« informativni list I. Zagreb 1963, br. 1-4; II. Zagreb 1964, br. 5-20, 23-32; III. Zagreb 1965, br. 33-50)
— **A. Lj. Lisac:** Razvoj estetske gimnastike u Jugoslaviji. Zagreb 1953, str. 5
— **A. Lj. Lisac:** Razvoj industrije papira u Zagrebu. Zagreb 1961, str. 27-29, 361
— **A. Lj. Lisac:** Uz 70-godišnjicu prve radničke prvomajske proslave u Zagrebu (Zagrebačka tvornica papira, mjesečnik III. Zagreb 1960, br. 1-5, str. 3-5)
— **A. Lj. Lisac:** Zagrebačka javna kupališta kroz stoljeća (Rasprave i građa za povijest nauka JAZU I. Zagreb 1963, str. 343-391)
— **Š. Ljubić:** Andautonia (Ščitarjevo) i započetak izkapanja od strane nar. zem. muzeja na onom tlu (Viestnik hrvatskoga arheologičkoga društva V. Zagreb 1883, str. 1-13)
— **Š. Ljubić:** Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske I. Rieka 1864, str. 120-122
— **Š. Ljubić:** Pregled hrvatske poviesti. Rieka 1864, str. 33-36
— **M. Ljubisavljević:** Prehrambeni proizvodi i pića. Beograd 1975, str. 115, 335-336
— **J. F. Lockwood:** Mlinarstvo. Subotica 1956, str. 25-37, 623-626, 637-639 **(J. F. Lockwood:** Flour milling. Liverpool 1945; **J. F. Lockwood:** Die Melmüllerei. Detmold 1951)
— **R. Lopašić:** Karlovac, poviest i mjestopis grada i okolice. Zagreb 1879, str. 60-61
— **R. Lopašić:** Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz Štajerskoga zemaljskoga arkiva u Gradcu (Starine JAZU knj. 19. Zagreb 1887, str. 1-80)
— **R. Ložar:** Kruh (Zbornik zimske pomoči 1944. Ljubljana 1944, str. 496-498)
— **R. Ložar:** Ljudska hrana (Narodopisje Slovencev I. Ljubljana 1944, str. 192-216)
— **J. Mailáth:** Geschichte der Magyaren I. Pest 1828, str. 86, 95
— **G. Majcen:** Kratka zgodovina Maribora. Maribor 1925, str. 55-61
— **J. Mal:** Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba. Celje 1928, str. 540
— **R. Mamuzić:** Zanatske slave srpskih esnafa u Zemunu i njihovi barjaci (Rad vojvođanskih muzeja VIII. Novi Sad 1959, str. 232-236)
— **P. Mandel:** Entwurf zu einem Gesetze über die Kartellverträge. Budapest 1909.
— **O. Mandić:** Pacta conventa i »dvanaest« hrvatskih bratstava (Historijski zbornik XI-XII. Zagreb 1958-1959, str. 165-201)
— **I. Mardešić:** Dakić Božidar (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 641)
— **T. Maretić:** Homer. Odiseja XX. Zagreb 1950, str. 106-119
— **L. Marić — N. Pauković:** Izvori u srednjem dijelu Medvednice. Prilog hidrogeografiji Zagrebačke gore. Zagreb 1935, str. 10-12, 29
— **J. Marjanović:** Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata. Beograd 1954, str. 58-61, 139-145
— **T. Marković:** Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini (Etnografska istraživanja i građa II. Zagreb 1940, str. 5-56)
— **T. Marković:** Hrvatski božićni običaji u Bosni i Hercegovini (Croatia sacra XI-XII. Zagreb 1943, sv. 20-21, str. 284-294)
— **H. Marquardt:** Römische Staatsverwaltung II. Berlin 1858, str. 124
— **M. Martinek — Lj. Milatović:** Kontrola kvalitete tjestenina (Proizvodnja i prerada brašna XIII. Novi Sad 1965, br. 6, str. 4-15)
— **N. S. Martinović:** Radnički pokret u Crnoj Gori pod rukovodstvom Jovana Tomaševića 1918-1924. Beograd 1955, str. 28

— **K. Marx:** Kapital. Kritika političke ekonomije I. Zagreb 1947, str. 255, 295, 316-319
— **S. Mateljan-Špoljarić:** Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914. (Iz starog i novog Zagreba III. Zagreb 1963, str. 131-142)
— **P. Matković:** Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873. Zagreb 1873, str. 95-96)
— **A. Mau:** Pompeji in Leben und Kunst. Leipzig 1908, str. 403-424
— **M. Mayer:** Die Landwirtschaft von Kroatien und Slavonien. Zagreb 1908.
— **M. Mayer:** Izvještaj tajnika o radu uprave Udruženja zanatlija za grad i srez Zagreb u Zagrebu u poslovnoj godini 1937. Zagreb 1938, str. 26-27
— **E. Mayerhofer:** Kako je pračovjek pripremao hranu (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 171-173)
— **E. Mayerhofer:** Leksikon prehrane. Zagreb 1944 (8° str. 531)
— **I. Mažuran:** Najstariji zapisnik općine Osijek, Tvrđa od 1705. do 1746. godine. Uvod u historiju Osijeka XVIII. stoljeća. Osijek 1965, str. 39
— Medvednica kao rekreativno područje grada Zagreba. Studija. Zagreb 1960-1961, str. 59-61, 63-64
— **Lj. Meze-Bras:** Ženitovanjski običaji na Ptujskem polju (Ptujski zbornik II. Ptuj 1962, str. 266-280)
— **B. Mićić:** Osnovi pekarstva. Beograd 1976, str. 7, 33-34, 40-43, 53-54, 56-49
— **K. Mihoković:** Karlovački cehovi i obrti u XVIII i XIX stoljeću (Karlovac. Radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti. Karlovac 1970, str. 105-160)
— **T. Mikloushich:** Izbor dugovany vszakoverztneh, za haszen y razveszelenye. Zagreb 1821 (1839), str. 33
— **J. Mikoczy:** Banorum Dalmatiae, Croatiae & Slavoniae ad saeculum XIV. usque perducta series anno Domini 1792 (Arkiv za povjestnicu jugoslavensku XI. Zagreb 1872, str. 122-123, 128-129)
— **B. Milanović:** Hrvatski narodni preporod u Istri I. Pazin 1973, str. 35
— **Lj. Milatović:** Suvremeni trend tehnologije i mehanički razvoj tijesta u proizvodnji kruha (Materijali sa seminara o suvremenim aktuelnim operacijama i procesima u tehnologiji kruha I. Zagreb 1971, str. 46-82)
— **J. Milićević:** Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini (Studije i građa o Sinjskoj krajini. Zagreb 1968, str. 433-515)
— **F. Millecker:** Geschichte des Gewerbes im Banat. Vršac 1940, str. 13, 21
— **F. Millecker:** Istorija Banatske vojne granice. Pančevo 1929, str. 70
— **F. Millecker:** Istorija Pančeva. Pančevo 1925, str. 84
— **F. Millecker:** Istorija Vršca I. Pančevo 1886, str. 262
— **F. Milobar:** Izabrana poglavlja iz narodnoga gospodarstva II. Zagreb 1902, str. 79
— **M. Miloševe:** Neki esnafi u Banatu (Rad vojvođanskih muzeja X. Novi Sad 1961, str. 168-175)
— **M. Miloševe:** Prilog proučavanju života i rada rufeta u južnom Banatu u XVIII i XIX veku (Rad vojvođanskih muzeja I. Novi Sad 1952, str. 170-178)
— **M. Mirković:** Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 59-60, 82, 102-108, 262, 274-275, 389-391
— **M. Mirković:** Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941. Zagreb 1950, str. 10, 62-63, 79-80, 101-108
— **M. Mirković:** Zanatska politika. Zagreb 1934, str. 74-75
— **M. Mirković:** Željeznice u Hrvatskoj 1862-1918. (Izbor iz ekonomskih radova II. Zagreb 1958, str. 227)

— **T. Mommsen:** Römische Geschichte I. Berlin 1902, str. 191, 875
— Monografija privrednih organizacija za proizvodnju i preradu brašna. Beograd 1961, str. 112-113
— **L. Morteani:** Isola ed i suoi statuti (Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia partia IV. Perenzo 1888, str. 349-412; V. Parenzo 1889, str. 155-222)
— **A. Mudrinić:** 1893-1933. Četrdeset godina radničkog osiguranja u gradu Zagrebu. Zagreb 1933, str. 9-15
— **L. Mumford:** Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi. Zagreb 1968, str. 265, 282-283, 294-296, 301-302, 306, 314, 467
— **A. Musić:** Herodotova povijest I. Zagreb 1887, str. 104-105
— **J. Nagy:** Zlatna bula kralja Bele IV. od god. 1242 (Stari i novi Zagreb I. Zagreb 1925, str. 14-21)
— Nakon punih 86 godina (Večer XXI. Zagreb 14. 12. 1940, str. 3)
— Narodna Republika Hrvatska. Informativni priručnik. Zagreb 1953, str. 370-373
— Naša mlinska industrija (Pozor XXIII. Zagreb 1882, br. 45, str. 1-2)
— **Neumann — Pelschenke:** Brotgetreide und Brot. Berlin — Hamburg 1954.
— **D. Nešić** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1126-1127)
— **L. Niederle:** Život starých Slovanů (Slovanske starožitnosti III.) Praha 1921, str. 113-123
— **M. Nikolić:** Industrijski način proizvodnje hleba (Proizvodnja i prerada brašna XV. Novi Sad 1967, br.3, str. 34-40)
— **V. Noršić:** Još jedan prinos k progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva XIII. Zagreb 1911, str. 42-44)
— Nova numeracija kuća slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba. U dva diela. Zagreb 1878, str. I/5, 6, 11, 29; II/2, 15, 19, 20, 26, 31, 35
— **V. Novak:** Ljudska prehrana v Prekmurju. Ljubljana 1947, str. 49-50
— Novi Sad. Monografija. Novi Sad 1956, str. 43
— Obrtni zbor u Zagrebu 1893—1928. Zagreb 1929, str. 7-19, 21-51
— Odlikovani izložci kod naše hrvatske izložbe 1864 (Sidro I. Zagreb 1864, br. 25, str. 99)
— Odlikovani izložitelji (Domobran I. Zagreb 1864, br. 120, str. 3)
— **W. Offergeld:** Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns. Nebst einem Anhangen über die wirtschaftswissenschaftliche Literatur Ungarns. Jena 1914, str. 13, 224-225, 229, 250-256, 258
— **S. Ogrizović:** Narodni heroj Josip Kraš. Zagreb 1955, str. 7-15
— **J. Onyszkiewicz:** Stota obljetnica 1808—1908 trgovačko-obrtničke komore u Dubrovniku. Povjestničke crtice iz prvih sto godina opstanka komore. Dubrovnik 1908.
— Opchinzke naredbe za szkupchinu y drustvo czehov kralyeztva ungerzkoga. Budim 1813.
— O prolazu robe kroz Sisak i Karlovac (Ilirske narodne novine V. Zagreb 1839, br. 38, str. 149)
— **B. Orel:** Slovenski ljudski običaji (Narodopisje Slovencev I. Ljubljana 1944, str. 263-349; II. Ljubljana 1952, str. 134-165)
— **B. Orel:** Ženitovanjski običaji na Dravskem polju (Etnolog XIV. Ljubljana 1942)
— **I. Orožen:** Celska kronika. Celje 1854, str. 209
— **J. Orožen:** Zgodovina Celja III. Celje 1930, str. 36-39
— **J. Orožen:** Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, str. 374-375; II. Celje 1974, str. 10

— **J. Orožen:** Zgodovina obrti v Celju in severovzhodni Sloveniji. Celje 1971, str. 75-76
— **S. Ortner:** Povjest gradine i trgovišta Krapine. Krapina 1899, str, 120
— Ostaci kamenog mosta blizu gradske kavane (Vjesnik XXXIII. Zagreb 1972, br. 9153, str. 11)
— **K. V. Ostrovitjanov:** Predkapitalistične ekonomske formacije. Ljubljana 1948, str. 10-14, 112-119
— **F. Palacký:** Dějini národu českého v Čecháh a v Moravě I. Praha 1907, str. 155, 169
— **A. A. Parmentier:** Expériences et réflexions sur le blé et les farines. Paris 1776.
— **A. A. Parmentier:** Le parfait Boulanger. Paris 1772.
— **P. Paskiević:** Die Handelskammern in Südslavien. Stuttgart 1930, str. 175
— **F. Paskvić** (Znanje i radost III. Zagreb 1944, str. 122-128)
— Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft I/2. Stuttgart 1894, str. 2119
— **V. Pavlaković:** Industrija Jugoslavije. Zagreb 1922, str. 265-294
— **T. K. Pažitkova** (Ekonomičeskaja istorija. Moskva 1967, str. 20-22)
— Pedeset godina tvornice čokolade, bombona i keksa Kraš. Zagreb 1961, str. 3-5, 14, 25
— 50. godišnjica Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu 1852-1902. Zagreb 1902, str. 1-8, 53-55, 91-94
— **S. Pejaković:** Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der national Bewegung vom Jahre 1848. Wien 1861, str. 69-70, 166-170
— **P. Pekić:** Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. godine. Zagreb 1930, str. 269-270
— **I. Pergossich:** Decretum, katerogaie Verbowczi Istvan diachki popiszal. Nedelische 1574, del III, tit. 19
— **P. I. Perić:** Stranci u jugoslavenskoj privredi. Beograd 1936.
— **S. Pešić:** Mlinovi u Pounju (Zbornik krajiških muzeja I. Banja Luka 1962, str. 192-213)
— **Lj. Petrović:** Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929-1932. godine (Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata I. Zagreb 1918, str. 242-245)
— **J. Pfister:** Pannonien in politisch-geographisches Betrachtung (Ungarische Jahrbücher VIII. Budapest 1928, str. 151)
— **A. Piesevoli:** Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII str. (Zadar. Zbornik. Zagreb 1964, str. 23-47)
— **P. Pisani:** La Dalmatie de 1797 à 1815. Épisode des conquêtes Napoleoniennes. Paris 1893, str. 363
— **K. Piuk:** Zur Frage der Slaven in Pannonien im 9. Jahrhundert (Wiener slavistisches Jahrbuch I. Wien 1950, str. 112-130)
— **M. Pivec-Stelè:** La vie economique des Provinces Illyriennes 1809-1813. Paris 1930, str. 129-130
— **A. Pleidel:** A magyar város történet elsö fejezete (Századok LXVIII. Budapest 1934, str. 276)
— **C. S. Plinius:** Historia naturalis libri XXXVII. Paris 1829.
— **D. J. Popović:** Srbija i Beograd od požarevačkog do beogradskog mira 1718-1739. Beograd 1950, str. 251-252, 304
— **S. Popovitch:** Les corporations de métiers et les chambres consultatives en Yougoslavie. Paris 1923.

— **St. Popović:** L'industrie dans les Balkans (Revue internationale des études balkaniques II/3-4. Beograd 1936, str. 494-502)
— Posljednje vodenice (Večernji list VII. Zagreb 19. 3. 1965, str. 8)
— **I. Potrč:** O prleških pogačah, gibanicah in krapcih (Jutro XIII. Ljubljana 1932, štev. 218)
— **L. Požun:** Zidanšek Miloš (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 624-625)
— Pravila Gradjanske pekarne d.d. u Zagrebu. Zagreb 1910, str. 27
— Pravila kralj. povlašćenoga zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina — Statuten der königl. landesbefugten Agramer Dampf- und Kunstmühle. Zagreb 1876, str. 1-37
— Pravila kralj. povlašćenoga zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina — Statuten der königl. landesbef. Agramer Dampf- & Kunst-Mühle. Zagreb 1880, str. 1-41
— Pravila kr. povlašćenoga Zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina — Statuten der königl. landesbefugten Agramer Dampf- & Kunst-Mühle. Zagreb 1902, str. 1-32
— Pravila (Statuti) Mirovinske zaklade namještenika Prve radničke pekarne kao udruge u Zagrebu. Zagreb 1921, str. 1-4
— **J. Predavec:** Selo i seljaci. Zagreb 1934, str. 31-35, 253
— **S. Predić:** Mlinarska industrija (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 1009-1011)
— **S. Predić:** Zagrebački parni mlin d.d. (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV. Zagreb 1929, str. 1231)
— Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. Beograd 1963, str. 98-99, 180-181
— Pregled parnih strojeva (Sidro I. Zagreb 1864, br. 23, str. 90-91)
— **F. R. Preveden:** A History of the Croatian People I. New York 1955, str. 86, 106-107
— **A. F. Pribram:** Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich I. Wien 1938, str. 404
— Priročni leksikon. Ljubljana 1955, str. 363
— Priručni leksikon. Zagreb 1967, str. 482-484, 982-984
— Privredni leksikon. Zagreb 1961, str. 297-298, 686, 760-761
— Privremeni naputak o uredjenju tèrgovačkih i obèrtnih poslovah u krunovini Hèrvatskoj i Slavoniji (Zemaljski i vladin list za krunovine Hrvatsku i Slavoniju 21. XI. 1851)
— Proizvodnja i prerada žita. Beograd 1975, str. 8
— Proleter, organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929-1942. Beograd 1968, str. 70, 85, 120, 794
— Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu god. 1864. Zagreb 1864, str. 50-55
— Prvi kongres Saveza radnika i nameštenika industrije ishrane Jugoslavije. Beograd 1946, str. 14-21
— **R. G. Puff:** Die windschen Bücheln (Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde der Steiermark und der an dieselben grenzenden Länder III. Graz 1859, str. 5-137)
— **R. G. Puff:** Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I. Graz 1847, str. 245-247
— **A. Puk:** Iz vodopravne problematike grada Zagreba (Privreda Zagreba IV. Zagreb 1957, br. 15, str. 411-420)
— **N. Pulić:** Posljednji šapat zagrebačkih vodenica (Zagrebačka panorama III. Zagreb 1963, br. 5, str. 82-84, sa slikama)
— **A. Rački:** Povijest grada Sušaka. Sušak 1929, str. 279, 281-282, 286-287

— **F. Rački:** Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku (Rad JAZU knj. 30. Zagreb 1875, str. 102-134)
— **F. Rački:** Ocjena starijih izvora (Književnik I. Zagreb 1864, str. 375-385)
— **F. Rački:** Rieka prema Hrvatskoj. Zagreb 1867, str. 132-133
— **F. Rački:** Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Zagreb 1894, str. 171
— Računi gradske aprovizacije (Riječ XXII. Zagreb 20. 10. 1926)
— **F. W. Raiffeisen:** Die Darlehnskassenverreine als Mittel zur Abhilfe der Not des ländlichen Bevölkerung. Neuwied 1866.
— **B. Rajacsich:** Das Leben, die Sitten und Gebräuche der im Kaiserthume Oesterreich lebenden Südslaven. Wien 1873, str. 25, 27-29, 121, 123, 130
— Révai nagy lexikona az ismeretek enciklopédiaja XV. Budapest 1915, str. 308; XVIII. Budapest 1925, str. 208
— **M. Rogošić:** Gornji grad (Zagrebačka panorama I. Zagreb 1961, br. 6, str. 152-154)
— **D. Roller:** Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 2) Zagreb 1951, str. 157-158
— **V. Rosenberg:** Inostrani kapital u jugoslavenskoj privredi. Beograd 1937.
— **V. Rudolf:** Zajednička obrtnička zadruga u Sisku 1836-1936. Sisak 1936, str. 12
— **D. Saili:** Adžija Božidar (Enciklopedija Jugoslavije I. Zagreb 1955, str. 17)
— **D. Saili:** Debeljak Josip (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 673)
— **F. Saje:** Rozman Stane (Enciklopedija Jugoslavije VII. Zagreb 1968, str. 102)
— **I. Sakazov:** Privredni život na Balkanu u srednjem veku (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 134-146)
— Samoborski »krafli« (Vjesnik Žitokombinata X. Zagreb 1972, br. 33/153, str. 7)
— **V. Sándor:** Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus 1847-1867. Budapest 1960, str. 16
— **M. M. Savić:** Naša industrija i zanati, njine osnovice, stanje, odnosi, važnost, putevi, prošlost i budućnost. I. Sarajevo 1922, str. 128-130
— **I. J. J. Scheller:** Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Handlexicon... Leipzig 1796, str. 990
— **E. Schild:** Der junge Bäcker. Giessen 1973, str. 4-6, 11-16, 18-19, 27-30
— **F. Schmidt** (Agramer Zeitung LIV. Zagreb 16. 4. 1879)
— **L. Schmidt:** Die angebliche Frankenschaft über Pannonien (Ungarische Jahrbücher XV. Budapest 1934, str. 254-256)
— **E. Schneeweis:** Opšti pogled na balkanski folklor (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 267-279)
— **H. Schulze-Delitzsch:** Associationsbuch für deutsche Handwerker und Arbeiter. Leipzig 1853.
— **H. Schulze-Delitzsch:** Die Raiffeisenschen Derlehnskassen. Leipzig 1875.
— **H. Schulze-Delitzsch:** Vorschuss- und Kreditvereine als Volksbanken. (6. Aufl.) Breslau 1897.
— **J. G. Schwandtner:** Scriptores rerum hungaricarum veteres... I. Vindobonae 1746, str. 1-38
— **J. Sekulić:** Narodni heroj Božidar Dakić. Zagreb 1954, str. 7-29
— **R. Signjar:** 1875-1915. Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb 1915, str. 3, tab. III, 44, tab. LXXIX.
— **M. Sillobod:** Arithmetika horvátszka... Zagreb 1758, str. 46
— **I. Simonchicz:** Dissertatio de numismatica Hungariae. Viennae 1794, str. 43
— **V. Skarić:** Zanatska privreda u Sarajevu starih vremena. Sarajevo 1924, str. 12
— **J. Slokar:** Geschichte der oesterreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien 1914, str. 86, 92, 133-140, 438-439
— Slom gradske aprovizacije (Nova istina II. Zagreb 18. 6. 1920)

— **T. Smičiklas:** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Zagreb 1904, str. 42-43, 297; III. Zagreb 1905, str. 7, 151, 251; IV. Zagreb 1906, str. 262; X. Zagreb 1912, str. 47
— **T. Smičiklas:** Poviest hrvatska I. Zagreb 1882, str. 19, 79, 81-82, 98-100, 259-261, 347-348
— **I. Soppron:** Monographie von Semlin und Umgebung. Semlin 1890, str. 327, 349, 363-366, 419, 434, 473, 477, 519
— **M. Sporčić:** Putna knjiga zagrebačkog pekara (Narodni list XV. Zagreb 1959, br. 4274)
— **V. Stajić:** Gradjansko društvo i seljaci. Vojvodina II. Novi Sad 1940, str. 198
— **S. Staničić:** Namještaj zagrebačkog stolara... (Iz starog i novog Zagreba V. Zagreb 1974, str. 117-126)
— **A. Stanojlović-M. Damjanović:** Industrija Vojvodine. Zagreb 1924, str. 50-60
— Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I. — 1905. Zagreb 1913.
— Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskog područja od godine 1881-1885. Zagreb 1887, str. 401-413, 417; Statističko izvješće... 1886-1890. Zagreb 1891.
— Statuta communitatis Pagi. Venetiis 1637.
— **V. Steiner:** Die Volkswirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien. Zagreb 1917.
— **S. Stiegler:** Cehovi (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 330-334)
— **S. Stiegler:** Sudovanje u starom Zagrebu (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 45-54)
— **Ž. Stojisavljević** (Vjesnik Žitokombinata IX. Zagreb 1971, br. 6/126, str. 8, br. 18/138, str. 6)
— **V. Stopar:** Politički vjesnik — Vjesnik radnog naroda 1940-1941. Kritičko izdanje. Zagreb 1965, str. 137
— **I. Strohal:** Statuti primorskih gradova i općina. Zagreb 1911, str. 114
— **I. Strohal:** Zadruge u južnih Slovjena (Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XXI. Sarajevo 1909, str. 215-296)
— **R. Strohal:** Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac 1906, str. 187, 354-358
— **R. Strohal:** Kaptol i Nova ves u Zagrebu. Zagreb 1935, str. 1-5
— **R. Strohal:** Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj gorici (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 313-317, 347-349)
— **R. Strohal:** Prilog za povijest progona vještica u Hrvatskoj (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu III. Zagreb 1928, str. 200)
— **R. Strohal:** Uz Lujzinsku cestu. Zagreb 1935, str. 23-24, 93
— **R. Strohal:** Zanatlije u starom Zagrebu (Nastavni vjesnik XLI. Zagreb 1932/33, str. 205-209)
— **F. Sussnik-A. Jambressich:** Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples... Zagrabiae 1742, str. 313, 664, 1056
— Sveznadar, nauka i znanje u riječi i slici. Zagreb 1954, str. 391
— Sveznanje, opšti enciklopediski leksikon. Beograd 1937, str. 274-275, 452, 547, 1291, 1655, 1700, 1726, 2633
— **Gj. Szabo:** Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća (Savremenik IX. Zagreb 1914, str. 159-163, 213-218, 250-266)
— **Gj. Szabo:** Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1920, str. 41, 43
— **Gj. Szabo:** Stari Zagreb. Zagreb 1940, str. 7-8, 17-19, 21-23, 28-29, 38, 159, 417, prilog str. 3
— **L. Szádeczky:** A czéhek történetetéröl Magyarországon. Budapest 1890, str. 126, 136

— **L. Szádeczky:** Iparfejlödes és a czéhek története magyar országon 1307-1848. II. Budapest 1913, str. 5-28
— **L. Szalay:** Die historischen Denkmäler Ungarns II. Pest 1866-75, str. 341-342
— **H. Šabanović:** (Istorija Beograda I. Beograd 1974, str. 323-358)
— **M. Šamšalović:** Statuti (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 137--139)
— **L. Šavor:** Regesti isprava iz arhiva porodice Keglević g. 1700-1853 (Zbornik Historijskog instituta JAZU I. Zagreb 1954, str. 251-406)
— **D. Ščukanec:** Kranjec Gabriel (Enciklopedija Jugoslavije V. Zagreb 1962, str. 380) — Kraš Josip (ibid. str. 385)
— **M. Šenoa:** Moj otac. Zagreb 1933, str. 12-26
— **M. Šercer:** Zagrebačke cehovske tablice (Iz starog i novog Zagreba IV. Zagreb 1968, str. 155-170)
— **B. Šeringer:** Crtice iz starog Zagreba (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 107-111)
— **I. Šibl:** Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve. Zagreb 1967, str. 156
— **F. Šišić:** Geschichte der Kroaten I. Zagreb 1917, str. 347-349
— **F. Šišić:** Hrvatska povijest I. Zagreb 1906, str. 37, 71-74
— **F. Šišić:** O vještičah i parnicah protiv njih, osobitim obzirom na Hrvatsku (Dom i sviet XVI. Zagreb 1903, str. 361-363)
— **F. Šišić:** Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 614-619, 640-641
— **F. Šišić:** Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića I. Zagreb 1944, str. 5-20
— **F. Šišić:** Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb 1962, str. 48-49, 52, 54, 62-64, 75, 87, 90, 92, 119-123, 139-142, 144-146, 188-192
— **F. Šišić:** Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb 1914, str. 409-424
— **O. Šojat:** Zagrebačka sokačka kniga Ivana Birlinga (Kaj I. Zagreb 1968, br. 12, str. 81-98)
— **J. Štefanović:** Nešto o pripravi — Herführung (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 5, str. 3)
— **J. Štefanović** (Hrvatski pekar I. Zagreb 1937, br. 14, str. 3)
— **B. Šulek:** Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja I. Zagreb 1874, str. 518
— **B. Šulek:** Naše pravice. Zagreb 1868, str. 14-19
— **M. Šulman:** Cehovski običaji u Subotici (Rad vojvođanskih muzeja II. Novi Sad 1953, str. 197-199)
— **I. Švarc:** K povijesti progona vještica u Hrvatskoj (Sarajevski list XXXVI. Sarajevo 1913, br. 225, str. 1-2)
— **I. Švear:** Ogledalo Ilirie, iliti dogodovština Ilirah, zatim Slavinah, a najposlě Horvatah i Serbah zvanih... IV. Zagreb 1842, str. 68-76
— **H. Tartalja:** O kemijskoj djelotvornosti kod južnih Slavena do XVIII. stoljeća (Rasprave i građa iz povijesti nauka JAZU I. Zagreb 1963, str. 13-124)
— **H. Tartalja:** Povijesni pregled razvitka ljekarništva u Zagrebu (600 godina zagrebačkog ljekarništva). Zagreb 1955, str. 16
— **S. Terčak:** Ženitovanjski običaji v Florijanu nad Gornjim gradom (Kotnikov zbornik. Celje 1956, str. 80-87)
— **S. Terčak:** Ženitovanjski običaji v Podsredi (Kotnikov zbornik. Celje 1956, str. 133-137)
— **L. Thaller:** Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći (Narodna starina VIII. Zagreb 1929, sv. 19, str. 105)

— The American College-Dictionary. New York 1964, str. 1050
— **A. Theiner:** Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Romae 1859, str. 236
— **Thomas Archidiaconus:** Historia salonitarum pontificium XXXVII.
— **B. Thomas** (Ernährungs- und Lebensmittellehre. Leipzig 1968, str. 248-251)
— **P. Tijan:** Senj. Zagreb 1931, str. 47
— **A. Timon:** Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. Berlin 1909, str. 163, 166, 208, 262
— **I. Tkalac:** Uspomene iz Hrvatske. Zagreb 1945, str. 221-224
— **I. I. Tkalac:** Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj II. Beograd 1926, str. 6-7
— **I. K. Tkalčić:** Dva odlomka za poviest grada Zagreba u XIV. vieku (Starine JAZU knj. 7. Zagreb 1875, str. 13-46)
— **I. K. Tkalčić:** Hexenprocesse in Kroatien (Agramer Zeitung LXV. Zagreb 1890. br. 246)
— **I. K. Tkalčić:** Hexenprocesse in Kroatien (Rad JAZU knj. 103. Zagreb 1891, str. 83-116)
— **I. K. Tkalčić:** Hrvatska povjestnica. Zagreb 1861, str. 36-42; Zagreb 1870, str. 85-92
— **I. K. Tkalčić:** Izprave o progonu vještica u Hrvatskoj (Starine JAZU knj. 25. Zagreb 1892, str. 1-102)
— **I. K. Tkalčić:** O staroj zagrebačkoj trgovini (Rad JAZU knj. 178. Zagreb 1909, str. 87-114)
— **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba I. Zagreb 1889, str. I-VII, IX, XXVIII-XXIX, L-LI, LXIX-LXX, LXXVIII-LXXXIX, XCV, CXVII, 2-5, 15-22, 26-27, 29-30, 40-41, 46, 48-49, 59-60, 86-87, 93-94, 97-1000, 109-111, 129-130, 142-143, 145-147, 151-152, 169-174, 181, 189-190, 195, 243, 250-255, 290-293, 303, 308, 341-345, 375-378, 387, 394-395, 408; II. Zagreb 1894, str. XXIV-XXV, XLIII-XLV, LXXX-LXXXV, XCIII, 30-41, 47-52, 58-61, 63-64, 136-137, 192-195, 216, 218-225, 229-230, 240-241, 269, 273, 307-310, 362-366, 385-390, 408-413, 494-498, 532; III. Zagreb 1896, str. XXX-XXXIV, XLVIII-LI, XCIII-XCV, 63-64, 72-73, 84-89, 93-96, 129-131, 149-152, 161-166, 259; IV. Zagreb 1897, str. 13, 16-17, 20-22, 25, 27, 29-30, 32, 34-35, 38, 55, 57-58, 61, 71, 81-82, 86-87, 89, 92, 107, 109-113, 115-117, 120, 122-123, 131, 142, 145, 150, 153-156, 158-161, 173, 175, 178-183, 185, 187-192, 195, 197, 213, 218-221, 230, 242-243, 245, 254, 257, 274, 282, 285, 289, 291, 294, 296, 301-302, 309, 313, 327-328, 330-331, 333, 335, 337, 339, 341, 347, 355, 359; V. Zagreb 1898, str. VIII, XXII, 1-2, 4, 10, 13, 15, 17, 19, 21-22, 24, 29, 38-40, 44-52, 54-55, 58, 60, 65-66, 68-69, 72-75, 77, 79, 81-82, 91, 93-94, 96, 103, 105, 108, 113, 117, 121, 123-124, 128, 130-132, 135-136, 139, 146, 148-149, 152, 157, 160-162, 164-167, 169, 172-173, 176-177, 180, 183-185, 191-192, 194-196, 198, 205-206, 208, 210, 212-213, 218, 223-227, 231-233, 236, 238-239, 245-246, 248, 254-256, 261, 263, 266, 268-269, 274-278, 281-283, 289-292, 295, 299, 303, 305, 307, 313, 315-316, 320, 322, 324, 326, 329, 333, 340, 345, 347, 350-355, 359, 362; VI. Zagreb 1900, str. XXVI, 21, 31, 35, 41, 52, 68, 78, 107, 113, 122, 131, 140-141, 155, 289, 291, 300, 329, 347, 357, 363, 377, 397, 419, 442, 457, 463, 467-470, 473, 480-482, 486, 492-493; VII Zagreb 1902, str. 3, 8, 11, 24, 26-27, 35, 41, 43, 90-91, 122, 129, 164, 177, 187-188, 192, 202-203, 207-208, 221-222, 247, 251, 262, 273, 294, 304, 321-322, 334, 340, 380, 422, 461; VIII. Zagreb 1902, str. IV, 4, 17, 97, 142, 153, 200, 213, 239, 255, 293; IX. Zagreb 1903, str. VI, XXVI-XXVII, 3, 5-7, 14, 16-18, 20, 22, 29, 31, 39, 43, 46, 48-49, 52, 68-69, 71-72, 75, 92, 99, 128, 130, 133-136, 140, 142-143, 145, 151-154, 156-157, 159, 163-164, 168, 172, 174, 186, 195-196, 200-203, 209, 220, 234, 245, 254, 257, 264, 278, 281, 283, 288, 300, 305, 309-310, 316, 319-320, 325, 329-330, 332-335, 343, 348, 350, 353-354; X. Zagreb 1904, str. III, XXII-XXIII, 2-3, 5, 19-20, 25, 28, 36, 40, 50-52, 62, 71, 102, 104, 107-108, 124, 128, 130, 132-135, 141, 143, 155, 157, 162, 165, 169, 175-176, 178-179, 189, 197, 201, 212, 220-221, 228, 236, 253, 261, 265-266, 269, 274, 280; XI Zagreb 1905, str. 16, 27, 54, 61, 74-75, 79, 90, 92-93, 102, 126, 206-207, 227-228, 232, 239-240, 245, 271
— **I. K. Tkalčić:** Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća I. Zagreb 1873, str. 1-2, 7, 11-13, 44, 58, 162, II. Zagreb 1874, str. 1-45, 61
— **I. K. Tkalčić:** Prinos k progonu vještica u Hrvatskoj (Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zemaljskog arkiva VI. Zagreb 1904, str. 78-79)
— **I. K. Tkalčić:** Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada. Zagreb 1885, str. 2-19, 21-24
— **I. K. Tkalčić:** Sbor prebendara prvostolne crkve zagrebačke. Zagreb 1884, str. 1-5, 11-12
— **I. K. Tkalčić:** Zagreb do XVI vieka (Vienac zabavi i pouci XIII. Zagreb 1881, str. 153)
— **J. Tomašević:** Die staatsschulden Jugoslawiens. Zagreb 1934.
— **N. Tomašić:** Temelji državnoga prava hrvatskog kraljevstva. Najstarije doba: Pacta conventa. Zagreb 1910, str. 1-175
— **B. Toni:** Iz cehovskih vremena (Narodne novine LXXIII. Zagreb 1907, br. 109, 111, 113)
— **B. Toni:** Iz cehovskih vremena (Pekar IV. Zagreb 1928, str. 106-108, 115-116, 122-123, 171-172, 187-188)
— **Toulmin Smith:** English gilds. London 1870.
— **S. Trojanović:** Jela i pića narodna (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II. Zagreb 1927, str. 143-146)
— **M. Turk:** O noćnom radu u pekarnicama kao socijalnom problemu. Beograd 1931.
— Dr. Nemo **(H. Uhlíř):** Trgovsko-gospodarski leksikon II. Ljubljana 1948, str. 121-122
— **I. Ulčnik:** Bilješke iz života i rada Augusta Šenoe (Građa za povijest književnosti hrvatske JAZU knj. 25. Zagreb 1955, str. 129-165)
— **I. Ulčnik:** Naši stari zagrebački privrednici (Zagreb II. Zagreb 1934, str. 184-185, 287, 302-304; III. Zagreb 1935, str. 42-52, 55, 283-286, 365-369, 371-373)
— **S. Ulmanski:** Die Landwirtschaft am Balkan (Revue internationale des études balcaniques I/1-2. Beograd 1934-1935, str. 279-293)
— **S. Ulmanski:** Poljoprivreda Balkana (Knjiga o Balkanu I. Beograd 1936, str. 218-231)
— **M. Uradin:** Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata (Putovi revolucije II/3-4. Zagreb 1964, str. 186-194)
— **O.M. Utiešinović:** Die Hauskommunionen der Südslaven. Wien 1859, str. 7-25
— **V. Valenčič:** Gostinska in prehranjevalna obrt (Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Ljubljana 1972, str. 115-141)
— **J. W. Valvasor:** Die Ehre des Herzogsthums Crain. Nürnberg-Laibach 1689 (Rudolfswerth 1877-1879) III, str. 346-348
— **F. Vaniček:** Specialgeschichte der Militärgrenze II. Wien 1875, str. 629-632
— Veliki požar u Zagrebu (Obzor XLVII. Zagreb 1906, br. 147, str. 2-3)
— **M. Vežić:** Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb 1882, str. 133, 140, 169, 174-175, 286-287, 362-363, 482, 496, 498, 541-543
— **G. Viezzoli:** Fiume durante la dominazione francese 1809-1813 (Fiume, rivista XIII-XIV. Fiume 1938, str. 23-99)

— **B. Vikić-Belančić:** Zagreb (Enciklopedija Jugoslavije VIII. Zagreb 1971, str. 584)
— **M. Višnjić:** Tehnologija proizvodnje hleba i peciva i problemi (Savetovanje o kvalitetu žitarica, mlinskih proizvoda, hleba i peciva, testenina i keksa u Subotici. Beograd 1973, str. 57-67)
— **Vitruvius:** Vitruvius teutsch. Nemlich des aller namhafftigisten unn hochergarnesten römischen Architecti und kunstreichen Werck- oder Bawmestero Marci Vitruvii Pollinio Zehen Bücher von der Architectur und künstlichen Bawen. Ein Schlüssel und Einleytung aller mathematische unn mechanischen Kunst... Alles mit schönen künstlichen Figuren und Antiquiteten... gezieret... Estmals verteutscht und in Truck verordnet durch D. Gualthern H. Rivium Medi, & Math. Zu Nürnberg 1548, fol. I-CCCXX.
— Vještice u Hrvatskoj (Vienac zabavi i pouci VI. Zagreb 1874, str. 835-836)
— **M. Vlajinac:** Rečnik naših starih mera u toku vekova III. Beograd 1968, str. 548-554
— **B. Vošnjak:** Ustava in uprava Ilirskih dežel 1809-1813. Ljubljana 1910, str. 218, 222-223
— **A. Vramecz:** Kronika vezda znovich zpravliena kratka... Lublana 1528, fol. 39
— **F. Vrbanić:** Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije (Rad JAZU knj. 140. Zagreb 1899, str. 17-58)
— **I. Vrhovec:** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Ljubljana 1886, str. 262-264
— **I. Vrhovec:** Zgodovina Novega Mesta. Ljubljana 1891, str. 105-106
— **L. Vrkljan:** Kratak pregled razvoja pekarstva i klasne borbe pekarskih radnika (MPT — Mlinarstvo, pekarstvo i testeničarstvo Jugoslavije VI. Beograd 1975, br. 5, str. 5-15)
— **M. Vučković:** (Zadružni leksikon FNRJ II. Zagreb 1957, str. 1448)
— **N. Vučo:** Cehovi-esnafi (Enciklopedija Jugoslavije II. Zagreb 1956, str. 336-337)
— **H. G. Wells:** Svetovna zgodovina I. Ljubljana 1937, str. 115-116, 126, 142-143, 150, 177, 211, 213
— **S. Werböczy:** Opus tripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae. Vienae 1517.
— **I. Werböczy:** Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. Budapest 1894, str. 493
— **E. Wilda:** Das Gildenwesen in Mittelalter. Halle 1831.
— **H. Würth** (Spomenspis Zagrebačkog nogometnog podsaveza 1919-1929. Zagreb 1929, str. 79)
— Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. kr. glavnoga grada Zagreba. Zagreb 1887, str. 185, 196; ...1887. Zagreb 1888, str. 128; ...1888. Zagreb 1889, str. 115-117; ...1889. Zagreb 1890, str. 100-102; ...1890. Zagreb 1891, str. 134-136; ...1891. Zagreb 1893, str. 130-132; ...1892. Zagreb 1893, str. 138-140; ...1893. Zagreb 1894, str. 134-136; ...1894. Zagreb 1895, str. 151-154; 1895. Zagreb 1896, str. 161-163; ...1896. Zagreb 1897, str. 148-150; ...1897. Zagreb 1898, str. 150-152; ...1898. Zagreb 1899, str. 179-181; ...1899. Zagreb 1900, str. 177-179; ...1900. Zagreb 1901, str. 204-206; ...1901. Zagreb 1902, str. 180-182; ...1902. Zagreb 1903, str. 169-171; ...1903. Zagreb 1904, str. 183-185; ...1904. Zagreb 1905, str. 79-80; ...1905. Zagreb 1906, str. 81-82; ...1906. Zagreb 1907, str. 92-94; ...1907. Zagreb 1908, str. 101-102; ...1908. Zagreb 1909, str. 122-123; ...1909. Zagreb 1910, str. 136-137; ...1910. Zagreb 1911, str. 144-145; ...1911. Zagreb 1912. str. 184-185; ...1912. Zagreb 1913, str. 156-157; ...
— Zagreb godine 1913-1918. Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba. Zagreb 1927, str. 55-58; ...1919--1925. Zagreb 1928, str. 84-87

— Zagrebački kr. povl. paro- i umjetni mlin (Hrvatski pekar I. Zagreb 1900, br. 5, str. 2-3)
— Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba godine 1913. Zagreb 1914, str. 120; ...1914. Zagreb 1915, str. 21, 31; ...1915. Zagreb 1916, str. 1-10; ...1917. Zagreb 1918, str. 4-8; ...1918. agreb 1919, str. 4-10; ...1919. Zagreb 1920, str. 44, 68; ...1920. Zagreb 1921, str. 109; ...1921. Zagreb. 1922, str. 48; ...1924. Zagreb 1925, str. II/27; ...1927. Zagreb 1928, str. 43; ...1931. Zagreb 1931, str. 177-183
— Zbornik narodnih heroja Jugoslavije. Beograd 1957.
— **A. Zeininger:** Je li opravdano štrajkovanje pekarskih pomoćnika u Zagrebu (Obzor XXX. Zagreb 1890, br. 99)
— **A. Zeininger:** Kruh i njegova dietetična vrijednost (Pekar IV. Zagreb 1928, 153-154, 172-173, 188-190)
— **A. Zeininger:** Kruh naš svagdanji (Pekar IV. Zagreb 1928, str. 41-42, 49-50, 57-58, 67-68, 73-74)
— **A. Zeininger:** Krzmanje pekarskih pomoćnika (Hrvatski pekar V. Zagreb 1904, br. 4, str. 2-3, br. 5, str. 3
— **A. Zeininger:** Misli i tumač. Odlomak folklorističke radnje. Zagreb 1904, str. 16-17, 19, 23, 25-26, 29, 33-35, 37-44, 46-47, 75-76 (**A. Zeininger:** Gedanken und Erläuterungen. Zagreb 1904)
— **A. Zeininger:** Neki nedostaci u pekarskom obrtu (Obzor XLIII. Zagreb 1902, br. 196, str. 3)
— **A. Zeininger:** O zdravstvu pekarstva (Hrvatski pekar V. Zagreb 1904, br. 2, str. 2-3, br. 3, str. 5-6)
— **A. Zeininger:** Polemika (Hrvatski pekar III. Zagreb 1902, br. 18, str. 2-3)
— **A. Zeininger:** Pouka u pekarstvo... Zagreb 1901-1902, str. 9-15, 20, 35-54, 118-120
— **V. Zidarić:** Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu (Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zagreb 1969, str. 457-475)
— **I. Zoch:** Hrvatska enciklopedija, priručni rječnik sveobćeg znanja II. Osiek 1890, str. 351
— **M. Žager:** Svadbeni običaji u Žitniku u Lici (Etntografska istraživanja i građa II. Zagreb 1940, str. 159-165)
— **D. Ževart:** Etnografsko gradivo Antona Jožefa Babnika (Dolenjski zbornik. Novo mesto 1961, str. 231-237)
— **M. Žeželj:** Obrtničke bratovštine i cehovi (Samobor u prošlosti i sadašnjosti. Monografski zbornik. Zagreb 1971, str. 76-77)
— **J. Žontar:** Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939, str. 112, 195-198

III.
PEKARSKO-MLINARSKA STRUČNA I STALEŠKA PERIODIKA

— **Hrvatski mlinar.** Mjesečnik za pospješivanje hrvatske mlinarske industrije. Strukovni list za obaviesti, posredovanje kod kupnja i prodaja mlinova i pilana, te namještivanja osoblja za mlinove i pilane. Zagreb 1913-1914.
— **Hrvatski pekar.** List za promicanje pekarskog obrta i mlinske industrije. Zagreb 1890-1891.
— **Hrvatski pekar.** List za promicanje pekarskog obrta i mlinske industrije u Hrvatskoj i Dalmaciji. Zagreb 1900-1914.
— **Hrvatski pekar.** Polumjesečnik. Zagreb 1937-1942.
— **International.** Glasilo pekovskih delavcev južnih pokrajin. Organo professionale degli fornai delle province meridionali. Trst 1906-1914.

— **Jugoslavenski slastičar.** Stručni časopis za slastičare, licitare, tvorničare bonbona, čokolade, keksa i svih orijentalnih slatkiša u Jugoslaviji. Tuzla 1933.
— **Konzument.** Glasilo »Konzumnega društva za Slovenijo«, Ljubljana 1921-1932.
— **Mlinar.** Mesečni list za povzdigo mlinske obrti v dravski banovini. Glasilo »Zveze mlinov v Sloveniji«. Ljubljana 1933.
— **Mlinarski list.** (od 1930. godine br. 9 dalje: **Mlinarski zadrugar).** Zagreb 1929-1932.
— **Pek.** Organ za politiku i materijalne interese. Nedeljni list. Veliko Gradište 1892.
— **Pekar.** Glasilo Saveza pekarskih obrtnika u Zagrebu. Zagreb 1925-1935.
— **Pekarska peč, stroj i alat.** Stručni list za pekarsku obrt. Ljubljana 1935-1940.
— **Prehrambeni vjestnik.** Tjednik. Zagreb 1944-1945.
— **Prvi jugoslavenski mlinarski list** (od 1933. godine: **Jugoslavenski mlinarski list).** Novi Sad 1924-1941.
— **SHS Mlinar.** Zagreb 1919.
— **Živežarski radnik.** Organ Saveza živežarskih radnika i radnica Jugoslavije. Zagreb 1932-1934.

IV.
NOVINE I ČASOPISI

— **Agramer Lloyd I.** Zagreb 1871, br. 12
— **Agramer Tagblatt** XXXIII. Zagreb 29. 11. 1918
— **Agramer Zeitung** (Luna Agramer Zeitschrift-Agramer politische Zeitung) III. Zagreb 1828, br. 90; IV Zagreb 1829, br. 66; V. Zagreb 1830, br. 54; XXVI. Zagreb 1851, br. 143; XLIV. Zagreb 1869, br. 27, 227; XLVI. Zagreb 1871, br. 93, 103; XLVII. Zagreb 1872, br. 294; LXV. Zagreb 1890, br. 114, 116, 121-123, 125, 127, 128
— **Allgemeine Deutsche Passauer Garten Zeitung** Passau 1830, str. 228
— **Deutsche Zeitung in Kroatien** III. Zagreb 1943, br. 180, str. 8
— **Glasonoša** III. Karlovac 1863, br. 17
— **Hrvatska** XXX. Zagreb 1890, br. 114-116, 120, 122-124, 126-128
— **Hrvatska straža** XII. Zagreb 1940, br. 216, str. 8
— **Hrvatska vila** III. Zagreb 1884, br. 22, str. 341
— **Hrvatski dnevnik** I. Zagreb 12. 10. 1936, str. 3, VI Zagreb 1940, br. 268
— **Hrvatski radnik** III. Zagreb 1898, br. 11
— **Illustrirtes Familienbuch** zur Unterhaltung & Belehrung häuslicher Kreise V. Triest 1855, str. 184-185
— **Intelligenzblatt** zur Agramer polit. Zeitung 1833, br. 77; 1834, br. 2; 1844, br. 36
— **Jutarnji list** VIII. Zagreb 1919, br. 3281, 3282; XX. Zagreb 1931 (6. febr.)
— **Kraglski Dalmatin — Il regio Dalmata** III. Zara 1808, br. 16, str. 123
— **Narodne novine** XIV. Zagreb 1848, br. 90, 93; XVII. Zagreb 1851, br. 144, 231; XXI. Zagreb 1855, br. 12; XXX. Zagreb 1869, br. 217, 226, 228, 232; XXXVII. Zagreb 1871, br. 91, 93; XXXIX. Zagreb 1873, br. 16, 20; XLIII. Zagreb 1877, br. 2; LVI. Zagreb 1890, br. 116, 121-123; CIV. Zagreb 1938. br. 74; CV. Zagreb 1939, br. 67
— **Nova istina** II. Zagreb 1920, br. 21
— **Novosti** XV. Zagreb 1921, br. 77, 79, 90, 288; XVIII. Zagreb 1924, br. 134, 137, 148; XXII. Zagreb 1928, br. 311; XXIX. Zagreb 1935, br. 32; XXX. Zagreb 1936, br. 194; XXXIV. Zagreb 1940, br. 268
— **Obavještajnik Radničke komore** Zagreb 1920, br. 5
— **Obrtnik** XII. Zagreb 1895, str. 271

— **Obzor (Pozor)** III. Zagreb 1862, br. 265, 271; IV. Zagreb 1863, br. 54, 58, 63, 79, 118, 120, 124; XIII. Zagreb 1872, br. 222; XIV. Zagreb 1873, br. 21; XV. Zagreb 1874, br. 79; XXIII. Zagreb 1882, br. 10, 19, 33, 34, 37, 40, 43, 46, 112, 115-118, 121, 124, 129, 131, 134, 137, 244, 246, 252; XXIV. Zagreb 1883, br. 22, 26, 37, 62-65, 68, 295; XXV. Zagreb 1884, br. 230; XXVIII. Zagreb 1887, br. 71; XXXI. Zagreb 1890, br. 114, 115, 123-125; XLIII. Zagreb 1902, br. 196; XLVII. Zagreb 1906, br. 147, 148; LX. Zagreb 1919, br. 40; LXI. Zagreb 1920, br. 12
— **Organizovani radnik** V. Beograd 1925, br. 34, 50; VI. Beograd 1926, br. 32, 38, 39; VII. Beograd 1927, br. 29, 40, 42 44; VIII. Beograd 19228, br. 12, 17, 33-35, 44, 45
— **Politički vjesnik** I. Zagreb 1940, br. 9-10
— **Proleter** II. Beograd 1930, br. 13, 15; III. Beograd 1931, br. 22; VIII. Beograd 1932, br. 22; XIV. Beograd 1942, br. 14-15
— **Radnička štampa** II. Zagreb 1922, br. 13, 30; III. Zagreb 1923, br. 43
— **Radničke novine** XII. Beograd 1931, br. 38; XVII. Beograd 1936, br. 13
— **Radnički glasnik** II. Zagreb 1888, br. 16
— **Radnički glasnik** VI. Zagreb 1924, br. 9; X. Zagreb 1931, br. 8; XI. Zagreb 1932, br. 4
— **Radnički prijatelj** I. Zagreb 1874, br. 1, 6,
— **Slavenski jug** II. Zagreb 1849, br. 79
— **Sloboda** III. Zagreb 1894, br. 2, 8; IV. Zagreb 1895, br. 10, 13, 24
— **Slobodna riječ** I. Zagreb 1902, br. 2; VI. Zagreb 1907, br. 31; XIII. Zagreb 1914, br. 9
— **Službene novine** III. Beograd 1921, br. 139
— **Südslavische Korrespodenz** II. Zagreb 1872, br. 212, 274, 293-296
— **Štampa** I. Zagreb 1921, br. 4
— **Večer** XVI. Zagreb 5. 2. 1935
— **Večernji list** VII. Zagreb 1965 (19. mart)
— **Vjesnik** XXXIII. Zagreb 1972, br. 9153, str 11
— **Vjesnik Žitokombinata** (počeo kao: »8. maj«) II. Zagreb 1964, br. 19-20, str. 6-7, IX. Zagreb 1971, br. 15/135, str. 4-5; XII. Zagreb 1974 ,br. 5/202, str. 3, 7; XIII. Zagreb 1975, br. 8/233, str. 3; br. 10/235, str. 2; br. 13-15/238-240, prilog str. 1-16
— **Zagreb** (revija) II. Zagreb 1934, str. 302-304; III. Zagreb 1935, str. 48-52, 142, 365-369, 371-373; V. Zagreb 1937, str. 235-238; VI. Zagreb 1938, str. 91-92; X. Zagreb 1942, str. 81; XII. Zagreb 1944, str. 65-66
— **Zatočnik** I. Zagreb 1869, br. 18, 30

V.
OBJAVLJENE GODIŠNJE BILANCE

Zagrebački paromlin

za 1877/78-1881/82 Bilanz und Verlust- und Gewinn-Conto der königl. Landesbefugten Agramer Dampf- und Kunstmühle pro 1877/8. Agram 1878,.. 1878/9. Agram 1879,... 1879/80. Agram 1880,... 1880/81. Agram 1881,... 1881/82. Agram 1882.

za 1882/83-1891/92 Zaključni račun i račun o gubitku i dobitku kralj. zemalj. povl. zagrebačkog paro- i umjetnog mlina za god. 1882/83. Zagreb 1883; ... 1883/84. Zagreb 1884; ... 1884/85. Zagreb 1885; ... 1885/ /86. Zagreb 1886; ... 1886/87. Zagreb 1887; ... 1887/88. Zagreb 1888; ... 1888/89. Zagreb 1889; ... 1889/90. Zagreb 1890; ... 1890/91. Zagreb 1891; ... 1891/92. Zagreb 1892.

za 1894/95-1895/96 Zagrebački paro- i umjetni mlin. Imovni račun. Račun gubitka i dobitka do 30. lipnja 1895. Zagreb 1895; ... do 30. lipnja 1896. Zagreb 1896.
za 1910/11 Narodne novine LXXVII. br. 217. Zagreb 22. IX. 1911, str. 4
za 1911/12 Narodne novine LXXVIII. br. 226. Zagreb 30. IX. 1912, str. 4
za 1912 (od 1. VII.) Narodne novine LXXIX. br. 38. Zagreb 15. II. 1913, str. 13
za 1913 Narodne novine LXXX. br. 60. Zagreb 14. III. 1914, str. 4
za 1914 Narodne novine LXXXI. br. 82. Zagreb 10. IV. 1915, str. 7
za 1915 Narodne novine LXXXII. br. 93. Zagreb 22. IV. 1916, str. 7
za 1916 Narodne novine LXXXIII. br. 86. Zagreb 14. IV. 1917, str. 10
za 1917 Narodne novine LXXXIV. br. 64. Zagreb 18. III. 1918, str. 8
za 1918 Narodne novine LXXXV. br. 100. Zagreb 2. V. 1919, str. 6
za 1919 Narodne novine LXXXVI. br. 108. Zagreb 12. V. 1920, str. 8
za 1921 Narodne novine LXXXVIII. br. 59. Zagreb 13. III. 1922, str. 7
za 1922 Narodne novine LXXXIX. br. 64. Zagreb 17. III. 1923, str. 7
za 1923 Narodne novine XC. br. 98. Zagreb 26. IV. 1924, str. 4
za 1924 Narodne novine XCI. br. 132. Zagreb 10. VI. 1925, str. 7
za 1925 Narodne novine XCII. br. 91. Zagreb 20. IV. 1926, str. 4
za 1926 Narodne novine XCIII. br. 92. Zagreb 21. IV. 1927, str. 4
za 1927 Narodne novine XCIV. br. 64. Zagreb 17. III. 1928, str. 7
za 1928 Narodne novine XCV. br. 104. Zagreb 4. V. 1929, str. 7
za 1929 Narodne novine XCVI. br. 77. Zagreb 2. IV. 1930, str. 8
za 1930 Narodne novine XCVII. br. 102. Zagreb 2. V. 1931, str. 7
za 1931 Narodne novine XCVIII. br. 101. Zagreb 30. IV. 1932, str. 15
za 1932 Narodne novine XCIX. br. 74. Zagreb 29. III. 1933, str. 8
za 1933 Narodne novine C. br. 100. Zagreb 30. IV. 1934, str. 8
za 1934 Narodne novine CI. br. 88. Zagreb 13. IV. 1935, str. 8
za 1935 Narodne novine CII. br. 49. Zagreb 28. II. 1936, str. 12
za 1936 Narodne novine CIII. br. 107. Zagreb 13. V. 1937, str. 3
za 1937 Narodne novine CIV. br. 86. Zagreb 15. IV. 1938, str. 4
za 1938 Narodne novine CV. br. 81. Zagreb 11. IV. 1939, str. 4
za 1939 Narodne novine CVI. br. 106. Zagreb 11. V. 1940, str. 6
za 1940 Narodne novine CVII. br. 29. Zagreb 16. V. 1941, str. 2
za 1941 Narodne novine CVIII. br. 266. Zagreb 23. XI. 1942, str. 8
za 1942 Narodne novine CIX. br. 102. Zagreb 6. V. 1943, str. 6
za 1943 Narodne novine CX. br. 63. Zagreb 17. III. 1944, str. 4

Narodna mlinska i gospodarstvena industrija:

za 1921 Narodne novine LXXXVIII. br. 59. Zagreb 13. III. 1922, str. 6
za 1922 Narodne novine LXXXIX. br. 64. Zagreb 17. III. 1923, str. 6
za 1923 Narodne novine XC. br. 101. Zagreb 30. IV. 1924, str. 4
za 1924 Narodne novine XCI. br. 134. Zagreb 13. VI. 1925, str. 8
za 1925 Narodne novine XCII. br. 92. Zagreb 21. IV. 1926, str. 8
za 1926 Narodne novine XCIII. br. 88. Zagreb 15. IV. 1927, str. 8
za 1927 Narodne novine XCIV. br. 67. Zagreb 21. III. 1928, str. 8
za 1929 Narodne novine XCVI. br. 77. Zagreb 2. IV. 1930, str. 8
za 1930 Narodne novine XCVII. br. 102. Zagreb 2. V. 1931, str. 8
za 1931 Narodne novine XCVIII. br. 101. Zagreb 30. IV. 1932, str. 15
za 1932 Narodne novine XCIX. br. 74. Zagreb 29. III. 1933, str. 8
za 1933 Narodne novine C. br. 100. Zagreb 30. IV. 1934, str. 8

za 1934 Narodne novine CI. br. 88. Zagreb 13. IV. 1935, str. 8
za 1935 Narodne novine CII. br. 49. Zagreb 28. II. 1936, str. 12
za 1936 Narodne novine CIII. br. 147. Zagreb 2. VII. 1937, str. 4

Gradjanska pekarna d. d.

za 1911/12 Narodne novine LXXVIII. br. 284. Zagreb 7. XII. 1912, str. 4
za 1912/13 Narodne novine LXXIX. br. 251. Zagreb 31. X. 1913, str. 4
za 1913-1915 Narodne novine LXXXI. br. 271. Zagreb 22. XI.1915, str. 8
za 1916 Narodne novine LXXXIII. br. 13. Zagreb 15. I. 1917, str. 8

Sjedinjene pekarne Wieland i Guthard d. d.

za 1912 Narodne novine LXXIX. br. 107. Zagreb 10. V. 1913, str. 12
za 1913 Narodne novine LXXX. br. 55. Zagreb 9. III. 1914, str. 8
za 1914 Narodne novine LXXXI. br. 39. Zagreb 17. II. 1915, str. 8

Suprema d. d.

za 1919 Narodne novine LXXXVI. br. 108. Zagreb 12. V. 1920, str. 7
za 1920 Narodne novine LXXXVII. br. 101. Zagreb 4. V. 1921, tr. 4
za 1921 Narodne novine LXXXVIII. br. 39. Zagreb 17. II. 1922, str. 4
za 1922 Narodne novine LXXXIX. br. 61. Zagreb 14. III. 1923, str. 7
za 1924 Narodne novine XCI. br. 133. Zagreb 12. VI. 1925, str. 3
za 1925 Narodne novine XCII. br. 92. Zagreb 21. IV. 1926, str. 4

Prva radnička pekarna kao zadruga

za 1922 Narodne novine LXXXIX. br. 85. Zagreb 12. IV. 1923, str. 4
za 1923 Narodne novine XC. br. 102. Zagreb 2. V. 1924, str. 3
za 1924 Narodne novine XCI. br. 78. Zagreb 3. IV. 1925, str. 8
za 1925 Narodne novine XCII. br. 70. Zagreb 25. III. 1926, str. 4
za 1926 Narodne novine XCIII. br. 81. Zagreb 7. IV. 1927, str. 4
za 1927 Narodne novine XCIV. br. 82. Zagreb 7. IV. 1928, str. 8
za 1928 Narodne novine XCV. br. 83. Zagreb 9. IV. 1929, str. 8
za 1929 Narodne novine XCVI. br. 106. Zagreb 8. V. 1930, str. 8
za 1930 Narodne novine XCVII. br. 94. Zagreb 22. IV. 1931, str. 16
za 1931 Narodne novine XCVIII. br. 93. Zagreb 21. IV. 1932, str. 16
za 1932 Narodne novine XCIX. br. 111. Zagreb 15. V. 1933, str. 10
za 1933 Narodne novine C. br. 100. Zagreb 30. IV. 1934, str. 8
za 1934 Narodne novine CI. br. 109. Zagreb 11. V. 1935, str. 7
za 1935 Narodne novine CII. br. 136. Zagrbe 17. VI. 1936, str. 8
za 1936 Narodne novine CIII. br. 109. Zagreb 15. V. 1937, str. 4
za 1937 Narodne novine CIV. br. 114. Zagreb 20. V. 1938, str. 4
za 1938 Narodne novine CV. br. 93. Zagreb 25. IV. 1939, str. 4
za 1939 Narodne novine CVI. br. 110. Zagreb 17. V. 1940, str. 8
za 1940 Narodne novine CVII. br. 114. Zagreb 29. VIII. 1941, str. 8
za 1941 Narodne novine CVIII. br. 139. Zagreb 25. VI. 1942, str. 8
za 1942 Narodne novine CIX. br. 132. Zagreb 11. VI. 1943, str. 4
za 1943 Narodne novine CX. br. 139. Zagreb 22. VI. 1944, str. 4
za 1944 štampana na posebnom listu s pozivom na XXV. redovitu skupštinu (Zagreb 1945)
za 1920-1929 bilance objavljene uporedo u jubilarnoj publikaciji: 1920-1930. Prva radnička pekarna kao udruga. Zagreb 1930, str. 14-17;

za 1932 štampana također u: Godišnji izvještaj Prve radničke pekarne — Prve radničke štedionice i Krojačke produktivne zadruge s o. j. Zagreb 1933, str. 11-13

Prometno d. d.

za 1930 Narodne novine XCVIII. br. 62. Zagreb 15. III. 1932, str. 15
za 1931 Narodne novine XCVIII. br. 62. Zagreb 15. III. 1932, str. 15
za 1934 Narodne novine CI. br. 60. Zagreb 12. III. 1935, str. 8
za 1935 Narodne novine CII. br. 56. Zagreb 7. III. 1936, str. 8
za 1936 Narodne novine CIII. br. 106. Zagreb 12. V. 1937, str. 7
za 1937 Narodne novine CIV. br. 107. Zagreb 12. V. 1938, str. 4
za 1938 Narodne novine CV. br. 67. Zagreb 22. III. 1939, str. 4

Trgovačko opskrbno d. d.

za 1932,/33,/34 Narodne novine CI. br. 176. Zagreb 2. VIII. 1935, str. 8
za 1935 Narodne novine CII. br. 276. Zagreb 30. XI. 1936, str. 4
za 1936 Narodne novine CIV. br. 61. Zagreb 16. III. 1938, str. 4
za 1937 Narodne novine CV. br. 114. Zagreb 22. V. 1939, str. 4

Napredni pekar nab. i prod. zadruga

za 1931 Pekar X. br. 1. Zagreb 12. I. 1934, str. 8-15
za 1932 Pekar X. br. 1. Zagreb 12. I. 1934, str. 8-15
za 1933 Pekar IX. br. 2. Zagreb 24. I. 1933, str. 6-7
za 1933 Pekar X. br. 1. Zagreb 12. I. 1934, str. 8-15
za 1934 Pekar X. br. 1. Zagreb 12. I. 1934, str. 2-6

PRILOZI

TABELE

Zagrebački paromlin d.d.

1) Bilančni pregled 1875/76—1945
2) Kretanje dionica 1875/76—1945
3) Raspored fondova 1875/76—1909
4) Pregled zaliha i prihoda 1875/76—1945
5) Mlivo u kg 1910—1915
6) Cijene mliva po kg 1911—1915
7) Ekonomičnost i rentabilnost poslovanja 1877/78—1895/96

Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.

8) Bilančni pregled 1921—1936
9) Kretanje dionica 1921—1936

Prva radnička pekarna kao zadruga

10) Bilančni pregled 1920—1946
11) Kretanje udjela 1919—1946
12) Udjeli radničkih asocijacija 1919—1943
13) Brojčani pregled udjela 1919—1946
14) Proizvodnja 1920—1946

Dionička društva

15) Prometno d.d. — Bilančni pregled 1917—1938
16) Trgovačko opskrbno d.d. — Bilančni pregled 1932—1942
17) Suprema d.d. — Bilančni pregled 1919—1926
18) Mana d.d. — Bilančni pregled 1931—1939

Žitokombinat

19) Godišnja mlinska proizvodnja po planu i realizaciji 1946—1962
20) Proizvodnja mlinske djelatnosti 1962—1975
21) Proizvodnja pekarske djelatnosti 1965—1968
22) Pregled i struktura pekarske proizvodnje 1967—1975
23) Proizvodnja tjestenine 1963—1975

Razno

24) Tipovi proizvodnje brašna 1900—1940
25) Obrtnici, pomoćnici i šegrti prema službenim podacima 18886—1925
26) Rekonstrukcija statističkih podataka za Zagreb 1368—1910

BILANČNI PREGLED 1875/76—1945

Poslovna godina	Bilanca	Nekretnine, postrojenja i inventar	Zalihe	Dobitak gubitak*	Temeljna dion. glavnica	Fondovi	Sveukupni poslovni troškovi
1	2	3	4	5	6	7	8
1875/76	615.429,75	322.062,75	95.117,93	14.357,08	500.000 f	2.147,56	—
1876/77	594.771.63	336.429,99	24.000,—	51.308,21	500.000 f	17.266,62	—
1877/78	636.371,45	335.167,39	115.577,10	25.623,75	500.000 f	32.164,23	63.018,52
1878/79	727.104,51	349.224,13	281.193,66	26.205,28	500.000 f	46.732,57	74.145,90
1879/80	678.022,49	350.904,96	62.445,80	40.224,34	500.000 f	63.096,93	59.616,15
1880/81	680.911,01	349.632,34	209.102,87	693,63	500.000 f	65.305,21	66.665,74
1881/82	656.684,45	359.294,54	138.147,06	15.582,20*	500.000 f	66.014,41	58.161,56
1882/83	871.172,55	361.000,—	301.862,38	15.357,65	500.000 f	78.860,53	70.848,02
1883/84	911.412,97	361.000,—	211.192,38	6.575,63*	500.000 f	80.098,72	78.879,90
1884/85	783.167,22	375.000,—	210.092,76	15.404,23	500.000 f	95.606,72	71.206,25
1885/86	759.129,11	387.000,—	202.641,94	15.304,51	500.000 f	110.000.—	63.644.78
1886/87	808.416,88	391.900,—	233.056,57	350,32	500.000 f	110.361,98	66.609,65
1887/88	854.575,50	393.000,—	256.822,04	346,60*	500.000 f	117.096,94	66.508,57
1888/89	882.324,31	393.000,—	311.401,54	9.436,47*	500.000 f	77.433,24	66.407,30
1889/90	814.024,42	393.000,—	231.668,91	3.004,32*	500.000 f	77.738,26	65.175,76
1890/91	893.085,07	393.000.—	331.136,68	13.020,87	500.000 f	92.557,19	63.922,97
1891/92	996.856,37	393.000,—	425.495,83	31.659,70*	500.000 f	93.290,51	61.443,27
1893/94	—	—	—	23.664,45	500.000 f	10.860,82	45.806,41
1894/95	864.257,11	283.210,40	230.362,98	63.897,05	250.000 f	75.491,82	117.376,44
1895/96	935.210,16	306.656,37	273.711,06	48.081,08	375.000 f	102.150,45	128.751,80
1896/97	602.395,89	—	31.987,—	63.769,99	375.000 f	55.206,89	—

TAB — 1

1	2	3	4	5	6	7	8
1897/98	1,078.021,72	355.198,88	237.795,47	61.943,70	375.000 f	176.656,51	—
1898/99	1,242.763,41	364.966,60	391.806,68	62.237,04	375.000 f	199.689,32	—
1899/900	2,963.623,70	732.136,87	1,204.856,05	101.276,73	750.000 K	439.557,06	—
1900/01	3,223.068,48	760.039,14	1,269.304,09	109.750,66	750.000 K	475.437,33	—
1901/02	3,421.200,87	867.192,—	1,224.356,74	100.563,43	1,000.000 K	580.898,21	—
1902/03	3,539.193,63	878.073,60	1,200.672,84	98.187,20	1,000.000 K	622.798,20	—
1903/04	3,936.526,63	1,041.484,37	1,391.141,04	101.090,38	1,000.000 K	631.868,88	—
1907	5,317.651,02	1,219.077,07	1,667.139,02	194.209,23*	1,000.000 K	613.462,59	—
1908	7,661.439,11	1,935.539,59	2,334.655,78	1,248.519,77*	1,000.000 K	446.839,76	—
1909	7,298.379,49	2,261.261,19	2,987.120,77	122.871,31*	250.000 K	10.394,99	—
1910/11	3,046.289,28	979.146,08	1,079.953,56	169.127,52	1,500.000 K	2.174,63	480.113,24
1911/12	2,779.698,28	1,035.461,94	794.661,37	111.116,57	1,500.000 K	56.331,58	458.071,41
1912	2,805.994,09	1,035.073,52	1,096.454,01	66.712,75	1,500.000 K	84.592,18	259.598,21
1913	3,018.874,20	1,059.726,94	1,171.929,59	105.304,44	1,500.000 K	110.971,02	489.144,30
1914	1,836.484,60	1,040.234,66	270.415,08	121.571,62	1,500.000 K	138.841,98	382.537,67
1915	1,885.346,06	986.500,—	20.986,18	161.963,09	1,500.000 K	182.852,97	297.059,22
1916	2,355.594,26	1,000.000,—	973.214,91	136.556,91	1,500.000 K	267.137,91	338.244,73
1917	4,950.595,33	1,496.276,32	1,234.993,90	268.039,52	3,000.000 K	525.000,—	648.033,73
1918	6,660.820,33	2,106.809,27	3,000.009,18	202.025,89	3,000.000 K	708.846,26	1,253.931,87
1919	17,020.209,—	2,090.539,51	11,748.386,20	858.616,42	4,500.000 K	1,230.923,95	4,131.848,11
1920	31,445.167,38	2,105.419,51	15,472.911,35	2,156.627,48	9,000.000 K	6,232.839,66	10,995.580,17
1921	34,959.656,60	2,053.942,51	—	3,606.786,75	15,000.000 K	1,623.894,93	9,416.500,67
1922	26,903.808,56	2,053.942,48	1,522.588,68	2,203.215,44	15,000.000 K	1,843.964,88	8,069.103,57
1923	8,720.422,22	3,497.688,94	250.672,80	506.377,52*	3,750.000 Din	488.563,72	1,902.930,49
1924	8,169.392,22	3,497.688,94	300.716,05	439.214,35*	3,750.000 Din	494.076,22	2,635.386,82

TAB — 1

1	2	3	4	5	6	7	8
1925	8,295.356,22	3,497.688,94	187.474,50	429.342,71*	3,750.000 Din	594.146,22	2,487.366,52
1926	11,722.126,84	3,497.688,94	146.659,75	421.433,36*	3,750.000 Din	694.356,22	2,458.349,51
1927	12,496.013,96	3,462.432,69	101.587,—	370.534,89*	3,750.000 Din	794.356,22	2,385.316,68
1928	15,917.412,28	8,693.831,01	85.527,41	234.363,80*	3,750.000 Din	6,140.754,54	—
1929	10,033.091,24	9,620.107,76	166.368,53	112.101,45*	3,750.000 Din	6,240.754,54	2,138.417,65
1930	10,094.768,04	9,605.107,76	128.642,20	56.040,—*	3,750.000 Din	6,340.754,54	2,130.569,64
1931	10,195.491,82	9,590.107,76	96.704,87	2.723,78	3,750.000 Din	6,440.754,54	1,901.586,41
1932	10,297.642,94	9,575.107,76	165.155,50	4.874,90	3,750.000 Din	6,540.754,54	2,332.769,88
1933	10,406.312,64	9,566.107,76	198.141.—	7.544,60	3,750.000 Din	6,646.754,54	2,399.993,22
1934	10,521.250,83	9,557.107,76	104.406,—	16.482,79	3,750.000 Din	6,752.754,54	—
1935	10,654.356,90	9,584.107,76	50.830,—	43.588,86	3,750.000 Din	6,858.754,54	2,133.124,73
1936	10,817.283,66	9,609.165,76	26.321,—	70.515,62	3,750.000 Din	6,994.754,54	2,088.298,83
1937	24,502.149,40	9,600.165,76	12,235.702,83	369.199,26	3,750.000 Din	7,130.754,54	2,899.148,30
1938	23,750.853,67	9,996.165,76	11,872.901,92	716.879,27	3,750.000 Din	7,280.754,54	5,006.644.07
1939	21,856.416,31	9,987.165,76	8,375.190,07	513.777,42	3,750.000 Din	7,448.138,54	4,780.355,19
1940	22,164.928,75	9,965.165,76	11,384.631,95	984.582,78	3,750.000 Din	7,743.138,54	5,054.686,52
1941	24,120.420,91	9,751.421,76	5,809.694,65	2,927.484,67	3,750.000 Kn	8,288.138,54	9,671.710,04
1942	14,953.984,53	9,765.705,51	3,548.937,40	2,392.045,05	3,750.000 Kn	8,733.418,03	12,658.366,61
1943	17,079.949,46	9,562.223,51	2,405.244,50	2,269.076,26	3,750.000 Kn	10,953.909,25	24,268.877,94
1944	—	—	—	—	—	—	—
1945	21,637.422,17	9,146.344,57	1,547.570,40	5,131.742,75	3,750.000 Din	8,531.984,92	—

Novčana jedinica 1875/76 — 1898/99 f = forinti
1899/900 — 1922 K = Kruna
1923 — 1940 Din = Dinar
1941 — 1943 Kn = Kuna
1945 Din = Din SFRJ

KRETANJE DIONICA 1875/76—1945

Poslovna godina	Dionička glavnica	Izdane dionice	Dionička nominala	Dobitak	Gubitak	Prisutno dioničara	Položene red. sk.	dionice izv. sk.	Dividenda (superdiv.)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1875/76	500.000 f	2.500	200	14.357,08	—	11	993	—	5
1876	500.000 f	2.500	200	—	—	17	—	1.275	—
1876/77	500.000 f	2.500	200	51.308,21	—	14	1.117	—	20
1877/78	500.000 f	2.500	200	25.623,75	—	12	928	—	10
1878/79	500.000 f	2.500	200	26.205,28	—	16	1.923	—	—
1879/80	500.000 f	2.500	200	40.224,34	—	15	2.050	—	16
1880/81	500.000 f	2.500	200	693,63	—	12	1.451	—	—
1881/82	500.000 f	2.500	200	—	15.582,20	9	1.522	—	—
1882/83	500.000 f	2.500	200	15.357,65	—	9	1.339	—	6
1883/84	500.000 f	2.500	200	—	6.575,63	11	1.228	—	—
1884/85	500.000 f	2.500	200	15.404,23	—	12	1.036	—	—
1885/86	500.000 f	2.500	200	15.304,51	—	10	1.019	—	—
1886/87	500.000 f	2.500	200	350,32	—	12	1.271	—	—
1887/88	500.000 f	2.500	200	—	346,60	9	846	—	—
1888/89	500.000 f	2.500	200	—	9.436,47	10	835	—	—
1889/90	500.000 f	2.500	200	—	3.004,32	10	982	—	—
1890/91	500.000 f	2.500	200	13.020,87	—	12	1.874	—	5
1891/92	500.000 f	2.500	200	—	31.659,70	9	1.332	—	—
1893	500.000 f	2.500	200	—	—	—12	—	2.019	—
1893	500.000 f	2.500	200	—	—	—17	—	2.034	—
1894	500.000 f	2.500	200	—	—	—14	—	1.800	—
1893/94	500.000 f	2.500	200	23.664,45	—	23	1.786	—	3,50
1894/95	250.000 f	2.500	100	63.897,05	—	19	1.769	—	7
1895/96	375.000 f	3.750	100	48.081,08	—	?	1.591	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1896/97	375.000 f	3.750	100	63.769,99	—	21	2.795	—	—
1897/98	375.000 f	3.750	100	61.943,70	—	24	3.120	—	—
1898/99	375.000 f	3.750	100	62.237,04	—	17	3.002	—	9
1899/900	750.000 K	3.750	200	101.276,73	—	18	2.285	—	14
1900/01	750.000 K	3.750	200	109.750,66	—	18	2.858	—	14
1901/02	1,000.000 K	5.000	200	100.563,43	—	16	2.138	—	14
1902/03	1,000.000 K	5.000	200	98.187,20	—	23	2.831	—	14
1903/04	1,000.000 K	5.000	200	101.090,38	—	19	2.339	—	14
1907	1,000.000 K	5.000	200	—	—	—29	—	4.421	—
1907	1,000.000 K	5.000	200	194.209,23	—	17	3.057	—	—
1908	1,000.000 K	5.000	200	1,248.519,77	—	37	6.193	—	—
1909	1,000.000 K	5.000	200	—	—	—25	—	3.817	—
1909	250.000 K	7.500	33,33⅓	—	122.871,31	30	4.009	—	—
1910	250.000 K	7.500	33,33⅓	—	—	—	—	3.224 (9)	—
1910	250.000 K	7.500	33,33⅓	—	—	—	—	4.829 (18)	—
1910	250.000 K	7.500	33,33⅓	—	—	—	—	6.829 (32)	—
1910	250.000 K	7.500	33,33⅓	—	—	—	—	4.824 (16)	—
1910/11	1,500.000 K	15.000	100	169.127,52	—	14	1.638	—	7
1911/12	1,500.000 K	15.000	100	111.116,57	—	25	10.696	—	5
1912	1,500.000 K	15.000	100	66.712,75	—	21	10.665	—	2,50
1913	1,500.000 K	15.000	100	—	—	—	—	10.234 (18)	—
1913	1,500.000 K	15.000	100	105.304,44	—	12	10.640	—	5
1914	1,500.000 K	15.000	100	121.571,62	—	15	10.680	—	5
1915	1,500.000 K	15.000	100	161.963,09	—	12	10.424	—	5
1916	1,500.000 K	15.000	100	136.556,91	—	13	10.294	—	5
1917	3,000.000 K	30.000	100	268.039,52	—	13	20.644	—	7
1917	3,000.000 K	30.000	100	—	—	—	—	14.172 (16)	—
1918	3,000.000 K	30.000	100	—	—	—	—	15.791 (19)	—
1918	3,000.000 K	30.000	100	202.025,89	—	27	28.159	—	5
1919	4,500.000 K	45.000	100	858.616,42	—	17	39.714	—	10

TAB — 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1920	9,000.000 K	90.000	100	2,156.627,48	—	18	85.294	—	20
1921	15,000.000 K	150.000	100	3,606.786,75	—	15	136.720	—	12
1922	15,000.000 K	150.000	100	2,203.215,44	—	23	143.335	—	—
1923	3,750.000 D	150.000	25	—	506.377,52	22	140.348	—	—
1924	3,750.000 D	150.000	25	—	439.214,35	14	140.611	—	—
1925	3,750.000 D	150.000	25	—	429.342,71	14	140.581	—	—
1926	3,750.000 D	150.000	25	—	421.433,36	17	138.396	—	—
1927	3,750.000 D	150.000	25	—	370.534,89	12	140.715	—	—
1928	3,750.000 D	150.000	25	—	234.363,80	11	142.420	—	—
1929	3,750.000 D	150.000	25	—	112.101,45	9	142.733	—	—
1930	3,750.000 D	150.000	25	—	56.040,—	10	142.883	—	—
1931	3,750.000 D	150.000	25	2.723,78	—	9	143.853	—	—
1932	3,750.000 D	150.000	25	4.874,90	—	21	142.843	—	—
1933	3,750.000 D	150.000	25	7.544,60	—	12	142.843	—	—
1934	3,750.000 D	150.000	25	16.482,79	—	12	142.863	—	—
1935	3,750.000 D	150.000	25	43.588,86	—	11	142.773	—	—
1936	3,750.000 D	150.000	25	70.515,62	—	11	142.903	—	—
1937	3,750.000 D	150.000	25	369.199,26	—	11	142.893	—	5
1938	3,750.000 D	150.000	25	716.879,27	—	11	142.913	—	—
1939	3,750.000 D	150.000	25	573.777,42	—	11	142.883	—	—
1940	3,750.000 D	150.000	25	984.582,78	—	10	139.680	—	—
1941	3,750.000 Kn	150.000	25	2,927.484,67	—	2	143.920	—	10
1942	3,750.000 Kn	150.000	25	2,392.045,05	—	3	145.692	—	10
1943	3,750.000 Kn	150.000	25	2,269.076,26	—	8	143.820	—	12
1944	3,750.000 Kn	150.000	25	—	—	—	—	—	—
1945	3,750.000 D	150.000	25	5,131.742,75	—	—	—	—	—

U rubrici 7 crta ispred brojke označuje dionićare na izvanrednim skupštinama

TAB — 3

RASPORED FONDOVA 1875/76—1909

Poslovna godina	Pričuvne zaklade Rezervni fond	Doknadni fond	Radnički potp. fond	Činovnička zaklada	Ostali fondovi	Fondovi ukupno
1875/76	1.622,82	524,74	—	—	—	2.147,56
1876/77	5.513,35	11.753,27	—	—	—	17.266,62
1877/78	8.657,69	23.506,54	—	—	—	32.164,23
1878/79	11.405,35	35.327,22	—	—	—	46.732,57
1879/80	15.946,93	47.150,—	—	—	—	63.096,93
1880/81	18.155,21	47.150,—	—	—	—	65.305,21
1881/82	18.864,41	47.150,—	—	—	—	66.014,41
1882/83	19.860,53	59.000,—	—	—	—	78.860,53
1883/84	21.098,72	59.000,—	—	—	—	80.098,72
1884/85	24.106,72	71.500,—	—	—	—	95.606,72
1885/86	26.000,—	84.000,—	—	—	—	110.000,—
1886/87	26.361,98	84.000,—	—	—	—	110.361,98
1887/88	27.096,94	90.000,—	—	—	—	117.096,94
1888/89	27.433,24	50.000,—	—	—	—	77.433,24
1889/90	27.738,26	50.000,—	—	—	—	77.738,26
1890/91	28.557,19	64.000,—	—	—	—	92.557,19
1891/92	29.290,51	64.000,—	—	—	—	93.290,51
1893/94	3.360,82	7.500,—	—	—	—	10.860,82
1894/95	3.679,82	71.500,—	312,—	—	—	75.491,82
1895/96	19.305,31	—	—	—	82.845,64	102.150,95
1896/97	—	—	—	—	—	55.206,89
1897/98	25.210,77	—	1.636,84	4.286,44	145.522,46	176.656,51
1898/99	28.216,08	15.000,—	2.236,84	6.663,60	147.572,80	199.689,32
1899/900	62.544,30	284.000,—	5.673,60	18.193,56	69.145,60	439.557,06
1900/01	67.473,19	304.000,—	6.000,—	20.800,—	77.164,14	475.437,33
1901/02	135.392,95	30.000,—	6.578,—	23.712,—	385.215,26	580.898,21
1902/03	147.759,60	30.000,—	7.004,16	26.740,48	411.293,96	622.798,20
1903/04	145.576,85	30.000,—	6.964,16	27.810,09	421.517,78	631.868,88
1907	155.630,02	—	7.118,76	30.962,49	419.751,32	613.462,59
1908	—	—	6.839,76	—	440.000,—	446.839,76
1909	3.555,23	—	6.839,76	—	—	10.394,99

TAB — 4

PREGLED ZALIHA I PRIHODA 1875/76—1945

Godina	Zalihe mliva brašna	Zalihe mliva pšenice	Brutto prihod	Čista dobit (— gubitak)
1875/76	88.208,30	—	—	14.357,08
1876/77	13.000,—	—	—	51.145,26
1877/78	102.277,08	1.973,17	109.270,08	24.315,54
1878/79	169.140,08	95.384,98	124.182,79	25.581,53
1879/80	37.141,24	10.298,80	—	39.019,06
1880/81	179.709,16	17.065,85	71.522,87	469,29
1881/82	125.490,45	—	46.900,50	-15.582,20
1882/83	240.708,45	48.610,16	112.610,62	15.357,65
1883/84	163.629,05	26.063,18	77.879,90	-6.575,63
1884/85	111.829,75	67.969,34	115.717,07	15.404,23
1885/86	172.005,46	—	99.716,46	14.900,28
1886/87	189.476,92	20.457,64	72.016,22	45,81
1887/88	169.646,40	68.988,40	76.494,59	-346,60
1888/89	295.720,52	—	63.761,96	-9.436,47
1889/90	216.913,86	—	87.878,78	3.004,32
1890/91	300.509,59	13.481,77	100.624,43	13.020,87
1891/92	349.043,11	60.530,69	31.397,—	-31.659,70
1893/94[1]	—	—	69.470,86	23.664,45
1894/95	186.412,45	24.608,02	183.780,36	62.509,82
1895/96	255.463,92	—	178.614,47	45.709,87
1896/97	31.924,34			56.909,08
1897/98	209.189,96			60.106,27
1898/99	368.453,99			61.121,43
1899/900	1,159.655,21			98.577,87
1900/01	1,231.605,54			108.395,18
1901/02	1,180.211,09			98.832,94
1902/03	1,161.905,64			96.344,98
1903/04	1,345.696,97			99.918,73
1907	1,109.612,63			-220.812,40
1908	1,719.391,39			-1,248.519,77
1909	2,942.079,94			-122.871,31
1910/11	1,045.561,40		681.280,22	169.127,52
1911/12	774.220,83		618.376,57	108.660,63

Godina	Zalihe mliva	Brutto prihod	Čista dobit (— gubitak)
1912[2]	1,072.625,93	368.482,56	64.356,78
1913	1,145.951,12	633.481,63	102.470,53
1914	227.250,48	547.760,21	119.059,73
1915	20.986,18	479.839,98	159.344,46
1916	973.214,91	489.987,44	133.821,26
1917	1,234.993,90	1,135.349,77	264.925,11
1918	3,000.009,18	1,663.256,98	180.825,13
1919	11,748.386,20	5,630.007,11	835.714,28
1920	15,472.911,35	13,462.661,10	2,125.368,19
1921	—	14,247.311,28	3,573.964,50
1922	1,522.588,68	11,465.014,94	2,153.825,14
1923	250.672,80	1,881.295,39	-506.377,25
1924	300.716,05	3,022.765,30	-439.214,35
1925	187.474,50	2,664.796,91	9.871,64
1926	146.659,75	2,606.948,61	7.909,35
1927	101.587,—	2,481.853,90	50.898,47
1928	85.527,41	—	136.171,09
1929	166.368,53	2,237.750,—	122.262,35
1930	128.642,20	2,230.134,31	56.061,45
1931	96.704,87	1,968.600,—	58.763,78
1932	165.155,50	2,411.311,—	2.151,12
1933	198.141,—	2,386.375,50	2.669,70
1934	104.406,—	—	8.938,19
1935	50.830,—	2,071.000,—	27.106,07
1936	26.321,—	2,138.569,50	26.926,76
1937	12,235.702,83	3,301.248,94	298.683,64
1938	11,872.901,92	5,473.630,78	347.680,01
1939	8,375.190,07	5,110.778,34	44.550,15
1940	11,384.631,95	6,548.264,88	470.805,36
1941	5,809.694,65	13,125.629,58	1,942.901,89
1942	3,548.937,40	15,591.490,24	607.060,38
1943	2,405.244,50	29,732.321,30	1,382.031,21
1944	—	—	33.104,—
1945	1,547.570,40	—	5,098.638,75

1) rad počeo 2. 12. 1893. 2) od 1. 7. — 31. 12. 1912.

TAB — 5

MLIVO U KG 1910—1915*

Vrsta	1. 7. 1910 do 30. 6. 1911	1. 7. 1911 do 30. 6. 1912	1. 7. 1912 do 31. 12. 1912	1. 1. 1913 do 31.12. 1913	1. 1. 1914 do 31. 12. 1914	1. 1. 1915 do 31. 12. 1915.
0	1,405.995	1,056.035	827.025	261.350	45.500	7
1	196.025	128.830	69.070	65.590	—	—
2	108.095	56.135	62.180	71.950	25	150
3	63.695	35.580	37.005	59.645	25	—
4	130.235	60.405	46.575	85.430	—	—
5	64.925	54.955	36.425	155.030	11.690	—
6	64.880	102.930	45.040	140.525	35	72
6 ½	—	14.620	18.810	12.740	—	—
7	65.205	50.545	38.980	127.220	2.345	—
7 ½	64.600	37.470	21.160	140.140	850	—
7 ¾	34.300	96.382	72.775	100.270	9.516	—
7a	5.600	2.930	2.520	3.920	—	—
8	31.420	22.240	66.980	171.250	11.100	—
F	60.450	19.350	168.800	636.050	85.300	800
G	13.100	14.550	90.850	123.450	1.200	—
RW	1.050	6.450	19.575	1.850	—	—
pljeva	—	—	—	8.791	—	—
za kuhanje	—	—	—	—	37.500	—
krušno	—	—	—	—	8.500	—
puno pšenično	—	—	—	—	141.100	—
ječmeno brašno	—	—	—	—	93.100	—
kukuruzno brašno	—	—	—	—	37.000	—
ječmeno posije	—	—	—	—	48.500	—
kukuruzno posije	—	—	—	—	3.150	—
Svega	2,289.275	1,759.407	1,623.770	2,165.201	536.456	1.029

*) **HAZ,** Zagrebački paromlin, Bilanca 1910/12, str. 127; 31. XII. 1912, str. 103; 1913, str. 131; 1914, str. 103; 1915, str. 81.

TAB — 6

CIJENE MLIVA PO KG 1911—1915*

Vrsta	30. 6. 1911.	30. 6. 1912	31. 12. 1912.	31. 12. 1913.	31. 12. 1914.	31. 12. 1915.
0	38,80	33,40	33,50	34,30	36,05	78,80
1	38,20	33,—	33,—	33,70	—	—
2	37,50	32,60	32,60	33,10	25,25	60,80
3	36,80	32,20	32,10	32,50	25,25	—
4	36,—	31,60	31,40	30,50	—	—
5	35,20	31,10	30,70	28,70	25,25	—
6	34,40	30,40	30,—	27,70	25,25	43,—
6 ½	—	29,50	29,20	27,—	—	—
7	33,—	28,60	28,40	26,20	25,25	—
7 ½	28,80	26,40	25,90	24,40	25,25	—
7 ¾	22,—	23,40	20,80	19,—	25,25	—
7a	23,65	24,90	23,35	21,80	—	—
8	15.20	17,70	16,50	13,20	13,10	—
F	12,40	16,—	13,—	9,50	8,90	18,—
G	13,—	16,20	13,30	10,20	9,45	—
RW	9,—	10,70	10,50	10,50	—	—
pljeva	—	—	—	3,—	—	—
za kuhanje	—	—	—	—	31,05	—
krušno	—	—	—	—	25,—	—
puno pšenično	—	—	—	—	25,25	—
ječmeno brašno	—	—	—	—	24,40	—
kukuruzno brašno	—	—	—	—	17,50	—
ječmeno posije	—	—	—	—	11,50	—
kukuruzno posije	—	—	—	—	7,35	—
Račun mliva	833.748,31	554.479,60	456.217,83	451.373,24	116.146,63	271,68

*) **HAZ,** Zagrebački paromlin, Bilanca 1910/11, str. 125; 1911/12, str. 127; 31. XII. 1912, str. 103; 1913, str. 131; 1914, str. 103; 1915, str. 81

TAB — 7

EKONOMIČNOST I RENTABILNOST POSLOVANJA 1877/78-1895/96

Poslovna godina	Prihod	Rashod	Čisti dobitak	Ekonomičnost	Rentabilnost
1877/78	109.270,08	84.954,54	24.315,54	1,28	22,3
1878/79	124.182,79	98.601,26	25.581,53	1,29	20,6
1879/80	—	—	39.019,06	—	—
1880/81	71.522,87	71.053,58	469,29	1,00	0,7
1881/82	46.900,50	62.482,70	15.582,20	0,75	—
1882/83	112.610,62	97.252,97	15.357,65	1,16	13,6
1883/84	77.879,90	84.455,53	6.575,63	0,92	8,4
1884/85	115.717,07	100.312,84	15.404,23	1,15	13,3
1885/86	99.716,46	84.816,18	14.900,28	1,18	14,9
1886/87	72.076,22	71.970,41	45,81	1,00	0,1
1887/88	76.494,59	76.841,19	346,60	0,99	—
1888/89	63.761,96	73.198,43	9.436,47	0,87	—
1889/90	87.878,78	90.883,10	3.004,32	0,97	—
1890/91	100.624,43	87.603,56	13.020,87	1,15	12,9
1891/92	31.397,00	63.056,70	31.659,70	0,50	—
1893/94 *	69.470,86	45.806,41	23.664,45	1,52	36,9
1894/95	183.780,36	121.270,54	62.509,82	1,52	34,0
1895/96	178.614,47	132.904,60	45.709,87	1,34	25,6

* Rad počeo 2. 12. 1893.

$$E = \frac{P}{R} \qquad R = \frac{Dob. \times 100}{P} \qquad P = R + Dob.$$

TAB — 8

BILANČNI PREGLED 1921—1936

Poslovna godina	Bilanca	Vrijednosni papiri	Zalihe	Dobitak gubitak*	Dionička glavnica	Rezervni fond
1921	159,760.053,08	92,614.143,75	18,302.896,80	10,035.714,28	120,000.000 K	—
1922	180,116.321,96	129,194.780,60	34,634.941,96	10,172.701,52	120,000.000 K	520.000,—
1923	48,218.411,39	32,321.195,15	4,734.021,39	4,837.770,09*	30,000.000 D	280.000,—
1924	48,527.132,—	32,063.695,15	2,497.316,04	1,766.761,41*	30,000.000 D	280.000,—
1925	48,801.642,—	32,775.322,44	3,651.158,98	897.128,58*	30,000.000 D	280.000,—
1926	56,376.460,75	30,930.522,44	8,865.480,39	889.159,19*	30,000.000 D	297.367,—
1927	52,081.898,88	31,170.522,44	14,587.409,39	881.979,49*	30,000.000 D	297.367,—
1928	62,604.404,43	28,114.090,80	29,368.800,01	438.553,85*	30,000.000 D	297.367,—
1929	59,974.082,03	28,221.055,80	25,672.511,—	2.701,54	30,000.000 D	297.367,—
1930	50,649.485,21	28,253.715,80	17,851.319,61	5.129,96	30,000.000 D	297.367,—
1931	40,405.019,95	28,255.965,80	6,657.118,46	7.285,91	30,000.000 D	297.367,—
1932	34,975.132,21	28,255.965,80	6,691.698,28	10.807,51	30,000.000 D	297.367,—
1933	35,161.454,44	28,235.240,80	6,826.594,78	245.189,38	30,000.000 D	297.367,—
1934	41,895.205,35	28,222.115,80	6,801.209,28	451.838,35	30,000.000 D	297.367,—
1935	41,741.295,29	28,222.115,80	6,870.919,06	697.928,29	30,000.000 D	297.367,—
1936	42,104.489,48	28,212.570,80	7,192.751,70	1,011.122,48	30,000.000 D	647.367,—

TAB — 9

KRETANJE DIONICA 1921—1936

Poslovna godina	Dionička glavnica	Izdane dionice	Dionička nominala	Dobitak	Gubitak	Prisutno dion. zastup.	Položene dionice	Dividenda (superdiv.)
1921	120,000.000,— K	1,200.000	100,— K	10,035.714,28	—	14	19	958.180	5 + 2
1922	120,000.000,— K	1,200.000	100,— K	10,172.701,52	—	23	—	727.260	5 + 2
1923	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	—	4,837.770,09	12	16	706.250	—
1924	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	—	1,766.761,41	12	13	1,050.790	—
1925	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	—	897.128,58	10	11	1,060.120	—
1926	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	—	889.159,19	10	14	1,121.950	—
1927	30,000.000,— D	1,200.000	25.— D	—	881.979,49	8	11	1,120.040	—
1928	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	—	438.553,85	11	13	1,142.044	—
1929	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	2.701,54	—	7	9	1,150.975	—
1930	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	5.129,96	—	8	10	1,156.177	—
1931	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	7.285,91	—	8	11	1,155.337	—
1932	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	10.807,51	—	8	10	1,151.877	—
1933	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	245.189 38	—	8	11	1,152.983	—
1934	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	451.838,35	—	10	11	1,152.383	—
1935	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	697.928,29	—	8	11	1,152.918	—
1936	30,000.000,— D	1,200.000	25,— D	1,011.122,48	—	5	7	1,151.583	—

TAB — 10

BILANČNI PREGLED 1920 — 1946.

God.	Bilanca	Nekretnine	Strojevi i oprema	Zalihe	Dobitak Godišnji	Dobitak Ukupni	Gubitak Godišnji	Gubitak Ukupni	Udjeli	Fondovi	Promet
1920.	673.819,32	—	285.526,—	183.963,50	206.794,53	—	—	—	260.899,79	—	5,474.379,60
1921.	1,198.813,56	460.000,—	168.836,—	288.702,—	234.039,99	—	—	—	420.071,—	175.114,39	3,250.212,48
1922.	2,329.003,50	1,598.175,11	197.171,27	295.529,—	122.116,52	—	—	—	600.000,—	399.494,61	4,995.466,50
1923.	681.803,40	360.000,—	85.780,—	173.699,67	25.705,35	—	—	—	171.300,—	124.552,01	1,135.216,25
1924.	1,168.994,34	757.981,90	272.176,35	114.761,50	18.107,80	—	—	—	279.675,—	114.613,79	1,257.900,36
1925.	1,227.309,21	780.000,—	240.000,—	162.729,50	11.778,99	—	—	—	273.900,—	141.628,67	1,365.109,51
1926.	1,394.967,50	783.204,—	404.750,—	172.509,50	13.310,75	—	—	—	245.700,—	165.785,—	1,677.106,88
1927.	1,406.679,75	783.204,—	404.750,—	193.592,50	11.347,50	—	—	—	262.200,—	192.889,—	1,831.634,50
1928.	1,675.514,50	700.000,—	400.000,—	534.927,—	10.861,25	—	—	—	251.400,—	219.649,50	1,958.601,—
1929.	1,476.825,75	700.000,—	400.000,—	342.459,—	7.374,—	—	—	—	251.925,—	246.657,—	1,898.835,—
1930.	1,875.984,58	700.000,—	385.000,—	348.930,80	10.899,38	—	—	—	272.325,—	273.641,50	2,214.399,97
1931.	2,376.504,69	1,070.000,—	290.000,—	323.885,—	—	—	39.242,02	—	301.140,—	285.316,38	2,505.457,50
1932.	2,416.528,98	1,275.000,—	392.809,50	184.526,35	—	—	60.301,52	99.543,54	326.430,—	300.679,05	2,474.163,32
1933.	2,238.775,66	1,275.000,—	389.440,94	18.778,40	—	—	229.416,47	—	356.700,—	2.677,34	2,348.333,54
1934.	2,037.485,96	1,211.250,—	440.629,—	21.103,55	—	—	19.624,18	—	392.400,—	534,87	1,385.179,69
1935.	2,017.412,65	1,187.025,—	418.291,—	14.489,70	—	—	169.055,28	188.679,46	317.700,—	31.179,87	2,014.505,13
1936.	1,829.440,37	1,163.284,50	402.971,19	12.291,56	507,38	—	—	118.781,21	232.200,—	—	1,941.617,83
1937.	1,718.016,12	1,122.443,50	364.304,—	6.466,50	—	—	981,70	120.270,29	192.900,—	34.790,38	2,684.409,35
1938.	1,539.931,71	1,066.321,33	332.172,90	16.108,—	—	—	—	34.964,88	180.000,—	3.756,19	2,746.535,50
1939.	1,401.827,54	1,013.005,27	264.028,32	6.429,50	—	—	21.521,44	—	162.300,—	18.213,67	2,422.862,69
1940.	1,459.012,87	911.704,75	144.859,02	77.761,—	—	—	55.134,12	58.441,89	150.900,—	69.896,60	3,801.977,87
1941.	1,475.194,88	866.119,52	64.444,79	84.488,75	219.060,63	—	—	—	145.500,—	21.414,71	5,275.546,—
1942.	1,674.512,99	822.813,55	74.914,80	70.741,50	113.375,44	—	—	—	147.300,—	240.595,34	6,994.231,25
1943.	4,804.021,70	822.813,55	372.174,31	2,658.560,—	1,612.607,15	—	—	—	162.300,—	365.851,85	13,648.126,95
1944.	31,099.691,65	789.900,—	1,886.820,—	15,744.200,—	4,727.790,95	—	—	—	232.500,—	1,980.889,—	126,125.825,27
1945.	2,669.186,19	889.900,—	118.673,31	195.304,—	630.532,25	—	—	—	151.548,90	1,512.876,10	787.087,51
1946.	3,020.046,02	858.304,—	104.943,10	134.701,50	434.610,48	—	—	—	—	1,615.522,80	15,373.202,66

TAB – 11

KRETANJE UDJELA 1919—1946

Skupština	Broj zadrugara	Broj udjela	Uplaćeni iznos
22. 6. 1919	39	257	
24. 7. 1919	82	544	
31. 12. 1919	87	555	
29. 3. 1920	90	566	130.076,49
31. 12. 1920	148	852	65.224,95
31. 12. 1921	193 (183)	1.476 (1.411)	105.017,75
31. 12. 1922	207	2.000	150.000,00
31. 12. 1923	201	2.284	171.300,00
31. 12. 1924	?	3.729	279.675,00
31. 12. 1925	202	3.652	273.900,00
31. 12. 1926	176	3.276	245.700,00
31. 12. 1927	179	3.496	262.200,00
31. 12. 1928	174	3.352	251.400,00
31. 12. 1929	165	3.359	251.925,00
31. 12. 1930	171	3.630	272.830,00
31. 12. 1931	159	1.013	301.140,00
31. 12. 1932	177	1.086	326.430,00
31. 12. 1933	209	1.189	356.700,00
31. 12. 1934*)	220	1.261	378.300,00
31. 12. 1935	218	1.059	317.700,00
31. 12. 1936	155	774	232.200,00
31. 12. 1937	142	643	192.900,00
31. 12. 1938	149	600	180.000,00
31. 12. 1939	127	539	162.300,00
31. 12. 1940	117	503	150.900,00
31. 12. 1941	119	485	145.500,00
31. 12. 1942	123	491	147.300,00
31. 12. 1943	134	541	162.300,00
31. 12. 1944	198	775	232.500,00
31. 12. 1945	217	812	151.548,90
30. 11. 1946	60	60	60.000,00

*) u štampanom izvještaju navedeno: 226 članova, 1308 udjela u iznosu 392.400,00

TAB – 12

UDJELI RADNIČKIH ASOCIJACIJA 1919—1943

Godina	Radničke strukovne organizacije							Zadruge			
	Savez rad. živež. namj. (sekcija pekara)	Opći radnički Savez	Opći radnički Savez (podr. Zagreb)	Radnička komora	Prva radn. štedionica	Radnička umjetnička grupa »Budućnost«	Naša snaga SNZ	Prva radn. konz. prod. zadruga »Napred«	Zadruga bankovnih činovnika	Krojačka produktivna zadruga	Prva radnička obrt. zadruga
1919.	5	3	3					10			
1920.	5	6	6					10			
1921.	5	6	6					10			
1922.	5	6	6					10			
1923.	5	6	6					10			
1924.											
1925.	10	12	12					20			
1926.	10	12	12					20			
1927.	10	12	12					20			
1928.											
1929.	10	12	12	25				20	10		
1930.	10 + 10	12	12	28				20	12		
1931.	3 + 3	3	3	20	70			5	3	5	
1932.	3 + 3	3	3	20	70			5	3	5	1
1933.	3 + 3	3	3	20	70			5	3	5	1
1934.	3 + 3	3	3	20	70				3	5	1
1935.	3 + 3	3	3	20	10		1		3	5	1
1936.	3 + 3	3	3	20	10	1	1		3	5	
1937.	3 + 3			20	10	1	1		3	5	
1938.	3 + 3			20	10	1	1		3	5	
1939.	3 + 3			20	10	1	1		3	5	
1940.				20	10	1			3	5	
1941.											
1942.				20	10				3	5	
1943.				20	10				3	5	

TAB — 13

BROJČANI PREGLED UDJELA 1919—1946.
(0,5 — 34)

Godina	0,5	0,6	0,75	1	1,75	2	2,75	3	3,5	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
1919	-	-	-	19	-	9	-	23	-	7	6	2	3	-	-	9	-	-	-	-	-	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1920	-	-	-	35	-	21	-	29	-	14	11	4	4	-	-	15	-	1	-	-	1	1	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
1921	-	-	-	52	-	22	-	21	-	23	17	4	5	2	1	18	2	1	2	1	4	1	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-
1922	-	-	-	48	-	31	-	24	-	15	16	9	5	2	-	20	1	1	3	2	3	2	-	1	9	-	1	-	-	-	-	1	-	-	3	1	-	-	-
1923	-	-	-	39	-	29	-	21	-	16	15	9	4	6	-	22	2	1	2	4	3	3	1	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-
1925	-	-	-	11	-	38	-	5	-	20	3	15	-	8	-	35	1	5	2	7	-	4	2	-	12	-	1	-	1	-	1	-	2	-	5	-	3	-	1
1926	-	-	-	10	-	29	-	6	-	14	3	10	1	7	-	36	2	4	1	6	2	2	1	1	9	1	1	-	1	1	-	-	1	-	4	-	2	-	-
1927	-	-	-	8	-	26	-	5	-	10	4	12	2	6	-	37	4	6	1	5	4	3	1	-	12	-	1	1	1	1	-	-	-	-	5	-	1	-	1
1929	-	-	-	5	-	22	-	3	-	7	4	11	1	5	-	42	3	7	-	3	4	3	1	-	8	-	1	1	1	3	1	-	-	-	2	1	1	-	1
1930	-	-	-	6	-	20	-	3	-	8	4	11	1	5	-	37	4	15	1	2	4	3	1	-	8	-	1	1	1	3	1	-	2	-	1	-	2	-	1
1931	-	-	-	32	-	22	-	44	-	8	12	4	4	4	2	10	3	-	3	-	3	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1932	3	1	1	31	1	23	1	49	1	11	11	4	4	4	3	6	4	3	3	-	2	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1933	-	-	-	49	-	34	-	44	-	13	21	5	5	4	5	8	2	4	1	2	3	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1934	-	-	-	62	-	33	-	45	-	13	19	6	5	4	5	8	1	3	1	2	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1935	-	-	-	69	-	34	-	44	-	12	19	5	4	4	4	8	1	2	1	2	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1936	-	-	-	57	-	24	-	29	-	7	10	4	4	1	2	3	1	1	-	1	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1937	-	-	-	63	-	21	-	24	-	5	10	4	3	-	1	3	1	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1938	-	-	-	72	-	23	-	23	-	5	10	4	3	-	1	3	1	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1939	-	-	-	63	-	17	-	20	-	4	9	4	2	-	1	3	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1940	-	-	-	62	-	14	-	18	-	4	6	4	2	-	1	2	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1942	-	-	-	70	-	14	-	18	-	4	5	4	2	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1943	-	-	-	72	-	17	-	20	-	4	6	4	2	-	1	3	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1946	-	-	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

TAB — 13

BROJČANI PREGLED UDJELA 1919—1946.
(35 — 360)

35	36	38	39	40	42	44	45	46	47	48	50	52	56	60	70	74	75	77	80	82	90	100	102	110	115	120	130	138	148	150	158	160	176	200	262	267	326	352	360
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
-	-	1	-	6	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	3	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	1	-	1	-	-
1	-	1	-	6	1	1	1	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-
-	-	1	-	6	2	-	-	1	1	-	1	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	1
1	-	-	-	4	1	-	-	-	1	1	2	-	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	1
1	1	-	1	4	-	2	-	-	1	-	1	2	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	1
-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

TAB — 14

PROIZVODNJA 1920 — 1946.

God.	Sitno pecivo kom.	Kruh mliječni kom.	Kruh bijeli kg	Kruh domaći kg	Kruh raženi kg	Kruh crni kg	Kruh narodni kg	Kruh vojnički kg	Kruh Uj upno kg
1920.	2,469.447	14.544	223.866	—	—	45.126			283.536
1921.	5,197.258	13.026	399.952	—	—	60.558			473.536
1922.	4,582.405	4.783	297.843	—	—	92.470			395.096
1923.	4,077.483	19.372	217.884	—	—	263.682			500.958
1924.	3,806.083	91.516	219.277	91.884	—	303.544			706.221
1925.	3,410.065	97.223	149.417	448.373	—	167.501			862.514
1926.	2,912.785	58.735	101.564	760.752	—	230.419			851.470
1927.	3,020.305	98.939	153.067	923.603	33.462	193.142			1,402.213
1928.	3,520.655	172.826	244.948	793.907	68.054	158.916			1,458.651
1929.	3,349.185	101.760	365.742	597.348	109.863	178.876			1,353.589
1930.	3,220.000[1])	—	—	—	—	—	—	—	1,513.600
1938.	778.572	—	—	—	—	—	—	—	769.163,50
1939.	742.248	—	—	—	—	—	—	—	658.784,75
1940.	942.631	—	—	—	—	—	—	—	862.772,25
1941.	406.597[2])	—	—	—	—	—	—	—	1,187.358
1942.	—	—	—	—	—	—	—	—	1,533.477
1943.	24.822[3])	—	9.863	—	—	—	1,598.330	1,005.271	1,608.193
1946.	986.520	—	—	—	—	—	—	—	2,260.741,20

1) približna količina, 2) do 30. 6. 1941., 3) od 21 — 31. 12. 1943.

TAB — 15

BILANČNI PREGLED 1917—1938

Godina	Bilanca	Nekretnine	Strojevi i oprema	Zalihe	Dobitak godišnji	Dobitak ukupni	Gubitak godišnji	Gubitak ukupni	Dionička glavnica
1917/18	—	—	—	—	—	8.167,12	—	—	100.000 K
1919	—	—	—	—	515,46	8.682,58	—	—	100.000 K
1920	5,094.992,08	521.723,27	247.563,95	807.909,20	1.027,84	9.710,42	—	—	100.000 K
1921	5,511.060,09	652.523,77	364.425,72	3,381.225,29	4.783,10	84.783,10	—	—	1,000.000 K
1922	6,487.045,92	652.524,00	367.916,00	2,475.090,00	90.800,02	95.583,12	—	—	1,000.000 K
1923	1,013.252,10	163.131,00	91.979,00	374.583,30	19.897,79	21.793,57	—	—	250.000 D
1924	1,691.671,97	163.131,00	91.979,00	549.683,82	22.393,53	23.187,10	—	—	240.000 D
1925	1,654.357,75	163.131,00	91.979,00	332.617,67	19.325,72	20.512,82	—	—	250.000 D
1926	1,911.594,74	163.131,00	91.979,00	410.549,32	24.246,32	24.759,14	—	—	250.000 D
1927	799.593,99	163.131,00	91.979,00	278.529,22	19.424,00	22.183,14	—	—	250.000 D
1928	752.665,95	163.131,00	91.979,00	302.734,31	37.044,65	37.227,79	—	—	250.000 D
1929	816.064,35	163.131,00	91.979,00	210.240,92	32.855,65	70.083,44	—	—	250.000 D
1930	1,250.414,98	163.131,00	91.979,00	373.005,11	27.192,40	37.275,84	—	—	250.000 D
1931	1,348.083,66	163.131,00	91.979,00	284.734,06	—	19.182,38	18.093,46	—	250.000 D
1932	1,199.693,42	163.131,00	91.979,00	541.652,23	—	11.985,20	31.167,58	—	250.000 D
1933	1,742.238,19	163.131,00	91.979,00	156.311,10	—	—	707.871,63	695.886,43	250.000 D
1934	1,674.901,67	882.987,83	91.979,00	—	—	—	75.346,24	—	250.000 D
1935	1,692.696,67	882.987,83	98.979,00	—	—	—	9.647,75	84.993,99	250.000 D
1936	664.071,60	—	93.979,00	—	—	938,93	—	84.993,99	250.000 D
1937	586.059,53	—	93.979,00	—	—	—	9.491,00	8.552,07	250.000 D
1938	588.720,60	—	93.979,00	—	—	—	754,00	9.306,07	250.000 D

TAB — 16

BILANČNI PREGLED 1932—1942

Godina	Bilanca	Nekretnine	Strojevi i oprema	Zalihe	Dobitak godišnji	Dobitak ukupni	Gubitak godišnji	Gubitak ukupni	Dionička glavnica	Fondovi
1932	6,358.117,71	3,836.444,00	2,261.672,27	81.587,00	—	—	124.415,67	124.415,67	1,000.000	—
1933	6,400.871,68	3,836.443,90	2,286.997,27	57.919,26	—	—	30.803,36	155.219,03	1,000.000	391.797,69
1934	6,495.637,11	3,848.443,90	2,298.117,27	136.292,75	30.435,31	—	—	124.783,72	1,000.000	785.707,38
1935	6,888.148,89	3,848.443,90	2,319.165,77	552.716,20	11.713,14	—	—	113.070,58	1,000.000	1,066.883,36
1936	6,878.069,03	3,848.443,90	2,331.473,77	493.286,37	—	—	3.043,48	116.114,06	1,000.000	1,349.290,13
1937	7,097.137,00	3,864.141,20	2,345.350,41	492.404,29	2.701,75	—	—	113.412,31	1,000.000	1,665.924,16
1938	6,891.472,95	3,865.141,20	2,403.673,41	386.367,12	37.560,12	—	—	75.852,19	1,000.000	1,988.390,48
1939	7,363.873,94	3,865.141,20	2,434.447,91	838.514,86	172.271,46	96.419,27	—	—	1,000.000	—
1940	7,263.546,11	3,865.141,20	2,472.235,91	466.398,05	188.208,86	284.628,13	—	—	1,000.000	2,643.256,84
1941	7,222.664,26	3,865.141,20	2,523.781,11	203.403,70	228.202,94	512.831,07	—	—	1,000.000	2,977.733,94
1942	8,087.684,58	3,865.141,20	2,495.487,11	497.194,02	375.361,43	888.192,50	—	—	1,000.000	3,309.381,64

TAB — 17

BILANČNI PREGLED 1919—1926

God.	Bilanca	Nekretnine, strojevi i oprema	Zalihe	Dobitak godišnji	Dobitak ukupni	Gubitak godišnji	Gubitak ukupni	Dionička glavnica	Fondovi
1919	1,006.071'17	42.590'—	762'50	6.071'17	—	—	—	1,000.000'—	—
1920	1,007.142'80	37.800'—	1,908'—	1.071'63	7.142'80	—	—	1,000.000'—	—
1921	4,321.296'60	1,404.146'52	25.771'05	104.470'—	111.612'80	—	—	4,000.000'—	203.216'52
1922	22,384.578'88	9,000.203'36	11,737.911'80	254.437'46	264.380'28	—	—	4,000.000'—	570.851'04
1923	5,051.769'17	2,652.705'30	1,392.423'95	—	—	404.933'24	—	1,000.000'—	195.890'74
1924	3,183.903'37	2,206.692'27	347.322'—	—	—	218.865'25	494.605'83	1,000.000'—	145.890'74
1925	6,510.216'94	—	1,627.055'18	—	—	170.642'—	389.507'25	5,000.000'—	70.000'—
1926	1,147.950'43	622.036'53	—	—	—	—	524.926'40	1,000.000'—	145.890'74

TAB — 18

BILANČNI PREGLED 1931—1939

God.	Bilanca	Nekretnine	Strojevi i oprema	Gotovina	Dobitak godišnji	Dobitak ukupni	Gubitak	Dionička glavnica	Fondovi	Vjerovnici
1931	2,663.520,—	1,300.000'—	1,363.520'—	—	—	—	—	250.000'—	—	2,413.520'—
1932	3,368.165'68	2,004.645,68	1,363.520'—	—	—	—	—	250.000'—	—	2,898.813'45
1933	6,563.520'—	5,200.000'—	1,363.520'—	—	—	—	—	250.000'—	—	6,130.336'82
1934	6,563.520'—	5,200.000'—	1,363.520'—	—	196.236,—	—	—	250.000'—	—	6,117.284'—
1935	6,378,402'75	4,970.000'—	1,363,520'—	3.532'75	1.063'75	—	—	250.000'—	196.236'—	5,931.103'—
1936	9,225.204'75	7,898.000'—	1,260.000'—	25.854'75	3.035'50	4.098'25	—	250.000'—	196.236'—	8,774.869'50
1937	8,948.536'50	7,698.000'—	1,209.000'—	186'50	632'75	4.731'90	—	250.000'—	186.236'—	8,497.568'50
1938	8,599.181'25	7,429.098'—	1,160.000'—	10,083'25	1.744,75	6.476'75	—	250.000'—	196.236'—	8,146.468'50
1939	8,262.081'25	7,189.098,—	1,060.000'—	12.983'25	1.400'—	7,876'75	—	250.000'—	196.236'—	7,807.968'50

GODIŠNJA MLINSKA PROIZVODNJA PO PLANU I REALIZACIJI 1947—1962

Godina	Pogon	Plan Količina	Plan Radni dani	Realizacija Količina	Realizacija %	Realizacija Radni dani	Realizacija Zastoji sati
1947.	Mlin I.	—	—	—	—	—	—
	Mlin II.	—	—	—	—	—	—
	Ukupno	30,800.000	300	34,310.000	111,40	—	—
1948.	Mlin I.	33,000.000	300	36,670.000	111,13	—	—
	Mlin II.	6,000.000	300	6,570.000	109,55	—	—
	Ukupno	39,000.000	600	43,240.000	110,87	—	—
1949.	Mlin I.	34,000.000	300	—	—	—	—
	Mlin II.	6,000.000	300	—	—	—	—
	Ukupno	40,000.000	600	45,690.000	114,22	—	—
1950.	Mlin I.	35,900.000	300	—	—	—	—
	Mlin II.	6,600.000	300	—	—	—	—
	Ukupno	42,500.000	600	44,613.000	104,97	—	—
* 1957.	Mlin I.	35,900.000	300	32,228.000	89,77	254	368
	Mlin II.	6,600.000	300	7,016.000	106,30	320	—
	Ukupno	42,500.000	600	40,681.000	95,70	574	368
1952.	Mlin I.	35,900.000	300	35,928.400	100,08	250	639
	Mlin II.	6,600.000	300	6,755.300	102,35	296	380
	Ukupno	42,500.000	600	42,683.700	100,43	546	1,019
1953.	Mlin I.	36,000.000	300	30,720.000	85,52	294	150
	Mlin II.	6,500.000	300	6,100.000	93,84	293	142
	Ukupno	42,500.000	600	36,820.000	86,63	587	292
1954.	Mlin I.	36,108.000	268	42,089.000	116,56	322	538
	Mlin II.	5,092.000	268	4,531.000	88,98	275	304
	Ukupno	41,200.000	536	46,620.000	113,16	297	842

Godina	Pogon	Plan Količina	Plan Radni dani	Realizacija Količina	Realizacija %	Realizacija Radni dani	Realizacija Zastoji sati
1955.	Mlin I.	35,662.000	276	38,670.000	108,43	308	1.640
	Mlin II.	4,692.000	276	4,966.000	105,84	299	512
	Ukupno	40,354.000	552	43,636.000	108,13	607	2.152
1956.	Mlin I.	36,564.000	277	40,047.000	109,52	312	424
	Mlin II.	4,567.000	285	5,600.000	122,83	313	276
	Ukupno	41,131.000	562	45,647.000	110,97	625	700
1957.	Mlin I.	42,315.000	275	45,325.977	104,42	315	888
	Mlin II.	4,730.000	276	5,667.710	104,53	314	226
	Tjesten.	607.200	279	590.720	97,28	304	438
	Ukupno	47,652.200	830	51,584.407	108,25	933	1.552
1958.	Mlin I.	44,800.000	280	45,657.990	103,39	288	314
	Mlin II.	5,202.000	289	5,282.840	105,19	288	106
	Ttjesten.	529.288	282	812.470	130.03	306	232
	Ukupno	50,531.288	851	51,753.300	104,10	882	652
1959.	Mlin I.	44,160.000	276	47,254.070	106,45	310	1.501
	Mlin II.	5,076.000	284	5,615.340	106,04	316	221
	Tjesten.	584.730	280	614.180	116,04	305	722
	Ukupno	49,820.730	840	53,483.590	105,84	931	2.444
1960.	Mlin I.	44,160.000	276	44,972.000	101,84	293	1.000
	Mlin II.	5,022.000	279	5,323.180	104,87	294	247
	Tjesten.	624.875	277	687.892	117,42	346	449
	Ukupno	49,806.875	832	50,983.072	102,33	1.133	1.696
1961.	Mlin I.	44,000.000	275	47,752.700	108,52	330	698
	Mlin II.	5,022.000	279	5,271.330	104,96	294	232
	Tjesten.	735.888	277	637.358	86,61	267	293
	Ukupno	49,757.888	831	53,661.388	107,84	891	1.223
1962.	Mlin I.	44,162.208	—	47,044.600	106,52	—	—
	Mlin II.	5,040.000	—	5,706.710	113,22	—	—
	Tjesten.	2,400.000	—	2,816.700	117,36	—	—
	Sit. pak.	3,486.120	—	3,177.825	91,15	—	—
	Ukupno	55,088.328	—	58,745.835	106,63	—	—

TAB — 20

PROIZVODNJA MLINSKE DJELATNOSTI 1962—1975
Količina u tonama

POGON I

Godina	Pšenica	Krupica	T-400	T-600	T-1000	T-1200	Ukupno brašna	Posije	Otpad	Ukupno
1962.	46.464	370	7.467	13.422	5.225	11.898	38.382	9.216	39	47.637
1963.	45.269	348	10.730	10.263	15.273	—	36.613	9.397	43	46.053
1964.	45.920	375	11.563	10.165	14.150	—	36.193	9.477	180	46.250
1965.	46.719	393	15.500	3.673	18.134	—	37.700	9.116	390	47.206
1966.	46.924	335	10.105	10.052	17.467	—	38.019	7.746	1.238	47.003
1967.	46.352	301	9.161	11.009	16.992	—	37.462	7.551	1.333	46.346
1968.	42.493	289	7.657	15.257	10.946	—	34.149	7.936	722	42.807
1969.	48.753	348	11.112	17.209	10.202	—	38.871	10.065	483	49.419
1970.	51.664	400	11.558	17.512	10.929	—	40.399	11.285	155	51.839
1971.	54.765	450	13.243	18.378	10.357	—	42.428	12.141	235	54.804
1972.	54.278	480	11.987	19.492	10.025	—	41.984	12.185	221	54.390
1973.	53398	508	13.425	18.039	8.975	—	40.947	12.312	147	53.406
1974.	54.935	452	15.100	18.203	7.729	—	41.484	13.389	91	54.964
1975.	50.743	448	13.586	16.599	7.483	—	38.116	12.464	166	50.746

POGON II

Godina	Pšenica	Krupica	T-400	T-600	T-1000	T-1200	Ukupno brašna	Posije	Otpad	Ukupno
1962.	5.293	—	2.542	—	599	1.115	4.256	1.049	42	5.347
1963.	4.526	—	2.600	—	1.549	—	4.149	1.026	26	5.201
1964.	5.539	—	3.231	—	1.149	—	4.380	1.167	28	5.575
1965.	4.960	812	842	—	2.320	—	3.970	1.041	60	5.075
1966.	5.424	—	2.109	—	2.295	—	4.404	906	119	5.429
1967.	4.280	—	2.275	34	1.123	—	3.432	713	131	4.276

TAB — 21

PROIZVODNJA PEKARSKE DJELATNOSTI 1965—1968
Količina u tonama.

Pogon	God.	Kruh T-400	Kruh T-600	Kruh T-1000	Kruh mješ.	Pecivo obično	Pecivo luksus	Svega
Zagreb	1965.	19.539	9.510	20.220	5.680	2.482	866	58.297
»8. maj«	1966.	12.280	16.567	21.735	3.402	2.663	706	57.353
	1967.	13.275	20.026	17.168	2.815	2.783	629	56.696
	1968.	12.158	24.337	12.634	3.239	2.764	636	55.768
Karlovac	1965.	939	3.257	853	123	201	161	5.528
»Žitoproizvod«	1966.	2.448	575	1.840	360	197	142	5.562
	1967.	2.315	1.029	1.491	27	216	143	5.221
	1968.	2.026	1.439	1.418	—	216	57	5.156
Koprivnica	1965.	83	283	1.432	2	103	64	1.877
Elektromlin	1966.	56	223	1.387	38	98	50	1.852
	1967.	58	329	1.313	55	107	54	1.916
	1968.	57	283	1.329	160	105	22	1.956
Sisak	1965.	993	1.647	2.978	—	130	—	5.748
»1. maj«	1966.	707	1.397	3.360	—	155	—	5.619
	1967.	821	1.621	2.778	98	155	—	5.473
	1968.	876	1.643	2.168	—	180	3	4.870
Žito-Zagreb	1965.	21.554	14.691	25.393	5.805	2.916	1091	71.450
	1966.	15.491	18.762	28.322	3.800	3.113	898	70.386
	1967.	16.469	23.005	22.750	2.295	3.261	826	69.306
	1968	15.117	27.702	17.549	3.399	3.265	718	67.750

TAB — 24

TIPOVI PROIZVODNJE BRAŠNA 1900 — 1940.

Tip	Sadržaj pepela 1903 — 1905.	Prosječno iskorištenje 1905.	Prosječno iskorištenje eksp. ml. 1914.
0 ggg	0,488 — 0,504	10,00	10,00
0 gg	0,488 — 0,504	5,00	15,00
0 g	0,450 — 0,503	5,00	10,00
0 gl	0,430 — 0,514	5,00	6,75
1 gg	0,512 — 0,575	—	—
1 g	0,437 — 0,540	—	—
1	0,499 — 0,566	10,00	8,00
2 gg	0,540 — 0,684	—	—
2 g	0,529 — 0,599	7,00	6,50
2	0,570 — 0,648	—	—
3 gg	0,560 — 0,795	3.00	2,00
3	0,672 — 0,748	—	—
4 gg	0,720 — 1,025		
4	0,760 — 0,844	4,00	2,50
5	0,885 — 1,020	6.00	4,00
6	1,115 — 1,248	6,00	2,50
7	1,530 — 1,542	5,00	6,00
7 1/2	2,361 — 2,302	4,00	3,00
7 3/4	2,764 — 3,383	0,50	2,00
8	4,479 — 5,411	8,50	6,00
F		79,00	84,25
		19,10	17,00
		98,10	101,25

TAB — 2

PREGLED I STRUKTURA PEKARSKE PROIZVODNJE 1967—1975

Proizvodi	1967.	%	1968.	%	1969.	%	1970.	%	1971.	%	1972.	%	1973.	%	1974.	%	1975.	%
Kruh T-400	13.275	23,4	7.632	14,0	6.782	13,4	7.573	15,8	7.645	15,7	7.215	14,3	6.857	13,3	9.304	17,6	8.340	15,8
Kruh T-600	20.026	35,3	23.993	43,9	21.736	43,0	24.012	50,2	26.516	54,3	29.354	58,1	31.048	60,4	31.237	58,9	32.817	62,3
Kruh T-1000	17.168	30,3	12.080	22,1	11.603	22,9	9.365	19,6	8.879	18,2	8.316	16,5	7.616	14,8	6.428	12,1	5.430	10,3
Kruh miješani	2.815	5,0	7.614	13,9	7.121	14,1	2.051	4,3	2.163	4,4	2.244	4,4	2.259	4,4	2.244	4,2	2.854	5,4
UKUPNO	53.284	94,0	51.319	93,9	47.242	93,4	43.001	89,9	45.203	92,6	47.129	93,3	47.780	92,9	49.213	92,8	49.441	93,9
Pecivo	3.168	5,6	3.009	5,5	3.049	6,0	4.501	9,4	3.256	6,7	3.092	6,1	3.004	5,9	2.827	5,3	2.470	4,7
Trajno i burek	244	0,4	345	0,6	301	0,6	352	0,7	333	0,7	323	0,6	380	0,7	491	1,0	387	0,7
Kolači	—		—		—		—		—		—		268	0,5	490	0,9	339	0,7
UKUPNO	3.412	6,0	3.354	6,1	3.350	6,6	4.853	10,1	3.589	7,4	3.415	6,7	3.652	7,1	3.808	7,2	3.196	6,1
SVEGA	56.696	100,0	54.673	100,0	50.592	100,0	47.854	100,0	48.792	100,0	50.544	100,0	51.432	100,0	53.021	100,0	52.637	100,0

TAB — 23

PROIZVODNJA TJESTENINE 1963—1975

Godina	Tjestenina obična	Tjestenina jajčana	Ukupno	mrvice	pohin
1963.	1.737.955 kg	1.284.981 kg	3.022.936 kg	160.318 kg	—
1964.	1.546.997 kg	1.437.387 kg	2.984.384 kg	208.456 kg	—
1965.	1.500.556 kg	1.582.807 kg	3.083.363 kg	232.787 kg	—
1966.	1.383.090 kg	1.523.905 kg	2.906.995 kg	236.656 kg	11.279 kg
1967.	1.429.045 kg	1.569.622 kg	2.998.667 kg	299.650 kg	20.603 kg
1968.	1.614.957 kg	1.834.467 kg	3.449.424 kg	297.251 kg	14.604 kg
1969.	1.683.303 kg	2.800.267 kg	4.483.570 kg	295.786 kg	21.156 kg
1970.	1.480.275 kg	3.461.568 kg	4.941.843 kg	289.290 kg	15.861 kg
1971.	1.465.637 kg	3.115.895 kg	4.581.532 kg		
1972.	1.253.710 kg	3.300.566 kg	4.554.276 kg		
1973.	2.467.884 kg	2.046.340 kg	4.514.224 kg		
1974.	1.495.774 kg	3.340.105 kg	4.835.879 kg		
1975.	1.156.866 kg	2.762.440 kg	3.919.306 kg		

TAB – 25

OBRTNICI, POMOĆNICI I ŠEGRTI PREMA SLUŽBENIM PODACIMA 1886—1925

Godina	Pekari				Slastičari				Mlinari				Medičari			
	O	P	Š	svega	O	P	Š	svega	O	P	Š	svega	O	P	Š	svega
1886	28	42	30	100	9	3	4	16	14	79	14	14	4	3	2	9
1887	32	56	29	117	9	4	5	18	15	98	24	24	4	5	4	13
1888	33	57	31	121	10	4	5	19	16	100	26	142	4	5	4	13
1889	32	60	33	125	8	8	6	22	16	104	27	147	4	4	4	12
1890	32	57	31	120	8	13	9	30	16	107	19	142	3	4	3	10
1891	38	60	33	131	11	13	6	30	14	111	21	146	3	3	3	9
1892	38	63	31	132	11	13	9	33	14	116	18	148	3	3	3	9
1893	42	63	31	136	11	13	9	33	14	116	18	148	4	3	3	10
1894	44	68	33	145	12	14	9	35	13	112	18	143	4	3	3	10
1895	45	70	33	148	14	14	9	37	14	112	18	144	4	3	3	10
1896	45	70	33	148	14	14	9	37	14	112	18	144	4	3	3	10
1897	39	69	48	156	12	16	7	35	11	116	17	144	4	3	3	10
1898	43	197	72	312	14	24	8	46	9	108	14	131	4	9	2	15
1899	51	203	150	404	16	30	7	53	11	108	14	133	4	9	2	15
1900	54	218	138	410	16	30	7	53	11	108	14	133	4	9	2	15
1901	50	220	140	410	15	30	8	53	10	118	12	140	4	7	2	13
1902	59	230	180	469	18	42	10	70	6	101	22	132	4	7	8	19
1903	64	239	188	411	19	47	12	78	8	104	20	132	4	9	8	21
1904	48	111	73	232	7	14	2	23	8	112	5	125	4	3	3	10
1905	53	113	73	239	7	14	2	23	8	120	5	133	4	3	3	10
1906	51	—	58	—	7	—	—	—	12	—	—	—	5	—	1	—
1907	53	—	64	—	9	—	—	—	10	—	—	—	6	—	2	—
1908	57	—	9	—	9	—	—	—	10	—	3	—	6	—	18	—
1909	53	—	75	—	9	—	—	—	10	—	—	—	6	—	1	—
1910	55	—	65	—	8	—	—	—	10	—	—	—	6	—	—	—
1911	56	—	65	—	8	—	—	—	10	—	—	—	6	—	—	—
1912	54	—	65	—	8	—	—	—	10	—	—	—	6	—	—	—
1913	58	—	—	—	10	—	—	—	10	—	—	—	6	—	—	—
1914	56	—	—	—	10	—	—	—	11	—	—	—	6	—	—	—
1915	42	—	—	—	8	—	—	—	11	—	—	—	6	—	—	—
1916	37	—	—	—	8	—	—	—	9	—	—	—	6	—	—	—
1917	32	—	—	—	9	—	—	—	9	—	—	—	6	—	—	—
1918	48	—	—	—	12	—	—	—	9	—	—	—	6	—	—	—
1919	58	—	—	—	27	—	—	—	5	—	—	—	6	—	—	—
1920	65	—	—	—	28	—	—	—	9	—	—	—	5	—	—	—
1921	74	—	—	—	28	—	—	—	8	—	—	—	5	—	—	—
1922	86	—	—	—	29	—	—	—	7	—	—	—	6	—	—	—
1923	95	—	—	—	32	—	—	—	7	—	—	—	6	—	—	—
1924	97	—	—	—	36	—	—	—	7	—	—	—	6	—	—	—
1925	100	—	—	—	53	—	—	—	7	—	—	—	6	—	—	—

O = obrtnici P = pomoćnici Š = šegrti

TAB – 26

REKONSTRUKCIJA STATISTIČKIH PODATAKA O ZAGREBU

Godina	Kuće	Stanovnici	Obrtnici	Pekari	Slastičari	Mlinari	Medičari
1368	282(400)	2.810	142	3		3	4
1668	400	2.000					
1743	560	5.600					
1780	—	2.483	469				
1782	695	2.689	236	4		10	
1806/07		7.706		8			
1812				7			
1817		9.055					
1819		9.136					
1835				8			
1837		15.155		12			
1838				15			
1842		15.945		11			
1847				16			
1850		16.036					
1857		17.202		14			
1869	1518	20.328					
1875	1755						
1877		25.978					
1878		26.704					
1879		27.471					
1880	1840	29.098					
1886	1939	34.200	1.287	28	9	13	4
1890	2275	40.268	2.363	32	8	16	3
1900	2940	61.002		54	16	11	4
1910	4337	79.038	2.979	55	8	10	6

ILUSTRACIJE

1-2. Pečatnjak zagrebačkog mlinarskog ceha iz 1818. godine
3. Cimer Zagrebačkog mlinarskog ceha izrađen 1887. godine
4. Cimer zagrebačkog pekarskog ceha izrađen 1828. godine
5. Mlin-vodenica »Gospodarić« u Mlinovima (izgrađena 1832. godine), nekoć mlin grofova Kulmer iz Šestina
6. Unutrašnjost i oprema mlina-vodenice »Gospodarić« iz 1832. godine, potpuno sačuvana do danas u izvornom stanju.
7. Naljepnica za proizvode glasovitog zagrebačkog dvopeka pekarne B. Zeiningera (1870—1880)
8. Zagrebački paromlin u prvom desetljeću svog postojanja.
9. Pogled na zagrebački dolnji grad sa Strossmayerovog šetališta 1870. godine. U pozadini zgrade Zagrebačkog paromlina.
10. Pogled sa Strossmayerovog šetališta prema Preradovićevoj ulici 1870. godine. U pozadini zgrade Zagrebačkog paromlina.
11. Pogled sa zvonika zagrebačke katedrale preko Zrinjevca prema rijeci Savi 1897. godine. Zagrebački paromlin je lijevo iza zgrade glavnog kolodvora.
12. Zagrebački glavni kolodvor 1940. godine. U pozadini Zagrebački paromlin.
13. Zagrebački paromlin na crtežu memoranduma iz 1895. godine.
14. Zagrebački paromlin prema slici iz 1914. godine.
15. Zagrebački paromlin 1946. godine (prema uljenoj slici J. Poldrugača).
16. Proglas gradske uprave o izvršenom pregledu kruha u Zagrebu 13. studenog 1862. godine (Pozor III. Zagreb 1862, br. 265).
17. Objava uprave Zagrebačkog paromlina o početku poslovanja (Pozor III. Zagreb 1862, br. 265).
18-19. »Cienik brašna« Zagrebačkog paromlina datiran od uprave 1. ožujka 1860. i više puta objavljivan u dnevnim novinama 1862—1863.
20. Pravila — Statuten Zagrebačkog paromlina štampana 1880. godine
21. Pravila — Statuten Zagrebačkog paromlina štampana 1902. godine
22-25. Požar i uništenje Zagrebačkog paromlina 1906. godine.
26. Položajni nacrt objekata Zagrebačkog paromlina nakon dovršene ponovne izgradnje 1907. godine (Grad. pogl. Zagreb br. 37719-1907 od 19. kolovoza 1907).
27. Objekti Zagrebačkog paromlina prema nacrtu iz 1920. godine (Grad. pogl. Zagreb br. 5325-XII/a-1920 od 17. veljače 1920).
28. Pravila »Radničke pekarne kao zadruge u Zagrebu« od 24. lipnja 1913. godine (Kr. sudbeni stol Zagreb br. 32299-gr-R-227/1913).
29. Pekarna R. Rukavina u Preradovićevoj ul. 3 (1914. godine)
30. Iznajmljena pekarna Danila Babića u Gajevoj ul. 27, u kojoj je započela rad Prva radnička pekarna kao udruga (1920. godine)
31. Nacrt za adaptaciju pekarske radionice Prve radničke pekarne kao udruge u Kukuljevićevoj ul. 31 iz 1927. godine (Grad. pogl. Zagreb br. 10238-XII-1927 od 6. ožujka 1927).

32. Zgrada Prve radničke pekarne kao udruge u Mandrovićevoj ul. 3 (1929. godine)
33. Prodavaonica Prve radničke pekarne kao udruge u Frankopanskoj ul. 6 (1928. godine)
34. Unutrašnjost s parnim pećima Prve radničke pekarne kao udruge u Mandrovićevoj ul. 3 (1929. godine)
35. Pekarna V. Vujec u Domjanićevoj ul. 22 (1929. godine)
36. Unutrašnjost pekarne R. Rukavina u Preradovićevoj ul. 3 (1939. godine)
37. Nogometni tim Š. K. »Pekarski« 1927/28. godine. U gornjem redu: Černe, Rimac, Tonković, Vrkljan, Kopsa, Šubić, Tadić. U dolnjem redu: Babić, Alajica, Milobar, Osredečki, Kosovac.
38. Uprava Š. K. »Pekarski« 1928/29. godine.
39. Tamburaški zbor »Plamen« 1927/28. godine.
40. Prva radnička pekarna kao udruga — zgrada pekarne u Mandrovićevoj ul. 3 u prvim danima rada.
41-42. Memorandumi zagrebačkih pekarskih i tjesteničarskih poduzeća iz razdoblja 1900—1945.
43. Zagrebački paromlin — Aspirater (trier) u starom postrojenju (1903. godine)
44. Zagrebački paromlin — Odjeljenje za punjenje vreća 1905. godine.
45. Zagrebački paromlin — Odjeljenje valjčanih stolica sa strojevima iz 1901-1906.
46. Zagrebački paromlin — Čistilice krupice 1907. godine.
47. Zagrebački paromlin — Planska sita 1907. godine.
48. OOUR Mlin-Zagreb — Sita 1975. godine.
49. OOUR Mlin-Zagreb — Valjci 1975. godine.
50. OOUR Mlin-Zagreb — Odjeljenje pakiranja 1975. godine.
51. OOUR Pekarstvo »8. maj« — Peć u Slovenskoj ul. 22 prije rekonstrukcije (1964)
52. OOUR Pekarstvo »8. maj« — Poluautomatska peć u Slovenskoj ul. 22.
53. OOUR Pekarstvo »8. maj« — Zamjes u Slovenskoj ul. 22.
54. OOUR Pekarstvo »8. maj« — Sijanje brašna u Slovenskoj ul. 22
55. OOUR Pekarstvo »8. maj« — Pekarna u Lenjingradskoj ul. 93. Peći nakon rekonstrukcije.
56. OOUR Pekarstvo »8. maj« — Pekarna u Samoboru prije rekonstrukcije.
57. Tvornica kruha na Sveticama — Brzohodne mješalice.
58. Tvornica kruha na Sveticama — Automatska peć.
59. Tvornica tjestenine »Klara« — Mješalice.
60. Tvornica tjestenine »Klara« — Peći.
61. OOUR »Žitoproizvod« — Karlovac — Mlinska zgrada.
62. OOUR »1. maj« — Sisak — Novi silos.
63. OOUR Mlin — Zagreb — Novi silosi u Resniku (1975)

1

2

3

4

6

5

ZAGREBAČKI DVOPEK
iz pekarne
kolača, bieloga peciva i dvopeka
BENJAMINA ZEININGERA
U ZAGREBU.
AGRAMER ZWIEBACK
Luxus-, Weiss- & Zwieback-Bäckerei
aus der
BENJAMIN ZEININGER
des
IN AGRAM.
Br.
№

9

10

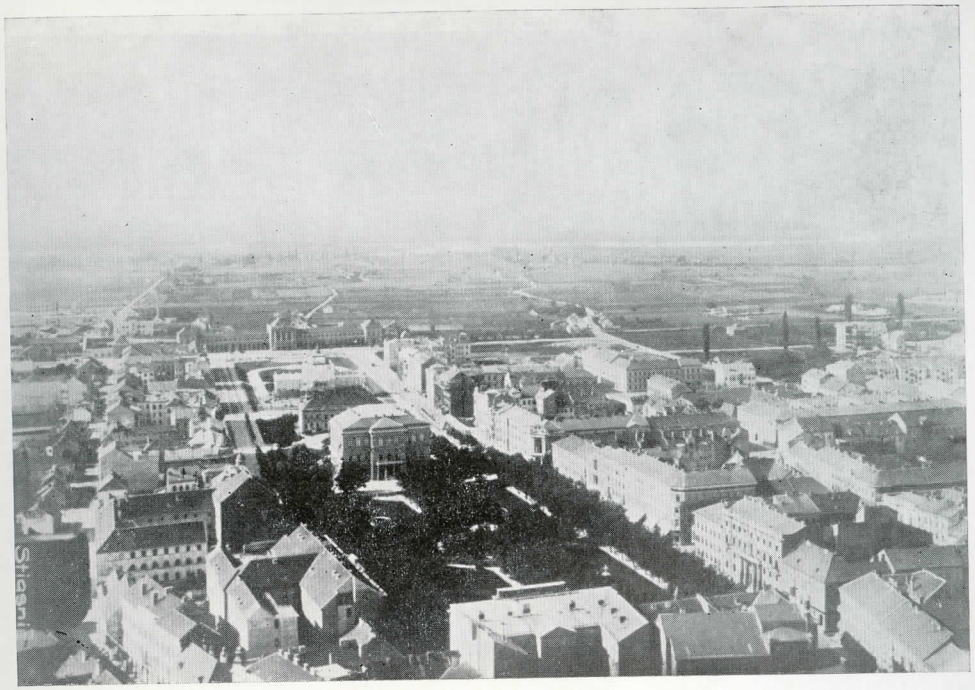

11

12

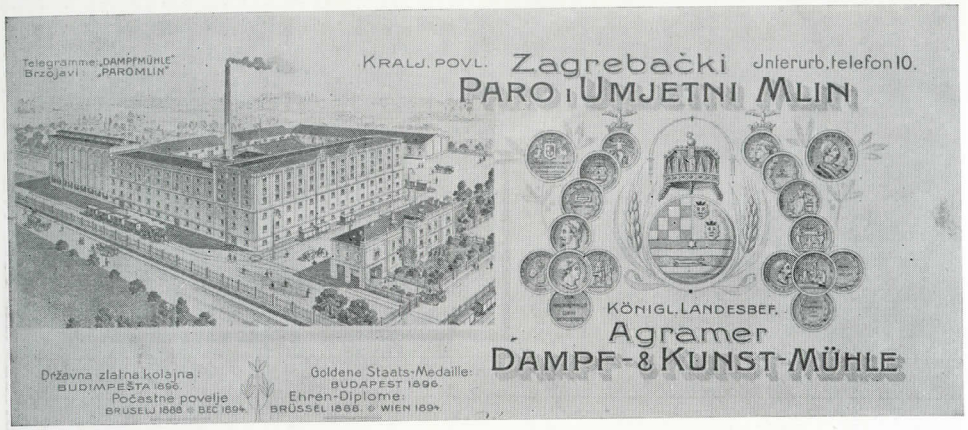

13

14

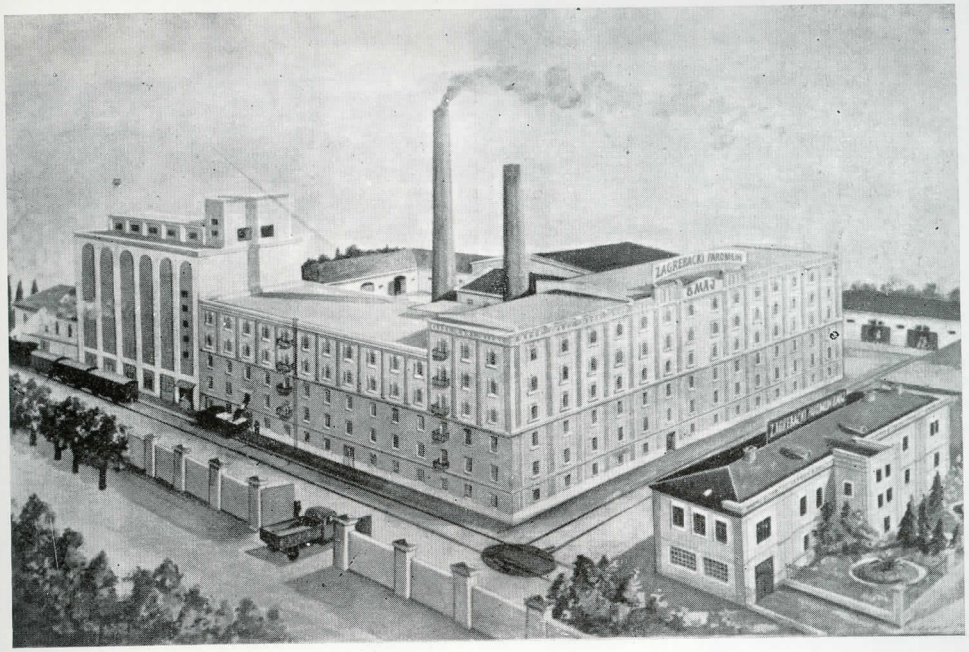

15

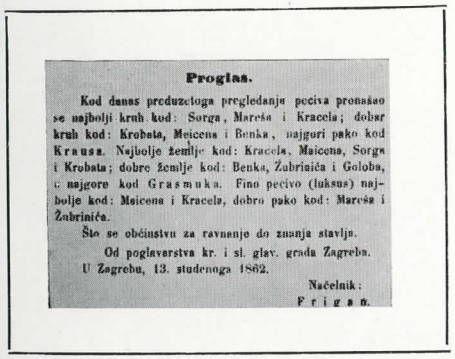

Proglas.

Kod danas preduzetoga pregledanja peciva pronašao se najbolji kruh kod: Sorga, Mareša i Kracela; dobar kruh kod: Krobota, Meicena i Benka, najgori pako kod Krausa. Najbolje žemlje kod: Kracela, Maicena, Sorga i Krobota; dobre žemlje kod: Benka, Žubrinića i Goloba, a najgore kod Grasmuka. Fino pecivo (luksus) najbolje kod: Meicena i Kracela, dobro pako kod: Mareša i Žubrinića.

Što se občinstvu za ravnanje do znanja stavlja.

Od poglavarstva kr. i sl. glav. grada Zagreba.

U Zagrebu, 13. studenoga 1862.

Načelnik:

Prigan.

16

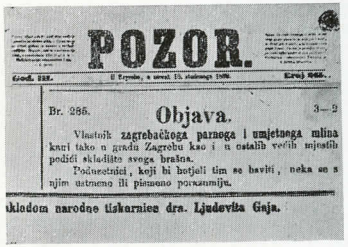

POZOR.

Br. 286. 3—2

Objava.

Vlastnik zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina kani tako u gradu Zagrebu kao i u ostalih većih mjestih podići skladište svoga brašna.

Počastnici, koji bi hotjeli tim se baviti, neka se s njim ustmeno ili pismeno pogovore.

skladom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja.

17

Br. 67. 3—1

Cienik brašna

dogotovljene na

kraljevsko povlašćenom

ZAGREBAČKOM

PARNOM I UMJETNOM MLINU.

Glavno skladište u Zagrebu, dolnjoj Ilici br. 770.

Pšenično brašno.

A. Stolna krupica (Tafelgries)	gruba)	12 for.	50 nč.
B. „ „ „	fina)		
Br. Kraljevsko brašno		12 „	— „
1. Krupičin cviet (Auszug)		11 „	— „
1. Pekarski cviet		10 „	— „
3. Cviet (Griesler-Auszug)		9 „	— „
4. Žemljično brašno		7 „	50 „
5. Osrednje brašno bielo		6 „	— „
6. „ „	crno	5 „	— „

Raženo brašno.

7. Vrlo fino raženo brašno		— for.	— nč.
8. Bielo „ „		— „	— „
9. Crno „ „		— „	— „

Kukuruzno brašno.

Kukuruzna krupica, debela zrna		— for.	— nč.
„ „	fina zrna	— „	— „
Kukuruzno brašno		— „	— „

Otrebine.

Pšenične mekine (posije)	fine	2 for.	— nč.
„ „	grube	1 „	75 „
Ražene mekine		— „	— „
Kokošja pića (Hühnerfutter)		— „	— „
Nožno brašno (Fussmehl)		— „	— „

U Zagrebu, 1. ožujka 1860.

Brašno prodaje se u vrećah, od kojih jedna važe 150 funt. bečke težine te se prodaje u svih brašnarnicah, a u težini od 100 funt. kod svih manjih trgovinah, bavećih se prodajom mekinjah i drugih otrebinah.

Na svakoj vreći s vana i s nutra naznačena je kakvoća melje, osim toga vreće su zapečačene, a na pečatu naznačena je na jednoj strani firma, a na drugoj broj kakvoće brašna.

Svaka vrieća računa se na 1 fr., a u istu cienu primiti će se takodjer i natrag, ako se za vrieme od šest nedjeljah u dobrom stanju opet povrate.

Vrlo važno i znamenito.

Budući se u našem, po najnovijih i najvaljanijih načelih ustrojenom mlinu, melje samo najteža i najfinija banatska pšerica, kao u obće i najbolje žito, to će se proizvodi našega mlina najbolje sami hvaliti. Ovomu treba samo dodati, budući se u našem mlinu suvim i vlažnim načinom žito melje, to se kod nas priredjeno brašno odlikuje uztrajnosti i velikom izdatnosti; nadalje treba, je kad se rabi ovo brašno, dodati nješto više tekućine i jače testo prosukati, pa se napokon nesmie prenaglo metati u vruće cievi ili peć.

u narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja.

Br. 156. 3—3

Cienik brašna,

dogotovljena na

kraljevsko-povlašćenom

ZAGREBAČKOM

PARNOM I UMJETNOM MLINU.

Glavno skladište u Zagrebu, dolnjoj Ilici broj 770.

Pšenično brašno.

A. Stolna krupica (Tafelgries)	gruba)	12 for	50 nč.
B. „ „ „	fina)		
Br. Kraljevsko brašno		11 „	50 „
1. Krupčin cviet (Auszug)		10 „	50 „
2. Pekarski cviet		9 „	50 „
3. Cviet (Griesler-Auszug)		8 „	— „
4. Žemljično brašno		6 „	50 „
5. Osrednje brašno bielo		5 „	50 „
6. „ „	crno	4 „	50 „

Raženo brašno.

7. Vrlo fino raženo brašno		8 „	— „
8. Bielo „ „		5 „	— „
9. Crno „ „		3 „	50 „

Kukuruzno brašno.

Kukuruzna krupica, debela zrna		5 „	— „
„ „	fina zrna	5 „	— „
Kukuruzno brašno fino		4 „	50 „

Otrebine.

Pšenične mekine (posije)	fine	1 „	80 „
„ „	grube	1 „	60 „
Ražene mekine		1 „	75 „
Kokošja pića (Hühnerfutter)		— „	— „
Nožno brašno (Fussmehl)		— „	— „

21

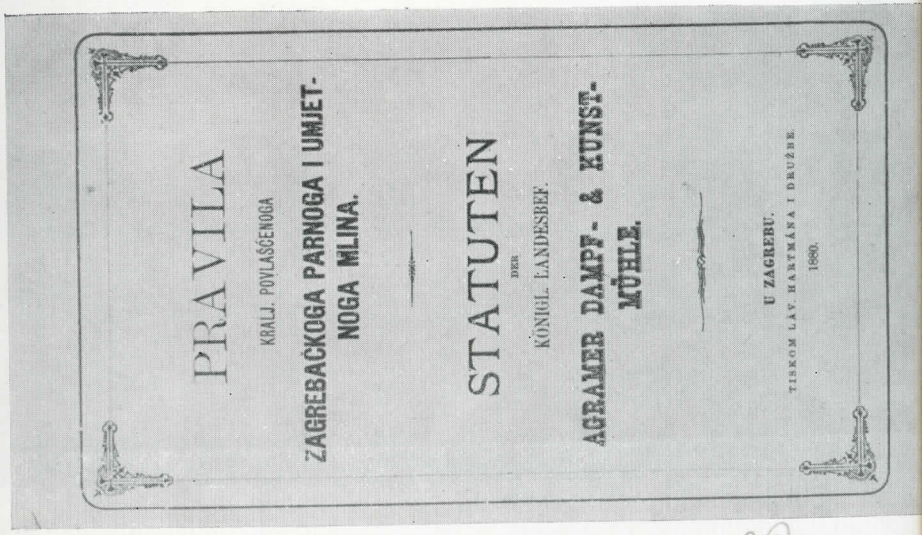

20

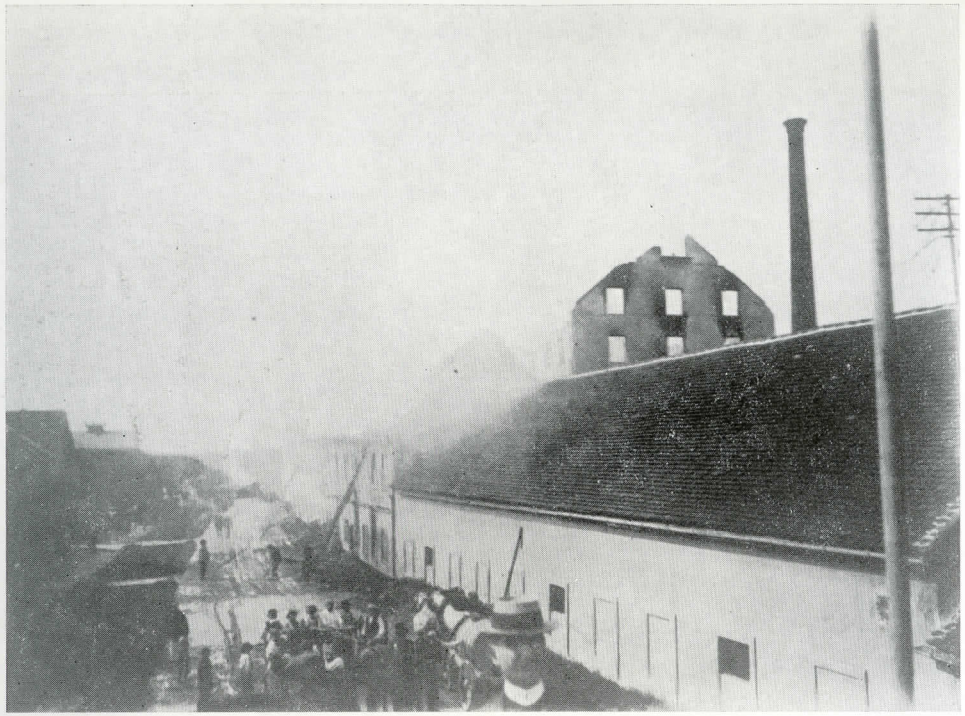

22

23

24

25

26

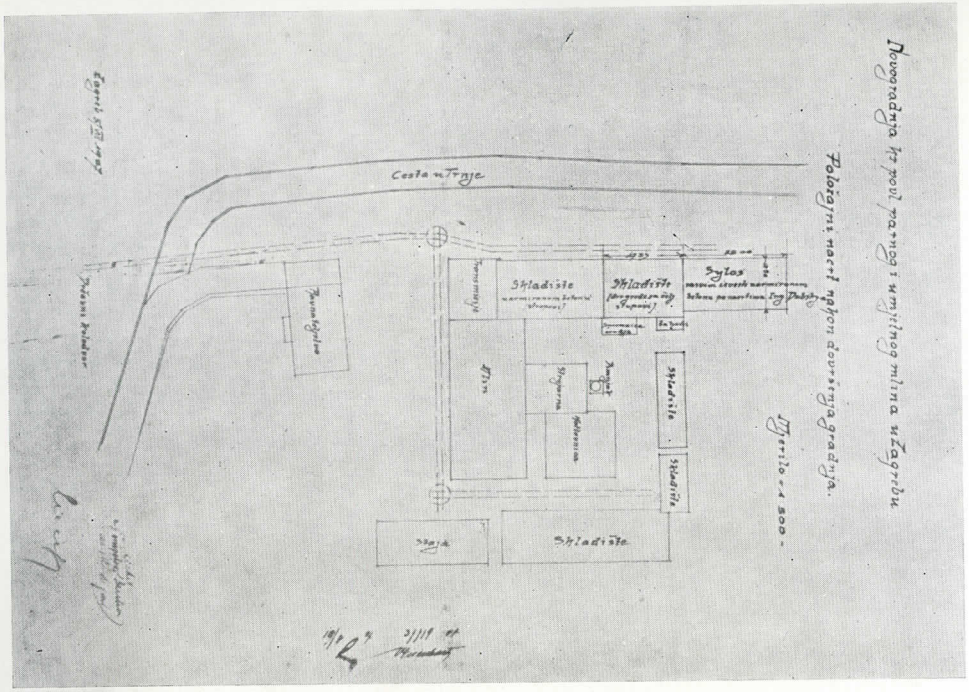

27

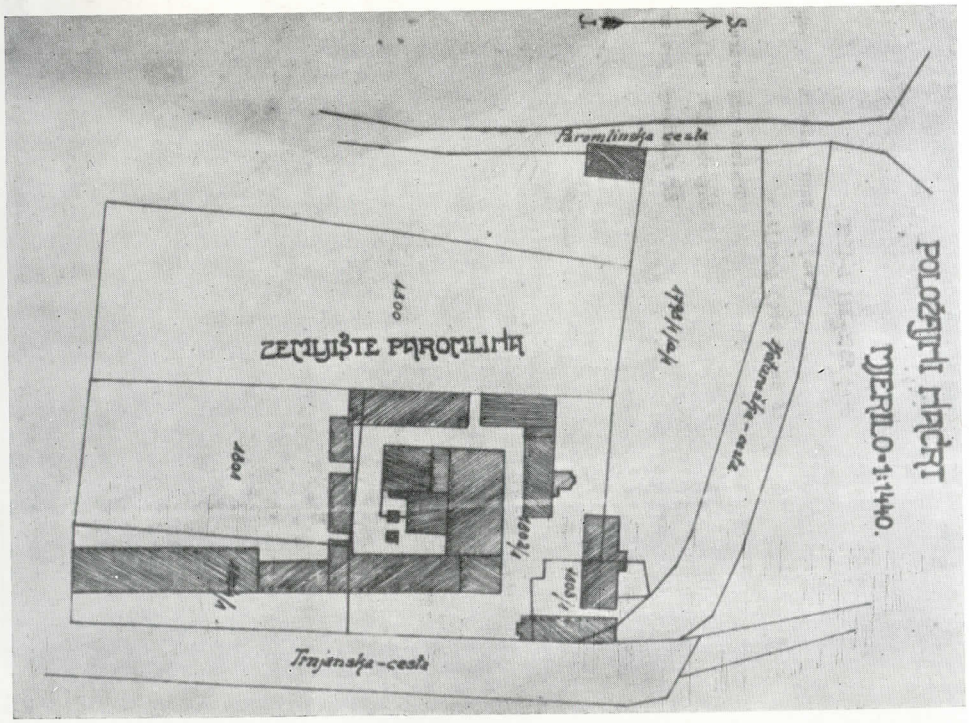

PRAVILA

„Radničke pekarne kao zadruge u Zagrebu".

I. TVRTKA, SJEDIŠTE I TRAJANJE ZADRUGE.

§ 1. Tvrtka zadruge glasi hrvatski: „Radnička pekana kao zadruga u Zagrebu."

§ 2. Sjedište je zadruge u Zagrebu.

§ 3. Zadruga se osniva na neograničeno vrijeme.

II. PREDMET ZADRUŽNOG POSLOVANJA.

§ 4. Predmet je zadružnog poslovanja:

a) otvorenje i vodjenje u vlastitoj režiji pekarne, proizvodnja kruha i svih vrsti peciva;

b) sudjelovanje u inim poduzećima, kojima je zadaća ekonomska organizacija i pridizanje radnog ljudstva.

III. O ČLANSTVU I JAMSTVU ZADRUGE.

§ 5. Članom zadruge postaje svaka pravno sposobna osoba, koja se za pristup u zadrugu pismeno prijavi, koju tri zadrugara preporuče i koju ravnateljstvo zadruge na temelju te prijave i preporuke primi za člana.

§ 6. Članstvo prestaje:

a) smrću člana;

b) istupom člana iz zadruge;

c) isključenjem iz zadruge i

provesti debata, u kojoj smije sudjelovati i onaj, o čijem se isključenju radi.

§ 12. Isključenje može zahtijevati svaki član ravnateljstva i nadzornog vijeća.

§ 13. Glavna skupština imade pravo na predlog člana ravnateljstva ili nadzornog vijeća, ili na predlog više članova zadruge, primiti ponovno kao novog člana svakog onog bivšeg zadrugara, kod kojeg bilo temeljem zakona ne postoje posljedice kaznene osude, bilo za koje skupština drži, da su prestali razlozi njihovom isključenju.

§ 14. Svaki član vlastan je svoju česticu prenijeti na drugu osobu koju ravnateljstvo hoće primiti za člana, a prenos obavlja se samo uz platež prenosnine od 10 kruna koja teče u pričuvni fond. No za prenešene čestice ne nastupaju kautele novih čestica t. j. gubitak ~~pe~~ dvogodišnje divedende (§ 20 a) u koliko su tu dužnost podmirile.

§ 15. Jamstvo zadrugara odnosno njihovih pravnih nasljednika jeste u visini upisanih, ma i ne uplaćenih čestica.

IV. O ZADRUŽNOJ GLAVNICI.

§ 16. Zadružna se glavnica sastoji iz čestica (ili poslovnih dijelova) i iz rezervnog fonda (pričuvne zaklade).

§ 17. Jedna zadružna čestica iznosi 500 kruna, plativih odmah kod pristupa sa 300 kruna, a ostatak

ravnateljstvo, vlasna je glavna skupština svagda svrgnuti.

C) NADZORNO VIJEĆE.

§ 52. Nadzorno vijeće je stalni kontrolni organ zadruge. Ono nadzire vodstvo zadružnih poslova u svim granama, te mu je u svako doba slobodno pre-

§ 59. Zadruga se razilazi:

a) usljed zaključka glavne skupštine;

b) usljed sjedinjenja s drugim društvom;

c) usljed stečaja.

§ 60. O imetku zadruge što preostane nakon izmirenja vjerovnika i povratka čestica odlučuje kod razlaza glavna skupština.

Da je ova pravila prihvatila skupština „Radničke pekarne" kao zadruge u Zagrebu dne ~~12. siječnja~~ 24. lijnja 1913. ovim potvrdjujemo.

Predsjednik skupštine: Stiepan Mužar

Perovodja skupštine: Dragutin Ban

Ovjerovitelji skupštinskog zapisnika:

Dragotin Hoblai Stjepan Kolar Gjurmanić

PARIŽKA PEKARNA
MLIJEKARSTVO
PEKARNA
RUKAVINA
NA DAN
3
PUTA
SVJEŽE PECIVO
BIJELA CRNA
PEKARNA

29

PEKARNA DANILO BABIĆ
PRVA RADNIČKA PEKARNA KAO UDRUGA
DANIEL
PECIVO
MRVICA

30

Nacrt za adaptaciju
pekarske radione
za
tvrtku „Prvu radničku pekarnu"
kao udrugu
u Kukuljevićevoj ulici 31.
Tlocrt prizemlja.
Mjerilo = 1:100.
Položajni nacrt.
Mjerilo = 1:1000.
Pekarska radiona
Expedicija
Garderoba
Kukuljevićeva ulica
U Zagrebu, veljače 1927.

3

33

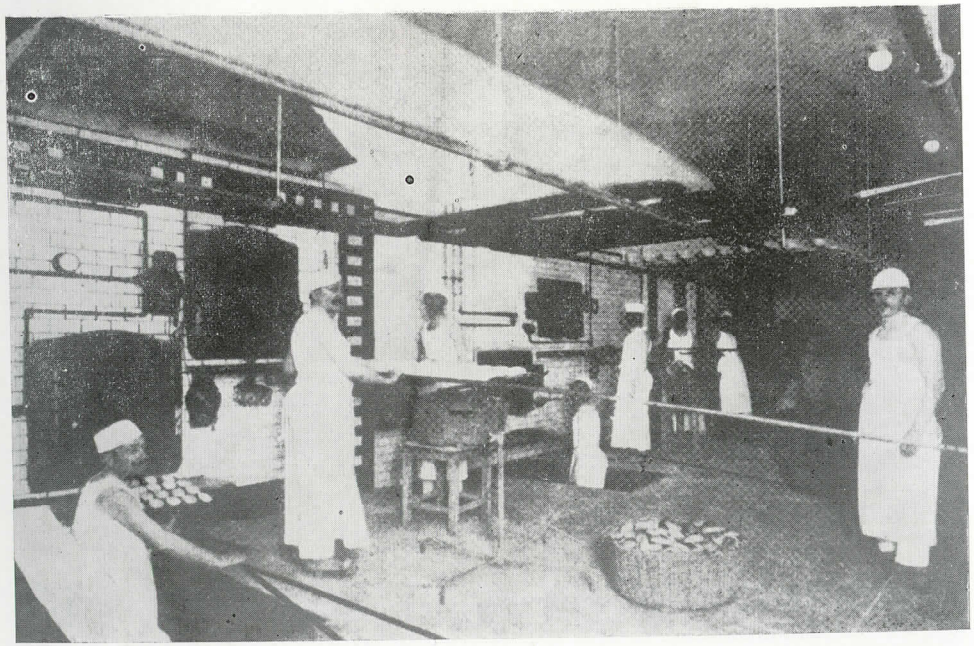

34

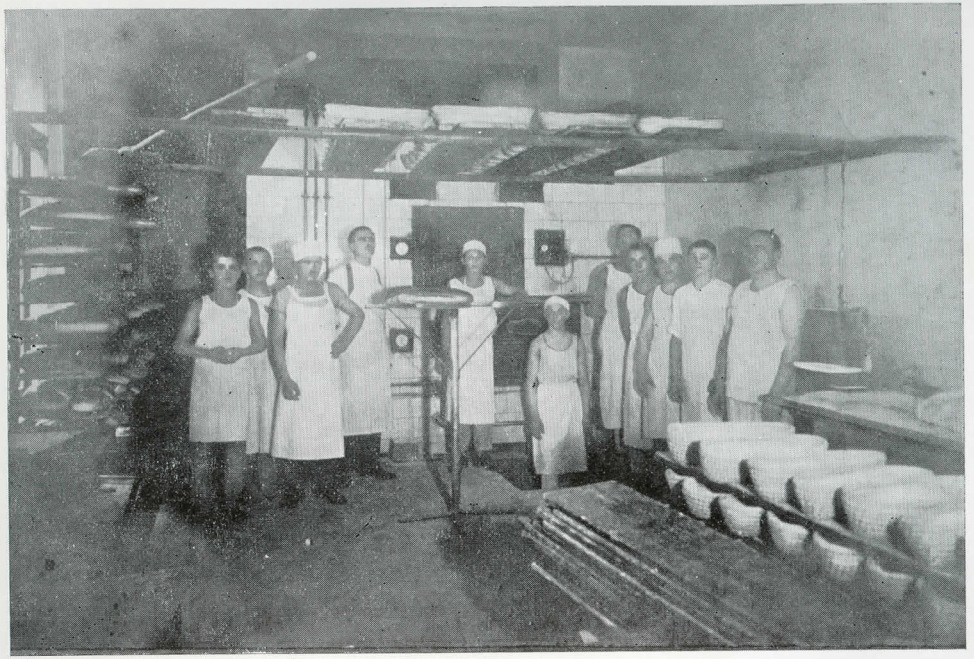

35

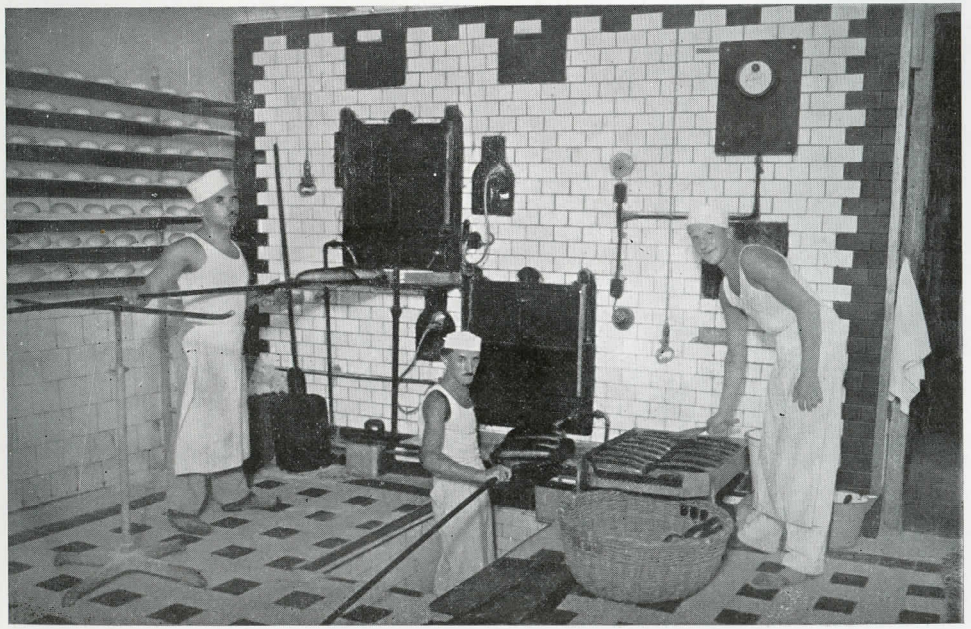

36

37

38

39

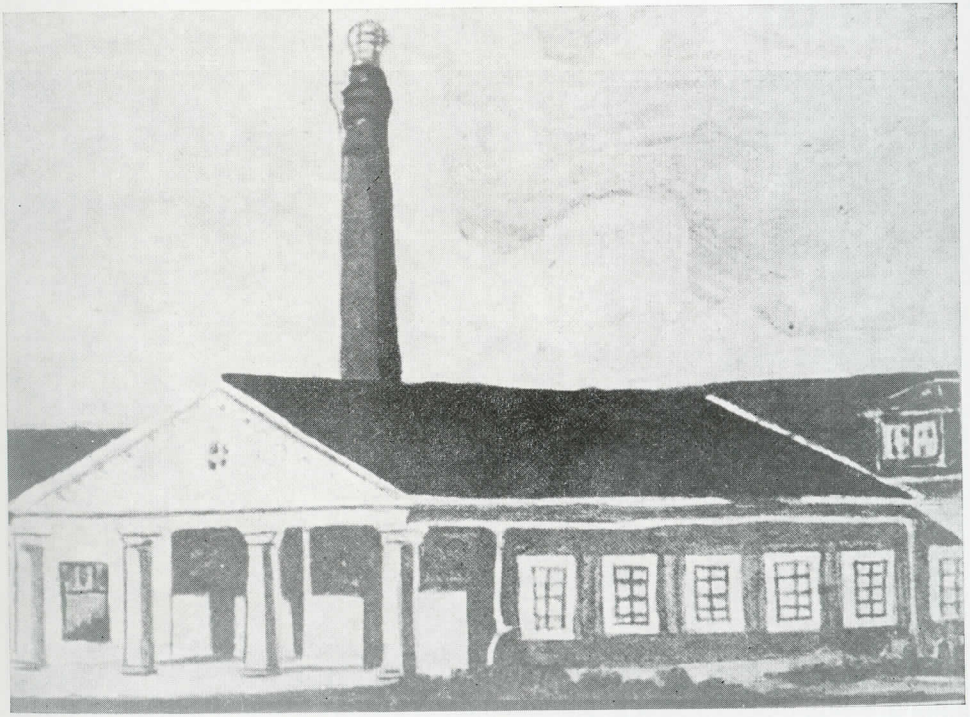

40

44

43

Prva radnička pekarna kao zadruga s. o. j.
Ljubljana

Sedište: Ljubljana, Miklošičeva c. 34/II. — Podružnica: Zagreb, Maruličev trg 19/II.

Poslovnica: Zagreb, Maruličev trg 19/II.

PRVA RADNIČKA PEKARNA
KUKULJEVIĆEVA UL. 31 KAO UDRUGA TELEFON BROJ 49-88

Prva radnička pekarna kao zadruga s. o. j.
Zagreb — Podružnica: Maruličev trg 19/II.

TEKUĆI RAČUN KOD: PRVE RADNIČKE ŠTEDIONICE KAO ZADRUGE S. O. J. ZAGREB - PRERADOVIĆEVA UL. 4/II. TELEFON 52-68

RADNIČKA PEKARNA
KAO ZADRUGA
ZAGREB, MANDALIČINA ULICA 11, KUNIŠČAK 2. TELEFON BROJ 2

Druga Hrvatska radnička pekarna
Zadruga s. o. j. Zagreb, Mandrovićeva 3 - Brezplača 49-88

41

V. BIZJAK I DRUG
TVORNICA KEKSA
DOBAVLJAČ KR. DVORSKI
PARIŽKA PEKARNA
RUKAVINA
ZAGREB
ILICA 42.

Rudolf Rukavina
I. PARNA PEKARNA I SLASTIČARNA
ZAGREB
PRERADOVIĆEVA 3
OSNOVANO 1906

PEKARNA
CRNO BIELO I LUX PECIVO

TVORNICA KRUHA I SVAKOVRSNOG PECIVA
Wieland, Schreiner i drug
ZAGREB, ILICA 191

BRZOJAVI: „MOLINO ZAGREB"
TELEFON: br. 24-92, „ 12-30, „ 10

POSLOVNICA: ZAGREB, Trnjanska c. 1
TVORNICE: ZAGREB, Trnjanska c. 1; KARLOVAC, Rakovačka c.; OSIJEK, Huttrova u. 20

PROIZVADJA: ČAJNO PECIVO, KEKSE, DVOPEK, TJESTENINU I SPECIJALNI „SUPREMA" KRUH.

„SUPREMA"
Prva hrvatska tvornica tjestenina
d. d.

TRGOVAČKO-OPSKRBNO D. D
TVORNIČKO PODUZEĆE PRODUKATA BRAŠNA, TRGOVINA BRAŠNOM, MLINSKIM I ZEMALJSKIM PROIZVODIMA.
ZAGREB
SLOVENSKA UL. 22
TELEFON BROJ 64-85
Brzojavni: Trgovački
Telefonski: Trgovački račun
Bankovni račun:
Prva hrv. obrtna banka

GRAND PRIX I ZLATNA MEDALJA
LONDON 1935

NAJSTIV TVORNICE KRUHA I PECIVA
PRVA ZAGREBAČKA TJESTENINARA
TVORNICA KRUHA I PECIVA, TJESTENINE I SLASTICA

42

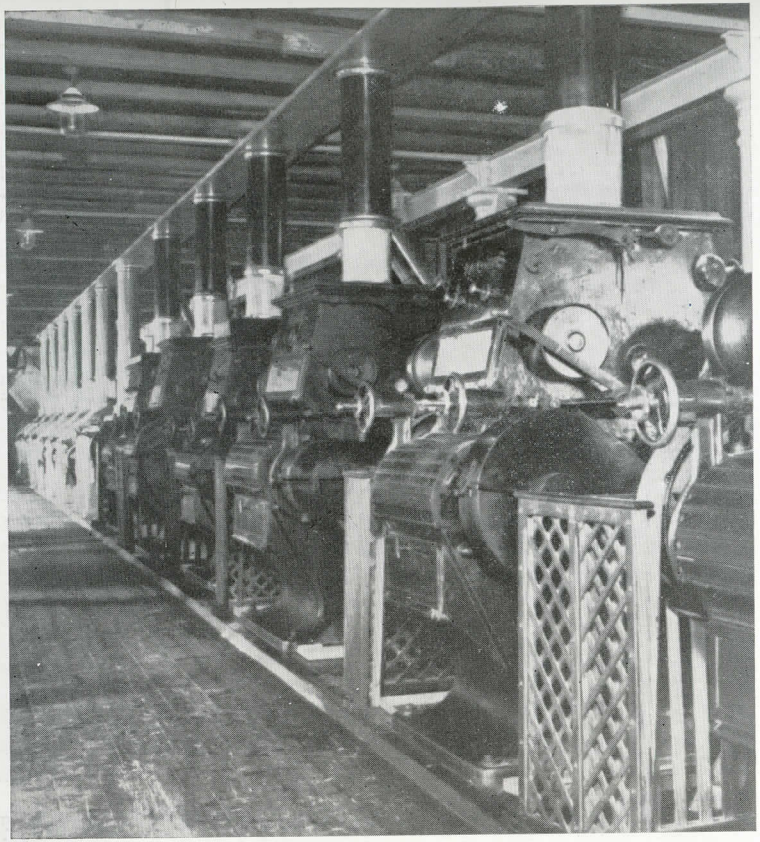

45

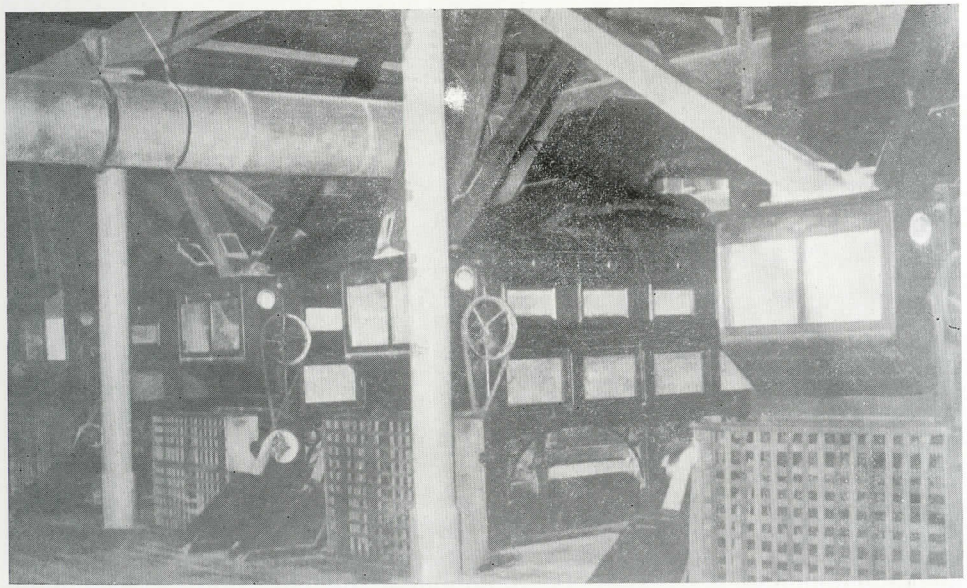

46

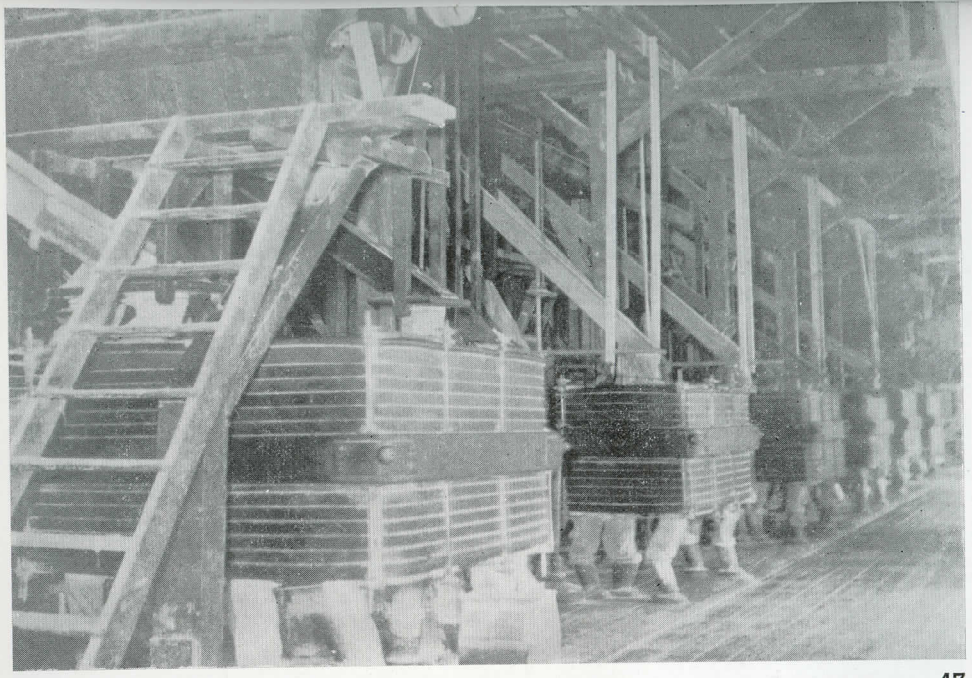

47

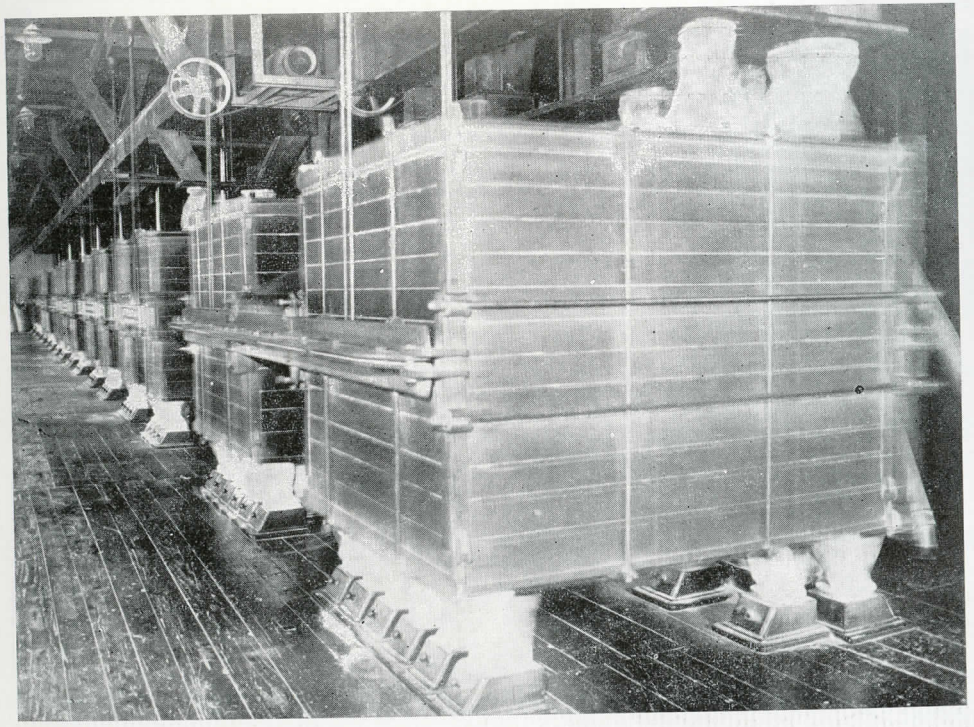

48

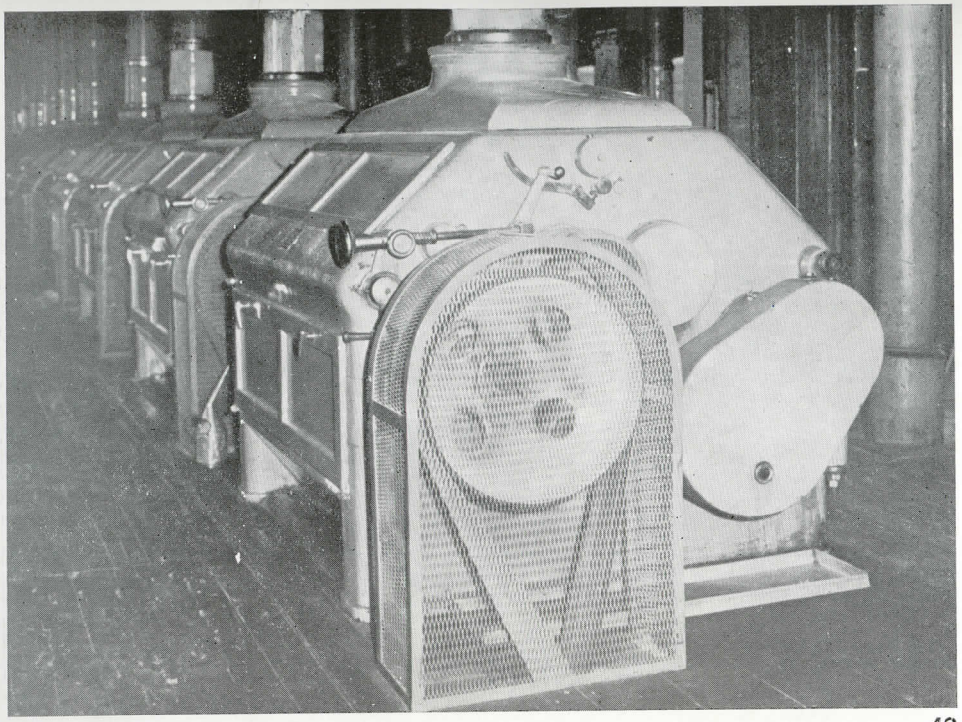

49

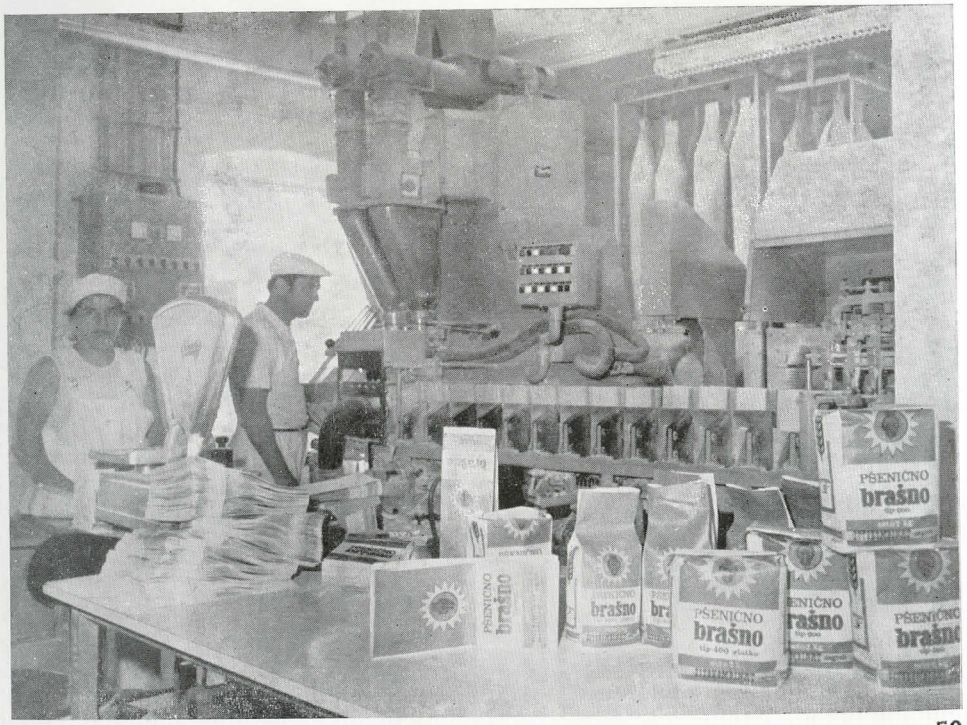

50

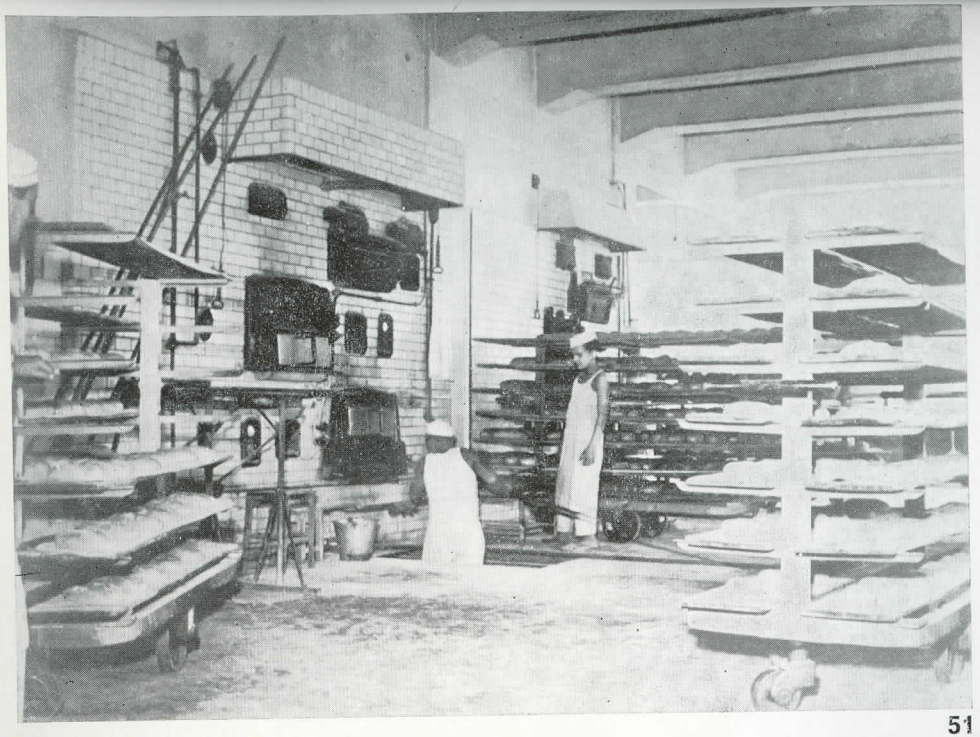

51

52

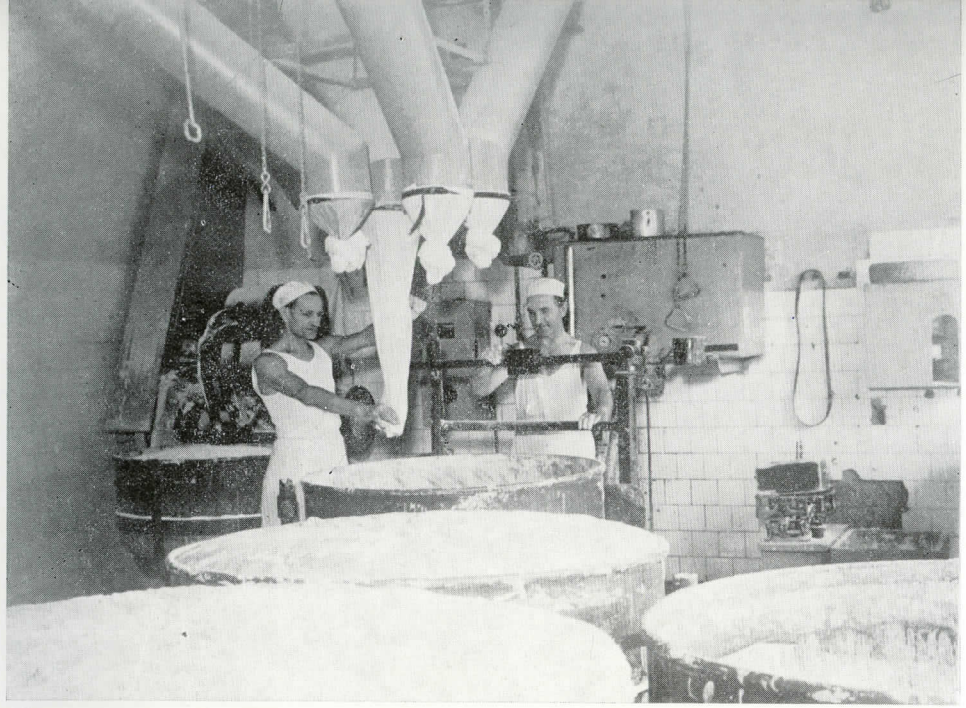

53

54

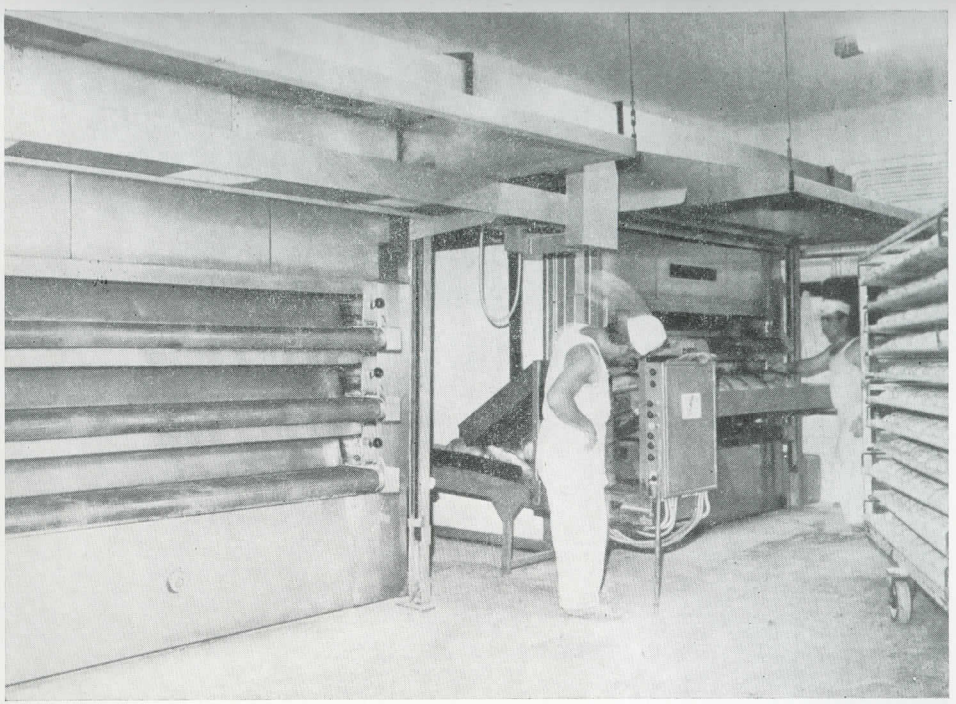

55

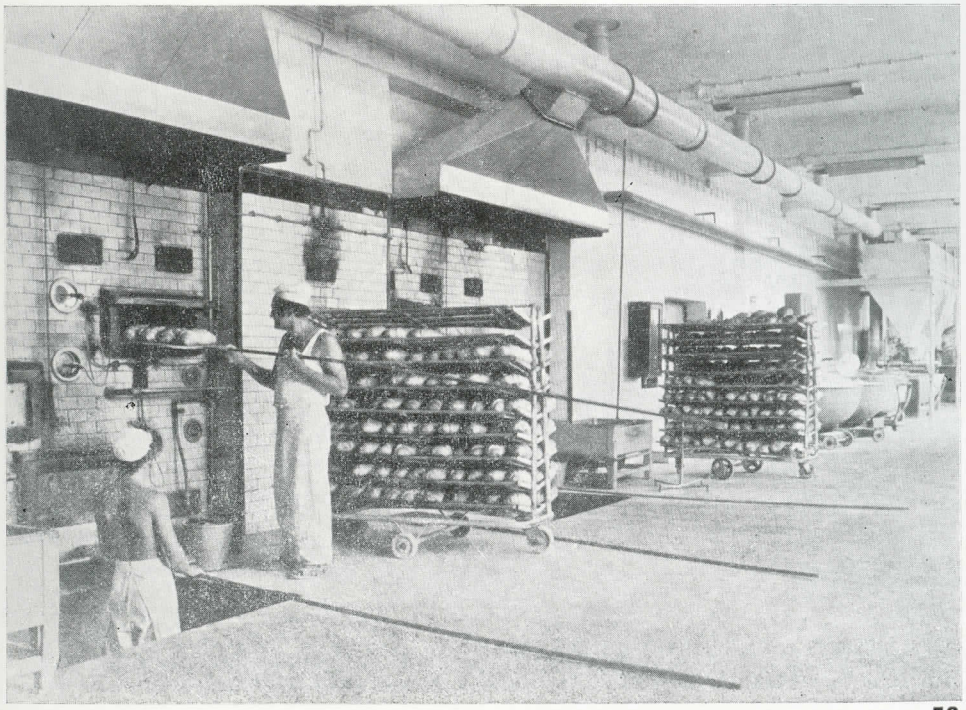

56

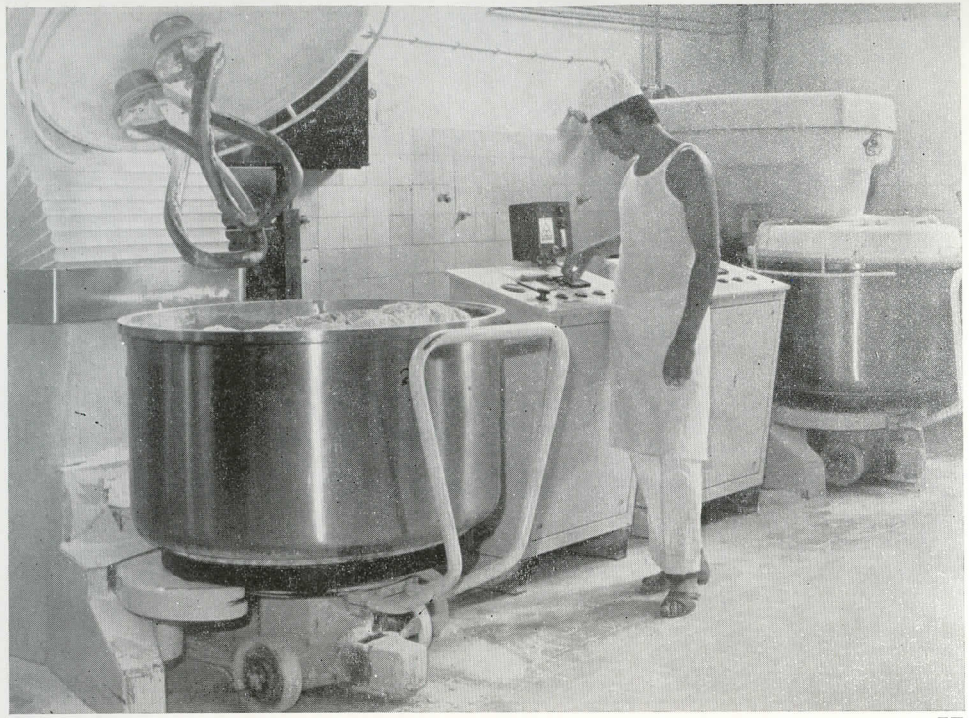

57

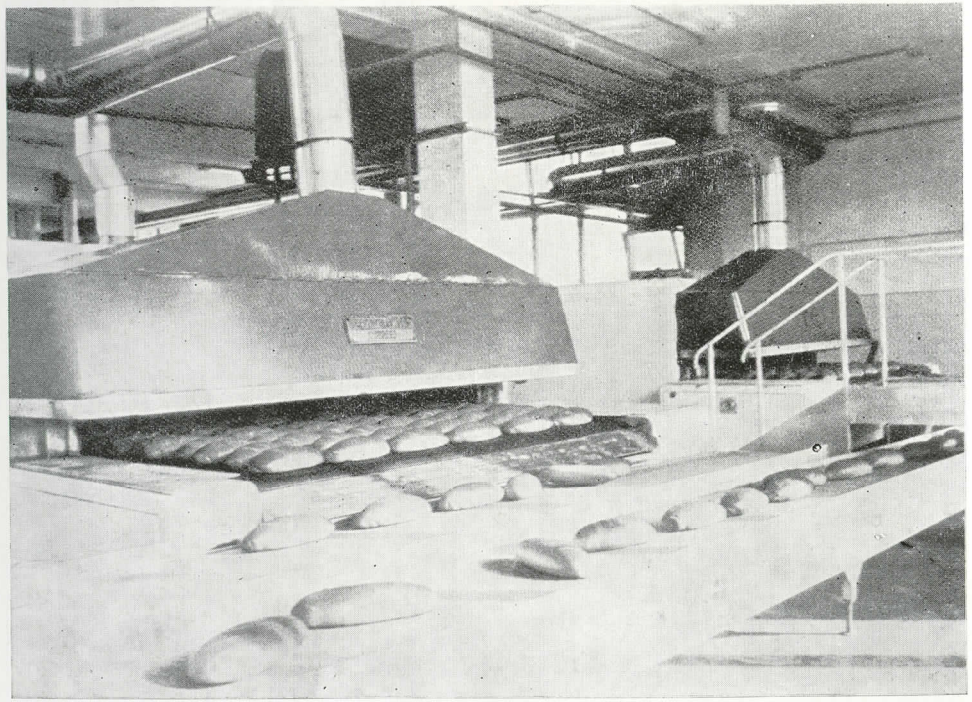

58

59

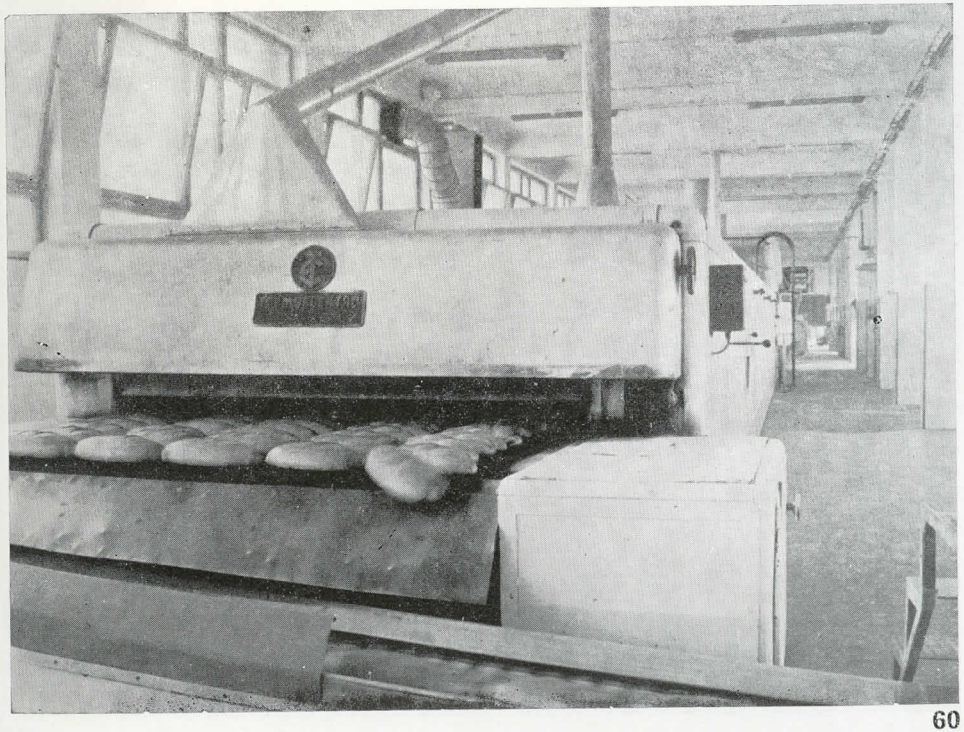

60

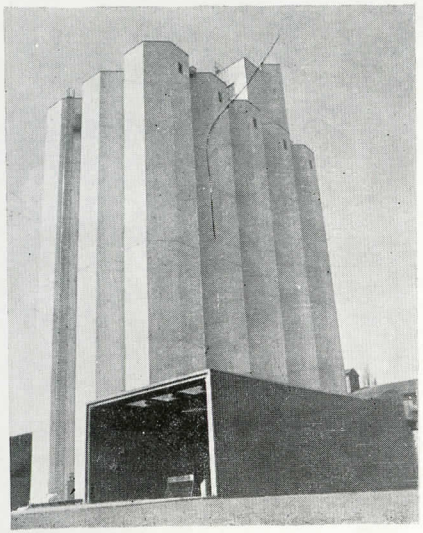

61

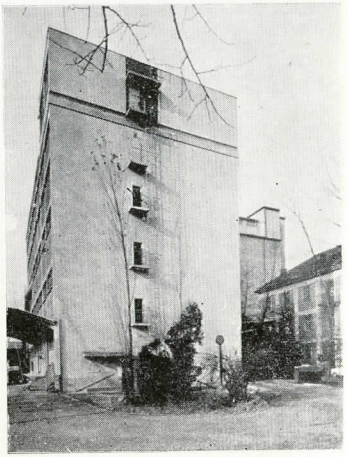

62

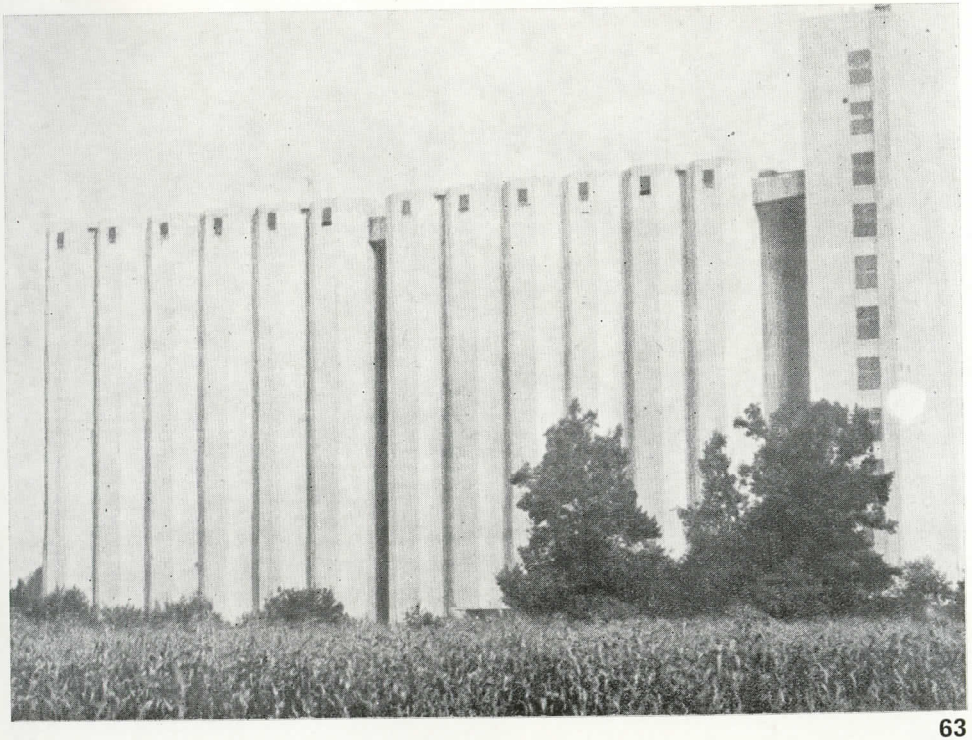

63

SADRŽAJ

Predgovor

Uvod . . . . . str. 1— 13

Pogled u prahistoriju kruha . . . . . str. 3— 7

Kruh naš svagdanji . . . . . str. 8— 13

Pekarstvo . . . . . str. 15—254

Pekarstvo u najstarije doba . . . . . str. 17— 22

Zagreb i njegova naselja u srednjem vijeku . str. 23— 34

Zagrebačko pekarstvo do kraja 18. stoljeća . str. 35— 51

Obrtne bratovštine i cehovske korporacije Zagreba . . . . . str. 52— 62

Pekarski i mlinarski cehovi . . . . . str. 63— 75

Pekarski obrtnici 19. i 20. stoljeća . . . str. 76— 86

Pregled lokacija zagrebačkih pekarna . . str. 87—107

Imaoci pekarskih obrtnica do polovice 20. stoljeća . . . . . str. 108—117

Riječ-dvije o pekarstvu srodnim obrtima . str. 118—124

Počeci industrijskog pekarstva . . . . str. 125—146

Pekarske zadruge . . . . . str. 146—167

Proizvodnja tjestenine i dvopeka . . . str. 168—184

Gradska aprovizacija . . . . . str. 185—192

Pekarsko radništvo . . . . . str. 193—238

Naša narodna pekarska umjetnost . . . str. 239—254

Mlinarstvo . . . . . str. 255—362

Počeci mlinarstva . . . . . str. 257—260

Mlinovi na Cirkevnici (Medveščaku) . . . str. 261—268

Obrtnički mlinovi . . . . . str. 269—281

Od vodenice do modernog paromlina . . str. 282—289

Osnutak i izgradnja paromlina . . . . str. 290—296
Gradnja novog paromlina . . . . . str. 297—303
Pogonski i tehnički uređaji paromlina . . str. 304—310
Proizvodnja i korištenje kapaciteta paromlina . . . . . str. 310—315
Vlasnici paromlina i kretanje kapitala . . str. 315—325
Imaoci dionica paromlina 1876—1944 . . str. 325—333
Pokušaji kartelizacije mlinske industrije i stvaranje koncerna . . . . str. 333—340
Imaoci dionica koncerna »Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. 1920-1937 . str. 340—343
Položaj mlinara i njihove organizacije . . str. 344—351
Radništvo paromlina . . . . . str. 352—362

Žitokombinat . . . . . str. 363—378
Na njihovoj borbi izgrađena današnjica . str. 365—369
Stvaranje Žitokombinata . . . . . str. 370—378

Izvori i literatura . . . . . str. 379—410
Arhivska građa . . . . . str. 381—382
Literatura . . . . . str. 382—405
Pekarsko-mlinarska stručna i staleška periodika . . . . . str. 405—406
Novine i časopisi . . . . . str. 406—407
Objavljene godišnje bilance . . . . . str. 407—410

Prilozi . . . . . str. 411—480
Tabele (1 — 26) . . . . . str. 413—445
Ilustracije (1 — 63) . . . . . str. 447—480

Sadržaj . . . . . str. 481

Recenzenti

Ivan Kampuš,
sveučilišni nastavnik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

Mira Kolar-Dimitrijević,
naučni suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu
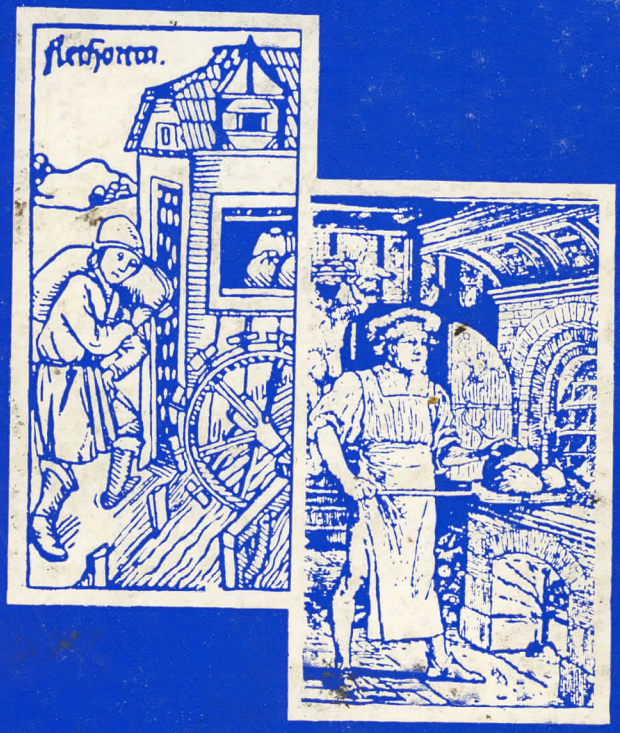
Foto-prilozi
Muzej grada Zagreba, autor i bivši pekarski radnici